SAMSUN
BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR VE SOSYAL İŞLER DAİRESİ BAŞKANLIĞI

SAMSUN

Araştırmaları

Birinci Kitap

"Tarihsel Geçmiş"

Yayına Hazırlayan / Editör

Prof. Dr. Cevdet YILMAZ

2013 / SAMSUN

Samsun Büyükşehir Belediyesi
Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı

© Bütün hakları saklıdır.

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur. İleri sürülen fikir ve öneriler Samsun Büyükşehir Belediyesi'nin resmî görüşü değildir. Kitaptaki bilgilerden kaynak gösterilmek suretiyle alıntı yapılabilir.

ISBN: 978-605-87130-6-2

Genişletilmiş İkinci Basım: Mayıs 2013

Yayına Hazırlayan / Editör: *Prof. Dr. Cevdet YILMAZ*

Baskı – Cilt:
Erol Ofset Matbaacılık Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
Pazar Mah. Necati Efendi Sk. No: 41/A – İlkadım / SAMSUN
Tel : 0.362 431 98 96 – 432 38 18 – Faks : 432 41 17

Dağıtım:
Samsun Büyükşehir Belediyesi
Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı
SAMSUN

İçindekiler

Sunuş *V*
Yusuf Ziya Yılmaz
Sunuş *VII*
Necmi Çamaş
Önsöz IX
Prof. Dr. Cevdet Yılmaz

Osmanlıdan Cumhuriyete Samsun Tarihinin Kaynakları..... *1*
Nedim İPEK
15. Yüzyıldan 17. Yüzyıla Samsun Yöresi *23*
Mehmet ÖZ
Klasik Osmanlı Döneminde Samsun ve Çevresinde Nüfus *45*
Mehmet ÖZ
Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler *61*
İbrahim TELLIOĞLU
Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi *69*
İbrahim TELLIOĞLU
16. Yüzyılda Lâdik Kazasinda Mâlikâne-Divânî Sistemi *79*
Mehmet ÖZ
16. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Faaliyetleri *93*
Emine ERDOĞAN
18. Yüzyılda Sinop - Samsun İlişkilerine Ait Bazı Gözlemler *101*
İbrahim GÜLER
18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı-Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun *119*
Osman KÖSE
Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri *127*
Orhan KILIÇ
II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma *149*
Rıza KARAGÖZ
Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey'in Canik Sancağı'nı Vilâyete Dönüştürme Projesi (1885) *165*
Rıza KARAGÖZ
Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu *179*
İbrahim SERBESTOĞLU
19. Asra Girerken Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği *193*
Osman KÖSE
Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslim-lerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri *211*
Mucize ÜNLÜ
Canik'te Asayiş (1911–1914) *225*
Osman KÖSE

Hapishane Reformu Sürecinde Canik Hapishanesini Islah Çalışmaları (1876-1918) *243*
Mucize ÜNLÜ
Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894 -1896) *259*
Rıza KARAGÖZ
Berlin Antlaşması'ndan Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları *267*
Pelin İSKENDER-KILIÇ
II. Abdülhamit Dönemi'nde Samsun Yöresinde Meydana Gelen Ermeni Olayları *281*
Tuğrul ÖZCAN
Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge *285*
Hasan BABACAN
Amerikalı Misyonerlerin Samsun ve Çevresindeki Faaliyetleri *307*
Erdal AÇIKSES
Mondros Mütarekesi'nin Samsun'da Uygulanması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1918-1919) *329*
Önder DUMAN
Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915) *345*
Osman KÖSE
1883 (H.1299) Canik (Samsun) Hükümet Konağı Yangını *363*
Selim ÖZCAN
Canik Sancağı'nda Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910-1911) *371*
Rıza KARAGÖZ
Millî Mücadele Döneminde Karadeniz'deki Amerikan Savaş Gemileri *383*
Hikmet ÖKSÜZ- İsmail KÖSE
Amerikan Raporlarına Göre Samsun (9 Temmuz 1920 - 27 Ocak 1921) *405*
İbrahim TELLİOĞLU
İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu *413*
Rahmi DOĞANAY
Millî Mücadele Başlarken Samsun ve Havalisinde Pontus Faaliyetleri *425*
Zekai GÜNER
Mustafa Kemal Paşa'nın Havza Günleri *439*
K. Tuncer ÇAĞLAYAN
Samsun'daki Mübadillerin Sağlık Sorunlarına Dair (1924-1925) *447*
Önder DUMAN
Samsun Konulu Tarih Araştırmaları *453*
Figen İPEK

Sunuş

Aziz Samsunlular, değerli okuyucular

Göreve geldiğimiz günden bu yana şehrimize ve onun güzide insanları olan sizlere hizmet etmekten büyük şeref ve mutluluk duyuyoruz. Bütün çabamız dünya tarihinde eşi görülmemiş bir mücadele ve onur savaşının ilk meşalesinin yakıldığı Samsunumuzu bu tarihî misyonuna lâyık ve asrın gereklerine uygun bir cazibe merkezi haline getirmek; modern dünyanın ve çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin önemli bir şehri yapmaktır. Bu azim ve kararlılık içinde, büyük Türk milletinin milatlarından birinin yaşandığı şehrimizin sahip olduğu tarihî, iktisadî, coğrafî, sosyal ve kültürel değerleri bilimsel araştırmalar ve yayınlar yoluyla halkımızın istifadesine sunmayı en önemli görevlerimiz arasında sayıyoruz. Çünkü biz belediyeciliği sadece alt ve üst yapı çalışmaları olarak algılamıyoruz. Tarihi Kentler Birliği üyesi olan şehrimizde tarihsel mirasımıza sahip çıkmayı, doğal güzelliklerimizi korumayı, tüm halkımıza yönelik sosyo-kültürel faaliyetlerde bulunmayı, sizler için daha yaşanabilir bir çevre oluşturmayı, kısaca Samsunumuzu ülkemizin en önemli kültür merkezlerinden biri yapmayı her şeyden çok önemsiyoruz.

Sevgili dostlarım, elinizde bulunan ve bize Samsunumuzu tanıtan üç ciltlik bu eser, belediyemizin yukarıda sözünü ettiğim amaçları çerçevesinde ortaya çıkan önemli bir kültür faaliyetidir. Büyük emek ve zaman harcayarak Samsun'la ilgili elde ettikleri bilimsel bilgilerini bizlerle paylaşan, bu bilgileri Samsunumuzun hizmetine sunma imkânını bize veren değerli akademisyenlerimize ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Bu çalışmanın hazırlanıp yayınlanmasında büyük emekleri geçen başta Prof. Dr. Cevdet Yılmaz olmak üzere, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığımız çalışanlarını da ayrıca kutluyorum.

Bu duygularla, kendi alanında çok önemli bir eksikliği giderecek olan bu eserin Samsunumuza en yüksek düzeyde katkı sağlaması ve faydalı sonuçlar vermesini diler, sevgi ve saygılarımı sunarım.

Yusuf Ziya YILMAZ
Samsun Büyükşehir Belediye Başkanı

Sunuş

Değerli Okuyucular,

Hepimizin bildiği gibi, bir toplumun ileriye doğru başarılı adımlar atması kendisini tanımasına, öz güven duygusuna sahip olmasına ve bunun için de geçmişten günümüze sahip olduğu tüm değerleri bilmesine bağlıdır. Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı olarak şehrimiz ve ilimizle ilgili bilimsel çalışmaların desteklenmesi konusuna verdiğimiz önem buradan gelmektedir. Bu düşünceden hareketle Büyükşehir Belediyesi olarak Samsun tarihine ait akademik çalışmaların basım ve yayımı yanında, bilimsel toplantılar düzenleyerek Samsun'un geçmişini aydınlatmaya çalışıyor, Kent Arşivi ve Kent Müzesi gibi modern bir kent için olmazsa olmazları tek tek hayata geçiriyoruz.

Bu çalışmalar sayesindedir ki; Samsun'un Türkler tarafından kurulan bir şehir olduğu, bu şehrin özellikle Selçuklu, Osmanlı ve Millî Mücadele dönemlerinde ülke savunmasına ve ekonomisine önemli katkılar sağladığı, Samsunlu iş adamlarımızın bazı alanlarda Türkiye'ye örnek olacak ilklere imza attıklarını öğrenmiş bulunuyoruz. Samsunumuzun sadece Millî Mücadele'nin başlatıldığı kent olarak anılmakla kalmayıp, ileriki yıllarda da belli alanlarda öncü kent olmaya devam edebilmesi için elbirliği ile yapmamız gereken çok iş olduğunu da yine bu yayınlardan anlıyoruz.

Kurumumuzun desteğiyle yapılan çalışmalar ve bunların sonucunda ortaya çıkan özgün bilgiler yayımladığımız kitaplarla ve kent müzesi vasıtasıyla hemşerilerimizin ilgisine sunulmaktadır. Burada yeni bir adım daha atarak bir taraftan belediye halk bütünleşmesini sağlamak, diğer taraftan siz okuyucularımızın şehrimizin geçmişine ait bilgilerini kamuoyu ile paylaşmanızı sağlamak adına yeni projeler geliştirmekteyiz. Yakın bir gelecekte bu projeler de hayata geçirilecektir.

Yayınlarımız ve kültürel alandaki projelerimiz sonucunda Samsun'un sadece ekonomik değer üreten bir yerleşim birimi değil, aynı zamanda kültür üreten bir şehir olduğu gerçeğinin de ortaya çıkacağı inancını taşıyoruz. Bu çalışmalarımızda siz değerli hemşehrilerimizin de bizlere destek olacağınızı biliyoruz. Bu vesileyle eserin genişletilerek ikinci kez yayınlanması işini üstlenen Prof. Dr. Cevdet Yılmaz'a, basım ve yayımda emeği geçenlere teşekkür ediyor, siz okuyuculara saygılarımı sunuyorum.

Necmi ÇAMAŞ
Samsun Büyükşehir Belediyesi
Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanı

Önsöz

2006 yılı Mayıs ayında çeşitli üniversitelerden 70'e yakın bilim insanının katılımıyla gerçekleştirilen "Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu"nda sunulan bilimsel çalışmaların bir bölümü 2006'da 'Birinci Kitap' olarak, arta kalanlar ve diğer çalışmalar da 2007'de 'İkinci Kitap' olarak daha önce yayınlanmıştı. Elinizdeki üç ciltlik bu eser mevcudu kalmamış söz konusu bu iki eser ile onlara ilave edilmiş yeni çalışmalardan oluşmaktadır. Asıl gayemiz siz değerli okuyucularımızı Samsun'u tanıtan orijinal kaynaklarla buluşturmak olsa da, elinizdeki kitabın aşağıda belirttiğimiz şu faydaları da temin etmesi umulmaktadır. Bunlar;

1. Bilindiği gibi ülkemiz üniversitelerinde sayısız araştırma yapılmakta ve yayınlanmaktadır. Fakat bunlardan özellikle Enstitü bünyesinde yapılan çalışmalar tez olarak sunulduktan sonra birkaç nüsha olarak YÖK ve üniversite arşivlerinde yerlerini almakta, belki hiçbir zaman gün yüzüne çıkmamaktadır. Fakülteler bünyesinde yapılan araştırmaların da yine büyük kısmı akademik dergilerde ve sempozyum kitaplarında yerlerini almakta, bunlardan da ilgili bilim adamlarının dışında yine çoğu zaman kimsenin haberi olmamaktadır. Gerçekleştirdiğimiz bu faaliyetle, muhtelif üniversitelerden çok sayıda akademisyenimizin Samsun'la ilgili yaptıkları ve erbabı dışındakilerin ilgilenmediği bu araştırmaları Samsun'daki ilgili kurum ve kuruluşlarla birlikte, halkımızın ve Samsun sevdalılarının dikkatine ve istifadesine sunduğumuzu düşünüyoruz. Böylece bir yandan söz konusu araştırmalarda ortaya konan görüş ve önerilerin uygulayıcı konumunda olan idarecilerin dikkatine sunulmasıyla bu bilgilerin onlar için önemli bir kaynak ve yol gösterici olması hedeflenmiş; diğer yandan da, yapılmış ve bitmiş mevcut bu çalışmalar tanıtılarak, konu tekrarı yerine, Samsun'la ilgili bilgi boşluklarının ne olduğu ve daha başka ne tür çalışmalar yapılabileceği hakkında genç araştırmacılara bir fikir vermesi amaçlanmıştır.

2. Millî Eğitim Bakanlığı'nın bütün okullarda uygulamaya koyduğu yeni müfredat ana hatları ile öğrenci merkezli olup, sistemin özü öğrencilerin kendi çevrelerinden, kütüphanelerden ve daha çok internet ortamından buldukları bilgileri derleyip sınıf ortamında paylaşmalarına dayanmaktadır. Takdir edersiniz ki, öğrencilerin doğru bilgiye ulaşmaları araştırdıkları konuların daha önceden uzman kişiler tarafından yazılması, yayınlanması ve web ortamına aktarılması ile mümkündür. Bugün herkesin rahatlıkla kabul edebileceği bir husus, Samsun'la ilgili kolay erişilebilir yazılı kaynak eserlerin çok az olmasıdır. İnternet ortamına bakıldığında ise Samsun'la ilgili verilerin büyük kısmının yetersiz ve birbirinin tekrarı olan özensiz ve basit bilgilerden oluştuğu görülecektir. Birbirinden kopya ile çoğaltılmış ve çoğu da hatalı olan bilgiler yerine, öğrencilerimizin doğru bilgiye

ulaşmalarını kolaylaştırmak için onlara gerçek bilimsel veri alt yapısı sunmanın akademik ve idarî bir görev olduğuna inanıyor, bu yayının bu ihtiyacın bir kısmını karşılayacağını düşünüyoruz. Amacımız bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da yazılmış veya yazılacak bilgileri derlemek, bu amaçla yeni çalışmaları teşvik ederek Samsun'la ilgili bu bilgi eksikliğini zamanla ortadan kaldırmaktır. Elde edilen veriler bu kitap serisinin devamı olarak neşredilecek, ayrıca PDF formatında ilgili web adreslerinde de yayınlanacaktır. Böylece kitabın ulaşmadığı veya kitaba ulaşılamayan yerlerdeki ilgili herkes gibi, öğrencilerimizin de Samsun'la ilgili doğru ve kapsamlı bilgilere bu yolla kolaylıkla erişmesi sağlanacaktır.

3. Yukarıda da belirtildiği gibi üç ciltlik bu eserin ortaya çıkmasında 2006'da düzenlenen sempozyum temel oluşturmuştur. Şehrimizde halka açık olarak yapılan bu tür bilimsel faaliyetlerin her yıl belirli konular öne çıkartılarak tekrarlanması yararlı olacaktır. Böylece; bir yandan elinde Samsun'a ait belge ve bilgi bulunan vatandaşlarımızın dikkati çekilerek Samsun kültürüne katkı yapabileceğini düşündüğümüz birçok değerli materyalin gün yüzüne çıkması sağlanabileceği gibi, Samsun'un il düzeyinde bilimsel altyapısının tamamlanmasında ve yeni araştırma alanlarının ortaya çıkmasında da kayda değer katkıları olacaktır. Bu tür etkinlikler ayrıca, Samsun'la ilgili araştırma yapan bilim insanlarını bir araya getirerek fikir alışverişlerini sağlayabileceği gibi, diğer bilim insanlarının da dikkatlerinin Samsun'a çevrilmesine neden olacak, böylelikle ülke çapında Samsun'la ilgili daha fazla tanıtım ve araştırma yapılmasının yolu açılmış olacaktır.

4. Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi bünyesinde yapılan bu ve benzeri çalışmalar 'Samsun Kent Arşivi'nin zenginleşmesine yardım edeceği gibi, 'Kent Müzesi'nin bilimsel altyapısının desteklenmesine de katkıda bulunacaktır. Her iki birimde oluşturulan ve Samsun'un değerlerini içeren bu bilgi havuzunun şu faydaları sağlayacağı da umulmaktadır: Üniversitelerimizde yüksek lisans veya doktora seviyesinde çalışma yapan ve yapacak olan araştırmacılara tezlerinde kullanabilecekleri bilgi ve malzeme vermek, onları Samsun'la ilgili henüz çalışılmamış fakat ihtiyaç duyulan alanlara yönlendirmek, yayınlanan eserlerin kaynakçaları vasıtası ile araştırma evrenlerini genişletmek. Ayrıca tüm bunlara ek olarak halkımızın da yine bu yolla doğru bilgiye kolay yoldan ulaşmasını sağlamak, bu bilgilerle kentsel bilinçlerini arttırmak, içinde bulundukları mekânı daha iyi öğrenerek yaşadığı kente sahip çıkması için onu gerekli temel bilgiyle donatmak.

5. Kitapta yer alan araştırmaların bir kısmı daha önce başka yerlerde yayınlanmıştır. Akademisyenlerimizin bu makalelerinin Samsun başlığı altında tekrar bu eser çerçevesinde yayınlanmış olması her ne kadar akademik açıdan dublikasyon gibi görünse de, bizlere makale desteği veren değerli araştırmacılarımızın kendi özgeçmiş ve eserler listelerinde bu hususu dikkate alacaklarına şüphemiz yoktur.

Samsun Araştırmaları 1., 2., 3. Kitap adıyla yayına hazırlanan bu eserin gelecek yıllarda Samsun üzerine yapılan yeni çalışmalarla 4.,5.,6. Kitap şeklinde devam ettirilmesi dileklerimle, emeği geçen herkese sonsuz teşekkür ederim.

Prof. Dr. Cevdet YILMAZ
Editör
OMÜ Eğitim Fakültesi Dekanı

Araştırmalar

“Tarihsel Geçmiş”

OSMANLIDAN CUMHURİYETE
SAMSUN TARİHİNİN KAYNAKLARI

Nedim İPEK[*]

Yöntem ve Amaç

Amatör ve akademik seviyelerde Samsun tarihi üzerine yapılan çalışmaların her geçen yıl artmasına karşılık kullanılan kaynakların çeşitlenmediği, genelde aynı tür kaynaklardan veya daha önce yayımlanmış akademik ve popüler eserlerden bilgi aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu ise Samsun tarihi ile ilgili bilginin donuklaşmasına sebebiyet vermiştir. Bu tarz çalışmaları inceleyen okuyucularda Samsun tarihi ile ilgili kaynakların az olduğu kanaati oluşmaktadır. Bu çalışma söz konusu kanaatin sorgulanması sonucu ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmanın Samsun tarihine ışık tutacak tüm kaynakları tespit etmek ve ortaya koymak gibi bir iddiası bulunmamaktadır. Burada Samsun tarihi ile ilgili bilgi veren kaynaklar bulundukları yer ve türü açısından tasnif edilirken, bugüne kadar tarih çalışmalarında çok az kullanılan eserler ve özellikle yerel arşivlerde bulunan ilim dünyasının pek bilmediği ve hemen hiç kullanmadığı kaynaklar daha detaylı tanıtılacaktır. Çalışmanın amacı tespit edilen kaynakları ve bu kaynaklardaki bilgilerin kaynak değerini ortaya koyarak bugüne kadar varlığından haberdar olunmadığı için tarih çalışmalarında genellikle göz ardı edilen yerel malzemelerin gün ışığına çıkarılmasını ve akademik çalışmalarda kullanılmasını sağlamaktır.

Samsun Tarihinin Kaynakları

1. Ansiklopedik Eserler

Yerel tarih ile ilgili kaynak tarama ve tespiti işine kaynak özelliği taşıyan ve yazıldığı dönemdeki çağdaş bilgileri de içeren ansiklopedi ve ansiklopedik coğrafya kitaplarından başlamak gerekmektedir. Samsun ile ilgili maddelerin yer aldığı başlıca başvuru kitapları yabancı dillerde basılan ansiklopediler ve Türkçe telif edilen coğrafya kitapları şeklinde tasnif edilebilir[1]. Bu eserlerden Samsun'un tarihî ve eserin

---

[*] *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, İstanbul 1145; Ali Rıza; *Atlaslı Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1318; Abdurrahman Şeref, *Coğrafya-yı Umumî*, İstanbul 1313–1316; Mehmet Eşref; *Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumî Atlası*, İstanbul 1325; J. Dupont; *Geographie de l'Empire Otoman*, Paris 1907; *Almanach de Gotha*, 1908; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, Paris 1884, W. M. Ramsay, Historical Geography of Asia Minor, London 1890; Şemseddin Sami; "Çarşamba", *Kamûsü'l- A'lâm*, III, İstanbul 1308, s. 1887–1888; Şemseddin Sami; "Köprü", *Kamûsü'l- A'lâm*, V, İstanbul 1314, s. 3905–3906; Şemseddin Sami; "Lâdik", *Kamûsü'l- A'lâm*, V, İstanbul 1314, s. 3963; Şemseddin Sami; "Samsun", *Kamûsü'l- A'lâm*, IV, İstanbul 1311, s. 2931- 2932; Şemseddin Sami; "Canik", *Kamûsü'l- A'lâm*, III, İstanbul 1308, s. 1762–1763; Şemseddin Sami; "Terme", *Kamûsü'l- A'lâm*, III, İstanbul 1308, s. 1645;

telif edildiği dönemdeki bilgilerine ulaşmak mümkündür. Şüphesiz, her zaman olduğu gibi bu eserlerdeki bilgilerin ve değerlendirmelerin tenkit edilerek kullanılması gerekir.

2. Arşiv Malzemesi

Samsun tarihi ile ilgili malzemelerin yer aldığı Türkiye'deki arşivleri genel ve yerel olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Ülke geneliyle ilgili belgelerin tasnif edilip saklandığı yerler Başbakanlık Osmanlı Arşivi[2], Cumhuriyet Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi[3], Şer'i Siciller Arşivi, Tapu ve Kadastro Arşivi, ATASE Arşivi[4] Tite Arşivi, Kızılay Arşivi ve Emniyet Arşivi'dir. Bu arşivlerdeki malzemeler daha ziyade devletin merkezinde tutulan veya taşradan merkeze gönderilen belge, defter ve benzerleridir. Bu arşivlerin yanı sıra vilâyet merkezlerinde de arşiv malzemesi bulunmaktadır. Yerel kurum arşivlerinde veya şehir kütüphanelerinde bulunan ve Samsun'un tarihine ışık tutacak kıymeti haiz arşiv malzemeleri tespit edilebildiği kadarıyla şunlardır:

2.1. Göçmenlerle ilgili Defter ve Belgeler

Bu malzeme daha önce bugün lağvedilmiş olan Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Arşivi'nde yer almaktaydı. Burada bulunan mübadele ile ilgili defterler daha önceden değerlendirilmiş ve ilim dünyasına tanıtılmıştır[5]. Bu defterler daha sonra *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*'ne devredilmiştir. Göçmenlerle ilgili şahsi dosyalar ise Köy Hizmetleri kurumunun lağvedilmesi üzerine Bayındırlık Müdürlüğü'ne intikal etmiştir. Bu malzemeyle Cumhuriyet döneminde Samsun'daki göçmen sorunu ve iskân faaliyetlerini ortaya koymak mümkün olabilecektir.

Şemseddin Sami; "Bafra", *Kamûsü'l- A'lâm*, III, İstanbul 1308, s. 1200; Ahmed Rifat, Lugat-i Tarihiye ve Coğrafiye, İstanbul 1299; Mehmed Cemal, *Anadolu*, İstanbul 1337; Charles Texier, *Küçük Asya*, Tercümesi: Ali Suad, İstanbul 1924.

[2] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'ndeki belgeler esas olmak üzere Samsun ve çevresi ile ilgili eşkıyalık, asayiş, nüfus hareketleri, özel idare, ayanlık, Caniklizadeler, idarî tarih, nüfus ve sosyal yapı, savaş ve Samsun, ulaşım gibi konular ve temalar bildiri, makale ve monografik tarzda ele alınıp incelenmiştir.

[3] Vakıflar arşivinde Tanzimat döneminden günümüze kadar Samsun'da kurulan vakıflar ve vakfiyelerle ilgili kayıtlar mevcuttur. Söz konusu kayıtlarda vakfiye, vakıf kurucusunun kimliği, vakfın adı, vakıf tarihi ve vakfın nevi gibi bilgiler mevcuttur.

[4] Samsun'daki XV. Fırka ve Samsun ve havalisindeki Pontusçuluk faaliyetleri yüksek lisans tezi boyutunda ele alınıp incelenmiştir. Bk. Bünyamin Kocaoğlu, *15. Fırka'nın Samsun'daki Faaliyetleri (1919–1921)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998.

[5] Nedim İpek, "Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü Arşivlerinden Mübadil Göçmenlerle İlgili Defterler", *Tarih ve Toplum*, 144, İstanbul 1994, s. 15- 18; Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Samsun 2000.

2.2. Eğitim Kurumları ile ilgili Defterler

Bozkurt ve Fazılkadı İlköğretim okullarının arşivlerinde 1914–1928 yılları arasını kapsayan *Sicil-i Umumi* ismiyle tanımlanan beş defter bulunmaktadır. Bu defterlerde öğrencinin kimlik bilgileri, okuduğu derslerin ismi, başarı durumu kayıtlıdır[6]. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Samsun'daki ilköğretim öğrencilerinin özellikleri hakkında bilgiler elde edilebilecek kaynak özelliği taşımaktadır. Bu defterlerdeki bilgilerin Canik Umumi Meclisi zabıtları ve diğer çağdaşı kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırılması ve değerlendirilmesi halinde özellikle Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde Samsun'daki eğitim durumu hakkında daha detaylı bilgilere ve farklı yorumlara ulaşmak mümkün olabilecektir.

2.3. Belediyelere Ait Defterler

Samsun ve Bafra Belediyesi arşivlerinde belediye meclis kararları ile maaş ve münakasa ve müzayede yöntemiyle ilgili işlemlerin kaydedildiği defterler mevcuttur. Bu defterler şunlardır:

a-Bafra Belediye Meclisi Karar Defterleri: 1914–1930 yılları arasındaki kararları kapsayan üç defterden oluşmaktadır. İlk iki defter Arap harfleri ile 3. defter ise Arap ve Latin harfleriyle tutulmuştur. Kararlar sivillerin vermiş oldukları dilekçeler ile belediye görevlilerinin veya resmî kurumların çeşitli konularda yazılı müracaatları üzerine alınmıştır. Kararlar belediye bütçesi, beledî vergiler, narh ve rayiç mazbataları, esnafa verilen cezalar, aydınlatma, temizlik ve asayişle ilgilidir. Kararların altında başkan ve azaların imza ve mühürleri bulunmaktadır. Kaynak olarak bugüne kadar pek fazla kullanılmamıştır. Bu defterlerdeki bilgiler makale boyutunda incelenmiştir[7].

b- Bafra Beledî Dairesinin Maaşat Defteri: 1915–1926 yılları arasında belediye reislerinin maaşları ile belediyenin kâtip, sandık emini, kalfa, müfettiş, çavuş, odacı, şoför, tenvir memuru, tahsildar, tabip, ebe, aşı memuru, itfaiye elemanı, dava vekili, temizlik işçisi ve arabacı gibi kadrolarında istihdam edilen memur ve işçilerin ücret ve maaşlarının yer aldığı bir defterdir. Defterin tarihi dikkate alınırsa, Türk tarihinin en sıkıntılı döneminde çalışan memurların maaşlarını ve ne ölçüde aldıklarını, belediyede istihdam edilen elemanların isim ve niteliklerini de tespit etmek imkân dahiline girmektedir.

c- Samsun Beledî Meclisine Mahsus Zabıt Defteri ve *Samsun Beledî Meclisince Münakasa ve Müzayedeye Konulan veyahut Pazarlık Yapılacak Olan Muamelâta Mahsus Zabıt Defteri:* Samsun Büyükşehir Belediyesi Arşivi'nde bulunan bu

[6] Mehmet Yavuz Erler, "Sicil-i Umumi Defterlerine Göre Samsun Merkez İnas Mektebi (1898-1926)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 85, 86.

[7] Bk. Nedim İpek, "Bafra'da Fiyatlar ve Ücretler (1914–1930)", *Belleten*, 239, Ankara 2000, s. 101–128.

defterlerde kira bedelleri, beledî vergilerinin çeşitleri ve tahsil şekilleri, ticarî malların ve işçi, usta ücretlerinin rayiç bedelleri ve belediye tarafından geliştirilen projelerle bayındırlık alanında yapılması kararlaştırılan hükümler yer almaktadır. Söz konusu defterlerden birincisinde yer alan bilgiler ve kararlar bazı çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmalarda defterlerden tespit edilen bilgilerin aktarılmasıyla yetinilmiş herhangi bir kritik veya çağdaş başka bir kaynakla karşılaştırma yoluna gidilmemiştir[8].

Yukarıda isimleri açıklanan defterlerde Bafra ve Samsun'da mülkiyeti vakıflara ve belediyeye ait binalardan alınan kira bedelleri kayıtlıdır. Ancak özel mülkiyete ait binaların kira bedelleri söz konusu defterlerde kayıtlı değildir. Bu kayıtlardan resmî kurumlara ve vakıflara ait binalardan elde edilen kira gelirlerini ve 1914–1930 arası bu tür kira bedellerindeki değişimi takip etmek mümkün olabilmektedir. Belediye sınırları dahilinde mesleklerini icra eden esnaf, zanaatkâr, tüccar ve sair serbest meslek sahipleri belediyede tanzim edilen ilgili deftere kayıt olmak zorundaydılar. Dolayısıyla kayıtlı ekonomiye dahil olanların vergi miktarlarını, zanaatkâr ve amelenin yevmiyeleri ve ticarî malların rayiç bedellerini tespit etmek mümkün olabilmektedir. Defterlerde ulaşım ile ilgili fiyat listeleri de mevcuttur. *Vilâyât Belediye Kanunu*'na göre, belediye hududu dahilinde kiralık binek ve yük hayvanı ile araba ulaşım ve nakliyat ücret tarifeleri belediyelerce tanzim edilmekteydi. Dolayısıyla, defterlerde rayiç bedeller mevcuttu. Belediye dahilinde kamuya ait inşaat ve tamir işleri için gerekli malzemeler belediye meclisinin tespit ettiği rayice göre satın alınmaktaydı. Söz konusu defterlerde rayiç mazbatalarına göre inşaat malzemesi, yakacak (odun, kömür) ve aydınlatma (gaz) maddelerinin fiyatlarını tespit etmek mümkündür. Ekmek, un, et, meyve, sebze ve bakliyat fiyatları aylık olarak takip edilebilmektedir. Bu arada defterlerden darlığı çekilen ticarî mallar, darlık sebepleri, fiyatlardaki yükselme ve alçalma oranları ve sebepleri tespit edilebilmektedir.

---

[8] Mehmet Emin Yolalıcı, "1922–1923 Yıllarında Samsun'da Fiyat Hareketleri (Belediye Meclisi Zabıt Defterine Göre)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 14/42, Ankara 1998, s.1045–1079; Yolalıcı, "Samsun Belediyesi'nin Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, Samsun 1998, s. 31–41; Yolalıcı, "1922–1923 Yıllarında Samsun Belediyesi'nin Projeleri (Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defteri'ne Göre), *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20–22 Mayıs 1999 Bildiriler*, Samsun 2000, s. 407–428. Bu üç çalışmanın da kaynağını *Samsun Belediye Meclisi Karar Defteri* oluşturmaktadır. Yazar bildiri metninde bu defterin fotokopisini teminde karşılaştığı zorlukları ifade etmektedir. Genç araştırıcıları yanıltmamak açısından burada bir hususu hatırlatmakta fayda vardır. Söz konusu kurumun arşiv hizmetleri vermek gibi bir yükümlülüğü yoktur. Buna rağmen araştırıcı söz konusu kaynağı temin ettiğine göre ilgiliye şükranlarını arz etmesi gerekirdi. Yine en son zikredilen makalede Samsun iskelesinin Eğitim Fakültesi Tarih Bölüm Başkanlığında mevcut olan fotoğraflarını kullanamadığı ifade edilmektedir. Akademik bir çalışmada kaynak mahiyetinde bir malzemenin mutlak surette görülmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, bu fotoğraflar o kadar önem arz ediyorsa İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nden sağlanabilirdi. Söz konusu kütüphane araştırmacılara koşulsuz hizmet vermektedir.

Söz konusu defterlerden beledî vergileri ile geliri belediyeye ait iskele ve köprü ücretlerinin tahsil şekli hakkında kayıtlar mevcuttur. Belediyenin faaliyetlerinden birisi de sosyal alanda yaptığı hizmetlerdir. Bu mealde kimsesiz ve yardıma muhtaç kadın ve çocuklara aylık bağlanırken, fakir fukaranın cenaze masraflarını da karşılamaktaydı. 1914–1923 arası Türk toplumunun top yekûn savaştığı ve mücadele ettiği yıllardır. Eli silâh tutan erkekler cephelerde savaşırken, üretim ve ailenin geçimini kadınlar yüklenmiştir. Bu arada, binlerle ifade edilen dul ve yetim kadınlar ortaya çıkacaktır. Bunların bakımını üstlenecek dul ve eytam haneler taşrada ya yoktur veya yetersizdir. Bu gibi durumlarda, genelleme yapmamakla birlikte, Türk gelenek ve göreneği devreye girmektedir. Yetimlerin bir kısmı evlâtlık olarak alınmaktadır. Diğerlerini ise belediyeler bütçe imkânları ölçüsünde vermeye çalıştığı düşük bir aylık karşılığında fakir kadınlara baktırmaktadır. Bu uygulamaların gerçekleştirilme şeklini ve oranını bu defterlerden takip ve tespit etmek imkân dahilindedir.

Defterlerde şehirdeki mahalle, cadde ve sokak isimleri kayıtlı olup onomastik için önemli veriler içermektedir[9]. Yine şehirdeki bayındırlık faaliyeti alanında bataklıkların ıslahı, su, elektrik, tramvay tesis ve işletmelerinin inşa ve işletme projeleri ve faaliyetleri ile kararları da yer almaktadır.

Canik Umumi Meclisi Zabıtnameleri ve Hususî Bütçeleri: Müstakil sancak idare teşkilatında umumî meclis önemli bir yer işgal etmektedir. Bu meclisler her yıl belirlenen tarihte mutasarrıfın başkanlığında toplanırdı. Toplantıda mutasarrıflıkça hazırlanan izahname ve encümenin mütalaası okunurdu. İzahnamede bütçe tasarısı ve bir önceki yılın kesin hesabı yer almaktadır. Umumî mecliste sancak/vilâyet bütçesi, yol onarım ve bakımı, kamu binalarının inşa ve tamiri, tarım ve ticaretin gelişmesi için alınacak önlemler müzakere edilirdi. Ayrıca, kanunlar dahilinde müruriye resmî ve iskele ücreti gibi vergi ve rüsum miktarları tespit edilirdi. Müzakerelerin sonuçları bir rapor halinde İstanbul'a takdim edilirdi. Padişah tarafından onaylandıktan sonra sancak bütçesi ve alınan kararlar uygulamaya girerdi.

Canik Umumi Meclisi toplantı zabıtları ve hususi bütçe metinleri Samsun kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla sancağın resmî gazetesi *Samsun*'da, daha sonra kitap halinde yayımlanmaktaydı[10]. Canik Umumî Meclisi ile ilgili bütçe, izahname metinleri ve sair resmî belgeler *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dosya Usulü İradeler Tasnifi*ndedir. Cumhuriyet döneminde Samsun vilâyet haline dönüştürüldükten sonra umumi meclis çalışmalarını aynı isim altında sürdürmüştür. Yine bütçe metinleri,

[9] Samsun onomastiği için bir diğer kaynak: *Son Teşkilât-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, İstanbul 1928.

[10] *Canik Sancağının Hususi Bütçesi,* Samsun 1330; *Canik Sancağının Hususi Bütçesi 1916*; *Canik Sancağı Meclis-i Umumisinin 1331 Senesi Devre-i İctimaiyye Zabıtnamesi*, Samsun 1332; *Canik Sancağı Meclis-i Umumisinin 1338 Senesi Devre-i İctimaiyyesinde Cereyan Eden Müzakeratın Zabıtnamesi*, Samsun 1339.

müzakere zabıtları ve izahnameler yayımlanmıştır[11]. Söz konusu eserlerden Samsun'un idarî sınırları dahilinde bayındırlık, sağlık, eğitim, kültür ve ziraat alanında plânlanan yatırımları, bir önceki yıl alınan kararların ne ölçüde hayata geçirildiği, gerçekleştirilemeyen işlerin gerekçelerini tespit etmek imkân dahilindedir. Söz konusu kaynaklar tarih araştırmalarında hemen hiç kullanılmamıştır[12].

Dr. Muhiddin Celâl; *İskân Muamelatına Dair İki Kıta Rapor*: Sinop İl Halk Kütüphanesi, Nr. 3004: 37 sayfadan oluşan 20 Ocak 1922 tarihli rapor "İskân Muamelatı Hakkında Umumi Muamelata Havi Layiha" ismini taşımaktadır. Burada Muhacirîn Şube Müdürü Dr. Muhiddin Celal Bey iskân ile ilgili genel bilgiler aktarmaktadır. "Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekâleti Celilesi Samsun'da İskân Hakkında isimli ikinci rapor ise 29 Ocak 1922 tarihlidir. Burada ise Samsun iskân bölgesinin fiziki yapısı, ekili alanı, nüfusu ve göçmen iskân işlerinin ne şekilde yapılması gerektiği anlatılıyor. Arşivlerde bu tarz raporların olmaması söz konusu belgelerin önemini oldukça arttırmaktadır.

2.4. Konsolosluk Raporları

1838 Balta Limanı Sözleşmesi'ni müteakip İngiltere Anadolu'da önemli ticaret merkezlerinde konsolos veya konsolos vekillikleri ihdas etmiştir[13]. Konsolos vekillerinin bulunduğu yerlerden birisi de Samsun'dur. 1840'da Samsun'daki İngiliz konsolos vekili R. W. Stevens'dir[14].

1863'de Samsun'da Fransız konsolosluk temsilciliği açılır. Temsilcilik önce Trabzon'a daha sonra İstanbul'a bağlanır[15]. Muhtemelen İstanbul'a bağlandıktan sonra temsilciliğin hazırladığı raporlar bir taraftan Paris'e postalanırken bir suretinin de İstanbul'daki Fransız Ticaret Odası Dergisi'nde yayımlandığı anlaşılmaktadır[16].

1879'da Samsun'da İtalyan, Fransız ve Yunan konsolos vekilleri vardır. Samsun'daki ecnebi temsilcilerin sayısı 1881'de beşi bulur. 1900 yılı itibarıyla şehirde

---

[11] *Samsun Vilâyeti 1938 Bütçesi*, Samsun 1938; *Türkiye Cumhuriyeti Samsun Vilâyeti Umumi Meclisi*, Samsun 1937; *Türkiye Cumhuriyeti Samsun Vilâyeti Umumi Vekâletinin 7. Seçim Devresinin İlk Toplantısında Vilâyetin İzahnamesi,* Samsun 1936; *Türkiye Cumhuriyeti Samsun Vilâyeti Umumi Meclisi 7. Seçim Devresi 4. İctima Yılı,* 1*. Toplantısı (1 Şubat 1938) Vilâyetin İzahnamesi*, Samsun 1938; Vilâyetin İzahnamesi, Samsun Vilâyeti Umumi Meclisi, Samsun 1939.

[12] Nedim İpek, "Canik Umumi Meclisi", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20–22 Mayıs 1999 Bildiriler*, Samsun 2000, s. 185–203.

[13] Anadolu'daki İngiliz Konsolosları için bk. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580–1900)*, İstanbul 2004.

[14] K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, s. 283.

[15] R. Vadala, Samsoun Passé- Présent- Avenir, Paris 1934,

[16] H. De Cortanze, "Samsun Raporu (Belge 1888)", Çev. Bayram Kodaman, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, Samsun 1988, s. 185–203.

Avusturya, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Belçika, ABD ve İran temsilcileri görev yapmaktaydı[17]. 1920'de Samsun'daki Fransız konsolosluk arşivi İstanbul'daki elçiliğe taşınır. Samsun Fransız Konsolosluğu 1925 yılında tekrar faaliyete geçer.

Konsolosluk raporlarında Osmanlı belgelerinde pek de tesadüf edilmeyen panayır, ticarî hareketlilik ve rekabet gibi bilgilere ulaşılabilmektedir. Örneğin İngiliz konsolosluk belgelerine istinaden yapılan bir çalışmada liman trafiği, gemilerin tonajı, personel sayısı, navlunun cinsi ile ilgili istatistikler mevcuttur. Öte yandan, bölgede İngiliz ticarî potansiyelinin artması için alınması gerekli tedbirler, Samsun'un ekonomik durumu, hinterlandındaki ekonomik potansiyel ile ilgili bilgiler aktarılmaktadır[18]. Konsolosların bir kısmı raporun yanı sıra çalıştıkları şehrin tarihi ve görev yaptıkları dönem ile ilgili tespitlerini yansıtan eserler telif edebilmişlerdir. Bunlardan birisi de Fransız konsolosu R. Vadala'dır. Vadala, 1925–1934 yılları arasında Samsun'da Fransız konsolosu olarak bulunur. Görevi sona erdiği yıl *Samsoun Passé- Présent- Avenir* isimli eseri Paris'te yayımlanır.

Bu eserin birinci bölümü Samsun ve çevresinin tarihine aittir. Yazar bu bölümü diğer eserlerden topladığı bilgi ve yorumlara istinaden kurgulamıştır. Diğer bölümler ise genelde Fransız konsolosu iken 1925'de kurduğu ve 1934 yılına kadar yürüttüğü konsolosluk dönemindeki tespit, gözlem ve değerlendirmelerinden oluşuyor. Tema olarak Samsun'un nüfusu, ulaşımı, idarî yapısı, ekonomisi istatistik verilerle tanıtılıyor. Karadeniz'de faaliyet gösteren Fransızların 1923–1934 yılları arası ile ilgili verdiği bilgiler ve değerlendirmeler akademisyenler için vesika ve dolayısıyla kaynak özelliği taşır. Ancak, unutulmamalı ki, bu eser Samsun ve çevresini Fransız idaresine tanıtmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla dikkatli kullanılması gerekmektedir[19].

2.5. Şer'i Siciller

Siciller kadıların devlet merkeziyle gerçekleştirdikleri muhabereyle ilgili belgeler, halkın şikâyet ve dileklerini beyan ettikleri dilekçeler, söz konusu mahallî idarenin hukukî konumunu düzenleyen ferman ve hükümlerin suretleri ile bölgenin sosyal ve iktisadî hayatını yansıtan mahkeme kararlarını ihtiva etmektedir. Bu nedenle, söz konusu malzeme idarî, hukukî, iktisadî ve sosyal açıdan yerel tarih çalışmalarının vazgeçilmez kaynakları arasında yer almaktadır.

---

[17] *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1296*, *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1298*, s. 129; *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1318*, s. 166.

[18] K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, s. 283–298.

[19] R. Vadala, Samsoun Passé- Présent- Avenir, Paris 1934. Vadala'nın eseri kısmen tercüme edilmiştir: R. Vadala, "Amisos ve Samsun", Çeviren: M. Ülken, *19 Mayıs*, 3/32, Samsun 1938, s. 19–21; R. Vadala, *Şark Memleket ve Siteleri II: Samsun: Mazisi, Hali İstikbali*, Çeviren: Kani Sarıgöllü, Gaziantep 1944.

Samsun ve Bafra ile ilgili toplam 48 adet *Şer'i Sicil* defteri bulunmaktadır. Bafra ile ilgili olanlar beş defter olup 1891–1901 ve 1909–1910 arasını kapsamaktadır. Samsunla ilgili olanlar ise 1785–1921 yılları arasını ihtiva eden 43 defterden oluşmaktadır[20]. Samsun kazasına ait şer'i siciller birçok yüksek lisans ve doktora çalışmasına konu teşkil etmiştir. Bunların bir kısmı metin neşri ve değerlendirme[21] bir kısmı da şer'i sicillere dayalı bir tema çalışmasıdır[22].

3. Yayımlanmış Belgeler

Resmî ve özel kurumlar çeşitli ülke sorunlarını halka göstermek ve bu konuda kamuoyunu aydınlatmak amacıyla daha ziyade ilgili belgeleri yayınlamayı yöntem olarak kullanabilmişlerdir. Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesinin yayımladığı *Pontus Meselesi* isimli kitap bu tarz bir eserdir. Kitabın Rum metrrepolidhanelerinin konuyla ilgili ürettikleri belgelere yer vermesi kıymetini arttırmaktadır. Bu eser Latin harflerine aktarılmıştır[23].

Cumhurbaşkanı ve Başbakan gibi yürütmeden sorumlu olan devlet adamlarının yurt gezileri ve bu geziler esnasında yaptıkları konuşmalar ülke ve yerel tarih açısından önem arz etmektedir. Atatürk ve İsmet İnönü'nün yurt gezileri esnasında Samsun'da yaptıkları konuşma metinleri yayımlanmıştır[24].

24 Ağustos 1944 tarihli Samsun Vilâyeti ilkokul öğretmenleri toplantısında Samsun'a bağlı köyleri her yönüyle tanımak ve kalkınmasına yönelik önlemleri belirlemek, öğretmen- toplum ilişkisinin sağlıklı kurulmasını sağlamak amacıyla köylerin tarihî, coğrafî, sosyal, iktisadî, ziraî ve sağlık açısından taranması kararlaştırılmıştır. İzlenecek yöntem birlikteliğini sağlamak amacıyla da Samsun *Vilâyeti Köy İncelemeleri Klavuzu* 1944 yılında vilâyet matbaasında basılmıştır. Eğitim şefi ve başöğretmenler tarafından hazırlanan kılavuzda belirlenen yönteme göre her

[20] *Şer'iye Sicilleri*, İstanbul 1988, s. 173, 190, 208.

[21] Mehmet Beşirli, *XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H. 1200- 1255; M. 1785- 1839)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993; Mehmet Coşkun, *1770 nolu Şer'iye Sicilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1992; Fikret Ekmekçi, *Osmanlı Mahkeme Kayıtları (Şer'iyye Sicilleri) 1788 nolu Deftere Göre Samsun*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1999; Ahmet Fevzi Elihoş**,** *1779 nolu 1292- 1309 Tarihli Samsun Şer'iyye Sicili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990; Ahmet Elmas, *Osmanlı Dönemi Mahkeme Kayıtları (Samsun Şer'iyye Sicilleri) 1769 nolu Deftere Göre Yöre Araştırması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2000; Osman Keskiner, *1763 nolu Samsun Şer'iye Sicil Defteri (H. 1274- 1277)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990; Abdurrahman Okuyan, *1772 nolu Samsun Şer'iye Sicilinin Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998.

[22] Mehmet Taşdemir, *Samsun Şer'iyye Sicilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

[23] *Pontus Meselesi*, Ankara 1922; Yılmaz Kurt, *Pontus Meselesi*, Ankara 1995.

[24] Mustafa Kemal Atatürk; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I- III, Ankara 2006; İsmet İnönü, *Millî Şef İsmet İnönü'nün Yurt İçi Gezilerinde ve Türlü Konular Üzerinde İzmir, Samsun, Bursa, Balıkesir ve İstanbul'da İrat Buyurdukları Nutuklar*, Ankara 1943.

köy bir inceleme bölgesi olacaktır. Kaza merkezlerinde ve vilâyet merkezinde dört öğretmenden müteşekkil tetkik komisyonları kurulacaktır. Komisyonlar kılavuza göre bir yıllık program hazırlayacak bu programı kılavuz sırasına ve esasına göre taksim ederek işleyecekti[25]. Bu kararların uygulanıp uygulanmadığını tespit edemedik.

4. Hatırat

Tarih araştırmalarının önemli kaynaklarından birisi de hatırat türü eserlerdir. Hatıralar özellikle son bir asırlık tarihe dair yapılacak araştırmalarda diğer kaynak türlerini tamamlayan eserlerdir. Bu tür eserler belgeye dayalı olanlar, günlük şeklinde tutulanlar ve daha sonra kaleme alınanlar olmak üzere üç grupta toplanabilir.

Samsun'la ilgili kayıtların bulunduğu ilk hatıra tespit edebildiğimiz kadarıyla II. Mahmud'un askerî danışmanlarından olan Helmut von Moltke'nin *Türkiye Mektupları*[26] ismiyle Türkçeye çevrilen eseridir. Eserde Samsun şehri ve limanı ile Samsun- Lâdik- Amasya yolu tasvir edilmektedir.

Samsun ve Samsun'daki gelişmeler hakkında bilgilere ve belgelere yer veren en önemli eser hiç şüphesiz *Nutuk'tur*. Mustafa Kemal Atatürk *Nutuk*'ta, Millî Mücadele döneminde Samsun'daki İngiliz birliklerini, Pontus meselesini, Samsun'daki Türk subaylarının Millî Mücadele dönemindeki tavrını, burada bir araya gelen milletvekillerini, Samsun'daki Kafkas Tümen Kumandanının durumunu, Havza'daki faaliyetlerini anlatır. Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'daki faaliyetlerini tanıtan iki önemli kaynak daha vardır. Bunlardan birisi Milli Mücadele'de Havza Belediye Reisi olan İbrahim Cebecioğlu'nun kaleme aldığı "Atatürk Havza'da Neler Yaptı?" başlıklı makalesidir[27]. Bir diğeri ise Havzalı Zübeyiroğlu Fuad'ın *Yurdumuz* isimli eseridir[28]. Bu eserde Havza'nın doğal ve coğrafi durumu, tarihi, iktisadı, sanayi, ziraatı, iklimi, sosyal yapısı ve idarî yapısı açıklanmaktadır. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'daki faaliyetleri ve müdafaa-i hukuk teşkilâtının oluşumu hakkındaki kayıtlar önemlidir. Ayrıca kaplıca ve fabrikalar hakkında bilgi vardır. Yunus Nadi, ise *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*, (İstanbul 1955) isimli eserinde Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak basışından Sivas Kongresi'nin nihayetine kadar geçen dört aylık devreyi anlatmaktadır.

Aynı dönemde Samsun hakkında bilgi veren bir diğer hatırat, 29 Mayıs 1919-Şubat 1920 tarihleri arasında Canik Mutasarrıflığı görevinde bulunan Hamid Bey'e

[25] *Samsun Vilâyeti Köy İncelemeleri Klavuzu*, Samsun 1944: Kılavuz Ladik Köy Enstitüsü Eğitim Şefi Azmi Gökmen, Bozkurt Okulu Başöğretmeni Abdullah Kırmacı, Gazi Okulu Başöğretmeni Faruk Kuğay, Çarşamba öğretmenlerinden Muharrem Başar ve Gezici Başöğretmenler Fazıl Dura ve Şükrü Basmacı tarafından hazırlanmıştır.
[26] Helmut von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çeviren. Hayrullah Örs, İstanbul 1969.
[27] İbrahim Cebecioğlu, Atatürk Havza'da Neler Yaptı?", *19 Mayıs*, 7/66, Samsun 1944, s. 2-7.
[28] Zübeyiroğlu Fuad, *Yurdumuz*, İstanbul 1925.

aittir. Hamid Bey[29], *Defter-i Hatırat* isimli yayımlanmamış eserinde Canik Mutasarrıflığı görevi esnasında yaptığı tespitleri, karşılaştığı sorunları ve çözümleri kendi nazarından ifade etmektedir. Ayrıca, Hamid Bey'in resmî görevleri esnasında tuttuğu 6 tane de cep defteri bulunmaktadır. Bunlardan üçüncüsü Samsun mutasarrıflığındaki çalışmaları esnasında tuttuğu notlardan oluşmaktadır[30]. Hamid Bey'in gerek *Defter-i Hatırat'* ı gerekse söz konusu cep defterlerinden üçüncüsü Millî Mücadele döneminde Samsun tarihine ışık tutacak mahiyettedir.

Bu dönem hakkında araştırıcılara bilgi sunan bir diğer hatırat belgelerle desteklenmiş olan Samsun'da *Müdafaa-i Hukuk* (1944) isimli eserdir. Hasan Umur ve Adil Pasin'in müşterek olarak kaleme aldıkları bu eserde Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin Samsun'da kuruluşu ve faaliyetleri tanıtılmaktadır. TBMM'ne Samsun'dan üye gönderilmesi, Sevr'e ve İkinci İnönü Savaşı'na Samsun kamuoyunun tepkisi, Afgan ve Rus sefirlerinin Samsun üzerinden Ankara'ya geçişleri, bölgede bulunan eşkıyaya karşı yapılan mücadele, Samsun'un Yunanlılar tarafından bombalanması ve bu konularla ilgili Samsun Müdafaa-i Hukuk Heyeti'nin yazışmalarıyla ilgili belgeler yayımlanmıştır

Rusların Trabzon'u işgali üzerine Bafra'ya gelen Şark mültecilerinden Hasan Umur, 1946 yılında telif ettiği *Samsun'da On Beş Sene* (İstanbul 1947) isimli hatıratında 1919 yılında Hançerli Camii'nde yaptığı Millî Mücadele'yi destekleyici vaazları, Mutasarrıf Hamid Bey'in bu faaliyetlere verdiği desteği, Samsun'da Müdafaa-i Hukuk teşkilâtlanmasını, Samsun'da üye olduğu kamu yararına olan cemiyetleri, Cumhuriyet döneminde Halk Fırkası'nın Serbest Fırka'ya karşı kaybedişini, Belediye Başkanı seçilişini ve faaliyetlerini anlatmaktadır. Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Samsun için önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır.

1921 yılında Türkiye'ye gelen Sovyet diplomatları Mihail Vasilyevic Frunze ve Semiyon Ivanovic Aralov'ın hatıralarında da Samsun hakkında kayıtlar bulunmaktadır. İki diplomat da Samsun üzerinden Ankara'ya gitmiştir. Frunze hatıratında 1921 yılındaki Samsun'u, Samsun-Çakallı-Çorum yolunu, konakladığı yerleri ve buralarda karşılaştığı insan manzaralarını kendi gözünden yansıtmaktadır[31]. Yılın sonunda Frunze yine Samsun üzerinden geri döner. Aralov ise Sovyet elçilik heyetiyle birlikte Aralık 1921'de yola çıkar. İki diplomat Samsun'da karşılaşır. Frunze müşahedelerini

[29] Geniş bilgi için bk. Halit Eken, *Millî Mücadele'de Vali (Kapancızade) Hamid Bey*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

[30] Halit Eken, "Mutasarrıf Hamid Bey'in Özel Notlarında 1919 Yılında Canik Sancağındaki Siyasi Olmayan Asayiş Sorunları ve Çözüm Arayışları, *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20–22 Mayıs 1999 Bildiriler*, Samsun 2000, s. 118–135; Halit Eken, "Samsun'da Asayişin Sağlanması Yolunda Mutasarrıf Hamid Bey'in Aldığı Tedbirler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s. 33- 38.

[31] Geniş bilgi için bk. Mihail Vasilyevic Frunze, *Türkiye Anıları*, Çev: Ahmet Ekeş, İstanbul 1996.

Aralov'a aktarır. Aynı gün Samsun mutasarrıfı ile de görüşen Aralov ve beraberindekiler binek hayvanları ve yaylı arabalarla Havza'ya hareket ederler. Yolda köylülerle yaptığı sohbetleri, Türk köylüsünün durumunu hatıratına yansıtır. Ayrıca Havza'da Türk mülkî erkânı ile yaptığı mülakata yer verir.

Lütfi Tekin, Samsun'la ilgili gözlemlerini 60 *Sene Evvelki Samsun* ismiyle 1936–1937 yıllarında yazıya aktarmıştır. *19 Mayıs Dergisi*'nde yayımlanan makalelerde Samsun şehrinin 1876–1936 yılları arası gelişimi, nüfus hareketleri, zeytinlikler, mesire yerleri, mumhane, liman ve kahvehanelerdeki faaliyetler, eşkıyalık ve asayiş kısacası gündelik yaşam tanıtılmaktadır[32]. Samsun'la ilgili gözlem ve düşüncelerini yazıya aktaran bir diğer kişi İsmail Habib Sevük'tür. Yazarın *Yurttan Yazılar*[33] isimli eserinde Samsun'la ilgili daha önce Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan *Samsun Panaroması*, *Ayak Bastığı Belde*, *Samsun'daki Heykel* ve *Tütün Destanı* başlıklı yazıları mevcuttur. Bunlardan birincisi 1936–1937 yıllarında Samsun şehri ile ilgili tespitlere yer vermektedir. Bu açıdan kaynak değeri taşımaktadır.

Samsun hatıralarına yer veren bir diğer eser Orhan Karul'a ait. Yazarın *Nokta Koymak* isimli hatıratı dört bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde 1933–1957 yılları arasında çocukluğunun ve gençliğinin geçtiği Samsun'la ilgili anılarına yer verilmiştir. Burada özellikle Atatürk'ün ölümünün Samsun'daki yankıları, ikinci Dünya Savaşı'nın şehirde yarattığı sıkıntılar, Samsun (19 Mayıs) Lisesi'ndeki öğrencilik yılları, Samsun'da Demokrat Parti'nin örgütlenmesi anlatılmaktadır[34].

Mahmud Muin ise *Samsun Hatıraları* (Samsun 1927) isimli eserinde 1927'de yerleştiği Samsun şehrinde yaptığı gözlem ve tespitleri ve geleceğin Samsun'u için düşünce ve fikirlerine yer vermiştir. Eserde vapurların açıkta demirlemesi, yolcuların vapurdan iskeleye gelişleri, şehrin imar durumu, esnafın ekonomik durumu ve anlayışı ortaya konuyor. Yazara göre Samsunlu esnaf ve tüccar tasarruf yapmayı sevmediğinden şehre gerekli yatırım yapılamıyordu. Bu durumu şehrin gelişimi açısından sakıncalı bulan yazar zorunlu tasarruf uygulamasını önermektedir. Eserin ilerleyen sayfalarında şehrin ulaşım konusu detaylı olarak ele alınmaktadır. Özellikle Samsun Sahil Demiryolu'na oldukça fazla yer verilmiştir. Yazara göre gelecekte Samsun şehrinin ve vilâyetinin gelişmesi için zorunlu tasarruf uygulaması başlatılmalı, demiryolları karayolları ile kasabalara bağlanılmalı, yapı ustası gibi ara elemanı yetiştirmelidir. Öte yandan eserden öğrenildiği kadarıyla Samsun Özel İdaresi Umum Meclis kararıyla Almanya'ya eğitim için beş öğrenci göndermiştir. Eserde Havza ılıcaları hakkında da bilgiler mevcuttur.

---

[32] Lütfi Tekin, "60 Sene Evvelki Samsun", *19 Mayıs*, Samsun 1936–1937, Sayı. 11, s. 12–16, Sayı. 12, 25–29, Sayı 15, s. 22–25.
[33] İsmail Habib Sevük, *Yurttan Yazılar*, Ankara 2002.
[34] Orhan Karul, *Nokta Koymak (Anılar, İzlenimler, Dilekler)*, İstanbul 1995.

Samsun valiliği, göreve başlamasından kısa bir süre sonra hastalık sebebiyle vefat eden Vali İbrahim Etem Aykut'un anısına bir kitap yayımlamıştır. Samsun vilayeti maiyet memuru Vefik Altuğ tarafından yayıma hazırlanan bu eserden anlaşıldığı kadarıyla 1888 yılında İstanbul'da doğan Aykut İstanbul maiyet memurluğu ile devlet hizmetine girmiştir. Yurdun çeşitli yerlerinde mülkî amirlikler yaptıktan sonra 1941 yılında Samsun valiliğine atanan Aykut 1942'de vefat etmiştir. Kitapta, Samsun'da kurum müdürlerinin Aykut ile ilgili görüş ve anılarına yer verilmiştir. Biyografi için kaynak eserdir.

5. Seyahatname

15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'ya birçok Batılı, mesleklerini veya görevlerini icra etmek amacıyla gelmiştir. Bunlardan Michele Membré (1542), Vinceneo delgi Alessandri (1571), Ruy Gonzalez de Clavijo (1403–1405) ve Johann Schiltberger (1396–1402) Samsun'a uğramıştır[35]. 17. yüzyılda Samsun hakkında bilgi veren seyyah Evliya Çelebi'dir. *Seyahatname*'de Canik, voyvodalık, kendircilik gemicilik ve kale hakkında bilgiler mevcuttur. Ayrıca Lâdik ile ilgili tasvirlere de yer verilmiştir[36].

1700–1900 yılları arasında ise Tournefort, Beauchamp, Jaubert, İngiliz Tersane Kumandanı Binbaşı Macdonald Kinner ve Jouannin gibi birçok Avrupalı Kuzey Anadolu sahilini dolaşmıştır. 1701'de Samsun'dan geçen Tournefort Samsun'u bir köy olarak tasvir ederken, 1806'da Samsun'a uğrayan Jaubert eserinde özellikle Canikliler ve Osmanlı donanmasının şehri bombalamasından bahseder. 1813–1814 yılları arasında Anadolu'yu baştanbaşa geçen Kinner'in seyahatnamesinde Samsun şehrinin yanı sıra Terme, Ünye ve Fatsa hakkında da kayıtlar bulunmaktadır. Söz konusu şehirlerle ilgili 19. yüzyılın ilk yarısına ait tasvirler E. A. Rottiers ve Hamilton'un eserlerinde de mevcuttur. A.D.Mordtmann 1850'de ve Flottwell 1893'de Samsun'dan geçmişlerdir [37].

Venedik Mekhitarist manastırında yetişen Per Minas Bıjışkyan'ın *Pontos Tarihi* isimli eseri bir tetkik gezisi ürünüdür. Yazarın 1817–1819 yılları arasında Karadeniz sahillerini dolaşarak kaleme aldığı bu eseri coğrafya, tarih, etnografya ve topografya açısından zengin malzemeler ihtiva eden bir kaynak olarak ehemmiyet kazanmıştır. Söz konusu eser Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Eserde

---

[35] Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs Dans L'Empire Otoman (XV.- XVI. siécles)*, Ankara 1991, s. 100–101, 103, 197, 291.

[36] Evliya Çelebi, "Lâdik", *Seyahatname*, II, İstanbul 1314, s. 390–395; Evliya Çelebi, "Samsun", *Seyahatname*, II, İstanbul 1314, s. 77–78.

[37] Besim Darkot, "Samsun", *İA*, 10, İstanbul 1993, s. 174; Karadeniz'deki seyyahlar için bk. Bernard Rémy, " Les Sites Cotiers du Pont-Euxin, de Terme (Themiskyra) a Trabzon (Trapézonte) dans l'antiquité II. Les Récits de Voyageurs", *2. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I) (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 562-583.

Kızılırmak, Kumcığaz, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'nın coğrafî ve ticarî konumu ile tarihi hakkında bilgiler mevcuttur[38].

1847'de Abdülmecid tarafından Bağdad'a kadar bir tedkik gezisine çıkarılan İkinci Mabeynci Ragıp Bey'e refakat eden Dr. Perunak Feruhan Bey, yol boyunca uğradıkları yerler hakkında bazen uzunca olmak üzere mufassal malumatı havi bir seyahatname kaleme almıştır. Bu eser 1868 yılında basılmıştır[39].

İstanbul 1311 baskılı *Seyahatname*'de İstanbul-Samsun-Bağdad-Halep-İskenderun-İstanbul güzergâhında gerçekleştirilen gezi esnasında yapılan gözlemlere yer verilmektedir. Söz konusu seyahatname 25 mektubun bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Tutuluş itibarıyla, günlük nev'inden bir eser özelliği taşır. Mayıs 1892 tarihli ilk iki mektup Samsun, Çakallı, Kavak, Havza ve Amasya ile ilgili bilgilere ve tespitlere yer vermektedir[40].

6. Süreli Yayınlar

6.1. Yıllıklar

Bir senelik olayları ve istatistikleri topluca göstermek üzere hazırlanan eserlerdir. Osmanlı döneminde salname ismiyle yayımlanan bu tür eserler devlet, vilâyet, resmî kurum ve kuruluşlara ait olanlar ve özel konulu veya kişi ve kuruluşlara ait olanlar olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Bunlardan devlet salnameleri ile resmi kurum ve kuruluşlara ait salnamelerde Samsun ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Trabzon vilâyeti salnamelerinde Samsun'la ilgili oldukça detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Trabzon Vilâyeti Salnamelerinde idarî taksimat, memur listeleri, yerel tarih ve coğrafya, eski eserler, ticarî ve ekonomik faaliyetleri, nüfus, eğitim kurumları, kütüphaneler gibi çeşitli konularda bilgi bulmak mümkündür. *Trabzon Vilâyeti Salnamesi* 1869–1904 yılları arasında 22 defa yayımlanmıştır[41]. Canik sancağının 1875–1892 yılları arasında müstakil olduğu hatırlanacak olursa, Samsun'la ilgili bilgilere *Trabzon Vilâyeti Salnameleri*'nden 1869–1875 ve 1892–1904 yılları arasında yayımlanan nüshalarında ulaşılabileceği anlaşılır.

---

[38] P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817- 1819*, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 32- 38.

[39] P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817- 1819*, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1969, s. 70.

[40] *Seyahat*, (İstanbul'dan Samsun, Diyarbekir Tarikiyle Bağdad ve Basra'ya ve Oradan Halep ve İskenderun Tarikiyle İstanbul'a Kadar Seyahati Mutazammın Mektuplardan Müteşekkildir), İstanbul 1311.

[41] Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, I, Ankara 1999, s. 131- 133.

Cumhuriyet döneminde yayımlanan *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnameleri*nde[42] Samsun vilâyeti ile ilgili istatistikler bulunmaktadır. Yine Cumhuriyetin ilân edildiği yıl H. Nadi ve A. Yesari tarafından *Samsun Ticaret Rehberi 1923* adlı eser yayımlanmıştır. Bu eserin baş tarafında salname başlığı altında resmî kurumlar ve şehrin tarihî coğrafyası hakkında kısa bilgilere yer verilmiştir. İlerleyen sayfalarda bankalar, bakkallar, kuaförler, terziler, debbağlar, saatçiler, gazeteler, fabrikalar, fesçiler ve diğerleri tanıtılmaktadır. Yine yıllık olarak tanımlayabileceğimiz bir diğer eser Samsun Ticaret Odası'nın Rumi 1328 yılına (1912–1913) ait olarak yayımladığı eseri örnek olarak verebiliriz[43]. Bu eserde 1912–1913 yıllarına ait Samsun limanında gerçekleştirilen ithalat, ihracat miktarı, ithal ürünlerin birim fiyatı ve söz konusu dönemde gerçekleşen ticarî faaliyetlerin genel bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Bibliyografik künyesinden anlaşıldığı kadarıyla süreli yayın olarak plânlanan bu eserin ertesi yıl ikinci sayısı basılmamış veya basılamamıştır. Benzer eserler 1927 yılında *Ticaret ve İktisadî Samsun Rehberi* ve 1928 yılında *Samsun İktisadî İstatistiği* ismiyle yayımlanmıştır. Sonuncusu Mustafa Adil tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır. Bu eserin bir kısmı Arap, bir kısmı da Latin alfabesi ile tanzim edilmiştir. Eserde Samsun'la ilgili kısa bir genel bilgi verildikten sonra 1927 yılında gerçekleştirilen ithalat ihracat istatistiği yer almaktadır[44].

Mehmed Halil tarafından yayıma hazırlanan *Samsun Albüm ve Rehberi* isimli eserler yıllık niteliğindedir. Bu eserler tespit edildiği kadarıyla 1928–1931 yılları arasında 4 kez yayımlanmıştır. Bu eserlerde Samsun vilâyetindeki resmi kurumların il ve ilçe müdürleri, belediye ve il meclisi üyelerinin fotoğrafları ve çeşitli kurumların kısa tanıtımları yer almaktadır. Muhtemelen beşinci kitap 1934 yılında yayımlanmıştır[45].

Gerek Cumhuriyet idaresinin ve gerekse çeşitli kurumların kuruluş yıldönümleri münasebetiyle hazırlayıp yayımladıkları eserler de hiç şüphesiz çeşitli açılardan kaynak değeri taşımaktadır. Bununla birlikte tanıtıma yönelik olmaları dolayısıyla dikkatli bir şekilde tenkide tabi tutulması gerekmektedir[46].

---

[42] *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi* 1925–1926; 1926–1927; 1927–1928 yıllarına ait olmak üzere üç kez yayımlanmıştır.

[43] *Samsun Ticaret Odası Tarafından Neşrolunan İstatistik*, 1. sene, Samsun 1328.

[44] *Ticaret ve İktisadî Samsun Rehberi*, Samsun 1927; Mustafa Adil, *Samsun İktisadî İstatistiği*, İstanbul 1928.

[45] Mehmed Halil, *Samsun Albüm ve Rehberi*, İstanbul 1928–1931, 1934. Benzer eserler Çarşamba için de hazırlanıp yayımlanmıştır. Bk. M. Emin Coşkun, *1941 Yılı Çarşamba Albüm ve Rehberi*, Samsun 1941; Cavit Coşkundere, *Yeni Çarşamba Albüm ve Rehberi*, Samsun 1944, 1967.

[46] Emin Hekimgil; "Ondördüncü Yıldönümünde Samsun Halkevi*", 19 Mayıs*, 7/73, Samsun 1946, s. 1–2; *Cumhuriyetimizin Yıldönümü Münasebetiyle Samsun Halkevi*, Samsun 1934; *Samsun Halkevi 1932–1939*, Samsun 1939; Ali Ertan; *Samsun: Samsun Halkevi*, Samsun 1938.

Cumhuriyetin onuncu yıldönümü münasebetiyle vilayetler on yıllık süreçte gerçekleştirilen işleri kamuoyuna tanıtmak amacıyla farklı ebatlarda yayım faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Nitekim, Samsun Onuncu Cumhuriyet Bayramı Vilayet Komitesi tarafından tertip olunan *1923–1933 On Cumhuriyette Samsun* isimli kitapta eğitim, bayındırlık, sağlık, özel idare, ziraat, belediye, ticaret ve sanayi odası ve inhisar idaresinin vilayet dahilindeki on yıllık faaliyetlerini özetleyen ve tanıtan bilgiler mevcuttur. Yerel arşivlerdeki kayıtlara istinaden hazırlanmış olması kaynak değerini arttırmaktadır[47]. Bir diğer tanıtım kitabı Cumhuriyetin 15. yıldönümü münasebetiyle yayımlanan *15. Yılında Samsun* isimli eserdir. Tanıtıma yönelik olması dolayısıyla Samsun'un coğrafyası, nüfusu, tarihi, ekonomisi, özel idare, tarım, eğitim ve kültür faaliyetleri kısaca tanıtılmıştır. Ayrıca, okuyucunun gözüne de hitap etmesi açısından 1938 yılına ait Samsun ve kaza merkezlerinin fotoğraflarına yer verilmiştir.

6.2. Basın

Samsun'la ilgili haber ve değerlendirmelere sütunlarında yer veren basın yabancı, millî ve yerel olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Samsun'daki gelişmeler millî basına ülkenin genelini ilgilendirdiği ölçüde yansımıştır. Şüphesiz ecnebi gazeteler de kendi kamuoyunun ilgisini çekeceğini düşündüğü haber ve yorumlara yer vermiştir. Örneğin, *The Times* gazetesinde yer alan Samsun'la ilgili haber ve yorumları inceleyen çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, ecnebi gazeteleri daha ziyade "*azınlık*", doğal afetler, arkeolojik araştırmalar, demiryolu, Pontus ve Ermeni meselesi gibi konuları işlemişlerdir[48].

Şüphesiz sütunlarını hemen tamamen Samsun ve çevresindeki olaylara ayıran gazeteler yerel basın organlarıdır. Samsun'un ilk yerel gazetesi *Aks-ı Sada* (1908)'dır. Samsun'da yayımlanan süreli yayınları gazete ve mecmua şeklinde iki ana bölüme ayırabiliriz. Dergilerin bir kısmı çocuklara ve eczacılara yönelik yayım yaparken diğerleri edebiyat, sanat ve ilmî ağırlıklıdır. Gazeteler ise resmî ve özel olmak üzere iki grupta toplanmaktadır. *Samsun* isimli resmî gazetenin yanı sıra değişik tarihlerde yayım hayatına giren özel gazeteler de mevcuttur[49]. Burada 1935–1950 yılları arası yayımlanan Samsun Halkevi tarafından çıkarılan *19 Mayıs Dergisi*'ni de belirtmek gerekmektedir.

---

[47] *1923- 1933 On Cumhuriyette Samsun* , Yayıma Hazırlayan Samsun Onuncu Cumhuriyet Bayramı Vilayet Komitesi, Samsun 1934.

[48] s. "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Samsun (1908–1925), *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, 199–227

[49] Samsun'da yayımlanan gazete ve dergilerden bir kısmı: *Ahali, Alev, Aks-ı seda, Bafra, Bafra'da Tenvir-i Efkâr, Genç Eczacı, Fırtına, Güneş, Haber, Hayat, Lâle, Mektepli, Nefir, Nur, Piyasa, Samsun (Canik), Samsun'da Hilâl, Samsun'da Şark Yıldızı, Samsun Ticaret Gazetesi, Yeni Mektep*. Samsun basını hakkında geniş bilgi için bk. Bk. Hayreddin Nadi- Abdullah Yesarî, Samsun Ticaret Rehberi 1923; Bünyamin Kocaoğlu, "Millî Mücadele'de ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun'da Basın Hayatı ve Cemiyetler", *Akademik Açı*, 1996/2, Samsun 1996, s. 241- 246; *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katoloğu*, I, Ankara 1987.

Yerel basın sütunlarında bölgenin eğitim, ekonomi, gündelik yaşam, belediye işleri ve ulusal sorunlar ve haberlere yer vermekteydi[50]. Sadece ticaret ve ekonomi ile ilgili haber ve yorumlara yer veren gazeteler de mevcuttu. Örneğin, *Piyasa*'daki veriler mütareke yıllarındaki Samsun'un ekonomik durumunu yansıtmaktadır. Bu verileri başka bir kaynakta bulmak söz konusu değildir. Bu da Samsun tarihi için *Piyasa* isimli gazetenin önemini ortaya koymaktadır[51].

6.3. Düstur

Samsun'daki çeşitli kurumlarla ilgili tüzük, yönetmelik ve sözleşme metinlerinin bazıları Düstur'da yayımlanırken, büyük bir kısmı küçük kitapçıklar halinde basılmıştır. Ayrı olarak yayımlananların büyük bir kısmı dahili nizamname, şartname, hissedarlar toplantı tutanakları olmak üzere Samsun Sahil Demiryolu Şirketi ile ilgilidir. Diğerleri Samsun şehrinin aydınlatma, su, tramvay tesisi ve işletme sözleşmeleri veya Gureba hastanesi idaresine ait talimatname metinleridir[52]. Bu

---

[50] Samsun'un yerel gazetelerinden birisinin değerlendirilmesi için bk. Önder Duman, "Samsun Basın Tarihinden Bir Kesit: "Haber Gazetesi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, s. 367–384.

[51] *Piyasa* gazetesindeki verilere istinaden yapılan bir çalışma için bk. Bünyamin Kocaoğlu, "Mütareke Yıllarında Samsun'un Ekonomik Durumu (1919- 1920), *Geçmişten Geleceğe Samsun*, 1. Kitap, Samsun 2006, s. 299–325.

[52] "Samsun- Sivas Demiryoluna Aid Mesarifin Suret-i Tesviyesi Hakkında Kanun", *Düstur*, Birinci Tertip, III, 424; "Samsun ve Trabzon Limanları Keşfiyatı Hakkında Mukavele-i İbtidaiyye", *Düstur*, Birinci Tertip, III, 723; "Samsun'da Elektrik Su ve Şehrin Tenviri ve Tramvay Tesisi Hakkında Mukavele ve Şartname", *Düstur*, İkinci Tertip, V, 671.; Yayımlanmış tüzük, nizamname, kanun, şartname, talimatname, sözleşme metinleri: Samsun Şehir Kulübü Esas Nizamnamesi; *Samsun Şehri İmar Plânı Raporu* 1941. *Samsun Maarif Sevenler Cemiyeti Nizamnamesi*, Samsun 1944; *Canik Gureba Hastanesinin Suret-i İdaresine Dair Talimat*, Samsun 1329; *Samsun Vilâyeti Verem Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi* 1928; *Karadeniz'de Vaki Samsun Limanı İmtiyazına Dair Hükümet-i Osmaniye Canibinden İmtiyazın Münakasası Muamelatını Mübeyyin Ticaret ve Nafıa Nezaretince Tanzim Olunan Talimat ve Şartname Layihasıdır*, İstanbul 1310; *Samsun- Çarşamba- Terme ve Yine Samsun- Bafra ve Alaçam'a Temdid Edilecek Demiryolu Mukavelenamesi, Şartnamesi ve Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, İstanbul 1924; *Samsun'dan Çarşamba ve Terme ve Yine Samsun'dan Bafra ve Alaçam'a Mümted Demiryolu Şartnamesidir*, İstanbul 1924; *Samsun Sahil Demiryolları T.A.Ş.*, İstanbul 1931; *Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi*, İstanbul 1924; *Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi 11 Mayıs 1927 Tarihinde Birinci Def'a Alelâde Suretde İn'ikad Eden Hissedaran Heyt-i Umumiyesi Meclis-i İdare Raporu- Murakıb Raporu- 31 Kanun-ı evvel 1926 Tarihinde Şirketin Vaziyet-i Umumiye-i Hesabiyesini Havi Bilanço*, İstanbul 1927; *Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi 29 Nisan 1928 Tarihinde İkinci Defa Suret-i Fevkalade İn'ikad Eden Hissedaran Heyet-i Umumiyesi*, İstanbul 1928; *Samsun Şehrinde Elektrik Fabrikası Tesisi ve Bu Fabrikadan İstihsal Olunacak Kuvvetle Şehre Su Tevzi ve İsalesiyle Şehrin Elektrikle Tenviri ve Tramvay Tesisi ve Bunların İşletilmesine Dair Mukavelenamedir*, Tarihsiz; *Samsun- Çarşamba- Bafra ve Temdidi Demiryollarının Ahval-i İktisadiyesiyle Masarif-i İnşaiye ve Tesisiyesi Hakkında Tatbikata Müstenid Rapordur*, İstanbul 1925; *Samsun- Çarşamba- Bafra ve Temdidi Demiryollarının*

malzemenin de değerlendirildiği söz konusu demiryolunu konu edinen bir çalışma bildiri olarak sunulmuştur[53].

6.4. Meclis Zabıtları

Türkiye'de 1876 Kanun-i Esasi ilân edildikten sonra Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan kuruldu. Çalışma hayatını 14 Şubat 1878'e kadar sürdüren Birinci Meclisin tutanakları Hakkı Tarık Us tarafından yayımlandı[54]. II. Meşrutiyet döneminde faaliyet gösteren meclisin müzakere tutanakları *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi* ve *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* ismiyle yayımlandı. Bu zabıtlar TBMM tarafından Latin harflerine çevrilerek tekrar yayımlanmıştır. 23 Nisan 1920 tarihinden itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi faaliyete geçince bu meclisin tutanakları *TBMM Zabıt Cerideleri* ismiyle yayımlanmıştır. TBMM'nin 1920–1934 tarihleri arasındaki gizli celse müzakereleri dört cilt hâlinde basılmıştır[55].

Meclis zabıtlarında Samsun tarihine ışık tutacak kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde cereyan eden nüfus hareketleri, Pontus sorunu, Şark mültecilerinin karşılaştıkları sorunlar ve çözüm yolları ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Ayrıca, Samsun'un ulaşım sorunu, idarî tarihi ile ilgili bilgiler de elde etmek mümkündür.

7. Kültür Varlıkları

7.1. Mezar Kitabeleri

Mezar taşları, bir toplumun sanat anlayışını, bu anlayışta meydana gelen gelişim ve değişmeleri, diğer toplumlardan etkilenişi, biyografik bilgileri, bulunduğu yerleşim biriminin tarihini, toplumsal yapısını ve dokusunu, bölgedeki salgın hastalıklar, savaşlar ve doğal afetler hakkında bilgiler sunabilmektedir. Bu önemine binaen, uygar ve gelişmiş ülkeler kültürlerini ve toplumsal yapılarını yansıtan ve toprakla bağlantılarını sağlayan bu alanları sit alanı olarak ilân ederek koruma altına almaktadırlar. Hatta mezar kitabeleri fotoğraflanarak dokümanter arşiv malzemesi şekline dönüştürülmektedir. 1981 yılında Alman Araştırma Kurumu İstanbul'daki Osmanlı mezar taşları kitabelerinin okunup arşivlenmesi yönünde proje geliştirmiştir.

Yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı tarihî mezarlıkların önemle korunması gerekmektedir. Zira toprakla toplum arasındaki bağlantıyı sağlayan, toprağı vatan haline dönüştüren en önemli unsurdur. Bu bağlantının kopması halinde toplum yerini yurdunu bile terk edebilmektedir. Bu nedenle, Osmanlı coğrafyasında kurulan ulus

---

Ahval-i İktisadiyesiyle Masarif-i İnşaiye ve Tesisiyesi Hakkında Tedkikata Müstenid Rapordur, İstanbul 1924;

[53] Nedim İpek, Samsun Sahil Demiryolu ", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 333–348.

[54] Hakkı Tarık Us, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I- II, Ankara 1954.

[55] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, I- IV, Ankara 1995.

devletler sınırları dahilindeki Türk hakimiyetinin izlerini silebilmek ve henüz ocaklarını terk etmeyen Türkleri yerlerinden oynatabilmek için baş vurdukları yöntemlerden birisi de Müslüman mezarlıklarını yok etmek olmuştur. Bu girişim Balkanlardan Anadolu'ya yönelik göçlerin sebeplerinden birisini oluşturmaktadır.

Samsun şehrindeki tarihî mezarlıklardan bugüne sadece Seyyid Kutbuddin Mezarlığı ulaşabilmiştir. Bu mezarlıktaki mezar taşlarından bir kısmı kırılmış veya tahrip edilmiş bir durumdadır. Bugüne kadar bir ölçüde varlığını koruyabilmiş olan bu alanın koruma altına alınması ve mezar taşlarının fotoğraflanarak oluşturulacak şehir arşivine doküman olarak kazandırılması ve araştırıcıların hizmetine sunulması yerinde olacaktır. Bu konuda yapılan ilmi çalışmalar da mevcuttur[56].

Yapılan akademik çalışmalardaki verilere göre mezarlık dahilinde tarihî özellik taşıyan yaklaşık 80 kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler 1738–1928 yılları arasına aittir. Kitabelerden, Samsun'un hangi yörelerden nüfus çektiğini öğrenmek mümkün olabilmektedir. Bayanlara ait kitabelerde kimlik tanıtılırken eşi, babası veya erkek kardeşi üzerinden tanıtılması yoluna gidilmiştir. Bu nedenle, şehirdeki meslek grupları, meslek şekillerinin tarihi süreç içerisinde geçirdikleri değişim hakkında bir fikir edinmek imkân dahiline girmektedir[57].

7.2. Tarihi Eserler

Tarih araştırmalarında yararlanılan kaynak türlerinden birisi de açık hava müzelerinde korunan her türlü kalıntı ile mimarî eserlerdir. Bunları höyük, tümülüs, antik kent, kitabe, abide, heykel, zafer takı, lahit, mezar taşı gibi tarihî bir hatırayı

---

[56] Mezarlıkta bulunan mezar kitabelerini konu edinen akademik çalışmalar mevcuttur: İsa Aksoy, Kerim Önal, Mesut Sönmez, *Seyyid Kutbu'd-din Mezarlığı Mezar Kitabeleri*, Basılmamış Lisans Çalışması, Samsun 2000, Dr. Osman Köse danışmanlığında hazırlanan bu çalışmada 80 kitabe fotoğraflanmış ve kitabedeki metinler Latin alfabesine aktarılmıştır. İkinci çalışma sanat tarihi alanında yapılan bir doktora çalışmasıdır. Eyüp Nefes, *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2002. Bir diğer çalışmada ise bazı mezar taşları sanat tarihi açısından incelenmiştir. İhsan Terzi, "Samsun'daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığındaki Tasvirli Bazı Mezar Taşları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, Samsun 1997, s. 205–216. Ahmet Ermiş, *Osmanlı Dönemi Bafra ve Alaçam Mezar Taşları*, Basılmamış Lisans Çalışması, Samsun 2000. Dr. Osman Köse danışmanlığında hazırlanan bu çalışmadan Bafra Ayanlarından Ahmed Beyefendi, Canik Muhassılı İskilipzade elhac İsmail, Trabzon valisi Tayyar Paşa, Hazinedarzadeler, Battal Hüseyin Paşa, Terme Mütesellimi veya ailesine ait mezar taşı kitabe metinlerini görmek mümkündür.

[57] Örneğin: Beşliyan Ağası, liva idare meclisi üyesi, başmabeyinci, mutasarrıf, sabık sadrıazam ve zabtiye müşiri, muhasebeci, jandarma tabur kumandanı, bidayet mahkemesi ceza dairesi reisi, Samsun Kardeşler Tuhafiyecisi, Tersane-i Amire kul ağası, belde müfettişi, Anadolu Müfettişi, dava-vekili, doktor, telgraf müfettişi muavini, Samsun ziraat müdürü, kapıcıbaşı, berber, telgraf memuru, redifli kumandanı, tüccar, ümera-yı Çerakise ve ıstabl-ı amire payeli, Samsun naibi, müderrisin-i kiram gibi. Ayrıca, kullanılan unvanlardan hareketle toplumun sosyal statüsü hakkında da bilgiler temin etmek mümkündür. Örneğin şahısların kimlikleri tanıtılırken, şeyh, ağa, efendi, kapudan, bey, paşa, "müteheyyizan hanedanından" ve hanım gibi unvanlar kullanılmıştır.

yaşatmak üzere yapılanlarla, döneminin sosyal ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilenler şeklinde kabaca iki gruba ayırmak mümkündür. Tarihî eserlerin mekânı, mimarî tarzı ve kitabelerindeki metinlerinde yer alan ifadeler söz konusu eserleri inşa veya restore ettiren tarihî şahsiyetlerin çeşitli yönlerini ve geçmişi bizlere yansıtır[58]. Tarihî mekânların ve eserlerin bireyin kimlik oluşumuna etkisi araştırmaya muhtaç bir konu olmakla birlikte tarih bilgisinin ve bilincinin oluşmasına tesiri tartışmasızdır. Tarihî mekânları korunmuş bir şehirde birey dün ve bugünle iç içe yaşama imkânı bulduğu gibi dünden bugüne meydana gelen değişimleri de çıplak gözle görme imkânını elde eder. Zaten bu ihtiyacı gidermek amacıyla Batı'da kent müzesi oluşturulmuş ve son yıllarda Türkiye'de de hızla kent müzeleri oluşturulmaya başlanmıştır.

Tarihî mekân ve mimarî eser olarak Samsun vilâyeti sınırları dahilinde birçok tümülüs ve höyük bulunmaktadır. Buralarda gerçekleştirilen kazılar sonucunda elde edilen eserler *Samsun Arkeoloji ve Etnografya Müzesi*'nde teşhir edilmektedir.[59]. Vilâyet dahilindeki mimarî eserler çeşme, saat kulesi, medrese, türbe, han, bedesten, 19. yüzyılda inşa edilmiş resmî kurum ve sivil binalar şeklinde sıralanabilir. Samsun ve çevresindeki tarihî mekânlar ve mimarî eserler akademik çalışmalara konu olmuştur[60].

Vilâyet sınırları içerisinde bulunan tarihî anıtların bir kısmı Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Candaroğulları, Taceddinoğulları ve Bafra Beyliği dönemlerine aittir[61]. Bunlardan zamanla deprem ve yangından zarar görenler 19. yüzyıl mimarî anlayışına göre restore edilmiştir. Osmanlı dönemine ait olan kamu ve sivil yapılar ise şehrin hızla büyüdüğü 19. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Cumhuriyet dönemi mimarî eserlerine Postahane ve Merkez Bankası binaları örnek gösterilebilinir. Ayrıca demiryolu ve karayolu güzergâhlarındaki köprüler de sayılması gereken eserler arasında yer almaktadır.

---

[58] Süreyya Faroquhi, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?, Çeviren Zeynep Altok, İstanbul 1999.

[59] Samsun vilâyeti dahilindeki Tümülüs ve höyük mevkileri için bk. *Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun*, Samsun 1997.

[60] İhsan Terzi, "Samsun Yalı Camii ve Kitabesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, Samsun 1990, s. 259–269; İhsan Terzi, "Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, Samsun 1987, s. 259–266; Mustafa Kemal Şahin, "Samsun- Çarşamba/ Yaycılar- Şeyh Habil Köyü Camii*", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4/2, Erzurum 2004, s. 15–36; Mustafa Kemal Şahin, "Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 427–448; Yılmaz Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camile*r, Samsun 2004; M. Sami Bayraktar, *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimarî Eserleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005; M. Sami Bayraktar, "Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 399–426.

[61] M. Sami Bayraktar, "Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 432.

Vezirköprü hariç, vilâyet sınırları dahilindeki diğer yerleşimlerde tarihî doku yeterince koruma altında tutul(a)mamıştır. Yangın, deprem veya yanlış imar plânları neticesi mimarî eserlerin ve tarihî mekânların birçoğu tahrip olmuş veya yıkılmıştır. Bir iki örnek hariç ayakta duran çeşme kalmadığı gibi, saat kulesi, kale surları, deniz feneri ve sahildeki askerî tabyalar bugün yoktur. Dolayısıyla seyahatnamelere konu olan çeşme kültürünü şehir sakinlerinin görme ve yaşama fırsatı bulunmamaktadır. Bu da şehir halkının ve şehri ziyarete gelen turistlerin tarihî mekânları dolaşarak tarihle bağlantı kurmaları imkânını ortadan kaldırmaktadır. Mevcut tarihî eserlerin ömrü restore edilerek uzatılması hâlinde toplumun tarihle olan bağları kuvvetlendirilmiş olacağı inancındayız. Özellikle okur-yazar oranının düşük olduğu toplumlar için bu durum daha da önem arz etmektedir.

7.3. Taşınabilir Kültür Varlıkları

Bireyle kullandığı her türlü eşya, giysi, silâh, gündelik aletler arasında anlamlı bir bağ vardır. Tarihî süreç içerisinde toplumsal yaşantı tarzına ışık tutan bu tür kültür varlıkları saha çalışması ve yüzey araştırmaları ile tespit edilebilmektedir. Bu bir anlamda araştırma sahasında gözlem yoluyla bilgi toplama tekniğidir. Hedef yerleşim alanındaki mevcut kültürel malzemeyi, sözel bilgi kaynaklarını toplamak ve bütüncül olarak değerlendirmektir. Bölgenin ağız ve dil çalışmaları, bölgeye ait tespit edip toplanacak olan türkü, bilmece, ninni, fıkra, masal, hikâye ve mani gibi folklorik malzemeler[62] özellikle bölgenin kültür ve zihniyet tarihi açısından önemli veriler sunacaktır. Örneğin, Samsun yöresinden toplanan manilerde toplumsal konu olarak askerlik, başlık parası, kaynana, dinî inanç ve uygulamalar, ölüm, kurban, mezar, dua, zekât, nazar, tütün ve fındık temaları işlenilmektedir. Öte yandan, ayrılık, kuma, çok evlilik gibi toplumun huzurunu bozan unsurlar ise hicvedilmektedir. Dolayısıyla, Samsun yöresine ait maniler zihniyet tarihi açısından önemli veriler sunmaktadır[63].

8. Görsel Malzeme

Görsel malzeme deyince ilk akla gelen kartpostal, resim ve fotoğraf olmaktadır. Fotoğrafların bire bir gerçeği yansıttığı düşünülmemelidir. Bununla birlikte fotoğraflar eleştirel bir gözle incelendiğinde araştırıcıya pek çok şey söyleyebilir. Örneğin, dönemin modasını, siyasetini, iktidar halk ilişkilerini ve

[62] Bk. Saffet Arıcan, "Bafra'da Adlarla İlgili Gelenek ve İnanmalar", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, VI/136, İstanbul 1960; Yılmaz Elmas, Çırakman Köyü'nde Kurban Bayramı", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, VI/131, İstanbul 1960; Yılmaz Elmas, "Samsun Folklorundan Örnekler", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, VII/153, İstanbul 1962; Yılmaz Elmas- Ayla Satın, "Çırakman Köyü'nün Folkloru", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, IX/184, İstanbul 1964; Rıfkı Tanyıldız, "Devgeriş Köyü Monografisi ve Folkloru", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, VI/136, İstanbul 1960; M. Şakir Ülkütaşır, "Sinop ve Samsun'dan Derlenmiş Atasözleri", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, VII/151, İstanbul 1962.

[63] Şahin Köktürk, "Samsun Manilerinde Sosyal Temalar", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2006, s. 643–662.

toplumun sosyal davranış özelliklerini yansıttığı gibi günümüze ulaşmayan folklorik unsurları ve mimarî eserleri de görmemizi sağlar. Fotoğraf araştırıcının olayı daha iyi algılamasına yardımcı olması sebebiyle vazgeçilmez bir kaynak türüdür.

Samsun ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk albüm II. Abdülhamid dönemine aittir. II. Abdülhamid döneminde Samsun'da bazı bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirilir. Söz konusu faaliyetler fotoğraflanarak Yıldız'a gönderilmiştir. Böylece, II. Abdülhamid Samsun ile ilgili onayladığı projelerin mekânını tespit etme, ne oranda gerçekleştiğini görme imkânına kavuşmuştur. Ülkedeki bayındırlık faaliyetlerini fotoğraflarla takip etme imkânı bulmuştur. Bu fotoğraflar yapılan işleri gerçeğe yakın bir şekilde tespit etme imkânı vermektedir.

Samsun ve çevresinin manzaralarını yansıtan fotoğraflardan bir kısmı tanıtım, propaganda veya reklâm gerekçesiyle albüm halinde yayımlanmıştır. Bunlardan birisi 1927 yılında İstanbul'da yayımlanan *Samsun- Sivas Demiryolu Amasya İstasyonunun İşletmeye Küşadı Hatırası* isimli albümdür. Albümün ilk sayfalarında Samsun, Havza ve Amasya, Çeltik maden kömürü ve demiryolunun kısa bir tarihçesi verilmiştir. İlerleyen sayfalarında demiryolu hattı ve istasyonları ile ilgili fotoğraflar yer almaktadır. Bu eser isminden de anlaşılacağı üzere Amasya istasyonunun işletmeye alınması münasebetiyle hazırlanmış ve yayımlanmış albüm hüviyetinde bir tanıtım kitabıdır[64]. Şehre ait fotoğrafların yayımlandığı bir diğer eser 1957 yılında Turhan Uzunhasanoğlu tarafından hazırlanıp *Samsun Albümü* ismiyle yayımlanmıştır[65].

Samsunla ilgili fotoğraflar kronolojik olarak verildiğinde şehrin gelişimi ve değişimi hakkında daha net bilgiler elde etme imkânı doğmaktadır. Öte yandan, Samsun kalesi, sahil tabyaları, kurşunlu tekkesi gibi bugün yıkılmış olan mimarî ve kültürel eserleri fotoğraflar sayesinde tespit etmek mümkün olabilmektedir.

9. Sözlü Tarih

Sözlü tarih insanın yaşamını konu edinir. Yaşanılan olayları yazılı kaynaklarda bulunmayan açıdan inceler, ayrıntıları gösterir. Yazılı belgelerdeki genel anlatımdan ayrılıp özele iner. Yerel tarihle iç içedir. Şüphesiz, unutmaktan, tarafgirlikten kaynaklanan olumsuzlukları vardır.

Bugüne kadar Samsun'un tarihi ile ilgili yapılan akademik ve popüler çalışmalarda hemen hiç kullanılmayan bir kaynak türüdür. Aslında sözlü tarih çalışmalarının geçmişi Türkiye'de çok eskilere de gitmemektedir. Özellik ve içerik açısından hatırata benzemektedir. Ama bu nev'i kaynaklara göre daha üstün bir konumdadır. Çünkü araştırıcı hatıratta yazarın verdikleri ile yetinmek durumundadır. Oysa canlı tanık merak edilen tema ve konuları da açıklama imkânına sahiptir.

[64] *Samsun- Sivas Demiryolu Amasya İstasyonunun İşletmeye Küşadı Hatırası*, İst. 1927.
[65] *Samsun Albümü*, Derleyen Turhan Uzunhasanoğlu, Samsun 1957.

Samsun tarihi üzerine sözlü kaynaktan faydalanılarak yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte danışmanlığımızda Melike Ersayın Ürer 2003 yılında *Mübadillerin Gözüyle Mübadele*; Tülay Döğen, 2006 yılında *Belgelerin Anlatamadıklarını Mübadiller anlattı, Mübadillerin Dilinden Mübadele*, ismiyle birer sözlü tarih çalışması gerçekleştirdiler. Bu çalışmalardan anlaşıldığı üzere sözlü kaynak yazılı malzemede bulunmayan hususlara ışık tutabilmektedir. Örneğin, Samsun'a yerleştirilen mübadillerin muhacir tanımlamasını kabul etmediklerini, yerli halkla olan ilişkilerini, geçici iskân döneminde karşılaştıkları sıkıntıları tespit etmek mümkün olabilmektedir.

Sonuç

Yerel tarih çalışmalarında kullanılan kaynakları bulundukları mekâna göre iki kısma ayırabiliriz: Birincisi Millî Kütüphane ve arşivlerdeki belge ve kaynak mahiyeti arz eden kitap ve süreli yayınlar, ikincisi taşradaki resmî kurumların arşiv veya depolarında bulunan kaynaklardır. Araştırıcıların bu tür kaynaklardan faydalanabilmesi için birincisi bunların varlığından haberdar olması, ikincisi ilgili kurum yetkililerinin araştırma izni vermesi gerekmektedir. Bu kurumların arşiv hizmeti sunmak gibi bir yükümlülükleri olmadığından araştırmacıların vilayet depolarındaki malzemeden faydalanmaları ilgili amirin veya memurun inisiyatifine bağlı kalmaktadır. Oysa vilayet merkezlerinde kurulmaya başlanan kent müzeleri kent müzesi ve arşivi şeklinde plânlansa bu gibi malzemelerin hem çağdaş şartlarda korunması ve hem de araştırıcılara daha iyi şartlarda çalışma imkânı sağlanabilir.

Kurulacak olan arşive malzeme temini işi uzun ve meşakkatli bir iştir. Her şeyden önce resmî kurumlarda bulunan arşiv malzemeleri toplanarak buralarda araştırıcının hizmetine sunulabilir. Öte yandan, merkezî arşivlerdeki hatta diğer devletlerin arşivlerinde bulunan Samsun ve çevresi ile ilgili belgelerin birer örneği fotokopi veya dijital ortamda temin edilebilir. İkinci aşamada yabancı ve millî gazetelerde Samsun ve çevresi ile ilgili yazılar dijital ortama aktarılabilir. Aslında bu malzemeye araştırmacılar çeşitli zorluklarla karşılaşsalar da bir şekilde ulaşabilmektedirler. Asıl önemli olan Samsun halkının hafızasında sakladığı şahitliklere ve albümlerinde koruduğu fotoğraflara ve hatta müzelik malzemeye ulaşabilmektir. Halkın elinde bulunan Samsun tarihine ışık tutacak fotoğraflar toplanarak kurulması düşünülen kent müzesinde sergilenebilir. Ama bundan da önemlisi saha araştırması yapılarak bir taraftan sözlü edebî ürünleri tespit etmek, diğer yandan da tarihî olaylarda rol alan veya tanıklık eden kişilerin tanıklıklarını yazılı ortama aktarmaktır.

ONBEŞİNCİ YÜZYILDAN ONYEDİNCİ YÜZYILA SAMSUN YÖRESİ

Mehmet ÖZ[*]

Giriş

Bu çalışmada, Samsun ve çevresi üzerindeki araştırmalarımızın, iskân, idarî yapı ve nüfus bağlamında genel bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız. Canik Sancağı üzerindeki araştırmalarımızdan sonra[1], 20. yüzyıla kadar Amasya'ya bağlı olan Lâdik[2] ve Vezirköprü[3] ilçelerimizin klasik Osmanlı dönemindeki iskân, idari yapı, nüfus ve iktisadi yapıları hakkında araştırmalar yaptık. Bu araştırmalarımızı ikmal etmek üzere, şimdiye kadar üzerinde çalıştığımız yerler hakkındaki bazı yeni belgelerle birlikte Havza (Simre-i Lâdik) Nahiyesi/Kazasına ait tahrir kayıtlarını da kullanacağız. Bölgede Türk hâkimiyetinin kuruluş dönemini anlatan klasik kaynaklardan başlayarak 17. yüzyıla ait avârız kayıtları ve muhtelif belgeler de kullanılmak suretiyle takriben 13. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar uzanan dönemi kapsayan genel bir tablo da çizilmeye çalışılacaktır.[4]

1. Canik Yöresinin Türkleşme - İslamlaşma Süreci ve Osmanlı Egemenliğine Girişi

Samsun yöresi, arkeolojik bulguların gösterdiğine göre, en azından M.Ö. 5000 yılından beri meskûndur. Bölge, Danişmendlilerin teşebbüsüyle başlayan Türk sızmasından evvel, Hititler (M.Ö. 1650-1200), Pontus Krallığı (M.Ö. 302-71), Roma İmparatorluğu (M.Ö. 71-M.S. 395) ve Bizans (395-1086) gibi eski ve orta

---

[*] *Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi*.

[1] Canik Sancağı tahrir defterlerine dayalı araştırmamız için bkz. Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999. Ayrıca, Vezirköprü ve Canik-i Bayram (Ordu-Giresun) yörelerini kapsayan ve B. Yediyıldız ve Ünal Üstün ile birlikte hazırladığımız bir çalışmada (*Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III-387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum'un Canik Livâsı'na Âit Bölümü (1520*), Ankara 2002) ise 1520-30 arasına ait TD 387 numaralı Karaman ve Rum Vilayetleri Muhasebe İcmalinin Canik Sancağı kısmı tıpkıbasım ve çevriyazı halinde verilmiştir. Bu eserde Canik Sancağı ile ilgili verilerin değerlendirildiği giriş kısmı da tarafımızdan yazılmıştır.

[2] Lâdik ile ilgili olarak bkz. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Lâdik Kazâsında Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Vakıflar Dergisi*, sayı XXVI (1997), ss.65-73; "XVI. Yüzyılda Lâdik Kasabası", *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan-Tarih Yazıları*, haz. Prof. Dr. Akif Erdoğru, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005, ss. 383-394. XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Lâdik kazâsı hakkındaki kapsamlı araştırmamız yayınlanmayı beklemektedir: "Akdağ'ın Eteklerinde Seyyidler ve Osmanlılar: XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Lâdik Kazâsı".

[3] Vezirköprü yöresindeki Gedegra ve Kocakayası(=Zeytun) kazaları hakkında yayınlanmış çalışmalarımız şunlardır: "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus(1485-1576)", *Belleten*, LVII/219 (1994), ss. 509-537; "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi" *Vakıflar Dergisi*, sayı XXIII (1994), ss. 229-241.

[4] Bu çalışmaya esas olan temel kaynaklar için kaynakçaya bakınız. Mufassal avârız defterlerinin niteliği ve önemi hakkında bkz. Özel 2000a ve 2000b.

çağ devletlerinin hâkimiyeti altında bulunmuştur.[5] Türklerin gelişinden itibaren Canik'in tarihi, Bizanslılar, Danişmendliler, Anadolu Selçukluları ve daha sonra da Moğollar (İlhanîler), Trabzon Rum Devleti ve bölge ve civarındaki Türk beylikleri arasındaki iktidar kavgalarına bağımlı kalmıştır. Her ne kadar bu tarihî gelişmelerin temel süreçleri aşağı yukarı birbirine benzer idiyse de, Canik dediğimiz bölge, Anadolu Selçuklularının dağılmasından sonra farklı beyliklerin hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Bafra Beyleri -daha sonra Candarlılar-nin yönetimindeki Bafra ve çevresini; Kubadoğulları Emirliği Samsun ve Kavak çevresini; Taceddinoğulları Canik-i Göl, yani Terme ve Çarşamba'nın yanında Niksar çevresini yönetmekteydi. Hacı Emiroğulları'nın elindeki Ünye ve Satılmış o zamanki Canik Sancağı içindeydi (Ordu ve Giresun da bu beyliğin toprakları arasındaydı). Klasik Osmanlı Canik sancağı içinde olmayan ama bugün Samsun ili sınırları içinde yer alan Havza, Lâdik, Vezirköprü yörelerinde ise Kubadoğulları ve Taşanoğulları beylikleri mevcuttu.

Samsun kasabası 14. yüzyılda iki ayrı kısımdan oluşmaktaydı: Müslüman Samsun ve Cenevizlilere ait Simisso. Onüçüncü yüzyılın başlarında muhtemelen Rum Aminsos da üçüncü bir kısım olarak mevcuttu; ama bölgenin Türk kontrolüne girmesiyle, yalnızca 13. yüzyılda ticarî amaçlarla kurulan Simisso, Osmanlıların Samsun'u nihaî fethine kadar, muhtariyetini sürdürdü. Osmanlı kaynaklarında Müslüman Samsun ve Kafir Samsun olarak iki ayrı kısımdan söz edilir.

Osmanlı Devleti Samsun'u ilk kez, Akkoyunluların 1398'de Kadı Burhâneddin'i öldürmelerinden sonra I. Bayezid'in (1389-1402) bölgeye düzenlediği sefer sırasında ele geçirmişti. O zaman Samsun'un emiri Kubadoğlu Cüneyd idi. Cüneyd, Yıldırım Bayezid'la hiç karşılaşmadan Samsun'dan kaçmıştı. Simisso Cenevizlilerin elinde bırakılmış ve bölgenin valiliği Bulgar kralı Şişman'ın Müslüman olan oğlu Aleksandr'a tevdi edilmişti. Ankara Savaşı'nda Timur'un Yıldırım'ı yenmesinden sonra, daha önce Osmanlıların hâkimiyetine giren pek çok Anadolu beylikleri gibi, Kubadoğulları Beyliği de yeniden canlandı ve Cüneyd Bey Samsun'a döndü.

Fetret Devri'nde (1402-1413) Canik'teki diğer beyler Amasya'yı merkez edinip sonunda Osmanlı ülkesini yeniden birleştiren Mehmed Çelebi'yi metbu tanırken, Cüneyd Bey bağımsız hareket etmekteydi. Bölgedeki küçük beylikler arasındaki iktidar mücadelelerinin sonucunda, muhtemelen 1417-18'de Niksar ve Çarşamba havalisini ellerinde bulunduran Taceddinoğulları Cüneyd'i öldürdüler. Bu olay üzerine Candaroğulları Samsun'u ele geçirmiş ve İsfendiyar Bey'in oğlu Hızır Samsun Valiliğine getirilmişti. Bundan kısa bir süre sonra, o zaman

[5] Bu kısımdaki bilgiler, Canik Sancağı hakkındaki kitabımızdan (Öz 1999: 18-25) özetlenmiştir. Ayrıca bkz. Dilcimen 1940; Shukurov 1994; Tellioğlu 2004: 139-192.

henüz Amasya'da sancakbeyi olarak bulunan Şehzade Murad (II. Murad, 1421-1451)'ın lalası Biçeroğlu Hamza Bey Samsun'u Hızır Bey'den savaşmadan teslim almıştır. Samsun'un fethinden önceki gelişmeler ve bu hadiselerin tarihleri kesin bir şekilde bilinememektedir. Osmanlı kroniklerine göre, 822/1419 yılında Amasya-Tokat bölgesinde bazı karışıklıklar vuku bulmuş ve Sultan da işleri yoluna koymaya karar vermişti. İşte Hızır Bey bu sırada Samsun'u ele geçirmişti. Öte yandan bazı tarihî takvimler Osmanlıların 821/1418'de Canik İli ve Candaroğulları'nın topraklarının bir kısmını fethettiklerini kaydederler. 1446-47 tarihli takvim ayrıca, iki yıl sonra (823/1420) bir yangın yüzünden kâfirlerin, yani Cenevizlilerin şehri terk ettiklerini ve Şehzade Murad'ın da daha sonra gelip şehri fethettiğini kaydeder. Osmanlı kroniklerinin ifadesinden ise Cenevizlilerin çıkışının Müslüman Samsun'un Osmanlılara teslim olmasından daha önce vuku bulduğu açıklıkla anlaşılıyor. Sonuç olarak, takvimlerde bahsi geçen ve 1417 veya 1418'de yapılan Canik Seferi'nde Canik'in Kavak ve Havza gibi güney kısımlarının Osmanlı topraklarına katıldığı, Samsun'un ise iki yıl sonra (1420'de) ele geçirildiği söylenebilir. Her ne kadar kaynaklarda Cenevizlilerin tamamen şehri terk ettikleri belirtiliyorsa da, İtalyan kaynakları 1424'te şehirde bir Ceneviz kolonisinin varlığından bahsederler. Nitekim 1485 tarihli tahrir defterine göre Samsun'da Frenkpazarı Cemaatı adı altında beş kişilik bir grup vardır; bunların Ceneviz kolonisinin kalıntıları olduğu öne sürülebilir.

2. İdarî Yapı ve Yerleşme

Bugünkü Samsun ili Cumhuriyet öncesinde büyük kısmı itibariyle Canik Sancağını oluşturuyordu. Havza, Lâdik ve Vezirköprü kesimi ise Amasya Sancağına bağlı idi. Bugün Ordu ilinin Samsun sınırından Bolaman çayına kadar olan kesimi yani Ünye, Fatsa, Korgan, Kumru vb. Cumhuriyete kadar Canik Sancağı içinde yer almaktaydı. 15-17. yüzyıllar Canik Sancağı hakkındaki araştırmalarımızın idari yapı ve iskânla ilgili sonuçlarını burada kısaca özetlemek istiyoruz.

İncelememize konu olan bölge bugünkü Samsun ve Ordu illerinin bazı kazalarını kapsayan 16. asır Canik Livası'na tekabül eder. Vezirköprü, Lâdik ve Havza ilçeleri hâriç bugünkü Samsun ilimiz ile Ordu'ya bağlı Ünye, Fatsa, Kumru, Çaybaşı, Çatalpınar ve Korgan o zamanki Canik Livası'na dâhildi. Mamafih, 1520 tarihli *TT 387'ye* göre bugünkü Ordu'nun kalan kısımları ile Giresun'un batı kısımlarını kapsayan Canik-i Bayram kazası ile yine takriben bugünkü Vezirköprü'ye tekabül eden Gedegra ve Kocakayası kazaları da Canik'e bağlıydı. Bununla beraber, biri muhtemelen 1522/23'te diğeri de 1532'de tertip olunan iki *icmal defterinden* (TD 95 ve TD 53) bu düzenlemenin çok kısa süreli olduğunu anlıyoruz. Gerek bu defterler, gerekse 16. yüzyılın ikinci yarısına ait defterler Canik Sancağı'nın yedi kazadan müteşekkil olduğunu açıkça gösterirler(Esasen açık bir biçimde Canik Sancağı ve onu oluşturan kazalar ilk defa bu defterlerde tespit edilmiştir):

1-Satılmış (-ı Mezid Bey): Büyük ölçüde bugünkü Fatsa, Korgan, Kumru vb. ama Ünye'nin bazı köyleri de dâhil;

2-Ünye: Bugünkü Ünye'nin küçük bir kısmı (on köy);

3-Terme (veya Tirme): Bugünkü Terme, Salıpazarı ile Ünye'nin batısındaki bazı köyler, Akkuş, Çaybaşı;

4-Arım: Bugünkü Çarşamba ile yeni kurulan Ayvacık ve Asarcık;

5-Samsun: Takriben bugünkü Samsun merkez ilçesi ile yeni kurulan Tekkeköy ve Ondokuzmayıs ilçeleri;

6-Bafra: Takriben bugünkü Bafra ile Alaçam ve Yakakent;

7-Kavak: Takriben bugünkü Kavak.

Yöre başlangıçtan itibaren Amasya-Tokat merkezi etrafında kurulan Rum Beylerbeyiliği (eyâleti) içinde yer almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki yeni düzenlemelerle Trabzon Vilâyeti'ne bağlanıncaya kadar Canik, Rum (daha sonra adı Sivas olarak değiştirilmiştir) Eyâleti'ne bağlı kalacaktır.

16. yüzyılın sonlarından başlayarak Canik Sancağında yeni bazı kazalar ortaya çıkmıştır. Bu kazaların daha ziyade, aşağıda değineceğimiz Kendir Hasları Mukataası içinde yer alan Arım ve Terme kazaları ile Satılmış kazasında teşkil edildiği ve yeni kazaların sınırlarının belirlenmesinde çay ve dere gibi tabii sınırların büyük ölçüde esas alındığı görülmektedir. Gerçekten de 1642 civarına ait kayıtlara baktığımızda 15.-16. yüzyıllar kazalarının şu şekilde arttığı görülür: Bafra kazasında, daha önce nahiye statüsünde bulunan Alaçam kaza haline gelmiştir. Esasen bu kazaların bir kısmı 15.-16. yüzyıllarda nahiye statüsündeki yerlerdi.[6]

Tablo 1. *Canik Sancağı İdarî Bölümleri (15.-17. Yüzyıllar)*

15-16. Yüzyıllarda Kazaları	***1642'de Kazalar***	***Bugün (takriben)***
ARIM	*Arım Ayvacık Hisarcık Ökse*	*Çarşamba, Ayvacık, Asarcık, Salıpazarı*
KAVAK	*Kavak*	*Kavak*
SAMSUN	*Samsun*	*Samsun, Tekkeköy Ondokuzmayıs,*
BAFRA	*Bafra Alaçam*	*Bafra, Ondokuzmayıs, Alaçam, Yakakent*
SATILMIŞ	*Satılmış Meydan Cevizderesi Çöreği Keşderesi Sergis*	*Fatsa, Korgan, Kumru, Ünye*
ÜNYE	*Ünye*	*Ünye*
TERME	*Terme Akçay Fenaris İfraz*	*Terme, Salıpazarı, Ünye, Akkuş, Çaybaşı vb.*

Not: Kaza sayısının artışı hakkındaki kayıtlar 16. Asır sonundan başlar, 17. asırda bu kazalar dışında başka kazaların ortaya çıktığını gösteren kayıtlar da var.

[6] Yöredeki idari bölümler ve bunların tekabül ettiği alanların daha ayrıntılı bir tablosu ekte Ek Tablo I-II'de verilmiştir.

Konumuz daha ziyade Samsun ile sınırlı olduğundan Satılmış ve Ünye kazaları üzerinde fazla durmayacağız. Bugünkü Çarşamba ile bugünkü Terme çevresi kısa süre öncesinde onlardan ayrılarak kaza olan Salıpazarı, Ayvacık ve Asarcık kazalarının bulunduğu yöre, 15. yüzyılda Canit-i Göl veya Gölcanik adıyla bilinmekteydi.[7] Buradaki nahiyelerin ve bölüklerin isimlerinde de Canit/Canik adı geçer: Bölük-i Canit der taraf-ı Termedos, Bölük-i/Nahiye-i Canit der taraf-ı Kırkharman gibi. 16. asırda bu yöre Arım ve Terme kazaları olarak görülmektedir.

Arım kazası içinde 15. yüzyılda Arım der taraf-ı Yaraşlu (Temürlü / Demirli, Cacil / Paşayazı, Kaydan, Manalı / Akçatarla, Zevgar / Koçyurdu), Arım der taraf-ı Kireçlü (Karacalı, Seyfeli / Aşağı ve Yukarı Kavacık, Ustacalı, Epçeli, Taşdemir, Tilkili), Hasha-i Şehzade (Köseli / Ökseköseli), Alagir, Manamut / Bölmeçayır, Karabahçe vb.), Celima (Canlı, Akkuzulu, Alibeyli, Cilme / Demirarslan Sığırtmaç, Taflı / Dalbahçe vb.), Menağrı, (Ordu, Musçalı, Yağıbasan gibi Çarşamba ve Sofualan, Kilisealan / Kisealan, Terice gibi Ayvacık ilçesi köyleri), Hisarcık (Asarcık, Gökçedere vb.) ve Ayvacık (Eynel, Yenice gibi bugün Ayvacık'ta bulunan köyler) nahiye / bölükleri bulunmaktaydı. Yaraşlı ve Kireçli Arım bölükleri Çarşamba ovasının kuzey kesimini teşkil ederken Celima bugünkü Çarşamba ilçesinin hemen merkezi ve doğu kesimine, Menağrı, güney kısmına, Bölük-i Hasha-i Şehzade ise kabaca Dikbıyık - Tekkeköy hattına tekabül ediyordu.

Terme'de ise yukarıda andığımız iki bölüğe (Canit der taraf-ı Termedos, Canit der taraf-ı Kırkharman) ilaveten Termedos, Kayı, Fenaris bölükleri vardı. Canit taraf-ı Termedos'ta Çardak, İnisli / Gölyazı, İmanalisi, Kafirköybucağı / Köybucağı, Gerfi / Söğütlü gibi Terme'nin batısında; Canit taraf-ı Kırkharman'da Emiryusuflu, Geçmişlü, Sancaklı gibi Terme'nin kuzey-batı kesimindeki köyler vardır. Termedos köyleri ise daha ziyade Terme'nin güney ve doğu kesimindedir: Göregöz / Altınlı, Bazlamaç, Evci gibi. Kayı ve Fenaris bölüklerinin köyleri ise bugünkü Ünye, Çaybaşı, Akkuş ilçelerindedir.

1642 tarihindeki kazalara baktığımızda, Hisarcık kazası, 15.-16. yüzyıl Hisarcık Bölüğünün bir kısım köylerini, Ayvacık kazası önceki Ayvacık Bölüğü ile Hisarcık, Menağrı, Şehzade / Mirliva Hasları bölüklerinin bazı köylerini, Ökse kazası önceki Arım kazası içinde yer

[7] P.M. Bıjışkyan'a göre Çarşamba'nın bulunduğu yer vaktiyle göl idi, daha sonra nehir yatağı değiştirerek denize doğru akmıştır. Bıjişkyan 1969:34. Gerçekten de incelediğimiz kaynaklarda Çarşamba ve Terme köy/kasabalarına atıf yoktur. Çarşamba ve Terme pazarları ve camileri ise 1455 defterlerinde dahi mevcuttur. Bu bakımdan bu yerleri Pazar/cami yerleşmeleri olarak tanımlamıştır: Öz 1999: 32. Öte yandan Emecen bunlara benzer başka örnekleri ele aldığı çalışmasında buralarda iskelelerin bulunmasına dikkati çekerek iskele-Pazar yerleşmeleri tanımını kullanır; aynı durum Çeharşenbe ve Terme için de geçerlidir. Doğu Karadeniz kıyısındaki iskele/pazar yerleşimlerinde camiin de bulunması olağandı. Emecen, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı ilgisinin siyasi ve ekonomik gerekçelerle İran'a ve Karadeniz'in doğu kıyısına yani Çerkes ve Abaza sahillerine yönelmesinin bir yandan Trabzon'un öte yandan da sahildeki irili-ufaklı iskelelerin önemini arttırdığına ve bu iskele-Pazar yerlerinin kasabalara dönüşmesinde etkili olduğunu tespit eder ki bu durum Terme ve Çarşamba için de geçerlidir. Krş. Emecen 2005:16-25.

alan Bölük-i Hasha-i Şehzade, Arım der taraf-ı Yaraşlı, Arım der taraf-ı Kireçlü, Hisarcık, Ayvacık nahiye/bölüklerinin bazı köylerini içermekteydi. 17. yüzyıldaki Arım kazasında, daha önceki Arım-ı Yaraşlı, Celima, Arım-ı Kireçlü bölüklerine bağlı köyler ağırlıklı idi ve fakat Menağrı, Hisarcık ve Ayvacık'ın birkaç köy de bu kazaya dahildi.

Burada bahsedilmesi gereken bir nokta da köy sayısındaki artış ve eski bazı köyler ortadan kalkarken veya daha doğru bir ifadeyle bu defterlere göre görülmezken çok sayıda yeni köyün ortaya çıkmasıdır. Bu köylerin çok azı 16. yüzyılın son tahririnde mezraa, mahalle veya karye olarak ortaya çıkmıştır (mesela, Önümkavak'tan ayrılarak oluşan Uluköy, Alibeylü'den ayrılan Ayazma gibi); çoğunluk daha sonraya aittir. Arım kazası köyleri bugünkü Çarşamba'da ve Salıpazarı'nda (Koçyurdu=Zivgar Ayvacık'ta) , Ökse kazasının tespit edilebilen köylerinin çoğunluğu (Ahilü, Araplı, Aşıklı, Bayramlı, Tilkili, Epçeli, Eğercili vb.) Dikbıyık'ta bir kısmı da (Büyüklü, Karamustafalı, Ökseköseli) Çarşamba merkez ilçesi içindedir. Ayvacık kazası köylerinin çoğu bugünkü Ayvacık'ta, bazıları da (Beyyenice=Beylerce, Cacil=Paşayazı vb.) Çarşamba'da yer almaktadır. Samsun, Kavak ve Bafra'da fazla bir değişiklik yok. Daha önce Bafra'nın nahiyesi olan Alaçam müstakil bir kazaya dönüşürken Bafra'nın bazı köyleri ile Samsun'un Engis nahiyesinden oluşan Engis Nahiyesi 1642 tahriri sırasında önce Samsun'da gösterilmiş, daha sonra eklenen kayıtlarda bu nahiyenin Bafra'ya bağlandığı belirtilmiştir. Bu nahiye takriben bugünkü Ondokuzmayıs ilçesine tekabül eder.

16. yüzyıl Terme Kazasının köylerinin bir kısmı devam ederek 17. asırda Terme ve Akçay kazaları içinde yer almıştır ama bu kazaların köy sayıları çok artmıştır. Öte yandan Fenaris Bölüğü köyleri (Gavraz, Nureddin, Dizdar vb.) ise Fenaris kazasında devam etmişe benzemektedir. Burada da daha önce Dizdar olarak yazılı köyde buraya tabi olarak kaydedilen 3 yeni köy ortaya çıkmıştır. 1642'deki Terme kazası köylerinden öncekilerle aynı olanlar 15.-16. yüzyıllar Canit der taraf-ı Kırkharman ve Canit der taraf-ı Termedos bölük/nahiyeleri köyleridir; Akçay kazasında ise Termedos Bölüğü köyleri tespit edilmektedir. İfraz köylerinin Fenaris'ten ayrıldığı anlaşılmaktadır.

1642'de Terme havalisindeki kazalara daha yakından bakarsak şunu görürüz: Terme kazası büyük ölçüde bugünkü Terme kısmen de Çarşamba köylerinden, Akçay kazası ise Terme ve Salıpazarı köylerinden müteşekkildi. Mesela Akçay köylerinden Hüsammescidi maa Dumanlu, Kırcalu, Kocaman, Kuşçulu, Mescidköy, Sakarlu, Şeyhlü, Üskütü (Üskütlü/Bağsaray), Yilli (Yerli), Terme'de, Karaman ve Yavaşbey ise Salıpazarı'ndadır. Terme kazasında ise Senceklü, Bafracalı, İnislü (Gölyazı), Gerfi (Söğütlü), Karkucak, Etyemezli, Geçmiş, Çardak, Köybucak gibi bugünkü Terme köyleri ile Kırkharman ve Ustacalı gibi Çarşamba köyleri vardır. Fenaris ve İfraz ise bugünkü Ordu ilinin Ünye, Çaybaşı, Akkuş ilçeleri dahilindeydi.

Samsun ve Bafra kazalarının 15.-16. asırdaki durumu kısaca şöyledir: Nahiye-i Samsun'da Afanlı/Sarıtaş, Akalan, Çivril, Ermen, Gamalos/Kamalı, Kadıköy, Olyas/Çobanözü, Meğde/Tekkeöy, Kürtün, Kurd vb. köyleri vardır ki bugünkü il merkezinin yakın çevresine tekabül eder. Nahiye-i Kâni tabi-i Samsun'da ise Oyumca,

Alan-ı zerd (Sarıışık?) Aşağıbedirli, Bedirli, Paşaköy, Başgebi, Bozcaarmut, Çakırlı, Çandır, Debezlü/Aksu, Gerişköy/Karışlar, Karlık, Kesdane, Mamados, Öseklü, Tuzaklı, Üreğir vb. köyleri vardır. Kâni Nahiyesi Samsun Nahiyesini çevreleyen kuşakta yer alır. Dere, Elmacık, Karakovuk, Balcılu, Pencük, Kulhasanlı gibi köyleri olan Nahiye-i Kilyos ise bugünkü Taflan'ın güney tarafındaki Karakavuk ve Elmaçukuru köylerinin bulunduğu kesim olabilir. Lodros, Bazlık, Büzmelek, Düvden (Avdan?), Gazi, Gülakiç, Karagüce, Geçşen, Kelemyar nd. Ahurcuk, Sarmaşık, Tafnal, Kılıçköyü gibi köyleri olan Nahiye-i Engis tabi-i Samsun ise takriben Ondokuzmayıs ilçesine tekabül eder.

Bafra Nahiyeleri ve alanları şu şekildedir: Nahiye-i Bafra, Bafra kasabası ve yakın çevresindeki Bakırpınarı, Kararslan, İshaklı (bugün mahalle) köylerinden; Nahiye-i Üskübi Bafra'nın kuzey kesimindeki Ada, Döğsire, Ercük, Gerçeme, Hacılar, İmanlı, Kavala, Kışla, Mengiz, Övünç (?), Üskübi gibi çoğunluğu günümüze ulaşmayan köylerden, Nahiye-i Martıkale Bayat, Buryaz, Gaydalapa/Sarıçevre, Girne, İskilib, Kilise, Martakale, Sevinç, Şeyhevren gibi Kızılırmak'ın doğu kıyısında Martıkale'den kuzeye doğru uzanan hatta yer alan köylerden oluşur. Bu hattın güneyinde ise Alanınkiras, Ayazma, Balcı, Boyalıca, Cevrek, Diğer Gaydalapa, İnözü, Kızıllı, Korvaz, Mz. Kulağuz, Taskoy, Şeyhulaş köylerinin yer aldığı Emlak nahiyesi (Boğazkaya Bucağı) yer alır. Kızılırmak'ın batı tarafında ise kuzeyden güneye ırmağın hemen kenarında Harıs, güneyde Pazarlı ve Değirmenözü nahiyeleri vardır. Harıs'ta, Asar, Beyköy nd Harıs, Bıçaklı, Burunca, Elyakut/Eldavut, Evliya, İnişdibi, Karaburç, Kuşçular, Mazerpa bi Arapşah, Oba, Okçular, Övaz maa İnediken, Salubükü, Selamünaleyk/Selemelik, Suçatı, Mardar, İğdir köyleri; Harıs nahiyesinin batısında kuzeyde bugünkü Alaçam'ın bazı köylerinden güney uçta Vezirköprü'nün Yolpınar (Furundar) köyüne uzanan hatta yer alan Pazarlı'da Akçay, Akgüney, Azay, Azaycık, Çorak maa İkipınar, Elmaköy, Emenlü, Gelemet, Furundar, Gelemare/Koruluk, Gulam, Bengilü/Bengü, Bozkavak, Kanlıcak, Kayalı, Kolay, Mandırçay, Müstecaplu, Övünçbaba, Pelitbükü, Şeyh Miskince, Taşkelik,Yağıbasan, Yenice köyleri vardı. Kuzey-güney hattında bu iki nahiyenin arasındaki orta bölgede yer alan Nahiye-i Değirmenözü'de ise Paşa (Paşaşeyh), Demşek, Dikenlüce, Elmacık, Gazilü, Gökçesu, İkizlü, İlyaslu, Oğlakalan, Türkobası/Türkköyü, Virancık/Örencik, Zeytun köyleri kayıtlıdır. Nahiye-i Alaçam'da bugünkü Alaçam'ın yakın çevresindeki az sayıda köy vardır: Azulu, Göçgün, Gökçesu, Ulu, Selahaddin, Tatarlu, Balahur[8].

1642 tarihinde kazaları oluşturan nahiyelere bakarsak şunları görürüz: Samsun'da Samsun ve Engis nahiyeleri; Bafra'da ise Üskübi, Değirmenözü ve Ayazma nahiyeleri mevcuttu. Samsun nahiyesi Samsun'un merkezi, doğu ve güney kesimlerini kapsarken Engis

[8] 15-16.yüzyılda bir nahiye olan Alaçam'ın merkez köyü Ulu olmalıdır. Kanaatimizce, Ulu çay çevresinde kurulan bu köy daha sonra Alaçam adını almıştır. 1642'de Alaçam, Alaçam köyü ve etrafında daha geniş bir alana yayılmış, 15. yüzyılda Bafra'nın Pazarlu nahiyesine bağlı olan Taşkelik, Gulam, Elmaköy, Yenice, Müstecaplu gibi köyleri de içine alan bir kazadır.

nahiyesi batı kesimine tekabül ediyor ve bugün Bafra'da bulunan Sürmeli, Gaydalapa (Sarıçevre) köylerine kadar uzanıyordu. Üskübi Nahiyesi Bafra merkezinin yakın çevresi ile kuzeydeki ova köylerini, Ayazma nahiyesi bugünkü İkizpınar merkez olmak üzere Kızılırmak'ın doğusunda kalan kesimi (Boğazkaya, Gazibeyli vb.), Değirmenözü de Kızılırmak'ın batısındaki köyleri (Mardar, Bengü, Kolay, Dedeli vb.) kapsıyordu. 17. yüzyılda, Canik Sancağının diğer kazalarında nahiye kaydedilmemiştir.

3. Nüfus Hakkında Bazı Bilgiler

16. yüzyıl Canik Sancağı Kazalarından köy sayısı ve kayıtlı haneler ile MM 3880 ve MM 458 numaralı defterlere göre 1642'deki avârıza tabi veya avârıza tabi olmakla birlikte hizmet mukabili muaf olan köylü nüfus aşağıda tabloda gösterilmiştir. Bu defterlerde yer almayan ama diğer kayıtlardan (MM 268 Kendir Hasları Defteri gibi) tespit ettiğimiz kazalar da tabloya eklenmiştir.

Tablo 2. *1576 ve 1642'de Canik Sancağında Köy ve Hane Sayıları*

1576				***1642***			
Kazâ	***Köy***	***Hane***	***Ort.Köy Nüfusu (hane)***	***Kaza***	***Köy***	***Hane***	***Ort.Köy Nüfusu (hane)***
Arım	*148*	*4707*	*32*	*Arım*	*81*	*1288*	*16*
				Ayvacık	*43*	*438*	*10*
				Hisarcık	*9*	*136*	*15*
				Ökse	*82*	*872*	*11*
Kavak	*40*	*1730*	*43*	*Kavak*	*54*	*688*	*15*
Samsun	*85*	*1789*	*21*	*Samsun*	*89*	*739*	*8*
Bafra	*138*	*3546*	*27*	*Bafra*	*110*	*1121*	*10*
				Alaçam	*18*	*253*	*14*
Satılmış	*98*	*4666*	*47*	*Satılmış*	*32*	*200*	*9*
				Meydan	*18.*	*284*	*16*
				Cevizderesi	*18*	*217*	*12*
				Çöreği	*9*	*110*	*12*
				Keşderesi	*11*	*66*	*6*
				Sergis	*15*	*160*	*11*
Ünye	*10*	*856*	*87*	*Ünye*	*39*	*445*	*11*
Terme	*47*	*3747*	*80*	*Terme*	*48*	*731*	*15*
				Akçay	*51*	*703*	*14*
				Fenaris	*22*	*433*	*20*
				İfraz	*22*	*339*	*15*
TOPLAM	*566*	*21041 (132021'i cabadır)*	*37*		*771*	*9334*	*12*

1576'da kırsal nüfus tamamı (bekârlar, muaflar vb) 39.609 neferden yani yetişkin erkekten oluşurken kasabalarda nüfus (nefer bazında) şöyledir. Ünye 547, Samsun 516, Bafra 734. Buna mukabil 1642'de Canik Sancağı defteri dışındaki yerler hakkındaki bilgiler (Arım Kazası hariç, Terme, Ünye, Akçay, Fenaris, İfraz, Ökse, Ayvacık, Hisarcık kazaları), özet icmal deftere dayandığından buralardaki askeri nüfusa dair bilgiler bulunmamaktadır. Burada iki

dönem hakkında nispeten sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek için 1576'da hane sayılması icap eden kategorilerin toplam rakamı olan 21041 ile 1642'deki reâyâ hane sayısı olan 9334 ele alınmıştır. Bu ise nüfusta yüzde 56'lık bir azalmayı göstermektedir ki bu çok ciddi bir düşüştür.[9] Bir hanenin ortalama 5 kişiden oluştuğu varsayımını kabul edersek Canik Sancağı kır nüfusunun takriben 105.000'den 45-50.000'e düştüğünü, ancak özellikle 17. yüzyılda kır nüfusu içinde askeri zümresi sayısının arttığını dikkate alırsak bu düşüşün oranının yüzde 40-50 arasında olabileceğini eklemeliyiz. Nitekim Çarşamba, Terme ve Ünye havalisi (5385 hane, Arım kazasında 170 askeri, diğerlerininki belirsiz) hariç Canik Sancağında 1642'de 733 askeri hane vardır ki bu kabaca 3500-4000 kişilik bir nüfusa tekabül eder. Samsun, Satılmış, Bafra ve Kavak çevresindeki kır nüfusunun askeri ve reâyâ toplamı (4682) içindeki askeri nüfusun oranına (%15) bakılarak aynı oranı Kendir hasları bölgesine uyarlarsak orada yaklaşık 795 askeri olabilir. Dolayısıyla yöredeki toplam kırsal hane miktarı tahminen (9334 reâyâ hane+1528 askeri hane) 10.862'dir. Buna aşağıda ayrıntıları verili Samsun, Bafra ve Ünye'nin toplam 751 hanelik kasaba nüfuslarını da eklersek ve bu toplam hane rakamını 5 ile çarparsak kabaca 57-58.000 kişilik bir sancak nüfusu ortaya çıkar.

Nüfus bağlamında belki de dönemi daha iyi anlamamızı sağlayacak çarpıcı bir karşılaştırma ise Kendir Hasları Bölgesi ile onun dışındaki Canik Sancağı arasında yapılmalıdır. Arım, Terme ve Ünye kırsal nüfusu 1576-1642 arasında 9310'dan 5385'e düşerken, Canik Sancağının diğer kısmında (Satılmış, Samsun, Bafra, Kavak) 11.731'den 3949'a düşmüştür. Burada birkaç ihtimal akla gelebilir: Sayım yapanlar 1642'de kendir reâyâsının bulunduğu bölgede daha titiz davranmış olabilir veya bu yörede avârız vergisini hizmet olarak ödemek imkânı daha fazla olduğundan ve kendir tedarikinin ekonomik açıdan yöreyi nispeten avantajlı kılmasından burada nüfus düşüşü daha az olmuş olabilir. Özellikle bu yörede köy sayısındaki artış da dikkat çekicidir. Arım, Terme ve Ünye havalisi köyleri 205'ten 397'ye çıkarken Samsun, Bafra, Satılmış ve Kavak köyleri sayı itibariyle çok az artmıştır (331'den 374'e). Nüfus rakamları ile birlikte değerlendirildiğinde Canik Sancağının bu iki parçası arasındaki fark izaha muhtaç görünmektedir.

Bu meseleyi kaza ve köy saylarındaki artışın vuku bulduğu yöreler açısından incelediğimizde de çarpıcı sonuçlar ortaya çıkar. Köy sayısı, Terme'de 47'den 143'e, Ünye'de 10'dan 39'a, Arım'da 148'den 215'e, Kavak'da 40'dan 54'e, Satılmış'ta 98'den 103'e, Samsun'da 85'den 89'a, yükselirken Bafra'da (Alaçam ile) 138'den 128'e düşer. Dikkat edilirse, 16. Yüzyılda ortalama köy nüfusunun sancak ortalamasının 2 katı üzerinde olduğu Terme ve Ünye çevresinde 17. yüzyılda köy sayısı üç-dört kat artmıştır; 1642'de, ortalama köy nüfusu ise Terme-Akçay havalisinde Arım Kavak, Meydan gibi kazalara benzer bir şekilde sancak ortalamasının biraz üzerinde, Ünye'de ise çok az altındadır. Dolayısıyla, kendir hasları bölgesi ve 15.-16. asırlar Satılmış kazasında kaza sayılarının artması, 17. yüzyılda avârız vergisinin tarhı ve toplanmasıyla ilgili olarak kadılıkların oynadığı rolle ilişkilendirilmelidir. Öte

[9] Krş. Özel 1993: 146..

yandan özellikle Kendir Hasları bölgesinde, daha önce çok kalabalık nüfusa sahip ve yöre şartlarından dolayı dağınık mahalleleri kapsayan köylerin bu defa 17. yüzyılda yine avârız vergisiyle ilgili olarak sayıca çoğaldığı görülmektedir. Terme (bugünkü Ordu'nun Ünye, Çaybaşı vb. yöreleri de dahildir) ve Ünye'de ortalama köy nüfusunun 16. yüzyıldaki yüksekliği çarpıcıdır. Dolayısıyla onlarla karşılaştırıldığında 16. yüzyıl Arım'ından oluşan 17. yüzyıl kazalarında da köy sayısı artmıştır ama bu aynı oranda değildir. Bu bakımdan Arım/Çarşamba havalisi ile Kavak yöresi nispeten daha benzerdir. Netice olarak bu tablo, bu yörelerdeki köy sayısındaki artışın, 16. yüzyıldaki köylerin parçalanması sonucu gerçekleştiğinin bir delilidir.

Tablo 3. *1642'de Canik Sancağı Kır Nüfusu (Askerîler dahil, MM 3880'e Göre)*

Kaza	***Askerî***	***Hane***	***Mücerred***	***Muaf***	***Toplam***	***Kendir reâyâsı***
Arım	*170*	*1288*	*817*	*68*	*2343*	*200*
Bafra	*152*	*1121*	*92*	*172*	*1537*	*256*
Alaçam	*11*	*253*	*6*	*49*	*319*	*70*
Kavak	*105*	*688*	*89*	*45*	*927*	*72*
Samsun	*153*	*739*	*40*	*95*	*1027*	*138*
Satılmış	*96*	*200*	*13*	*0*	*309*	*10*
Cevizderesi	*55*	*217*	*38*	*0*	*310*	*3*
Çöreği	*33*	*110*		*0*	*143*	*7*
Keşderesi	*29*	*66*	*2*	*0*	*97*	*0*
Meydan	*46*	*284*	*73*	*0*	*403*	*13*
Sergis	*53*	*160*	*11*	*0*	*224*	*9*
Toplam	*903*	*5126*	*1181*	*429*	*7639*	*778 (toplama dahildir)*

Not: Bu defterde yer almayan kazalardaki kendir hasları (Tersâne-i Âmire) reâyâsı ile birlikte toplam kendirci sayısı KK 2603 numaralı defterde verilmiş olup bunun için aşağıya bkz.

Canik Livası ile Amasya Sancağının bir kısmını kapsayan yöredeki kasaba niteliği taşıyan Samsun, Bafra, Ünye ve Gedegra'nın 1576 ve 1642'deki nüfus durumu ile Lâdik kasabasının 1576'daki nüfusu şöyledir:

Tablo 4. *16. Yüzyıldan 17. Yüzyıla Samsun Yöresi Kentsel Nüfusu*

Kasaba	***1576***	***1642***		
	Nefer	***Yekun***	***Askeri***	***Reâyâ***
Samsun	*516*	*133*	*75*	*58 hane*
Bafra	*734*	*323*	*55*	*261 hane, 7 müc.*
Lâdik	*824*	*-*	*-*	*-*
Ünye	*547*	*295*	*x*	*230 hane, 65 müc.*
Gedegra Kalesi, Köprü Köyü	*97+ 363*	*431*	*90*	*251 h, 90 m.*

Not: 1576'da Gedegra Kalesi, Köprü Köyü, 1642'de Köprü Kasabası.

Yörede 15. yüzyıldan 17. yüzyıla uzanan süreçte Samsun, Bafra, Ünye ve Lâdik kasabaları vardır. Gedegra 15.-16. yüzyıllarda 4 mahalleden oluşan bir küçük kale-kasaba

niteliğindedir, Köprü ise yakınında bir köydür. 1642'deki tablo bize 16. yüzyılda Gedegra kalesinden ayrı olan Köprü köyünün 1642 itibariyle kale ile birleştiğini ve 8 mahalleden oluşan bir kasaba halini aldığını gösterir. Diğer kasabalar İmparatorluk genelinde görülen nüfus düşüşünden nasiplerini almıştır ama Samsun'un durumu çarpıcıdır. Zaten küçük boy bir liman kasabası olan Samsun Kazak saldırılarının da etkisiyle çok küçülmüştür. MM 3880 numaralı defterde Kazak saldırıları sonucu kasabanın iki kez yakıldığı ve dolayısıyla kasabanın perişan olduğu açıkça belirtilmektedir. Kasabaya bitişik Kadıköy'deiki zimmiler ise Samsun kaldırımlarının yapım ve bakımı ve kaleye iki topçu ve yeteri kadar barut tedarik etmeleri karşılığında cizyeden muaf tutulmuştur.[10] Samsun'da 16. yüzyılda Hızır Paşa camii, Pazarkapısı Mescidi, Eski Cami, Meğde/Mekde Kapısı (=kasabanın doğu çıkışı) Mescidi, Sadi Bey mescidi, Hamza Mescidi, Hasbey mescidi, Yenice Kirişçi Mescidi ve Debbağlar mahalleleri ile Ermeni (85 nefer) ve Rumlardan (81 nefer) oluşan Zimmiyan Mahallesi var idi. 1642'de Meğde kapısı, Şeyh Hamza, Sadi paşa, Hasbey (Hacıbey?), Yenice mahalleleri ile kale içinde Hatun Camii, Girdeciyan, Karaca Ali mahalleleri vardır.[11]

Nüfus konusuyla ilgili olarak şu hususla konuyu bitirelim: KK 2602'ye göre 1642'd Kendir Hasları bölgesi hariç, Canik Sancağında avarıza tâbi toplam 4158 nefer vardır ve bunlar, ortalama 11-12 hâne bir avârızhânesi hesabından, 351,5 avârızhanesi teşkil etmiştir.

Tablo 5. *Canik Sancağında Avarıza Tâbi Reâyâ ve Avârızhâneler*

Kaza	***Nefer-Hane***	***Avarızhane***
Kavak	*688*	*60,25*
Samsun	*798*	*70,5*
Bafra	*1382*	*107,25*
Meydan	*284*	*25,5*
Sergis	*160*	*14,5*
Çöreği	*110*	*9,5*
Keşderesi	*66*	*6,25*

[10] "*Kasaba-i mezbûre leb-i deryada vâki' olup Rûs-ı menhûs cânibinden zarar târi olup iki def'a ihrak-ı bi'n-nar olmağla ilâ yevmina hazâ evleri harap ve perişan ve dükkanları me'vâ-yı bum u gurab olup halkı fukara ve ahvalleri mükedder olup evkat-ı daimeleri karavel hidmetinde ve tersane mühimmatında ve urgan bükmede mürur idüp gayrı kâre mübaşeret idemeyüp kasaba-yı mezbûre muttasıl Kadıköyü Samsun kaldurumu binası ile cizyeden muaf olup ol hidmeti mezburlar tahammül idüp muaf olmaları bâbında ahvalleri der-i devlete vasl-ı arz oldukda mâh-ı Rebi'ül-ahirin yedinci günü tarihiyle müverrah emr-i celilü'l-kadr sadır olup şurût-ı mezbûre ile kal'a-i Samsun'a iki nefer topçu ve senede kadar-ı kifaye barut virmeleri bâbında ferman olunmağın vech-i meşruh üzere mahallinde kayd oluna, ferman der adlindir.*" MM 3880, s. 7.

[11] Bkz. Öz, 1999: 57. Krş. MM 3880. Bafra'da XVI. Asırda Emirza bey camii, Hüseyin Debbağ Camii, Hacı Çırak, Hacı Ahmed, Debbağhane, İshaklı, Hoca Sinan mahalleri ile Zimmiyan mahallesi vardı (Öz, 1999: 59). 1642'de Emirza Bey camii mahallesi Büyük Cami (Cami-i Kebir) mahallesi olmuş, Debbağhane, İshaklı, Hoca Sinan, Ahmedi (Hacı Ahmed?) mahalleleri ile Yaka, Müftü, Çillehane, Soflu nam-ı diğer Hacı Hayreddin, Şeyhî, Bünyad Fakih ve Parmaklu mahalleleri mevcuttur.

Cevizderesi	*217*	*18,5*
Satılmış	*200*	*17,5*
Alaçam	*253*	*17,75*
TOPLAM	*4158*	*347,5*

Not: Defter sonunda 351,5 hane yazılıdır. Ortalama, kabaca, 12 hane 1 avarız hanesi. Samsun ve Bafra kasaba merkezleri dahildir.

4. Amasya Sancağına Bağlı Kazalar Hakkında

Bugün Samsun'da yer alan Vezirköprü, Lâdik ve Havza'nın idarî ve iskân durumuna bakarsak, Vezirköprü yöresinde Gedegra ve Kocakayası / Zeytun adlı iki kaza vardı. Havza 16. yy. ortalarına kadar Lâdik'in nahiyesi iken sonra bağımsız kaza oldu. Bu kazalardaki nahiyeler kısaca aşağıdaki manzarayı gösteriyordu:

1-Gedegra: bugünkü Havza'nın batı ve kuzey-batısındaki bazı köylerle Vezirköprü'nün doğu, kuzey-doğu ve orta kesimleri; (15.-16. yy.larda Simre-i Taşan, Gedegra, Kabakoz ve Gaziler Ovacığı nahiyeleri var.)

2-Zeytun / Kocakayası: Vezirköprü'nün batı kesimleri (Mezra bucağı ile merkez ve Beşpınar bucaklarının batısı) (Zeytun ve Göl nahiyeleri var; 1642'de Zeytun kazası içinde bazı köyler Göl Nahiyesi altında yazılı);

3-Havza / Simre-i Lâdik: Bazı köyleri hariç, Vezirköprü'nün doğusundaki birkaç köy ile muhtemelen Merzifon'un bir iki köyü dahil, takriben bugünkü Havza;

4-Lâdik: Takriben bugünkü Lâdik.

Bu kazalardaki yerleşmelerin 16. yüzyıldaki ve 1642'deki avârız kayıtlarına göre durumu şöyledir[12]:

Tablo 6. *Vezirköprü, Havza ve Lâdik Köyleri ve Haneleri (1576-1642)*

1576			***1642***		
Kaza	***Köy***	***Hane***	***Kaza***	***Köy***	***Hane***
Gedegra	*124*	*4350/3709*	*Gedegra*	*117*	*2305*
Kocakayası/Zeytun	*41*	*1479/1400*	*Zeytun*	*35*	*617*
Havza/Simre-i Lâdik	*82*	*2780*	*Havza*	*51+ 8 harabe köy*	*705*
Lâdik	*44*	*3161/2832*	*Lâdik*	*Veri yok*	

Not: 1576'da Mücerred nüfusu çok olduğu için sadece hane itibar edilen nüfus hesaba katıldı. 1642'de askeri haneler de dahil. Bunlar Havza 85, Gedegra 197, Zeytun 58'dir. Ancak Amasya defterindeki mücerredlerin ev sahibi/hane reisi olma ihtimali var. Onun için bunları burada veriyoruz: Zeytun: 43; Gedegra193, Havza, 56. Lâdik şehir nüfusu ve gayrimüslim 470 hane hesaba dahildir. 1576'de hane sayılarının ilki bizim araştırmalarımızda çift, nim, bennak, caba

[12] Havza'nın 1576 nüfusu için bkz. A. Gürbüz, *Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. yüzyılda Amasya Sancağı*, Ankara 1993 (Basılmamış Doktora Tezi), ss.117. Ancak burada Lâdik ve Vezirköprü yöresi için verilen rakamlar bizim hesaplarımızla tam olarak uyuşmamaktadır.

ve müzevvec (şehirli ve gayrimüslimlerde) kategorilerinin toplamını, ikinci rakamlar A. Gürbüz'ün tablosundaki hane sayılarını göstermektedir.

Bizim hesaplarımız esas alındığında kale dahil Gedegra'da 1576'da 4.450 civarında hane, yani takriben 22.000 kişi (askeriler hariç) yaşamaktaydı. Bu dönemde, Zeytun'da 7.400, Havza'da ise 14.000 kişilik bir nüfus tahmini yapılabilir. 1642'de 2.556 hanelik Gedegra nüfusu yaklaşık 12.800, 617 hanelik Zeytun'unki 3085, 705 hanelik Havza nüfusu ise 3500 olarak tahmin edilebilir. Bakıldığında bu yöredeki nüfus azalması, 1642'de askeri haneler de katılmak suretiyle, (8706'dan 3878'e) yüzde 55 civarındadır. Köy sayılarında ise Kendir hasları bölgesinin aksine artış değil, azalma görülmektedir. Bu konunun sebeplerinin tartışılması gerekir ama burada kısaca şunu belirtmekle yetinelim: Bunda, bu yörelerin topoğrafik özellikleri ve bununla bağlantılı olarak güvenlik kaygıları rol oynamış olabilir.

Tablo 7. *1576'da Lâdik, Havza ve Vezirköprü Nüfusu (nefer olarak)*

Nahiye	***Hane***	***Mücerred***	***Muaf***	***Gayrımüslim***
Gedegra	*3160*	*3301*	*45*	
Kabakoz	*248*	*204*		
Gaziler Ovacığı	*301*	*216*		
Zeytun	*631*	*738*	*1*	
Kocakayası	*769*	*950*	*6*	
Lâdik	*2279*	*1351*	*83*	*517*
Simre-i Lâdik	*2780*	*1648*	*298*	

Kaynak: Gürbüz 1993: 117.

İskan ve nüfus hakkında genel bir değerlendirme yaparsak, 16. Yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen nüfus artışının bir takım problemlere yol açtığı, özellikle yetişkin erkek nüfus içindeki bekar sayısının artışının özelde yörede, genelde de Osmanlı ülkesinde bir geçim zorluğuna işaret ettiği söylenebilir. Tahrir defterleri ile mufassal avârız defterlerinin farklı nitelikte ve farklı amaçlara hizmet eden defterler olduğunu biliyoruz. Fakat son tahlilde her iki defter türü de vergi meselesi ile, yani tahrir defterleri timar sisteminin uygulanmasıyla, mufassal avârız tahrirleri ise avârıza esas vergi nüfusunun tayiniyle ilgiliydi. Avârız defterlerinde askeri ve ulema zümreleri, her iki defter türünde de muaflar yazılmıştır. Özet avârız defterlerinde ise köy bazında sadece avârızla yükümlü yetişkin erkeklerin sayıları ve bunların teşkil ettikleri avârız hanelerin sayıları verilmiştir. Bütün bu veriler, ihtiyat payı olmakla birlikte, 1576-1642 karşılaştırılmasında özellikle kır nüfusunda ciddi bir düşme eğilimi olduğunu, yerleşim yerlerindeki değişiklerin de, başka etkenlerin yanında, dönemin kargaşa ortamıyla ilgisinin bulunduğunun ima eder.[13]

5. Canik Sancağında Kendirci Reâyâ

Canik yöresinin Osmanlı tarihindeki önemli rollerinden biri de Tersâne-i âmirenin bazı ihtiyaçlarının buradan karşılanmasıdır. Kereste tedarikinin yanında en

[13] Krş. Özel 1993.

önemli fonksiyonu, kendir üretimi ve sağlanmasıdır. Bilindiği gibi kendir, kenevir sapından çıkarılan lif olup gemi yapımı ve donatımında kullanılan halat ve bezlerin ham maddesi idi. Canik Sancağının bugünkü Çarşamba-Terme-Ünye havalisine tekabül eden kısmı Osmanlı Tersâne-i Âmiresinin kendir ihtiyacının büyük kısmını karşılamaktaydı. [14] Buradaki bazı köyler "Kendir Hasları" adı altında "ocaklık" tarikiyle Tersâne-i âmire hizmetine bağlanmıştır. 1520 civarında yapılan tahririn hemen akabinde daha önce avârız mukabelesinde çeltik hizmetini yürüten Arım, Terme ve Ünye havalisindeki bir kısım reâyânın üzerine bu defa yılda 800 kantar (45154 kg.) kendir tedarik etme yükümlülüğü getirilmişti.[15] Bu hizmetin ağırlığından dolayı da avârız vergisinden muaf tutulmuşlardır. Bu muafiyet önceki yüzyılda da vardı. Nitekim 1576 tarihli defterdeki bir kayda göre kendir bükücülük işi zahmetli bir iş olduğundan daha 16. Asırda Samsun kasabası zimmilerinin kenti terk ettikleri anlaşılıyor. Bunun üzerine kendir emininin tavsiyesiyle zimmiler, bu hizmet karşılığında avârızdan muaf tutulmuşlardır.[16]

Samsun, Sinop'tan sonra Karadeniz'de en fazla gemi inşa edilen ve özellikle de kendir teli dokunan bir tersâne vardı. Tersânenin zamanla harap olmasından dolayı özellikle telhânelerin tamiri için önemli miktarda para ayrılmaktaydı.[17] Öte yandan, ocaklık kendir dışında, ihtiyaç oldukça kendir emini veya bir mübaşir yöreden kendir satın almakla görevlendirilirdi.[18] Eminlerin satın alma taleplerinin halk tarafından bazen tepkiyle karşılandığı, ihtiyaç olmadığı halde bu yola gidilmesinin önlenmesi için merkeze şikâyet gönderildiği anlaşılmaktadır.[19]

Yöredeki kendir hasları reâyâsının durumu 1642 tarihli sayımda açıkça gösterilmiştir. Mufassal kayıtlarda tersâne reâyâsı ayrı yazılmış, daha sonra MM 268 numaralı defterde kendirci reâyâ ayrıca kaydedilmiştir. KK 2603 numaralı özet defterde de kendirci reâyâ hakkındaki özet bilgiler verilmiştir (KK 2603: 25).

[14] Bostan 1992: 137.
[15] Öz 1999: 96.
[16] TD 33, v. 3b.
[17] Bostan1992: 23-24. Burada verilen bilgiye göre Samsun tersanesinde 1572'de5 kadırga, 1601-2'de 7 kadırga, 1650'de kalyon(lar), 1655-56'da 2 kalyon vs. inşa edilmiştir.
[18] Bostan 1992: 140. Mübaşir 1 kantar kendir için 10 akçe maaş almaktaydı.
[19] KK 2603: 6. "Hâlâ Tokad defterdarı olub vilâyet-i Sivas'ın avârız-hâneleri tahririne me'mur olan Murad Efendi kulları defter gönderüb Canik Sancağına tâbi kendir re'âyâsından mücerred olanlardan gayri beşbin altıyüz oniki ev tahrir ü defter idüb lakin hazine-i âmirede düstûrü'l-amel defteri olmamağla ümena tabakası re'âyâdan ev başına altmış vukiyye kendir aldıklarından gayri Canik sancağından ve Kastamonu Sancağına tâbi Taşköprü kazâsından kendir iştirâsı bahanesiyle re'âyâya ziyade zulm ü te'addi iderler. Hâlâ tahrir olunan re'âyânın her evlerinden kırkar vukiyye kendir alınmak ferman olunur ise beşbin yüz kantar kendir hasıl olmağla fî-mâ-bâd iştirâ ve mübayaa lazım gelmeyüb re'âyâ fukarası âsude-hâl olmaları mukarrerdir deyü î'lâm ider. Ferman sultanımındır."

Tablo 8. *Canik Sancağının Bütün Kazalarındaki Tersâne Reâyâsı*

Kaza	***Reâyâ-Nefer***	***Askeri-nefer***	***Mücerred-nefer***	***Mazman-nefer***
Arım	*229*	*18*	*129*	
Terme	*213*	*2*	*88*	
Akçay	*109*	*5*	*49*	
Bafra	*273*	*15*	*26*	
Ökse	*128*	*10*	*58*	*18*
Kavak	*86*	*6*	*19*	
Samsun	*202*	*85*	*20*	
Alaçam	*68*	*4*	*5*	
Fenaris	*72*	*18*	*16*	
İfraz-ı Fenaris	*29*	*1*	*6*	
Ayvacık	*25*	*2*	*14*	*1*
Ünye	*15*	*5*	*7*	
Meydan	*13*	*1*	*5*	
Sergis	*9*	*1*	*1*	
Satılmış	*10*			
Çöreği	*7*			
Cevizderesi	*3*			
Hisarcık	*3*			
Toplam	*1494*	*173*	*443*	*19*
Yekun neferen (mücerred ve askeri dahil)	*2129*			

Bu kendirci reâyâ ile Samsun iskelesi geliri defterde şu şekilde verilmiştir:

Yekun		***Guruş***
Reâyâ nefer	*1381 fi 4 guruş*	*5524*
Mahsul-i iskele	*80000 akçe*	*1000*
Toplam guruş		*6524*

Bu bilgilere göre bu grup, askeri ve mücerredleri ile kendir büken gayrimüslim mazmanlar hariç toplam 1494 kişidir, ancak daha sonra bu rakam 1381 olarak düzeltilmiştir. MM 268'de ise toplam 1364 kişi yazılmıştır ama bunun eksik olduğu anlaşılmaktadır. Defterde, "*'an hasshâ-i kendir-i tersâne-i âmire"*başlığı altında bütün Canik sancağındaki toplam kendir reâyâsı hanesi ve bunların ödemekle yükümlü oldukları vergi konusu açıklanmaktadır[20]. Buradan, 1381 avârız-hanesi olarak hesaplanan kendir reâyâsından ortalama ev başına dörder guruş, öşür, bennak ve çift vergisi ve bad-ı heva karşılığında alınmakta olduğu anlaşılıyor. Samsun iskelesi geliri

[20] "*Ve livâ-i mezbure tâbi havass-ı kendir re'âyâsından bin üçyüz seksenbir re'âyâ evi tahrir idüb â'lâ ve evsat ve ednâ itibarı üzere ale's-seviyye ev başına dörder guruş öşürleri ve bennâk ve çift hakları ve sair bâd-ı hevâları mukabelesinde hesab olunur ise beş bin beş yüz yirmi dört guruş olur ve seksen bin akçe dahi Samsun iskelesi ki cem'an altı bin beş yüz yirmi dört guruş olur deyu i'lâm ider. Lakin meblağ-ı mezburden iki yük[*] yetmiş dokuz bin iki yüz kırk akçe vech-i meşruh üzere kendir mühimmatiyçün virilüb hüccet-i şer'iyye ibraz olunur ise bâde'l-masârif iki yüz kırk iki bin altı yüz seksen akçe hâzine-i âmireye irsâl olunmak lazım gelür. Ferman sultanımındır."* KK. 2603, s. 7.

dahil toplam 6524 guruş yani 521.920 akçe has gelirinin hangi kalemlere harcandığı da açıklanır. Kendir bükücüleri, urgan bükücüleri, kendir çıkrıkçıları ve kendir ambarcıları için ayrılan miktarların yanında Samsun tersânesi için de senelik 15.000 akçe tahsis edilmiştir. Kalan 242.680 akçe Hazine-i âmireye irsâliye olarak gönderilir.[21]

Aynı defterde Kendir Hasları bölgesindeki kazalardaki reâyâ evlerinin sayıları ve bunların ödemekle yükümlü oldukları kendir miktarları da verilmiştir. Defterin içinde kazaların köy köy yazılırken Hisarcık kazası kısmında, her bir evden 40 vukiyye[22] alındığı belirtilmiş ve bir köyün toplam tedarik etmekle yükümlü olduğu kendir miktarı da kaydedilmiştir (KK 2603: 6). Buradaki verilerden yöredeki 5612 (aslında 5615 ev; 5385 köyler, 230 Ünye kasabası) evden toplam 224.480 vukiyye/okka (takriben 290.000 kg.) kendirin avârız yükümlülüğü karşılığında sağlandığı anlaşılır. Burada tahriri yapan Tokat (Sivas Eyaleti Hazine) defterdarı Murad Efendi, kendir reâyâsının kendir eminleri hakkındaki şikayetlerini dile getirmiş ve hane başına 60 vukiyye olan yükümlülüğün 40'a indirilmesini talep ettiği gibi fazladan kendir satın alınma (mübayaa ve iştira) taleplerine de son verilmesini istemiştir. Bu istekler müspet karşılanarak reâyâ lehinde karar verildiği anlaşılmaktadır.[23]

Sonuç

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalar, 15.-16. yüzyıllarda gerek Canik Sancağında gerekse bugün Samsun İli içerisinde bulunan o devrin Amasya Sancağına bağlı Lâdik, Havza, Vezirköprü yörelerinde istikrarlı bir idarî yapı ve yerleşim düzeni olduğunu, çok az istisna ile 1455'de mevcut köylerin 1576'ya kadar varlıklarını

[21] Aynı defter: "-hasshâ-i re'âyâ-yı kendir der livâ-i Canik, re'âyâ-büyût: 1381 fî 4 guruş-ı kâmile: 5524 re'âyâ, nefer: 1494 mücerredân-neferen: (boş) askerî-neferen: (boş)
-hasshâ-i İskele-i Samsun, guruş-ı kâmile: 1000
-Yekûn, guruş-ı kâmile 6524 fî 80 : 521.920 [akçe]
-Yekûn el-ihrâcât ber muceb-i tahrir-i Topal Mehmed Ağa, emin-i kendir der sâbık
-berâ-yı yol-ı sefine 'an Samsun ilâ tersane-i âmire beher kantar fî 20 yekun kantar 5000, kıymet 100.000
-berâ-yı ücret-i bükücüyan-ı kendir beher kantar fî 20 akçe, kıymet: 100.000
-berâ-yı bükücüyân-ı urgan ber muceb-i âdet-i kadim kıymet: 25,000
-becâ-yı çıkrıkçıyan-ı kendir, fî neferen 6 fî 3000, kıymet: 18000
-berâ-yı hâfızân-ı kendir der mahzen nefer 12, kıymet: 21.240
-berâ-yı .... tersane der Samsun ber vech-i tahmin fî sene, kıymet: 15000
YEKÛN: 279.240
El-bâkî-cedid tahrir? -berâ-yı irsaliye-yi hazine-i âmire: 242.680"
[İkisinin toplamı 521.920]

[22] Bir kantar Rum kanunnamesine göre 40 vukiyye (TD 387: 350) , İmparatorluk genelinde 44 vukiyye idi. Halil İnalcık 1 kantarın 56,443 kg.a muadil olduğunu söyler (İnalcık 1983: 320). Buradaki defterlerde de bir kantarın 44 vukiyye olduğu anlaşılmaktadır. Deftere göre, Tersane Ocaklığı olan yöreden toplam 5100 kantar yani 224.480 vukiyye (287.808 kg.) kendir ödenmesi beklenmektedir.

[23] KK 2603: 6.

sürdürdükleri ve 120 yıllık bu kesitte birkaç yeni köyün ortaya çıktığını; buna mukabil 1576-1642 arasındaki zaman diliminde özellikle Samsun'un doğusunda yer alan kendir hasları bölgesi ile bugünkü Ordu'nun batı kesimlerinde kaza sayısında çarpıcı artışlar yaşandığı, yörenin tamamında ise eski köylerin önemli bir kısmının (kabaca yüzde 20-25'inin) ortadan kalktığını, onların yerine daha çok sayıda yeni köylerin ortaya çıktığını göstermektedir. Yine araştırmalarımız 1642 kayıtlarında kaybolmuş görünen köylerin bir kısmının en azından bugün mevcut olduğunu da göstermektedir. Bu sonuçları daha ayrıntılı bir şekilde yani bütün nahiye ve kazalardaki köylerin devamlılıklarını tespit etmek ve harita üzerinde göstermek suretiyle yayına hazırlamaktayız. Böylece, en azından 15. Yüzyıldan günümüze kadar Samsun yöresinin yerleşme tarihinin bir tablosunu ortaya koymayı ümid ediyoruz.

Bu araştırmanın en önemli sonuçlarından birisi de Samsun yöresinde 15.-18. yüzyıllarda kentleşme düzeyinin düşük olduğunun açıkça görülmesidir. Samsun limanının önemi, kayda değer ölçüde, ancak 19. Yüzyılda artacaktır. Yine yörede tütün ekimi de bu yüzyılda iktisadi canlanmaya sebebiyet verecektir. Bununla birlikte, 19. Yüzyıl öncesinde Samsun yöresinin, Samsun limanının Karadeniz ticaretindeki talî rolü bir yana bırakılırsa-ki defterlerde kendir reâyâsının öşür ve bad-ı hevâlarından elde edilen gelirle birlikte liman geliri de zikredilir-, Tersâne-i Amire'ye kendir tedarikinde oynadığı rolün önemli olduğunu vurgulamamız lazımdır.

Ek Tablolar:

Tablo 9. *15. Yüzyıldan 1642'ye Canik Sancağı Nahiye ve Kazaları*

1455-1485	***Kapsadığı Alan (Örnek Köyler)***	***1520***	***1576***	***1642***	***Kapsadığı alan***
Nahiye-i Satılmış-ı Mezid Bey	*Fatsa, Korgan, Kumru,Ünye civarı*	*Kaza-i Satılmış-ı Mezid Bey*	*Kaza-i Satılmış*	*Kaza-i Satılmış*	*Fatsa*
				Kaza-i Cevizderesi	*Ünye doğu*
				Kaza-i Çöreği	*Ünye doğu, Fatsa batı*
				Kaza-i Keşderesi	*Korgan*
				Kaza-i Meydan	*Tekkiraz doğu, Kumru kuzey*
				Kaza-i Sergiz	*Kumru kuzey-doğu, Fatsa güneybatı*
Vilayet-i / Nahiye-i Ünye	*Ünye'nin yakın çevresi*	*Kaza-i Ünye*	*Kaza-i Ünye*	*Kaza-i Ünye*	*Ünye merkez*
Bölük-i Termedos	*Bazlamaç, Büyüklü,Doğanece, İnegazi, Göregöz, Kozan, Kurdderesi, Şehabeddinlü*	*Kaza-i Terme*	*Kaza-i Terme*	*Kaza-i Terme*	*Terme, merkez ve kuzey kesimi*
Bölük-i Canit taraf-ı Termedos	*Beğide, Emirhasanlı, Çardak,Esed-işuayb, Gerfi, Germiyon, Hacıengis, İmanalisi, İnisni, Oğuzlu, Dutbucağı*	*Bölük-i Canit taraf-ı Termedos*		*Kaza-i Akçay*	*Terme güney ve batı, Salıpazarı*

Bölük-i/Nahiye-i Canit taraf-ı Kırkharman	*Emiryusuflu, Büyüklü, Alişar, Esenli, Geçmişlü, Kırkharman, Senceklü, Şeyhdoğan*	*Bölük/Nahiye-i Canit taraf-ı Kırkharman*			
Bölük-i Kayı	*Tafnal, Havzi, Manastır,, Karamihal*	*Bölük-i Kayı*		*Kaza-i İfraz*	*Ünye Çaybaşı*
Bölük-i Fenaris	*Yaycılı, Gavraz, Havzivara, Göçet,Dizdar*	*Bölük-i Fenaris*		*Kaza-i Fenaris*	*Ünye Tekkiraz, Akkuş*
Bölük-i Nahiye-i Arım taraf-ı Kireçlü	*Ağcasaz, Bedirlü, Bazerganlı, Ebceli, Ebercilü, Tilkili, İmirzalı, KaracalıKomarili, Komanit, Saruşeyh, Taştemür, Ustacalu*	*Kaza-i Arım-ı Kireçlü*	*Kaza-i Arım*	*Kaza-i Arım*	*Çarşamba/ Salıpazarı*
Bölük-i Celima	*Yaycılı, Tuğrullu, taflı, Sığırtmaç, Olamişlı, Kavallı, Halilli, Hassabağçe, Fernek, Celima, canilü, Akkuzulu, Ayucuklu/Ayvacıklı?*	*Bölük-i Celima*		*Kaza-i Ökse*	*Tekkeköy/ Çarşamba*
Bölük-i Nahiye-i Ayvacık	*MusaalanCacil, İnal, İsmailalan, Karaoğlan, Gökçeli, Osmanalan, Serracalan, Ulukilise, Yeniceköy*	*Bölük-i Nahiye-i Ayvacık*		*Kaza-i Ayvacık*	*Ayvacık*
Bölük-i Arım taraf-ı Yaraşlu	*Adalı, Ahimuradlı, Bahadırlı, Cacil, Esenbeyli, Gaydan, Göbelya, Gurablu, habilli, Manalı, temürlü, Santlak zivgar*	*Bölük-i Arım taraf-ı Yaraşlu*		*Kaza-i Hisarcık*	*Asarcık*
Bölük-i Hasha-i Şehzade	*Alagör, Keralif, Karabağçe, Karaboğaz, Komanid, Köseli, Ökse, Ramazanköy, Tamulabad, Dikenlice, Yenice*	*Bölük-i Hasha-i Mirliva*			
Nahiye-i Menağrı	*Yağıbasan, Terüce, Süleymanalan, Sofialan, Sarımsak, Musacalı, Menağrı, Kilisealan, Ordu, Ayaklı, Başalan, Busat*	*Nahiye-i Menağrı*			
Bölük-i Hisarcık	*Aklarkavağı, Alişarlu, Bağabend, Balluıca, Başıulaş, Başıbüyük, Bazerganlu, Biçüncük (Asarcık), Bikkilise, Çakandır, Çatak, Emanetl, Emirahur, Emirazizli, Eyüp, Gökçeköy, Gökçedere, Hacıdanişmendlü, Karaeynebey, Kavaklı, Koramaz, Köselü, Nuracık/Tuzacık, Pencik, Savcılu, Sığırtmaç, Sofiyazı, Yimrelü, Yusuflu*	*Bölük-i Hisarcık*			
Nahiye-i Samsun	*Afanlı/Sarıtaş, Akalan, Çivril, Ermen, Gamalos/Kamalı, Kadıköy, Olyas, Meğde/Tekkeöy, Kürtün, Kurd,*	*Kaza-i Samsun*	*Kaza-i Samsun*	*Kaza-i Samsun*	*Bugünkü Samsun Merkez ve Tekkeöy*
Nahiye-i Kâni tabi-i Samsun	*Oyumca, Alan-ı zerd(Sarıışık?) Aşağıbedirli, Bedirli, Paşaköy, Başgebi, Bozcaarmut, Çakırlı, Çandır, Debezlü/Aksu, Gerişköy/Karışlar, Karlık, Kesdane, Mamados, Öseklü, Tuzaklı, Üreğir*			*Nahiye-i Engis (Bafra'ya)*	*Bugünkü 19Mayıs ilçesi ve Bafra'nın doğusu*
Nahiye-i Kilyos	*Dere, Elmacık, Karakovuk, Balcılu, Pencük, Kulhasanlı*				
Nahiye-i	*Bedros/Lodros; Bazlık,*				

Engis tabi-i Samsun	*Büzmelek/Müzmüllü/İncesu, Düvden(Avdan?), Gazi, Gülakiç, Karagüce, Geçşen, Kelemyar nd. Ahurcuk, Sarmaşık, Tafnal, Kılıçköyü =Ondokuzmayıs*				
Nahiye-i Kavak	*Kavak*		*Kaza-i Kavak*	*Kaza-i Kavak*	*Kavak*
Nahiye-i Bafra	*Bafra kasabası ve yakın çevresi, Bakırpınarı, Kararslan, İshaklı*	*Kaza-i Bafra*	*Kaza-i Bafra*	*Kaza-i Bafra*	*Bafra*
Nahiye-i Üskübi	*Bafra'nın kuzey kesimi, Ada, Döğsire,Ercük, Gerçeme, Hacılar, İmanlı/Emenlü, Kavala, Kışla, Mengiz, Önice/Oyuca, Üskübi,*		*Nahiye-i Martıkale*	*Nahiye-i Ayazma*	*Kızılırmak'ın doğusunda ve Bafra'nın güneyinde kalan kesim*
Nahiye-i Martıkale	*Bayat, Buryaz, Gaydalapa / Sarı-çevre, Girne, İskilib, Kilise, Martakale, Sevinç, Şeyhevren,*		*Nahiye-i Pazarlu*	*Nahiye-i Üskübi*	*Bafra'nın kuzey kesimi*
Nahiye-i Emlak	*Alannınkiras, Ayazma, Balcı, Boyalıca, Cevrek, Diğer Gaydalapa, İnözü, Kızıllı, Korvaz, Mz. Kulağuz, Taskoy, Şeyulaş*		*Nahiye-i Değirmen-özü*	*Nahiye-i Değirmen-özü*	*Kızılırmak'ın batısında ve Bafra'nın güneyindeki kesim*
Nahiye-i Harıs tabi-i Bafra	*Asar, Beyköy nd Harıs, Bıçaklı, Burunca, Elyakut/Eldavut, Evliya, İnişdibi, Karaburç, Kuşçular, Mazerpa bi Arapşah, Oba, Okçular, Övaz maa İnediken, Salubükü, Selamünaley/Selemelik, Suçatı, Mardar, İğdir*		*Nahiye-i Alaçam*	*Nahiye-i Yazıyeri*	*Kızılırmak'ın batısından Alaçam'a uzanan hat, Pazarlı nahiyesine tekabül eder*
Nahiye-i Pazarlu tabi-i Bafra	*Akçay, Akgüney, Azay, Azaycık, Çorak maa İkipınar, Elmaköy, Emenlü, Gelemet, Furundar, Gelemare/Koruluk, Bengilü/Bengü, Bozkavak, Kanlıcak, Gulam,Kayalı, Kolay, Mandırçay, Müstecaplu, Övünçbaba, Pelitbükü, ŞeyhMiskince, Yağıbasan, Yenice*				
Nahiye-i Değirmenözü	*Paşa(Paşaşeyh?), Demşek, Dikenlüce, Elmacık, Gazilü, Gökçesu, İkizlü, İlyaslu, Oğlakalan, Türkobası/Türk-köyü, Virancık/Örencik, Zeytun*				
Nahiye-i Alaçam	*Alaçam, Yakakent: Azulu, Göçgün, Gökçesu, Ulu, Selahaddin, Tatarlu, Balahur,*			*Kaza-i Alaçam*	*Alaçam ve Yakakent*

Tablo 10. *Samsun Yöresinin 15-17. Yüzyıllarda Amasya Sancağına Bağlı Kaza ve Nahiyeleri*

1485	***Alanı***	***1520***	***1576***	***1642***
Nahiye-i Gedegra	*Vezirköprü merkez ve batı*	*Kaza-i Gedegra*	*Kaza-i Gedegra*	*Kaza-i Gedegra*
Nahiye-i Simre-i Taşan	*Vezirköprü merkez ve batı*			

Nahiye-i Kabakoz	*Kanlıcı, Saraycık, Busacık, Çal, Kızılcaköy vb.*			
Nahiye-i Gazileri Ovacığı	*Karaköy, Balıklu, Tarucasu, Salur, Kuzalan vb.*			
Nahiye-i Kocakayası/ Zeytun	*Kuzhayat, Çay, Eşekbükü vb.*	*Kaza-i Kocakayası*	*Kaza-i Zeytun*	*Kaza-i Zeytun*
Nahiye-i Göl tabi-i Zeytun	*Göl, Daruçay, Kızıkkilise, Boğa, Oruç , Susuz vb.*			*Nahiye-i Kocakayası*
Nahiye-i Lâdik	*Lâdik*	*Kaza-i Lâdik*	*Kaza-i Lâdik*	*Kaza-i Lâdik*
Nahiye-i Simre-i Lâdik	*Havza*	*Nahiye-i Simre-i Lâdik tabi-i Lâdik*	*Kaza-i Havza*	*Kaza-i Havza*

Kaynakça

Arşiv Belgeleri[24]

-MC 117/2, 081, 085, 092 (1455 tarihli Arım, Terme, Ünye ve Satılmış yöresi mufassal tahrir kayıtları; İstanbul Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet Yazmaları)

-TD 37 (Canik-i Bayram, Satılmış, Ünye, Terme, Arım, Samsun, Bafra, Kavak, Gedegra, Kocakayası, Karahisar-ı Şarki vb. mufassal defteri; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), İstanbul)

-TD 15 (Gedegra, Simre-i Lâdik (=Havza) ve Lâdik dahil Rum vilayetine ait, Fatih'in meşhur reformunun sonuçlarını, köylerin ait oldukları dirliklerin niteliğindeki değişmelere işaret ederek gösteren İcmal defter, BOA)

-TD 387 (Bütün kazalardaki şehir, köy ve mezraların kayıtlı nüfusunu ve gelirlerini dirlik türleri bazında özet olarak veren 1530 tarihli Karaman ve Rum Muhasebe İcmali, BOA)

-TD 90 (Lâdik ve Simre-i Lâdik'i de ihtiva eden Amasya civarına ait muhtemelen 1554 tarihli mufassal defter, BOA)

-TD 33 (Canik Livası 1576 Mufassal Tahrir defteri, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi)

-TD 34 (Amasya Livası 1576 Mufassal Tahrir defterinin Lâdik, Havza, Vezirköprü yörelerini içeren cildi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi)

-TD 776 (Havza, Gedegra ve Zeytun'u da içeren 1642 tarihli Amasya Livası Mufassal Avârız defteri[Bu tür defterlerde mahalle ve köy bazında askeri, reâyâ ve muaf yetişkin nüfus isimleriyle yazılmıştır], BOA)

-MM 3880 (Kendir Hasları bölgesi yani Çarşamba, Terme ve Ünye yöreleri hariç, 1642 tarihli Canik Livası Mufassal Avârız defteri, BOA)

-MM 458 (1642 tarihli Arım kazası Mufassal Avârız Defteri, BOA)

-MM 268 (1642 tarihli Kendir Hasları Reâyâsı Defteri)

[24] Sadece bu çalışmadaki verilere esas teşkil eden arşiv belgeleri zikredilmiştir.

-KK 2602 (1642 tarihli Canik Livası İcmal Avârızhâneleri Defteri[Kendir hasları dışındaki kazalar, köy bazında avârız veren hane sayıları ve avârızhâne sayıları verilmiştir], BOA)

-KK 2603 (1642 tarihli Canik Livası tersâne mühimmatı için Kendir Ocaklığı olan kazalardaki hanelerin icmal defteri [nefer, hane, mücerred ve muaflar köy bazında sayı olarak verilmiştir], BOA)

Araştırmalar

BIJIŞKYAN, P.M. (1969).*Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul.

BOSTAN, İdris (1992).*Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire.* Ankara.

DİLCİMEN, Kazım (1940) *Canik Beyleri*. Samsun.

EMECEN, F.M. (2005) *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi, Bulancak-Piraziz*, İstanbul.

GÜRBÜZ, Adnan(1993) *Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi.

İNALCIK, Halil (1983) Introduction to Ottoman Metrology. *Turcica, VI*: 311-342.

ÖZ, Mehmet (1999) *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖZ, Mehmet (1997) XVI. Yüzyılda Lâdik Kazâsında Mâlikâne-Divânî Sistemi, Vakıflar Dergisi, XXVI: 65-73.

ÖZ, Mehmet (1994) Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus(1485-1576). Belleten, LVII. 219: 509-537.

ÖZ, Mehmet (1994) Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi. Vakıflar Dergisi, XXIII: 229-241.

ÖZ, Mehmet (2005) XVI. Yüzyılda Lâdik Kasabası*. Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan-Tarih Yazıları,* haz. Prof. Dr. Akif Erdoğru, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, ss. 383-394.

ÖZEL, Oktay (1993) *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642),* Doktora Tezi. University of Manchester.

ÖZEL, Oktay (2000b) Avarız ve Cizye Defterleri. *Osmanlı'da Bilgi ve İstatistik,* ed. Şevket Pamuk, Devlet İstatistik Enstitüsü Publications, Ankara: 35-50.

ÖZEL, Oktay (2000a) *17. Yüzyıl Osmanlı Demografik ve İskan Tarihi için Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri. XII.* Türk Tarih Kongresi-1994, c.. II, Ankara: 735 743.

SHUKUROV, Rustam (1994) Between Peace and Hostility: Trebizond and the Pontic Turkish Periphery in the Fourteenth Century. *Meditarrenaen Historical Review, 9.1:* 20-72.

TELLİOĞLU, İbrahim (2004) *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon.

YEDİYILDIZ, B.-Öz, M.-Üstün, Ü. (2002) *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları III*-387 Numaralı Defter-i Karaman ve Rum'un Canik Livâsı'na Âit Bölümü *(1520*), Ankara.

KLASİK OSMANLI DÖNEMİNDE SAMSUN VE ÇEVRESİNDE NÜFUS

Mehmet Öz[*]

Giriş

Bu makalede, 15.-17. yüzyıllarda Samsun ve çevresinin demografik durumuna ilişkin sınırlı verilerin bir özetini vermeye çalışacağız. Eskiçağlardan beri meskûn bir yöre olan Samsun havalisi, Türklerin Anadolu'yu fethi sürecinde kısa zamanda Türkleşmiş ve İslamlaşmıştır. Türkler, bu havaliye Canit veya Canik adını vermişlerdir. Osmanlı döneminde de Vezirköprü, Lâdik ve Havza dışındaki bugünkü Samsun ile Ordu havalisi Canik olarak adlandırılmıştır. Klasik Osmanlı döneminden Cumhuriyete kadar, bugünkü Kavak, Yakakent, Alaçam, Bafra, Samsun merkez, Tekkeköy, Asarcık, Ayvacık, Çarşamba, Salıpazarı, Terme gibi Samsun'un ilçeleriyle birlikte Ünye, Korgan, Kumru, Fatsa, Tekkiraz, Akkuş gibi Ordu'ya bağlı yerler Canik Sancağına bağlıydı. Bu yörede bulunan idari birimlerin nüfuslarını kazâ düzeyinde olanlara göre aşağıda özetle veriyoruz. Şunu belirtmek gerekir ki klasik Osmanlı döneminde tımar sistemi çerçevesinde sancak-nahiye, adlî-idarî açıdan ise kaza örgütlenmesi esastı.[1] 15.-16. yüzyılda Samsun, Bafra, Kavak, Arım (Çarşamba havalisi), Terme, Ünye ve Satılmış (Fatsa, Korgan ve çevresi) tımar nahiyeleri aynı zamanda birer kadılık bölgesi yani kaza idi. Ordu'nun diğer kesimleri ile Giresun'un batısı ise Canik-i Bayram kazası olarak Şarkî Karahisar Sancağına bağlıydı.(Çarşamba ve Terme havalisi bir bütün olarak Canit-i Göl veya Göl Caniki olarak adlandırılıyordu).

Canik'teki nahiye/kazâların alt birimleri de vardı. Bunlar, Samsun ve Bafra'da nâhiye adını taşırken (Nâhiye-i Engis tâbi-i Nâhiye-i Samsun gibi), doğu kesimde bölük, nâhiye ve divan gibi terimlere rastlarız. Mesela Canit-i Göl olarak adlandırılan Çarşamba ve Terme havalisinde Bölük-i Canit der taraf-ı Kırkharman, Bölük-i Fenaris, Bölük-i Termedos, Bölük-i Arım der taraf-ı Yaraşlu vb. birimler vardı. Öte yandan, tahrir defterlerinde Canik Sancağında açıkça görülmemekle birlikte Canik-i Bayram'da divan ve niyabetler vardır. Canik ile ilgili 15. yüzyıl kayıtlarında, bölüklerin kethüdası olarak divanbaşı kaydedilen kişiler bulunmaktadır ki buradan bölük ile divan'ın eş

[*] *Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Burada konumuz olmamakla birlikte kısaca sancak-kaza ilişkisini açıklamak yerinde olur. Osmanlılar bir bölgeye merkezden atanan bir beğ (sancakbeyi) ile bir kadı gönderirlerdi. Bir sancakbeyinin yönetim dairesinde yani sancakta, istisnalar hariç, birden fazla kazâ bulunurdu. Bununla birlikte sancak-kaza ilişkisi yönetim işlevi açısından bugünkü il-ilçe ilişkisi gibi değildir. Her bir kazanın kadısı, yargı ve beledî işler bakımından o kazânın idarecisidir. Sancakbeyi ise, sancaktaki tımarlı askerlerin komutanı olmanın yanında örfî otorite olarak asayiş ve güvenlikten sorumludur. Suçluların yakalanması sancakbeyi, zaim, subaşı ve diğer dirlik sahiplerinin görevi olup yargılamanın ardından cezaların infazı da onların sorumluluk alanındaydı. Bir kadılık bölgesi, aynı zamanda nâhiye olarak da geçebilir, bu coğrafî bir terim olmanın yanında tımar sistemi açısından idarî bir tabirdir de. 15. yüzyıl Canik defterleri kazâ değil nâhiye esasına göredir ama burada ana nâhiyeler aslında aynı zamanda birer kadılıktır.

anlamlı kullanıldığı anlaşılır. Bir kürekçi defterinde ise, tahrir defterlerinde hiçbir alt birimi olmadan ve tek bir nâhiye olarak yazılan Satılmış-ı Mezid Beğ'de (daha sonra Satılmış Kazâsı) divanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Esasen defterlerde de bazı köylerin başka köylere veya defterde adı hiç geçmeyen bir yere bağlı olduğunu gösteren ibareler var ama bunların niteliği belirtilmemiştir (Karye-i Keşiş tâbi-i Gözere gibi). Hâlbuki kürekçi defterinden tâbi olunan yerleşim yerinin bir divan olduğu, bazı divanlar merkez köyden adını alırken bazılarının merkez köyünün olmadığı anlaşılmaktadır. Canik Sancağının bu idari birimleri ve bunların bugün tekabül ettiği yerler tablolaştırılmıştır. Satılmış-ı Mezid Bey Nahiye/Kazâsındaki divanlar şunlardır: Keşiş Deresi [Keş Deresi], Serkiz, Samur, Çok Değirmen, Meydan, Kuz Deresi, Görene [Gözere], Çerki [Çöreği], Bice, Çamaş [?].[2] Bunlardan Keşderesi, Serkiz, Meydan, Çöreği 17. yüzyılda kaza olacaktır.

Bu yazıda kentleşme düzeyinin 19. yüzyıla kadar düşük seviyede kaldığı Canik Sancağında ve geçmişte Amasya Sancağında yer almakla birlikte Cumhuriyet döneminde Samsun İline bağlanan Vezirköprü, Havza ve Lâdik'te Osmanlı dönemine ait nüfus verilerini de idarî birimler bazında vereceğiz. Vezirköprü yöresi 15. yüzyıldan itibaren iki ana nâhiye/kazadan oluşmaktadır: Gedegra ve Kocakayası (Zeytun). Havza yöresi Simre-i Lâdik adıyla Lâdik Kazâsına tâbi iken 1576 defterinde Havza Kazâsı olarak ayrıca yazılmıştır.

Burada ayrıntıya girmeden kısaca ifade etmek gerekirse 15.-16. yüzyıllara ait verilerimiz tahrir defterlerinden alınmadır. Yöre hakkında daha önce yaptığımız çalışmalardan hareketle bu verileri özetle ortaya koymaktayız. Okuyucunun dikkat etmesi gereken en önemli husus, tahrir defterlerinin bugünkü anlamda nüfus kayıtları olmayıp tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde yapılan vergi ve vergi nüfusu sayımları olduğudur. Bu sayımlarda buluğ çağı üzerindeki erkek nüfus yazılırken *askerî* (yönetici) sınıf genelde dışarıda kalırdı. Bununla birlikte bazen ulemaya mensup kişiler, bazen de kalelerde mehterlik yapanlar gibi yazılanlar da olurdu. Ayrıca çeşitli sebeplerden dolayı ya bütün vergilerden veya *avârız*dan muaf tutulan bazı gruplar da yazılmıştır. Dolayısıyla bu defterlerde yer alan kişilerin ezici çoğunluğu vergi mükellefleri olmakla birlikte muaf gruplar da bulunmaktadır. Bir başka nokta doğal olarak sayımların güvenilirliğidir. Günümüzde dahi kesin istatistikler elde etmenin zorluğu bilinmektedir; o dönemde vergiden kaçmak isteyenlerin veya tımarındaki kişileri az göstererek menfaat sağlamak isteyen dirlik sahiplerinin bulunması ihtimali her zaman varittir. Bununla birlikte elimizde bunlardan başka kaynak olmadığından yerleşim ve nüfus açısından bu çok kıymetli ve yegâne kaynak serisini kullanmak gereklidir.

[2] Bkz. İ. Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006, 67-86. Buradaki bazı yanlış okumaları köşeli parantez içerisinde düzelttik. Bu bilgiler 1499 tarihli bir defterden (BOA KK 2544, s. 77-80) alınmıştır.

1642 yılına ait seri ise avârız hânelerinin tespitine yönelik ayrıntılı bir sayımın sonuçlarını içeren defterlerdir. Amasya Livası defterinde Lâdik kısmı yok ama Havza, Gedegra ve Kocakayası mevcuttur. Canik Sancağı kesiminde ise Kendir Hasları bölgesini oluşturan Çarşamba-Terme-Ünye havalisindeki kazalar haricindeki kazalar bir defterde topluca yazılmıştır. Kendir Hasları bölgesinden ise yalnızca Arım'a ait olan bir mufassal parçasına ulaştık. Bununla birlikte aynı sayımın özetlerini ihtiva eden defterler sayesinde bütün bölgenin en azından reâyâ nüfusunu çıkardık. Özet defterlerden birisi (KK 2602)Kendir Hasları Bölgesi haricindeki Canik Sancağındaki nüfusu, kaza bazında ve köy köy nefer ve avârız-hânesi öteki de (KK 2603) bu bölgedeki kazâların köy köy vergi mükelleflerini nefer, hâne ve mücerred olarak vermektedir. Bu yörede askerî nüfusun yazılmadığını tekrar hatırlatalım.

Bu nüfus rakamlarının güvenilirlik problemini bir yana bırakır ve akademik tartışmaların çapraşık ayrıntılarına girmeden sarfınazar eder isek bu verilere dayanarak tahminî nüfusu nasıl bulabiliriz sorusuna kısaca şöyle cevap verebiliriz: Sanayi-öncesi toplumlarda döneme ve şartlara bağlı olarak farklılıklar olsa da ortalama olarak bir hanenin 5 ile çarpılması veya yetişkin erkek nüfusundan hareket edersek 1 neferin 3 veya 4 rakamı ile çarpılmasıyla tahminî nüfusa ulaşırız. Yöneticiler ve yazılmayan diğer kesimler için de yüzde 10'luk bir ek yapılmalıdır. Bu hususu okuyucuların dikkatine sunduktan sonra Samsun ve çevresinin 15.-17. yüzyıllara ait nüfus verilerini, ilave başka bir yorum yapmadan ve nüfus tahmini hesaplamasına girişmeden aşağıda tablolar halinde veriyoruz.

Kasabalar ve Mahalleler

1. Samsun

Tablo 1. *Tahrir kayıtlarına göre Samsun kasabasında kayıtlı nüfus.*

TARİH	***1485***	***1520***				***1576***			
Mahalle	*Nefer*	*Nefer*	*Hane*	*Bekar*	*Diğer*	*Nefer*	*Evli*	*Bekar*	*Diğer*
Mescid-i Hızır Bey / Cami-i Hızır Paşa	*27*	*40*				*50*	*27*	*23*	
Mescid der bâb-ı Pazar	*10*	*	*	*	*	*	*	*	
Mescid-i köhne	*19*	*22*				*39*	*11*	*22*	*6*
Mescid der bâb-ı Mekde	*39*	*30*				*52*	*19*	*31*	*2*
Mescid-i Cami-i Nev/ Hacılar? nd. Sadi Beğ	*49*	*24*				*27*	*11*	*16*	
Şeyh Hamza Mescid-i Kethüda Hüseyin/Şeyh Hamza	*13*	*20*				*50*	*26*	*24*	
Mescid-i Hasbeğ/HacıBeğ	*63*	*43*	*42*		*1*	*80*	*40*	*40*	
Yenice Mescid-i Mehmed Kirişçi	*43*	*29*				*36*	*18*	*18*	
Debbağan	*13*	*10*				*3*	*2*	*1*	

Hoca Hayreddin	*	31				52	28	23	1
Girdeciyan	*	46	42	3	1	46	24	21	1
Aslıhan	*	8	7		1	2	2		
Hacılar	*	14				22	12	10	
Rumiyan (=Rumlar)	81	28				22	10	12	
Eramine (=Ermeniler)	84	28				31	18	13	
Cemaat-i Frenkpazarı	6								
Muaflar	6	2				4			
Cemaat-ı Zaviye-i Seyyid Kutbeddin	8					4			
Diğer	5								
Kale görevlileri, pasban ve zenberekçiler	16	13							
Kale mustahfızları	10	20				22			
TOPLAM	492	408	91	3	3	542	248	254	10

Açıklamalar: Nefer, buluğ çağı üzerinde erkek demektir.

1485: Müslüman nüfus içinde 10 hatib, imam ve müezzin var. Kale görevlileri: Cemaat-ı pasbanan (bekçi, gözcüler): 5, Cemaat-ı nakkârezenan (nakkâre denilen küçük davul, trampet çalan müzisyen): 3, Cemaat-ı zenberekçiyan (zenberek denilen oku kullanan okçular):8.

Ayrıca TD 37'de köylerdeki tımar sahipleri içinde zikredilen 1 dizdar 9 kale mülazımı vardır ki bunlar TD 41 numaralı icmalde de vardır. 1520'de 20, 1576'da da (TKGM TD 241 numaralı İcmale göre) 22 kale muhafızı vardır. Bunlar da tabloda gösterildi. Gayrimüslimler içindeki Frenkpazarı Cemaati (1485) Cenevizlilerin kalıntısıdır.

Tablo 2. *1642'de Samsun kasabası mahalleleri nüfusu.*

Mahalle	***Neferan***	***Askeri-hâne***	***Reâyâ- Hane***	***Mücerred***
Nefs-i Kasaba-i Samsun tâbi-i m.	25	16	9	
Mahalle-i Bâb-ı Mekde	16	11	5	
Mahalle-i Câmi-i Hatun, dâhil-i kal'a	9	9		
Mahalle-i Şeyh Hamza	13	7	6	
Mahalle-i Sadi Paşa	11	6	5	
Mahalle-i Hass Beğ	21	12	9	
Mahalle-i Girdeciyân	16	5	11	
Mahalle-i Yenice	6	3	3	
Mahalle-i Karaca Ali	16	6	10	
Bizim toplamımız	133	75	58	
Defter TOPLAMI	134	76	56	2

Not: Bu dönemde Samsun'un nüfusundaki azalmanın sebeplerinden birisi Kazak saldırıları sonucu şehrin yakılmış olmasıdır. Öte yandan gayrimüslimler, önceki dönemde de var olan ve büyük ölçüde gayrimüslimlerin oturduğu Kadıköy'e çekilmiş olmalıdır.

2. Bafra

Tablo 3. *Tahrir kayıtlarına göre Bafra (Güründür Pazarı) kasabası nüfusu.*

TARİH	***1485***	***1520***				***1576***			
Mahalle/Cemaat	*Nefer*	*Nefer*	*Hane*	*Mücerred*	*Sipahizade*	*Nefer*	*Müzevvec*	*Mücer-red*	*Diğer*
Mescid-i Cami-i İmirza Beğ	*86*	*62*	*0*		*62*	*208*	*103*	*102*	*3*
Mescid-i Hüseyin Debbağ	*120*	*31*	*0*		*31*	*63*	*32*	*30*	*1*
Hacı Çırak	*x*	*21*	*21*		*0*	*34*	*15*	*17*	*2*
Hacı Ahmed	*x*	*13*	*13*		*0*	*42*	*22*	*19*	*1*
İshaklu	*x*	*37*	*37*		*0*	*89*	*37*	*50*	*2*
Çilehane	*x*	*18*	*15*		*3*	*55*	*25*	*28*	*2*
Debbağhane	*x*	*37*	*37*		*0*	*84*	*48*	*36*	*0*
Hoca Sinan	*x*	*20*	*18*		*2*	*20*	*7*	*12*	*1*
El-muaf	*15*								
El-müsellemiye	*3*								
Müslüman Toplam	*224*	*239*	*141*		*98*	*595*	*289*	*294*	*12*
Cemaat-ı Gebran	*79*	*97*	*69*	*28*		*139*	*75*	*64*	*0*
TOPLAM	*303*	*336*	*210*	*28*	*98*	*734*	*364*	*358*	*12*

Açıklamalar: 1485: Gayrimüslimler çift resmi sistemine göre yazılmıştır (19 nim, 7 bennak, 41 caba, 10 mücerred, 2 diğer). **1520:** Defter toplamı 336 (Müslim ve gebran nefer toplamı) . Bu neferlerin 98'i sipahizadedir. Sipahizade rakamları nefere dahildir. Bu durumdaMüslüman hane sayısı 141(mahallelere bunları biz bu şekilde yazdık, defterde sadece nefer yazılı), sipahizade hanesi 98, gayrimüslim hane sayısı 69, bekâr sayısı 28'dir. **1576:** Diğer, 1 kadı, 3 hatip, 1 müderris ve imam, 1 zaviyedar, 1 müderriszade, 3 azatlı köle (mu'tak), 1 kadızade, 1 avarızdan muaf'dan oluşur.

Tablo 4. *1642'de Bafra mahalleleri.*

Mahalle	***16. yy. daki durum***	***Nefer***	***Askerî ve ulemâ ve hütebâ, hâne***	***Reâyâ-hâne***	***Mücerred***
Mahalle-i Câmi-i Kebir=Büyük Cami	*Cami-i İmirza Bey*	*39*	*12*	*27*	*0*
Mahalle-i Debbağhâne=Tabakhane	*Debbağhane*	*40*	*7*	*33*	*0*
Mahalle-i Ahmedî	*Hoca Ahmed*	*22*	*3*	*19*	*0*
Mahalle-i Yaka	*Yok*	*25*	*9*	*16*	*0*
Mahalle-i İshaklu	*İshaklu*	*24*	*6*	*18*	*0*
Mahalle-i Müfti	*Yok*	*9*	*0*	*9*	*0*
Mahalle-i Çilehâne	*Çillehâne*	*18*	*6*	*12*	*0*
Mahalle-i Parmaklu [Yapraklu?]	*Yok*	*20*	*3*	*17*	*0*

Mahalle-i Soflu nâm-ı diğer Hacı Hayreddin	*Yok*	*13*	*4*	*9*	*0*
Mahalle-i Hoca Sinan	*Hoca Sinan*	*7*	*1*	*6*	*0*
Mahalle-i Bünyad Fakih	*Yok*	*11*	*3*	*8*	*0*
Mahalle-i Şeyhî	*Yok*	*4*	*1*	*3*	*0*
Mahalleler Toplamı		*232*	*55*	*177*	*0*
Cem'an Kasaba-i Bafra [Müslüman Mahalleler] Defterdeki rakam		*306*	*64*	*242*	*0*
Mahalle-i Zimmiyan		*90*	*0*	*83*	*7*
Bizim Müslim-Zimmi Toplamımız		*322*	*55*	*260*	*7*

Not: Defterde verilen cem'an (toplam) rakamı Müslüman ve zimmî toplamı olabilir; o zaman eksik. Sadece Müslüman mahalleler toplamı ise o zaman çok yüksek.

3. Lâdik

Tablo 5. *Tahrir kayıtlarına göre Lâdik kasabası nüfusu.*

	1520				***1554***				***1576***			
Mahalle	*Nefer*	*Hane*	*Mücerred.*	*Diğer*	*Nefer*	*Hane*	*Mücerred*	*Diğer*	*Nefer*	*Hane*	*Mücerred*	*Diğer*
Cami-i cedid	*108*	*71*	*36*	*1*	*120*	*78*	*41*	*1*	*140*	*120*	*18*	*3*
H.MehmedMescid	*18*	*13*	*4*	*1*	*30*	*21*	*7*	*2*	*46*	*29*	*17*	*0*
Karahasan/ Koyuncu	*14*	*9*	*4*	*1*	*27*	*18*	*9*	*0*	*41*	*24*	*17*	*0*
Kârez	*14*	*12*	*1*	*1*	*27*	*17*	*10*	*0*	*20*	*14*	*5*	*1*
Kellez/Kilyas	*20*	*10*	*9*	*1*	*16*	*13*	*3*	*0*	*54*	*35*	*19*	*0*
Künbed	*25*	*12*	*12*	*1*	*39*	*24*	*14*	*1*	*68*	*54*	*6*	*8*
Pazar	*25*	*11*	*12*	*1*	*38*	*26*	*12*	*0*	*65*	*49*	*11*	*5*
Pazarbaşı/Koğa	*58*	*27*	*30*	*1*	*61*	*29*	*32*	*0*	*109*	*69*	*39*	*1*
Polad	*20*	*10*	*9*	*1*	*50*	*23*	*26*	*1*	*58*	*30*	*27*	*1*
Şehreküstü	*39*	*24*	*14*	*1*	*49*	*32*	*15*	*2*	*72*	*47*	*25*	*0*
Şerefeddin	*36*	*25*	*11*	*0*	*29*	*24*	*5*	*0*	*68*	*46*	*21*	*1*
Zaviye/Tekke	*42*	*27*	*15*	*0*	*63*	*37*	*26*	*0*	*88*	*44*	*41*	*3*
TOPLAM	*419*	*251*	*157*	*10*	*549*	*342*	*200*	*7*	*829*	*561*	*246*	*23*

Açıklamalar: 1)TD 387'de hane toplamı 252, imam sayısı 9 olarak verilmiştir, bizim toplamımıza göre hane sayısı 251, imam sayısı da 10'dur. Öte yandan hane, mücerred ve diğer (hepsi imam) toplamı ise 419 değil, 418 çıkar; çünkü Pazar mahallesinde nefer rakamı 25 iken hane, mücerred ve imam toplamı 24'dür; 2) TD 90'da "diğer" sütunundakiler şöyledir: 3 imam, 1 divane, 1 pir-i fanî ve 2 caba; 3) TD 34'deki "diğer"kategorisi şunlardan oluşur: 1 hatip, 2 imam, 2 duagû, 3 müremmim-i cisr (köprü tamircisi), 1 muhassıl ve 6 niteliği belirsiz. Ayrıca defterdeki neferen rakamlarında belirtilmemekle birlikte bizim eklediğimiz ve "diğer" sütununa dahil ettiğimiz 5 kişi (Pazar Mahallesinde 2, Zaviye Mahallesinde 3) "an üteka" (azatlı köle) olarak yazılıdır. 1642 tarihli Mufassal avârız tahririnin Lâdik'e ait kısmı elimizde bulunmamaktadır. Ancak 18. yy. başlarına ait bir kaynağımızdan bazı bilgiler verebiliriz. Rum-eli ve Anadolu'daki cizye ve avarız

vb. nin 1118 (M. 1706-1707) senesi peşinlerinin güvenilir kefiller gösterenlere deruhde edilmesi hakkında kayıtları içeren MM 3808'da (s. 171) Lâdik ile bazı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Nefs-i Lâdik'te avârıza tâbi 260 nefer varken köylerde 685 hâne avârıza tâbidir[3].

4. Vezirköprü

Tablo 6. *Tahrir kayıtlarına göre Nefs-i Gedegra (Gedağra) vergi nüfusu.*

Tarih	***1485***	***1520***	***1576***			
Mahalle	*Nefer*	*Nefer*	*Nefer*	*Müzevvec*	*Mücerred*	*Diğer*
Kaledibi	*26*	*23*	*38*	*21*	*16*	*1*
Hatip	*19*	*17*	*22*	*14*	*8*	
Dere	*10*	*9*	*21*	*10*	*11*	
Kal'a-i Küçük	*4*	*5*	*16*	*9*	*7*	
Germiyon	*3*	*0*	*0*			
Kale erleri	*0*	*20*	*0*			
TOPLAM	***62***	***74***	***97***	*54*	*42*	*1*

Not: Köprü Köyünün ise nüfusu üç dönemde nefer olarak sırasıyla, 50, 125 ve 363'tür.

Tablo 7. *1642'de Köprü kasabası nüfusu*

Kasaba-i Köprü	***Yekun***	***Askeri***	***Reâyâ***	***Havatin-i Dul***
Mahalle-i Dahil-i İçkale	*99*	*39*	*49*	*21*
Mahalle-i Toprakkale	*70*	*6*	*49*	*15*
Mahalle-i Ganizade	*44*	*4*	*30*	*10*
Mahalle-i Yörgüç Paşa	*48*	*6*	*29*	*13*
Mahalle-i Değirmenbaşı	*13*	*2*	*9*	*2*
Mahalle-i Taceddin Paşa	*77*	*20*	*42*	*15*
Mahalle-i Batanlu?	*15*	*3*	*9*	*3*
Mahalle-i Nalbandlu	*59*	*8*	*34*	*17*
Bizim Toplamımız	*425*	*88*	*251*	*96*
Ceman Mahallat-ı Gedegra (Defter Toplamı)	*431*	*90*	*251*	*90*

Not: Dul kadınlar sütununda bazı mahallelerde amelmande (iş göremez) ve hâli (boş) yazılan haneler de dahildir. Kasaba-i Köprü ve Mahallat-ı Gedegra tabirlerinden 16. yüzyıldaki Gedegra kalesi ile Köprü köyünün birleştiği anlaşılmaktadır.

5. Ünye

Tablo 8. *Tahrir kayıtlarına göre Ünye Kalesi nüfusu*

Nefs-i Kasaba-i Ünye	***1485***		***1520***		***1576***		***1642***	
Cemaat	***Hane***	***Mücerred***	***Hane***	***Mücerred***	***Hane***	***Mücerred***	***Hane***	***Mücerred***
Müslüman	*3*		*3*	*5*	*16*	*11*	*18*	*4*
Zimmiyan	*48*	*8*	*80*	*64*	*198*	*322*	*212*	*65*
Kale Muhafızları (Müslim)	*16*		*32*		*45*			
TOPLAM	*67*	*8*	*115*	*69*	*259*	*333*	*230*	*69*

[3] MM 3808, s. 171: "Hanehâ-i avârız-ı maktû'-ı Lâdik der Livâ-i Amasya, Nefs-i Lâdik, Neferen: 260 Kurâ-yı saire, Neferen: 685, Minhâ Neferen: 945.

Tablo 9. *16. Yüzyıldan 17. Yüzyıla Samsun yöresi kentsel nüfusu*

Kasaba	***1485***	***1520***	***1576***	***1642***		
	Nefer	*Nefer*	*Nefer*	*Yekûn*	*Askeri*	*Reâyâ*
Samsun	*492*	*408*	*542*	*133*	*75*	*58 hane*
Bafra	*303*	*336*	*734*	*323*	*55*	*261 hane, 7 müc.*
Lâdik	*-*	*419*	*824*	*-*	*-*	*-*
Ünye	*75*	*184*	*592*	*299*	*x*	*230 hane, 69 müc.*
Gedegra Kalesi *Köprü Köyü,*	*62* *50*	*54+ 20* *125*	*97* *363*	*431*	*90*	*251 h, 90 m.*

Not: 1520'de reâyâ 54 kişidir, ayrıca 20 kişi kale merdi olarak yazılmıştır. 1576'da Gedegra Kalesi, Köprü Köyü, 1642'de Köprü Kasabası. Samsun ve Ünye'nin 1485, 1520 ve 1576 nüfuslarına kale muhafızları dahildir.

Tablo 10. *Tahrir kayıtlarına göre Canik Sancağı'nın köylerinde vergi nüfusu*

	1485			***1520***			***1576***		
KAZA	*Nefer*	*Müslim*	*Zimmi*	*Nefer*	*Müslim*	*Zimmi*	*Nefer*	*Müslim*	*Zimmi*
Satılmış	*1874*	*1863*	*11*	*2679*	*2615*	*64*	*9278*	*9133*	*145*
Ünye	*637*	*637*	*0*	*599*	*599*	*0*	*1822*	*1822*	*0*
Terme	*3874*	*3874*	*0*	*3544*	*3544*	*0*	*6385*	*6385*	*0*
Arım	*5756*	*5220*	*536*	*4880*	*4218*	*662*	*9017*	*8171*	*846*
Samsun	*2634*	*2432*	*202*	*2321*	*2142*	*179*	*3597*	*3319*	*278*
Kavak	*1417*	*1417*	*0*	*1227*	*1227*	*0*	*3011*	*3011*	*0*
Bafra	*3546*	*3294*	*252*	*3574*	*3462*	*112*	*6521*	*6437*	*84*
TOPLAM	*19.738*	*18.737*	*1.001*	*18.824*	*17.807*	*1.017*	*39.631*	*38.278*	*1.353*

Kaynak: Öz 1999: 77 (Tablo 13).

Tablo 11. *1642'de Canik Sancağı'nda köylü nüfus*

KAZA	***Askerî***	***Hane***	***Mücerred***	***Muaf***	***Toplam***
Arım	*170*	*1288*	*817*	*68*	*2343*
Bafra	*152*	*1121*	*92*	*172*	*1537*
Alaçam	*11*	*253*	*6*	*49*	*319*
Kavak	*105*	*688*	*89*	*45*	*927*
Samsun	*153*	*739*	*40*	*95*	*1027*
Satılmış	*96*	*200*	*13*	*0*	*309*
Cevizderesi	*55*	*217*	*38*	*0*	*310*
Çöreği	*33*	*110*		*0*	*143*
Keşderesi	*29*	*66*	*2*	*0*	*97*
Meydan	*46*	*284*	*73*	*0*	*403*
Sergis	*53*	*160*	*11*	*0*	*224*
TOPLAM	*903*	*5126*	*1181*	*429*	*7639*

Not: Bu tabloda MM 458 (Arım Kazâsı) MM 3880 (Canik Livası) numaralı mufassallar esas alınmıştır. Askerilerin yer almadığı sadece avarız yükümlüsü nüfusu veren icmallerde yer alan diğer kazalar aşağıdaki köy ve hane sayılar tablosundan eklenebilir. Kendirci reaya MM 268'de (s. 11) bu şekilde ama KK 2603'de daha fazla.

Tablo 12. *1642'de mufassal defteri olmayan kendir hasları kazalarındaki reaya.*

Kazâ	***15-16. Yüzyıllardaki Kazâ***	***Nefer=Büyut=Hâne***	***Mücerred***
Ökse	*Arım*	*872*	*470*
Ayvacık	*Arım*	*438*	*163*
Hisarcık	*Arım*	*136*	*35*
Ünye	*Ünye*	*445*	*253*
Terme	*Terme*	*731*	*283*
Akçay	*Terme*	*703*	*178*
Fenaris	*Terme*	*433*	*77*
İfraz	*Terme*	*339*	*84*
TOPLAM		*4097*	*1172*

Not: Kendirciler Hane rakamlarına dahildir. Dolayısıyla bu kesimde toplam 4097 hane vardır. Mmuaf ve askeriler dahil değildir. Diğer kesimde hane sayısı 5126 burada ise 4097'dir. Diğer kesimin toplamı 7639 olduğuna göre burada da en azından 6000-6300 arasında bir yetişkin erkek nüfus olmalıdır.

Tablo 13. *Canik Sancağı Köylü Avârız Mükellefleri (1642)*

	Hane	*Mücerred*
1-Canik Livası Kendir Hasları Bölgesi Dışındaki Kesim ile Arım Kazâsı	*5126*	*1181*
2-Arım Hariç Kendir Hasları Bölgesi	*4097*	*1172*
TOPLAM	*9223*	*2353*

Not: Bu tabloda askeri ve muaflar ile kasaba nüfusu yoktur. Yalnızca köylerde kayıtlı hâneler ve bekârlar dahildir.

Bugünkü Samsun'un güneyindeki Havza, Lâdik ve Vezirköprü'nün Cumhuriyet'e kadar Amasya'ya bağlı olduğu belirtilmişti. Aşağıda, 15-17. yüzyıl kayıtlarına göre buralardaki köylü nüfus verilmiştir.

Tablo 14. *Amasya livasına bağlı kazalarda kırsal nüfus*

	1485	*1520*	*1554*	*1576*	*1642*			
Kazâ	***Nefer***	***Nefer***	***Nefer***	***Nefer***	***Nefer***	***Hane***	***Bekar***	***Askeri***
Gedegra	*2618*	*3531*	*-*	*8615*	*2157*	*1767*	*193*	*197*
Kocakayası/Zeytun	*1157*	*1537*	*-*	*3144*	*660*	*559*	*43*	*58*
Lâdik	*-*	*2415*	*2895*	*4293*	*x*	*x*	*x*	*x*
Simre-i Lâdik/Havza	*-*	*?*	*?*	*2780*	*705*	*565*	*55*	*85*

Not: Havza için 1576 rakamı Gürbüz'den (1993: 117) alınmıştır: Gedegra ve Kocakaya-sında gayrimüslim nüfus yok.

Canik Sancağının Tersane-i Âmire'nin kendir ihtiyacını karşılamada önemli bir yeri vardır. Bu çerçevede sadece Tersane Ocaklığı olan Arım-Terme-Ünye kesiminde değil bütün sancakta kendir/tersane reâyâsı vardı. Aşağıda bunların sayıları verilmiştir.

Tablo 15. *Canik sancağında kendirci reâyâ (1642).*

KAZA	***KK 2603***	***MM 268***
Akçay	*109*	*115*
Alaçam	*68*	*70*
Arım	*229*	*200*
Ayvacık	*25*	*25*
Bafra	*273*	*256*
Cevizderesi	*3*	*3*
Çöreği	*7*	*7*
Fenaris	*72*	*67*
Hisarcık	*3*	*3*
İfraz-ı Fenaris	*29*	*29*
Keşderesi	*0*	*72*
Kavak	*86*	*0*
Meydan	*13*	*13*
Ökse	*128*	*126*
Samsun	*202*	*138*
Satılmış	*10*	*10*
Sergiz	*9*	*9*
Terme	*213*	*206*
Ünye	*15*	*15*
Toplam	***1494***	***1364***

Not: KK 2603'te 1494 rakamının üstü çizilmiş ve yazı ile 1381 olarak tashih edilmiştir. Bu toplam rakam MM 268'de de vardır ama köylerdeki rakamların toplamı 1364 çıkmaktadır.

16. yüzyıl ile 17. yüzyıl arasında, büyük ölçüde nüfus tazyiki ve Celalî isyanlarından kaynaklanan kırsal yerleşim düzenindeki değişimi yansıtabilmek için köy ve hâne sayıları aşağıda verilmiştir.

Tablo 16. *1576 ve 1642'de canik sancağında köy ve hane sayıları.*

1576				***1642***			
Kazâ	***Köy***	*Hane*	*Ort.Köy Nüfusu (hane)*	***Kazâ***	***Köy***	*Hane*	*Ort. Köy Nüfusu (hane)*
Arım	*148*	*4707*	*32*	*Arım*	*81*	*1288*	*16*
				Ayvacık	*43*	*438*	*10*
				Hisarcık	*9*	*136*	*15*
				Ökse	*82*	*872*	*11*
Kavak	*40*	*1730*	*43*	*Kavak*	*54*	*688*	*15*
Samsun	*85*	*1789*	*21*	*Samsun*	*89*	*739*	*8*
Bafra	*138*	*3546*	*27*	*Bafra*	*110*	*1121*	*10*
				Alaçam	*18*	*253*	*14*
Satılmış	*98*	*4666*	*47*	*Satılmış*	*32*	*200*	*9*
				Meydan	*18.*	*284*	*16*
				Cevizderesi	*18*	*217*	*12*
				Çöreği	*9*	*110*	*12*
				Keşderesi	*11*	*66*	*6*
				Sergis	*15*	*160*	*11*
Ünye	*10*	*856*	*87*	*Ünye*	*39*	*445*	*11*

Terme	*47*	*3747*	*80*	*Terme*	*48*	*731*	*15*
				Akçay	*51*	*703*	*14*
				Fenaris	*22*	*433*	*20*
				İfraz	*22*	*339*	*15*
TOPLAM	*566*	*21041 (1320 1'i cabadır)*	*37*		*771*	*9334*	*12*

Not: Köy sayısı, Terme'de 47'den 143'e, Ünye'de 10'dan 39'a, Arım'da 148'den 215'e, Kavak'da 40'dan 54'e, Satılmış'ta 98'den 103'e, Samsun'da 85'den 89'a, yükselirken Bafra'da (Alaçam ile) 138'den 128'e düşer. 16. yüzyılda ortalama köy nüfusunun sancak ortalamasının 2 katı üzerinde olduğu Terme ve Ünye çevresinde 17. yüzyılda köy sayısı üç-dört kat artmış, ortalama köy nüfusu ise Terme-Akçay havalisinde Arım Kavak, Meydan gibi kazalara benzer bir şekilde sancak ortalamasının biraz üzerinde, Ünye'de ise çok az altındadır. Bu tablo, bu yörelerdeki köy sayısındaki artışın, 16. yüzyıldaki köylerin parçalanması sonucu gerçekleştiğinin bir delilidir.

Tablo 17. *Vezirköprü, Havza ve Lâdik köyleri ve haneleri ve vergi mükellefleri (1576-1642)*

	1576		***1642***		
Kazâ	*Köy*	*Hane*	***Kazâ***	***Köy***	*Reaya-Hane*
Gedegra	*124*	*4140*	*Gedegra*	*117*	*1767*
Kocakayası/Zeytun	*41*	*1460*	*Zeytun*	*35*	*559*
*Havza/Simre-i Lâdik**	*82*	*2780*	*Havza*	*51+ 8 harabe köy*	*565*
Lâdik	*44*	*2604*	*Lâdik*	*Veri yok*	

Not: 1576'y ait rakam dizisindeki hane rakamları, çift, nim, bennak ve cabalar, gayrimüslimler için müzevvecleri içermektedir (bekarlar hariç). Bunlara dahil olmayan çeşitli muaf kişiler (Lâdik 33, Gedegra 210, Kocakayası 19 kişi) vardır. 1642'de ise reaya haneleri yazılmıştır (askeri ve mücerredler hariç).

* Havza Kazasının 1576 rakamı Adnan Gürbüz (Amasya Sancağı, s.117)'den alınmıştır. Gürbüz ile diğer kazalar hakkındaki rakamlarımız tam olarak uyuşmamakla birlikte burada verilen rakamların reâyâ hânesi sayısını ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Ekler:

Tablo 18. *15. Yüzyıldan 1642'ye Canik Sancağı nahiye ve kazaları*

1455-1485	***Kapsadığı Alan***	***1520***	***1576***	***1642***	***Kapsadığı alan***
Nahiye-i Satılmış-ı Mezid Bey	*Fatsa, Korgan, Kumru, Ünye civarı*	*Kazâ-i Satılmış-ı Mezid Bey*	*Kazâ-i Satılmış*	*Kazâ-i Satılmış*	*Fatsa*
				Kazâ-i Cevizderesi	*Ünye doğu*
				Kazâ-i Çöreği	*Ünye doğu, Fatsa batı*
				Kazâ-i Keşderesi	*Korgan*
				Kazâ-i Meydan	*Tekkiraz doğu, Kumru kuzey*
				Kazâ-i Sergiz	*Kumru kuzey-doğu, Fatsa güneybatı*
Vilayeti Nahi-	*Ünye'nin yakın çevresi*	*Kazâ-i Ünye*	*Kazâ-i*	*Kazâ-i Ünye*	*Ünye merkez*

ye-i Ünye			*Ünye*		
Bölük-i Termedos	*Bazlamaç, Büyüklü, Doğanece, İnegazi, Göregöz, Kozan, Kurd-deresi, Şehabeddinlü*	*Kazâ-i Terme*	*Kazâ-i Terme*	*Kazâ-i Terme*	*Terme, merkez ve kuzey kesimi*
Bölük-i Canit taraf-ı Termedos	*Beğide, Emirhasanlı, Çardak, Esed-i şuayb, Gerfi, Germiyon, Hacı-engis, İmanalisi, İnisni, Oğuzlu, Dutbucağı*	*Bölük-i Canit taraf-ı Termedos*		*Kazâ-i Akçay*	*Terme güney ve batı, Salıpazarı*
Bölük-i/Nahiye-i Canit taraf-ı Kırkharman	*Emiryusuflu, Büyüklü, Alişar, Esenli, Geçmişlü, Kırkharman, Senceklü, Şeyhdoğan*	*Bölük/ Nahiye-i Canit taraf-ı Kırkharman*			
Bölük-i Kayı	*Tafnal, Havzi, Manastır, Karamihal*	*Bölük-i Kayı*		*Kazâ-i İfraz*	*Ünye Çaybaşı*
Bölük-i Fenaris	*Yaycılı, Gavraz, Göçet, Dizdar Havzivara,*	*Bölük-i Fenaris*		*Kazâ-i Fenaris*	*Ünye, Akkuş Tekkiraz,*
Bölük-i/Nahiye-i Arım taraf-ı Kireçlü	*Ağcasaz, Bedirlü, Bazerganlı, Ebceli, Ebercilü, Tilkili, İmirzalı, Karacalı Komarili, Komanit, Saruşeyh, Taştemür, Ustacalu*	*Kazâ-i Arım-ı Kireçlü*	*Kazâ-i Arım*	*Kazâ-i Arım*	*Çarşamba/ Salıpazarı*
Bölük-i Celima	*Yaycılı, Tuğrullu, Taflı, Sığırtmaç, Olamışlı, Kavallı, Halilli, Hassabağçe, Fernek, Celima, Canilü, Akkuzulu, Ayucuklu /Ayvacıklı?*	*Bölük-i Celima*		*Kazâ-i Ökse*	*Tekkeköy/ Çarşamba*
Bölük-i Nahiye-i Ayvacık	*MusaalanCacil, İnal, İsmailalan, Gökçeli, Karaoğlan, Yeniceköy Osmanalan, Serracalan, Ulukilise,*	*Bölük-i Nahiye-i Ayvacık*		*Kazâ-i Ayvacık*	*Ayvacık*
Bölük-i Arım taraf-ı Yaraşlu	*Adalı, Ahimuradlı, Bahadırlı, Cacil, Esenbeyli, Gaydan, Göbelya, Gurablu, Habilli, Manalı, Ziv-gar, Temürlü, Santlak*	*Bölük-i Arım taraf-ı Yaraşlu*		*Kazâ-i Hisarcık*	*Asarcık*
Bölük-i Hasha-i Şehzade	*Alagör, Keralif, Karabağçe, Köseli, Karaboğaz, Yenice Komanid, Ökse, Ramazanköy, Tamluabad, Dikenlice,*	*Bölük-i Hasha-i Mirliva*			
Nahiye-i Menağrı	*Yağıbasan, Terüce, Süleymanalan, Busat Sofialan, Sarımsak, Musacalı, Menağrı, Kilisealan, Ordu, Ayaklı, Başalan,*	*Nahiye-i Menağrı*			
Bölük-i Hisarcık	*Aklarkavağı, Alişarlu, Bağabend, Balluıca, Başıulaş, Başıbüyük, Bazerganlu, Yusuflu Biçüncük (Asarcık), Bikkilise, Çakandır, Çatak, Emanetli, Emirahur, Emirazizli, Eyüp, Gökçeköy, Gökçedere, Koramaz, Hacıdanişmendlü, Karaeynebey, Pencik, Kavaklı, Köselü, Nuracık/Tuzacık, Savcılu, Sığırtmaç, Sofiyazı, Yimrelü,*	*Bölük-i Hisarcık*			

Nahiye-i Samsun	*Afanlı/Sarıtaş, Ermen, Akalan, Çivril, Olyas, Gamalos/Kamalı, Kadıköy, Mekde/Tekkeköy, Kürtün, Kurd,*	*Kazâ-i Samsun*	*Kazâ-i Samsun*	*Kazâ-i Samsun*	*Bugünkü Samsun Merkez ve Tekkeköy*
Nahiye-i Kâni [Kâbi?] tabi-i Samsun	*Oyumca, Alan-ı zerd (Sarıışık) Aşağıbedir-li, Bedirli, Paşaköy, Başgebi, Bozcaarmut, Çakırlı, Çandır, De-bezlü/Aksu, Gerişköy /Karışlar, Karlık, Kesdane, Mamados, Öseklü, Tuzaklı, Üreğir*				
Nahiye-i Kilyos	*Dere, Elmacık, Karakovuk, Balcılu, Pencük, Kulhasanlı*				
Nahiye-i Engis tabi-i Samsun	*Lodros; Bazlık, Büz-melek/Müzmüllü/İncesu, Düvden (Avdan?), Gazi, Gülakiç, Kara-güce, Geçşen, Kelem-yar nd. Ahurcuk, Sarmaşık, Tafnal, Kılıçköyü =Ondokuzmayıs*			*Nahiye-i Engis (Bafra'ya) (Ballıca, Eliflü, Çepni Karaköy, Kaydalapa, Lodros, Sarmaşık,*	*Bugünkü 19Mayıs ilçesi ve Bafra'nın doğusu*
Nahiye-i Kavak	*Kavak*		*Kazâ-i Kavak*	*Kazâ-i Kavak*	*Kavak*
Nahiye-i Bafra	*Bafra kasabası ve yakın çevresi, Bakır-pınarı, Kararslan, İshaklı*	*Kazâ-i Bafra*	*Kazâ-i Bafra*	*Kazâ-i Bafra*	*Bafra*
Nahiye-i Üskübi	*Bafra'nın kuzey kesimi, Ada, Döğsire, Ercük, Gerçeme, Hacılar, İmanlı/Emenlü, Kavala, Kışla, Mengiz, Önic/Oyuca, Üskübi,*			*Nahiye-i Üskübi (Ağıllar, Girne, Ger-çeme, Kışla, Türbe)*	*Bafra'nın kuzey kesimi*
Nahiye-i Martıkale	*Bayat, Buryaz, Gaydalapa/ Sarıçevre, Girne, İskilib, Kilise, Martıkale, Sevinç, Şeyhevren,*		*Nahiye-i Martı-kale Kuşçula, Okçular, Övaz, Akgüne, Azay*	*Nahiye-i Ayazma (Akalan, Akçay, Ayazma, Belalan, Çal(köy) ve Beğdili, Dedelü, Fırındar, Gazibeyli, Gökçealan, Kozağzı, Kolay, Martıkale, Şeyhulaş, Yağmurca, Tatarlı, Yeniceköy*	*Kızılırmak'ın hemen doğusunda ve batısında ve Bafra'nın güneyinde kalan kesim*
Nahiye-i Emlak	*Alannınkiras, Ayaz-ma, Balcı, Boyalıca, Cevrek, Diğer Gay-dalapa, İnözü, Kızıllı, Korvaz, Mz. Kulağuz, Taskoy, Şeyhulaş*				
Nahiye-i Harıs tabi-i Bafra	*Asar, Beyköy Harıs, Bıçaklı, Burunca, Mar-dar, Elyakut /Eldavut, Evliya, İnişdibi, Kara-burç, Kuşçular, Oba,*			*Nahiye-i Yazıyeri (Karaburç, Kaygusuz,*	*Kızılırmak'ı n batısından Alaçam'a uzanan hat, önceki*

	Okçular, Övaz maa İnediken, Salubükü, İğdir, Selamünaleyk/ Selemelik, Suçatı,			*Kelikler, Gelemare, Makamlu)*	*Pazarlı'ya ve Harıs'ın bir kısmına tekabül eder*
Nahiye-i Pazarlu tabi-i Bafra	*Akçay, Akgüney, Azay, Azaycık, Çorak ve İkipınar, Elmaköy, Emenlü, Gelemet, Gelemare/Koruluk, Gulam, Bengilü /Bengü, Bozkavak, Kanlıcak, Kayalı, Kolay, Mandırçay, Furundar, Müstecaplu, Övünçbaba, Pelitbükü, Şeyh Miskince, Yağıbasan, Yenice*		*Nahiye-i Pazarlu (Gökçesu,Elyakut, İlyaslu)*		
Nahiye-i Değirmenözü	*Paşa (Paşaşeyh), Demşek, Dikenlüce, Elmacık, Gazilü, Gökçesu, İkizlü, İlyaslu, Oğlakalan, Türkobası/Türkköyü, Virancık/Örencik, Zeytun*		*Nahiye-i Değir-menözü (Elmacık, Virancık, İkizlü, Diken-lüce, Civlü, Gazilü)*	*Nahiye-i Değirmen-özü, Bengü, Boyaluca, Demşek, Burunca, İğdir, İlyas-lu, Mardar, Paşaşeyh, Pelitbükü, Selemelik,)*	*Kızılırmak'ın batısında ve Bafra'nın güneyindeki kesim (Eski Harıs'ın bir kısmı dahil)*
Nahiye-i Alaçam	*Alaçam, Yakakent: Azulu, Göçgün, Ulu, Gökçesu, Selahaddin, Tatarlu, Balahur,*		*Nahiye-i Alaçam*	*Kazâ-i Alaçam*	*Alaçam ve Yakakent*

Not: 1576'da Nahiyelerin yazımı sağlıklı değil. Nahiyelerdeki örnek köylerden de anlaşılacağı gibi önceki döneme göre çok tutarsızlık var. Bu tarihe ait defterde nahiyelerin tam manasıyla yazılmadığı kesin, sadece Bafra'ya ait bazı nahiyeler kısmen yazılmış gibi görünüyor. 15. yüzyılda nahiye ve bölüklerin 1642'de de Bafra Kazasındaki nahiyelerin örnek köyleri belirtilmiştir. Diğer kazaların takribî sınırları açıklanmıştır.

Tablo 19. *Samsun yöresinin 15. ve 17. Yüzyıllarda Amasya sancağına bağlı kaza ve nahiyeleri*

1485	***Alanı***	***1520***	***1576***	***1642***
Nahiye-i Gedegra	*Vezirköprü merkez ve batı*	*Kazâ-i Gedegra*	*Kazâ-i Gedegra*	*Kazâ-i Gedegra*
Nahiye-i Simre-i Taşan	*Vezirköprü merkez ve batı*			
Nahiye-i Kabakoz	*Kanlıcı, Saraycık, Busa-cık, Çal, Kızılcaköy vb.*			
Nahiye-i Gazi-leri Ovacığı	*Karaköy, Balıklu, Taru-casu, Salur, Kuzalan vb.*			
Nahiye-i Koca-kayası/Zeytun	*Kuzhayat, Çay, Eşekbükü vb.*	*Kazâ-i Kocakayası*	*Kazâ-i Zeytun*	*Kazâ-i Zeytun*
Nahiye-i Göl tabi-i Zeytun	*Göl, Kızıkkilise, Susuz, Daruçay, Boğa, Oruç vb.*			*Nahiye-i Kocakayası*
Nahiye-i Lâdik	*Lâdik*	*Kazâ-i Lâdik*	*Kazâ-i Lâdik*	*Kazâ-i Lâdik*
Nahiye-i Simre-i Lâdik	*Havza*	*Nahiye-i Simre-i Lâdik tabi-i Lâdik*	*Kazâ-i Havza*	*Kazâ-i Havza*

Not: Vezirköprü yöresindeki nahiyeler için bazı örnek köyler verilmiştir.

Kaynakça

Tahrir Defterleri: BOA, TD 37, 54, 387, 90, 776, MM 3880, 458; TKGM KKA, TD 33, 34.

ÖZ, Mehmet 1994. "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus (1485-1576)", Belleten, LVII/219, ss. 509-537.

BOSTAN, İdris, 2006. *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2006.

GÜRBÜZ, Adnan, 1993. *Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. yüzyılda Amasya Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

ÖZ, Mehmet 1999. *XV. Ve XVI. yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

ÖZEL, Oktay, 1993. *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi.

ORTA VE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN BUGÜNKÜ ETNİK YAPISINA TESİR EDEN GÖÇLER

İbrahim TELLİOĞLU[*]

Tarih öncesi dönemden itibaren yerleşime açılan[1] Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan topluluklarla ilgili en eski bilgiler, M.Ö. 16. yüzyıl ortalarında yörede bulunan Gaşkalar'a[2] kadar uzanır. Ancak bu topluluğun M.Ö. 8. yüzyıl başlarında Dicle boyları ile Kızılırmak'ın alt kısmına indiği dönemde[3] Kafkasya'dan güneye inerek Karadeniz bölgesine gelen topluluklarla birlikte göçler devri de başlamıştır. Ana vatanı Orta Asya olduğu bilinen ve Türk kültür dairesinde bulunduklarına dair kanıtlar olan[4] Kimmerler, M.Ö. 695'ten itibaren Karadeniz Ereğlisi ile kuzeye çıkarak doğuda Trabzon'a kadar olan sahayı ele geçirmiş,[5] ancak İskit baskısı karşısında duramayarak Kırım ve çevresine çekilmek zorunda kalmışlardır.[6] Ana vatanı Türkistan olup Türk olduğuna dair güçlü deliller bulunan[7] İskitler de Kimmerleri takiben Anadolu'ya girmiş, M.Ö. 665'ten itibaren Kür nehrinin sağ yakasını ele geçirmişlerdir.[8] 5. yüzyıl başında bu bölgedeki yurtlarının sınırları, Çoruh boylarına kadar genişlemiştir.[9] M.Ö. 4. asra ait Gürcü kayıtlarında varlığı bilinen Çoruh boylarında bulunan Kıpçaklar da[10]

---

[*] *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Bölgede yapılan kazılar neticesinde elde edilen arkeolojik buluntulara göre Rize ve Artvin haricindeki yörenin diğer kesimlerinde prehistorik devirden itibaren medeniyet izlerine rastlanmaktadır. Bkz., İ. Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *AÜDTCF, X/3-4* (1952), s. 189 vd., 203 vd.

[2] Bkz., M. Pehlivan, *Kaşgaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi*, Erzurum 1991, s. 8-12.

[3] Bkz., Şemseddin Günaltay, *Yakınşark, II, Anadolu,* Ankara 1987, s. 285 vd.

[4] Bkz., M. Taner Tarhan, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", *VII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler, III*, Ankara 1979, s. 355-360; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, I*, Ankara 1993, s. 579.

[5] M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İstanbul 23-26 Mayıs 1983),* Ankara 1984, s. 111-116.

[6] Herodotus, *Herodot Tarihi* (nşr., M. Ökmen), İstanbul 1991, s. 196.

[7] İskitler'in Türklüğü hakkındaki kanıtlar, ilkçağda Türklükle münasebeti olduğu düşünülen diğer topluluklara göre çok daha fazladır. Bkz., A. Zeki Velidî Togan, "Sakalar (II)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, XIX*, (Eylül 1986), s. 29-33; Taner Tarhan, "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi., XXIII*, (1969), s. 145-180; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1988, s. 33 vd, 54 vd, 216; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar),* Ankara 1993, s. 39-48; Osman Karatay, *İran ile Turan*, Ankara 2003, s. 144-165; Emel Esin, *İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş,* İstanbul 1978, s. 44, 78, 84; Josef Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi* (nşr., A.C. Köprülü), Ankara 1974, s. 1-118.

[8] Joseph Sandalgian, *Histoire Documentaire De L'Armenie, I,* Rome 1917, s. 253.

[9] Bkz., Ksenophon, *Anabasis* (nşr., T. Gökçöl), İstanbul 1984, s. 139.

[10] Bkz., W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1971, s. 52.

muhtemelen İskitlerle birlikte bu bölgeye gelmiştir.[11] Sahil kesiminde ise Sinop'tan Trabzon'a kadar olan saha bazı İskit boylarının denetimine girmiştir.[12] Bu boylardan çeşitli kültürel izler kalsa da[13] bölgeye yerleşen diğer unsurlar içerisinde erimek suretiyle tarih sahnesinden silinmişlerdir.[14]

İskitlerin bölgeye hâkim olduğu sırada, M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in güney sahillerinde Sinop, Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon gibi önemli merkezlerde koloni kurmaya başlayan[15] Greklerle birlikte, Doğu Karadeniz bölgesinin bugünkü etnik yapısını etkileyen göçler de ortaya çıkmıştır. Bölgenin yeni yerleşimcileri olan Grekler, kendilerinden önce yörede bulunan topluluklara[16] Hıristiyanlığı ve Grekçe'yi benimsetmek suretiyle Bizans devrinin sonlarına kadar bu halkları asimile etmiş,[17] bu arada kendileri de bu karışımdan etkilenerek Grek etnisitesinin bazı özelliklerini kaybetmeye başlamış[18] ve Rum[19] ismiyle anılan Ortodoks ahalinin parçası haline gelmiştir. Bizans İmparatorluğu'ndan sonra 1204'te Trabzon Rum Devleti'nin kurulmasıyla[20] bu devletin vatandaşı olan Rumlar, 1461'de Fatih Sultan Mehmed'in bu devleti ortadan kaldırmasıyla[21] Osmanlı tebaası haline gelmiştir. Osmanlı

---

[11] A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, I***,** İstanbul 1981, s. 258.

[12] Marianna Koromila, *The Greeks in the Black Sea***,** Athens 1991, s. 33 vd.

[13] Bir Ermeni müverrihinin ifade ettiği gibi yörenin ilk ahalisi olan İskitlere atfen Karadeniz'e ilk olarak Aşkenaz [Tevrat'ta İskitlere verilen isim. Bkz., *Kitab-ı Mukaddes,Tekvin, Bap 10*.] denizi denilmiş, Grekler daha sonra bu ismi Öksinos olarak değiştirmiştir. [Bkz., P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası* (nşr., H. D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 1.] Benzer bir biçimde Kür nehri çevresinde de İskitlerden kalan yer isimleri uzun süre varlığını devam ettirmiştir. Bkz., W. E. D. Allen, "The March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal***,** *LXXIV***,** (1929), s. 152.

[14] Bkz., M. Vivient de Saint Martin, *Etudes de Geographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique, I***,** Paris 1850, s. 24; J. A. Gramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor, I,* Amsterdam 1971, s. 23 vd.

[15] Geniş bilgi için bkz., R. Drews, "Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri" (nşr., Ö. Çapar), *AÜDTCFTAD, XV/26,* (1991), s. 303-327.

[16] Bkz., Alexandre Baschmakoff, *La Synthese Deş Periples Pontiques***,** Paris 1948, s. 67 vd.; Strabon, *Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III* (nşr., A. Pekman), İstanbul 1969, s. l vd, 23, 33 vd.

[17] Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 43 vd; Marianna Koromila, *Pontos-Anatolia***,** Athens 1989, s. 13.

[18] Bkz., Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları* (nşr., D. Evci), Ankara 1997, s. 22.

[19] Araplar tarafından Doğu Roma/Bizans için kullanılan bir isim olup Türkler de Anadolu'yu fethettiği sırada bu bölgeye Rum ülkesi, buradaki ahaliye Rum demişlerdir. Bu isim etnik bir anlamdan çok coğrafî bir mânâ ihtiva eder, Anadolu'da yaşayan herkesin Grek kökenli olduğu gibi bir anlama karşılık gelmez. Bkz., Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş, I,* Ankara 1988, s. 23.

[20] Bkz., Emile Janssens, *Trebizond en Colchide*, Bruxelles 1969, s. 65; Charles Burney-D. Marshall Lang, *The People of the Hills,* London 1971, s. 211 vd.; Michael Pereira, *East of Trebizond,* London 1972, s. 225; Georges I. Bratianu, *La Mer Noire,* München 1969, s. 179 vd.

[21] Geniş bilgi için bkz., Kenan İnan, "Trabzon'un Fethi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasını 1998) Bildiriler***,** Trabzon 1999, s. 141-151.

hâkimiyeti sırasında, daha önce Trabzon ve çevresine sıkışan[22] Rumlar bölgenin tamamına yayılmış ve 20. yüzyıl başlarına kadar bu yapı devam etmişti.[23]

Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine girmesine kadar yöredeki Türkler ile Rumlar arasında önemli bir ihtilaf çıkmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tutması üzerine, 20. yüzyıl başlarından itibaren bölgedeki Rumlar Pontusçu örgütler kurarak ayrılıkçı faaliyetlere başlamış,[24] Balkan Savaşı sırasında silahlı birlikler oluşturarak Müslüman köylerine saldırmışlardır.[25] Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte bu faaliyetlerini hızlandıran[26] Rumlar, Ruslar Mart 1916'da Trabzon'u işgal ettiğinde onlarla işbirliği yaparak bir süre şehrin idaresini bile ele geçirmiştir.[27] Bölgede bağımsız bir Rum devleti kurma mücadelesine kadar genişleyen[28] bu faaliyetlere karşı Ankara hükümeti çeşitli önlemler almaya başlamış,[29] düzenli orduların kurulmasından sonra da bölgeye birlikler sevk ederek, 6 Şubat 1923'te Pontusçu Rumların isyanına son vermiştir.[30]

Pontus isyanının bastırılmasından sonra, Grek göçünün Doğu Karadeniz bölgesinin bugünkü etnik yapısını ilgilendiren kısmı ortaya çıkmış, Lozan Barış Konferansına taşınan Pontus Rumlarının geleceği tartışılmaya başlanmıştır. Bu görüşmeler neticesinde 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan sözleşme ile Yunanistan ve

---

[22] 1396/97'de, Ordu'daki Hacı Emiroğulları beyliğinin başında bulunan Süleyman Bey, Giresun'u fethederek Trabzon Rumlarını Trabzon ve çevresine sıkıştırmıştı. Bkz., Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm* (nşr., M. Öztürk), Ankara 1990, s. 485.

[23] Bkz., M. Tayyip Gökbilgin, "16. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi", *Belleten, XXVI/102* (Nisan 1962), s. 293-337; Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie, I,* Paris 1892, s. 46 vd., 79, 86, 107 vd, 117 vd; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914***,** Madison 1985, s. 136 vd.

[24] 1904'te Merzifon'da Amerikan kolejlerinde Rumlar tarafından Rum İrfanperver, Rum Bilgisever ve Pontus klüpleri ile Pontus derneği gizli olarak kurulmuş, 1908'de genişletilerek Samsun'da Müdafaa-i Meşruta ve onun ardından Mukaddes Anadolu Rum cemiyetleri meydana getirilmişti. Bkz., *Pontus Meselesi* (nşr., Y. Kurt), Ankara 1995, s. 51.

[25] Hamit Pehlivanlı, "Tarihi Perspektif İçerisinde Pontus Olayı: Yakın Tarihimize ve Günümüze Etkileri", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası,* Ankara 1999, s. 83 vd.

[26] Rahmi Doğanay, *Millî Mücadele'de Karadeniz (1919-1922),* Ankara 2001, s. 255. Rumlar bir yandan Pontus cemiyetleri kurarak bölgeye yönelik emellerini gerçekleştirebilmek için teşkilatlanır iken, diğer taraftan da İtilaf devletlerinin desteğini almaya çalışıyorlardı. Bu amaçla 2 Aralık 1918'de Foreign Offıce'e gönderdikleri yazıda, kasım ayı sonunda Marsilya'da toplanan Pontus kongresinde, Pontuslu Rumların itilaf devletlerinin himayesine alınmasını talep ettiklerini İngiltere hükümetine bildirmişlerdir. Bkz., Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri,* Ankara 1991, s. 56 vd.

[27] Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi***,** Trabzon 2000, s. 174 vd.

[28] Yusuf Sarınay-Tahir Sünbül, *Emperyalizm ve Büyük Hayal,* Ankara 1999, s. 65.

[29] Ankara hükümetinin Pontus hareketine karşı uyguladığı ilk resmi baskı, 9 Kasım 1920'de yetmiş iki Yunan vatandaşı Rum'u sınır dışı etmesidir. Bunun dışında, Pontusçu faaliyetlere destek veren kişiler tutuklanmaya başlamış, özellikle İstiklâl Mahkemesi'nde Pontus ayaklanmasına karşı bir dava açılarak sorumlular cezalandırılmıştır. Bkz., Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)", *Toplum ve Bilim, 43-44* (Güz 1988-Kış 1989), s. 64-68.

[30] Geniş bilgi için bkz., Mesut Çapa, *Pontus Meselesi***,** Trabzon 2001, s. 114-122.

Türkiye arasında nüfus mübadelesi düzenlenmiş,[31] l Mayıs 1923'ten başlayarak, İstanbul dışındaki Türkiye topraklarına yerleşmiş Rum-Ortodoks ahali Yunanistan'a göç ettirilmiştir.[32] Böylece Doğu Karadeniz bölgesindeki Rum varlığı sona ermiştir.

Doğu Karadeniz bölgesinin bugünkü etnik yapısına tesir eden en önemli göç, 11. yüzyıl ortalarından itibaren başlayan Türkmen göçüdür. 1048'de başlayan akınlar neticesinde 1058'de Şarkî Karahisar, 1064'te de Şavşat ve Artvin'in Selçuklu İmparatorluğu sınırlarına dahil edilmesiyle başlayan bu göç 1071 Malazgirt savaşından sonra hız kazanmış, Kelkit ve Çoruh boyları ile batıda Samsun sınırına kadar olan bölge Oğuz boyları tarafından yurt tutulmuştur.[33] Bu göç neticesinde, 12. asrın sonlarında Samsun ile Trabzon arasındaki kırsal alana yayılan[34] Türkmen nüfusu, Moğolların önünden kaçarak 1247 civarında Erzurum, Şavşat ve Artvin'e göç eden altmış bin kişiyle[35] daha da artmıştı. Bu göçün bir neticesi olarak 13. yüzyılın sonlarında yalnızca Trabzon ve çevresinde Ortodoks/Rum kültürü yaşanır olmuş,[36] Türkmenler; Kovanlar, Gümüşhane, Torul ile Maçka-Hamsiköy'e kadar olan çevreyi

---

[31] Bkz., Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, 8,* İstanbul 2001, s. 82-87.

[32] Kemal Arı, *Büyük Mübadele***,** İstanbul 1995, s. 1.

[33] 1048'de Hasankale zaferinden sonra Selçuklu kuvvetlerinin ilk defa Karadeniz bölgesinin iç kesimlerine ilerlemesi, [Bkz., Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnü'l Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih, IX* (nşr., A. Özaydm), İstanbul 1991, s. 415 vd.] ardından 1054'te Çoruh boylarından Samsun'a kadar uzanan akınlar, [Bkz., Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,* İstanbul 1993, s. 131.] bölgedeki Bizans mukavemetini kırmış ve 1058'de Şarkî Karahisar Selçukluların eline geçmişti. [Bkz., Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I,* İstanbul 1944, s. 53.] 1064'te ise Şavşat ve Artvin Selçuklu İmparatorluğu'na dahil olmuş, [Bkz., Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı* (nşr., F. Işıltan), İstanbul 1970, s. 184.] böylece, Oğuz boyları bölgenin güneyine olduğu kadar doğusuna da yayılmaya başlamıştı. Ancak yöreye esas göç 1071 Malazgirt savaşından sonra olmuş, Bayburt Türkmenlerin eline geçtiği gibi [Bkz., David Winfıeld, "A Note on the South-Eastern Borders of The Empire of Trebizond in the Thirteenth Century "*, Anatolian Studies, XII,* (1962), s. 165.] buradan kuzeye ilerleyen bazı birlikler Trabzon'u ele geçirmişse de, [Bkz., Anna Kommena, *Alexiad* (nşr., B. Umar), İstanbul 1996, s. 261.] 1075'te Grekler kenti tekrar geri almayı başarmıştır. [Bkz., Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates*", University of Birmingham Historical Journal, XII,* (1970), s. 166 v.d.] Bununla birlikte, kısa sürede Danişmendliler vasıtası ile Samsun sınırına kadar olan saha ele geçirilirken [Bkz., *Danişmend-Nâme* (nşr., N. Demir), Niksar 1999, s. 54, 137.] Saltuklular'ın Kelkit [Bkz, İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı,* İstanbul 1975, s. 11.] ve Çoruh boylarına, [Bkz, M. H. Yinanç, *a.g.e.,* s. 132.] Mengücekliler'in Şarkî Karahisar'a hakim olmasıyla [Bkz, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, II* (nşr., A. Öngül), İzmir 2001, s. 212-216.] bu bölgeler Oğuz boylarına yurt olmuştur.

[34] Bkz., Jacop Philip Fallmerayer, *Trabzon Rum İmparatorluğunun Tarihi* (Yazarın *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* eserinin T.T.K. adına A. C. Eren tarafından çevirisi yapılmış, neşredilmemiş nüsha), s. 41 vd.

[35] Bkz., M. Brosset, *Histoire de la Georgie, I,* Saint Petersburg 1849, s. 532 vd.

[36] Bkz., Louis Brehier,*The Life and Death of Byzantium* (nşr., M.Vaughan), New York 1977, s.285.

yurt tutmuştur.[37] Bu göçle birlikte bölgenin etnik yapısı o derecede değişmişti ki 1362 yılında Trabzon'un nüfusu altı bin kişi iken[38] sadece Trabzon Rumlarının batı komşusu Taceddinoğulları beyliği 1386'da on iki bin asker çıkarabilmekteydi.[39] Ordu ve çevresinde kurulan Hacı Emiroğulları beyliğinin ise 1403'te on bin askeri vardı.[40] Sadece bu iki beyliğin yaklaşık yüz bin kişiye yakın nüfusu bulunduğu tahmin edilebilir. Bu iki beylik dışında, Samsun ve çevresinde kurulan Kubadoğulları, Taşanoğulları ve Bafra Beyleri gibi daha küçük beyliklerle bu sayı daha da artar.[41] Osmanlı Devleti 15. yüzyılın ilk yarısında bu beylikleri ilhak ettiğinde,[42] Trabzon'un batısındaki bahse konu topraklar Oğuz boyları tarafından yurt tutulmuş idi. Aynı dönemde Trabzon'un güneyindeki arazide ise Akkoyunlu hâkimiyeti vardı ve bu yöreye Türk yerleşmesi devam etmekteydi.[43] Osmanlı Devleti 1461'de Trabzon'u, 1473'te Bayburt'u[44] ve Şarkî Karahisar'ı,[45] 1481'de Torul'u ele geçirip[46] bölgedeki siyasî bütünlüğü sağladıktan sonra da yöreye Türk nüfusu göç etmeye devam etmiş; Oğuz boyları Doğu Karadeniz bölgesinin muhtelif kesimlerine yerleştirilmiştir.[47] 1520'den sonra hız kazanan bu yeni göçlerle başta Çepni ve Hemşinlilerden oluşan Müslüman nüfusu bölgeye yerleştiren Osmanlı Devleti, yöredeki nüfus yapısını Müslümanlar lehine değiştirmeye başlamıştır.[48] Bu arada Akkoyunlulara bağlı bazı oymaklar da Trabzon ve çevresini yurt tutmuştur.[49]

---

[37] Bkz., Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens ", *Dumbarton Oaks Paper, 29 (1975)*, s. 118 vd. Bu göçün bir sonucu olarak bölgedeki Trabzon'un çevresindeki kırlık alanda bulunan Grekler topraklarını Türkmenlere terk ederek şehir merkezine taşınmaya başlamıştır. Bkz., Speros Vryonis, *Nomadization and Islamization in Asia Minor*, Dumbarton 1975, s. 55 vd.

[38] Bkz., Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", *Neo-Hellenika, I* (1970), *s.* 37.

[39] Lebeau, *Histoire du Bas Empire, XX,* Paris 1836, s. 505.

[40] Bkz., Ruj Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406* (nşr., G.L.Strange), London 1928, s. 109.

[41] Bu beylikler hakkında bkz., Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi, III,* İstanbul 1927, s. 8, 23, 52, 68 vd., 130.

[42] Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyi XV. yüzyılın ilk yarısında ele geçirmeye başlamış, 1419/1420'de Bafra beyleri, 1427-1428'de Hacı Emiroğulları [Bkz., Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı,* Ankara 1999, s. 19 vd., 25.] ve Taceddinoğulları [Bkz., Mehmet Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nüma, II,* (nşr., F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara 1987, s. 601 v.d.] 1419'da Kubadoğulları [Bkz., Kâzım Dilcimen, *Canik Beyleri,* Samsun 1940, s. 53.] 1430'da ise Taşanoğulları [Bkz., Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-zâde Tarihi, I* (nşr., V.Çabuk), Ankara 1989, s. 217 vd.] ilhak edilmiştir.

[43] Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriya* (nşr., M. Demirdağ), İstanbul 1999, s. 55; Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (nşr., T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 28-32.

[44] *Âşıkpaşaoğlu Tarihi* (nşr., Atsız), İstanbul 1992, s. 135 vd., 152.

[45] Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.,* s. 332.

[46] *Solak-zâde Tarihi, I,* s. 353 vd.

[47] Bkz., Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler),* İstanbul 1980, s. 331 v.d., 445-449; M. Hanefi Bostan, "XV. ve XVI. yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler,* s. 167-177.

[48] A. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", s. 41.

[49] Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz,* Trabzon 2000, s. 112 vd.

Doğu Karadeniz bölgesine ikinci Türk göçü, Gürcistan üzerinden batıya yayılan Kıpçakların yöreye gelmesi ile olmuştur. Tarih boyunca devlet kuramamış Türk topluluklarından birisi olan Kıpçaklar, 11. yüzyıl başlarında İdil boylarına gelmişler, buradan Macaristan, Mısır gibi çeşitli bölgelere çekilmiş ve gittikleri bu ülkelerin halkları içerisinde eriyip gitmişlerdir.[50] Don-Kuban boylarından 1118'de Gürcü Kralı 4. David'in (1089-1125) davetiyle bu ülkeye göç eden Atrak önderliğindeki kırk bin ailelik[51] Kıpçaklar, Gürcü kralına verdikleri askerî ve siyasî destek ile kısa sürede ülkeyi bağımsızlığına kavuşturmuştu.[52] Ancak 13. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle[53] bu tarihten sonra bazı Kıpçak oymakları ülkeyi terk ederek Doğu Karadeniz bölgesine göç etmiştir. 1124'te Çoruh vadisine yerleştirilen[54] Kıpçakların yanı sıra yukarıda bahsedilen dönemden itibaren Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'ya kadar genişleyen sahaya önemli bir Kıpçak kitlesi göç etmeye başlamıştır.[55] Diğer taraftan, 1267'de İlhanlılardan Ahıska bölgesini ikta alan Sargis önderliğindeki Ortodoks Kıpçaklar, batıda Ardeşen'e kadar olan yöreye yerleşmiştir. 1479'da Osmanlı hâkimiyetine girene kadar bu bölgede hüküm süren Kıpçaklar, daha sonra İslâmiyet'i benimseyerek bahse konu alanı ocaklık olarak almışlardı.[56]

Doğu Karadeniz bölgesine göç edene kadar Hıristiyanlığı benimsediği gibi Gürcüce de bilen[57] Kıpçakların bölgenin bugünkü etnik yapısında sahip olduğu yer tam olarak açığa çıkarılamamıştır. Trabzon Rum Devleti döneminde bir ara idareyi bile ele geçiren[58] Kıpçakların, Osmanlı öncesi dönemde Trabzon ve çevresindeki Hıristiyan

---

[50] Bkz., Akdes Nimet Kurat, *4-18 Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara 1992, s. 72, 85, 99.

[51] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* Ankara 1992, s. 112.

[52] Bkz., *The Georgian Chronicle the Period of Giorgi Lasha* (nşr., S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam 1991, s. 20-26.

[53] Bkz., Eduard Dulaurier, "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar: Kiragos'tan Müstahrec", *Türkiyat Mecmuası, II,* (1928), s. 142 vd; Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcüstan Tarihi* (nşr., H. Hayrioğlu), İstanbul 2000, s. 150.

[54] M. Brosset, *a.g.e., I,* s. 369.

[55] Bkz., M. Bilgin, *a.g.e.,* s. 86-97.

[56] Geniş bilgi için bkz., M. F. Kırzıoğlu, *a.g.e.,* s. 148-181.

[57] Bkz., Mariam Lordkipanidze, *Georgia in the XI-XII. Centuries,* Tbilisi 1987, s. 90.

[58] Trabzon Rum Kralı II. Joannes'in (1280-1285) diğer bir ismi Aksuh (Aksu?) [Bkz., George Finlay, *The History of Greece and the Empire of Trebizond,* London 1851, s. 391.] olduğu gibi II. Aleksios'un çocukları olan Michel'in ikinci ismi Azahudlu (Atakutlu?), kardeşi Georges'in ise Ahbugas (Akboğa?)'dır ve Gürcü adı olarak kabul edilen bu isimler Kıpçaklardan gelmedir. [Bkz., Elizabeth A. Zachariadou, "Noms Coumans a Trebizonde", *Revue deş Etudes Byzantines, LIII,* (1995), s. 285 vd.] 17 Temmuz 1341'de başa geçen [Bkz., Lebeau, *a.g.e., XX*, s. 486.] ve yaklaşık 13 ay tahtta kalan [J. P. Fallmerayer, *a.g.e.,* s. 168.] Anna Anakutlu da Michel ve Georges'in kız kardeşidir. Bu üç çocuğun annesi, Ortodoks Kıpçakların lideri olan Beka'nın kızıdır. Bkz., M. F. Kırzıoğlu, *a.g.e.*, s. 151

ahalinin önemli bir kısmını oluşturduğu anlaşılmaktadır.[59] Aynı şekilde özellikle Trabzon ağızlarında Kıpçak Türkçesi'nin izleri bugün bile yaşamaktadır. [60] Ayrıca yöredeki güneş duası,[61] sayı kurmak[62] gibi günümüzde de devam eden Şamanizm gelenekleri, bugün Müslümanlığı benimseyen Kıpçakların bir izi olarak hâlâ yaşamaktadır. Hal böyleyken, Gürcüce bilmelerinden dolayı bölgedeki Kıpçakların bir kısmı Gürcü olarak kabul edilmektedir. Oysa Türk toplulukları içerisinde beyaz tenli, sarışın, mavi gözlü ve çengel burunlu olduğu pek çok kaynak tarafından teyit edilen[63] Kıpçaklar, bir Batılı araştırmacının da açık bir biçimde vurguladığı gibi bu antropolojik özellikleriyle genelde esmer, siyah saçlı, ela gözlü, düz ve ince burunlu Gürcülerden kolayca ayırt edilebilir.[64] Günümüzde İslâmiyet'i benimsemiş bir halde özellikle Artvin, Rize ve Trabzon'da Kıpçak antropolojik özelliklerine sahip Türkler çoğunluktadır.

Doğu Karadeniz bölgesinin bugünkü etnik yapısı Türklerin yöreyi yurt tutması ve Rumların mübadeleyle ayrılmasıyla genel itibariyle şekillenmekle birlikte, bazı Kafkasyalı topluluklar da küçük gruplar halinde aynı sahaya göç ederek günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Bunlardan ilki, ana vatanı Batum'un kuzeyi olan[65] Lazlardır. Rioni'deki Megrellerle birlikte Güney Kafkasya dil ailesinin üç kolundan birisini oluşturan Lazların kökeni hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmaması,

---

[59] Trabzon ve çevresindeki Hıristiyan ahalinin kayıtlarının tutulduğu Vazelon manastırında kaydedilen ahalinin yarısına yakını Grek ismi taşımamakta idi. Ancak bu çalışmayı hazırlayan Batılı araştırmacı, Grek olmayan bu topluluk hakkında bir değerlendirme yapmadan incelemesini bitirmektedir. [Bkz., Anthony Bryer, "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (nşr., A.Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 79 vd.] Aynı kayıtlar üzerine hazırlanan bir diğer araştırmada ise, bu isimlerin bir kısmının Kıpçak adı olduğu tespit edilmektedir. [Bkz., Rustam Shukurov, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *Acts XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991) II*, Shepherdstown 1996, s. 77 vd.] Diğer taraftan Osmanlı tahrir defterlerinde ahalisi Hıristiyan olarak kaydedilmesine rağmen Türkçe isimler taşıyan insanlardan oluşan köylerin bulunması, [Bkz., M. Bilgin, *a.g.e.,* s. 90 vd.] bölgedeki Kıpçak etkisinin sanılandan daha fazla olduğunu, bahse konu yöredeki Hıristiyan nüfus üzerinde yapılacak yeni incelemeler sonucu bu konunun tam anlamı ile ancak açıklığa kavuşabileceğini göstermektedir.

[60] Geniş bilgi için bkz., Bernt Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon, I,* Oslo 2001, s. 50-305; Metin Karaörs, "Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler,* s. 89-97.

[61] Ahmet Caferoğlu, *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları*, Ankara 1994, s. XVI.

[62] Ölünün başında taziyesini makamla zikrederek ağlamak. Bkz., A. Adnan Saygın, *Rize, Artvin ve Kars Havalisi Türkü, Saz ve Oyunları Hakkında Bazı Malumat,* İstanbul 1937, s. 30.

[63] Bkz., Salim Cöhce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'm Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri,* Samsun 1988, s. 484; A. N. Kurat, *a.g.e*., s. 70 vd.

[64] Bkz., David Marshall Lang, *Gürcüler* (nşr., N. Domaniç), İstanbul 1997, s. 18.

[65] Bkz., Pliny, *Natural History, II* (nşr., H. Rackham), London 1947, s. 347.

bu topluluğun menşei hakkında bir yargıda bulunmayı zorlaştırır.[66] Her ne kadar M.Ö. I. yüzyıl başında Doğu Karadeniz bölgesine göçtüklerine dair bir bilgi[67] bulunsa da tarihî kayıtlar bunu desteklememektedir. Ancak Lazların Bizans hâkimiyeti sırasında yörenin kuzey-doğu ucunda bulunduğu bilinmektedir.[68] Günümüzde genel olarak Rize merkez ile Ardeşen, Çayeli, İkizdere, Fındıklı, Pazar ve Artvin'in Hopa ile Arhavi ilçelerinde yaşamaktadırlar.[69] Lazlardan sonra bölgeye göç eden Çerkes ve Gürcüler ise 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra Ruslar tarafından yurtlarından ayrılmak zorunda bırakılan Müslüman gruplardır. Osmanlı Devleti'ne sığınan bu topluluklardan Çerkesler genel olarak Samsun'a[70] Gürcüler de Samsun, Ordu ve Giresun'a yerleştirilmiştir.[71]

Sonuç olarak Doğu Karadeniz bölgesinin bugünkü etnik yapısının ortaya çıkmasında 11. yüzyıl ortalarında başlayan Türk göçünün büyük etkisi vardır. Rum Devleti'nin 1461'de ortadan kalkmasına kadar Trabzon'un güneyi ve batısını yurt tutan Türkmenler, Osmanlı Devleti'nin Komnenos hâkimiyetine son vermesiyle Trabzon'da da hakim unsur haline gelmiştir. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Gürcistan'dan batıya göç eden bazı Kıpçak oymakları da Artvin-Giresun arasındaki araziyi yurt tutmuştur. Bugün de aynı coğrafyada varlığını devam ettiren Türk ahali içerisinde bu grubun antropolojik özelliklerine sahip unsur çoğunluktadır. Türk göçü devam ederken Rumların 1 Mayıs 1923'ten itibaren Yunanistan'a gönderilmesi neticesinde Doğu Karadeniz bölgesinin günümüzdeki etnik yapısı ortaya çıkmıştır. Kafkasya'dan göç ederek Rize-Artvin arasına yerleşen Lazlar, Samsun-Giresun kesiminde bulunan Gürcüler ve Samsun'da yoğunlaşan Çerkezler ise belirli gruplar halinde bölgede bugün de varlığını devam ettirmektedir.

---

[66] Geniş bilgi için bkz., Anthony Bryer, "Some Notes on the Laz and Tzan (I)", *Bedi Kartlisa Revue de Kartvelologie, XXI-XXII,* (1966), s. 174-195; aynı yazar, "Some Notes on the Laz and Tzan (II)", *Bedi Kartlisa Revue de Kartvelologie, XXIII-XXIV,* (1967), s. 161-168.

[67] Bkz., Mahmut Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontos*, Ankara 1973, s. 109.

[68] Gerg Amıcba, *Ortaçağ'da Abhazlar, Lazlar* (nşr., H. Ersoy), İstanbul 1993, s. 12.

[69] Ali İhsan Aksamaz, "Kafkasya Kültür Kökenli Bir Topluluk: Lazlar", *Kafkasya Yazıları, I* (İlkbahar 1997), s. 97 vd.

[70] Bkz., Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul 1993, s. 145 vd.

[71] Bkz., Fahrettin Çiloğlu, *Gürcülerin Tarihi,* İstanbul 1993, s. 79 vd.

ORTA VE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNİN TÜRK YURDU HALİNE GELMESİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

İbrahim TELLİOĞLU[*]

Sahilde Samsun'dan Artvin'e uzanan ve güney sınırları Gümüşhane-Bayburt-Tokat-Amasya havalisini içine alan saha, bu araştırmada Orta ve Doğu Karadeniz bölgesi olarak adlandırılmaktadır. Tarih öncesi dönemden itibaren insanoğlunun yerleşim alanları içerisinde yer alan yöredeki arkeolojik buluntulardan, Artvin ve Rize dışındaki merkezlerde, bu devre ait önemli veriler elde edilmiştir. Tarih dönemlerine ait buluntulara göre ise bölgenin tamamındaki yerleşim birimlerinin sayısında artış olduğu gibi kırsal alanın da yerleşime açıldığı görülmektedir.[1]

Orta ve Doğu Karadeniz bölgesi milattan önceki dönemlerden itibaren Türkler tarafından bilinen ve yurt tutulan bir yöredir. Bilim çevrelerince Türk ya da Türklerle akraba olarak kabul edilen Orta Asyalı toplulukların M.Ö. 8. yüzyılda bu sahaya göç etmesiyle, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk varlığı ortaya çıkmış oldu.

İskitlerin sıkıştırması ile bugünkü Gürcistan'dan Doğu Anadolu'ya, oradan da İç Anadolu'ya gelen Kimmerler, M.Ö. 695 civarında Frig devletini yıkarak bölgede bozkır-göçebe geleneklerini devam ettiren bir devlet kurmuşlardı. Bu sırada bir kısım Kimmer boyları da kuzeye çıkarak Karadeniz bölgesine yayılmaya başlamış, Karadeniz Ereğli'sinden Trabzon'a kadar olan sahayı yaklaşık bir asır boyunca hâkimiyeti altında bulundurmuştur. M.Ö. 585'ten itibaren İskit baskısı sebebi yeniden göç eden Kimmerler, Karadeniz'in kuzeyine çıkarak bölgeyi terk etmişlerdir[2].

Kimmerleri takiben Anadolu'ya giren İskitler, M.Ö. 665'ten itibaren Kür nehrinin sağ yakasına yerleşmeye başlamışlardı.[3] M.Ö. 401 civarında bölgedeki İskit

---

[*] *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Bkz., İ.Kılıç Kökten, "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma", *AÜDTCFD, X/3-4,* (1952), s. 189 vd., 203 vd; aynı yazar, "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları", *Belleten, VIII/ 32,* (I. Teşrin 1944), s. 674; aynı yazar, "Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri", *AÜDTCFD, III/5,* (1944), s.478-486; Önder Bilgi, "Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 1-3 Haziran 1988) Bildirileri,* Samsun 1990, s. 1;Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998) Bildirileri,* Trabzon 1999, s. 35 vd.; Kılıç Kökten-Nimet Özgüç-Tahsin Özgüç, "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten, IX/35,* (Temmuz 1945), s. 365-395; C.A. Burney, "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies, VI,* (1956), s. 179-193; Anna Parker, "Northeastern Anatolia: on the Periphery of Empire", *Anatolian Studies, XXXIX,* (1999), s.138 vd.

[2] M. Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı (İst.23-26 Mayıs 1983),* Ankara 1984, s. 111-116.

[3] Joseph Sandalgian, *Histoire Documentaire De L'Armenie, I,* Rome 1917, s. 253.

hâkimiyet sahası Çoruh boylarına ulaşmıştı. [4] Bu zaman zarfı içerisinde, Sinop'tan Trabzon'a kadar olan sahil şeridi de bazı İskit boylarının eline geçmiştir[5].

İskitlerden sonra Doğu Karadeniz bölgesini yurt tuttuğu bilinen üçüncü Türk unsur, Kıpçaklardır. M.Ö. 336 yılında Makedonyalı İskender'in orduları Çoruh boylarına ulaştığında, Hazar denizinden bu bölgeye kadar olan sahada Kıpçak Türklerinin bulunduğu Gürcü kaynaklarından anlaşılmaktadır. [6] Kimmerlerle başlayıp Kıpçaklarla son bulan bu süreçte bölgeye yerleşen Türk ya da Türklerle akrabalığı söz konusu olan bu toplulukların daha sonra yöreye yerleşen diğer unsurlar arasında eriyip gittiği görülmektedir.

İlkçağda Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen gruptan sonra bu yöredeki Türklerle ilgili ilk bilgiler 6. yüzyılın ilk çeyreğine aittir. Bu asrın başlarında Bizans İmparatorluğu'nu Balkanlar'da uzun süre meşgul eden Bulgarlar, kontrol altına alındıktan sonra 530'dan itibaren Trabzon havalisi ile Çoruh boyuna yerleştirilmiştir [7].

Bulgar iskânından sonra, Çağrı Bey'in 1018 keşif akını ile başlayan Oğuz göçü neticesinde, Doğu Karadeniz bölgesinin siyasî ve etnik çehresi baştan sona değişmiştir. 1048'de Hasankale zaferinden sonra İbrahim Yınal'a bağlı kuvvetlerin Trabzon civarına akınlar düzenlemesi ile Oğuzlar ilk defa Karadeniz bölgesinin içlerine doğru ilerlemeye başlamıştı. 1054 yılında ise, Tuğrul Bey'e (1040-1063) bağlı kuvvetler, Çoruh boylarından Samsun civarına kadar olan bölgeye akınlar düzenlemiş, dört yıl boyunca devam eden baskı sonucunda, 1058'de Şarkî Karahisar Selçukluların eline geçmiştir. Sultan Alp Arslan'ın (1063-1072) 1064 Gürcistan seferi esnasında ise, Şavşat ve Artvin Selçukluların kontrolüne girmiştir. Malazgirt Zaferi'nden sonra ise, Türkler Anadolu'nun pek çok yerine olduğu gibi Doğu Karadeniz bölgesinin de büyük kısmına yayılmıştı. Kırsal alanın önemli bir kısmı Türkmenlerin eline geçtiği gibi[8] Bayburt[9] ve Trabzon şehirleri de Türk hâkimiyetine girmiştir.[10] Ancak Trabzon'daki Türk hâkimiyeti uzun süreli olmamış, yörenin önde gelenlerinin de desteğini alan Bizans'ın bölge valisi Theodore Gabras, 1075'te şehri tekrar ele geçirdiği gibi, batıda

---

[4] Ksenophon, *Anabasis* (nşr., T. Gökçöl), İstanbul 1984, s. 139.

[5] Marianna Koromila, *The Greeks in the Black Sea***,** Athens 1991, s. 33 vd.

[6] Bkz., M. Brosset**,** *Histoire de la Georgie I,* Saint-Petersburg 1849, s. 33; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People***,** London 1971, s. 52.

[7] Bkz., Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, London 1971, s. 179, nu: 269; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I,* İstanbul 1944, s. 167.

[8] Bkz., Jacop Philip Fallmerayer, *Trabzon Rum İmparatorluğunun Tarihi* (Yazarın *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* eserinin T.T.K. adına A. C. Eren tarafından çevirisi yapılmış, neşredilmemiş nüsha), s. 41 vd.

[9] David Winfield, *"*A Note on the South-Eastern Borders of The Empire of Trebizond in the Thirteenth Century*", Anatolian Studies, XII,* (1962), s. 165.

[10] Anna Kommena, *Alexiad* (nşr. B. Umar), İstanbul 1996, s. 261.

Sinop'a kadar uzanan sahil şeridi ile iç kesimde Şarkî Karahisar'ı Türklerden geri almıştır[11].

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yukarıda ismi geçen Türk beyliklerini ilhak etmesinden sonra, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk hâkimiyeti pekişmeye başlamıştır. 1173/1174'te Danişmendlileri, 1202'de Saltukluları, 1227/1228'de ise Mengücekoğullarını ortadan kaldıran Türkiye Selçuklu Devleti, bölgedeki Türkleri bir siyasî çatı altında toplamayı başarmıştır.[12] Öyle ki, II. Kılıç Arslan (1155-1192) devrinde, Samsun-Trabzon civarındaki kırsal alan Selçukluların denetimine girmişti.[13] Daha sonra 1194'te Samsun'u ele geçiren Selçuklu kuvvetleri, 1204 yılına kadar şehre hakim olmuştur.[14] 1214'te Sinop'un fethedilmesi ile Trabzon Komnenosları Selçuklu tabiiyetine girmiş, bu sayede, bölgede Türklere karşı çıkabilecek en önemli siyasî güç kontrol altına alınmıştır.[15] 1228'de ise Sinop-Ünye arası Komnenoslardan ele geçirilmiş,[16] Trabzon üzerine baskı kurulmuştur.

Kösedağ savaşından sonra Selçukluların Anadolu'daki idaresi zayıflamaya başlamış, bununla birlikte, Doğu Karadeniz bölgesine Türk akışı devam etmiştir. Bir Gürcü kaynağındaki bilgiye bakılırsa, 1247 civarında, Moğolların önünden kaçan ve o tarih için oldukça kalabalık sayılabilecek altmış bin kişilik bir Türkmen grubu, arasında Şavşat ve Artvin'in de bulunduğu bölgeyi yurt tutmuştur.[17] Bu yoğunluğun bir neticesi olarak, 13. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Rum-Ortodoks kültürü, Trabzon şehri dışında bölgedeki varlığını tamamen yitirmiştir.[18] Aynı dönemde, 1277'de Sinop'u kuşatan Rumları püskürten Çepniler, doğuya ilerlemek suretiyle Trabzon Rumlarını baskı altına almış, 14. yüzyılın başlarına kadar Harşit boylarını ele geçirmişlerdir[19].

---

[11] Anthony Bryer, *"*A Byzantine Family: The Gabrates*", University of Birmingham Historical Journal, XII,* (1970), s. 166 vd. Bu aile ve bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıca bkz., Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005) I*, Trabzon 2007, s. 55-66.

[12] Bkz., İbnü'l Esîr, *El-Kâmil fi't-Tarih, XII* (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 437-438; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel, II* (nşr. A. Öngül), İzmir 2001, s. 156 vd.; Gregory Abû'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi, II* (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987, s. 525.

[13] J. P. Fallmerayer, *age.,* s. 41 vd.

[14] Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I,* Washington 1985, s. 93.

[15] El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye, I*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996, s. 168-173; William Miller, *Trebizond the last Greek Empire*, Amsterdam 1968, s. 18 vd.

[16] İbn Bibi, *age., I,* s. 325-345; George Finlay, *The History of Greece and of the Empire of Trebizond,* London 1851, s. 386 vd.

[17] M. Brosset, *age., I,* s. 532 vd.

[18] Bkz., Louis Brehier,*The Life and Death of Byzantium* (nşr., M.Vaughan), New York 1977, s. 285.

[19] Anthony Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos*", Neo-Hellenika, I* (1970), s. 42.

Çepnilerin baskısıyla Komnenoslar Trabzon'a çekilmeye mecbur bırakılırken, bu şehrin doğusu ve güneyindeki durum da pek farklı değildir. Zira çevresindeki kırsal alanı ele geçiren Türkmenleri temizlemeye çalışan Kral Georgios (1266-1280), çıktığı sefer esnasında esir düşmüş, yerine, kardeşi Ioannes (1280-1297) başa geçmiştir[20]. Aynı tarihlerde, yaklaşık yüz yıldır Gürcistan'da bulunan Kıpçaklar ile Gürcüler arasında ihtilaf çıkmıştı. Papa Sargis liderliğindeki Ortodoks Kıpçaklar, Gürcü saflarından ayrılarak İlhanlılarla birlikte hareket etmeye başlamışlar, 1267'de Ahıska bölgesini ikta alarak batıda Ardeşen'e kadar olan bölgeyi ele geçirmişler, 1479'da Osmanlı hâkimiyeti başlayıncaya kadar Doğu Karadeniz'de Rize'nin doğusuna hakim olmuşlardır[21]. Diğer taraftan, bölgenin Çoruh vadisi kısmında 1124'ten beri Gürcüler tarafından yerleştirilen Kıpçaklar bulunmaktaydı. Sargis'e bağlı Kıpçaklar ve Çoruh boylarına yaklaşık bir asırdır yerleşmiş bulunan Kıpçakların yanı sıra, Kubasar ailesi gibi bazı oymakların da Gürcistan'dan ayrılarak batıya göç etmesi ile, Artvin, Rize, Trabzon, Gümüşhane, Giresun ve Ordu'ya önemli bir Kıpçak kitlesi yerleşmiştir[22]. Sarışın, mavi gözlü, çengel burunlu, açık tenli antropolojik özelliklere sahip[23] bu Türk topluluğu, bölgenin bir Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir rol üstlendiği gibi, yukarıda sınırları tarif edilen yerleşim sahalarının etnik yapısında baskın unsur olmuştur. Vazelon manastırı kayıtlarından anlaşıldığı kadarı ile, bölgedeki Hıristiyanların % 52.7 si Rum kökenli değildir[24]. Bunların büyük bir kısmının Hıristiyan Kıpçak Türkleri olduğuna dair çeşitli kayıtlar vardır.[25] Grek kayıtlarından Komnenosların doğusundaki Kıpçak unsuruyla akrabalık münasebeti kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu evlilikler sonucu doğan çocukların ikinci isimleri hep Türkçedir. Komnenos krallarından I. Jean'ın (1235-1238) diğer adı Aksuh (Aksu),[26] Kral II. Aleksios'un (1297-1330) çocuklarının ikinci isimleri Michel Azahutlu (Atakutlu), Georges Ahpugas (Akboğa), Anna Anahutlu (Anakutlu)'dur[27].

14. yüzyıl başlarına ait Grek kaynaklarındaki bilgilere bakılırsa, bu dönemde Doğu Karadeniz bölgesinde yaklaşık beş yüz kilometreyi bulan kırsal alan

---

[20] G. Finlay, *age.,* s. 395 vd.

[21] Kıpçakların bu bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar,* Ankara 1992, s. 148-181.

[22] Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz,* Trabzon 2000, s. 86-97.

[23] Kıpçakların antropolojilk özellikleri ve bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz., Salim Cöhce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri,* Samsun 1988, s. 477-484.

[24] Bkz., Anthony Bryer, "Rural Society in Matzouka", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (nşr., A.Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 79 vd.

[25] Bkz., Rustam Shukurov, "Eastern Ethnic Elements in the Empire of Trebizond", *Acts XVIII th International Congress of Byzantine Studies (Moscow 1991) II*, Shepherdstown 1996, s. 77 vd.

[26] G. Finlay, *age.,* s. 391

[27] Elizabeth A. Zachariadou, "Noms Coumans a Trebizonde", *Revue deş Etudes Byzantines, LIII,* (1995), s. 285 vd.

Türkmenlerin eline geçmiş, Hamsiköy, Torul, Gümüşhane ve Kovanlar, Türklerle Rumlar arasında sınırı olmuştur. [28] Bölgedeki Türkmen yoğunluğu o kadar artmıştır ki onların baskısına karşı duramayan Rumlar, Trabzon'un çevresindeki kırlık alanda bulunan topraklarını terk ederek şehir merkezine taşınmaya başlamıştır[29].

Trabzon'un güneyindeki demografik yapı bu şekilde değişirken, Moğolların Anadolu'dan çekilmesi ile birlikte, Samsun ve civarı ile Bayburt'un Eretnalıların eline geçmesiyle yörenin siyasî yapısı da yeniden şekillenmeye başlamıştır. Bu yapılanmanın bir sonucu olarak 1348'den itibaren Eretnalıların Bayburt valisi Ahi Ayna Bey'in yanı sıra Akkoyunlu ve Çepnilerin de arasında bulunduğu Türk grupları Trabzon'a akınlar düzenlemeye başlamıştır. Komnenosların batısında ise *Samsun* ve çevresinde kurulan Canik beylikleri, bölgenin siyasî ve etnik yapısını Türkler lehine değiştirme bakımından çok önemli çalışmalar yürütmüşlerdir. 14. yüzyılın ortalarında Trabzon'da altı bin civarında insan yaşarken,[30] Canik beyliklerinden bazılarının daha fazla asker çıkarabilecek güçte olması, bölgedeki nüfus yapısını açık bir biçimde göstermektedir.

Canik beylikleri içerisinde en önemli olanı, Ordu ve çevresinde kurulan Hacı Emiroğulları beyliğidir. 13. yüzyılın sonlarına doğru Ordu bölgesini ele geçiren Çepniler tarafından kurulmuştur.[31] 1347'de Fatsa ve Ünye'yi ele geçirerek bölgenin doğusundaki mıntıkada, Trabzon Rumları aleyhine büyük bir nüfus boşluğu meydana getiren Hacı Emiroğulları, 1396 yılında da Giresun'u fethetmiştir[32]. Bu hadiseden yaklaşık yedi yıl sonra bölgeye gelen İspanyol elçisi Clavijo, on bin askeri olan Hacı Emiroğullarının Tirebolu'ya kadar topraklarını genişlettiğini haber vermektedir[33].

Niksar merkez olmak üzere Samsun'un güneyine kadar yayılan Taceddinoğulları, Moğol sonrası dönemde Doğu Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan ikinci büyük Türk beyliğidir[34]. Kısa süre sonra Trabzon Rumları üzerine harekete geçen Taceddinoğulları, 1379'da Yeşilırmak'ın denize ulaştığı sahayı Ünye'ye kadar ele geçirmiştir. 1386 tarihli bir kayda göre, Taceddinoğulları'nın on iki bin askeri bulunmaktadır[35]. Bu da altmış binin üzerinde bir nüfusa karşılık gelir.

Bu iki beylik dışında, Samsun, Kavak ve Ladik bölgelerinde hüküm süren Kubadoğulları, Vezirköprü, Havza ve Merzifon'u elinde tutan Taşanoğulları, Bafra ve

---

[28] Bkz., Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens ", *Dumbarton Oaks Paper, 29 (1975)*, s. 118 vd.
[29] Speros Vryonis, *Nomadization and Islamization in Asia Minor*, Dumbarton 1975, s. 55 vd.
[30] Bkz., A. Byer, "The Tourkokratia in the Pontos", *s.* 37.
[31] Faruk Sümer, *Tirebolu Tarihi,* İstanbul 1992*,* s. 36.
[32] Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm* (nşr., M. Öztürk), Ankara 1990, s. 485; A. Bryer, "Greeks and Türkmens", s. 131.
[33] Ruj Gonzales de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406* (nşr., G.L.Strange), London 1928, s. 109.
[34] Geniş bilgi için bkz. Mevlüt Oğuz,"Taceddinoğulları", *AÜDTCFD, VI/5,* (1948), s. 469-487.
[35] Lebeau, *Histoire du Bas Empire, XX,* Paris 1836, s. 505.

çevresine hakim olan Bafra Beyleri, Osmanlı öncesi dönemde Canik bölgesine hakim olan diğer Türk siyasî teşekkülleridir. [36] Osmanlı Devleti'nin bu bölgeyi 15. yüzyılın ilk yarısında ele geçirmeye başlamasıyla 1419/1420'de Bafra beyleri, 1427-1428'de Hacı Emiroğulları[37] ve Taceddinoğulları, [38] 1419'da Kubadoğulları,[39] 1430'da ise Taşanoğulları beyliği ortadan kaldırılmıştır[40].

14. yüzyılda Trabzon'un batısında Canik beylikleri ortaya çıkarken, güneyindeki sahada ise, Eretna'nın ölümünden sonra Erzincan'ı ele geçiren Mutahharten, 1379'dan sonra Bayburt ve Şarkî Karahisar'ı da ele geçirmiş, Trabzon Rumlarından haraç almaya başlamıştı.[41] Mutahharten'in ölümünden sonra Erzincan ve çevresini, bu arada Bayburt'u da ele geçiren Akkoyunlular, 1341'den itibaren Trabzon Rumları üzerine akınlar düzenlemiştir[42]. Komnenosların 1352'de prenses Maria'yı, Kutlu Bey'e gelin olarak göndermek suretiyle iki taraf arasında iyi ilişkiler kurulmuştur.[43] Bu dostane ilişki Uzun Hasan (1453-1478) döneminde de devam etmiş, 1458'de yapılan antlaşma ile prenses Theodora'yı gelin olarak veren Komnenoslar, Akkoyunluları en yakın müttefiki haline getirmeyi başarmışlardır[44]. Aynı yıl Uzun Hasan Şarkî Karahisar'ı alarak Doğu Karadeniz bölgesindeki topraklarını genişletmiştir[45]. Ancak doğu sınırlarında olup bitenler Fatih Sultan Mehmed'i (1451-1481) harekete geçirmiş, Amasra, Kastamonu ve Sinop'u ele geçiren Osmanlı Sultanı, Koyulhisar zapt ettikten sonra Trabzon üzerine ilerlemiştir. Uzun Hasan büyük çaba göstermesine rağmen, Osmanlıların 1461'de Trabzon'u ele geçirmesini önleyememiştir[46]. 1473'te Bayburt'u[47] ve Şarkî Karahisar'ı,[48] 1481'de Kabasitas

[36] Bu beylikler hakkında bkz., Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi, III,* İstanbul 1927, s. 8, 23, 52, 68 vd.
[37] Mehmet Öz, *15-16. Yüzyıllarda Canik Sancağı,* Ankara 1999, s. 19 vd., 25.
[38] Mehmet Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nüma, II,* (nşr.,F.R.Unat-M.A.Köymen), Ankara 1987,s. 601 vd.
[39] Kâzım Dilcimen, *Canik Beyleri,* Samsun 1940, s. 53
[40] Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi, I* (nşr., V.Çabuk), Ankara 1989, s. 217 vd
[41] Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriya* (nşr. M. Demirdağ), İstanbul 1999, s. 31; George Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires, II,* London 1854, s. 429.
[42] Lebeau, *age., XX,* s. 485 vd.; Emile Janssens, *Trebizonde en Colchide,* Bruxelles 1969, s. 107.
[43] Lebeau, *age., XX,* s. 491; A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 144; W. Miller, *Trebizond,* s. 57 vd.
[44] Georges I. Bratianu, *La Mer Noire,* München 1969, s. 310; Anthony Bryer, "Greek Historians of the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Mariage", *The Writing of History in the Middle Ages* (nşr. R. H. C.Davis-J. M. Wallace-Hadril), Oxford 1981, s. 487.
[45] Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (nşr., T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 32.
[46] Geniş bilgi için bkz., Kenan İnan, "Trabzon'un Fethi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri,* Trabzon 1999, s. 141-151
[47] *Âşıkpaşaoğlu Tarihi* (nşr., Atsız), İstanbul 1992, s. 135 vd., 152.
[48] Ebu Bekr-i Tihranî, *a.g.e.,* s. 332.

ailesinin elindeki Torul'u ele geçiren[49] Osmanlı Devleti, böylece bölgedeki siyasî bütünlüğü sağlamıştır.

Osmanlı Devleti, Trabzon ve Torul dışında Doğu Karadeniz bölgesinde hakim olduğu yerlerin tamamını Türk beylik ve devletlerinin elinden almıştır. Malazgirt Savaşı'nı takip eden dönemde bölgeye yerleşen Türk toplulukları, düzenli bir şekilde Karadeniz bölgesine yayılmış, ilk olarak kırsal alana yayılan göçebe Türkmenler, Türkiye Selçuklu Devleti ortadan kalktığı sırada beş yüz kilometreyi bulan bir sahayı ele geçirmiştir. Şehir merkezleri itibariyle Bayburt, Şarkî Karahisar gibi güneydeki yerleşim birimlerini Malazgirt savaşının hemen ertesinde zapt eden Türkler, Türkiye Selçukluları zamanında Samsun'u, Hacı Emiroğulları beyliği döneminde Ordu ve Giresun'u ele geçirmişti. Bu sebeple, 15. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdiğinde, Doğu Karadeniz bölgesinin büyük kısmı, yaklaşık dört asırdır Türkler tarafından yurt tutulmuştu.

Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte Trabzon ve çevresine sıkışmış olan Rumlar, yeniden Karadeniz bölgesinin tamamına yayılmıştır.[50] Türkmen baskısı karşısında başka bölgelere göç eden Rumların bir kısmı eski yerlerine geri dönmüştür. Osmanlı Devleti bölgedeki nüfus dengelerini lehine çevirebilmek için Çepnileri, Hemşinlileri, Akkoyunlu Türkmenlerinin bir kısmını ve Karaman bölgesinden getirttiği Türkmenleri Trabzon'a yerleştirmiştir[51]. Fetihten sonra ortaya çıkan bu iskân siyasetinin Trabzon'daki demografik yapıyı önemli ölçüde değiştirdiği ve bu değişimin 19. yüzyıl sonlarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu döneme gelindiğinde Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk-Müslüman nüfusu o kadar artmıştır ki yöredeki Türk-Müslüman ahali Rum-Ortodoksların üç katından daha fazlaydı[52].

Osmanlı Devleti'nin gerileme dönemine kadar Doğu Karadeniz bölgesinde Türklerle Rumlar arasında önemli bir çatışma olmadığı gibi Rumların devlet aleyhinde faaliyette bulunduklarına dair bir belge de yoktur. Ancak Osmanlı Devleti'nin gerileme

---

[49] Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *age*., *I,* s. 353 vd.

[50] Bkz., Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi,* Ankara 1985, s. 97-104; Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları, I, 1455 Tarihli Tahrir Defteri,* Ankara 1992, s. 1-398; M. Öz, age., s. 56-78, Hanefi Bostan, "XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdârî Taksimatı ve Nüfusu", *Giresun Tarihi Sempozyumu (Giresun 24-25 Mayıs 1996) Bildiriler,* İstanbul 1997, s. 120 vd.

[51] A. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos", s. 41; M. Bilgin, *age*., s. 112 vd. Bu dönemde Trabzon'un demografik yapısı hakkında ayrıca bkz., M. Tayyip Gökbilgin, *"*XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi*"*, *Belleten, XXVI/102* (Nisan 1962), s. 293-337; Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat,* Ankara 2002, s. 140-261.

[52] 1881-1882/1893 nüfuz sayımı sonuçlarına göre sancaklar itibariyle Trabzon'da 334.975 Müslüman'a karşı 91.000 Rum Ortodoks, Lazistan'da 138.820 Müslüman'a karşı 16.000 Rum Ortodoks, Samsun'da 214.135 Müslüman'a karşı 77.000 Rum Ortodoks bulunmaktaydı. Bkz. Kemal H. Karpat, *Otoman Population 1830-1914*, Madison 1985, s. 136-140.

sürecine girmesiyle birlikte bölgede yaşayan Rumlarda ayrılıkçı fikirler oluşmaya başlayacaktır.

19. yüzyılın başlarından itibaren, Rum Ortodoks kilisesi ve üst düzey Rum tebaanın gayretleriyle Anadolu'daki Ortodoks Hıristiyanlar, Yunan toplumunun bir parçası olduklarına inandırılmaya başlamıştı. Bu faaliyetler sonucu Karadeniz bölgesinde gelişen Yunanlılık şuuru bu yörede de Megali İdea'cı fikirlerin yayılmasına zemin hazırlamıştı. 1870'den sonra Yunanistan'dan gönderilen önemli miktardaki Grek nüfusuyla desteklenmiş ve Pontusçuluk fikri olarak gelişerek Samsun merkez olacak şekilde bölgede bir Rum Devleti kurma hedefine yönelmiştir[53]. 20. Yüzyılın başlarında İngiltere başta olmak üzere yabancı devletlerin de açık desteğiyle[54] patlak veren Pontus isyanı, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk varlığını tehdit eder bir mahiyet kazanmıştır. 1916-1918 Rus işgali döneminde, Trabzon vilayetinden işgale uğramamış diğer bölgelere göç,[55] üç yüz kırk bin civarındaki Türk'ün yöreden ayrılması[56] ve bunların iki yüz bininden fazlasının da muhaceret esnasında hayatını kaybetmesi,[57] önemli bir nüfus kaybına yol açmıştır. Bu boşluğun Karadeniz'in kuzeyinden getirtilen Rumlarla doldurulması çabası, Pontus isyanının nüfus alt yapısını hazırlamaya yöneliktir.

Daha Balkan Savaşları sırasında Müslüman köylere saldırılması ile alevlenmeye başlayan bu ayrılıkçı çalışmalar, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde de devam etmiş, Paris Konferansı'nda açıkça dile getirilen Karadeniz bölgesinde Pontus Devleti kurma hayalinin bir sonucu olarak, tarihe Pontus isyanı adıyla geçen ayaklanma ortaya çıkmıştır[58]. Ankara Hükümeti, düzenli orduları

---

[53] A. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos*",* s. 51 vd.

[54] İngiltere'nin Pontusçu faaliyetlerdeki rolü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmet Okur, *Milli Mücadele'de Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara 2006, s. 253-304; Karadeniz bölgesindeki askerî faaliyetleri hakkında bkz., Rahmi Doğanay, *Millî Mücadele'de Karadeniz (1919-1922),* Ankara 2001, s.182-226.

[55] Bu dönemle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon 1986; Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş ve Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949.

[56] Erol Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Muhacirleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon 3-5 Mayıs 2001) I*, Trabzon 2002, s. 539 vd.

[57] Bu hususi istatistikî değerlendirme için bkz., Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar* (nşr. B. Umar), İstanbul 1998, s. 145 vd.

[58] Pontus meselesinin tarihi gelişimi hakkında bkz., *Pontus Meselesi* (nşr., Y. Kurt), Ankara 1995, s. 31-409; Nuri Yazıcı, *Milli Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontosçu Faaliyetler,* Konya 2003, s. 28-152; aynı yazar, "Canik'te Pontusçu Faaliyetlerinin Ortaya Çıkışı", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1988, s. 435-453; Mesut Çapa, "Karadeniz'de Pontusçuluğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sadakatleri, Hıristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu*", 19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu* (Samsun 20-22 Mayıs 1999) *Bildiriler*, Samsun 2000, s. 53-66; vb.

kurduktan sonra Merkez Ordusu'nu bölgeye sevk ederek 6 Şubat 1923'te bu isyanı sona erdirmiştir[59].

Ankara Hükümeti Pontus isyanını bastırırken Yunanistan, konuyu uluslararası kamuoyunun gündemine taşımaya çalışmıştır. Ancak Lozan Barış Konferansının 1 Aralık 1922 tarihli oturumunda nüfus mübadelesi gündeme getirilmiş[60], 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan sözleşme[61] ile İstanbul ve Batı Trakya hariç, Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türkler zorunlu göçe tâbi tutulmuşlardır[62]. Böylece Karadeniz bölgesindeki Rum varlığı son bulmuş ve yörenin bugünkü etnik yapısı ortaya çıkmıştır.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Doğu Karadeniz bölgesi M.Ö. 8. yüzyıldan beri Türklerin yurt tuttuğu bir yöredir. Ancak Oğuzlardan önce bölgeye yerleşen Türk ya da Türklükle münasebeti olan topluluklar, aynı coğrafyaya gelen diğer unsurlar içerisinde eriyip gitmiştir. Bu sebeple siyasî ve demografik bakımdan yörenin bugünkü yapısına kavuşma sürecini Oğuz göçüyle birlikte düşünmek mecburiyeti doğmaktadır. 1058'de Şarkî Karahisar'ın Selçuklular tarafından alınmasıyla başlayan bu süreçte, Osmanlı hâkimiyetine kadar geçen zaman dilimi içerisinde Trabzon, Giresun, Samsun gibi surlar içerisinde ticaret merkezlerinin yer aldığı bölgeler dışındaki alanın tamamı nüfus ve kültür olarak Türklere aittir. Osmanlı Devleti Torul'u fethedip bahse konu coğrafyada siyasî birliği sağladığında bölge, yaklaşık dört asırdır Türklerin yurt tuttuğu bir yerdi. Osmanlı hâkimiyetinin gerilemeye başladığı dönemde ortaya çıkan Pontus isyanı, bölgenin kısa süreli olarak sorunlar yaşamasına yol açmış, ancak mübadele ile bu mesele de uluslararası zeminde çözüme kavuşturulmuştur.

[59] Geniş bilgi için bkz., Mesut Çapa, *Pontus Meselesi,* Trabzon 2001, s. 114-122.
[60] A. Suat Bilge, *Büyük Düş,* Ankara 2000, s. 125.
[61] Sözleşme için bkz., Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, 8,* İstanbul 2001, s. 82-87
[62] Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun,* Ankara 2000, s. 29 vd; Kemal Arı, *Büyük Mübadele,* İstanbul 1995, s. 18.

ONALTINCI YÜZYILDA LÂDİK KAZASINDA MÂLİKÂNE-DİVÂNÎ SİSTEMİ

Mehmet ÖZ[*]

Osmanlı Devleti'nin taşra idaresi sisteminin yeknesak bir yapı arzetmediği ve Osmanlılar'ın fethettikleri yerlerde kendi sistemlerini kurarken daha önceki kanun ve âdetleri hesaba kattıkları bilinen bir hususdur. Doğrudan denetimlerine aldıkları yerlerde klâsik timar sistemini uygulayan Osmanlılar'ın, kendilerinden önceki Türk-İslâm beylik ve devletlerinden devraldıkları yörelerin bir bölümünde uyguladıkları ve bu bölgelerin yerleşik aristokrasisi ile uzlaşmalarının bir ürünü olarak yorumlanan mâlikâne-divânî sistemi de bu genel anlayış ve tatbikatın bir yansıması olarak değerlendirilmelidir[1].

Sistemin Anadolu Selçuklularından alındığına dair bazı işaretlere rastlıyoruz. Memlûklar tarafından benzer sistemin Suriye'de uygulanmış olduğu kesin olmakla beraber, Memlûkların bu sistemi meselâ Ramazanoğulları gibi bir beylikten alıp almadıkları açık değildir[2]. Sistemin en etkili biçimde uygulandığı Amasya-Tokat çevresinde nasıl yerleşmiş olabileceğine ilişkin olarak Tarihçi Mustafa Âlî'nin gözlemleri önem taşıyor. Âlî, sistemin kuruluşunu, Fetret Devrinde Amasya'yı merkez edinen Çelebi Mehmed'in (1413-1421) kendisini destekleyenleri ödüllendirmesi ile izah ediyor; ancak Barkan'ın haklı olarak belirttiği üzere, başka yerlerde bu tür ödüllendirmeler serbest mülklerin temliki biçiminde olurken bu yörelerde farklı bir sistemin uygulanmasının arkasında başka sebeplerin bulunması icap eder. Ayrıca, bu sistemi Çelebi Mehmed ihdas etmiş değildir; sistem başka yörelerde de görülmekte ve daha eski devirlerde varlığına dair deliller bulunmaktadır[3].

Osmanlı Devleti her ne kadar mâlikâne sahiplerinin haklarını tanıdıysa da, fırsatını bulduğu zaman bunları kısıtlamayı ve mâlikâne sahiplerini sıradan timarlı haline sokmayı da ihmal etmemiştir. Fatih devrinde pek çok mülk sahibinin eşküncü harcı ödemekle yükümlü kılınması[4] ve yine aynı sultanın pek çok vakıf ve mülkü timara dönüştürme operasyonu iyi bilinmektedir.

---

[*] *Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Sistemin genel bir değerlendirmesi için bkz. Ö.L.Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller-Mâlikâne-divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I,* İstanbul 1980, ss. 151-208. Konuya ilişkin bazı çalışmalar için ayrıca bkz. M.Öz, "Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi", *Vakıflar Dergisi, XXIII* (1994), s.229 (2 ve 3 numaralı dipnotlar).

[2] M.L. Venzke, "Aleppo's Malikane-Divani System", *Journal of the American Oriental Society, 106/3* (1986), ss.451-469. Halep'te mâlikâne ve divâni terimleri geçmemekle beraber uygulanan sistemin mâlikâne-divânî sistemiyle aynı olduğu görülüyor.

[3] Barkan, *a.g.m.,* ss.162-163.

[4] I.B.Steinherr-N.Beldiceanu, "Recherches sur la Province de Qaraman au XVe siecle", *Journal of the Social and Economic History of the Orient, XI* (1968), s.16.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, bu sistemdeki mülk/mâlikâne hisseleri, imparatorluğun öteki yerlerindeki serbest mülklerden farklıdır. Mülk sahiplerinin hakları kısıtlıdır, zira onlar bir gelir ünitesine tamamıyle sahip olmanın çok uzağındadırlar[5]. Mülk sahibi olarak, gelirin muayyen bir kısmına tasarruf ediyorlardı. Bu geliri vakfetme veya satmaları mümkündü ama bu geliri sağlayan ünitenin bütünü üzerinde böyle bir hakları yoktu. Yani, gelir ünitesinin divânî kısmına hiç karışamazlardı[6].

Sistem esas itibariyle, bir yerin gelirinin iki ayrı hisse, yani divânî (devlet veya temsilcileri) ve mâlikâne (mülk sahipleri ve vakıflar) arasında paylaşılması şeklinde tezahür etmekte ve temelde *iki baştan ta'şir* usûlüne dayanmaktaydı. Yani, ürünlerden onda bir değil, beşte bir *(hums)* alınmakta ve alınan öşür iki hisse arasında belli ölçülere göre bölüşülmekteydi[7]. İdeal biçimiyle sistemde divânî hisselerinin timar, zeamet veya has; mâlikâne hisselerinin ise mülk veya vakıf olarak tahsis edildikleri düşünülebilir. Ancak uygulama çok daha karmaşıktır ve sistemin bazı yerlerde çözülmesi sebebiyle de, sâdece ismen mevcudiyetini korumuştur[8].

Bu makalede, temelde 16. asra ait tahrir defterlerinden hareketle, bugün Samsun'un bir ilçesi olan Lâdik'teki mâlikâne-divânî sistemini ortaya koymağa çalışacağız. Samsun İli'nin güney doğu ucunda yer alan Lâdik, iklim bakımından ılıman Karadeniz ikliminden ziyade Doğu Anadolu iklimine sahiptir. Bunda kasabanın Akdağ'ın eteklerinde kurulmuş olması en büyük etkendir. Yine yakınındaki Lâdik Gölü'nün de tesiriyle nemli bir havası vardır.

---

[5] Bu konuda geniş bilgi için bkz., Barkan, "*Mâlikâne-Divânî Sistemi*", s. 153-157.

[6] 1570'lerde Rum Vilâyetini tahrir eden Trabzon Sancakbeyi Ömer Bey, Sivas Mufassalı'nın mukaddimesinde sistemin niteliğini açıklamağa çalışmıştır. Ömer Bey, Rum Vilâyeti'nde *haracı muvazzaf* (resm-i çift)den gayrı hububat vs. gelirlerden iki öşür alındığını, *öşr-i divâni* denilen kısmın sipahi taifesi, *öşr-i mâlikâne* denilen kısmın da mülk ve vakıf sahipleri tarafından alındığını belirttikten sonra mâlikâne sahiplerinin çoğunlukla yerlerini ötedenberi buralara tasarruf eden reâyâ vs. ye kiraladığını söyler (Barkan, *a.g.m.,* s.159). Bu ifadeden reâyânın bu tür yerleri kullanmasının mâlikâne sahiplerinin isteğine bağlı olduğu sonucu çıkar ki bu yanlış bir değerlendirmedir (*A.g.m*., ss. 160-161).

[7] Rum Vilâyetinde *çift, bennâk* ve *caba* vergileri, kovan resmi *(resm-i küvvare),* koyun resmi *(resm-i ganem, âdeti ağnam)* ve *bâd-ı hevâ* ve *deşt-bâni* gibi vergiler yalnızca *divâni* hissesine aitti. Bkz., M.Öz, "Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi". Diğer bazı yörelerde kovan vergisinin de bölüşüldüğü anlaşılıyor. Krş. Barkan, *aynı makale*, s. 190 (Malatya yöresi).

[8] Sistem hakkındaki makalesinde Barkan, galiba 1520 tarihli TT 387'nin fasıl sonlarındaki özet bilgilerin ışığında, sistemin Rum Eyâleti'nin merkezî kısımlarında (Amasya-Tokat-Sivas) gerçek anlamıyla devam ederken, çevredeki Şebinkarahisar, Ünye, Niksar, Samsun ve Bafra gibi yerlerde inkıraza uğradığı sonucuna varmıştır: "*Mâlikâne-Divânî Sistemi*", s. 167. Genel olarak doğru olmakla birlikte bu gözlemin bahse konu yerlerdeki bölge içi farklılaşmaları göz ardı ettiğine başka bir yerde işaret etmiştik: Mehmet Öz*, Population, Taxation and Regional Economy in the District of Canik 1455-1576,* Basılmamış Doktora Tezi, Cambridge 1990, s.177 (Türk Tarih Kurumu tarafından *15 ve 16. Yüzyıllarda Canik Sancağı* adıyla yayınlanmıştır).

Çok eski bir yerleşim yeri olan Lâdik (antik Laodicea) Danişmendli Melik Gazi tarafından fethedilmiş[9] ve Dânişmendlilerin Anadolu Selçukluları'na bağlanmasından sonra Selçukluların kontrolüne girmişti. İlhanlıların Anadolu'daki tahakkümlerini arttırmaları ve Anadolu Selçuklu Saltanatının giderek zayıflaması sonucunda 13. asrın sonları ile 14. asrın başlarında Anadolu'da beylikler devri başlamıştır. Bu arada Samsun ve Lâdik yöresinde de II. Izzeddin Keykâvus (aralıklarla 1246-1262) neslinden gelen Kubadoğulları bir beylik kurmuştur[10]. 1318 civarında bir İlhanlı valisi olarak görev yapan, Keykâvus'un torunu Taceddin Altunbaş Gazi Çelebi tarafından kurulan beylik onun ölümünü müteakip (1340-1350 ?) ikiye bölünmüştü. Oğlu Keykubad Samsun, Kavak ve Lâdik'e hâkim olurken lalası Emir oğlu Taşan Merzifon, Havza ve Vezirköprü yörelerinde Taşanoğulları Beyliğini kurmuştur. Keykubad'dan sonra oğlu Ali başa geçmiş ve bu küçük beylik Amasya valisi Şadgeldi Paşa ve halefi Ahmed'i metbû tanımıştır. Lâdik, Yıldırım Bayezid Amasya'yı fethettikten sonra savaşmadan Timurtaş Paşa'ya teslim olmuş ve böylece Osmanlı topraklarına katılmıştır[11].

Araştırmamız temelde biri "muhasebe icmali" niteliğindeki bir defterle iki mufassal deftere dayanmaktadır. İlk kaynağımız I. Selim (1518-1520) devri sonlarında Mehmed bin İbrahim'in deruhde ettiği Rum Vilâyeti tahririne dayanan TT 387 numaralı (muhasebe icmali) defterdir[12]. Bu defterde Amasya sancağına bağlı Lâdik Kazâsı 366-369. sayfalar arasında yer almaktadır. Bu defterde, kazâya bağlı yerleşim birimlerinin nüfus ve geliri, dirlik türü esasına göre, yani padişah hassı, mirliva hassı, timar ve zeamet vb. olarak ve özet bir şekilde yazılıdır. Kayıtlı yetişkin (buluğ çağının üzerindeki) erkek nüfus hâne-mücerred ayırımına göre yazılırken, vergi gelirleri sâdece toplam hâsıl olarak verilmiştir.

---

[9] Evliya Çelebi'nin Lâdik adı ile ilgili rivayeti bir yakıştırmadan ibarettir. Ona göre, Melik Gazi şehri fethettikten sonra ümerasından biri "*Sancağı kal'a üzerine dikmeyelim*" der; Melik Gazi ise cevaben, "*Lâ dik sancağı*" der. Arapça'da "lâ" "hayır" demek olduğu için Melik Gazi "*Hayır dik sancağı*" demiş, olmaktadır. Böylece şehrin adı Lâdik olarak kalır: *Seyahatnâme***,** İstanbul 1314 (1896), c.II, s.390. Lâdik hakkında özet bilgi için bkz. Besim Darkot, "*Lâdik*", *İslâm Ansiklopedisi***,** c.7, s. 1-2.

[10] Bkz. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi,* İstanbul 1927, C.lll, s.23 vd.; Kazım Dilcimen, *Canik Beyleri,* Samsun 1940, ss. 45 vd. Lâdik, daha sonra Osmanlı hâkimiyeti altında Kubadoğlu Cüneyd Bey'e bırakılmıştır.

[11] Bkz.İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* c.I, 3.bs., Ankara 1972, s.298.

[12] Rum'un yanısıra Karaman'ı da kapsayan bu defter bugüne kadar pekçok araştırıcı tarafından kullanılmıştır. Defterin Canik Sancağı ile ilgili kısmı Bahaeddin Yediyıldız-Mehmet Öz-Ünal Üstün tarafından *Ordu Yöresi Tarihinin Kaynakları* serisinin üçüncü cildi olarak yayına hazırlanmış ve olup Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Mehmed bin İbrahim'in Sultan Selim zamanında, 1520'de Rum tahririnin tamamladığına dair bkz. İ.Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı,* İstanbul 1975, s.20; Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990, s.4-5.

İkinci kaynağımız TT 387[13] ile mukayese edildiğinde ondan sonra yazılmış olduğu intibaını veren bir mufassal defter olan TT 90'dır. Katalogda I. Selim devrine atfedilen bu defterin 1-60. sayfaları Lâdik kazâsına aittir. O. Özel, bu defterin 1554 civarında Atâî b. Celal tarafından yapılan Rum Vilâyeti tahriri sonrasında yazıldığını söylemektedir[14] ki bizce de bu doğru bir tahmindir[15]. Gerçekten de TT 387'deki Lâdik'e dair verilerle TT 90'dakiler karşılaştırıldığında, ikincinin daha sonra yapılan bir tahrire ait olduğunu gösteren pek çok belirti görülür. TT 90'daki köy gelirleri ile TT 387'deki hasıl rakamları bir iki istisna dışında tamamen farklıdır. Yine bir iki istisna dışında TT 90'daki nüfus ve hasıl miktarları daha yüksek görünmektedir[16]. Acaba TT 387 I. Selim devrinde yapılmış bir başka tahrire göre düzenlendiği halde TT 90 I. Selim devri sonlarında veya Kanunî devri başlarında yapılan bir tahririn sonuçlarını mı ihtiva etmektedir? Daha önce incelediğimiz Canik Sancağına ait TT 54 ile büyük benzerlikler gösterdiği rahatlıkla görünüyor[17]. Ancak iki defterin farklı kişiler tarafından yazıldığı da anlaşılmaktadır; yani verilerin yazılış biçimi aynı görünse de yazı stilleri biraz farklılık gösterir. Yine, TT 54'ün, Canik Sancağı için TT 387'nin dayandığı mufassal defter olduğu söylenebilirken (hasıl rakamlarının uyumu bunu gösterir)[18] aynı durum Lâdik'te niçin farklıdır? Muhtemelen TT 90, TT 387'den bir müddet sonra yazılmıştır, Zira hem daha yüksek gelir ve nüfus rakamları vardır hem de TT 387'de divânî hissesi

---

[13] Bu defterde yer alan Rum Kanunnâmesi 926 (1519-20) tarihini taşımaktadır (s.351). Krş. B.Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi,* Ankara 1985, s. 149.

[14] *Changes in Settlement Patterns, Population and Society - A Case Study Of Amasya,* 1576-1642, Basılmamış Doktora Tezi, Manchester Üniv., 1993, s.31. Bu tespitin dayanaklarını daha önce hazırladığı bir doktora ödevinde ortaya koyan ve bu bilgileri bana aktaran O.Özel'e müteşekkirim.

[15] Atâî Bey'in Rum tahriri hakkında bkz., A.Şimşirgil, *aynı tez,* s.5-6. Rum'a tâbi Amasya ve Canik sancaklarının 1574-1576 tarihli defterlerinde bir önceki defter serisinin muharriri Atâî Bey'in yaptığı bazı hatâlar yer yer düzeltilmektedir. Meselâ bkz. *TK 33,* v.265a, 283a.

[16] Her ne kadar iki defterdeki toplam gelir miktarları arasında fazla bir fark yoksa da *(TT* 387de 274.149, *TT* 90'da 292.834 akçe yani % 6,8'lik bir fark) gerçek durum biraz daha farklı olmuş olabilir. Aşağıda da açıklandığı üzere *TT 90*'daki *mâlikâne* geliri bizim burada tahmin ettiğimizden daha fazla olabilir. Ayrıca, *TT 90'*da olmayıp, *TT 387'*de bulunan iki köyün geliri de hesaba katılmalıdır (İbi köyünün 3186 akçe *divânî* ve 2074 akçe *mâlikâne* geliri ile Çakırkıranöyüğü köyünün 2234 akçe *divâni* ve 1634 akçe *mâlikâne* geliri-toplam 9128 akçe-). *TT 397'*deki *mâlikâne* gelirleri ile bu iki köyün geliri çıkarılır ve her iki defterde de aynı kalan Lâdik kasabası geliri hesap dışı tutulursa köylerden elde edilen *divânî* geliri ile müsellem, mezraa vb. gelirinin *TT 387'*de 159.8119 akçe iken *TT 90'*da aynı gelir kalemleri toplamının 183.898 akçe olduğu yani iki defter arasında % 15'lik bir fark bulunduğu anlaşılır.

[17] Rum Vilâyetinin XV. yüzyıldaki defterlerinin aksine bu defterlerde artık timar sahiplerinin adları ve mâlikâne hasılları yazılmamıştır. Yazım tarzı da aynilik gösteriyor. Meselâ, aynı toprak parçasına tasarruf eden iki kardeşten caba (topraksız evli erkek) statüsündeki önce yazılıyor, daha sonra da kardeşinin adı altında sahip olunan toprağın miktarı ve 'maa biradereş' ibaresi yer alıyor: Bkz. *TT 90*, s. 12 (Tatlucak köyü): "Yusuf veled-Mehmed, caba; Ramazan birader-i o, bennâk, ma'a biradereş, becayı pedereş". Gerek *TT 90*, gerek *TT 54*, gerekse benzer defterlerde bu tür sayısız kayıt vardır.

[18] Bu konuda, *15 ve 16.Yüzyıllarda Canik Sancağı* adlı çalışmamızda geniş bilgi vardır.

timar olan bazı köyler, TT 90'da *"divânî timar, haliya hassa-ı hüdavendigâr"* biçiminde kaydedilmiştir[19].

Üçüncü ana kaynağımız 1575-76 tarihli Amasya Livası Mufassal Defteri'nin ikinci cildi olan TK 34 numaralı defterdir. Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde bulunan bu defterde Lâdik kazâsı v. 110b-136b arasındadır ve önce Nefs-i Lâdik'teki mahallelerin nüfusu ve kasabanın gelirleri, daha sonra da köyler yazılıdır. Trabzon Sancakbeyi Ömer Bey tarafından 1570'lerde gerçekleştirilen Rum Vilâyeti tahririnin sonuçlarını yansıtan bu mufassal defterden başka aynı tahrire ait TK 245 numaralı Amasya Livası timar icmali ile TK 583 numaralı Rum Evkaf defteri mevcuttur.

Kaynaklardan bahsederken de zikrettiğimiz üzere Lâdik kazâsı 15. yüzyıldan itibaren Rum beylerbeyiliğine bağlı Amasya Sancağının bir parçası olmuştur. Evliya Çelebi'nin rivayetine göre Amasya'da şehzade sancağı beyi olduğu sıralarda II. Bayezid her sene altı ay Lâdik kasabasında yazı geçirirdi[20]. Lâdik'in bu idarî statüsü Cumhuriyet devrine kadar sürmüş ve Cumhuriyet devrinde Samsun'a bağlanmıştır.

16. yüzyılda Lâdik Kazası bir kasaba ile 44 köyden oluşmaktaydı. Bu durum 1520 ilâ 1576 arasında hemen aynı kalmıştır[21]. Yörede ağırlıklı olarak yerleşik bir hayat sürülmektedir; ancak konar-göçer asıllı olup büyük ölçüde toprağa bağlanan birkaç gruba da rastlanmaktadır. Defterlerde *Etrâkiye* olarak geçen bu cemaatlerin tarımla meşgul oldukları, yani sadece hayvancılık yapmadıkları üzerlerine kaydedilen vergilerden açıkça anlaşılır[22]. Lâdik kasabası ise 12 mahalleden oluşan mütevazı bir şehir-kasaba idi. Kasabanın mâlikâne geliri, türbe ve zaviyesi Lâdik'te bulunan meşhur Şeyh Seyyid Ahmed-i Kebîr evlâdına aitti[23]. Şehrin divânî geliri ise Şehzade Ahmed'in annesi (Bülbül Hatun)nin mülkü iken (TT 387, s.366) daha sonra vakfedilmiştir[24]. Şehrin mahalleleri ve nüfusu 1520, 1554 ve 1576 tarihlerinde şöyleydi:

---

[19] Bu durumdaki köyler şunlardır *(TT 90):* Akpınar (s. 9), Başlamış (s. 18), Hayvalu (s. 35), Esengeldi (s. 40), Salur (s. 51). Bu köyler *TT 387*'de 367-368. sayfalardadır. Bu köylerin statüsü 1570'lerde derlenen son mufassal defter olan *TK 34*'te de aynıdır.

[20] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme***,** İstanbul 1314 (1896), c.II, s.390.

[21] *TT 387*'ye göre köy sayısı 46'dır. Bu defterde yer alan İbi ve Çakırkıranöyüğü (?) köylerine *TT 90* ve *TK 34*'te rastlamıyoruz.

[22] Lâdik kazâsında iskân, nüfus, sosyo-ekonomik yapı hakkında ayrı bir çalışmayı yakında yayınlamayı ümid etmekteyiz. Burada sadece bir fikir vermek üzere şehrin ve köylerin toplam nüfusu tablo halinde gösterilmiştir.

[23] Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebîr hakkında bkz. Sadi Bayram, "Lâdik ve Seyyid Ahmedi Kebîr er-Rıfaî Hazretleri", *Türk Dünyası Araştırmaları***,** Ekim 1991, sayı 74 (İstanbul 1991), ss.139-156.

[24] Esasen Bülbül Hatun'un yaptırdığı cami ve hamamın vakıfları 1509'da tanzim edilmiştir. H.Hüsameddin, *Amasya Tarihi***,** c 1, s. ; S.Bayram, *aynı makale***,** s.142.

Tablo 1a: *Lâdik Şehri Mahalleleri ve Nüfusu*

LÂDİK	***1520***				***1554***				***1576***			
Mahalle	***Nef.***	***Ha.***	***Mü.***	***Di.***	***Nef.***	***Ha.***	***Mü.***	***Di.***	***Nefer***	***Hane***	***Müc.***	***Di.***
Câmi-i Cedid	*108*	*71*	*36*	*1*	*120*	*78*	*41*	*1*	*140*	*120*	*18*	*3*
Pazar	*25*	*11*	*12*	*1*	*38*	*26*	*12*	*-*	*63(2)*	*49*	*11*	*3(2)*
Künbed	*25*	*12*	*12*	*1*	*39*	*24*	*14*	*1*	*68*	*54*	*6*	*8*
Kara Hasan/Koyuncu	*19*	*9*	*4*	*1*	*27*	*18*	*9*	*-*	*41*	*24*	*17*	*-*
Polad	*20*	*10*	*9*	*1*	*50*	*23*	*26*	*1*	*58*	*30*	*27*	*1*
Zâviye (Tekke)	*42*	*27*	*15*	*-*	*63*	*37*	*26*	*-*	*85(88)*	*44*	*41*	*(3)*
Şehreküstü	*39*	*24*	*14*	*1*	*49*	*32*	*15*	*2*	*72*	*47*	*25*	*-*
Şerefeddin	*36*	*25*	*11*	*-*	*29*	*24*	*5*	*-*	*68*	*46*	*21*	*1*
Kârez (Gâzer ?)	*14*	*12*	*1*	*1*	*27*	*17*	*10*	*-*	*20*	*14*	*5*	*1*
Hacı Mehmed (Mescidi)	*18*	*13*	*4*	*1*	*30*	*21*	*7*	*2*	*46*	*29*	*17*	*-*
Pazarbaşı (n.d.Koğa)	*58*	*27*	*30*	*1*	*61*	*29*	*32*	*-*	*109*	*69*	*39*	*1*
Kellez (n.d.Kilyas)	*20*	*10*	*9*	*1*	*16*	*13*	*3*	*-*	*54*	*35*	*19*	*-*
TOPLAM	*419*	*251*	*157*	*10*	*549*	*342*	*200*	*7*	*824*	*561*	*245*	*18*

Açıklamalar: 1520 tarihli defterdeki hâne rakamı 252 olarak verilmiş, bizim toplamımız ise 251'dir. Ancak dikkat edilirse hane, mücerred ve diğer toplamı 418 yapıyor; bunun sebebi Pazar mahallesinde nefer sayısı 25 iken hâne, mücerred ve diğer toplamının 24 olmasıdır. Muhtemelen buradaki hâne rakamı 11 yerine 12 olmalıdır. "Diğer" sütunundakilerin tamamı 1520'de imamdır. 1554'dekilerin 3'ü imam, 1'i divane, 1'i pir-i fani ve 2'si caba'dır. 1576'da ise 1 hatip, 2 imam, 2 duaguy, 3 köprü tamircisi (müremmim-i cisr), 1 muhassıl (talebe) ve 6 niteliği belirsiz kişi bu kategoride yer almıştır. Ayrıca parantez içinde gösterilen ve nefer rakamına katılmayan 5 kişi de "an uteka..." olarak yazılıdır.

Yukarıdaki tabloyu kısa bir değerlendirmeye tâbi tutarsak Lâdik kasabasının 16. yüzyılda küçük boy bir kasaba olduğu ve nüfusunun, diğer pek çok Anadolu kasabası gibi, 16. yüzyılın ikinci yarısında yüzde yüze varan bir oranda arttığı söylenebilir. Şehrin tahminî nüfusu 1520 dolaylarında 1300-1500 arasındadır. Deftere kayıtlı olmayan yönetici zümre mensupları ve askerleri de katarsak 1500-1800 kişilik bir nüfustan bahsedebiliriz. 1576'da ise kayıtlı olmayanlarla beraber 3000 kişi civarında bir nüfustan bahsedilebilir[25]. Kır nüfusunun ise 1520-1576 arasında yüzde 91 artış gösterdiği müşahede ediliyor.

[25] Tahrir defterlerine göre nüfusun hesaplanması tartışmalı bir durumdur. Burada Barkan'ın önerdiği *"hâne* x 5" formülünün yanısıra diğer bazı araştırmacıların kullandıkları *"nefer* x *3"* ve *"nefer* x 4" gibi formüller uygulanmış ve kabaca şehrin nüfusu hesaplanmıştır. Meselâ bir haneyi beş kişiden oluşmuş kabul edersek 1520'de imamlar dahil 262 hanede toplam 1310 kişi yaşadığını hesaplarız. Bazı araştırıcıların yaptığı gibi mücerred rakamlarını buna eklersek 1467 rakamına ulaşırız. Kayıtlı olmayanların % 15'lik bir paya sahip olduklarını varsayarsak 1687 kişilik bir toplam nüfus rakamı elde ederiz. *"Nefer* x 4" formülünü uygulayıp yine kayıtlı olmayan gruplar için % 15 eklersek 1927 rakamına ulaşırız ki bu, 1520 için tavan rakam olarak kabul edilmelidir. Aynı tarih için en düşük nüfus tahmini ise *"nefer* x *3"* formülü ile (tabii % 15'lik ekleme de yapılarak) elde edilen 1445 rakamıdır. Tahrir defterlerine göre nüfusun

Tablo 1b: *Lâdik Kazâsı Köylerinde Nüfus*

Tarih	Reaya	Etrakiye	Müsell.	Muaf	Gebran	Toplam
1520	2200	(56)	12	11	(367)	2223
1554	2656	(88)	136	104	(268)	2896
1576	3963	(154)	197	138	(517)	4298

Not: 1554 ve 1576'da muaf ve müsellemler resm-i çift sistemine göre yazılıdır. Parantez içindekiler reâyâ arasında sayıldığından ikinci kez toplama katılmamışlardır.

Tablo 2a: *1520'de Lâdik Kazâsı Gelirleri*

Havass-ı Hümayun	Timar ve Zeamet	Malikâne Kale	Timar
25.469	133.935	104.864*	2428

*Mâlikâne gelirinin 1554 akçesi divânîsi kale tımarı olan bir köye, 4248 akçesi divânîsi padişah hassı olan bir köye kalanı ise timar ve zeamet olan köylere aittir. Bu rakamlar fasıl sonlarında verilmiştir. Fasıl sonlarında Hassa-i padişahî 25.469 akçe divânî ve 4248 akçe mâlikâne olarak gösterilirse de bu mâlikânenin sadece 1500 akçesi padişah hassıdır. Timar ve zeamet geliri 133.935 akçe divânî ve 99.62 akçe mâlikâne; Amasya kalesi mustahfızlarının timar geliri ise 2428 akçe divânî ve 1554 akçe mâlikâne geliri olarak yazılıdır. Bizim hesaplamalarımıza göre gelirler ve dağılımı şöyledir:

Tablo 2b: *Kaza Gelirlerinin Dağılımı*

	Havass-ı Hümayun	Timar ve Zeamet	Vakıf /Mülk	Kale	Tima	Diğer
	26.619	138.327	51.552	46.721	2.428	8.502
%	9.71	50.46	18.81	17.04	0.88	3.1

**27.006 akçelik Lâdik şehri geliri mülk geliri içinde yer almaktadır. Defterdeki fasıl toplamları 266.696 akçe, bizim toplamımız ise 274.149 akçe çıkmaktadır. Bu fark muhtemelen Tablo II b'deki Diğer kategorisini oluşturan ve defterde hangi cihete tahsis edildiği belli olmayan 4160 akçelik 'el-Müsellemiye' ve 2451 akçelik 'Etrâkiye' hasılından kaynaklanmıştır. Bu çıktığında bizim toplamımız 267.538 akçe olmaktadır. Diğerdeki öteki gelirler ise şunlardır: 1220 akçe nereye tahsis olunduğu açıkça belirtilmeyen mezraa geliri ve 671 akçe çiftlik geliri. Mezraa gelirlerinin muhtemelen 865 akçesi timar, 200 akçesi vakıf ve 155 akçesi mülktür.

Tablo 2c: *Gelir Türleri ve Tahsis Edildikleri Cihetler*

Gelir Türü	Hasıl	H.Hüm.	Timar	Vakıf	Mülk	Diğer
Divânî	141.146	6440	128.392	1646	4668	-
Mâlikâne	78.196	1150	12.363	49.906	15.047	-
Niyabet	13.029	13.029	-	-	-	-
Çayır	6000	6000	-	-	-	-
Müsellem	4160	-	-	-	-	4160
Diğer	4342	-	(1176?)	(560 ?)	(155 ?)	4342
Nefs-i Lâdik	27.006	-	-	-	27.006	-
Toplam	274.149	26.619	140.755	51.552	46.721	8502

hesaplanması hakkındaki tartışmalar için bkz.Nejat Göyünç, "Hane Deyimi hakkında" *İÜEF Tarih Dergisi, Sayı 32* (1979), ss.331-348; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi, Sayı 22* (1991), ss.429-439.

TT 90, diğer 16. yüzyıl mufassal defterleri gibi, mâlikâne hisselerinin ait olduğu cihetleri belirtmekle beraber bunların gelir miktarlarını vermemektedir. Bu defere göre Lâdik kazasının gelirini hesaplarken, mâlikâne hissesi bulunan köylerin divânı gelirinin takriben yarısı kadar bir miktarı mâlikâne hasılı olarak kabul ettik. Gerçi TT 387 gibi mâlikâne hisselerinin yazıldığı defterlerde böyle bir ortalamayı haklı çıkaracak veriler varsa da, tek tek örneklerin bu şablona uymayacağı da aşikârdır. Ama biz yine de tahminî toplam geliri vermek açısından böyle bir hesaplama yapmayı uygun gördük[26].

Tablo 3: *TT 90'a Göre (1554) Lâdik Kazâsı Gelirleri*

Gelir Türü	***Hasıl***	***H.Hüm.***	***Timar***	***Vakıf***	***Mülk***	***Diğer***
Divânî	*160.505*	*31.241*	*124.264*	*-*	*5000*	*-*
Mâlikâne	*81.930*	*-*	*11.100*	*55.680*	*15.150*	*-*
Niyâbet	*13.243*	*-*	*-*	*-*	*-*	*13243*
Kasaba	*27.006*	*-*	*-*	*-*	*27.006*	*-*
Diğer	*10.15*	*-*	*-*	*-*	*-*	*10150*
Toplam	*292.834*	*31.241*	*135.364*	*55.680*	*47.156*	*23393*
Yüzde	*100*	*10.67*	*46.22*	*19.02*	*16.1*	*7.99*

*Mâlikâne gelirleri ve dolayısıyla mülk ve vakıfların payları buradaki tahminimizden biraz daha fazla olmuş olabilir. 'Diğer' kategorisi 2745 akçelik 'Etrâkiye' ve 7405 akçelik 'el-Müsellemiye' hasıllarından oluşmaktadır. TT 387'ye göre Padişah haslarında az bir artış görünüyor ama orada niyâbet hissesi açık bir biçimde havass-ı hümâyuna yazılıdır. Eğer TT 90'daki 13.243 akçelik niyâbet geliri de padişahın ise havass-ı hümâyunun hissesi daha da artmış olmalıdır (Toplam gelirin yüzde 15 kadarı).

Tablo 4: *1576'da Lâdik Köyleri Gelirleri*

	H.Hüm	***H.M.Liva Vakıf*** *17.037 147.645 34.294.590*	***Zea. ve Tim.***	***Vakıf***	***Mülk***	***Belirsiz***
Divani	*42.500*	*17.037*	*147.645*	*3.429*	*5.500*	*5.651*
Maliki	*-*	*-*	*4.590*	*73.975*	*21.435 6.77*	
Top.	*42.500*	*17.037*	*152.235*	*77.404*	*21.435*	*5.651*
%	*13.44*	*5.38*	*48.14*	*24.47*	*6.77*	*1.79*

Divâni Gelirleri: 198.080, Mâlikâne (tahmini): 94.500, **Diğer:**23.682, **Toplam:**316.262

Divânî hisselerdeki öşürden hareketle mâlikâne geliri 110.000 akçe civarında çıkmaktadır. Bizim yukarıdaki hesabımız ise mâlikânenin divânî'nin yarısı olarak

[26] Mâlikâne hissesinin ürün öşürlerinden oluştuğu ve divânî hissedeki öşür miktarı ile mâlikânedekinin eşdeğer olduğu 1485 civarına ait Rum Vilâyeti defterlerinde açıkça görülür. Bundan hareketle, divânî içindeki öşürlerin tek tek toplanmasıyla da tahmini malikane hasılı bulunabilirdi; ancak bu daha uzun zaman ister ve tecrübelerimize göre de burada kullandığımız ortalama tahminden fazla farklı sonuç vermezdi. Bu konuyu ayrıntılı olarak şurada tartıştık: M.Öz, "*Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi*", ss.231-232.

hesaplanmasıyla bulunmuştur (94.500 akçe). Bunu kullanmamızın sebebi vakıf ve mülklerin payını kolay ve kaba bir tahminle hesaplamaktır.

Nefs-i Lâdik gelirleri şöyledir: (Toplam 31.760) 8000 akçe boyahane, 8000 akçe tamga, 4000 akçe çayır, 200 akçe ? geliri, 6000 akçe mukataa-i bazar-ı galle geliri ve 1000 akçe beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mefkud ve yaya ve abd-ı abık geliri, 3000 akçe bâd-ı hevâ vs., 500 akçe ihtisab, 100 akçe kovan resmi ve toplam 6 değirmenin 153 akçelik divânî geliri (merfu' olduğu için meyhane ve bozahane mukataaları gelirleri hesaba katılmamıştır). Ayrıca bu toplama dahil olmayan ve hass-ı hümayuna ait olan 10.000 akçelik bir çayır geliri de yazılmıştır (TK 34, v. 113b).

Hem 1520 civarında hem de 1570'lerde Lâdik kazâsına baktığımızda mâlikâne-divânî sisteminin kendisini açık bir şekilde hissettirdiğini görmekteyiz. TT 90'a göre gelirlerin yüzde 35 kadarı, TK 34'e göre ise yaklaşık yüzde 30'u vakıf ve mülklere aitti. TK 34 için ürünlerden hareketle bulduğumuz tahminî mâlikâne gelirini (113.672 akçe ki bunun 99.792 akçesi vakıf ve mülk olarak tahmin edilmiştir.) esas alırsak bu oran yüzde 33'e çıkmaktadır. Barkan'ın da yerinde olarak belirttiği üzere bu orana ancak sistemin aslî şekliyle uygulandığı yerlerde rastlanmaktadır[27].

Sistemin yaygınlığının önemli bir göstergesi de yörede incelenen bütün defterlerde varlığını sürdüren 44 köyün statüsüdür. Bu köylerden 5 tanesinin mâlikâne hissesinin 1520'lerde timar olarak tahsis edildiğini görüyoruz (Ustasaray, Görenler/Kürtler, Kafirviran, Mutemedlû, Kızılkilise, Yumaklu)[28]. 7 köyün mâlikâne hissesi ise kısmen timar veya has olarak tahsis edilmiştir (Çepni, Kobuzcu, Başlamış, Kızoğlu, Gülbulaş, Gömiviran/Güneviran, Gülalaş). Buna mukabil, 19 köyün mâlikânesi tamamen ve 11 köyün ki kısmen çeşitli vakıflara tahsis edilirken, 4 köy ve 2 mezraanın mâlikânesi tamamen ve 5 köyünki de kısmen mülk olarak tasarruf edilmekteydi; ayrıca Ahmed-saray köyünün hem divânî hem de mâlikânesi Seyyid Zeynelabidin'in evlâdının eşkünlü mülkü idi.

Lâdik kazâsında sistemin bu müessiriyeti nasıl açıklanabilir? Burada mâlikâne-divânî sistemi ile ilgili olarak yukarıda açıklanan hususları hatırda tutarak ve vakıfların kimler tarafından tesis edildiği ve mülklerin sahiplerinin kimliği üzerinde durarak bir cevap arayacağız. Bunun için öncelikle yöredeki vakıf ve mülklerin bir listesini vermek uygun düşecektir. 1520 ile 1575-76 arasında fazlaca bir farklılık yoktur. Sadece bir iki hisse mülkten vakfa dönüşmüştür. Yine mâlikâne hissesi daha önce timar olan

[27] Barkan, "*Mâlikâne-Divânî Sistemi*", s.167. Benzer bir durumu Vezirköprü yöresinde de tespit etmiştik. Krş. M.Öz, "*Vezirköprü Yöresinde Mâlikâne-Divânî Sistemi*", s. 233.

[28] 1570'lerde bu köylerin vakfa ve mülke dönüştüğü görülüyoruz. *TK 34,*v. 127b, 129a, 130a, 133b, 134b ve 135b.

Kızılkilise, Yumaklu, Mutemedlû ve Kürtler adlı köylerin bu defa mülk ve vakfa dönüştürüldüğü görülmektedir[29]. Ekte 1520 civarına ait genel bir tablo verilmiştir.

Burada ilk göze çarpan hususlardan birisi Lâdik köylerinin mâlikâne gelirlerinin önemli bir kısmının (takriben 13.000 akçe) Seyyid Ahmed-i Kebîr'in ahfadının evlatlık vakfı oluşudur. Defterlerde Seyyid *Ahmed sâhib-i hâl ve Seyyid Tâc* olarak geçen bu kişinin Rifâî tarikatı kurucusu Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali er-Rifâî'nin torunu ya da müridlerinden/halifelerinden olduğu ve onunla karıştırılmamak için Seyyid Ahmed-i Kûçek diye anıldığı anlaşılıyor. Kendisi her ne kadar muahhar tarihli bazı kaynaklarda ve günümüzde Seyyid Ahmed-i Kebir diye tanınıyorsa da Eflâkî ve İbn Battuta gibi çağdaş kaynaklarda Seyyid Ahmed-i Kûçek diye anıldığı anlaşılmaktadır[30].

Yine bazıları aynı aile mensuplarının isimlerini çağrıştıran diğer Seyyid ailelerinin toplam 12.315 akçelik bir gelire evlatlık vakıf olarak tasarruf ettikleri ve aynı sülaleden Seyyid Zeynelabidin evlâdının[31] bir köyün tamamına (7058 akçe) eşkünlü mülk olarak sahip bulunduğu dikkate alınırsa, seyyidlerin ve özellikle Seyyid Ahmed'in ailesinin burada çok eskiden kökleştiği ve Osmanlı Devleti'nin de onların geçmişten gelen bu hukuklarına riayet ettiği söylenebilir (Amasya'da valilik yapan şehzadelerin bu aile ile ilişkilerini araştırmak ilgi çekici olabilir).

Mülk sahipleri arasında bey ve çelebi ünvanlı kişilerin bulunması da bize bu yöredeki mâlikâne-divânî sisteminin Osmanlı öncesi kökleri hakkında ipuçları temin etmektedir. Bunların bir kısmının zamanla mülklerini satma veya vakfetme yoluna gittikleri de görülmektedir. Bu çerçevede Hüseyin Ağa ve Firuz Ağa adlı iki kişinin bazı hayratları dikkati çekiyor. Bu kişilerin Havza, Lâdik, Kavak vb. yerlerde bazı mâlikâne hisselerini satın alıp daha sonra vakfettikleri 1520 civarına ait defterlerden anlaşılıyor. Firuz Ağa Medresesinin Havza'da olduğu kesin; Hüseyin Ağa'nın ki de muhtemelen aynı yerde idi.

---

[29] *TK 34*'e göre bu köylerin *mâlikâne* gelirlerinin yarısı Hacı Beğtimur Köyünde (Kavak kazasında) Abdurrahman Camii ve buk'asına vakfedilmişti; bu köylerin *mâlikâne* hisselerinin diğer yarısı ise mülk idi.

[30] Krş. İsmail Erünsal-A.Yaşar Ocak, *Elvan Çelebi-Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye*, 2. bs., T.T.K., Ankara 1995, ss.XLIII-XLIV; Sadi Bayram, "Lâdik ve Seyyid Ahmedi Kebîr er-Rifaî Hazretleri", s. 145 vd. Öte yandan Eflâkî'deki kayıtlar Seyyid Ahmed-i Kûçek'in babası(?) Taceddin'in Mevlânâ, kendisinin ise Ulu Arif Çelebi ile çağdaş olduğunu gösterir *(Ariflerin Menkıbeleri,* çev. Tahsin Yazıcı, c.ll, İstanbul 1989, s.131 ve 314-315). Taceddin'in Seyyid Ahmed Rifaî'nin oğlu olduğu yazılıdır. Buradaki Seyyid Ahmed'in Dede Garkın'ın çağdaşı olan Seyyid Ahmed-i Kebir olması muhtemel görünüyor (krş. Erünsal-Ocak, aynı yer). Bu kişi tarikat kurucusunun kızlarının (Fatma veya Zeynep'in) Ahmed adını taşıyan oğullarından biri olabileceği gibi halifelerinden de olabilir. Lâdik'teki Seyyid Ahmed-i Kebir veya Kûçek bin Taceddin ise bunun torunudur. Tarikat kurucusu Ahmed er-Rifâî hk. bkz. M.Tahralı, "Ahmed er-Rifâî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2. cilt, ss.127-130.

[31] *TT 387*, s.369. H.Hüsameddin Ahmedsaray köyünde Zeynelabidin'in Rufaî tekkesi ve kârgir camii olduğunu da yazıyor: *Amasya Tarihi*, c.l, Ankara 1986, s.316-17; S.Bayram, *a.g.m*., s.143.

Yöre dışında bulunup Lâdik kazâsı köylerinden gelir temin eden diğer vakıflar Amasya'daki Pervane Camii ile Osmancık'taki Mehmet Paşa İmareti'dir. Pervane Camii Lâdik'te 4 köyün mâlikâne gelirinin tamamına, 2 köyün mâlikâne gelirinin ise yarısına mutasarrıftı. Bu gelirlerin de yarısı cami vakfına, yarısı da cihet-i tevliyete ayrılmıştı. Mehmed Paşa İmareti ise bir köyün mâlikâne gelirinin yarısına sahipti. Yörede ise kasaba merkezinde Seyyid Ahmed zaviyesi ve Seyyid İzzeddin Zaviyesi, Hacı Yunus Camii, Bülbül Hatun Camii[32], kır kesiminde iki zaviye, 1 çeşme ve pınar vakfı ve 1 de genel vakıf bulunmaktaydı.

Lâdik kazâsı, çevresindeki bazı kazâlar gibi, Osmanlı hakimiyeti öncesindeki özelliği ve buradaki yerel aristokrasinin Fetret devrinde Çelebi Mehmed'e sağladığı destek vb. dolayısıyla, mâlikâne-divânî sisteminin aslî şeklini muhafaza ettiği yerlerden biri olmuştur. Buradaki vakıf ve mülk gelirleri toplam kaza gelirinin yüzde 35'i civarındadır. Vakıf gelirlerinden Lâdik'teki bazı kuruluşların yanısıra Amasya, Havza ve Osmancık'taki bazı cami ve imaret vakıfları da yararlanıyordu. Yöredeki vakıf gelirinin mühim bir kısmı, Lâdik'te türbesi bulunan meşhur Rifaî şeyhi Seyyid Ahmed-i Kebir (aslında S.Ahmed-i Kûçek)'in evlâtlık vakfı ile aynı aileden olması muhtemel diğer bazı seyyidlerin evlatlık vakıflarına tahsis edilmiştir. Amasya'da valilik yapan Osmanlı şehzadelerinin Lâdik'i yazlık olarak kullandığı ve II. Bayezid'in eşi (Şehzade Ahmed'in annesi) Bülbül Hatun'un, Lâdik kasabasının divânî hissesine önce mülkiyet üzere tasarruf ettiği ve sonra da bu geliri yaptırdığı cami ve hamama vakfettiği görülmektedir.

Dîvânî gelirlerinin tamamına yakını ile *mâlikâne* gelirlerinin az bir kısmının timar, zeamet ve hass olarak verildiğini yukarıda belirtmiştik. Timar gelirleri toplam gelirin 1520'de yüzde 52 kadarını teşkil ederken bu oran daha sonra yüzde 46 civarına düşmüş görünüyor. Bunun en anlaşılır sebebi ise 1576'da, daha önce rastlamadığımız *mirliva hassı* gelirleridir (yaklaşık yüzde 5). *Havass-ı hümayun* ise yöre gelirlerinin yaklaşık yüzde 10 kadarına sahip iken bu oran 1576'da yüzde 13'e çıkmıştır. Sonuç olarak, *mâlikâne* hisselerinin tamamına yakını vakıf veya mülk, *divânı* hisselerinin tamamına yakını da timar, zeamet ve hass olarak tahsis edilmiş bulunan ve toplam gelirin yaklaşık yüzde 35'inin vakıf ve mülklerin tasarrufunda bulunduğu Lâdik kazâsında mâlikâne-divânî sisteminin ideal örneklerinden birisini görmekteyiz.

[32] Bülbül Hatun cami ve hamamı 1509'da yaptırıldığı halde *(Amasya Tarihi*, c.I, Ank.1986, 316-317), defterlerde bundan bahsedilmeyip Lâdik kasabasının *divânî* hissesinden hâlâ mülk imiş gibi bahsedilmesi, tahrir defterlerinde özellikle mülk sahiplerinin durumundaki değişmelerin bazen tam olarak yansıtılmadığı izlenimini vermektedir. Özellikle mülk sahibi olarak geçen kişilerin, aslında tahrir zamanında o yere mutasarrıf olan kişiler değil onların baba veya dedeleri olduğu kesindir. Bu durum bazen "hâliyâ evlâdı tasarrufunda" gibi ibarelerle belirtilir. Ayrıca *TK 583*'e göre kasabada 7'si cami, 1'i medrese vakfı olmak üzere toplam 12 vakıf daha mevcuttu (v.94a-b).

EKLER

Tablo 5: *Lâdik Kazâsında Vakıflar (TT 387ye göre, 1520)*

Vakfın adı ve yeri	***Gelir Kaynakları***	***Geliri***
1. Evlâd-ı Seyyid Ahmed-i Kebîr, sâhib-i hal (Seyyid Tâc); bunların bir kısmının kimin tasarrufunda olduğu yazılıdır. (Sitti Cihan Hatun Seyyid Kasım, Seyyid Mehmed, Seyyid Yahya Seyyid Hasan vb.	*Nefs-i Lâdik t.m.*	*?*
	K.Akpınar 1/2 m.	*872*
	K.Kobuzcu 3/4 m.	*1550*
	K.Onuz m.	*4700*
	K.Hayvalu t.m.	*1423*
	K.Hasırcı t.m.	*1046*
	K.Vakvak t.m.	*1121*
	K.Cevgi	*3070*
2. Evlâd-ı Sitti Hatun binti Seyyid Mahmud	*K.Kızoğlu 3/4 m.*	*862.5*
3. Evlâd-ı Şeydi Şemseddin ve Seydi Ali ve Sitti Hanım	*K.Yarımca t.m.*	*3154*
4. V.ev., Seyyid Ahmed bin Seyyid Kasım ve gayrihüm	*K.Eynekaraca t.m.*	*1472*
5. V.ev., Şeydi b.Sadrüddin ve gayrihüm	*K.Kocaoglan t.m.*	*3094*
6. V.ev., Seyyid Yahya b. Zeynelabidin	*K.Salur t.m.*	*2215*
7. Evlâd-ı Ahi Kasım bin Ahi Bahaeddin	*K.Başlamış 1,5/4 m.*	*722*
8. V.ev., Derviş Musa tasarrufunda (zaviyedar)	*Mezraa-i Manastır i.b.*	*200*
9. Zaviye-i Seyyid İzzeddin (Lâdik'te)	*K.Başlamış 1/4 m.*	*481*
	K.İbi 1/2 m.	*1037*
	K.Kavacık 1/2 m.	*473*
10. Medrese ve câmi-i Hüseyin Ağa Türkânî	*K.Şeyhlül/2m.*	*892*
	K.Kabacakoz 1/2 m.	*481,5*
	K.Esengeldi 1/2 m.	*664,5*
	K.Çiftlik t.m.	*1563*
	K.İbi 1/2 m.	*1037*
	K.Güneviran 2/3 m.	*366,5*
	K.Karapınar 2/3 m.	*962,5*
	K.Kavacık 1/2 m.	*473*
	K.Agcakaya 2/3 m.	*1036*
11 ..... Dede Zaviyesi (Şeyhlü kövünde)	*Cemaat-i.....Dede*	*920*
12. Câmi-i Pervane der Amasya (1/2 cami,	*K.Cice t.m.*	*1028*
	K.Küpecik t.m.	*1313*
	K.Hamid t.m.	*3308*
1/2 cihet-i tevliyet şeklinde)	*K.Gülbulas 1/2 m.*	*428*
	K.Gülalaş 1/2 m.	*130*
	K.Çölmekçi t.m.	*1000?*
13. Medrese-i Firuz Aga (Havza'da)	*K.Yenice 3/8*	*692*
	K.Karapınar 1/3 m.	*962,5*
	K.Ağcakaya 1/3 m.	*518*
14. Mescid-i Hacı Yunus (Lâdik)	K.Yenice 1/4 m.	461.5
15. Vakf-ı âmm der tasarrufı Mevlana….	K.Kemal t.m.	1691
16. Çeşme ve pınar-ı İsmail	K.Akpınar 1/2 m.	872
17. Zaviye-i Derinöz	Bu zaviyenin hasılı yazılmamış	
18. İmaret-i Mehmed Paşa (Osmancık'ta)	K. Boğaz 1/2 m.	1044.5

Kısaltmalar: m. mâlikâne; t. m.: tamam-ı mâlikâne; K.: Karye-i; V. ev.: evlatlık vakıf; i.b.: iki baştan.

Nefs-i Lâdik'in 1520'de 27.006 akçelik divânî geliri mülk olarak kayıtlıysa da gerçekte Bülbül Hatun'un 1509'da yaptırdığı cami ve hamama vakfedilmiştir. Nefs-İ Lâdik'in mâlikâne geliri ise Seyyid Ahmet evlâdı vakfına ait olup muhtemelen onlar tarafından Seyyid Ahmed Zaviyesinin masrafları için kullanılmaktaydı.

Tablo 6: *Mülkler ve Mülk Sahipleri (1520)*

Mülk Sahibi	***Köy***	***Gelir***
1. Ahmed Çelebi b.Adil Beğ ve Hasan ve Hüseyin evlâd-ı Cüneyd Beğ Ahmed Çelebi b.Adil Beğ Ahmed ve Hüseyin ve Hasan ibni	*Şeyhlü 1/2 m.* *Esengeldi 1/2 m.* *Kabacakoz 1/2 m.*	*892* *664,5* *481,5*
2. Sitti (binti) Salih (ve Sitti-yi Fakra ? Ve Sitti-yi Maşuk ? Şeydi Hasan)	*Boğaz 1/2 m.* *Alayundlu 1/2 m.*	*1044* *5 953*
3. Pirî Beğ (b.Ahmed Çelebi)	*Alayundlu 1/2 m.* *Veliyüddin 20/24 m.* *Cibal 1/2 m.*	*953*
4. Hüsam bin Polad	*Veliyüddin 2/24 m.* *Cidal 1/2*	*1967* *592*
5. Menteşe ve Ali	*Veliyüddin 2/24 m.*	*196.5*
6. Receb	*Veliyüddin 2/24 m.*	*196.5*
7. Mehmed Çelebi bin Mahmud Çelebi ve Mustafa veled-i Şükrullah	*Tatİucak t.m.*	*1735*
8. İlyas bin Hızır	*Yenice 1/4 m.*	*462.5*
9. Hacı Yunus	*Yenice 1/8 m.*	*231*
10. Pir Çon Çelebi (bin Mahmud Çelebi) der dest-i Osman b. Pir Çon ve oğlu Mehmed ve Üveys bin Yusuf	*Karamahmud t.m.*	*596*
11. Evlâd-ı Seyyid Zeynelabidin (eşkünlü)	*Ahmedsaray t.m.ve divânî*	*2390* *4668* *4668*
12. Verese-i Menteşe ve Sultan	*Mezraa-i Esen m.*	*?*

Ayrıca hasıl miktarı verilmeyen 2 mezraanın mâlikâne hisseleri de mülk idi (birisi ebnâ-yı Hasan ve Ali ve diğerlerinin, öteki de Yakub ve Hamdi (7/8) ve Hızır kızı....(1/8)'in tasarrufunda).

1576'da bunlara ilâveten yukarıda anılan Yumaklu, Kızılkilise, Mutemedlü ve Kürtler köylerinin mâlikâne gelirlerinin yarısı mülk olmuştur. (1/8 kadarı (1161 akçe) Sevindik v. Hüseyin'in, 3/8'i (3484 akçe) Hacı...'nın mülkü, kalan 4/8 (4645 akçe) ise Hacı Abdurrahman'ın Beğtimur köyündeki cami ve buk'ası vakfıdır (TK 34).

ONALTINCI YÜZYILDA CANİK (SAMSUN) SANCAĞINDA EŞKIYALIK FAALİYETLERİ

Emine ERDOĞAN[*]

Eşkıya tabiri, Arapça "şakî" kelimesinin çoğulu olup, Semseddin Sâmi bu kelimeyi "bed-bahd, bed-faal, bed-girdar, haylaz, habis, kuttâ-ı tarîk, serkeşlik vadisine sapan adam" olarak tanımlar[1]. Genel olarak bu tabirden "dağda-kırda yol kesen, hırsızlık yapan, azgın, habis, fesatçı" bir insan tipinden bahsedildiği açıktır[2]. Osmanlı belgelerinde ise eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan kişiler genellikle "haramî", "şakî", "ehl-i fesad" veya "suhte eşkıyası"[3] olarak kaydedilmiştir.

Eşkıyalığın, merkezî devlet gücünün çeşitli iç ve dış sebeplerle zayıf düşmesi ile birlikte gelişen ekonomik ve sosyal sıkıntılar sonucunda meydana geldiğini ileri sürebiliriz. Çünkü eşkıyalığın temelini oluşturan merkezî boşluklar, haksızlıkları ve zulmü de beraberinde getirir. Dolayısıyla bu durum toplumlarda bir başkaldırı ve ayaklanma hareketine yol açar[4]. Ancak bu tür faaliyetlerin daha çok "sosyo-ekonomik" sebeplerden kaynaklandığını ileri sürebiliriz. Nitekim 16. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'yu kasıp kavuran ve tarih literatüründe "*Celalî İsyanları*" olarak adlandırılan isyan hareketleri, bu yüzyılda Osmanlı devletinde meydana gelen siyasî ve sosyal değişimlere ekonomik bunalımların da eklenmesiyle her tabakadan insanın birbirleriyle kanlı kavgaya tutuşması sonucunda ortaya çıkan toplumsal bir hareketti[5].

Eşkıyalık suçunun cezasına gelince; bilindiği üzere Osmanlı hukuk sisteminde eşkıyalık, had cezası gerektiren suçlardan biridir[6]. Yol kesme veya hirâbe=kat'-ı tarîk olarak da adlandırılan eşkıyalık hareketinin cezası diğer had cezalarından farklılık göstermekteydi. Çünkü bu suçun temelinde, mevcut devlet nizamına karşı çıkmak ve devlete rağmen mala ve cana kastetmek yatmaktadır. Bu suçun cezasına gelince; hem yol kesip hem de adam öldürenler had cezası olarak idam (salb) edilirlerken; hem yol kesip hem de mal gasp edenlerin sağ elleriyle sol ayakları çaprazlama kesilir. Yol keserek, adam öldürüp hem de mal gasp edenlerin ise önce el ve ayakları çaprazlama

[*] *Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Şakî ve Eşkıyâ tabiri için bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet 1318, s.118, 781.

[2] Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 2003, s. 6.

[3] MD, C.69, 50/98 (29 Cemaziye'l-evvel 1000-13 Mart 1592).

[4] Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar, s. 8.*

[5] Mustafa Akdağ,*Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları*, Ankara 1999, s.14.

[6] Had cezalarını gerektiren suçlar yedi tane olup bunlar zina, iffete iftira (kazf), içki içmek (şirb), hırsızlık (sirkat), yol kesme (hirâbe=kat'-ı tarîk), dinden dönme (riddet) ve isyan (bağy)dır. Bkz. Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi, Kamu Hukuku***,** Cilt I, Konya 1989, s. 252.

kesilmekte sonra da idam edilmekteydiler. Sadece yol kesenler ise, tevbe edinceye kadar hapsedilmekteydiler[7].

Türk hukuk tarihinde haramîlik olarak da adlandırılan bu suç için idam cezasının uygulanmasına ise "siyâset"[8] denilmektedir. Devlete isyan yani bağy suçu, siyasî suçları ifade etmekte ve Türk tarihinde çokça bahsedilen "siyaseten katl" müessesinin de temelini teşkil etmektedir. Bağy suçu, Müslümanlardan bir veya birkaç kişinin, mevcut düzene haksız olarak başkaldırmaları ve devletin emirlerine itaat etmemeleri şeklinde tarif edilmektedir. Bu suçun temel unsurları, devlete karşı ayaklanmak, kuvvet kullanarak iktidarı ele geçirmeyi amaçlamak ve açık bir isyan kasdı içinde bulunmak olarak açıklanabilir. İsyan edenler bir yerde toplanmalarına rağmen devlete itaate devam ederlerse, kendileriyle savaşılmamakta ancak devlete isyan ettikleri an, savaşla yola getirilirlerdi ve cezaları da idamdı[9]. Bununla birlikte gelişen zaman içerisinde devletin ihtiyaçlarına binaen bu suça kürek cezasının verildiği de olurdu[10].

Eşkıyalık suçuna idam cezanın verilmesinin temelinde, geniş bir coğrafyaya yayılan Osmanlı devletinde özellikle sosyal ve iktisadî çalkantıların olduğu dönemlerde asayişi temin ve merkeziyetçi devlet anlayışını yerleştirme düşüncesinin yattığı söylenebilir[11].

16. yüzyılda gözlemlenen sosyal rahatsızlıklar, tüm Anadolu'yu ve dolayısıyla Rum eyâletini de derinden sarsmıştır. Bu çalışmada, meydana gelen bu toplumsal bunalımın sonuçlarından biri olarak kabul edilebilecek olan eşkıyalık hareketlerinin Sivas'a ulaşan kervan yollarını, Sinop'la birlikte Karadeniz'e bağlayan ve gelen malları Kırım ve İstanbul'a sevk eden bir liman kenti olan Samsun (Canik)[12]'da nasıl cereyan ettiği üzerinde durulacaktır. Nitekim söz konusu bu asayişsizliğin Samsun'u da etkilediğini biliyoruz[13].

---

[7] Cin- Akgündüz, *Kamu Hukuku*, s. 269.

[8] Sözlük anlamı itibariyle "Siyaset", kelimesi, "ülke idaresi" ve "politika" kavramlarını belirtir. "Siyaseten katletmek", böylece hükümdarın "ülke idaresi ve politika zaruretleri" ile verdiği ölüm cezasını göstermektedir. Bu ibarenin belirttiği kurum İslâm kamu hukukuna o derece yerleşmiştir ki, hele Osmanlı Devletinde "siyaset" kelimesinin sözlük anlamlarına bir de "ölüm cezası" kavramı eklenmiş ve "siyaset" kelimesi birçok hallerde, yanında "katl" kelimesi olmaksızın bile "hükümdarın verdiği ölüm cezası" anlamında kullanılmıştır. Bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1985, s.2.

[9] Cin- Akgündüz, *Kamu Hukuku*, s. 270.

[10] Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik*", www. e-sosder*.

[11] M.Âkif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed.Ekmeleddin İhsanoğlu), Cilt I, İstanbul 1994, s.480.

[12] Bu hususta bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13 Ekim-17 Ekim 1986), Samsun 1988, s.297-303.

[13] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK yay., Ankara 1999, s. 179-180.

Konu ile ilgili olarak kullanacağımız temel kaynak, Mühimme defterleri olacaktır. Zira söz konusu defterlerde yer alan hükümler, asayiş işleri için yollanmış "hükm-i hümâyun"ların suretleriyle dolu olup, bu hükümler Osmanlı devleti'nin sosyal, ekonomik ve siyasî tarihi hakkında önemli veriler içermektedir[14].

Samsun'da meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerinden birini Canik Beyi Memiş Bey'e merkez tarafından gönderilen bir hükümden öğreniyoruz. Bu hükme göre eşkıya taifesi sadece Canik'de değil, Sivas'da da faaliyet halindeydi. Söz konusu hükümde Memiş Bey'den "*Canik ve Sivas sancaklarında levend ve hırsız ve suhte (softa)*[15] *taifesi türeyüp zarar verdikleri işidildiğinden kendisi muhafaza hizmetinde bulunmasına binaen her iki sancakta bulunanları tutup ve toprak kadıları marifetile teftiş ettirüp haklarından gelmesi"* istenmiştir[16].

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere özellikle merkezî otorite boşlukları bu tür faaliyetlerin hız kazanmasına yol açmaktaydı. Nitekim Kanuni'nin oğulları Selim ile Bayezid arasındaki çatışmalar esnasında eşkıyalık faaliyetleri daha çok gözlemlenmiştir. Bu dönemde Bayezid'in İran'dan geri dönmesi olasılığına karşı, Rumeli askerleri Amasya ve Tokat arasında bekletildikleri için Samsun ve Çorum'u da içine alan bölgede 40-50 kişilik suhte bölükleri daha rahat soygun ve zulümlerde bulunmuşlardır. 1559'da Samsun kadısı merkeze gönderdiği mektupta Ladik kazasından Çölmekoğlu adlı bir suhtenin 25 kişiden oluşan arkadaşları ile birlikte Amasya ve Samsun arasındaki bölgede yaptıkları zulümleri anlatmıştır. 1564-1566 arasında suhte öğrenci olayları, Kastamonu, Bolu, Canik çevresi kent, kasaba ve köylerini kapsayan geniş dağlık ve ormanlık bölgede yoğunlaşmış, bölgede çok sayıda kuvvet gönderildiği ve halktan da yardım alındığı halde suhteler dağıtılamamıştır[17].Söylemez adlı birinin önderliğinde yöreyi haraca kesen suhteler yüzünden, sipahiler seferlerden alıkonulup bulundukları bölgeleri muhafaza etmekle görevlendirilmişlerdir. 1567 tarihli bir hükme göre "*Canik'te suhte ve levend eşkıyasının fesad çıkarttıkları, Kastamonu'da ise Söylemez isminde bir hırsızın ortaya çıkarak yanına topladığı adamlarla köyleri basıp adam öldürdüğü şikayet edildiğinden, daha önce muhafazaya tayin edilmiş olan sipahilerin seferden alıkonulup yine memleket muhafazasına tayin olunduğu; gerekli olduğu zaman bunlara il-erinden de destek sağlanarak ehl-i fesadın yakalanıp cezalandırılması; ayrıca il-erlerine, her nerede silahlı suhte görülürse yakalanarak hapsolunması ve*

[14] Akdağ, *Celalî İsyanları*, s.30.

[15] Softa kelimesi, Farsça "yanmış, kavrulmuş" demek olup, Osmanlı-Türk medreselerinde okuyan talebe için kullanılan bir tabirdir. Bu talebeler için suhte kelimesi de kullanılmıştır. Softaların zamanla derslerine çalışmayı bırakıp, ok, yay ve diğer harp âletleri ile köyleri basıp, bir takım kötü hareketlerde bulunmaları üzerine bunlar için "softa eşkıyâsı" tabiri de kullanılmıştır. Bkz. Tahsin Yazıcı, "Softa" mad., İA, C.10, s.735-736. Suhte isyanları için bkz. Akdağ, *Celalî İsyanları*, s.253, 281.

[16] MD, C.9, 99(sayfa)/ 253 (hüküm) (1 Muharrem 978-5 Haziran 1570).

[17] "Samsun" mad., *Yurt Ansiklopedisi*, C. 9, s. 6559.

kimsenin suhtelere yiyecek ve mühimmat vermemesi hususunda tenbihte bulunması" ifade edilmiştir[18].

Yörenin muhafazası ile görevli sipahilerin sefere gitmesi durumunda ise bölge, bu durumdan istifade eden eşkıyanın saldırısına maruz kalıyordu. 16 Ocak 1571 tarihli ve Samsun kadısına gönderilen bir hükümde daha önce Rum vilâyetinin muhafazası için Canik Beyi'nin tayin edilip bu sayede asayişin sağlandığı, ancak sefer dolayısıyla vilâyetin boş kalmasından istifade eden Sarı Sinan adlı bir suhtenin elli kadar ehl-i fesad ile halktan zorla para topladığı, bu sebeple de Canik Alaybeyisi'nin yirmi nefer sipahi ile bölgenin muhafazasında kalması emredilmişti[19]. 22 Ocak 1571 tarihinde yazılan bir başka hükümde de aynı mevzuya dikkat çekilmiş, bu defa Samsun Kadısı'nın Samsun Alaybeyisi'ni yöreyi muhafaza etmesi hususunda tenbihte bulunması ve mevcut durumu da merkeze bildirmesi istenmiştir[20]. Bölgenin güvenliğinin temin edilmesi hususu o kadar ileri boyutlara ulaşmıştı ki bu olaydan 4 ay sonra yani Mayıs 1571 tarihinde gönderilen bir hükümde özellikle "*Canik'in boş bırakılmaması*" ifade edilmiş[21], 3 Haziran 1571 tarihli başka bir hükümde ise Canik beyinin asayişin korunması hususuna ihtimam etmesi ısrarla vurgulanmıştı[22].

Halka zulüm, sadece eşkıya taifesi tarafından değil, bölgeye gönderilen devlet görevlileri tarafından da yapılmıştır. Kezâ "zulüm" kavramı, resmî dilde devlet hizmetlilerinin halka türlü yollarla haksız ve ağır işlemler yapması olarak tanımlanmaktadır[23]. 13 Mayıs 1571 tarihli bir hükümde Dergâh-ı Muallâ çavuşlarından İsfendiyar'ın Kavak kazası halkına zulmettiği beyan edilerek Canik beyi tarafından vukubulan şikayetin Rum beylerbeyi ile Amasya ve Kavak kadıları tarafından tahkik edilmesi istenmiştir[24]. Bölgede şikayete mevzu olan bir diğer devlet görevlisi Kavak kadısı Veli'dir. Bu şahıs, Kavak halkından zorla para aldığı gibi aynı zamanda halkın arpa, koyun, bal gibi bir takım mühimmatına da el koymuştu[25]. Bu

---

[18] *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*, "Özet-Transkripsiyon-İndeks", C.1, Ankara 1998, s.33-34. (73 numaralı, 11 Saferi'l-muzaffer 975-17 Ağ. 1567 tarihli bir hüküm).

[19] MD, C.12, 94/204 (19 Şevval 978-16 Ocak 1571). Aynı mevzu için ayrıca bkz. MD, C.12, 92/199 (19 Şevval 978-16 Ocak 1571).; Canik Sancağı'nda suhtelerin diğer bir faaliyeti için bkz. MD, C.13, 94/204.; MD, IX, 99/253.

[20] MD, C.14, 940/1392 (25 Şevval 978-22 Ocak 1571). Benzer bir hadiseler için ayrıca bkz. MD, C.49, 86/301 (15 Cemaziye'l-evvel 991-6 Haziran 1583).; MD, C.21,296/699 (29 Zi'l-hicce 980-2 Mayıs 1573).; MD, C.24,140/386 (28 Zi'l-hicce 981-20 Nisan 1574).

[21] MD, C.12, 230/431 (17 Zilhicce 978-12 Mayıs 1571).

[22] MD, C.14, 10/15 (9 Muharrem 979-3 Haziran 1571). Devlet görevlilerin bu hususa dikkat etmeleri ile ilgili olarak ayrıca bkz. MD, C.22, 76/157 (20 Safer 981-21 Haziran 1573).

[23] Ahmet Mumcu, *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*, Ankara 1985, s.7.

[24] 6 *Numaralı Mühimme Defteri* (972-/1564-1565) "Özet-Transkripsiyon-İndeks", C.I, Ankara 1995, s.333, (1416 numaralı ve 18 Zilhicce 972-13 Mayıs 1571 tarihli hüküm).

[25] MD, C.73, 442/975 (13 Şevval 1003-21 Haziran 1595). Ayrıca bkz. MD, C.73, 528/1153 (19 Muharrem 1004-24 Eylül 1595). Kavak kadısı hakkında başka bir şikâyet için bkz. MD, C.36,

husus ile ilgili bir diğer kayıt ise Kavak nahiyesinde tımarı olan ve Dergâh-ı Âli çavuşlarından olan Veli ile ilgilidir. İncelediğimiz hükümlerde söz konusu kişinin halka zulm ettiği, "*ehl-i fesad ile ev basup fesad ettiği*" bildirilerek söz konusu kişinin "*tımarı ve çavuşluğu alınıp, derdest ederek Kıbrıs'a sürülmesi*" emredilmiştir[26]. Ancak burada şu hususu da vurgulamak gerekmektedir. İncelediğimiz kayıtlara göre devlet görevlisi kimliğine bürünerek bölge halkına zulüm edenler de bulunmaktadır. 1592 tarihli olup Canik Sancakbeyi'ne ve Arım Kadısı'na gönderilen bir hükümde İbrahim adlı bir zâtın "*uydurma ferman edinerek teftiş maksadıyla halka tecavüzlerini arttırmış olduğunu*" öğreniyoruz[27]. Bölgede eşkıyalık yapan şakîye müsamaha gösteren devlet görevlileri de bulunmaktaydı. Abdurrahman, Emir, Kürt Himmet ve Osman adlı şakîlere müsamaha gösteren Bafra kadısı bu sebepten dolayı görevinden azledilmişti[28]. 1579 tarihli bir hükme göre ise Uğurlu oğlu Ahmet adlı suhte, ele geçirileceği anda Kavak kadısının yanına kaçıp bu kadı tarafından himaye görmüştü[29].

İncelediğimiz kayıtlar, bölgede faaliyet gösteren eşkıyaların isimleri hakkında önemli bilgileri içermektedir. Bunlardan biri İbrahim adlı şakî ile ilgilidir. Bu hükümde "*Kastamonu ve Canik havalisinde zorla para toplayarak halka zulmeden İbrahim adındaki suhte ve arkadaşlarının yakalanarak Dergâh-ı Muallâ'ya gönderilmeleri*" kaydedilmiştir[30]. Kara Hayrettin adlı başka bir suhte ise Samsun sancağında diğer suhte ve levendleri toplayıp evler basarak halktan zorla para toplamış, Karahisar sancağı eşkıyası ile de işbirliği yapmıştır[31]. Yunus oğlu Abdurrahman ise "*haramî ve kuttâ'-i tarîk olup*" halka muhtelif zulümler yapmakla birlikte aynı zamanda halktan zorla para da almıştır[32].

1588'li yıllarda özellikle Rum vilâyetinde eşkıyalık faaliyetinde bulunan ve kayıtlarda suhte başbuğu olarak geçen bir diğer şakî ise Kalın Dudak adıyla meşhur

---

115/330 (8 Muharrem 987-8 Mart 1579).; Terme Kadısı Mevlânâ Hasan ile ilgili şikâyet için bkz. MD, C.34, 153/322 (20 Safer 986-28 Nisan 1578).

[26] MD, C.70, 81/158 (28 Cemaziye'l-evvel 1001-2 Mart 1593).; MD, C.70, 191/376 (8 Receb 1001-10 Nisan 1593). Ayrıca bkz. MD, C.29, 129/318 (17 Şevval 984-7 Ocak 1577).; MD, C.30, 340/798 (14 Rebî'ü'l-âhir 985-1 Haziran 1577). Bu hususstaki misâlleri çoğaltmak mümkündür. Benzer bir hadise bölgede yirmi bin akçe zeamet tasarruf eden Yusuf'un reâyâya zulmetmesiyle ilgilidir. Bkz. MD, C.30, 42/102 (28 Muharrem 985-17 Nisan 1577).; Samsun'da Sultan Beyazıd evkâfı mütevellisi Şaban'ın zulmü için bkz. MD, C.30, 362/855 (21 Rebî'ü'l-âhir 985-8 Temmuz 1577).; Yine Dergâh-ı Âli çavuşlarından olan Kanlıoğlu Ali hakkındaki şikâyet için bkz. MD, C.68, 35/73 (999/1590-1591).

[27] MD, C.69, 190/381 (20 Rebî'ü'l-evvel 1000-5 Ocak 1592).; Benzer bir hadise için ayrıca bkz. MD, C.70, 115/222 (24 Cemaziye'l-âhir 1001-28 Mart 1593).

[28] MD, C.22,74/153 (20 Safer 981-21 Haziran 1573).

[29] MD, C.36, 116/331 (8 Muharrem 987-8 Mart 1579).

[30] 6 Numaralı Mühimme Defteri (972-/1564-1565) "Özet-Transkripsiyon-İndeks", C.I, Ankara 1995, s.233, (1234 numaralı hüküm).

[31] MD, C.53, 313/891 (29 Receb 993-27 Temmuz 1585).

[32] MD, C.73,187/438 (Gurre Ramazan 1003-10 Mayıs 1595).

olan Deli Budak'tır[33]. İncelediğimiz kayıtlardan Kalın Dudak'ın bölge halkına zulüm ettiğini, bu suçundan dolayı da Köse Ömer adlı arkadaşı ile beraber idam edildiğini öğreniyoruz[34].

16. yüzyıl sonlarında bölgenin ünlü Celali elebaşılarından biri de Karayazıcı'dır. 1598-1599 yıllarında Sivas'a bağlı sancakların birinde bir sancakbeyi kaymakamı olan Karayazıcı, kendisine verilen görevin başkasına verilmesi üzerine etrafına topladığı adamlarla birlikte yerine gelen görevliyi öldürmüş ve isyan etmiştir. Merkezi yönetimi uzun süre uğraştıran bu âsi "her sakaldan bir kıl" diyerek kasabalardan, kentlerden, köy ve nahiyelerden zorla para toplamıştır. Peçevi'ye göre merkezin yoğun takibi sonucunda Karayazıcı Canik dağlarına kaçmış ve orda da ölmüştür. Peçevi, eserinde Karayazıcı'nın ölümünü şu şekilde anlatmaktadır:

"*Karayazıcı ölünce pis leşini kırk, elli parça etmişler ve her birini başka yerlere gömmüşlerdi. Osmanlılar leşini bulup asmasınlar diye böyle yapmışlardı. Biz ise "Osmanlı böyle bir şey yapmaz, öyle kokuşmuş bir leşe kimse elini değdirmez" dedik*"[35].

Eşkıyalık faaliyetleri, Samsun'a bağlı kazalarda da vukubulmuştur. Buna göre, Bafra kazasında bölgeye yağ teftişi için gelen zaim Mümin'in adamlarından birini öldürüp birini yaralayan, ev basıp eşya çalan ve benzeri bir çok fesad işleyen Çelengoğlu adlı suhtenin yoldaşlarıyla yakalanıp haklarından emir gelinceye kadar hapsolunmaları istenmiş ve ayrıca Bafra halkından olup söz konusu Çelengoğlu ile yapılan muharebede il erlerine yardımda bulunmayanların da küreğe konulmak için isimlerinin merkeze bildirilmesi emredilmiştir[36].

1577 tarihinde gerçekleşen bir hadise ise Canik beyi ve Satılmış kadısına yazılan bir hükümde anlatılmaktadır. Bu hükümde halka tecavüz eden ve geceleri hayvanlarını çalan Kara Deli'nin mahkemeye sevk edilmesi istenmiştir[37]. Bölgede şakîlik yapanlar kışın evlerinde oturmakta yazın da eşkıyalık etmekteydiler. 1576 tarihli bir hükme göre, Kavak ve Bafra kazalarında eşkıyalık yapan şahıslar böyle bir yaşam tarzı sürmekte ve bölge halkı da bunları şikayet etmekten korkmakta idiler. Yine hükümde toprak kadıları marifetiyle söz konusu kişilerin teftiş edilmesi ve suçları sabit ise Kıbrıs'a sürülmeleri emredilmiştir[38]. Sancakta kılık değiştirmek suretiyle

[33] MD, C.64, 81/239 (1 Şevval 996-24 Ağustos 1588).; MD, C.64,127/331 (996-1588).; MD, C.71, 66/135 (4 Receb 1002-26 Mart 1594).
[34] MD, C.67, 14/23 (15 Zi'l-hicce 998-15 Ekim 1590).
[35] Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), C.II, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1999, s. 254-256. Bu hususta ayrıca bkz. "Samsun" mad., s. 6560.
[36] *7 Numaralı Mühimme Defteri* (975-976/1567-1569) "Özet-Transkripsiyon-İndeks", C.II, Hüküm no 1366, Devlet Arş. Gn. Md. yay., Ank. 1999, s.90-91. Yine Bafra'da suhte eşkıyasının gerçekleştirdiği faaliyet için bkz. MD,C.58,170/451 (25 Cemaziye'l-âhir 993-24 Haziran 1585).
[37] MD, C.33, 58/119 (29 Şaban 985-11 Kasım 1577).
[38] MD, C.27, 308/736 (29 Zi'l-ka'de 983-29 Şubat 1576).

eşkıyalık faaliyetinde bulunanlara da rastlanılmaktadır. 1577 tarihli olup Amasya beyine gönderilen bir hükümden "*yanlarında oğlan şeklinde konulmuş bir kız olduğu halde gezip fesad ve te'addide bulunmakta olan otuz kadar suhte*"nin olduğunu ve Amasya sınırı içinde yapılan çarpışmada bu eşkıyalardan ikisinin yaralanıp diğerlerinin de yaralıları öldürerek dağlara kaçtıklarını öğreniyoruz[39].

Sonuç olarak 16. yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında, önemli sayılabilecek bir oranda eşkıyalık faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Kezâ, Orta Karadeniz bölgesine ait mühimme kayıtlarında diğer suçlara oranla eşkıyalık ile ilgili şikayet davalarına daha çok rastlanmaktadır[40]. Ancak bu durumun bu yüzyılın genel bir karakteristiği olduğu, Osmanlı devletinin diğer bölgelerinde de vuku bulduğu bilinen bir gerçektir. Nihayetinde burada yapmaya çalıştığımız eşkıyalık faaliyetlerinin Samsun Sancağında tezahür ediş biçimini ortaya koymaktan ibarettir. Bu arada incelediğimiz defterlerde yer alan kayıtların daha çok şikayet gerektiren vakalar çerçevesinde kaydedildiğini, toplum hayatını bütünüyle yansıtmadığını da vurgulamak gerekir[41].

Samsun ve çevresinde gerçekleştirilen eşkıyalık faaliyetlerinin önemli bir kısmı suhte (softa) denilen medrese talebeleri, bir kısmı ise bölgeye gönderilen devlet görevlileri tarafından yapılmıştır. Nitekim Samsun'un Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra uzun yıllar gelişememesinin en önemli sebepleri arasında idarî bozukluklar, zengin ailelerin bölgedeki nüfuzu gösterildiği gibi aynı zamanda Samsun ve çevresinde uzun yıllar dağlarında eşkıyaların faaliyette bulunması, hattâ idarecilerinin eşkıyalığa başvurması sayılmaktadır. Bu durum Samsun ve çevresinin kuvvet ve kudretini kaybetmesine sebep olmuştur[42].

Kaynakça

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Mühimme Defterleri. Cilt: 9, 13, 14, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 36, 43, 49, 53, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 73.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

(1995). 6 Numaralı Mühimme Defteri *(972-/1564-1565)*. "Özet-Transkripsiyon İndeks". I. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

[39] MD, C.31, 45/116 (4 Cemaziye'l-evvel 985-20 Tem. 1577).; MD, C.31,46/117 (4 Cemaziye'l-evvel 985-20 Temmuz 1577).; MD, C.31, 46/118 (4 Cemaziye'l-evvel 985-20 Temmuz 1577).

[40] Bkz. Emine Erdoğan, "Suç ve Ceza", *Orta Karadeniz Kültürü Sempozyumu*, (Yay. Haz. Bahaeddin Yediyıldız, Hakan Kaynar, Serhat Küçük), Ankara 2005, s. 297-312.

[41] Bu hususta bkz. Öz, *Canik Sancağı*, s. 179-180.

[42] M.Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK yay., Ankara 1998, s. 13.

(1998). 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569). "Özet-Transkrip-siyon İndeks". I. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

(1999). 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569). "Özet-Transkripsiyon İndeks". II-III. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Peçevi İbrahim Efendi. (1999). Peçevi Tarihi. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. C.II, Kültür Bakanlığı yay., Ankara.

Araştırmalar

AKDAĞ, Mustafa(1999)*Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celalî İsyanları.* Ankara

AVCI, Mustafa. "*Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik*". www. e-sosder.

AYDIN, M.Âkif. (1994). *Osmanlıda Hukuk. Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi.* Ed. E. İhsanoğlu. I, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.

CİN, Halil-Ahmet Akgündüz. (1989). *Türk Hukuk Tarihi, Kamu Hukuku***.** C.I

ERDOĞAN, Emine. (2005). "Suç ve Ceza", *Orta Karadeniz Kültürü Sempozyumu.* Yay. Haz. Bahaeddin Yediyıldız, Hakan Kaynar, Serhat Küçük. Ankara:297-312.

MUMCU, Ahmet. (1985). *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl.* Ankara.

MUMCU, Ahmet. (1985) *Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı*. Ankara.

ÖZ, Mehmet. (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: TTK Yayınları.

"Samsun" mad., *Yurt Ansiklopedisi*, C. 9.

Şemseddin Sami. (1318). *Kâmûs-ı Türkî*. Dersaadet.

YAZICI, Tahsin. "Softa" mad., İA, C.10.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin. (1988). "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri". *I. Tarih Boyunca Kd. Kongresi Bildirileri* (13 Ekim-17 Ekim 1986). Samsun: 297-303.

YETKİN, Sabri (2003) *Ege'de Eşkıyalar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.

YOLALICI, M. Emin. (1998). *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: TTK Yayınları.

ONSEKİZİNCİ YÜZYILDA SİNOP - SAMSUN İLİŞKİLERİNE AİT BAZI GÖZLEMLER

İbrahim GÜLER[*]

Giriş

Sinop-Samsun ilişkilerinin 18. yüzyıldaki durumunu iyi anlayabilmek için, söz konusu dönemde bu iki liman şehrinin Osmanlı Devleti'nin siyasî, idarî, malî, askerî, sosyal (iletişim-ilişkiler) ve ticarî yapısı içerisinde yerini iyi belirlemek, Karadeniz'in Anadolu, Rumeli ve Kırım yakasında yer alan bölgelerdeki işlevleri ile katkılarını ortaya koymak gerekmektedir.

Karadeniz kıyılarındaki iskelelere, yerleşim yerlerine ve buralarda yaşayan insanlara Osmanlı Devleti'nin sağlamış olduğu imkânların genel kapsamı içerisinde, iki liman şehrini, birbirleriyle ilişkiler kurmaya yönlendiren unsurların neler olduğunu sorgulamak, konu hakkında zengin düşüncelerin ortaya çıkmasına imkân vermektedir. Bu nedenle Samsun ve Sinop şehirlerinin Karadeniz kıyılarındaki dolaşım ve etkinlikleri, bu etkinliklerin devlete ve topluma olan getirileri ve götürüleri de sorgulanmalıdır.

18. yüzyılda Osmanlı Devlet Teşkilatı içerisinde, idarî yapılanmada iki farklı birim olarak yer almış bulunan iki önemli Karadeniz şehri Sinop ve Samsun'u birbiriyle ilişkilere sevk eden birtakım nedenler vardır. Bu nedenler ortaya konmadan önce, Samsun ve Sinop'un "*idarî yapısı", "denizdeki ve karadaki dolaşım ve yol özellikleri",* ortak *"sosyal ve malî sorunları"* göz önünde bulundurulmalıdır. Bunlar belirlendikten sonra, iki liman şehrinin ilişkilerini, işlevlerini, devlete ve bölgeye olan katkılarını ortaya koymak mümkündür.

Bu çalışma ile iki komşu şehir veya içlerinde bulundukları idarî bölgelerin işlevlerinin ve önemlerinin kavranmasına aralarındaki ilişkilerin derecesinin anlaşılmasına katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

1. Sinop ve Samsun'un 18. Yüzyıl Osmanlı İdare Teşkilatlanmasındaki Yeri

Sinop ve Samsun'un söz konusu dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı içinde iki farklı idarî birimde yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde, idarî olarak Sinop, merkezi Kütahya şehri olan Anadolu eyaletinin Kastamonu sancağına bağlı kaza birimlerinden biridir. Samsun ise, aynı dönemde idarî teşkilatlanmada, "muhassıllık"[1] biçiminde idare olunan bir birimdir ve Trabzon eyaletiyle irtibatı bulunmaktadır.[2]

---

[*] *Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi*.

[1] «Muhassıl, Tanzimat'a kadar devlete gelir getiren kaynakları [mîrî mukataaları] iltizam eden [muayyen bir bedel karşılığında işletmeye alan] vezir ve vali, âyân ve sâireden kimselere verilen ad» olarak tanımlanmaktadır ve bu tabirin, 1839'dan itibaren iltizam usulü kaldırıldıktan sonra, her liva ve kazada devlet gelirlerini toplama işiyle görevli memurlar için

Samsun'un, Kanunî Sultan Süleyman döneminde merkezi Trabzon şehri olan ve Kanunî devrinden itibaren eyalete dönüştürüldüğü görülen Trabzon eyaleti teşkilatı içinde yer almadığı anlaşılmaktadır. Kanunî döneminde ve bundan daha önceki devirlerde, örneğin II. Bayezid devrinde, Samsun (Canik)'un Erzincan valiliğine bağlı olduğu görülmektedir. 17. yüzyılın meşhur müelliflerinden Kâtip Çelebi ve meşhur seyyahlarımızdan Evliya Çelebi de Trabzon eyaleti sancakları arasında Samsun'u saymamaktadırlar.[3] 18. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon eyaleti idarî taksimatı ve tevcihatı hakkında yapılan bir incelemede de Samsun'un Trabzon eyaleti dâhilinde yer almadığına işaret edilmektedir.[4] Samsun'un, sancak birimi (Canik sancağı) olarak, bir ara Sivas (Rum) beylerbeyliğine (eyaletine) bağlandığına, 19. yüzyılda Tanzimat'tan sonra da Trabzon eyaletine dâhil edildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.[5]

18. yüzyılda Sinop, idarî yapı olarak, Samsun'a göre daha küçük bir birimi teşkil ediyor görünmektedir. Ancak Sinop'un, aynı dönemde daha farklı bir yapılanma

---

kullanıldığı görülmektedir. [Bk. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûğatı*, Düzeltilmiş ve İlâveli İkinci Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 228.]

Muhassıllık ise, bir çeşit vergi tahsildarlığı anlamına gelmekte olup, aynı zamanda XVIII. yüzyılda bazı sancaklar yönetimi için kullanılmış bir tabirdir. XVIII. yüzyılda Aydın, Saruhan ve Canik (Samsun) gibi bazı sancaklar muhassıllıkla yönetilmişlerdir. Muhassılların sancakbeyliği görevini yaptıkları anlaşılmaktadır. Muhassıllıkla idare olunan Samsun (Canik) ve diğer sancaklara sancakbeyi yerine atanan muhassıllar, vergi toplama işlerinin yanında sancakbeyi gibi atandıkları yerde asayişi de sağlamakla görevli idiler.[Bk. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 600, Birinci Baskı, Ankara 1985, s. 202.]

[2] «Trabzon valisine ve Gresun ve Karahisar-ı şarkî ve Bayramlu ------kadılarına ve Canik muhassılı Mîr Ali zîde mecdehüye hüküm ki, (…..)(…..)(…..)…… » [Bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Trabzon Defteri, Nu: 2,* sene 1173-1211, s. 61-62, *hüküm: (numarasız),* belge tarihi: Fî evasıtı Za 1177 (Mayıs ortaları 1764)].

XVIII. yüzyılda Samsun (Canik)'un, *"müstakil sancak"* sıfatıyla özel bir idare biçimiyle Osmanlı Devlet teşkilatlanmasında yer aldığına dair bilgiler vardır.

[3] Bk. M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi, XII/1*, s. 464-467; Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi (OMÜEF) Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986,* Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun 1988, s. 133-134.

[4] Bk. Orhan Kılıç, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı", *Uluslararası Katılımlı Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998, Trabzon), Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler,* 2. Baskı, Trabzon 2000, s. 181.

[5] Bk. "Samsun", *Türk Ansiklopedisi, Cilt: XXVIII*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1980, s. 107.

ile, malî ve evkaf nitelikli bir devlet teşkilatlanmasında "sancak",[6] timar teşkilatlanmasında "nahiye"[7] birimi olarak anılması söz konusudur.

Sinop, her ne kadar devlet idare teşkilatlanmasında idarî birim olarak Samsun'a göre daha küçük bir teşkilatlanmayı temsil ediyor gibi görünmekte ise de, hem malî teşkilatlanma açısından hem de ticaret ve askerî[8] etkinlik bakımından 18. yüzyılda ondan çok daha etkin bir durumdadır ve etkisi daha geniş bir alana yayılmaktadır.

2. Sinop ve Samsun'un İskele, Yol ve Dolaşım Özellikleri

Osmanlı Devleti öncesinde, Selçuklular döneminde, Anadolu içlerinden Karadeniz'e açılan yollardan temayüz edenler arasında *Sinop, Trabzon, Samsun* ve *Amasra* yer almaktadır. Bunlar, Selçuklular dönemindeki yol ve ticaret dolaşımı özelliğini,[9] beylikler döneminde de korumuşlardır.

Anadolu'nun iç kesimlerinde şehirleri birbirine bağlayan yollar Sivas'ta kesişerek, buradan Sinop'a ve Samsun'a, Erzurum yoluyla da Karadeniz'in Anadolu yakasının doğu kesiminde yer alan Trabzon'a ulaşıyordu.[10]

Konumuzu ilgilendiren yönüyle *Samsun*, Anadolu içlerinden Sivas yoluyla Karadeniz'e açılan kervan yollarının birleştiği iskelelerden biridir. Diğer bir kesişen yol da Sivas'tan Karadeniz'in Anadolu yakasının en merkezî yerindeki kuzey kıyılarına en yakın bir coğrafyada bulunan korunaklı Karadeniz iskelelerinden biri olan Sinop'a uzanmaktadır.

Anadolu'nun kuzey kıyıları ortasındaki bu iki Karadeniz iskele kapısına, Sivas'tan Osmanlı Devleti öncesinde kervanlar gönderilmektedir.[11] Bu iskelelere gelen

---

[6] Bu konuda ayrıntı için bk. İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop-İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 32-43.

[7] Bk. Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Kale Mustahfızlığı Hakkında Bazı Bilgiler", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 395, 407 (Ek: 2), 409 (Ek: 3) ve karşılaştırınız s. 410-411 (Ek: 4-a,b).

[8] Bk. Güler, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Askeri Seferlerde Sinop'un Güvenlik ve Asayiş Meselesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 6* (Samsun 1991), s. 389-412.

[9] Geniş bir bakış için bk. Şerafettin Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", *OMÜEF Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986,* Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun 1988, s.147-158.

[10] Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İkinci Baskı, İstanbul l984, s.78.

[11] Bk. ve krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletler*i, 3. Baskı, Ankara 1984, s. l57; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, 2. Baskı, Ankara l984, s. 55.

mallar, buralardan Karadeniz'in Anadolu yakasındaki küçük iskele ve yerleşim yerleri ile Rumeli ve Kırım yakasındaki iskelelere sevk edilmektedir.[12]

Osmanlı Devleti zamanında, özellikle incelediğimiz dönem olan 18. Yüzyılda Sinop ve Samsun iskelesi, Karadeniz'in Anadolu yakasındaki limanlar arasında belli bir yere ve öneme sahipti. Devletin Karadeniz üzerinden yapılan bütün iç ve dış etkinliklerinde ve Anadolu yakasıyla ilgili ortaya çıkan sorunların çözümü meselesinde, Orta Karadeniz bölgesindeki bu iki merkezin ismi öne çıkıyordu. Bu merkezler, İstanbul Boğazı'ndan Giresun'a kadar olan Anadolu yakasındaki iskeleler arasında en dikkat çeken önemli yerlerdendi. Samsun da Sinop ve Trabzon gibi Karadeniz'in adeta bir Türk iç denizi haline dönüşmüş olması sayesinde, Anadolu limanları arasında temayüz etmişti. Bundan dolayı, onun önemi ve hareketliliği dikkati çeker olmuştu.

Samsun (Canik), 18. yüzyılda Canik sancağının (muhassıllığının) merkez kazasını teşkil ettiğinden, sancağın ayrıca, Bafra, Terme ve Ünye gibi dikkat çeken başka iskeleleri de vardı. Bunlarda da hareketlilikler oluyordu. Ancak ne Samsun'un ne de Canik sancağı'ndaki Bafra, Terme ve Ünye gibi diğer iskelelerin Sinop ve Trabzon'un hareketliliği kadar bir seviyeyi yakalayamadığı dikkat çekmektedir.[13] Bu açıdan bakıldığında Samsun'un seviyesi, belgelerden edinilen gözlemlere göre, Giresun iskelesininkiyle örtüşüyor görünmektedir.[14]

Kuşkusuz bunun böyle olmasında bir takım etkenler bulunmaktadır. Söz konusu dönemde, hem Sinop'un hem de Trabzon'un askerî ve coğrafya yapısı, Samsun'unkinden daha etkilidir. Sinop, Karadeniz'in Kırım'a en yakın Anadolu iskelesidir. Ayrıca, korunaklı bir limanı vardır. Karadeniz dolaşımında gemilerin ve gemicilerin sığınak yeridir. Bundan başka uzun deniz yolculuklarında orta bölgede bulunduğundan gemiciler açısından bir uğrak yeri veya geçiş mahallidir. Trabzon'un ise, Zigana geçidi yoluyla, Karadeniz'den Doğu Anadolu'ya ve İran'a açılan kapısı vardır. Bu, Trabzon'un önemini artıran çok önemli bir husustur. Hâlbuki Samsun'un buna benzer Karadeniz dolaşımında özgün özellikleri yoktur. İşte bu nedenlerden dolayı olmalıdır ki 18. yüzyılda Samsun, Sinop ve Trabzon'un hareketlilik seviyesini yakalayamamıştır.

---

[12] Yahut da bu dönemde bölgedeki Venedik ve Ceneviz kolonileri tüccarları aracılığıyla Akdeniz ve Avrupa ülkelerine taşınıyordu. Bk. Turan, Aynı makale, s.158.

[13] Bunun böyle olduğuna dair bazı incelemelerde de bir takım genel görüşlere rastlanmaktadır. Örneği Darkot, Osmanlı hâkimiyetinde altında Samsun'un uzun zaman az ehemmiyetli bir iskele işlevini gördüğünü, Sinop şehrinin gölgesinde kaldığını vurgulamıştır. [Bk. Besim Darkot, "Samsun"**,** *İslâm Ansiklopedisi, X,* Eskişehir 1997, s. 175]. Bu konuda ayrıca bk. "Samsun", *Türk Ansiklopedisi, Cilt: XXVIII*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1980, s. 107.

[14] Bk. Güler, "XVIII. Yüzyılda Giresun'da Bazı Ekonomik ve Sosyal Meseleler", *Giresun Belediyesi Giresun Kültür Sempozyumu (30-31 Mayıs 1998, Giresun), Bildiriler*, İstanbul 1998, s. 46.

Samsun'un, dönemde Karadeniz dolaşımında Sinop'un seviyesini yakalayamamasının bir takım göstergeleri vardır. En çarpıcı olanı, Samsun'un ve Canik sancağı'ndaki diğer Bafra, Terme ve Ünye gibi iskelelerin Sinop İskelesi Gümrüğü Mukataası'na tabi kılınmasıdır.

Karadeniz dolaşımında Samsun'un ön sıraya geçmesi, Kırım'ın kaybedilmesi sonucu önemini yitirmeye başlayan Sinop'un eski işlevini görememesinden dolayı olmuştur. Kırım bölgesinin elden çıkmasından sonra Karadeniz'in Anadolu tarafındaki iskelelerde bulunan hareketlilik seviyesi, bu iskeleler ile Anadolu'nun iç bölgelerinde yer alan yerleşim birimleri arasında yoğunlaşmış ilişkilerle sınırlı kalmıştır.

Kırım harbi sonrasında ortaya çıkan yeni koşullar nedeniyle Sinop gittikçe önemini kaybederken, Trabzon ve Samsun önemini artırmaya başlamıştır. 19. asrın son çeyreğinde Samsun, Trabzon'u da geride bırakarak Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de en işlek limanı haline gelmiştir.[15] Samsun'un 19. yüzyıl sonlarında ön sıraya geçmesinde, buharlı gemilerin Karadeniz'e açılmasının, bölgede tütün üretiminin başlamasının, Kafkasya'dan, Trabzon'dan ve Ege'den pek çok insanın Samsun'a göçmesinin etkili olduğuna işaret edilmektedir.[16]

3. Samsun ve Sinop'un Ortak Sosyal (İletişim-İlişkiler) ve Ekonomik (İktisadî Malî) Özellikleri

Samsun ve Sinop, iskele, yol ve dolaşım özellikleri dışında, diğer iskele ve yerleşim bölgelerinde olduğu gibi bir takım özgün, ekonomik (iktisadî-malî) ve sosyal (iletişim-ilişkiler) durumlara ile bazı sorunlara da sahipti.

Bunlar arasında *eşkıyalık*, *göçler*, *vergi kaçakçılıkları*, *ticarî sorunlar* en dikkat çekenlerdi. Osmanlı toplumunu, özellikle bölge halkını ve devletin idarî yapısını bunlar derinden etkiliyordu.

18. yüzyılda Kırım'dan Anadolu yakasına Anadolu yakasından da Kuzey Karadeniz bölgesine, Anapa taraflarına yapılan göçler,[17] diğer yerleşim yerlerinde

---

[15] Mübahat S. Kütükoğlu, "XIX. yüzyılda Trabzon Ticareti", *OMÜEF - Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 106.

[16] Bk. Bayram Kodaman, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası-I) Bildirileri (1-3 Haziran 1988),* Samsun 1990, s. 95.

[17] «Sinop ve Samsun ve Gerze ve Çeharşenbe ve Ünye ve ol havalide vaki' kazâların kuzât ve nüvvâb ve a'yân ve zâbitân ve vücûh-i ahâli zîde kadrühüm ve husûs-ı âtiye mübâşir ta'yîn olunan------zîde kadrühüme hüküm ki,
Anapa müntehây-ı *hudûd-ı İslâmiyye*'den olmakdan nâşi her vakitden teksîr-i hıfz u hırâs ve tevkîr-i sekne ile …… ve i'mâr olnmak lâzimeden oldığına ve'l-haleti hazihi ictimâ' ve …….. iden ehl kalîl oldığı ve ekser ahâlisi, *kazâha-i merkûmede mütevattın idüği* bu def'a ihbâr ve inhâ oldığına binâen *istilâdan mukaddem Anapa'da* sâkin olup *el-yevm zikr olunan kazâlarda* sâkin olanların serî'an Anapa'ya 'azîmetleri husûsuna irâde-i 'aliyyem te'allük itmekle siz ki mevlânâ ve zâbitân ve a'yân ve vücûh-i ahâli-i mümâ-ileyhimsiz taht-ı kazâ ve kurânız[da] bulunan *Anapa ahâlisini ma'rifetiniz ve mübâşir-i mümâ-ileyh ma'rifetiyle serî'an ihrâc ve 'icâleten*

olduğu gibi Sinop, Samsun ve civarlarında büyük sıkıntılar yaratmıştı.[18] Bu sıkıntılar, aynı zamanda devletin başkenti olan İstanbul'u da derinden etkisi altına almıştı.[19]

---

meskûn-ı kadîmlerine irsâl ve ittisâle ikdâm ü dikkat ve bir neferinin geri kalmasını tecvîzden mücânebet itmeniz fermanım olmağın mahsûs işbu emr-i şerîfim ısdâr ve mübâşir-i mümâ-ileyh ta'yîn ve irsâl olunmuşdur.

İmdi, Anapa …… mansûremin a'zam ve …… vücûhla *takviye ve istihkâmı ve i'mârı* husûsuna hümem-i kâmile-i şâhânem-i musırradan idüği ve bu bâbda ağmâz ve musâmaha bir vechile câiz olmadığı ve *kıbelü'l-istilâ Anapa'da sâkin olanların mecmû'ı yine mahal-i me'vâlarına tesyîr ve ikâmet itdirilmek* matlûb ve mültezim oldığı ve sekne-i merkûme haklarında 'inayet-i pâdişâhâneme …….. olunmayacağı ve teehhür ü te'hir mültezim-i nedâmet ü vehâmet olunacağı siz ki mevlânâ ve sâir mümâ-ileyhimsiz ma'lûmunuz oldukda mazmûn-ı emr-i şerîfimi mütâla'a (s. 169) ve iktizâ idenlere ifâde iderek ber-minvâl-i muharrer *taht-ı kazâ ve karyelerinizde bulunan o makûle Anapa seknesini* bir kıdem akdem tahrîk ve bir sa'at mukaddem *vatanlarına vüsûlleri* emrine ihtimâm ü mübâderet ve birisinin girü kalmasını tecvîzden mübâ'adet-birle muzahir-i vehâmet ve nedâmet olmakdan kendinizi sıyânet eyleyesiz ve sen ki mübâşir-i mümâ-ileyhsin serî'an mahal-i merkûmeye varup bâlâda beyân olundığı üzere *Anapa ahâlisinden zikr olunan kazâlar ve karyelerde mütevattın olanları* cümle ma'rifet ve ittifâkıyla *derhâl ihrâc ve müsâre'aten Anapa'ya irsâl ve îsâle* ve kemâ-fî'd-dâim ü dikkat ve ağmâz ve müsâmaha ile müzahir 'inâb ü 'ıkâb olmakdan sen dahi mücanebet eylemen bâbında … Fî Evâsıtı N sene <1>207.» [*BOA, Mühimme Defteri (MD), Nu:199,* sene 1207-1208, s. 168-169*, hüküm: 487,* belge tarihi: Evâsıtı N <1>207 (26 Nisan 1793).]

[18] «Üsküdar kadısına ve Gökbüze ve Karamürsel ve Yalakabad ve Pazarköyü ve Gemlik ve Mudanya ve Taşkiri ve sâir ol havâlide vâkı' kazâların kuzât ve nüvvâbına va a'yân ve serdâr ve zâbitan ve iskele emînlerine hüküm ki,

Asitâne-i 'aliyyem nüfûs-ı kesîre ile mâlâ-mâl olup sebebi Anadolu ve Rumili'nden peyderpey *ev göçleri* vürûd ve yine *ma'âbir ve mesâlikde* hılâf-ı evâmir-i 'aliyye …….. ruhsat olundığı idüği zâhirdir. Bundan mukaddemce bu husûsun men'ını muhtevî taraf taraf evâmir-i şerîfem ısdâr olunmuşiken bu makûle evâmir beher sene sudûr ider yollu hukkâm ve zâbitân mühim (?) itdirtmeyüp bir tarafdan lâ-makûle *ev göçleri* ve bilâ-maslahat *serseri makûle* vürûd itmekde olup bu keyfiyet[e] hılâf-ı emr-i 'âlî ruhsat viren zâbitan ve hukkâmın bilâ-tevaffuk sâire ……. ……. îcâb itmiş iken bu husûsun men'î saltanat-ı seniyyemin *ahass mutâlibi* idüği ve bundan sonra bu işin üzerine varılup beher hâl muktezây-ı emr ü ir[â]denin icrâ olunacağı bir def'a mahsûs evâmir-i şerîfem ile bildirilüp ba'de hılâfına cesâret ider olur ise "…… …….. ……." mefhûmı üzere haklarından gelinmek husûsu karar-giz olmakdan nâşi mahsûsan işbu emr-i 'âlîşânım ısdâr ve ------- ile irsâl olunmuşdur.

İmdi, bundan sonra Âsitâne-i 'aliyyem dâimen taharrî olmakda olmağla *bir ev göçü ve bilâ-maslaha serseri makûlesi*nden biri bu tarafda ahz olunmak lâzım gelür ise kanki vilâyetden idüği ve kanki yoldan ve ma'bereden mürûr eylediği ve bahren gelânlar dahi kanki iskeleden râkib oldığı ba'de't-tahkîk derhal yanına mübâşir ta'yîni ile vilâyetlerine i'âde olundığını yakınen mürûr eylediği mahallin bilâ-tevfîk hâkim ve zâbitânına emân ve zemân virilmeyüp icrâ ü ğazâbım ervâh-i tabiyyeleriçün mazhar-i eşedd-i 'ukûbet kılınacakları şekk ü iştibâhdan 'ârî idüği cezmen ve yakînen ma'lûmunuz oldukda ona göre hareket ve 'aklınızı başınıza düşürüp ve nefislerinize uyup kâffe-i taraf ve mesâlike leyl ü nehâr nezâret ile *ev göçü ve serseri makûlesi*nin zinhâr ve zinhâr İstanbul'a salıvirilmamesine ve fî-mâ-ba'd o makûleden birisini[n] bu tarafda ahz olunmamasına dâmen-der-meyân ğayret ile selâmet hâlinizi tahsîle ikdâm eyleyesiz ve ……klarınızda kazâ ……. …… ve yalnız …… ona göre hareket eylemeniz bâbında… *Fî Evâsıtı Ş sene <1>207.*

Bir sûreti: Trabzon ve Giresun ve Ünye ve Samsun ve Sinop ve İnebolu ve Bartın ve Ereğli ve Gölpazarı ve Alaylı ve Şile ve Akçaşar ve Somako Ereğlisi ve Ağaçlı ve ……. ve Kanderi ve Burus

Bölgedeki eşkıyalık hareketlerinde Sinop ve Samsun'dan çıkan şakiler, sadece halkın malına, canına, namusuna zarar vermekle kalmamış değişik iletişim-ilişkiler bunalımına da neden olmuşlardı.[20]

Karadeniz iskele ve şehirlerinde faaliyet gösteren tüccarların, gümrüğü bulunan iskelelerdeki gümrük eminleri ve diğer görevlilerin çeşitli bahanelerle yaptıkları baskılarından[21] kurtulmak veya daha çok para kazanmak için gümrük vergisi

---

ve sâir Kavağa gelince vâkı' mahallerin ve iskelelerin kuzât ve nüvvâbına ve mütesellim ve a'yân ve sâir zâbitân ve iskele ümenâsına ber-siyâk-i meşrûh.

Bir sûreti: Mihaliç ve Bandırma ve Berğama ve Edremid ve Balıkesri ve ……. ve Manyas ve ……. ve Kütan ve Yalıya ve Ezine ve Ayazmend ve Biğa ve Erdek ve sâir İzmir'e varınca vâkı' mahallerin kuzât ve nüvvâbına ve Karesi sancağı mütesellimine ve Mihaliç ve Berğama voyvodalarına ve a'yân ve zâbitânına vech-i meşrûh.» [*BOA, MD, Nu:199,* sene 1207-1208, s. 145*, hüküm: 412, 413, 414*, belge tarihi: Evâsıtı Ş <1>207 (29 Mart1793).]

[19] Geniş bilgi için bk. Özkaya, Aynı makale, s. 139-140; Güler, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Cemiyetinde Göçün Köy ve Şehir Hayatına Etkisi", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi-Toplum ve Göç (20-22 Kasım 1996, Mersin)*, Ankara 1997, s. 694-705; Aynı müellif, "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1995-2000 Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, Sayı: 36* (İstanbul 2000), s. 155-211.

[20] Bu konuda ayrıntı için bk. Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı Araştırmaları, XV* (İstanbul 1995), s. 187-219.

[21] Bu baskılar, sadece Müslim tüccarlara değil gayr-i Müslim Osmanlı tüccarları veya yabancı ülke tüccarlarına da yapılmaktaydı. Bu konuda bazı bölümlerini şimdilik tam olarak okuyamadığımız bir belge oldukça çarpıcıdır:

«Samsun nâibine hüküm ki,

France tüccarı ve ona tâbi' olanların **"***ahara tekrâr resm-i gümrük taleb olunmaya"* deyü 'Ahidnâme-i hümâyûna münderic oldığına binâen Françeluden Teran Ozeribu (?) nâm tâcir bundan akdem li-ecli't-ticâreh Sinop ve havâlisine 'azîmet ideceği beyânıyla tâcir-i mersûm Der-'aliyye'mden berren Sinop havâlisine varup gelince mürûr ve 'ubûruna mümâne'at ve hılâf-ı 'Ahidnâme-i hümâyûn *cizye talebi* ve ahar bahâne ile rencîde ve remîde olunmayup hamiyyet ve sıyânet olunmasını France Maslahatgüzarı tarafından erâü'l-inhâ ve'l-işrâ olunmaya 'Ahidnâme-i hümâyûn mûcibince 'amel olunmak içün sene-i …… evâhir-i Şevvâl'inde emr-i şerîfim sâdır olmuşidi.

Bu def'a France İmparatoru ve Padişahı Danbaliye Frans'ın (?) Der-'aliyye'mde mukîm maslahatgüzârı …… …….. himmet-i 'avâkıb-ı bi'l-hayrın Rikâb-ı hümâyun'uma eylediği memhûr …… ber-vech-i …… sâdır olan emr-i şerîfimle tâcir-i mersûm Samsun iskelesine lede'l-vürûd bin beşyüz [1500] katman *dühân iştirâ eylemesini* bir nefer zimmîye sipâriş eyledikde zimmî-i mesfûr dahi iştirâ eylediği mezkûrü'l-mikdâr dühânı bir kıt'a sefîneye vaz' ü tahmîl üzere iken *Samsun Gümrükcüsü ile Gümrük Kâtibi Kerîm* nâm kimesneler France …. …….. …… mesfûrun mübâye'a eyle deyü cebr ve ilhâh ……dühân-ı mezkûr cevrek olmak hasebiyle iştirâdan imtinâ' eylediğinde Gümrükcü ve Kâtib-i merkumân …….. …… …….. İbrahim ve Hacı Hasan hâric-i ez-vazîfe …….. …….. …… ve a'yân-ı merkûmun cevrek dühânını iştirâya icbâr ve envâ' tehdîdât ile ihâfe eylediklerinden tâcir-i mersûm dahi bi'l-âhire cevrek dühân-ı mezbûru değer bahâsından ezîd olarak iştirâya mecbûr oldığı ve bu vechile tahlîs …….. eylediği tarafına ihbâr olundığın inhâ ve fî-mâ-ba'd France tüccârı bu makûle hılâf-ı 'Ahidnâme-i hümâyûn vaz' ü hareket ile …….. ……. olunmayup himâyet ve sıyânet olunmaları husûsuna ……. …… olunmak bâbında emr-i şerîfim sudûrunı istid'a itmekden nâşi vech-i meşrûh üzere 'amel olunmak fermânım olmağın imdi Devlet-i 'aliyye'min France Devleti dost-i

vermeden kaçak olarak ticaret mallarını iskele ve gümrüğü bulunmayan kıyılardan yükleyerek pazarlara götürmeleri, Sinop ve Canik sancağı iskelelerinde görülen iktisadî ve malî sorunların başında geliyordu.[22]

Bunun yanında, bölgedeki bazı gemicilerin, tüccar mallarının taşınmasında önemli işlevleri bulunmakla birlikte, bu işlevlerini bunalıma ve zarara dönüştürmeleri, önemli bir sorun haline geliyordu. Gemicilerin bu davranışları, bölgedeki ticarî akışın sekteye uğramasına neden oluyor, gümrük gelirlerini azaltıyordu. Onlar, tüccar mallarını, "*yük gelsin sefinem dolsun kalkarım*" gibi çeşitli bahanelerle tüccarların zamanında pazarlara mallarını ulaştıramamalarına bundan dolayı da zarar görmelerine neden oluyordu. Böylece, bazı gemiciler ve tüccarlar, ticarette tek yönlü bir dayatmaca ve çıkar davranışını 18. yüzyıl Osmanlı toplum yapısında gösteriyorlardı. Bu hususa dair örnekleri, Ünye ve Samsun'da bulunan sefinecilerde görmekteyiz: Ünye ve Samsun iskelelerine tüccarların getirmiş oldukları malları, sefine reislerinden Ünyeli Sarı Hasan ve bir kaç kişi daha, yukarıda belirtilen bahanelerle taşımayarak tüccarı tedirgin, taciz ve huzursuz etmişler, gümrüklere vergi girmesine mani olmuşlardı.[23]

Sinop ve Samsun'un ortak özelliklerinden bir diğeri de Kuzey Afrika'daki Türk ocaklarında hizmet edecek, asker adaylarını bölgeden ocaklara göndermekti. Buralardan giden gençler, söz konusu ocaklarda önemli işlevler görmüşlerdi. Aralarında çok yüksek mevkileri elde eden hatta yönetimi eline geçirenler bulunuyordu.[24] Bu gençler, asıl vatanlarının adını, kültürünü ve medeniyetini gittikleri bu coğrafyalara taşımışlardı. [25]

---

ahab ve ……. …… olup memâlik-i mahrûse …… şâhânemde dâhilü't-ticâreh âmed şüd ……. Françe tüccâr ve adamlarının hılâf-ı 'Ahidnâme-i hümâyûn ve muğâyir-i rızâ vaz' ü hareket ve ……. …….. tazyîk ile rencîde ve remîde olunmalarına rızây-ı hümâyûnum olmadığı ve ber-mûceb-i 'Ahidnâme-i hümâyûn himâyet ve sıyânetleri matlûb-ı mülûkânem idüği sen ki mevlânây-ı mümâ-ileyhsin ma'lûmun oldukda ber-vech-i muharrer 'amel ü hareket ve fî-mâ-ba'd hılâf-ı 'Ahidnâme-i hümâyûn ve muğâyir-i rızâ ve men' ü hareket vuku'ını ……. ……. mübâ'adet ve ber-mûceb-i 'Ahidnâme-i hümâyûn hamiyyet ve sıyânetleri husûsuna …… ve dikkat olunmak bâbında… *Fî Evâsıtı B sene <1>230*.» [*BOA, Düvel-i Ecnebiye [Fransa] Defteri, nu: 30/5,* sene 1193-1225, s. 423, *hüküm: 2653,* belge tarihi: Fî evâsıtı B sene <1>225 (16 Ağustos 1810).]

[22] Bk. Güler, Aynı tez (Doktora tezi), s. 131, 138 ve krş. Aynı müellif, "XVIII. Yüzyılda Giresun'da …… ", s. 56-57; Aynı müellif, "Trabzon'un XVIII. Yüzyıldaki Ekonomik ve Sosyal Durumuna Dair Tespitler", *Uluslararası Katılımlı Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998, Trabzon), Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler,* 2. Baskı, Trabzon 2000, s. 334-337.

[23] Bk. Güler, Aynı tez (Doktora tezi), s. 132-133 ve krş. Aynı müellif, "Trabzon'un XVIII. Yüzyıldaki Ekonomik ve Sosyal ……", aynı yerler.

[24] Bk. Güler, "Sinop'da Tunus Dayısı Vakfına Dair 1744-1746 Tarihli Bir Dava Dosyası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 5* (Samsun 1990), s. 65-78.

[25] Bu konuda bk. Güler, "XVII. ve XVIII. Yüzyılda Tunus Anadolu İlişkilerinde Karadeniz Bölgesi ve Trabzon'un İşlevi", *Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001, Trabzon), Bildiriler, Cilt: 1 (Tarih),* Trabzon 2002, s.173-199; Aynı müellif, "Une

Bunlardan başka bu iki şehrin, başka devletlerin şehzadeleri ve yakınlarına ev sahipliği yapma gibi özellikleri de vardı. Osmanlı Devleti tarafından muhtelif Osmanlı şehir ve adalarında ikamete tabi tutulmuş, bir ara İran Şahı ilân edilip İran'a karşı bir koz olarak da kullanılmış 1730'da Osmanlı Devleti'ne sığınan İranlı şehzade Mirza Safi ve eşi Karıcıbaşı Kızı, kalebend olarak *Samsun ve Sinop'ta ikamete* tabi tutulmuşlardı. Bunlara, Sinop İskelesi Gümrüğü Mukataası ve Tevabii'nden maaş veya yevmiye tahsis edilmişti. Bunlardan Mirza Safi Samsun'da eşi Karıcıbaşı Kızı ise Sinop'ta ikamet ettirilmişlerdi.[26] Böylece Osmanlı Devleti'nin komşularıyla olan dış siyasetinde bu iki Karadeniz iskele şehrinin katkısı olmuştu.

4. Sinop-Samsun İlişkileri

Samsun ile *Sinop* arasında *Karadeniz dolaşımı* ve *komşuluk ilişkileri* kapsamında 18. yüzyılda gidiş-gelişler ve bir takım bağlar vardı. Bu anlamda Sinop'un, deniz yoluyla, Canik (Samsun) Sancağı *Samsun* merkez iskelesi ve *Bafra*, *Çeharşenbe*, *Terme*, *Ünye* iskeleleri ile ilişkileri bulunuyordu.[27] Samsun'un da Sinop ve onun mülhakatı olan *Kiregöz* nahiyesi *İncirpınarı* adlı köyle ilişkisi görülüyordu. Bunlar, araştırma ve incelemelerimiz sırasında tespit ettiğimiz belgelere yansıyanlarıydı. Kuşkusuz bu ilişkilerin muhtelif nedenleri söz konusuydu. Ancak, bunları sınıflandıracak düzeyde çok zengin örnekler henüz belirlenemedi.

Sinop ve Samsun (Canik) merkez iskeleleri ile onlara bağlı diğer iskeleler arasındaki ilişkilerde, birbirlerinin *bazı alanlardaki ihtiyaçlarını karşılama*, *karşılıklı ticaret ve dolaşım etkinliğinde bulunma*, *sosyal ve malî bunalımların göstergeleri olan bazı davranışlara sahne olma, birlikte aynı malî ve askerî yapılanma içinde yer alma*, *karşılıklı nüfus hareketliliklerine sahip olma gibi hususlar* dikkat çekmektedir.

4.1. Samsun'un Sinop'un Sanayi ve İmalat Alanındaki Bazı İhtiyaçlarını Karşılaması

Sinop Samsun arası ilişkilerde, birinin veya diğerinin ihtiyaç duyduğu bir takım *malzeme ve eleman ihtiyaçlarını* karşılaması devrin dikkat çeken etkinliklerindendi. İncelediğimiz kaynaklara göre, bu konuda özellikle Samsun'un Sinop'a göre daha verici durumda olduğu görülmektedir. Samsun merkez ile çevresindeki bazı yerleşim

---

mosaïque culture dans les Odjaks de l'Ouest en Afrique du nord à l'époque de l'Empire ottomane XVIIIe siècle: Exemple de la Tunisie", *10th International Congress of Economic and Social History of Turkey (28-30 September - 1 October 2005, Venice),* [International Association of Otoman Social and Economic History (IOSEH)], Dipartimento di Studi Eurasiatici of University of Venice, 1-8 s.; Aynı müellif, "Türk Kültürünün Tunus'taki Yaşayan İzleri", *Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı 'VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi',* 21-26 Kasım 2005, Ankara, 1-15 s.

[26] Bk. Güler, "XVIII. Yüzyılda Sinop'ta İran Şehzadeleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 260-261.

[27] Bk. Güler, Aynı tez (Doktora tezi), s. 197.

yerleri, bu anlamda Sinop'un bazı alanlarda ihtiyaç duyduğu eleman ve malzeme ihtiyacını karşılamaktadır.

Sinop'un 18. yüzyılda dışarıdan en çok ihtiyaç duyduğu eleman ve malzeme, *gemi inşa alanında*dır. Devrin kayıtlarında buna dair oldukça aydınlatıcı bilgilere rastlanmaktadır. Gemi inşa alanında Sinop'un en çok ihtiyaç duyduğu malzemeler arasında, *kereste, zift, katran, demir, tel ve kendir* yer almaktadır. Bu malzemeler, bölge halkından bedeli karşılığında yani satın alınmak suretiyle temin edilmektedir.

Samsun (Canik), 18. yüzyılda Sinop'un gemi inşa alanında ihtiyaçlarını gidermeye devam etmektedir. Bu yüzyılın başlarında 20 Ekim 1733'te, Sinop'ta inşası plânlanan donanma kalyonları için ihtiyaç duyulan *tel*, Samsun (Canik)'dan ve Fatsa'dan karşılanmaya çalışılmıştır.[28] Temin edilen *tel* ve *kendirlerin* miktarları, yıllara ve ihtiyaca göre değişebilmektedir.

Sinop'un ihtiyaç duyduğu malzemeleri Samsun, sadece 18. yüzyılda değil daha önceki yüzyıllarda da karşılamaktaydı. 17. yüzyıl sonlarında, 17 Aralık 1696'da, Canik sancağına bağlı Ünye, Sinop Tersanesi'nde inşa olunacak mirî kalyonlar için ihtiyaç duyulan *tel* ve *kendirin* satın alınma (mübayaa) yoluyla temin edildiği bir yerdi.[29] Sinop'ta inşa olunacak gemiler için aynı malzemelerin bu tarihten hemen bir ay sonra, 17 Ocak 1697'de de yine Canik sancağından teminine devam edildiği görülmektedir.[30]

Sinop Teranesi'nde inşa olunan gemiler için ihtiyaç duyulan *tel* ve *kendire*, ayrıca Tersane-i Amire'den de zaman zaman ihtiyaç duyulmaktaydı. Tersane-i Amire'de inşa olunacak gemiler için mubayaa (satın alma) yoluyla temin edilenler, Samsun (Canik) sancağına bağlı *Ünye* ve *Fatsa'dan tel* ve *kendir* ile *Alaçam'dan sütunlar* ve *serenler* idi. Bu malzemeler, Sinop, Samsun, Ünye ve Giresun gemicileri ve gemileri vasıtasıyla taşıma ücretleri ödenerek Tersane-i Amire'ye gönderilmekteydi. Bu işin yapılmasından en başta Sinop kadısı ile Samsun, Ünye ve Giresun kadıları, Sinop Beşlü Ağası ve bu kazalarda bulunan kale dizdarları, iskele eminleri, ayan-ı vilayet ve iş erleri sorumlu tutulmuşlardır.[31]

Eleman ihtiyacı konusunda da Samsun, 18. yüzyılda Sinop'un ihtiyaçlarını karşılamaya katkıda bulunuyordu. Ünye'nin, bu anlamda *Sinop Tersanesi'nde inşa*

---

[28] Bk. Güler, "XVIII. Yüzyılda Sinop'ta Gemi İnşa Teknolojisinde Altyapı, İstihkam, İstihdam, Üretim ve Pazarlama Sorunu", *Türk Bilim Tarihi Kurumu Birinci Uluslar arası Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (15-17 Kasım 2001) Bildiriler, Türk Teknoloji Tarihi,* Yayına hazırlayanlar: Emre Dölen-Mustafa Kaçar, Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, İSKİ, İstanbul 2003, s. 33-34.

[29] Bk. Güler, Aynı makale, aynı yer.

[30] Bk. Güler, Aynı makale, s. 35.

[31] Bk. *BOA, MD, Nu: 124,* s. 15, *hüküm: 1*, belge tarihi: Evaili B 1128 (20 Haziran 1716); *Aynı defter,* s. 26, *hüküm: 1 ve 2,* belge tarihi: Evaili L 1128 (17 Eylül 1716); *Aynı defter,* s. 41, *hüküm: 3,* belge tarihi: Evasıtı S 1129 (29 Ocak 1717).

olunacak gemiler için ihtiyaç duyulan *kerestelerin nakli* için icar olunan neferleri yetiştirdiği görülmektedir.[32]

4.2. Sinop-Samsun Ticarî Dolaşım İlişkileri

Sinop-Samsun arasındaki ilişkilerin bir boyutu da gemicilik, taşımacılık ve ticaret alanındadır. Sinop ile Samsun arasında gemiciler, ticaret malları taşıyarak dönemin ekonomisine katkıda bulunmaktadırlar.

18. yüzyılda her iki iskelede de, Karadeniz'in Anadolu yakasındaki iskelelerden alıp diğer yakalardaki iskelelere mal taşıyan ve oralardan da karşılığında mal yükleyip ilk hareket ettikleri iskelelere dönen, mal değiş tokuşu ile ticareti gerçekleştiren değişik limanlardan gelmiş yerli ve yabancı tüccarlar ve gemiciler vardı. Bu gemiciler arasında doğal olarak Sinoplu ve Samsunlular önemli bir yer tutmaktadır. Mensup oldukları şehirlerin arasındaki ticarette onların, önemli işlevler gördüğüne dair örneklere bulunmaktadır. Ancak, onların, Sinop Samsun arasındaki ticaret ve Karadeniz dolaşımındaki bu işlevlerini, yapılacak yeni araştırmalarla daha da derinleştirmek ve zenginleştirmek mümkündür.

Bu yönüyle bakıldığında burada yaptığımız bu çalışma, iki şehir arasındaki ticaret tarihi konusunu bütünüyle ortaya koyma, aydınlatma açısından eksik kalmaktadır. Bunun için ticaret ve dolaşımla ilgili bundan daha kapsamlı ve derin çalışmalara ihtiyaç vardır. Fakat sunulan bu çalışma, bu alanda bir ön fikir oluşturma kapsamında önemli katkılar sağlamaktadır.

Karadeniz ticarî dolaşımında söz konusu şehirlerde iki alanda hareketlilik dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, Sinop-Samsun arasında doğrudan alış-veriş veya ticaret etkinliğinin olmasıdır. Diğeri ise, iki iskele şehrinin ticaret ve taşımacılık temsilcilerinin komşu iskelede faaliyet göstermesidir.

Bunlardan birincisine yani Sinop'un hangi ticaret mallarının Samsun'a, Samsun'unkilerin de Sinop'a sevk edildiğine dair elimizde şimdilik çok örnek yoktur. Ancak, bu konuyla ilgili fikir yürütmemizi sağlayan bazı işaretler bulunmaktadır. Bu anlamda, Samsun (Canik) sancağı yerleşim birimlerinde bulunan *kendir* ve *tellerin***,** *bölge halkından resmî yoldan da olsa***,** Sinop Tersanesi'nde yararlanılmak için satın alınması (mübayaa olunması) sayılabilir. Araştırma ve incelemeler derinleştirildikçe bu konuda zengin örneklerin ortaya çıkacağından hiç kuşku yoktur.

İki iskele şehrinin ticaret ve taşımacılık temsilcilerinin komşu iskelede faaliyet sürdürmesine dair elimizde çok örnek bulunmaktadır. Bu anlamda Sinoplu birçok tüccar ve gemicinin Samsun iskelesinde faaliyet gösterdiği burada belirtilebilir.

[32] Bk. Güler, Aynı makale, s. 36.

1794-1795 (1209-1210)'de Samsun iskelesine giren ve deniz taşımacılığı yapan tespit edilmiş 20'si Müslim 8'i gayr-i Müslim toplam 28 reis ve onlara ait deniz vasıtaları vardı ve bunlar arasında, Sinop ve ona bağlı birimlerden olan gemiciler ve gemileri vardı. Samsun gümrüğüne giren ve çıkan 28 gemici arasında Sinoplu toplam 8 gemici bulunuyordu. Bunlardan Hasan Reis Sinoplu, Ahmet Reis, Mehmet Reis, Tekrar Ahmet Reis ve Mehmet Reis, Ömer Reis, Tekne-zade Ahmet Reis ve Bireşkuh Reis Sinop'a bağlı Gerze'dendi.[33]

Samsun gümrüğüne girip-çıkan Sinoplu gemiciler, aynı zamanda Samsunla diğer Karadeniz iskeleleri arasında da deniz taşımacılığı işini görmekteydiler. Bu anlamda, 1771'de Samsun iskelesinde *Sinoplu Hasan Reis*'in faaliyeti dikkat çekmektedir. Bu gemici, Samsun üzerinden Anadolu mallarını Varna'ya Varna'dan da Varna mallarını yükleyerek Samsun'a taşıyordu. Böylece o, Anadolu mallarının Samsun üzerinden çıkıp başka mahallere sevkinde ve pazarlanmasında, başka mahallerdeki ticaret mallarının da Samsun'un ve Anadolu'nun diğer kıyı ve iç bölgelerindeki halkının kullanımına sunumda önemli işlevler görmüştü.

Sinoplu Hasan Reis'in Samsun'dan yükleyip taşıdığı Anadolu malları içinde *tokat, amasya, deri, çuval, köprü* adıyla anılan mallar vardır. Söz konusu gemici, Anadolu mallarını 15 Ra 1185 (28 Haziran 1771)'de Karadeniz'in Rumeli yakasındaki *Varna'ya* götürmüştür. Bundan bir hafta önce (8 Ra 1185 / 21 Haziran 1771) de *Samsun'a yapağı, gön, kösele, çeldik, yeni dane, kazak, kundak (?) ile Bergos* denilen yerden de Cemaziyülevvel 1185(Ağustos 1771)'de *abalar, camus derisi ve kundak* getirmiştir.

Sinoplu Hasan Reis'in Bergos'tan Samsun'a getirdiği mallar arasında *abalar*, büyük bir yekûn teşkil etmektedir. Abaların, *Varna abası, melbali abası* yahut *feyne abası* gibi çeşitleri bulunmaktadır. Hasan Reis'in Bergos'tan Samsun'a getirdiği abaların tamamına yakınını *Varna abası* oluşturmaktadır.[34]

4.3. Sinop-Samsun Malî ve Askerî İlişkileri

Osmanlı Malî teşkilatı içinde, Sinop ve Samsun'un bazı kurumlarının aynı malî birim içinde yer aldığı görülmektedir. Özellikle iskele gümrükleri, bu malî birim altında birleştirilmişlerdir. Bu ortak malî birimden, hem Sinop hem de Samsun'un dönemdeki görevlilerinin ücretleri karşılanmaktadır. Ortak malî birimin adı, "Sinop İskelesi Gümrüğü ve Tevabii Mukataası" olarak geçmektedir. Bu malî birim içinde, Sinop'tan başka Samsun Bafra, Çeharşenbe, Terme, Ünye gibi Canik sancağı iskeleleri de sayılmaktadır.

[33] Bk. Kodaman, Aynı makale, s. 94.
[34] Bk. Güler, *Aynı tez (Doktora tezi),* s. 186-188.

"Sinop İskelesi Gümrüğü Mukataası ve Tevabii", malî bir birim olması yönüyle, *ocaklık* teşkil olunmuştur. Ocaklık gelirlerinin bir kısmı, Sinop ve Samsun'daki ehl-vezaifin (memurların) vazifelerine (ücretlerine) ve bir kısmı da bu iki şehirde bulunan kalelerin askerlerinin maaşlarına tahsis olunmuştur. Dolayısıyla, 18. yüzyılda (29 N 1144 / 26 Şubat 1731'de) *Sinop Kalesi neferleri mevacipleri ve ehl-i vezaifin vazifeleri ile Samsun Kalesi neferleri mevacipleri ve ehl-i vezaifin vazifeleri, ocaklık* teşkil edilmiş olan "*Sinop İskelesi Gümrüğü Mukataası ve Tevabii"* malından verilmektedir.

Burada *"ehl-i vezaîf"* deyimiyle, söz konusu şehirlerde *vazife yapıp* maaş ve yevmiyelerini, "*Sinop İskelesi Gümrüğü Mukataası ve Tevabii Malı"*ndan alan *imam, müezzin, vaiz*, *hatip*, *kayyım*, *mektep halifesi* veya *muallimi, türbedar*, *tersane görevlileri* vs. *sivil memurlar* kastedilmektedir.

Bunlardan başka, *"Sinop İskelesi Gümrüğü Mukataası ve Tevabii Malı"*ndan yevmiye alanlarda vardır. Bunlar arasında, merkezden belli bir gayeyle özel olarak Samsun'a veya Sinop'a atanmış *bazı askerî görevliler* bulunmaktadır.[35] Oluşturulmuş bu malî birim (ocaklık-mukataa), 18. yüzyılda Sinop iskelesinin, Samsun iskelesinden bu dönemde daha çok etkili ve hareketli olduğu anlamını çıkarmamıza yardımcı olmaktadır.

4.4. Sinop-Samsun Arası Nüfus Hareketliliği

18. yüzyılda iğki önemli liman şehri ve mülhakatları arasında çeşitli vesilelerle nüfus hareketliliği de yaşanmaktadır. Bu nüfus hareketliliğinin seviyesi konusunda bilgilerimiz sınırlıdır. Tespit edilen belgeler ışığında, bu hareketliliğin bir kısmı, ticarete yönelik hareketler olarak gözlemlenirken diğer bir kısmı da firar, eşkıyalık ve göç olarak dikkati çekmektedir.

İki idarî birim arasında ticarete yönelik olarak da karşılıklı gidiş-gelişler olmaktadır. Bu gidiş-gelişler, ya doğrudan doğruya yahut da dolaylı olarak gerçekleşmektedir. Aslen *Bafralı* olan ve ticaret amacıyla *Kefe'ye* giden ticaret erbabı, dönüşünde Sinop'a gelmiş ve burada ölmüştür. Onun Sinop'ta kalan terekesi, Sinop Mahkemesi'ne intikal ettirilmiştir.[36]

"*Sinop-Samsun Ticarî Dolaşım İlişkileri"* bölümünde de işaret edildiği gibi, Sinoplu gemiciler de ticaret amacıyla Samsun'a gitmişlerdir. Bunların, Samsun limanına mal getirmeleri ve karşılığında mal götürmeleri söz konusu olmuştur. Onlar, muhtelif yerlerden Samsun'a mal getirip karşılığında bir takım malları da başka yerlere taşımışlardır. Bu iki önemli örnek, bize Sinop-Samsun arasındaki nüfus

[35] Bk. Güler, *Aynı tez (Doktora tezi)*, s. 124-125.
[36] Bk. *Sinop Şer'iyye Sicili (SŞS), Nu: 89*, s. 45, *belge nu: 132*, belge tarihi: 10 Receb 1150 (3 Kasım 1737)

hareketliliğinin ticaret alanında görüleninin niteliği hakkında çarpıcı fikirler vermektedir.

Samsun-Sinop arasındaki nüfus hareketliliğinde eşkıyalıklar[37] ve firarlar da dikkat çekmektedir. En çarpıcı örneklerden biri, Samsun (Canik) sancağı Görsün kazası ahalisinden iken eşkıya olan birinin Sinop'un Kiregöz nahiyesi İncirpınarı adlı köy yakınında mallarını terk ederek firar etmesidir. Bu şahsın terk ettiği eşyalar Sinop'ta *"Sûk-i sultanı"* denilen resmî pazaryerinde satılarak, toplam nakit tutarından *"mührü'l-ihracat"* adıyla vergiler alındıktan sonra geri kalanı, Sinop *Beytu'l-malı'*na intikal ettirilmiştir.[38]

İki farklı idarî birim arasındaki nüfus hareketliliğinde dikkat çeken hususlardan bir diğeri de Sinop Tersanesi'nde inşa olunacak devlet gemilerinin ihtiyaç duyduğu gemi ustalarının ve kerestelerin naklinde kullanılacak neferlerin, civar yerlerden temin edilmeye çalışılması yoluna gidilmesidir. Bu yolla, dönemde Sinop'a birçok çalışan kişi gelerek hizmet vermişlerdir.[39] Sinop bir taraftan Samsun'dan malzeme teminine giderken öbür taraftan Samsun'a bağlı Ünye'den kereste naklinde kullanılacak neferler temin etme yoluna gitmiştir.[40]

Bunlar, nüfus hareketliliği konusunda iki şehir veya idarî birim arasında dikkat çeken hususlardır. Bu nüfus unsurları, karşılıklı olarak her iki şehir ve mülhakatlarında belli bir süre de olsa kalmışlardır.

Sonuç

Sonuç olarak ifade etmek mümkündür ki, 18. yüzyılda Sinop-Samsun arasında komşuluktan doğan bir takım ilişkiler bulunmaktadır. Her iki idarî birimin merkezlerinin, Karadeniz kıyısında iskele şehirleri olmaları, ilişkileri kuvvetlendiren önemli hususlardandır.

İlişkilerde, Osmanlı Devleti'nin idarî-malî teşkilatlanmasının getirdiği yükümlülükler vardır. Farklı eyaletlere bağlı idarî birimler olmalarına rağmen bunlar, malî teşkilatlanmada aynı mukataa altında birleşmişlerdir. Bu malî birim, **"***Sinop İskelesi Gümrüğü Mukataası ve Tevabii"* adını taşımaktadır.

Sinop ve Samsun insanlarının, Karadeniz dolaşımında ve idarî birimler arasında, gidiş-gelişler gerçekleştirmeleri söz konusudur. İlişkilerde, sosyal boyut da önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca Sinop-Samsun arasında eleman istihdamı, malzeme temini, sürgünler, karşılıklı ticarî ilişkiler ve nüfus hareketliliği gibi alanlarda ilişkiler

[37] Bu konuda bk. Güler, "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık ……. ", s. 187-219.
[38] Bk. *SŞS, Nu: 89,* s. 51, *belge nu: 120*, belge tarihi: 3 Rebi'ü'l-ahir 1150 (1 Ağustos 1737); Güler, Aynı tez (Doktora tezi), s. 144.
[39] Bk. Güler, Aynı tez (Doktora tezi), s. 235n783, 236.
[40] Bk. Güler, "XVIII. Yüzyılda Sinop'ta Gemi İnşa Teknolojisinde ……", s. 36.

dikkat çekmektedir. Sinop ve Samsun aynı zamanda, eşkıyalık olayları, göçler, vergi kaçakçılıkları, Kuzey Afrika Türk Ocakları'na gençlerini gönderme gibi, ortak sosyal ve malî sorunlar ile hizmet alanlarına da sahipti.

Bütün bu ortak sorunların çözümünde yöneticilerin ortak hareketleri beklenmektedir. Yöneticilere bu anlamda Hükümet merkezinden emirler gönderilmiştir.

Her iki komşu şehir, deniz dolaşımındaki konumu ve dolaşımı yönünden, birbirlerine kıyasla benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Şehirlerin işleyen, hareketli iskele gümrükleri, tersaneleri, kaleleri bulunmaktadır. Ancak bu dönemde hem devletin malî teşkilatında hem de deniz dolaşımında ve asker sevkıyatlarında Sinop'un Samsun'a göre daha temayüz etmiş olduğu görülmektedir.

Devletin ticaret ve Karadeniz dolaşımı ve ticaret etkinliklerinin daha ilk dönemlerden Kırım'ın elden çıkmasına kadar olan süreçte incelenmesi, bu iki şehir ile Karadeniz kıyısında bulunan diğer iskele ve şehirlerin etkinlik seviyelerini, ilişkilerini, ortak yönlerini ve farklı özelliklerini daha ayrıntılı ve açık bir şekilde ortaya koymak bakımından oldukça yararlı olacaktır. Bu yönüyle bakıldığında, burada sunulan çalışmanın, konuyla ilgili yapılacak yeni çalışmalara bir bakış zemini oluşturması beklenmektedir.

Kaynakça

A. Arşivler

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Mühimme Defteri, Nu: 124, s. 15, *hüküm: 1*, belge tarihi: Evaili B 1128 (20 Haziran 1716).

Mühimme Defteri, Nu: 124, s. 26, *hüküm: 1 ve 2,* belge tarihi: Evaili L 1128 (17 Eylül 1716).

Mühimme Defteri, Nu: 124, s. 41, *hüküm: 3,* belge tarihi: Evasıtı S 1129 (29 Ocak 1717).

Mühimme Defteri, Nu:199, sene 1207-1208, s. 168-169*, hüküm: 487,* belge tarihi: Evâsıtı N <1>207 (26 Nisan 1793).

Mühimme Defteri, Nu:199, sene 1207-1208, s. 145*, hüküm: 412, 413, 414*, belge tarihi: Evâsıtı Ş <1>207 (29 Mart1793).

Trabzon Defteri, Nu: 2, sene 1173-1211, s. 61-62, *hüküm: (numarasız),* belge tarihi: Fî evasıtı Za 1177 (Mayıs ortaları 1764).

Düvel-i Ecnebiye [Fransa] Defteri, nu: 30/5, sene 1193-1225, s. 423, *hüküm: 2653,* belge tarihi: Fî evâsıtı B sene <1>225 (16 Ağustos 1810).

2. Sinop Müzesi

Sinop Şer'iyye Sicili, Nu: 89, s. 51, *belge nu: 120*, belge tarihi: 3 Rebi'ü'l-ahir 1150 (1 Ağustos 1737).

Sinop Şer'iyye Sicili, Nu: 89, s. 45, *belge nu: 132*, belge tarihi: 10 Receb 1150 (3 Kasım 1737)

B. Araştırma ve Yayınlar

CAHEN, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İkinci Baskı, İstanbul l984.

DARKOT, Besim, "Samsun"**,** *İslâm Ansiklopedisi, X,* Eskişehir 1997, s. 172-178.

GÜLER, İbrahim, "Sinop'da Tunus Dayısı Vakfına Dair 1744-1746 Tarihli Bir Dava Dosyası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 5* (Samsun 1990), s. 65-78.

_____ , "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Askeri Seferlerde Sinop'un Güvenlik ve Asayiş Meselesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 6* (Samsun 1991), s. 389-412.

_____ , *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop-İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 1992.

_____ , "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Kale Mustahfızlığı Hakkında Bazı Bilgiler", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan***,** Samsun 1993, s. 73-87.

_____ , "XVIII. Yüzyılda Sinop'ta İran Şehzadeleri", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 259-265.

_____ , "XVIII. Yüzyılda Orta Karadeniz Bölgesinde Eşkıyalık Hareketleri", *Osmanlı Araştırmaları, XV* (İstanbul 1995), s. 187-219.

_____ , "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Cemiyetinde Göçün Köy ve Şehir Hayatına Etkisi", *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi-Toplum ve Göç (20-22 Kasım 1996, Mersin)*, Ankara 1997, s. 694-705.

_____ , "XVIII. Yüzyılda Giresun'da Bazı Ekonomik ve Sosyal Meseleler", *Giresun Belediyesi Giresun Kültür Sempozyumu (30-31 Mayıs 1998, Giresun), Bildiriler*, İstanbul 1998, s. 45-58.

_____ , "Trabzon'un XVIII. Yüzyıldaki Ekonomik ve Sosyal Durumuna Dair Tespitler", Uluslararası Katılımlı Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998, Trabzon), Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler, 2. Baskı, Trabzon 2000, s. 327-349.

_____ , "XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Nüfus Hareketleri Olarak İç Göçler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1995-2000 Prof. Dr. Fikret Işıltan Hatıra Sayısı, Sayı: 36* (İstanbul 2000), s. 155-211.

_____ , "XVII. ve XVIII. Yüzyılda Tunus Anadolu İlişkilerinde Karadeniz Bölgesi ve Trabzon'un İşlevi", *Trabzon ve Çevresi Uluslar Arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu* (3-5 Mayıs 2001, Trabzon), Bildiriler, Cilt: 1 (Tarih), Trabzon 2002, s.173-199.

_____ , “XVIII. Yüzyılda Sinop’ta Gemi İnşa Teknolojisinde Altyapı, İstihkam, İstihdam, Üretim ve Pazarlama Sorunu”, *Türk Bilim Tarihi Kurumu Birinci Uluslar arası Türk Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi (15-17 Kasım 2001) Bildiriler, Türk Teknoloji Tarihi,* Yayına hazırlayanlar: Emre Dölen-Mustafa Kaçar, Takdim: Ekmeleddin İhsanoğlu, İSKİ,İstanbul 2003, s.29-60.

_____ , “Une mosaïque culture dans les Odjaks de l’Ouest en Afrique du nord à l’époque de l’Empire ottomane XVIIIe siècle: Exemple de la Tunisie”, *10th International Congress of Economic and Social History of Turkey (28-30 September – 1 October 2005, Venice),* [International Association of Otoman Social and Economic History (IOSEH)], Dipartimento di Studi Eurasiatici of University of Venice, 1-8 s.

_____ , “Türk Kültürünün Tunus'taki Yaşayan İzleri”, *Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı 'VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi’,* 21-26 Kasım 2005, Ankara, 1-15 s. KILIÇ, Orhan, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti’nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı”, *Uluslararası Katılımlı Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998, Trabzon), Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6-8 Kasım 1998) Bildiriler,* 2. Baskı, Trabzon 2000, s. 179-191. KODAMAN, Bayram, “XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü”, İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Uluslararası-I) Bildirileri (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, s. 92-97.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu,* 2. Baskı, Ankara l984.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “XIX. yüzyılda Trabzon Ticareti”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 97-131.

ÖZKAYA, Yücel, Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 600, Birinci Baskı, Ankara 1985.

_____ , “XVIII. Yüzyılda Trabzon’un Genel Durumu”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986,* Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun 1988, s. 133-145. SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûğatı*, Düzeltilmiş ve İlâveli İkinci Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin, “Trabzon”, *İslâm Ansiklopedisi, XII/1*, s. 464-467. TURAN, Şerafettin, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, 13-17 Ekim 1986,* Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman, Ahmet Nişancı, Celal Tarakçı, Samsun 1988, s.147-158. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, 3. Baskı, Ankara 1984.

“Samsun” maddesi, *Türk Ansiklopedisi, Cilt: XXVIII***,** Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1980, s. 102-107.

ONSEKİZİNCİ YÜZYILIN İKİNCİ YARISI OSMANLI-RUS SAVAŞLARINDA KARADENİZ LİMAN KENTİ SAMSUN

Osman KÖSE[*]

Giriş

Samsun, tarihin her döneminde Karadeniz ticaretinde rol oynayan bir liman şehridir. Şehir 1185 yılında II. Kılıç Aslan döneminde Türklerin eline geçti. Anadolu'nun Türklerin eline geçmesi ile beraber Samsun, liman kenti olması ve iç bölgelerle irtibatı sağlaması özellikleriyle önem kazandı. Bölge, nüfus ve ticari faaliyetler yönünden şenlenmeye başladı. 13. Yüzyılda Samsun'da darphane olduğu dahi bilinmektedir. Bu dönemlerde ve hatta İstanbul'un fethine kadar, Samsun'daki ticari ve sosyal canlılığa, Cenevizlerin kattığı ticari hareketliliğin de ayrı bir önemi vardır.

Şehir, Osmanlı yönetimine geçince benzer canlılığını sürdürdü. 16. yüzyıla kadar Basra-Diyarbakır ve Amasya hattını takip eden ticaret yolu Samsun ve Sinop'a uzanmaktaydı. Osmanlı iç denizi olan Karadeniz'de Trabzon ve Sinop ile ticari ve stratejik yönlerden öne çıkan Samsun şehri, ticari malların İstanbul veya Karadeniz'in kuzey taraflarına yönlendirildiği bir merkez konumuna sahip oldu[1]. Fakat, Sinop ve Trabzon ile kıyaslandığında, gerek nüfus ve gerekse ticari yönden bu şehirler kadar parlak bir yapıya sahip değildi.

Samsun, 15. ve 16. yüzyıldan itibaren sönükleşmeye başladı. Ticari faaliyetler azaldı ve nüfus gerileme sürecine girdi. Bunun sebebi Osmanlıların şehre gereken önemi vermemelerinden değil, Karadeniz'in Osmanlı iç denizi konumuna girmesiyle uluslararası ticaretin Akdeniz'e kaymasıdır. Artık bu tarihlerden itibaren Samsun gibi diğer Karadeniz limanları da uluslararası transit ticaret noktaları olma özelliğini kaybederek, yalnızca bölgesel iç ticaretin yapıldığı ve bu ulaşımı sağlayan yerleşim birimleri olarak ortaya çıktılar[2]. Mesela 17. yüzyılın önemli sanayi ve ticaret merkezlerinden Tokat'ta üretilen mallardan Venedik'e yapılan ihracatın çıkış noktaları Sinop ile beraber Samsun limanıdır[3].

Karadeniz'in Osmanlı iç denizi olmasından sonra Samsun, burada üretilen gemilerle de zaman zaman Osmanlı donanmasına katkı sağladı. Samsun ve çevresi yoğun ormanlarıyla ünlüydü. Buradaki ormanlar sadece Samsun'da yapılan gemiler

[*] *Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.*

[1] Mehmet Ali Ünal, "XVI. Ve XVII Yüzyıllarda Karadeniz-Basra Körfezi Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 472.473.

[2] Bayram Kodaman, "XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü", *İkinci Uluslararası Tarih Boyunca Karadeniz Bildirileri 1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 92-93.

[3] Mehmet Ali Ünal, *aynı makale*, s. 474.

için değil, daha büyük bir kapasiteye sahip ve bölgenin doğal liman olan Sinop'a da gemi yapımı için gönderilmekteydi. 16. yüzyılda İnebahtı deniz savaşında yok olan Osmanlı donanması, İstanbul, Gelibolu, Varna, İzmit ve Sinop gibi limanlardan başka Samsun'da da yapılan gemilerle yenilendi. Sinop'ta yapılan gemilerin bir kısım keresteleri de Samsun'dan gönderildi[4].

17. ve 18. yüzyıllarda Karadeniz hala bir Osmanlı iç denizi olduğu için Samsun, iç bölgelerle irtibatı sağlayan ve Kırıma kadar uzanan ticaretin yapıldığı uğrak bir liman kentiydi. Fakat bu dönemlerde şehir, Karadeniz'in işlek liman kentleri Trabzon ve Sinop'taki hareketliliklerden çok daha sakindiler. Rusların henüz bu dönemlerde Karadeniz üzerinde siyasi ve askeri etkileri yoktu. Fakat Rus destekli Hıristiyan Kazakların 17. yüzyılda Karadeniz sahillerini İstanbul boğazına kadar zaman zaman vurmaları, Karadeniz'deki diğer kentler gibi Samsun'un genel güvenliğini kısmen de olsa tedirgin eden unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bu asra kadar Karadeniz kentlerinin dış saldırılara karşı güvenliğini sağlamak noktasında bir endişesi olmayan Osmanlı devleti, 17. asrın başlarından itibaren küçük çapta da olsa Karadeniz'de donanma bulundurmaya başlayacaktır[5].

1. Asker ve zahire tedariki

18. Yüzyılın ikinci yarısı ile Samsun, birkaç asır önceki hareketli konumuna geri dönmeye başlayacak ve Samsun şehri ve limanında askeri ve sosyal hareketlilik artacaktır. II. Katerina'nın Rusya tahtına geçmesi ile beraber Rusya, Kafkasya'ya yerleşmek için bölgedeki faaliyetlerini artırdı. Bunun için de Osmanlı yönetimindeki Hıristiyan gürcüleri iğfal ederek isyan etmelerini sağlamaya çalıştı. Osmanlı yönetimi, bölgeye en yakın mıntıkalar olan Karadeniz kıyı şehirlerinden aldığı takviye askeri kuvvetlerle isyanı bastırmaya çalıştı. Bu kapsamda Canik sancağından 1765'te 4 bin piyade ve 1766'da da 2 bin levend Vona limanı üzerinden isyan bölgesine sevk edildi[6].

1768 yılında Rusya ile savaşın çıkması üzerine Samsun, askeri ve ekonomik aktiviteleri ile hareketli bir döneme girdi. Çünkü ilk defa Karadeniz ve Kırım, dışarıdan büyük bir gücün zorlamasına maruz kalıyordu. Bu dönemde Kırım ve Kafkasya'nın savunulması, kurtarılması ve Karadeniz'in güvenliğinin sağlanmasına Trabzon ve Sinop'tan olduğu gibi Anadolu'nun iç kesimleri ve Samsun'dan toplanan asker ve zahirenin Samsun limanı üzerinden savaş bölgelerine nakledilmesi ile yapılmaya çalışıldı. Başlayan bu savaş ortamı Sivas vilayetine bağlı ve ekonomik yönden orta halli bir Karadeniz kenti olan Samsun'un insan, yiyecek ve para kaynaklarının uzun bir dönem özellikle Kırım ve Kafkasya üzerinde Ruslara karşı yürütülen savaşlarda sarf edilmesine sebep olacaktır.

---

[4] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 446.
[5] Uzunçarşılı, *aynı eser*, s. 445.
[6] Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003, s. 73, 75.

Savaşın başlaması ile Rusların saldırdıkları ilk yerlerden birisi Kırım'dır. Osmanlılar da ilk zamanlardan itibaren güvenliğini sağlamak için Kırım'ı askeri yönden takviye etmeye başladılar. Artık bu tarihten itibaren Samsun, çevreden toplanan askeri barındırmak ve bunları savaş mıntıkalarına sevk etmek noktalarında önemli bir göreve ev sahipliği yaptı. 1769 yılında toplanan bu askerlerden 1500 süvari ve 1500 piyade Samsun'dan gönderildi[7]. Yine aynı yıl Samsun'dan 1500 piyade de Kars muhafazası için gönderildi[8]. Rusların 1700 yılında Kırım'ı iyice zorlamaları üzerine 1771 yılında Kırım ve Kefe civarında görevlendirilmek üzere toplanan 30 bin asker, Karadeniz limanlarından kiralanan gemilerle Samsun başta olmak üzere Sinop ve Trabzon iskelelerinden nakledildi[9].

Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi ile Karadeniz kıyısında bulunan kalelerin ve yerleşim birimlerinin takviyesine önem verildi. Osmanlı yönetimi, Karadeniz kıyılarındaki askeri stratejik noktaların takviyesi ve korunmasını yine Karadeniz'in Anadolu kıyılarındaki yerleşim birimlerinden topladığı askerlerle sağlıyordu. Bu meyanda 1772 yılında Faş kalesi için gönderilen 1000 asker Samsun'dan hazırlanarak görev yerlerine sevk edildi[10].

1773 yılından sonra Samsun limanı, asker ve askeri levazımatların sevkıyatları kapsamında yine oldukça faaldi. Osmanlı devleti, Kırım'ın Rus işgalinden kurtarılmasını Canik muhassılı Hacı Ali Paşa'ya vermişti. Ali Paşa bu tarihten itibaren Kırım'ın Rusların eline geçiş tarihi olan 1784 yılına kadar Osmanlıların gözünde "*Kırımı kurtaracak tek adam"* olarak görülüyordu. Bu bakımdan Ali Paşa, Kırımı kurtarmak için askerleri Samsun başta olmak üzere Kastamonu, Bolu, Sivas, Tokat, Diyarbakır, Çankırı, Ankara ve Karahisar gibi yerleşim birimlerinden topladı. Nitekim 20 bin asker söz konusu yerleşim birimlerinde toplanarak 1773 yılında Samsun'dan Kırım'a sevk edildi[11]. 1774 yılında da yine iç bölgelerden toplanan 15 bin asker Ünye, Sinop, Vona ve Gerze limanlarının yanı sıra Samsun limanından gemilerle Kırım'a gönderildi[12].

1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Andlaşması ile sulh dönemine girilmesine rağmen Rusya, andlaşma hilafına Kırımı işgal etmeye başladı[13]. Osmanlı devleti Kırımı kurtarmak için yine Canikli Hacı Ali Paşa'yı görevlendirdi. 1777 yılında

---

[7] BOA.*CA.* 18664, (1182).
[8] BOA.*CA*.1593, Canik muhasısılına hüküm (Evail-i zilka'de 1183)
[9] BOA.*CD*, 12739, Canik muhasılına hüküm, (1186).
[10] Karagöz, *aynı eser*, s. 76.
[11] BOA*. Mühimme Defteri*, Nr. 171/323-1, Erzurum Yeniçeri Zabiti Süleyman'a hüküm (Evâhır-ı Muharrem 1187*); CA*, Nr. 22470, (Evâhır-ı Zilka'de 1187); Çankırı Kaymakamı Hüseyin'e buyruldu (Zilhicce 1187); *A.DVN,MHM*, Nr. 183/29, Diyarbakır Valisi Hafız Mustafa Paşa'ya buyruldu. (Evâsıt-ı zilhicce 1187); *A.DVN.MHM,* Nr. 183/16, Bolu Hassı Voyvodası'na buyruldu (Evâsıt-ı zilhicce 1187).
[12] BOA.*CA.* 1584, Fezullah Paşaya hüküm, (1187)
[13] Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, (TTK'da basılmak üzere olan Doktora tezi Samsun).

bu amaçla toplanan 40 bin askerin 10 bini Canik ve Karahisar-ı Şarki'den tedarik edildi. Samsun'da toplanan bu askerler 1778 yılında Sinop limanı üzerinden Kırıma gönderildi[14].

Savaş süresince Samsun'dan toplanan veya çevre vilayet ve sancaklardan temin edilerek Trabzon ve Sinop limanlarıyla Samsun limanından savaş mıntıkalarına sevk edilen askerlerden başka, reayadan toplanan zahirelerle Samsun, özellikle Kırım'da cereyan eden savaşa büyük katkı sağladı. 1769 yılında Kırım'ın savunulması için gönderilen askerlerin erzakları Samsun'dan gönderilirken, yine aynı yıl ve gelecek yıllar için de Bolu, Kastamonu başta olmak üzere Samsun'dan toplanan erzaklar Sinop iskelesinden Kırım'daki askeri birliklere nakledildi[15]. Canikli Ali Paşa'nın 1773 ve 1774 yıllarında topladığı askerlerin yiyecekleri ve diğer erzakları Tokat, Sivas, Ankara, Çankırı, Kastamonu ile Samsun ve çevresinden temin edildi. Mesela 1773 yılında Faş ve Kefe'nin savunmasında olan askerler için Samsun'dan gemilerle erzaklar söz konusu yerlere ulaştırıldı[16].

1777 yılında Kırım'ın kurtarılması için tedarik edilen askerlerin silah, top, erzak ve diğer levazımatları da Serasker Ali Paşa tarafından karşılandığı için, bu büyük seferin ekonomik yükünün önemli bir kısmı yine Samsun'dan karşılandı. Etraf vilayet ve kazalarla birlikte Samsun köylerinden toplanan ekmek, un, arpa ve diğer erzaklar yine reayadan temin edilen at, katır ve deve gibi ulaşım vasıtalarıyla, büyük güçlükler altında Samsun limanına nakledildi. Sefer için Sivas ve Trabzon vilayetinin bir yıllık gelirleri oluşacak masrafları için tahsis edildi. Fakat seferin hazırlık merkezinin Samsun olması, Samsun halkının hissettiği sıkıntıların çok daha fazla olmasına sebep teşkil etmekteydi. Tedarik edilen erzak, Edirne'den getirilen peksimetler gibi, Samsun limanına istif edildi[17]. Toplanan askerlerin donanma ile Kırım'a doğru yola çıkması ve bir şey yapamadan geri dönmesi üzerine Sinop limanıyla beraber Samsun limanında bekletilen büyük miktarlardaki erzak, askeri mühimmat ve levazımatlar daha sonraki askeri ihtiyaçlarda kullanılmak üzere 1779 yılında İstanbul'a gönderildi[18]. Savaş dönemlerinde Samsun'da ekmekler de pişirilerek ihtiyaçlı bölgelere nakledilmiştir. Özellikle iç bölgelerden tedarik edilen unların burada depolanması sonucu pişirilen

[14] BOA**.** *Mühimme Defteri*.174/178-1, Sivas eyaletindeki kazaların kadılarına hüküm (Evâsıt-ı Zilka'de 1191); BOA. *Mühimme Defteri*, Nr. 174/171-1, Kırım Seraskeri Ali Paşa'ya hüküm (Zilka'de 1191).

[15] Karagöz, aynı eser, s. 32.

[16] BOA. *CA.* 12739, Canik Muhassılına Hüküm (1186).

[17] BOA**.** *Mühimme Defteri*.174/178-1, Sivas eyaletindeki kazaların kadılarına hüküm (Evâsıt-ı Zilka'de 1191); *Sivas ŞS,* I, s. 28/2-30/1- 32/1-33/1-39/1-59/1-64/1-72/1-78/1; *Trabzon ŞS,* 42/1934, 72-73; *D.BŞM*, Nr. 4816/11, Canikli Ali Paşa'nın maiyetindeki askerlerin mühimmat miktarlarını gösterir defter (29 Receb 1192)

[18] BOA**.***CA*, Nr. 53017, Erzurum valisi Hacı Ali Paşa'ya buyruldu (21 Rebî'u'l-âhır 1193).

ekmekler, 1785 yılında 8 bin kantar peksimetin Gürcistan'daki askerlere gönderildiği gibi, Samsun limanından naklediliyordu[19].

Kırım, işgal altına girince Osmanlı devleti, Kafkasya ile irtibat sağlamak ve Rusların bu istikamette önlerini kesmeye yönelik Soğucak ve Anapa gibi eski kaleleri imar etmeye başladı. Bu açıdan Samsun'dan sadece askeri erzaklar gönderilmedi. Özellikle Soğucak'ta tarımın geliştirilmesi ve ahaliyi ziraata teşvik için tohumluk buğdaylar ve bayındırlık hizmetlerinde kullanmak üzere Kafkas ormanlarında bulunmayan kerestelik tahtalar Samsun'dan gönderildi[20]

2. Kereste, Kendir ve Kendir Teli temini

Samsun, donanma için kendir, kendir teli ve tersanelerde yapılan gemilerin inşası için ağaç temin edilen bir yerdi. 18. asırda Karadeniz sahilinde gemi yapılan yerler Şile, Alaplı, Ereğli, Bartın, Amasra, İnebolu, Ünye, Giresun, Trabzon, Rize ve Gönye'nin yanı sıra Samsun'du. Samsun'da yapılan gemilerin ağaçları buradan temin edilirdi. Sinop'ta üretilen gemiler için bölgenin ormanları yeterli olmadığı için Kastamonu'dan başka Samsun, söz konusu buradaki tersanenin ağaç ihtiyacını karşılıyordu[21]. Osmanlı-Rus savaşının henüz ikinci yılı olan 1771 yılında Ruslar Kırım'a girince, Karadeniz'in kuzey tarafları Rusların kontrolüne girmiş oldu. Rusya, tarihlerinde ilk defa Kırım'a girdikleri andan itibaren Karadeniz'de güçlü bir donanma vücuda getirmek için tersaneler kurmaya başladı. Osmanlı yönetimi de savaşın ağır yenilgisinin yanı sıra Trabzon ve Sinop başta olmak üzere Samsun limanında gemi üretimine hız verdi. Samsun'da üretilen gemiler için ağaç sıkıntısı yoktu. Samsun, Bafra, Alaçam ve Arim, ağaçları ve gür ormanlarıyla biliniyordu[22]. 1771 yılından sonra savaşın devam ettiği yıllar boyunca Samsun ormanlarından askeri amaçlar dışında ağaç kesimi büyük ölçüde yasaktı. Kesimler yalnız gemi üretimi için kullanılıyordu. Kesimlerin çoğunluğu da üretilecek gemiler için Sinop'a gönderilmeye başlandı[23].

Sinop'taki tersaneye gönderilecek ağaçların kesimi ve nakliyesinde savaş dönemlerinde halkın yardımına da başvuruluyordu. Genelde bu işle görevlendirilenler, orman bölgelerinde ve bu bölgelere yakın yerlerde ikamet eden köylülerdi. Köylülerin, mesailerinin büyük kısımlarını donanma için ağaç kesimi ve taşınması işlerine ayırması, zirai üretimlerde aksamalara sebep oluyordu. Mesela 1773 yılında Samsun ahalisi yıllık mutad olarak donanma için gönderilen kendir, kendir teli ve çiviti temin etmede zorlandılar. Çünkü ahali birkaç yıldır mesailerini

[19] BOA. *CA*.10756, Telhis (21 Cemaziye'l-evvel 1199).
[20] Cemal Gökçe, *Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti*, s. 58
[21] Uzunçarşılı, *aynı eser*, s.447-448.
[22] BOA.*Ali Emiri III. Mustafa*, 4350, Arzuhal (23 Zilhicce 1183)
[23] BOA.CB, 8627, Canik Muhassılına Hüküm (1189)

Samsun ve Sinop için ağaç kesimi ve nakliyesi işine verdiklerinden zirai üretimlerinde aksamalar oldu[24].

Samsun, donanma teçhizatında kullanılmak üzer burada üretilen kendir ve çivitlerle Osmanlı donanmasına büyük katkı sağlıyordu. Bu açıdan Kastamonu'da olduğu gibi Samsun'da da Kendir Eminliği bulunuyordu. Her yıl Samsun'da üretilen 7 bin ton civarında kendir, eminlik vasıtasıyla alımı yapılarak tersanelere gönderiliyordu[25]. 1768 savaşından sonraki dönem Osmanlı donaması için en fazla kendir, kendir teli ve çivite ihtiyacın olduğu bir zaman dilimi olmasına rağmen, Samsun bu talepleri karşılamada zorlandı. Zaten çeşitli sebeplerle 1762 yılından beri her yıl sancak bedeli olarak gönderilen kendir ve çivitlerin periyodik ve miktar olarak gönderilmesinde aksamalar ve eksiklikler oluşmaya başlamıştı. Canikli Ali Paşa'nın Canik muhassılı olduğu 1765 yılında Samsun'da karşılaştığı idari problemlerden birisi de söz konusu kendir ve çividin ödenmesindeki aksamalar ve bu sevkıyatın düzenli yapılmasıydı[26].

1768 yılı savaşının başlaması, Samsun'un bu yöndeki sorumluluğunu daha da artırdı. Çünkü, Rusların Karadeniz'e inmesi ile Karadeniz'de Osmanlı donamasına yeni gemiler inşası için faaliyetler arttı. Fakat zirai üretimi yapacak olan ahalinin ağaç kesimi gibi diğer askeri hizmetlerde kullanılması, bölgedeki kendir ve çivit üretiminde azalmalara sebep oldu. Devletin, askeri hizmetler için ihtiyaçlardan feragat edecek durumu yoktu. Bu sebeple savaş dönemlerinde zaruretten kaynaklanan üretim azalmasına rağmen, halkın elinde üretebildiği kendirler ve çivitler toplattırılmaya çalışıldı. Mesela, 1773 yılı için Samsun halkı kendilerinden istenen 6500 kantar kendiri bu sebeplerden ötürü veremedi. Fakat askeri hizmetlerde çalışmayıp da üretimde bulunanların ellerinde olan kendirler toplanarak donanmaya gönderildi[27].

Savaş dönemlerinde ahali askeri hizmetler için kendilerinden istenen bu görevleri ifa ederken, yine düzenli olarak bölgeden toplanan vergiler de savaş giderleri olarak kullanılıyordu. Samsun'dan toplanan vergiler bölgedeki askeri ihtiyaçlar için kullanıldığı gibi, sancak dışındaki harcamalara da aktarılıyordu. Mesela, 1771 yılında Sinop tersanesinde yapılan gemilerin masraflarında kullanılmak üzere Samsun cizyesinden 35 bin kuruş Sinop tersanesine gönderildi. Yine aynı yıl ve sonraki yıllar da sefer masrafları için Samsun'un vergi gelirlerinden 30 bin kuruş harcandı[28].

[24] BOA.*CB*, 10217, Canik muhassılına hüküm (1187)
[25] Uzunçarşılı, aynı esre, s. 450.
[26] BOA, HH, 4501-A, Canik Muhassılı Ali Paşa'ya hüküm (1186)
[27] BOA, CB, 10217, Canik Muhassılı Ali Paşa'ya hüküm (1187)
[28] Karagöz, aynı eser, s. 15.

3. Göçmen Akınları ve İç Asayiş

Kırım'ın Rusların eline geçmesiyle, katliamdan kaçan Kırımlıların bulabildikleri gemilerle Anadolu sahillerine göçlerinde geldikleri yerlerden birisi de Samsun limanıydı. Osmanlı tarihinde ilk defa olarak büyük bir eyaletin elden çıkmasıyla bu denli göç hadisesi yaşanmaktaydı. Kırımdan gelen göçmen akınları özellikle 1771 den sonraki dönemlerde gittikçe artmaya başladı. Gelen göçmenlerin iskânları ve iaşelerinin temini, geldikleri bölgenin gelirlerinden karşılanmaktaydı[29]. Osmanlı devleti, 18. yüzyılda nüfusu gittikçe artan İstanbul'a göçü kısıtlaması sebebiyle Karadeniz sahillerine gelen göçmenlerin İstanbul'a geçmesini engellemeye çalıştı. Boşalttıkları yurtlarına Ruslar tarafından, Rus köylüler, Ermeniler ve Mora'dan getirilen Rumların yerleştirildiği Kırım göçmenleri, geçici iskâna tabi tutularak Samsun'un da içinde bulunduğu Karadeniz sahillerinde tutulmaya çalışıldı[30].

Samsun, Rusya seferine askeri ve ekonomik katkılar sağlarken, yüzyılın sonlarına doğru bölgede oluşan iç asayiş olayları da ayrı bir önem arz etmekteydi. Daha 1768 Rus savaşının başlaması sırasında Samsun ve çevresinde cereyan eden küçük çapta da olsa asayişi ihlal edici eşkıyalıklar huzursuzluk yaratmaktaydı. Samsun'da olan yöresel çaptaki bu eşkıyalık faaliyetlerinin siyasi bir niteliği bulunmamaktaydı. Canik muhassılı olan Ali Paşa, Hotin savaşı dönüşü Samsun ve çevresindeki eşkıyaları, Amasya'ya kadar takip ederek kısmen de olsa ortadan kaldırdı[31].

Bölgedeki idari yöneticilerin geçimsizliklerinden ve isyanlarından kaynaklanan asi hareketlenmeler de Samsun'un yaşadığı önemli olaylardır. Rusya seferi sırasında gelirini ve canını feda eden insanlar, bu tür anlamsız çekişmelerle ayrıca büyük oranda mal ve can kaybına uğradılar. Çapanoğullarının, Canikli Hacı Ali Paşa ile kavgalarında, bu kavganın faturasını Samsun halkı ödemiştir. Çapanoğulları, Kavak ve Bafra taraflarına kadar gelerek zaten büyük ekonomik sıkıntı içerisinde olan halka büyük zayiat verdirmiştir[32]. 1780 yılında Çapanoğulları ve asi Canikli Hacı Ali Paşa'nın adamları çatışınca, bu mücadeleyi asi Ali Paşa taraftarları kazandı[33]. Canik Mutasarrıfı Hacı Ali Paşa'nın bu yıllardan başlayıp 1782 yılına kadar devam eden isyanı da Samsun ve çevre bölgelerde büyük huzursuzluklara sebep teşkil etti. Bu dönemde Samsun halkı zirai faaliyetlerini yeterince yerine getiremediğinden büyük sıkıntı içine düştü. Ali Paşa, devlet tarafından affedilerek görevi başına dönünceye kadar, kendisi ve adamları Samsun ve çevresinde, etkisi halka uzanan şiddet hareketlerinde bulundular.

---

[29] *Trabzon ŞS*, 42/1934-65, (Evâil-i Rebî'u'l-evvel 1191)
[30] BOA.*A.DVN.KRM,* 1/63, (Evail-i Rebiu'l-evvel 1192)
[31] Özcan Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *TDVİA,* İstanbul 1993, VII, s. 151-152.
[32] Karagöz, aynı eser, s. 98.
[33] *Sivas ŞS*, I, s. 186/1-196/2-203/1-204/2-205/2-221/2-224/1.

Tuna ırmağı kenarlarından getirilerek Çarşambaya yerleştirilen Kazakların bölgede çıkardıkları huzursuzluklar da, Samsun'da yaşanan bir diğer olaydır[34].

18. yüzyılın sonlarında Karedeniz ve Samsun için en büyük tehlike dışarıdan gelebilecek olan Rus tehlikesiydi. Kırım'ın elden çıkışına kadar Karadeniz'i sadece Osmanlı devleti kullanıyordu ve dolayısıyla herhangi bir güvenlik endişesi yoktu. Rusların Karadeniz'e indikten sonra süratle donanma inşasına girişmeleri Samsun'un da içinde bulunduğu Karadeniz sahillerini tehlike içerisine düşürdü. Küçük Kaynarca Andlaşması imzalanıncaya kadar küçük donanmalarla sahil güvenliği sağlanırken, andlaşma sonrasında Kırım yüzünden gerginleşen ilişkiler Karadeniz'i muhtemel Rus saldırılarına açık hale getirdi. 1778 yılından sonra yaz aylarında Osmanlı donaması Karadeniz veya Kırım sahillerinde dolaşırken, kış aylarında da Samsun ve Sinop açıklarında muhtemel Rus saldırılarına karşı savaş gemileri bulundurulmaya başlandı[35].

Sonuç

18. yüzyıla kadar iç kesimlerle Karadeniz arasında irtibatı sağlayan Samsun, bölgenin önemli kentleri olan Trabzon ve Sinop kadar önem arzeden bir şehir değildi. Kırım'ın Osmanlı devletinin elinden çıkmasından sonra Samsun, tedricen tekrar önem kazanmaya başlayan bir şehir oldu. Savaşlar döneminde, özellikle Osman devletinin Kırım ve Kafkasya üzerinde Rusya ile yürüttüğü savaşlarda Samsun, ekonomik ve askeri katkılarıyla ve limanıyla stratejik bir konuma sahip olduğunu gösterdi. Rusya ile savaşların olduğu dönemlerde ekonomik ve askeri katkı ve faaliyetleri açısından Trabzon ve Sinop'tan sonra Samsun, Karadeniz kentleri arasında üçüncü derecede bir konuma sahip oldu. Fakat bu yüzyıldan sonra Samsun'un önemi ve nüfusu gittikçe artmaya başlayacaktır. Hatta gelişme ve limandaki yoğunluk bakımdan Sinop'u geride bırakan bir yapıya sahip olacaktır. Samsun'un öneminin artmaya başlamasında Karadeniz'in uluslararası bir kullanıma sahip olmasının payı büyüktür.

[34] Karagöz, aynı eser, 16.
[35] BOA.*HH*. 965, Padişah I. Abdülhamid'e telhis (10 Zilka'de 1191).

OSMANLI DÖNEMİ İDARÎ UYGULAMALAR BAĞLAMINDA CANİK'İN YÖNETİMİ VE YÖNETİCİLERİ

Orhan KILIÇ[*]

Giriş

Canik bir idarî bölge olup, bu adı taşıyan yerleşim yeri bulunmamaktadır. Bir kısım Selçuklu tarihlerinin sadece Samsun'u tanımlamak için kullandıkları Canik tabiri; sahilden ibaret olmayıp, güneyde Niksar'dan Gümüşhane'ye uzanan hattı da içerisine almaktadır. Karadeniz sahilindeki sınırları ise doğuda Trabzon'a kadar genişlemekle, batıda Sinop'a kadar ulaşmamaktadır[1]. Osmanlı döneminde Canik Sancağı'nın sınırları ise bugünkü Samsun ve Ordu illerinin bazı kazalarını içerisine almaktadır[2].

Canik bölgesinin iskân tarihi M.Ö. 5000 yıl öncesine kadar götürülmektedir. Türk hâkimiyetine girmeden önce Hititler (M.Ö. 1650-1200), Pontus Krallığı (M.Ö. 302-71), Roma İmparatorluğu (M. Ö. 71- M.S. 395) ve Bizans (395-1086) gibi eski ve ortaçağ devletlerinin hakimiyeti altında bulunmuştur[3].

Türklerin 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yerleşmeleri sürecinde Canik'in tarihi Bizanslılar, Danişmendliler, Anadolu Selçukluları ve daha sonraları da İlanlılar, Trabzon Rum Devleti ve bölge civarındaki Türk beylikleri arasındaki hâkimiyet mücadelesine bağımlı olarak şekillenmiştir[4]. Osmanlı öncesi Türk hâkimiyeti döneminde Samsun ve çevresinde kurulan Canik beylikleri, bölgedeki Türk varlığının her bakımdan yerleşmesi ve gelişmesi için önemli roller üstlenmişlerdir. 14. yüzyılın ortalarında Trabzon'da altı bin civarında insan yaşar iken, Canik beyliklerinden bazılarının daha fazla asker çıkarabilecek güçte olması, nüfus bakımından önemli sayılabilecek yoğunluğa sahip olduklarını göstermektedir[5].

Bu beyliklerin hâkimiyet sahaları ve Osmanlı yönetimine geçişleri ile ilgili olarak şunlar söylenebilir[6]:

Hacı Emiroğulları: 13. yüzyılın sonlarına doğru Ordu bölgesini ele geçiren Sinop Çepnileri tarafından kurulmuştur. Canik beyliklerinden en önemli olanı olarak addedilmektedir. 1347'de Fatsa ve Ünye'yi, 1396 yılında ise Giresun'u ele geçirerek bu bölgenin doğusunda Trabzon Rumları aleyhine büyük bir nüfus boşluğu meydana

[*] *Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] İbrahim Tellioğlu, *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, I. Baskı, Trabzon, Mart 2004, Serander Yayınları, s. 146-147.

[2] Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, T.T.K., Ankara, 1999, s. 25.

[2] Öz, s. 18.

[3] Öz, s. 18.

[4] Öz, s. 18.

[5] Tellioğlu, s. 147.

[6] Canik beylikleri hakkında geniş bilgi içni bkz. Tellioğlu, s. 147-171.

getirmişlerdir. 10.000 civarında askere sahip olan Hacı Emiroğulları'nın toprakları Tirebolu'ya kadar uzanıyordu. 1427-1428'de Osmanlılar tarafından ilhak edilmişlerdir.

Taceddinoğulları: Moğol sonrası dönemde Doğu Karadeniz bölgesinde ortaya çıkmış ve Niksar merkez olmak üzere Samsun'un güneyine kadar yayılmışlardır. Trabzon Rumları ile mücadele eden Taceddinoğulları, 1379'da Yeşilırmağın denize ulaştığı sahayı Ünye'ye kadar ele geçirmiştir. 1386'da 12.000 askeri bulunmaktaydı. Hacı Emiroğulları gibi 1427-1428'de Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Kubadoğulları: Samsun, Kavak ve Ladik havalisine hâkim idiler. 1419 yılında Osmanlılar tarafından ele geçirilmişlerdir.

Taşanoğulları: Vezirköprü, Havza ve Merzifon bölgesinde hüküm sürüp 1430 yılında Osmanlılar tarafından ilhak edilmişlerdir.

Bafra Beyleri: Bafra ve çevresinde hüküm sürüp 1419-1420 yıllarında Osmanlılar tarafından ele geçirilmişlerdir.

1. Osmanlı İdari Taksimatında Canik Sancağı

Canik'in Osmanlı idaresine girmesinden önce, idari taksimat bakımından Selçuklu ve İlhanlı dönemlerindeki konumu şöyledir:

1350 yılı ilkbaharında kaleme alınmış olduğu kabul edilen ve İlhanlı Devleti'nin bütçesi olarak bilinen *Risâle-i Felekiyye*'ye göre, Hoca Necmeddin el-Hoyî uhdesindeki *Memleket-i Rum*'un *orta memleketler* olarak addedilen kısmında *Etrak-ı Vilayet-i Canid* yer almaktadır[7].

1363 yılına kadarki bilgileri ihtiva eden *Anonim Selçuknâme*'ye göre *Vilâyet-i Bâlâ* içerisinde Danişmend, Ermen, Gorgorum, Germiyan, Herakliye, Eşref ve Canik bulunmaktadır[8].

1390 yıllarında yazılan *Bezm u Rezm*'de ise, Canik (Canit); Vilayet-i Aksara(y) içerisinde Akşehr(i Su-şehri), Amasya, Ankariye, Artuk-âbâd, Aydın, Börügüb (Ürgüb), Danişmendiye, Emir Süleyman, Erzincan, Eyyüb-Hisar, Gedük, Germiyan, Hacı Emîr, Havik ve İskilip ile birlikte yer alıyordu[9].

I. Bayezid döneminde Anadolu'daki beyliklerin toprakları Osmanlılar tarafından bir bir ilhak edilirken Canik bölgesi de Osmanlı hakimiyetine girmişti. Ancak 1402 Ankara Savaşı yenilgisinin ardından Timur'un Anadolu'daki beylikleri yeniden canlandırma faaliyeti çerçevesinde Canik bölgesinde varlıklarını sürdüren beylikler kısa süreli de olsa müstakil hareket etme fırsatı bulmuşlardır.

---

[7] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 75-76.
[8] Baykara, s. 61.
[9] Baykara, s. 77.

Merkezî devlet yapısının kesintiye uğradığı Fetret Dönemi'nin ardından 1413 yılında Rum Beylerbeyliği tesis edilmiş ve eyaletin sancakları içerisinde Amasya, Sivas, Tokat, Şebinkarahisar (Karahisar-ı Şarki) ve Çorum sancakları ile birlikte Canik Sancağı da yer almıştı. 1413 yılında yapılan bu düzenlemede muhtemelen Canik bölgesinin küçük bir kısmı yer almıştır. Çünkü Rum Beylerbeyliği'nin ilk yapılanmasında Canik bölgesindeki beyliklerin zayıf da olsa hâkimiyetlerini sürdürdükleri bilinmektedir. Hacı Emiroğulları ve Kubadoğulları idaresindeki yerler II. Murad devrinde Osmanlı hâkimiyetine girdiği için Canik bölgesinin tamamının ancak 1428 yılından itibaren Osmanlı idari sistemi içerisine dahil edildiği söylenebilir. Rum Beylerbeyliği'nin merkezi başlangıçta Amasya iken 1418 yılında Sivas'a kaydırılmıştır[10].

Rum Beylerbeyliği 17. yüzyılın ortalarından sonra *Sivas Eyaleti* olarak anılmıştır. Koçi Bey tarafından Sultan İbrahim'e (saltanatı: 1640-1648) sunulan risâlede, *Rum Beylerbeyliği* olarak anılırken[11], 1653 tarihli Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi'nde Sivas Eyaleti olarak zikredilmektedir[12]. Dolayısıyla 17. yüzyılın ortalarından itibaren artık *Sivas Eyaleti* olarak kaydedildiğini söylemek mümkündür. Bu durum daha sonraki risâle, kanunnâme ve sancak defterlerinde de aynen devam etmiştir[13]. Rum/Sivas Eyaleti'nin 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadarki sancak teşkilatlanması *Tablo 1*'de gösterilmiştir.

Amasya, Sivas, Canik, Çorum ve Divriği sancakları kuruluşundan itibaren değişmez sancaklar olarak Rum/Sivas Beylerbeyliği bünyesinde yer almışlardır. Bozok Sancağı'nı da 1551 yılı hariç bunlara ilave etmek mümkündür. Arabgir ve çevresi ise Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Rum Beylerbeyliği içerisinde yer almıştır. Arabgir Sancağı mukataa gelirleri 4 Şubat 1735 tarihinde Gümüşhane'ye ilhak olmasına rağmen[14] idari bakımdan Sivas Eyaleti'ne bağlı kalmıştır.

Canik Sancağı, Osmanlı idaresine girdikten sonra klasik sancak olarak yapılandırılmıştır. Canik sancakbeyleri 16. yüzyılın sonlarına doğru *kendir mukataasını iltizama almak şartıyla* göreve tayin edilmişlerdir. Kendir mukataasını iltizama alma işine *Kendir Nezareti* deniliyordu. Kendir Nezareti'nin Canik'de ihdas edilmesinin sebebi ise *Tersane Ocaklığı* bünyesinde yer almasından dolayıdır.

---

[10] Bu konuda bkz. Baykara, s. 86-87; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, Çeviren: Ruşen Sezer, YKY, 2. Baskı, İstanbul, 2003, s. 109-110; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, Yeni Türkiye, c. 6, Ankara, 1999, s. 77; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, Hazırlayan: Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 31 (Midhat Sertoğlu'nun açıklaması).

[11] *Koçi Bey Risâlesi*, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Temmuz 1985, s. 137.

[12] *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, faksimile metin, s. 7.

[13] Bkz. Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Ceren Matbaası, Elazığ, 1997, s. 54.

[14] BA., *A.RSK 1572*, s. 8.

Tablo 1. *Rum/Sivas Eyaleti'nin Sancak Teşkilatlanması*

Sancağın Adı	***1413***[15]	***1527***[16]	***1551***[17]	***1568-1831***[18]
Amasya	*X*	*X*	*X*	*X*
Sivas	*X*	*X*	*X*	*X*
Canik	*X*	*X*	*X*	*X*
Çorum	*X*	*X*	*X*	*X*
Divriği ve Darende		*X*	*X*	*X***
Arabgir			*X*	*X*
Bozok		*X*		*X*
Kemah		*X*		
Malatya			*X**	
Bayburd		*X*		
Gerger ve Kâhta		*X*		
Trabzon		*X*		
Karahisar-ı Şarki	*X*	*X*		
Tokat	*X*			

18. yüzyılda bazı sancaklar hem buranın padişah hassına ait gelirlerini toplayan hem de yönetimini üstlenen *muhassıllar* tarafından yönetilmeye başlayınca buralara *muhassılık* denilmiştir. Başlangıçta muhassıl bir çeşit vergi tahsildarı olup, bir eyaletin veya sancağın geliri doğrudan doğruya padişaha olan hâsılatını toplayan görevliye denilmekteydi. Ancak yukarıda da izah ettiğimiz gibi idarî görevlerle donatıldıktan sonra ilgili sancak *muhassıllık* olarak anılmaya başlanmıştır[19]. Canik Sancağı da muhassıl paşalar tarafından yönetilmeye başlayınca 2 Ekim 1712 tarihinde Mevkufat Kalemi'nden verilen kaime gereğince Canik Muhassıllığı'na ilhak olunmuştur[20].18.

[15] *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 31

[16] İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No: 154, İstanbul, 1978, s. 128.

[17] Feridun Emecen-M. İlhan Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Defteri I", *Belgeler*, TTK, Ankara, C. XIX, S. 23 (1998), Ankara, 1999, s. 76-77.

[18] Kunt, s. 139, 157; Ayn Ali Efendi, *Kavanin-i Al-i Osman Der-Hülasa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, İstanbul, 1280, s. 22-23; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı", Atatürk Üniversitesi Yayınları, *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963, s. 216.; *Koçi Bey Risâlesi*, s. 137; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, faksimile metin, s. 7; Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Hazırlayan Sevim İlgürel, TTK, Ankara, 1998, s. 126-127; BA., *A.RSK 1560*, s. 58-60 ; BA., *A.RSK 1564*, s. 68-70 ; BA., *A.NŞT 1355*, s. 11-12 ; BA., *A.RSK 1568*, s. 17-18, BA., *A.RSK 1572*, s. 6-8 ; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK, Ankara, 1997, s. 83-87; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, C. XV, S. 60, Ekim 1951, TTK, Ankara, İkinci Baskı, 1995, s. 622-623.

** Divriği 1578'den itibaren Darende ile birlikte yazılmamıştır.

* Kahta ve Gerger ile birlikte

[19] Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 202; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara, 1991, s. 22.

[20] BA., *A. NŞT 1355*, s. 12; BA., *A. RSK 1568*, s. 18.

yüzyılın ilk yarısında Aydın ve mülhakatı olan Saruhan ve Menteşe sancakları ile Mora ve Canik, muhassıllık suretiyle tasarruf edilen ve yönetilen sancaklardır[21].

17. yüzyılın sonlarında mîrî mukataaların kayd-ı hayat şartıyla iltizama verilmesi diyebileceğimiz *malikâne* sistemine geçilmesi ile birlikte, bazı sancaklar da bu sisteme dahil edilmiştir. 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Canik Sancağı'nın muhassıllık statüsüne malikâne boyutu da eklenmiştir. Dolayısıyla Canik'de idari bakımdan çift başlı bir yönetim anlayışı ile muhassıllık-malikânelik uygulaması başlatılmıştır. 26 Eylül 1737 tarihinde Canik Sancağı; Mehmed Bey, Üçüncüoğlu Ömer Bey ve Fatsalı Hacı Mehmed'e malikânelik suretiyle tevcih edilmiştir[22].

18. yüzyılın ortalarından itibaren Canik'deki âyân ailelerin Canik muhassıllığı ile birlikte çoğu kere Trabzon, zaman zaman da Sivas ve Erzurum Eyaletleri'nin idaresini ele geçirmeleri ve yöneticilerinin bölgedeki etkinliği sebebiyle idarî manada Trabzon ile de bir ölçüde ilişkili olmuştur. Bu durum daha sonraki dönemlerde Canik'in Trabzon Eyaleti'ne ilhakı için de temel teşkil etmiştir.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak Canik Sancağı'nın Trabzon Eyaleti ile ilişkili olarak yönetildiği zaman zaman da bu eyaletin bünyesine dahil edildiğine rastlanmaktadır. 1824 yılından itibaren Canik Sancağı artık Trabzon Eyaleti ile birlikte tevcih edilmeye başlanmıştır. 2 Haziran 1824 tarihinde Vezir Hasan Paşa'nın Trabzon Eyaleti valiliği görev süresini uzatma ile ilgili ibka kaydında Gönye Sancağı, Faş Kalesi Muhafızlığı ve Canik muhassıllığının da uhdesine verildiği tespit edilmektedir[23]. Bu dönemden itibaren 19. yüzyılın ortalarına kadar Trabzon Eyaleti valilerinin aynı zamanda Canik Sancağı'nı muhassıllık suretiyle tasarruf ettikleri ancak idari taksimat bakımından hâlâ Sivas Eyaleti içerisinde olduğu görülmektedir. Zira 1831 tarihinde Canik Sancağı, Sivas Eyaleti bünyesinde yazılmıştır[24].

Kısa bir süre sonra Canik artık Trabzon Eyaleti'ne resmen dahil edilmiştir. 1846-1847 idari taksimatında Trabzon Eyaleti dahilindeki sancaklar; Trabzon, Karahisar-ı Şarkî, Canik, Gönye ve Batum sancaklarından oluşmaktaydı[25]. 1273 (1856-1857) yılı Devlet Salnâmesi'nde Canik Sancağı; Ordu, Karahisar-ı Şarkî, Gümüşhane, Trabzon ve Lazistan[*] sancakları ile birlikte Trabzon Eyaleti bünyesinde yazılmış 14 kazadan oluştuğu belirtilmiştir[26].

---

[21] Kılıç, s. 12-13, 27.
[22] BA., *A. RSK 1572*, s. 6.
[23] BA., *A. NŞT 1446*, s. 2.
[24] Akbal, 622-623.
[25] Musa Çadırcı, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 16.
[*] Batum Sancağı'nın adı 1852'de Lazistan Sancağı olarak değiştirilmiş, Batum'un Ruslara bırakılmasından sonra sancak merkezi Rize'ye taşınmıştır. Bkz. Çadırcı, "Trabzon ve Samsun", s. 16.
[26] Baykara, s. 249-251.

1867 yılında Trabzon Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak görülen Canik, 1877 yılında müstakil mutasarrıflık olmuştur[27]. Nitekim 1294 (1876-1877) yılı Devlet Salnâmesi'nde Canik Trabzon Vilayeti'nden ayrı müstakil bir mutasarrıflık olarak kaydedilmiştir[28].

1892 yılında Canik Sancağı'nın yeniden Trabzon Vilayeti'ne bağlandığı görülür. Bu durum 1910 yılına kadar devam etmiştir. 1326 (1908-1909) tarihli Devlet Salnâmesi'nde Trabzon Vilayeti; Trabzon, Canik, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarından oluşmaktadır[29].

19 Mart 1910 tarihinde Canik Sancağı'nın Trabzon vilayetinden ayrılarak *gayr-i mülhak mutasarrıflık* halinde idare edilmesi talebi uygun bulunarak Canik tekrar müstakil mutasarrıflık haline getirilmiştir[30]. Cumhuriyet sonrasında adı Samsun'a çevrilerek müstakil bir vilayet şekline sokulmuştur[31].

2. Canik Sancağı'nın Yönetimi ve Yöneticileri

1889 yılına kadar 65 civarında bey veya paşanın Canik Sancağı'nı tasarruf ettikleri tespit edilmiştir. Ulaşabildiğimiz kaynaklardan elde edilen bilgiler çerçevesinde tespit ettiğimiz bey ve paşaların sayısı muhakkak ki daha fazladır. Zira kısa aralıklarla da olsa bazı dönemlerle ilgili atama kayıtlarına ulaşamadık. Ancak sancağın yöneticiler bakımından bir değerlendirmeye tabi tutulması bakımından yeterli sayılabilecek bir sayıya ulaştığımızı söylemek mümkündür.

2.1. Canik Sancakbeyleri

Canik sancakbeyleri ile ilgili ilk bilgilerimiz 1522-23 yıllarına aittir. Bu yıllarda sancakbeyi olarak İbrahim Bey görev yapmaktadır. 1527 yılında ise Serrac Ali Bey'in görevde olduğunu tespit edebiliyoruz[32].

15 Aralık 1546 tarihinde Malatya zeamet sahiplerinden olan Melek Halil Bey, Canik sancakbeyliğine atanmış ve bu görevi 20 Temmuz 1550 tarihine kadar yaklaşık 3,5 yıl yürütmüştür. 20 Temmuz 1550 tarihinde Canik sancakbeyliği görevine Batum sancakbeyi olan Emir Bey tayin edilmiştir[33]. Emir beyin 1554 yılında halen Canik sancakbeyliğini görevini yürüttüğü bilinmektedir[34]. Emir Bey'den sonra Canik sancakbeyi olarak gördüğümüz Ali Bey'in hangi tarihte sancakbeyliğine atandığını tespit edemedik. Ancak 1559 yılı ortalarında ve 1560 yılı Mayıs ayında fiilen

[27] Çadırcı, "Trabzon ve Samsun", s. 16.
[28] Baykara, s. 134.
[29] Baykara, s. 138.
[30] BA., *DH. MUİ., Dosya No: 30/-2, Gömlek No: 26*.
[31] Besim Darkot, "Canik", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB, c. 3, İstanbul, 1986, s. 25.
[32] Öz, s. 132. Her iki beyin de has gelirleri 150.000 akçedir.
[33] Emecen-Şahin, s. 77. Bu beylerin has gelirleri 200.000 akçedir.
[34] Öz, s. 132-133.

sancakbeyi olduğunu *mühimme* kayıtlarından tespit etmek mümkün olmaktadır. Bu yıllarda *ehl-i fesâd* teftişinde bulunmuş ve hakkında halka zulüm yaptığından dolayı tahkikat açılmıştır[35]. Ali Bey'den sonra Canik sancakbeyliği görevinde muhtemelen Câbir Bey bulunmuştur. 11 Mart 1565 tarihli bir hükümde; kendisinden *sâbık Canik beyi* olarak bahsedilmesi[36] bu tarihten önce sancakbeyi olduğunu göstermektedir.

17 Mayıs 1565 tarihli bir hükümde Canik beyi olarak Mahmûd Bey'den bahsedilmektedir[37]. Dolayısıyla Câbir Bey'den sonra Canik sancakbeyliğine Mahmûd Bey'in tayin edildiğini söylemek mümkündür. Mahmûd Bey'den sonra sancakbeyliği görevi Memiş Bey'e verilmiştir. 19 Mart 1568'de fiilen sancakbeyi olarak Canik'te bulunduğunu gördüğümüz Memiş Bey, Rum beylerbeyinin sefere gitmesi sebebiyle aynı zamanda Rum vilayeti muhafazasında da bulunmuştur[38]. 19 Mart 1571 tarihli hükümde, bu tarihte Canik'te bulunmadığını ve kendisinin de sefer hizmetine gittiğini öğrenmekteyiz. Ancak aynı yıla ait üç ayrı hükümden 1571 Temmuz'undan itibaren Canik'teki görevine geri döndüğü anlaşılmaktadır[39].

Memiş Bey'den sonra sancakbeyliği görevinde olduğunu tespit ettiğimiz kişi Semender Bey'dir. Bu zatın Ocak 1576'da fiilen Canik sancakbeyliği görevini yürüttüğünü görüyoruz[40]. Semender Bey'in 1576 yılında görevi bitmiş aynı yıl bu göreve Yahya Bey tayin edilmiştir[41].

11 Haziran 1582 tarihinde Canik beyi Ali Bey'den Kefe beylerbeyi Cafer Paşa ile sefere gitmesi istenmektedir[42]. Dolayısıyla bu tarihten önce ve muhtemelen de Yahya Bey'den sonra Canik sancakbeyliği görevine tayin edildiğini söylemek mümkündür. Ali Bey'den sonra Canik sancakbeyliği görevine getirilen Ahmed Bey'e de 30 Haziran 1583 tarihli bir hüküm gönderilerek, Kefe'ye gidip Rumili askeri ile buluşması ve sefer hizmetine katılması emredilmiştir[43].

Osmanlı donanmasındaki gemilerin inşası için gerekli olan kereste, zift, urgan, demir halat, kendir, tel, yelkenbezi vb. malzemeler için bunların imal edildiği bazı bölgeler kurulmuştu. Burada çalışanlar her türlü vergiden muaf olarak donanma için gerekli malzemeyi hazırlarlardı. Bu sisteme *Tersane Ocaklığı* denilirdi[44]. Canik de Tersane Ocaklığı içerisinde yer alıyordu. Eski Haleb Defter Kethüdası olan ve 30

[35] BA., *MD 3*, hüküm: 65, 485, 487, 1154.
[36] BA., *MD 6*, hüküm: 853.
[37] BA., *MD 6*, hüküm: 1165.
[38] BA., *MD 7*, hüküm: 1105.
[39] BA., *MD 12*, hüküm: 829, 877, 705, 204.
[40] BA., *MD 29*, s. 129, hüküm: 318.
[41] Öz, s. 133. Yahya Bey'in has geliri 180.000 akçenin üzerindedir.
[42] BA., *MD 44*, s. 93, hüküm: 162.
[43] BA., *MD 44*, s. 195, hüküm: 418.
[44] *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, s. 15-16.

Temmuz 1593 yılında Canik sancakbeyliğine tayin edilen Zeynelabidin Bey[45], Dergâh-ı Muallâ Çavuşu olup 13 Ağustos 1594 yılında sancakbeyliği görevine getirilen Mehmed Bey[46] ve 1631-1632 tarihlerinde Canik sancakbeyliği görevini yürüten Hacı Mehmed Bey[47] Canik Sancağı'nı *Kendir Nezareti* ile birlikte tasarruf etmişlerdir. Bu atama kayıtlarının dışında kendir mukataasını iltizama alma şartına rastlanmamakla birlikte, Canik Sancağı'nı tasarruf eden bey veya paşaların uzun süre donanma için gerekli malzemeyi hazırlama konusunda yükümlü oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim 1669 tarihinde Tersane Ocaklığı bünyesindeki Canik'den 5.000 kantar kendir Tersane Emini'ne teslim edilmiş[48], 25 Ocak 1811'de ise Canik Muhassılı olan Hazinedarzâde Süleyman Paşa'dan Tersane anbarlarında eksik olan teli temin etmesi istenmiştir[49].

1632 yılından sonra Canik Sancağı'nı 1642 yılına kadar hangi beylerin idare ettiklerine dair bilgilere ulaşamadık ancak 1642-1647 yılları arasındaki atama kayıtlarını ihtiva eden sancak-tevcih defterinden bu yıllar arasında sancağı tasarruf eden bey veya paşaları düzenli olarak tespit etmek mümkündür.

2.2. Sancakbeylerinden Mutasarrıf Paşalara Doğru

26 Şubat 1642 tarihinde Hüseyin Bey'in Canik sancakbeyliği görevinin ibka suretiyle uzatılması en azından bir yıl önce de Canik Sancağı'nı tasarruf ettiğini göstermektedir. 13 Haziran 1643 tarihinde, Eski Hamid sancakbeyi olup daha sonra mirimiranlık alan Ali Paşa'ya Canik Sancağı tevcih edilmiştir. Ali Paşa, Canik Sancağı'nı tasarruf eden ilk *paşa* unvanlı kişidir[50]. Yaklaşık 9 ay bu görevi sürdüren Ali Paşa'dan sonra 22 Mart 1644 tarihinde eski İspir sancakbeyi Ömer Paşazâde Abdulgani Bey bu göreve tayin edilmiş ve yaklaşık bir ay sonra 19 Nisan 1644 tarihli bir ibka kaydıyla görev süresi uzatılmıştır. Abdulgani Bey 26 Ocak 1645 tarihine kadar Canik Sancağı'nı yaklaşık 10 ay süreyle yönetmiştir. 26 Ocak 1645'de Canik sancakbeyliğine Mihrizâde Mustafa Bey atanmıştır. Bu görevi 28 Temmuz 1645 tarihine kadar yaklaşık 6 ay yürütmüş ve zikredilen tarihte görevi Hasan Bey'e bırakmıştır. Hasan Bey 18,5 aya yakın bir süre bu görevi sürdürmüş ve 8 Şubat 1647 tarihinde Van'dan mazul Hasan Paşa Hatt-ı Hümâyûn ile Canik Sancağı'na tayin edilmiştir. Canik'i muhtemelen arpalık suretiyle yönetmiş ve 4, 5 ay sonra Azak muhafazasında olan Mustafa Bey'e Canik Sancağı tevcih edilince görev süresi bitmiştir[51].

---

[45] BA., *A. NŞT 1141*, s. 4.
[46] BA., *A. NŞT 1141*, s. 49.
[47] Turan, s. 216.
[48] Hezarfen Hüseyin Efendi, s. 166.
[49] BA., *HAT., Dosya No: 283, Gömlek No: 16899*.
[50] 17. yüzyılın ortalarından itibaren beylerbeyi ve takip eden dönemlerde vezir sayısının artmasıyla artık sancakların da paşa rütbeli kişilere tevcih edildiği bilinmektedir konuda geniş bilgi için bkz. Kılıç, s. 17-26.
[51] 1642-1647 atama kayıtları için bkz. BA., *A. RSK 1512*, s. 56.

1653 yılında Mora müfettişi olan Moralı Uzun İbrahim Bey'in, Mora müfettişi olmadan önce Canik Sancağı'nı idare ettiğini bilmekteyiz[52]. Ancak görev süresinin başlangıç tarihi belli değildir.

2.3. Mutasarrıf Paşalar Dönemi

Uzun İbrahim Bey'den sonra Canik Sancağı'nın devletin genel idarî uygulaması çerçevesinde ağırlıklı olarak mutasarrıf paşalar tarafından yönetildiğini görmekteyiz. Bu kişiler *sancakbeyi* olarak anılamayacağı için *tasarruf eden* manasında olmak üzere *mutasarrıf* olarak anılmışlardır. Bu mutasarrıf paşaların 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren idari sistem içerisinde göreceğimiz *mutasarrıfla*r veya *mutasarrıflıklar* ile ilgisi yoktur.

Sivas valisi olan vezir Büyük Cafer Paşa'ya 1686 yılında Canik Sancağı tevcih edilmiştir. Kısa bir süre bu görevi yürüten Cafer Paşa daha sonra Anadolu müfettişliğine, 1688 yılında ise Diyarbekir valiliğine atanmıştır[53]. Büyük Cafer Paşa'dan sonra Canik Sancağı, yeniçeri ocak ricalinden olup harpte Şeyhoğlu Ali Paşa ile yaralanan Bektaşzâde Mehmed Ağa'nın uhdesine verilmiştir. H. 1101 (M. 1689-1690) yılında ölünce görevi bitmiştir[54]. H. 1103 (M. 1695-1696) yılında silahşör Muslî, paşalık ile Canik Sancağı mutasarrıfı olmuştur. Muslî Paşa H. 1107 (M. 1695-1696) yılında ölmüş[55] ve daha sonra Hamid mutasarrıfı olan Tatar Salih Paşa Canik Sancağı'na tayin edilmiştir. Tatar Salih Paşa, derya beylerinden olup Canik'i kısa bir süre tasarruf etmiş sonra Sentine ve Nemçe muharebelerinde bulunmuştur. Kars beylerbeyliğinden sonra 1702-1703'de Trabzon Beylerbeyi olup, 1704-1705'de bu görevinden ayrılmıştır. Kefe beylerbeyi tayin edilip oraya giderken 1705 yılı sonunda ölmüştür[56].

H. 1107 (1695-1696) yılında Canik Sancağı'nı tasarruf eden bir diğer vezir rütbeli paşa ise Van valiliği görevini de yürütmüş olan Moroloğlu Mehmed Paşa'dır. Gürcü olan bu kişi de kısa süreli olarak Canik'i arpalık suretiyle tasarruf etmiş daha sonra Seddü'l-bahir'e memur edilmiştir. Ancak göreve gitmeyip kaçmış ve yakalanarak idam edilmiştir[57]. H. 1108 (M. 1696-1697) yılında ölen Peçelizâde Hasan Paşa da öldüğü yıl Canik mutasarrıfı olarak görev yapmıştır[58]. Amasyalı Ömer Paşa H. 1108 (M. 1696-1697)'de mirimiran rütbesiyle Canik Sancağı'nı tasarruf etmiş H. 1111 (1699-1700) yılında vezirlik ile Musul valiliğine tayin edilmiştir[59].

---

[52] M. Süreyya, c. 3, s. 743.
[53] M. Süreyya, c. 2, s. 382.
[54] M. Süreyya, c. 3, s. 944.
[55] M. Süreyya, c. 4, s. 1125.
[56] M. Süreyya, c. 5, s. 1474.
[57] M. Süreyya, c. 4, s. 1064.
[58] M. Süreyya, c. 2, s. 643.
[59] M. Süreyya, c. 4, s. 1324.

1700-1736 yılları arasında Canik Sancağı'nı tasarruf eden paşaların kimler olduğu veya ne suretle yönetildiği konusundaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Bunun en önemli sebebi bu yıllara ait sancak tevcih defterlerinde Canik Sancağı'nın hatta belli bir dönem Sivas Eyaleti'nin tevcihata tabi tutulmamasıdır.

Sivas Eyaleti 1701-1702 tarihli sancak tevcih defterinde (A. RSK 1551) bulunmamaktadır. Ancak bu defter ile aynı tarihlerde tertip edilen 1700-1701 tarihli Alaybeyilik Tevcih Defteri'nde (A. RSK 1560) ve daha sonra tertip edilen diğer defterlerde bütün sancakları ile birlikte mevcuttur. Sivas Eyaleti'ne bağlı Arabgir ve Bozok sancakları 1701-1702 tarihli defterde Karaman Eyaleti içerisinde zikredilmiştir[60]. Bunun dışındaki Amasya, Canik ve Divriği sancakları zikredilen defterde hiçbir eyaletin bünyesinde bulunmamaktadır. Çorum Sancağı ise Laccun ve Cebel-i Aclûn sancakları ile birlikte 25 Ağustos 1702 tarihinde Boz Receb Paşa'ya tevcih edilmiş[61] ve muhtemelen bu yüzden Sivas Eyaleti bünyesinde gösterilmemiştir. Bu dönemde Canik Sancağı'nın muhassıllık sistemine dahil edilmesi de gerçekleşmiş ve 2 Ekim 1712 tarihinde Mevkufat Kalemi'nden verilen kaime gereğince Canik Muhassıllığı'na ilhak olunmuştur[62]. 1717-1730 tarihlerini ihtiva eden sancak tevcih defterinde de Canik Sancağı tevcihata tabi tutulmamış sadece alaybeyi atamaları yapılmıştır[63]. Amasya ve Canik gibi köklü Osmanlı sancaklarının bütün dönemlerde varlığı malûmdur. Bu yıllarda malikâne sistemine dahil edilerek uzun süreli bir malikâne sahibinin tasarrufunda olmasından dolayı veya muhassıllık sistemine geçişi ile ilgili olarak tevcihata tabi tutulmadığını düşünmekteyiz.

1736 yılından itibaren yeniden tevcihata tabi tutulan Canik Sancağı, 4 Mart 1736 tarihinde Hamid Sancağı mutasarrıfı olan Süleyman Paşa'ya *sancaklık ve muhassıllık suretiyle* olduğu vurgulanarak tevcih edilmiştir[64]. Bu görevi 26 Eylül 1737 tarihine kadar sürdüren Süleyman Paşa kısa bir süre mazul kaldıktan sonra 29 Kasım 1737 tarihinde İçil Sancağı mutasarrıfı olmuştur[65].

2.4. Âyân Ailelerinin İdareyi Tekellerine Geçirmesi

Canik Sancağı 26 Eylül 1737 tarihinde yörenin ileri gelenlerinden olan Üçüncüoğlu Ömer Bey, Fatsalı Hacı Mehmed ve eski Tersane Emini Mehmed Beylere malikâne olarak verilmiştir. 4 Aralık 1738 tarihinde diğer beyler ayrılarak sadece Üçüncüoğlu Ömer Bey'e yine malikâne olarak tevcih edilmiş ve 19 Nisan 1739 tarihine kadar Canik Sancağı'nı yönetmiştir[66]. Zikredilen tarihte paşalığa yükseltilerek

[60] BA., *A. RSK 1551*, s. 20.
[61] BA., *A. RSK 1551*, s. 24.
[62] BA., *A. NŞT 1355*, s. 12; BA., *A. RSK 1568*, s. 18.
[63] Başar, s. 85-87, 212-213.
[64] BA., *A. RSK 1572*, s. 6.
[65] BA., *A. RSK 1572*, s. 10.
[66] BA., A: RSK 1572, s. 6.

Karahisar-ı Şarkî Sancağı mutasarrıfı olmuş, 7 Kasım 1739'da ise kendisine Trabzon Eyaleti tevcih edilmiştir[67].

Bu kişiler bölgedeki önemli ailelerin mensubu oldukları için daha sonraki dönemlerde bölgede etkisini kuvvetle hissettirecek âyân ailelerin doğmasına da sebep olmuşlardır. Âyân ailelerin idareyi tekellerine geçirmesi malikâne uygulamasına geçişle de doğrudan ilgilidir. Bu sistemden istifade ile nüfuz ve kuvvetlerini artırmışlar, 1683-1718 yılları arasında devletin uğradığı askerî başarısızlıklar ve malî buhranlar sebebiyle vergi tahsil etmek ve devlete bir nevi borç para vermek suretiyle önem kazanmışlardır. Taşra idaresi yanında savaşlara da katılıp hizmet gören malikâne sahibi âyânlara eyalet ve sancakların idaresi de verilince devlet tarafından resmen tanınmış oldular[68].

2.4.1. Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi

1756 yılından itibaren Canik Sancağı'nın ve bölgenin yönetiminde söz sahibi olacak ve Canikli Hacı Ali Paşa ailesi olarak bilinen âyân ailesi mensupları yönetimi tekellerine almışlardır. Dergâh-ı Ali kapıcıbaşılarından Fatsalı Ahmed Ağa'nın büyük oğlu Süleyman, H. 1170 (M. 1756-1757) yılında mirimiranlık ile Trabzon valisi olmuş ve aynı zamanda Canik muhassılığını da uhdesine almıştır. Şubat 1759 tarihinde vezirlik rütbesini alarak H. 1173 (M. 1759-1760)'de Maraş valiliğine atanmıştır. Ekim-Kasım 1760 yılında Trabzon valisi olan Süleyman Paşa, birkaç yıl sonra azledilmiş ve bir müddet mazul kaldıktan sonra sırasıyla Kefe valiliği, Özi muhafızlığı, Konya valiliği, Niğbolu muhafızlığı en son İbrail muhafızlığı görevlerinde bulunmuş ve Eylül-Ekim 1770 tarihinde ölmüştür[69]. Süleyman Paşa'nın ilk Trabzon valiliği döneminde kardeşi Ali Bey ile birlikte 12.000 kişilik bir kuvvetle Giresun şehrini basıp yağmalaması, bölgedeki diğer mahalli güç olan Çapanoğulları (Cebbarzâde) karşısında kuvvetli bir duruma gelmelerine sebep olmuştur. Bu yıllarda Süleyman Paşa'nın yerine Canik mütesellimi olarak kardeşi Ali Bey görev yapmıştır[70].

Canikli Ali Bey, ağabeyi Süleyman Paşa'nın, Canik mukataasını ele geçirme konusunda kendisini merkez nezdinde gözden düşürme çabalarına rağmen, 1762 yılında Gürcistan bölgesinde çıkan isyanı bastırmakla görevlendirilen Çıldır valisi Hasan Paşa maiyetinde yaptığı yardımlardan ötürü Canik muhassıllığını ele geçirmiştir[71]. Kasım-Aralık 1762 tarihinde unvanı belirtilmeyen Osman adlı bir kişinin

[67] BA., *A: RSK 1572*, s. 19, 29.
[68] Mert, *Çapanoğulları*, s. 15.
[69] M. Süreyya, c. 5, s. 1543-1544.
[70] M. Süreyya, c. 1, s. 286.
[71] Özcan Mert, Ali Bey'in Canik muhassıllığını ele geçirme tarihini yazdığı iki eserde farklı olarak 1762 ve 1765 olarak vermektedir. Bkz. Mert, *Çapanoğulları*, s. 40; Özcan Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul, 1993, s. 151.

Girit serdarı arzıyla Canik Sancağı'na tayin edilmesi[72], Canikli Ali Bey'in bu kişiden sonra muhassıl olduğunu düşündürmektedir.

Ali Bey, Canik muhassıllığını ele geçirdikten sonra Hacca gidip dönmüş ve bölgedeki nüfuzunu iyice artırmıştır. Osmanlı-Rus savaşlarında ve özellikle de Kırım'da önemli roller üstlenmiş, Canik muhassıllığına ilaveten Amasya Sancağı malikânelik olarak kendisine verilmiştir. Bu arada Tokat Voyvodalığı da Canikli Hacı Ali Paşa'ya bağlanmıştır. 1773 tarihinde vezirlik ile Kırım seraskerliğine getirilişinden sonra, Ali Bey artık Canikli Hacı Ali Paşa olarak anılacaktır. Canikli Hacı Ali Paşa, Bâb-ı Âli nezdinde itibarlı olduğu dönemlerde, oğulları Battal Hüseyin ve Mikdad Ahmet Beylere de birçok idarî görevler verdirmeyi başarmıştır. Canikli Hacı Ali Paşa; 1773 Aralık ayında Trabzon Eyaleti'ni malikânelik suretiyle almıştır. Bu eyalet uhdesinde kalmak şartıyla zaman zaman Erzurum ve Sivas Eyaletleri de kendisine veya oğullarına vezirlikle tevcih edilmiştir. Dolayısıyla Orta ve Doğu Karadeniz bölgesindeki nüfuz sahalarına Sivas ve Erzurum Eyaleti sınırları da eklenmiştir. Canikli Hacı Ali Paşa ailesi bölgede önemli bir âyân ailesi olan Bozok (Yozgat) merkezli Çapanoğulları ile daima menfaat çatışması içinde olmuştur. Bu dönemin önemli şahsiyetleri Çağanoğulları'ndan Süleyman ve Mustafa, Canikli Ali Paşa ailesinden ise Ali Paşa ve oğulları Battal Hüseyin ile Mikdad Ahmet'di.[73].

Canikli Hacı Ali Paşa'nın son Kırım seferindeki başarısızlığı devlet nezdindeki itibarını zayıflatmış ve Çapanoğullarıyla mücadelesinde merkez Cebbârzâde Mustafa Bey tarafından tavır koymuştur. Bu sebeple Canikli Hacı Ali Paşa ve oğlu Battal Paşa 1779'da Kırım'a kaçmışlardır. Kırım'da iki yıl kadar kaldıktan sonra Kırım hanı Şahin Giray ve bazı vezirlerin telkinleriyle 1781 yılı Şubat'ından sonra affedildilmişlerdir. Bu süreçte Amasya Çapanoğulları'nın eline geçmiş, Canik bölgesinde ise kısmî nüfuz sahibi olmuşlardır. Canikli Ali Paşa affedildikten sonra malikâneleri ve dolayısıyla Canik Sancağı da kendisine iade edilmiştir. Trabzon Eyaleti yine malikânelik olarak kendisine verilmiş oğlu Mikdad Ahmed Paşa'ya da Erzurum valiliği ile birlikte Amasya Sancağı arpalık olarak tevcih edilmiştir. Çapanoğullarıyla yeniden komşu olan Canikliler arasında husumet devam etmiş ve Çapanoğlu Mustafa Bey'in kölelerinden bazılarını elde eden Canikli Hacı Ali Paşa bu köleler vasıtasıyla 1782 yılının Nisan ayında Mustafa Bey'i öldürtmüştür[74].

1784 tarihinde Gürcistan'daki karışıklıklara son vermekle görevlendirilerek Erzurum valiliğine tayin edilen Canikli Hacı Ali Paşa Gürcü hanlarını itaat altına almaya çalışmış ve bu görevinde iken Haziran 1785'de Erzurum'da ölmüştür[75].

---

[72] BA., *A. RSK 1600*, s. 2.

[73] Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", s. 151; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK, Ankara, 1994, s. 137.

[74] Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", s. 152; Mert, *Çapanoğulları*, s. 45-47.

[75] Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", s. 152; M. Süreyya, c. 1, s. 286.

Canikli Hacı Ali Paşa'nın ölümünden sonra malikâneleri olan Canik Sancağı ailenin idaresinde kalmaya devam etmiştir. 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşı sırasındaki gelişmeler Canikli ailesinin merkez nezdinde itibar kaybederek adeta yıkımına sebep olmuştur. Bu dönemde kendilerine verilen görevleri layıkıyla yerine getirmemeleri ve halka karşı yaptıkları zulümler üzerine ailenin idareci olan üyeleri bölge dışındaki yerlere tayin edilmeye başlanmıştır. 1790 Ekim ayında Battal Hüseyin Paşa'nın ciddi bir kuvvetle gitmediği ve çatışmaya girmediği seferde Ruslara yenilip esir düşmesi üzerine, o yıllarda Canik mutasarrıfı olan oğlu Hayreddin Ragıp Paşa, kardeşi Mikdad Ahmed Paşa ve Canikli Hacı Ali Paşa'nın kethüdası olup sonradan Trabzon valiliğine getirilen Sarı Abdullah Paşa'nın III. Selim'in fermânı ile idam edilmelerine sebep olmuştur[76].

Canikli Hacı Ali Paşa'nın hayatta kalan tek oğlu Battal Hüseyin Paşa ve onun oğlu Tayyar Mahmud Bey dokuz yıl Rusların elinde esaret hayatı yaşamış bu arada Canikli ailesinin malları emlak ve eşyası müsadere edilmiştir. 1799 yılının Mart ayı sonlarında Rus çarı I. Pavel'in de ricası üzerine affedilmişler ve Battal Hüsyin Paşa'ya Trabzon valiliği, oğlu Tayyar Mahmud Bey'e ise Canik ve Amasya sancakları verilmiştir. Daha sonra Trabzon Eyaleti'ni oğlu Tayyar Mahmud Paşa'ya terk eden Battal Hüseyin Bey Canik Sancağı'nı malikâne olarak alıp Erzurum valisi olmuştur. 1801 yılının Mart ayında Battal Hüseyin Paşa'nın ölmesi ile birlikte Canik Sancağı'nın idaresi de oğlu Tayyar Mahmud Paşa'nın eline geçmiştir[77].

Tayyar Mahmud Paşa'nın döneminde de Canikli-Çapanoğlu mücadelesi devam etmiştir. Bâb-ı Âli ve çevresindeki âyânlara karşı geçimsiz tavrı nedeniyle sık sık yeri değiştirilmiş, Nizam-ı Cedid'i savunan Çapanoğulları üzerine saldırıp Tokat ve Zile'yi ele geçirmesi ve bu hareketleri için Ruslardan para ve silah yardımı aldığı da öne sürülünce 27 Mayıs 1805 tarihinde üzerinde bulunan Trabzon Eyaleti'yle Canik ve Şarkî Karahisar sancakları geri alınmış ve Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa, asi durumuna geçen Tayyar Mahmud Paşa'yı ortadan kaldırmakla görevlendirilmiştir[78].

Durumunu düzeltmek için yaptığı gayretler sonuç vermeyen Tayyar Mahmud Paşa, hükümetin takındığı kararlı tavır nedeniyle kendini affettiremeyip 1806 yılı yazında Kırım'a kaçmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde Canik Sancağı'nda asayişi sağlama işini Yusuf Ziya Paşa görmüştür. 1807 yılı Mayıs ayı sonlarında Kabakçı Mustafa isyanı ile başlayan ve Nizam-ı Cedid'in ortadan kaldırılmasıyla devam eden nihayetinde IV. Mustafa'nın Osmanlı tahtına çıkarılması ile biten gelişmeler Tayyar Mahmud Paşa'nın yeniden affedilmesine sebep olmuştur. 20 Ekim 1807'de bir Rus gemisiyle İstanbul'a dönen Tayyar Mahmud Paşa'ya derhal Trabzon valiliği ile Canik ve Karahisar-ı Şarkî sancakları verilmiştir. Ekim ayı sonlarında Tayyar Mahmud

[76] Mert, *Çapanoğulları*, s. 53; Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", s. 152.
[77] Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", s. 152-153.
[78] Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", s. 153.

Paşa'nın sadaret kaymakamlığına getirilmesi, Canikliler ailesinin yönetimde ulaştığı en üst makam oldu. Bu ani yükseliş ve rakiplerinden intikam alma tavrı içerisine girmesinin yanı sıra Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa'ya rakip olması 11 Mart 1808'de azledilip Dimetoka'ya sürülmesine sebep olmuştur. 1808 yılının Temmuz ayında Alemdar Mustafa Paşa'nın gayretleriyle IV. Mustafa'nın yerine II. Mahmud'un geçmesi Caniklilerin sonunu getirmiştir. Tayyar Mahmud Paşa idam edilerek ailenin Canik yöresindeki nüfuzu ve Osmanlı yönetimindeki varlığı tamamen sona erdi[79].

2.4.2. Hazinedarzâde Ailesi

Canikli Hacı Ali Paşa ailesinin Canik Sancağı'nı idaresi bu şekilde sonlandıktan sonra, Hacı Ali Paşa'nın hazinedârı olan Süleyman Paşa ile başlayıp bazı kesintiler olmakla birlikte 19. yüzyılın ortalarına kadar sürecek Hazinedarzâde ailesinin Canik yönetimini elinde tuttuğu dönem başlayacaktır. Aslında 1807 yılının son aylarında Canik'in yönetimi Hazinedarzâde Süleyman Paşa'ya verilmiş, Tayyar Mahmud Paşa'nın ölümünden önce Canik'de fiili olarak Canikliler dönemi son bulmuştur.

1807 yılının son aylarında Canik Sancağı muhassılı olan Hazinedarzâde Süleyman Paşa bu görevini 1812 yılı başlarına kadar kesintisiz devam ettirmiştir. Bölgede baş gösteren âyân ailelerinden biri olan ve Rize'de bulunan Tuzcuoğullarından Memiş Ağa, Batum muhafızlığıyla Ocak-Şubat 1812 tarihinde Canik Sancağı'nın idaresinin kendisine verilmesini sağlamıştır. Bunun üzerine Mart-Nisan 1812'de Hazinedarzâde Süleyman Paşa vezirlikle Anadolu hududunun güçlendirmesi için Trabzon valisi olmuştur. Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın bölgedeki nüfuzunu istemeyen Süleyman Paşa, bunun derebeyi olduğunu arzla merkez nezdinde gözden düşürülmesini sağlayarak, 1815 yılında Trabzon valiliğine ilaveten Canik muhassıllığı, Gönye Sancağı mutasarrıflığı ve Faş Kalesi muhafızlığını da uhdesine almıştır. Önceleri kapıcıbaşılık rütbesi ile mükâfatlandırılan Memiş Ağa'nın üzerine iki tekne gönderilmiş ancak etrafına topladığı eşkıya zümresi ile kurtulmayı başarmıştır. Memiş Ağa'nın yakalanması görevi Süleyman Paşa'ya verilmiş ayrıca bölgedeki sancaklara gönderilen 1815-1816 tarihli fermânlarla, Süleyman Paşa'nın emrine girerek Memiş Ağa'nın yakalanması işinde ona yardım etmeleri istenmiştir. İyice sıkıştırılan Memiş Ağa 1816 Kasım'ında memleketi olan Rize'ye kaçmış ve 26 Kasım 1817 tarihinde yakalanarak idam edilmiştir[80].

Hazinedârzâde Süleyman Paşa da Nisan 1818'de azledilmiş ve aynı yıl ölmüştür[81]. Osman, Abdullah ve Memiş adlı iki oğlu bulunmakta idi[82]. Hazinedârzâde

[79] Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", s. 153; Mert, *Çapanoğulları*, s. 60.
[80] M. Süreyya, c. 5, s. 1548-1549, c. 4, s. 1083; Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, s. 237-238.
[81] M. Süreyya, c. 5, s. 1549.
[82] Hazinedârzâde Süleyman Paşa'nın Osman ve Abdullah adında iki olduğu bulunduğu bilgisi yaygındır. Ancak 1959 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili'nde Hazinedârzâde Osman Paşa'nın

ailesinin Canik Sancağı'nın yönetimini elde tutmaları konusunda 1818 yılından 1825-1826 yıllarına kadar bir kesinti olmuştur. Zira 2 Haziran 1824 tarihli bir ibka kaydı ile vezir Çaçıkzâde Hasan Paşa'nın Trabzon Eyaleti valiliği, Canik muhassıllığı, Faş Kalesi Muhafızlığı ve Gönye Sancağı mutasarrıflığı devam ettirilmiştir[83]. Dolayısıyla bu tarihten önce de vezir Hasan Paşa'nın aynı görevi devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Hasan Paşa'nın görev süresi aynı şartlarla 1825 yılında tekrar uzatılmıştır[84].

1826 yılında Canik Sancağı muhassıllığı yeniden Hazinedarzâde ailesinin eline geçmiş ve Süleyman Paşa'nın oğullarından olup kapıcıbaşılık rütbesi alan Osman Paşa Canik Muhassılı olmuştur. 1827-1828'de mirahur payesi alan Osman Paşa, H. 1244 (M.1828-1829)'de vezirliğe yükseltilerek Sivas, bir hafta sonra da Trabzon valisi olmuştur. Trabzon'a ilave olarak Sivas valiliğini de alan Osman Paşa, Mısır harbine memur olmuş ve 1833-1834'de Sivas başkasına tevcih edilmiştir[85]. Osman Paşa'nın Trabzon valiliğine atanması ve ardından Mısır harbi ile görevlendirilmesi sırasında, Canik Sancağı bizzat merkezden görevlendirilen Erzurumlu Fennî Timur Mehmed Efendi'ye verilmiş ve zikredilen kişi H. 1244 (M. 1828-1829)'dan sonra Trabzon'a gelerek Gümüşhane, Karahisar-ı Şarkî ve Canik müteselliмliklerinde bulunmuştur[86].

Osman Paşa, Mısır harbi dönüşü yine Trabzon valiliğine ilhaken Canik muhassıllığı görevine devam etmiştir. 1836 tarihli ibka kaydı ile görev süresinin uzatıldığını[87] dikkate alırsak, 1835 yılında yeniden Trabzon'a döndüğünü söyleyebiliriz. Mayıs-Haziran 1841'de Trabzon'da ölmesi üzerine[88] kapıcıbaşılık rütbesi olan kardeşi Abdullah Paşa Canik muhassılı olmuştur. Hazinedarzâde Abdullah Paşa Nisan 1842'de vezirlik ile Trabzon valisi olmuş ve Şubat 1846'da azledilerek İstanbul'a gitmiştir. Haziran 1846 yılında İstanbul'da ölmüş ve Cihangir'de toprağa verilmiştir[89]. Böylelikle Hazinedarzâde ailesinin de Canik idaresinde söz sahibi olma dönemi kapanmıştır.

---

abisi olduğu belirtilen mirimiran payeli Memiş Paşa'nın 12 Nisan 1842 tarihli bir tereke kaydı mevcuttur. Millî Kütüphane, *Trabzon Şer'iyye Sicili No: 1959*, vr. 19/b (Beni bu bilgiden haberdar eden Dr. Özcan TATAR'a teşekkür ederim).

[83] BA., *A. NŞT 1446*, s. 2.

[84] BA., *A. NŞT 1447*, s. 2.

[85] M. Süreyya, c. 4, s. 1306.

[86] M. Süreyya, c. 2, s. 516.

[87] BA., *A. RSK 1560*, s. 2.

[88] M. Süreyya, c. 4, s. 1306.

[89] M. Süreyya, c. 1, s. 81; Abdullah Paşa'nın terekesi hakkında bkz. M. Emin Yolalıcı, *Samsun Eşrafından Hazinedâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Ondokuzmayıs Üniversitesi Yayınları No: 24, Samsun, 1987; M. Emin Yolalıcı, "Hazinedâr-zâde Abdullah Paşa'nın Terekesi'ne Göre Samsun'un İktisadî ve İçtimaî Yapısı", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 2, Samsun, 1987, s. 266-269.

2.5. Mutasarrıf Paşalara Yeniden Dönüş

1846'dan itibaren Canik'te yerel beylerin nüfuzu kırılarak bizzat merkezden gönderilen ve âyân ailelerle ilgisi olmayan mutasarrıf paşaların idareyi ellerinde tuttukları dönem başlamıştır.

21 Ağustos 1849 tarihinde fiilen Canik mutasarrıfı olarak Vasıf Paşa'nın sancağı idare ettiğini görüyoruz[90]. H. 1268 (M. 1851-1852) yılında mirimiran ve Galata zabıta memuru olan Salih Paşa[91], H. 1269 (M. 1852-1853) yılında eski Basra mutasarrıfı Tufan Paşa[92], 1853-2 Eylül 1856 tarihleri arasında Amedî Kalemi Çerağı olup 1852'de mirimiranlıkla Batum Sancağı mutasarrıflığı yapan Râmiz Hasan Paşa[93] Canik mutasarrıflığı görevinde bulunmuşlardır.

Meclis-i Vâlâ azası olup, Rumeli payesiyle 2 Eylül 1856'da Canik mutasarrıflığına atanan Osman Paşa'nın tayin ilmühaberi 27 Eylül 1856'da gönderilmiştir. Kısa bir süre mazul kaldıktan sonra Eylül-Ekim 1860'da vezirlik rütbesiyle Niş valisi olmuştur[94].

Amasya mutasarrıfı Kâmil İsmail Paşa Mayıs-Haziran 1860 tarihinde Canik mutasarrıflığı görevine tayin edilmiştir. 26 Ekim 1862 tarihinde fiilen Canik mutasarrıfı olarak görev yaptığını tespit ettiğimiz Kâmil İsmail Paşa bu tarihten kısa bir süre sonra azl edilmiş olmalıdır[95]. Zira kendisinden sonra Canik mutasarrıfı olan eski Rodos mutasarrıfı Hasan Hüsnî Paşa Ocak-Şubat 1863 tarihinde azledilerek görevden alınmıştır[96].

Sadrazam Darendeli İzzet Paşa'nın büyük oğlu olup daha önce Musul mutasarrıfı olan Ataullah Bey Nisan-Mayıs 1863 tarihinde Canik mutasarrıflığına tayin edilmiş bu görevi 7 Aralık 1865 tarihinde Ziyaeddin Abdulhamid Paşa'ya devrederek Amasya mutasarrıfı olmuştur[97]. 27 Ağustos 1866 tarihinde Ziyaeddin Abdulhamid Paşa'dan *sâbık Canik mutasarrıfı* olarak bahsedilmesi[98] bu tarihten önce görevi

---

[90] BA., *HR. MKT., Dosya No: 27, Gömlek No: 5*.
[91] BA., *HR. MKT., Dosya No: 41, Gömlek No: 67*; Pepe Mehmed Paşa'nın oğludur. Canik'den sonra Amasya mutasarrıfı olmuştur. Bkz. M. Süreyya, c. 5, s. 1472.
[92] Tersana'de yetişmiştir. Canik'den sonra Lazistan mutasarrıfı olmuştur. M. Süreyya, c. 5, s. 1638-1639.
[93] Gürcüdür. Canik mutasarrıflığından sonra İstanbul'a dönmüş ve 1869 yılında orada ölmüştür. Bkz. M. Süreyya, c. 4, s. 1349. Zimmetine para geçirdiği iddiasıyla yargılanmış ve 14 Aralık 1856 tarihli tebriye-i zimmet ile aklanmıştır. BA., *İ. MVL., Dosya No: 363, Gömlek No: 15915*.
[94] BA., *İ. MVL., Dosya No: 358, Gömlek No: 15705*; M. Süreyya, c. 4, s. 1303. Canik mutasarrıfı iken Rusya Devleti tarafından verilen nişan 12 Eylül 1858 tarihinde kabul edilmiştir. BA., *İ. HR., Dosya No: 161, Gömlek No: 8591*.
[95] M. Süreyya, c. 3, s. 860; BA., *A.}MKT.UM., Dosya No: 53, Gömlek No: 406*; BA., *A.}MKT.UM., Dosya No: 568, Gömlek No: 59*.
[96] Hasan Hüsnî Paşa Girit valisi Mustafa Naili Paşa'nın oğludur. M. Süreyya, c. 2, s. 629.
[97] M. Süreyya, c. 1, s. 332.
[98] BA., *İ. MMS., Dosya No: 32, Gömlek No: 1316*.

bıraktığını göstermektedir. Bir müddet mazul kaldıktan sonra 6 Ekim 1866'da Meclis-i Vâlâ azası olmuştur[99].

Bursa valiliğinden mazul Boşnakzâde Mehmed Paşa Ramazan 1285 (Aralık 1868-Ocak 1869) tarihinde Canik mutasarrıflığına atanmıştır[100]. Daha sonra 3. Ordu müşirliğinden mazul Re'fet Mehmed Paşa Mayıs 1872'de Canik mutasarrıfı olmuş 13 Ekim 1872'de ikinci kez Dar-Şura reisliğine atanması dolayısıyla görevinden ayrılmıştır[101]. 16 Ekim 1872 tarihinde Canik mutasarrıflığına Aziz Paşa tayin edilmiştir[102]. 11 Haziran 1873 tarihinde Kastamonu valisi Emin Mehmed Paşa Canik mutasarrıflığına getirilmiş ancak kısa bir görevde kalabilmiş azledilerek bir müddet mazul kaldıktan sonra Kasım-Aralık 1875'de İcraat Komisyonu Reisi olmuştur[103].

1875 yılı sonlarından 1881 yılı başlarına kadar Canik mutasarrıfları hakkında bir bilgiye ulaşamadık. 1881 yılı başlarında Karasi mutasarrıflığından mazul Hasan Paşa'nın Canik'e tayin edildiğini görüyoruz. Sadrazam Abdullah Paşa'nın oğlu olup mirimiran payesi alan Hasan Paşa, Canik mutasarrıflığı görevini yürütürken 1881 yılı ortalarında ölmüştür[104].

10 Ağustos 1883 tarihinde Necib Paşa, Canik mutasarrıfı olmuştur[105]. Kendisinden sonra Canik mutasarrıfı olan Reşad Paşa'nın 30 Ocak 1884 tarihinde[106] fiilen görevde olduğunu düşünürsek, kısa bir süre Canik mutasarrıflığı görevini yürüttüğünü söyleyebiliriz. 28 Şubat 1885 tarihinde Tozgad mutasarrıfı Hacı Hasan Bey, Reşad Paşa ile becayiş yaparak Canik mutasarrıflığına tayin edilmiştir[107]. Yaklaşık iki yıl Canik mutasarrıflığı görevini yürüten Hacı Hasan Bey, Kütahya mutasarrıfı Tevfik Paşa'nın 18 Şubat 1887 tarihinde yapmış olduğu becayiş teklifinin kabul edilmesiyle görevini Tevfik Paşa'ya bırakarak Kütahya mutasarrıflığına geçmiştir[108].

Uygunsuz hareketlerinden dolayı 2 Ekim 1887 tarihinde Tevfik Paşa görevden alınmış ve yerine Ergiri Sancağı mutasarrıfı Behçet Paşa tayin edilmiştir[109]. Canik Sancağı mutasarrıflığına tayin edilen Behçet Paşa göreve başlamadan azl edilmiş ve Yenipazar Sancağı mutasarrıfı Rumeli payeli paşalardan Trabzonlu Osman (Nuri) Paşa 9 Ekim 1887 tarihinde Canik'e mutasarrıf olarak tayin edilmiştir[110].

---

[99] M. Süreyya, c. 5, s. 1716;
[100] M. Süreyya, c. 4, s. 1043.
[101] M. Süreyya, c. 4, s. 1369.
[102] BA., *İ. DH., Dosya No: 658, Gömlek No: 45769*.
[103] BA., *İ. DH., Dosya No: 668, Gömlek No: 46515*; M. Süreyya, c. 2, s. 477.
[104] M. Süreyya, c. 2, s. 634-635.
[105] BA., *İ. DH., Dosya No: 893, Gömlek No: 71056*.
[106] BA., *İ. DH., Dosya No: 909, Gömlek No: 72212*. Rütbesi terfii olmuştur.
[107] BA., *İ. DH., Dosya No: 944, Gömlek No: 74745*.
[108] BA., *DH. MKT., Dosya No: 1405, Gömlek No: 108*.
[109] BA., *DH. MKT., Dosya No: 1452, Gömlek No: 49*.
[110] BA., *İ. DH., Dosya No: 1053, Gömlek No: 82664*; M. Süreyya, c. 4, s. 1303.

Osman Nuri Paşa'nın Canik Sancağı mutasarrıflığından ayrılışı Ünyeli Ali Rıza adlı bir kişinin 1 Eylül 1888 tarihinde yazdığı bir arzuhalle başlamıştır[111]. Ünyeli Ali Rıza, Osman Nuri Paşa'nın uygunsuz hareketlerinden bahisle kendisini haksız yere altı aydan fazla hapsettiğini merkeze şikayet etmiş ve bu şikayet üzerine 3 Aralık 1888 tarihinde tahkikat açılması kararlaştırılmıştır[112]. Açılan tahkikat sonucunda Osman Nuri Paşa görevden alınmış ve 10 Haziran 1889 tarihinde yerine Nasuhî Bey getirilmiştir[113].

Sonuç

1413 yılında kurulan Rum Beylerbeyliği bünyesinde bir sancak olarak teşkilatlandırılan Canik, 19. yüzyılın ortalarında Sivas Eyaleti'nden ayrılarak Trabzon Eyaleti'ne dahil edilmiştir. Klasik sancaklık durumuna 18. yüzyılın başlarında muhassıllık ve malikânelik boyutu da eklenmiştir. Bu özelliği ile Canik Sancağı klasik Osmanlı sancaklarından farklı olarak devletin genelinde çok fazla örneği görülmeyen bir tarzla idare edilmiştir. Malikâne uygulamasının kendilerine getirdiği avantajlardan faydalanarak 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren âyân ailelerin Canik muhassıllığını tekellerine geçirme konusunda başarılı oldukları görülmektedir. 1756-1807 yılları arasına Canikli Hacı Ali Paşa ailesinin, 1807-1846 yılları arasında ise Hazinedarzâde ailesinin yönetimi elde tuttukları tespit edilmektedir. Canikli-Çapanoğlu arasındaki nüfuz mücadelesi de bu dönemdeki idari tarihi doğrudan etkilemesi bakımından önemlidir. Canikliler ve Hazinedarzâde ailesi mensupları Canik Sancağı'na ilave olarak çoğu zaman Trabzon Eyaleti'ni, bazen de Sivas ve Erzurum Eyaletlerini tasarruf etmişlerdir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi devlet anlayışının yerleşmesi ve âyân ailelerinin bölgedeki nüfuzu kırıldıktan sonra, Canik'de merkezden atanan ve mahalli hanedanlarla bağlantısı olmayan mutasarrıf paşalar dönemi başlamış ve bu durum Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. 1877-1892 yılları arasında ve 1910 yılında başlayıp Cumhuriyet'e kadar devam eden Canik'in müstakil bir mutasarrıflık olarak herhangi bir eyaletin bünyesine dahil edilmeden gayrî mülhak olarak idare edilmesi uygulanması da idarî anlamdaki önemli farklılıklarından birisi olarak addedilebilir.

Kaynakça

1. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Md. Osmanlı Arşivi

Hatt- Hümayûn Tasnifi

HAT., Dosya No: 283, Gömlek No: 16899.

[111] BA., *DH. MKT., Dosya No: 1538, Gömlek No: 50*.
[112] BA., *DH. MKT., Dosya No: 1570, Gömlek No: 71*.
[113] BA., *İ. DH., Dosya No: 1138, Gömlek No: 88838*.

İradeler Meclis-i Vala

İ. MVL., Dosya No: 358, Gömlek No: 15705; (İradeler Meclic-i Vala)

İ. MVL., Dosya No: 363, Gömlek No: 15915

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi

HR. MKT., Dosya No: 27, Gömlek No: 5.

HR. MKT., Dosya No: 41, Gömlek No: 67

İradeler Hariciye

İ. HR., Dosya No: 161, Gömlek No: 8591.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları

A.}MKT.UM., Dosya No: 568, Gömlek No: 59.

A.}MKT.UM., Dosya No: 53, Gömlek No: 406.

İradeler Meclis-i Mahsus

İ. MMS., Dosya No: 32, Gömlek No: 1316.

İradeler Dahiliye

İ. DH., Dosya No: 1053, Gömlek No: 82664

İ. DH., Dosya No: 1138, Gömlek No: 88838.

İ. DH., Dosya No: 658, Gömlek No: 45769.

İ. DH., Dosya No: 668, Gömlek No: 46515.

İ. DH., Dosya No: 893, Gömlek No: 71056.

İ. DH., Dosya No: 909, Gömlek No: 72212.

İ. DH., Dosya No: 944, Gömlek No: 74745.

Dahiliye Mektubî Kalemi

DH. MKT., Dosya No: 1405, Gömlek No: 108.

DH. MKT., Dosya No: 1452, Gömlek No: 49.

DH. MKT., Dosya No: 1538, Gömlek No: 50.

DH. MKT., Dosya No: 1570, Gömlek No: 71.

Dahiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri

DH. MUİ., Dosya No: 30/-2, Gömlek No: 26.

Bâb-ı Asafî Nişancı (Tahvil) Kalemi Defterleri

A. NŞT, No: 1141, 1355, 1446, 1447

Bâb-ı Asafî Ruûs Kalemi Defterleri

A. RSK, No: 1512, 1551, 1560, 1564, 1568, 1572, 1600

Mühimme Defterleri

MD 3, hüküm: 65, 485, 487, 1154.

MD 6, hüküm: 853, 1165.

MD 7, hüküm: 1105.

MD 12, hüküm: 829, 877, 705, 204.

MD 29, s. 129, hüküm: 318.

MD 44, s. 195, hüküm: 162, 418.

2. Millî Kütüphane

Trabzon Şer'iyye Sicili, No: 1959, vr. 19/b

3. Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

BAŞAR, Fahameddin. (1997). *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730).* Ankara. Türk Tarih Kurumu.

EMECEN, Feridun- ŞAHİN, M. İlhan.(1999). Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 *(1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Defteri I. Belgeler. XIX. 23*. Ankara. TTK.

4. Klasik Kaynaklar

Ayn Ali Efendi. (1280). *Kavânîn-i Âl-i Osman Der-Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divân.* İstanbul.

Hezarfen Hüseyin Efendi. (1998). *Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân. Hazırlayan*: Sevim İlgürel. Ankara. Türk Tarih Kurumu.

Koçi Bey Risâlesi. (1985). Sadeleştiren: Zuhuri Danışman. Ankara. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmanî*. Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Eski Yazıdan Aktaran: Seyit Ali Kahraman. 1-5. İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi. (1992). Hazırlayan: Midhat Sertoğlu. İstanbul. Marmara Üniversitesi Yayınları.

5. Araştırma ve İnceleme Eserler

AKBAL, Fazıla. (1995). 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus. *Belleten. XV. 60. 1951*: 617-628.

BAYKARA, Tuncer. (1988). *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*. Ankara. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

DARKOT, Besim. Canik. *İslâm Ansiklopedisi*. 3. İstanbul. Milli Eğitim Bakanlığı.25.

ÇADIRCI, Musa. (1990). 19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun). Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Sağlam-Bayram Kodaman - J.J. Bacque Grammont-Mehmet Ali Ünal-Mustafa Özbalcı. *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz*

Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I) . 1-3 Haziran 1988. Samsun. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü: 15-23.

ÇADIRCI, Musa. (1991). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara. Türk Tarih Kurumu.

GÖYÜNÇ, Nejat. (1999). *Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilâtı (Tanzimat'a Kadar).* Editör. Güler Eren. Bilim Editörleri. Kemal Çiçek-Cem Oğuz. Osmanlı, 6. Ankara. Yeni Türkiye Yayınları: 77-88

İNALCIK, Halil. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600*), Çeviren: Ruşen Sezer, İstanbul.Yapı Kredi Yayınları.

KILIÇ, Orhan. (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Elazığ. Ceren Matbaası.

KUNT, İ. Metin. (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No: 154.

MERT, Özcan. (1980). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları: 358.

MERT, Özcan. (1993). Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi. *İslâm Ansiklopedisi. 7*. İstanbul. Türkiye Diyanet Vakfı: 151-154

ÖZ, Mehmet. (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara. Türk Tarih Kurumu.

ÖZKAYA, Yücel. (1985). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖZKAYA, Yücel. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*. Ankara. TTK.

TELLİOĞLU, İbrahim. (2004). *Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*. Trabzon. Serander Yayınları.

TURAN, Şerafettin. (1963). XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı. *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*. Atatürk Üniversitesi Yayınları: 201-232.

YOLALICI, Emin. (1987). *Samsun Eşrafından Hazinedâr-zâde Es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*. Samsun. Ondokuzmayıs Üniversitesi Yayınları No: 24.

YOLALICI, M. Emin. (1987). Hazinedârzâde Abdullah Paşa'nın Terekesi'ne Göre Samsun'un İktisadî ve İçtimaî Yapısı. Ondokuzmayıs Üniversitesi *Eğitim Fakültesi Dergisi. 2*. Samsun: 266-269.

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE CANİK SANCAĞINDA İDARİ YAPILANMA

Rıza KARAGÖZ[*]

Giriş

Mevcut tapu tahrir defterleri ışığında[1] Canik sancağı genel olarak bugünkü Bolaman - Alaçam arası ile güneyde Kavak arazisinin dahil olduğu bir alanı kapsamaktadır[2]. Samsun'un Danişmendlilerle başlayan Türkleşmesi süreci ile beraber muhtelif devlet veya beylikler buraya sahip olmak için yoğun bir mücadele içersine girmişlerdir[3]. Kösedağ Savaşı'nı (1243) takip eden dönemde, Canik ve Samsun'un da içinde yer aldığı Orta-Kuzey Anadolu bölgesi Candaroğulları ve Eretna Beylikleri arasında mücadele alanı oldu[4]. 14. Yüzyılın sonlarında Yıldırım Bayezıd yönetimindeki Osmanlı Devleti de bölgeyi hakimiyet altına almaya çalışan güçler arasına girdi. Yıldırım Bayezıd 1396'daki ilk seferinde Bafra'yı, 1398'den sonra ise o tarihte Kubadoğlu Cüneyd Bey'in elinde bulunan Samsun'u almak suretiyle Canik bölgesini Osmanlı Devleti'ne ilhak etti[5]. Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezıd Timur'a yenilince Osmanlı idaresi altına alınmış olan Anadolu Beylikleri yeniden ihdas olundu. Bu arada Kubadoğulları Beyliği de canlanmış oldu ve daha önce Yıldırım'ın elinden kaçan Cüneyd Bey Samsun'a döndü[6]. Tahminen 1417-1418'lerde Cüneyd Bey Niksar ve Çarşamba hakimi Taceddinoğulları tarafından öldürülünce Samsun yeniden kısa bir zaman için İsfendiyaroğullarının idaresine geçti[7]. Nitekim 1420 yılında Rum Beylerbeyisi Biçeroğlu Hamza Bey tarafından muhasara edildiğinde Samsun kalesi İsfendiyaroğlu Hızır Bey'in elinde idi[8]. Hızır Bey Samsun kalesini bizzat Çelebi Mehmet'e teslim etti[9]. Böylece Samsun Osmanlıların eline geçmiş oldu. Bu arada Taceddinoğullarının elindeki Çarşamba-Niksar bölgesi de 1427'de Osmanlılara ilhak olundu[10].

---

[*] *Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] bk. Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

[2] Bu sahada Canik idarî taksimatı çeşitli tarihlerde farklılık göstermektedir. bk. Öz, s.25-28.

[3] bk. R. Vadala, *Samsun*, Çev. Kani Sarıgöllü, Gaziantep 1944; Kazım Dilcimen, *Canik Beyleri*, Samsun 1940.

[4] bk. Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara 1970, s.53 vd.; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ank.1991, s.53 vd.; Kemal Göde, *Eretnalılar*, Ankara 1994, s.68-69, 140 vd.;

[5] J. Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1995; Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihi*, Yayınlayanlar: F. Reşit Unat - M. Altay Köymen, Ankara 1987, I, s.323.

[6] Kubadoğulları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Dilcimen, s.45 vd.

[7] Öz, s.21-22.

[8] Dilcimen, s.40 vd.

[9] Neşrî, II, s.542-543.

[10] Rivayete göre Amasya valisi Yörgüç Paşa Taceddinoğlu Hasan bin Alpaslan'ı bir düğüne davet etti. Bu davetin aslında bir tuzak olduğunu anlayan Hasan Bey haber gönderip padişahın

Hülâsa edecek olursak Canik Osmanlılardan önce 14. yüzyılın sonlarına kadar birkaç beyliğin idaresi altında parçalı bir siyasî yapı arzetmektedir. Bu durum bölgenin Osmanlılar tarafından kesin surette ilhak edilişine kadar (1427-1428)[11] bu şekilde devam etti. Osmanlılar Çelebi Mehmet ve II. Murat zamanlarında bölgeyi nihaî olarak idareleri altına aldılar.

15. Yüzyılın ikinci yarısında yapılan sayımlara göre Canik, merkezi Amasya olan Şehzade sancağına dahil idi. Dolayısıyla bu tarihlerde Canik'in 'sancak' olarak idare edilmediğini söyleyebiliriz. Hatta bu tarihlerde Samsun 'nahiye' şeklinde kaydedilmişse de bu tabirin o tarihlerde, daha sonraki dönemlerdeki 'kaza' yerine kullanıldığı anlaşılmaktadır[12]. Şu hâlde Canik başlangıçtan itibaren Rum beylerbeyiliğine (daha sonra Sivas eyaleti) bağlı olarak idare edilmekteydi. Tanzimat'a kadar sancağın bu idarî statüyü muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bu dönem içinde sancağa bağlı kaza sayısında eksilme ve artışlar söz konusu olmakla beraber umumiyetle sancak sınırları aynı kaldı[13]. 16. yüzyıl ortalarına kadar nispeten istikrarını koruyan Canik[14] bundan sonra nüfusun artmasına paralel bir gelişim göstermektedir. 17. Yüzyılın ortalarından itibaren Celâlî hareketlerinin olumsuz etkisi ile ciddî bir gerilemeye maruz kalan Samsun adeta bir köy görünümüne bürünmüştür[15]. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti ve ancak Kırım Savaşı'nı (1853-1856) müteakip Samsun Karadeniz bölgesinin önemli bir kenti hâline gelmeye başladı.

1. Müstakil Sancaklar ve Canik'in Müstakil Sancak Hâline Getirilmesi

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânından sonra ülke genelinde yeni bir idarî yapılanmaya gidildi. Bu çerçevede vilâyetler yeniden tanzim olundu. Canik sancağı bu dönemde Sivas vilâyetinden alınıp Trabzon vilâyetine bağlandı. 1871 İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi'ne göre bazı livalar müstakil hâle getirilerek

---

kendisine timar vermesi hâlinde topraklarını Osmanlılara vermeyi kabul edeceğini bildirdi. Ardından da Yörgüç Paşa'nın hareketini beklemeden kendiliğinden teslim oldu. Hasan Bey önce Bursa'da hapsedildi. Bir ara kaçtıysa da bilâhare gelip itaat arzedince kendisine Rumeli tarafında dirlik tahsis olundu. Neşrî, s.601-603.

[11] bk. Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Tarihinin Kaynakları I – 1455 Tarihli Tahrir Defteri* Ankara 1992; Öz, s.25.

[12] "Nâhiye-i Samsun'a bağlı Nâhiye-i Kilyos tâbi-i Samsun" ibaresinden bu sonucu çıkarmak mümkündür. bk. Öz, s.29. Ayrıca Samsun'a bağlı diğer nahiyelerin isimleri ve XV. yüzyılda kaza tabirinin kullanılmaması ve sebepleri hakkında bk. *aynı eser*, s.29 vd.

[13] bk. Öz, s.39, Tablo II Canik Sancağının İdarî Taksimatı.

[14] Bk.Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* 13-17 Ekim 1986, Samsun 1988, s.297-301; Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12/1, Samsun 1999, s.29-30.

[15] bk. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II, s.77 vd.

doğrudan merkeze bağlandı. "*Elviye-i Gayri Mülhaka*" olarak bilinen bu sancaklar arasında[16] Canik de vardı[17].

Ortaylı'ya göre hükûmetin bazı sancakları vilâyetlerden alıp doğrudan merkeze bağlaması esas itibarıyla yeni teşkilâtlanmadaki merkeziyetçi anlayışın bir göstergesiydi. 1864 Tarihli Vilâyet Nizamnamesi aslında bu anlayışın bir ürünüydü. Nitekim bu nizamname ile merkezî otoriteyi arttırmak, asayişi temin etmek ve vergi gelirlerini düzenli toplayabilmek gibi hedeflere ulaşılması plânlanmıştı[18]. Sözgelimi Samsun bu tarihlerde Kafkasya ve Kırım muhacirlerinin toplanma yeri[19] olması açısından son derece önemli bir yer hâline gelmişti. Dolayısıyla devlet bu gibi yerleri, yetkileri genişletilmiş idareciler eliyle yönetme düşüncesindeydi[20].

Müstakil sancaklarda mutasarrıf, valinin yetkilerine sahip olduğu gibi Liva İdare Meclisi de Vilâyet İdare Meclisi'nin görev ve yetkileriyle donatılmıştı[21]. Ayrıca bir de başkanlığını mutasarrıfın yaptığı ve sancağa ait bayındırlık, imar ve inşaat, yol bakım ve onarımı, sancak ekonomisi gibi konuların müzakere edildiği Umumî Meclis vardı. Bu meclislerde alınan kararlar bir rapor hâlinde merkezî hükümetin onayına sunulurdu[22].

Gayri Mülhak sancaklar konusunda müstakil bir çalışma olmadığından, devletin hangi maksatlara istinaden böyle bir idarî teşkilâtlanmaya gittiği hususu daha derinlemesine araştırmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte İpek'in bazı değerlendirme ve tespitleri, konunun aydınlanması açısından önemli ipuçları vermektedir[23]. İpek'e göre müstakil sancakları; siyasî gelişmeler sonrası dış müdahalelerin de etkisi ile özel bir idarî nizama sahip sancaklar[24] ve Osmanlı

---

[16] Diğer müstakil sancaklar şunlardır: Cebel-i Lübnan, Beyrut, Kudüs-i Şerif ve Zor. bk.Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s.134-135.

[17] bk. İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İst.1985, s.61-62.

[18] Nedim İpek, "Müstakil Sancaktan Vilâyete Kayseri'nin İdarî Taksimatı", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri* (10-11 Nisan 2003), Kayseri 2003, s.298.

[19] bk. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri* (1856-1876), Ankara 1997.

[20] II. Meşrutiyet'ten sonra İttihat ve Terakki idaresi müstakil livaların sayısını arttırdı. Bingazi, Bolu, İzmit, Çatalca, Urfa, Asır, Kale-i Sultaniye, Karesi sancakları da gayri mülhak statüye alındılar. bk. Ortaylı, s.61-62. Müstakil sancaklar arasına 1914 yılında Kayseri de dahil edildi. İpek, "Müstakil Sancaktan...", s.299.

[21] Ortaylı, s.61-62.

[22] Nedim İpek, "Canik Umumî Meclisi", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler* (20-22 Mayıs 1999), Samsun 2000, s.185-187. Bu bildirisinde İpek müstakil mutasarrıfları "icra ve infazda padişahın mutlak vekili" olarak nitelendirmektedir. bk. s.185.

[23] İpek, "Müstakil Sancaktan...", s.298-299.

[24] Örneğin Lübnan bu gruba girmektedir. Özellikle Tanzimat'ı takip eden yıllarda Lübnan, etnik ve dinî yapının çeşitliliğinden kaynaklanan bir dizi büyük isyan ve olaylara sahne olmuştur. Bölgenin asayişini sağlamada başarılı olamayan Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin müdahalesiyle karşılaşmış ve mesele uluslar arası statü kazanmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti Lübnan meselesinin dış müdahalelere maruz kalmasını önlemek ve iç güvenliğini

hükümetinin kendi iradesi ve plânlaması ile müstakil idare edilen sancaklar olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür. Öte yandan müstakil idare edilen sancaklık statüsünde de istikrarsızlık görülmektedir. II. Meşrutiyet öncesinde bunların bir kısmı tekrar mülhak sancağa dönüştürülerek eskiden bağlı olduğu vilâyete bağlanabilmiştir[25].

26 Mart 1913 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Kanun-ı Muvakkati*'ne göre Osmanlı ülkesi hususî nizama mahsus olanlar hariç vilâyet ve müstakil sancaklara ayrılmıştı. Bu kanun çerçevesinde müstakil idare edilen sancakların hangi gerekçelerle bu statüde tutulduklarını şöyle özetleyebiliriz[26]: İdarî mekânı daraltıp asayiş ve güvenliğin temininde kolaylık sağlamak, verimli arazileri daha ekonomik bir şekilde kullanmak, yerel hizmetleri mahallî idarelere bırakarak, sancaklarda bayındırlık, imar ve şenlendirme masraflarının vilâyet yerine mutasarrıflıkça tayin ve sarfına imkân tanımak, vilâyet ve sancak arasında aşılması zor tabii engellerin (dağ, nehir) yol açtığı olumsuzlukları azaltmak, nüfusun çokluğu ve etnik çeşitlilik[27]."

1870'li yıllarda Canik sancağı ve özellikle Samsun gerek yerli (Müslüman, Rum, Ermeni) nüfus gerekse Kafkasya ve Kırım'dan Rus istilâ ve baskısından kaçanların oluşturduğu kozmopolit sosyal yapısı ile ön plâna çıkıyordu. Buna bir de ticaret maksadı ile Samsun'a gelip gidenler ilâve edilince sancağın önemi her geçen gün artmaktaydı. Nitekim bu özellikleri dolayısıyla Canik 1872'de Trabzon vilâyetinden ayrılarak müstakil liva hâline dönüştürüldü[28]. Samsun (merkez), Çarşamba, Bafra, Fatsa, Ünye, Terme ve Niksar Müstakil Canik sancağına bağlı kazalardı.

---

sağlamak maksadıyla yeni bir idarî düzenleme yapmıştır. Buna göre Lübnan 1861 tarihinde müstakil mutasarrıflık olarak idare edilmeye başlanmıştır. Doğrudan merkeze karşı sorumlu olan mutasarrıfların geniş yetkilerle donatılarak görev yapmaları, Lübnan'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar asayiş ve istikrarın iadesini sağlamış ve Lübnan son derece sakin bir dönem yaşamıştır. bk. Şit Tufan Buzpınar, "Lübnan, Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ans.*, XXVII, Ankara 2003, s.251.

[25] Gerek vilâyet salnamelerinde gerekse devlet salnamelerinde ülkenin hangi valilik, vilâyet, mümtaz eyalet ve müstakil mutasarrıflıklardan müteşekkil olduğu görülmektedir. Nitekim bu kayıtlara göre 1892 -1910 yılları arasında Cebel-i Lübnan, Kudüs, Bingazi, Zor, İzmit, Kale-i Sultaniye ve Çatalca sancakları müstakil şekilde idare olunmaktaydı. İpek, "Müstakil Sancaktan...", s.298 – 299; ayrıca bk. Baykara, s. 136-139.

[26] İpek, "Müstakil Sancaktan...", s.299.

[27] Örneğin Kayseri'nin müstakil olmasındaki en önemli gerekçelerden birisi nüfus artışı olarak görülmektedir. Ancak 1924 yılı kriterlerine göre yeterli nüfusa sahip olmayan Darende, Orhaneli ve Anamur kazalarının müstakil sancak olma talepleri reddedilmişti. Burada muhtemel ölçü en az 100.000 nüfusa ve 200.000 lira gelire sahip olmaktır. İpek, "Müstakil Sancaktan...", s.300.

[28] 1871'de Canik Sancağı, Trabzon vilâyetine bağlı görünürken (bk. *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1289,* s.53 vd.), 1872 kayıtlarında Trabzon mülhakatından görülmemektedir. (bk. *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1290-1291*).

1877 yılında idarî taksimatta bazı değişiklikler yapıldı. Bu çerçevede Canik sancağı tekrar Trabzon vilâyetine bağlandı[29]. Bunun gerekçelerini ortaya koyabilecek bilgi ve belgeye sahip olmamamıza rağmen, bazı tahminlerde bulunmak mümkündür. Samsun'un ticarî potansiyelinin her geçen gün artması ve gelirleri açısından oldukça önemli bir yerinin olması Trabzon vilâyeti yöneticilerinin buradan vazgeçememelerinin başlıca sebebi olduğunu düşündürmektedir. Ulaşım imkânları açısından yeni projelerin hayata geçirilmesi yönündeki çalışmalar da Samsun'un gelişmesine olumlu katkı yapmaktaydı. Böyle bir sancağın vilâyet mülhakatından olması Trabzon vilâyeti için herhâlde önem arz ediyordu. Aslında Canik sancağının mülhak kazalarıyla beraber Trabzon vilâyetinden ayrılması neticesinde vilâyet sınırlarının daralmış olması ve buna binaen gelirlerinde de hatırı sayılır bir azalmanın meydana gelmesi vilâyetçe problemin kaynağını oluşturuyordu. Buna mukabil Canik halkı ve idarecilerinin müstakil idare statüsü ile elde ettikleri imkânları kaybetmek istemeyecekleri açıktır. Dolayısıyla Trabzon ve Canik arasında mülhak/müstakil olma çekişmesinin peydahlandığını söyleyebiliriz. Canik'in ikinci defa müstakil olması hususunda 1908 yılında *Aks-ı Sadâ* gazetesinde çıkan bir yazıda, 1878'de o zaman Trabzon valisi bulunan Sırrı Paşa ile Canik Müstakil Mutasarrıfı Hakkı Paşa arasında *bir havale akçesi yüzünden meydana gelen zıddiyet ve ihtilâfa* işaret edilmekte ve bunun sonunda sancağın tekrar Trabzon vilâyetine bağlandığı belirtilmektedir[30]. Nihayet sebep her ne olursa olsun Canik sancağı tekrar Trabzon'a bağlandı ve II. Abdülhamit devri sonuna kadar bu şekilde idare edildi[31].

2. Canik Sancağının İkinci Defa Müstakil Olması

II. Meşrutiyet'in ilânını müteakip Canik sancağının mevkiî ve ticarî önemine binaen Trabzon vilâyetinden ayrılarak müstakil mutasarrıflık hâlinde idare edilmesi hususunda Samsun halkının ve Samsun mebuslarının Meclis başkanlığına hitaben mektupları ve takrirleri dikkat çekmektedir. Bu konudaki istidalarda Samsun'un son zamanlarda gösterdiği önemli gelişmeye vurgu yapılmakta ve müstakillik talepleri dile getirilmektedir[32].

Canik sancağının müstakil idare edilmesinin lüzumu konusunda aslında daha önceki tarihlerde kaleme alınmış bir belge mevcuttur[33]. Belgeyi ilginç yapan husus, bu konunun bizzat Trabzon valisi tarafından tavsiye edilmiş olmasıdır. Buna göre Canik sancağının merkezi olan Samsun şehri vilâyet merkezi Trabzon'a karayolu ile -o günün

[29] *Trabzon Vilâyeti Salnamesi 1296*, s.74 vd.
[30] *Aks-ı Sadâ*, 3 Şubat 1324, s.4; *BOA DH. MUİ* 30-2/26, Belge no: 7, Samsun Belediye Reisi Necip Bey'in Sadaret'e yazısı, 18 Şubat 1325.
[31] Söz konusu döneme ait Trabzon vilâyeti salnamelerinde Canik, Trabzon'a bağlı sancaklar arasında yer almaktadır.
[32] Müstakil idare edilme istekleri hakkında Samsun halkı namına kaleme alınan bir mektup, Samsun'da yayınlanan Aks-i Sadâ gazetesinde görülmektedir. bk. *Aks-ı Sadâ*, 3 Şubat 1324, s.4.
[33] *BOA*, *ŞD* 1837/9, Belge no: 8, Trabzon valisi Es-Seyyid Ahmed'in lâyihası, 28 Nisan 1301.

şartlarında- 180 saat uzaklıktadır. Bu kadar uzun mesafe merkezin (hükümetin) tebligat ve tesirinin bu sancak dahilinde süratle ve kolaylıkla cereyan ve intişarına engel olmaktadır. Şu hâlde Canik sancağının Trabzon vilâyetine bağlı kalmak suretiyle idaresi hem livaca hem de vilâyetçe gayet müşkil bir durum ortaya çıkarmaktadır. Zaten benzer zorluklar dikkate alınarak daha önceki yıllarda Canik sancağı müstakil şekilde idare olunmuştu. Dolayısıyla bu durumun meydana getirdiği zorluklar göz önüne alınarak Canik'in müstakilen idare edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Samsun Belediye Reisi Necip Bey'e göre "*Trabzon'a bağlı kalması, Canik sancağının ziraî, iktisadî ve sınaî inkişafına ve Samsun şehrinin gelişmesine engel teşkil ediyordu.*"[34] Samsun halkının ve Samsun mebusu Mehmed Ali Bey'in ısrarlı takipleri neticesinde 1910 yılı ortalarında Meclis başkanlığı konuyu Dahiliye Nezareti'ne havale ederek resmî işlemi başlatmış oldu.

Dahiliye Nezareti ilk önce Canik'in müstakil idare edilmesinin askerî açıdan mahsurlu olup olmadığı hususunda Harbiye Nezareti'nden görüş istedi[35]. Harbiye Nezareti Canik sancağının müstakil şekilde idaresinin askerî yönden herhangi bir mahsuru olmadığını bildirdi[36]. Dahiliye Nezareti de "*mevkiinin derkâr olan ehemmiyetine*" binaen Canik sancağının müstakil idaresinin münasip olacağı görüşünde idi[37]. Canik sancağının Trabzon'dan ayrılarak müstakil mutasarrıflık hâlinde idaresinin münasip olduğu hususunda Şura-yı Devlet-i Mülkiye Dairesi de olumlu görüş bildirdi[38].

Harbiye Nezareti'nin askerî açıdan sakınca görmemesi, malî açıdan bütçeye ek yük getirmeyeceği[39] ve 1870'lerdeki müstakil sancak uygulamasında resmî yazışmaların daha düzenli yapıldığının görülmesi, Canik sancağının müstakil hâle dönüştürülmesi hususunda olumlu bir kanaat oluşturdu. Ayrıca ekonomik ve ticarî gelişimini[40] de dikkate alan Babıâli, sancağın statüsünü müstakil hâle dönüştürme

[34] *BOA, DH MUİ* 30-2/26, Belge no: 7, Samsun Belediye Reisi Necip Bey'in Sadaret'e yazısı, 18 Şubat 1325.
[35] *BOA, DH MUİ* 30-2/26, Belge no: 2, Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tezkere, 20 Temmuz 1325.
[36] *BOA, DH MUİ* 30-2/26, Belge no: 4, Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne, 26 Temmuz 1325.
[37] *BOA, DH-MUİ* 30-2/26, Belge no: 5, Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e, 20 Teşrîn-i evvel 1325.
[38] *BOA, DH MUİ* 60/48, Belge no: 1, Trabzon vilâyetinden Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 21 Kanûn-ı sânî 1325.
[39] Zaten birinci sınıftan bir liva olan Canik'in müstakil hâle dönüştürülmesinden dolayı ilave tahsisat gerekmiyordu. *BOA, DH MUİ* 30-2/26, Belge no: 8, Dahiliye Nazırının Sadaret makamına yazısı, 22 Şubat 1325.
[40] *BOA, DH MUİ* 30-2/26, Belge no: 8, Dahiliye Nazırının Sadaret makamına yazısı, 22 Şubat 1325.

kararı verdi[41]. Bu doğrultuda Mart 1910 tarihi itibarıyla Canik sancağının müstakil olarak idare edilmesi için padişah iradesi çıktı[42]. Müstakil Canik Sancağı 1910 yılında merkez (Samsun), Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme ve Ünye kazalarından müteşekkildi. Merkeze bağlı Kavak, Bafra'ya bağlı Alaçam ve Ünye'ye bağlı Karakuş nahiyeleri ile bu kaza ve nahiyelere bağlı toplam 1.096 köy vardı[43].

3. Müstakil Canik Sancağında İdarî ve Adlî Teşkilât

3.1. Adlî Teşkilâtın Durumu

Vilâyetlerden ayrılarak müstakil olarak idare edilmeye başlayan sancakların adlî teşkilâtı doğrudan merkeze bağlanmaktaydı. Meselâ daha önceden müstakil liva hâlinde idare edilmekte olan Bolu ve Karesi sancaklarının adlî işleri merkeze bağlı olarak yürütülmekteydi[44]. Bu sancaklarda olduğu gibi, müstakil mutasarrıflığa dönüştürülen Canik sancağının adlî teşkilâtının da Trabzon'dan ayrılarak merkeze bağlanması hususunda Samsun'daki mahâllî idareciler ve halk girişimde bulundular[45]. Buna göre diğer müstakil sancaklarda olduğu gibi Canik'teki adlî işlemlerin de İstanbul'a bağlanması gerekiyordu. Ancak bu talep hükûmet tarafından uygun görülmedi. Çünkü o tarihlerde adlî teşkilât mülkî taksimata bağlı ve tabi olmadığından[46] Canik livasının Trabzon vilâyetinden ayrılması adlî teşkilâtça herhangi bir değişikliği gerektirmiyordu.

Canik sancağı adlî işlemlerinin merkezden yürütülmesi hususundaki müracaat aslında bir dava ile ilgili olarak gündeme gelmişti. Cinayetle sonuçlanan bir rüşvet olayından dolayı Alaçam nahiyesinin Bedeş köyü muhtarı Deli İbrahim oğlu Şakir hakkında Bafra kazası mülkiye dairesince yapılan tahkikat neticesinde muhakeme edilmesine karar verilmişti. Canik sancağı Trabzon vilâyetinden ayrılmış ve müstakil hâle getirilmiş fakat henüz Heyet-i İthamiye teşekkül etmemişti. Bu yüzden

---

[41] Bu arada o tarihlerde çıkarılması düşünülen yeni vilâyetler kanununun tatbiki esnasında Canik'in idaresinde değişikliğe lüzum görülebileceği meselesi ortaya çıktı. Ancak Dahiliye Nezareti ortaya çıkacak yeni durumun bir sorun teşkil etmeyeceğini bildirdi. bk. *BOA, DH MUİ* 30-2/26, Belge no: 6, Sadaret makamından Dahiliye Nezareti'ne tezkere, 16 Şubat 1325.) Dahiliye Nezareti derhal gereken muamele için Sadaret makamının müsaadelerini istemektedir. bk. *BOA, DH MUİ* 30-2/26, Belge no: 8, Dahiliye nazırının Sadaret makamına yazısı, 22 Şubat 1325.

[42] *BOA, DH MUİ* 30-2/26, Belge no: 10 Dahiliye Nezareti'nden Trabzon vilâyetine, Canik mutasarrıflığına telgraf ve diğer ilgili kurum ve kuruluşlara tezkere, 6 Mart 1326.

[43] İpek, "Canik Umumî..., s.185.

[44] *BOA, DH MUİ* 93/30, Belge no: 4, Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkere, 24 Nisan 1326.

[45] Samsun Belediye Encümeni Reisi Said Bey ve Belediye Reisi Necip Bey Samsun halkı namına Dahiliye Nezareti nezdinde girişimde bulundular. *BOA, DH MUİ* 93/30, Belge no: 1, Dahiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına telgraf, 28 Nisan 1326.

[46] *BOA, DH MUİ* 93/30, Belge no: 1, Dahiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına telgraf, 28 Nisan 1326.

muhakemenin nerede ve nasıl yapılacağı belirsizdi. Bunun üzerine mutasarrıflık olayla ilgili bütün evrakı Dahiliye Nezareti'ne gönderdi ve gelecek emre göre hareket edileceğini bildirdi[47].

Dahiliye Nezareti'nin konuya ilişkin cevabî yazısına göre müstakil livalar idare mahkemelerinin istinaf mercii, İstinaf Mahkemesi nizamnamesinin 27 Ağustos 1888 tarihli zeyli mucibince en yakın Vilâyet İdare Meclisi idi. Heyet-i İthamiyeler ise İstinaf Mahkemesi aksamından sayılıyordu. İşte bu yüzden Canik sancağının Heyet-i İthamiye-i Mülkiyesi en yakın vilâyet merkezindeki Heyet-i İthamiye-i Mülkiye olacaktı[48].

Adlî işlemlerin merkeze bağlanması hususundaki talebin reddedilmesinin bir gerekçesi de o sırada merkezdeki ilgili kurumların iş yoğunluğu idi. O tarihlerde Bolu ve Karesi müstakil sancaklarının adlî işlerinin de merkezce yürütülüyor olması dolayısıyla İstanbul İstinaf Mahkemeleri ve Heyet-i İthamiyesi'nin işi başından aşkın durumdaydı. Bu sebeple Canik adlî işlerinin merkeze bağlanması mümkün değildi[49]. Netice itibarıyla her iki nezaretin gerekçeleri göz önüne alınarak Canik adlî işlemlerinin eskisi gibi Trabzon vilâyetine bağlı olarak devam etmesine karar verildi[50].

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra taşrada yeni bir adlî yapılanma ihtiyacı gündeme gelmiştir. Bu çerçevede daha önceki dönemlerde adlî teşkilâtı tesis edilmemiş kazalarda da bu kurumların faaliyete geçirilmesi; mevcut olanlarda ise ikmal edilmesi gerekiyordu. Örneğin Canik sancağı dahilindeki Fatsa ve Terme kazalarında adliye teşkilâtı kurulmuş değildi. Halbuki kazalarda emniyet ve asayişin kuvvetli bir şekilde sağlanması için bu müesseselere ihtiyaç vardı. Nitekim Canik mutasarrıfının konuyu ihtiva eden yazısı üzerine bu kazalarda adlî teşkilâtın kurulması çalışmaları başlatıldı[51].

3.2. Polis ve Jandarma Teşkilâtının Geliştirilmesi

Canik sancağının müstakil hâle getirilmesinden sonra gerek Samsun merkezinde gerekse sancağa bağlı bazı kazalarda asayiş ve emniyetin korunması ve idamesi maksadıyla kolluk güçlerinin güçlendirilmesi yönünde adımlar atıldı. Bizzat mutasarrıf tarafından yapılan yerinde incelemeler neticesinde kazalarda emniyet ve

---

[47] *BOA, DH MUİ* 95/28, Belge no: 1, Canik mutasarrıfı vekili Nazif Bey'den Dahiliye Nezareti'ne yazı, 25 Nisan 1325.
[48] *BOA, DH MUİ* 95/28, Belge no: 2, Dahiliye Nezareti'nden müstakil Canik mutasarrıflığına yazı, 3 Mayıs 1326.
[49] *BOA, DH MUİ* 95/28, Belge no: 2, Dahiliye Nezareti'nden müstakil Canik mutasarrıflığına yazı, 3 Mayıs 1326.
[50] bk. *BOA, DH MUİ* 93/30, Belge no: 1, Dahiliye Nezareti'nden Canik müstakil mutasarrıflığına tahrir, 27 Nisan 1326.
[51] *BOA, DH İD* 69-7/5, Belge no: 3, Canik mutasarrıfından Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 9 Teşrîn-i evvel 1326.

asayişin kuvvetli bir şekilde tesisi için yapılması gerekenlerden biri de jandarma teşkilâtının ıslahı ve tanzimi idi[52].

Samsun merkez jandarma teşkilâtında mektepli bir jandarma kumandanı ve Bafra'da istihdam edilmiş bir mülâzım ile yine merkezde mektepten gönderilen 25 neferden başka görevli yoktu. Üstelik mutasarrıfın ifadesine göre bunların arasında hayvan hırsızlarıyla işbirliği yapanlar vardı[53]. Zaten en az iki seneden beri jandarma ıslâhı ve tanzimi hususunda bir ilerleme de kaydedilmemişti[54]. Dolayısıyla gerek merkezde gerekse kazalarda jandarma teşkilâtının güçlendirilmesi ve sayıca arttırılması konusuna vurgu yapılmaktaydı.

Canik sancağında polis teşkilâtının durumuna gelince; müstakil olarak idare edilmeye başlanmasıyla beraber Canik polis teşkilâtında da gerek idarî yapılanma gerekse amir ve memur sayısı bakımlarından yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Polis nizamnamesinin 19. maddesi ve diğer bazı maddeleri hükümlerine müsteniden müstakil sancakların polis müdüriyetleri tıpkı vilâyetler gibi doğrudan merkeze bağlanacaktı. Buna göre müstakil hâle getirilen Canik sancağının polis idaresinin de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne bağlanması gerekiyordu[55]. Nitekim Canik polis idaresi ilgili nizamname hükümlerine uygun olarak Trabzon'dan ayrılarak merkeze bağlandı[56].

Samsun Anadolu vilâyetlerinin en önemli güzergâhlarından olup gerek Karadeniz üzerinden gelip iç bölgelere giden gerekse Orta ve Güneydoğu Anadolu'dan gelip Karadeniz yoluyla çıkacak olanların toplanma ve kavşak noktası mevkiinde idi. Samsun'un bu özelliği ticaret maksadıyla dışarıdan gelen insanların nispeten çok olduğu anlamına geliyordu. Bir yandan sürekli büyüyen ve gelişen ve buna paralel olarak meskûn nüfusu artan Samsun, bir yandan da şehre dışarıdan gelen insanların çokluğu sebebiyle genel emniyet ve asayiş işleri bakımından pek çok vilâyetten daha

---

[52] *BOA, DH İD* 69-7/5, Belge no: 3, Canik mutasarrıfından Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 9 Teşrîn-i evvel 1326.

[53] *BOA, DH İD* 69-7/5, Belge no: 3, Canik mutasarrıfından Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 9 Teşrîn-i evvel 1326.

[54] Mutasarrıfın yazısında bu alanda bir ilerleme olmayışının sebebi yedi vilâyetin yalnız birer tanzim dairesine ve Trabzon'un da yalnız bir jandarma mektebini münhasır olması olarak belirtilmektedir. Ona göre yedi vilâyetin umum jandarması yaklaşık 12 bin kişiden ibaret olduğu hâlde Trabzon'daki mektepten senede sadece 4-5 yüz kişi mezun olup hizmete girmektedir ki böyle devam etmesi hâlinde livanın jandarma teşkilâtının iyileştirilmesi belki 20-30 senede tamamlanabilecektir. bk. *BOA, DH İD* 69-7/5, Belge no: 3, Canik mutasarrıfından Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 9 Teşrîn-i evvel 1326.

[55] *BOA, DH EUM THR* 41/3, Belge no: 1, Canik mutasarrıflığından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne tahrirat, 8 Haziran 1326.

[56] *BOA, DH EUM. THR* 41/3, Belge no: 2, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin tahriratı, 21 Haziran 1326; Belge no: 4, Trabzon vilâyetine tahrirat, 26 Haziran 1326.

önemli hâle gelmişti. Hâl böyle iken Samsun'un emniyeti hâlâ ikinci sınıf bir polis komiseri ve az sayıda polis memuru ile yürütülmeye çalışılıyordu[57].

Müstakil livaların polis komiserleri birinci sınıf olanlar arasından tayin edilmekte ve maaşları da rütbelerine ve görevlerine uygun olarak tahsis edilmekteydi[58]. Bu uygulamaya göre Samsun polis komiserinin de birinci sınıftan olması gerekiyordu. Canik mutasarrıfı konuyla ilgili yazısında hem bu talebini bildiriyor hem de bir öneride bulunuyordu. Mutasarrıf Mehmet Mehdi Bey'e göre Samsun'a aşina ve vâkıf oluşu yanı sıra dirayetli ve gayretli çalışmalarıyla şehirde hatırı sayılır hizmetlerde bulunan ikinci sınıf polis komiseri Hüseyin Hayri Efendi, rütbesi birinci sınıfa yükseltilmek suretiyle yine görevine devam edebilirdi[59]. Nitekim mutasarrıfın düşüncesi ve talebi doğrultusunda Hüseyin Hayri Efendi birinci sınıf komiserliğe terfi ettirildi ve görevinde bırakıldı[60].

Gerek Samsun merkezinde gerekse bağlı kazalarda umumî asayiş ve emniyetin yeterince sağlanabilmesi için mevcut polis memuru miktarının da arttırılmasına ihtiyaç vardı. 1906-1907 tarihlerinde Canik polis teşkilâtı 4 idarî amir ve 8 memurdan müteşekkil idi[61]. Müstakil olmazdan hemen önce Canik ve mülhakatında toplam 16 polis memuru görevlendirilmişti. Bunun 10 adedi kazalara paylaştırılmış olduğu için Samsun gibi büyük bir şehrin emniyeti, başlarında bir komiser yardımcısı olmak üzere sadece 6 adet polis memuru ile sağlanmaya çalışılıyordu. Bilâhare kazalardaki polislerden ikisi daha Samsun'a nakledilmek suretiyle bu sayı 8'e yükseltilmişti ama yine de güvenliğin sağlanmasında problemler yaşanıyordu[62]. Kazalardan Samsun'a nakledilen iki polis memurundan biri iskeleye diğeri de Çiftlik semtindeki karakola verilmişti. Geri kalanların ikisi her gece oyunların sahnelendiği şehir tiyatrosunda görevli idi. Diğer dördünün ikisi Belediye merkez karakolunda, ikisi

---

[57] *BOA, DH EUM.THR* 41/3, Belge no: 1, Canik mutasarrıflığından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne tahrirat, 8 Haziran 1326.

[58] Müstakil liva birinci sınıf polis komiserlerine 1200 guruş aylık ödenmekteydi. *BOA, DH EUM.THR* 41/3, Belge no: 2, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Trabzon vilâyetine tahrirat, 21 Haziran 1326.

[59] *BOA, DH EUM.THR* 41/3, Belge no: 1, Canik mutasarrıflığından Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne tahrirat, 8 Haziran 1326;

[60] Hüseyin Hayri Efendinin 1326 senesi itibarıyla terfii ödenek yokluğu sebebiyle mümkün olamadı. Ancak 1327 senesi bütçesinde Samsun müstakil liva polis komiserliği birinci sınıf olarak kabul edildi. Hüseyin Hayri Efendi de bu dereceye yükseltilerek görevine devam etti. *BOA, DH EUM.THR* 41/3, Belge no: 2, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Trabzon vilâyetine tahrirat, 21 Haziran 1326.

[61] Ser komser Salih Kemal Bey, ikinci sınıf komser Murat Bey, üçüncü sınıf komser Osman Nuri Efendi ve üçüncü sınıf komser Mehmet Emin Efendi Canik'te asayişi sağlamakla görevli amirlerdi. bk. M.Yavuz Erler, "Canik'te Emniyet Teşkilâtı (1915-1926)", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler* (20-22 Mayıs 1999), Samsun 2000, s.139.

[62] *BOA, DH İD* 67-1/37, Belge no: 1, Canik mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 4 Teşrîn-i sânî 1326.

hükümet konağında alıkonulmaktaydı. Bu arada memurlardan uygun olan iki kişi geceleri şehirde devriye ve nöbet vazifesini yerine getiriyorlardı. Ancak bu kadar az sayıda polis memurunun dinlenmeye fırsatları olmaksızın sürekli görev başında bulunmaları, ayrıca meydana gelen adî suçların tahkiki ve faillerinin yakalanması gibi son derece önemli emniyet olaylarının yürütülmesinde aksamaya yol açmaktaydı[63]. Öte yandan Samsun bir ticaret ve liman kenti olduğu için çeşitli milletlerden ticaret erbabı kişiler ve yolcular şehre gelip gitmekteydiler. Bu gibi kişilerin karıştıkları adlî olayları soruşturabilmek için yabancı dil bilen emniyet mensuplarına da ihtiyaç duyulmaktaydı[64].

Polis mevcudunun yetersizliği, şehirde yukarıda ifade edildiği şekilde asayiş ve emniyetin hakkıyla temininde aksamalara yol açınca polis sayısının arttırılması konusunda mutasarrıflık talepte bulundu. Şehrin büyüklüğü ve ehemmiyeti göz önüne alınarak Samsun polis mevcudunun en az 20'ye çıkarılması, 2 adet üçüncü sınıf polis komiseri, 2 adet de yabancı dil bilen polis memurunun tayini gerekiyordu[65]. Mutasarrıflığın bu talebi Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nce incelendikten sonra kabul edildi. Malî 1327 senesi (M.1911) bütçesine 4 adet polis memuru ve bir de baş komiserlik tahsisatı eklenmek suretiyle toplam 5 kişilik yeni ve ilâve polis memuru tayin edildi[66].

Müstakil Canik sancağında ilerleyen yıllarda gerek nüfus artışı gerek ticarî, ekonomik ve sosyal hayatın gelişimine paralel olarak emniyet ve asayişin temini için polis teşkilâtının güçlendirilmesi yönünde çalışmalar yapıldı[67]. Umumî Harp ve onu müteakip mütareke dönemlerinde Canik ve çevresinde emniyeti ve halkın güvenliğini tehdit edici çeşitli olaylar yetkililerin aldıkları tedbirlerle önlenmeye çalışıldı. Özellikle Mütareke döneminde bölgede gerek gayrimüslim azınlıkların gerekse Müslüman halktan bazılarının çeteler hâlinde asayişi bozan faaliyetleri[68] emniyet teşkilâtının güçlendirilmesini ve geliştirilmesini gerektirmiştir. Nitekim Canik sancağı genelinde Polis ve jandarma sayısının bu dönemde sayıca epey arttığı görülmektedir. Örneğin

---

[63] *BOA, DH İD* 67-1/37, Belge no: 1, Canik mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 4 Teşrîn-i sânî 1326.

[64] *BOA, DH İD* 67-1/37, Belge no: 1, Canik mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 4 Teşrîn-i sânî 1326.

[65] *BOA, DH İD* 67-1/37, Belge no: 1, Canik mutasarrıflığından Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 4 Teşrîn-i sânî 1326.

[66] *BOA, DH-İD* 67-1/37, Belge no: 2, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 22 Teşrîn-i sânî 1326; Belge no: 3, Dahiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına tahrirat, 24 Teşrîn-i sânî 1326. Canik Emniyet Teşkilâtının daha sonraki yıllardaki gelişimi ve sancağın asayiş durumu hakkında daha teferruatlı bilgi edinmek için bk. Erler, "aynı bildiri", s.137-160.

[67] bk. Erler, s.138 vd.

[68] Ayrıntılı bilgi için bk. Nuri Yazıcı, *Millî Mücadele'de Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Ankara 1989, s.46 vd.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından sonra Canik mutasarrıflığına tayin edilen Hamit Bey zamanında Canik ve bağlı kazalarda nüfus ve polis sayıları şöyledir:[69]

Şehir	***Nüfus***	***Polis Sayısı***
Samsun	*25.104*	*38*
Bafra	*8.316*	*4*
Çarşamba	*6.525*	*4*
Fatsa	*2.711*	*1*
Terme	*959*	*1*
Ünye	*10.079*	*3*
Kavak (Nah.)	*-*	*1*
Toplam	*53.694*	*52*

3.3. Bazı Kazaların Geçici Olarak Canik Sancağına Bağlanması

Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar doğudan Anadolu içlerine girmeye başlayınca Osmanlı ordusu gerilemek zorunda kaldı. Erzurum ve Gümüşhane'nin ardından Trabzon da 18 Nisan 1916 tarihinde Ruslar tarafından işgal edildi[70]. Memleketleri işgale uğrayan yöre halkı zor şartlar altında kimi deniz yoluyla kimi de kara yolu ile Giresun'dan İstanbul'a kadar geniş bir alana göç etti[71].

Hükûmet gerek Trabzon'un işgali gerekse başka bazı idarî tedbirler dolayısıyla Trabzon'a bağlı bazı kazaların geçici olarak idarî maslahat açısından Müstakil Canik mutasarrıflığına bağlanmasını kararlaştırdı. Bu kararla sahildeki Tirebolu, Giresun ve Ordu kazalarının "*ahvâl-i harbiye ilcâsıyla*" seferberlik sonuna kadar Canik mutasarrıflığınca idare edilmesi muvafık görüldü[72]. Böylece 26 Temmuz 1917 tarihinden itibaren söz konusu üç kaza Müstakil Canik mutasarrıflığınca idare edilmeye başlandı.

Kazaların Canik sancağına bağlanması, idarî yükün ve güvenlik işlerinin artmasına yol açtı. Bu yüzden mutasarrıflığın mevcut kadroları işlerin yürütülmesinde

---

[69] Halit Eken, "Samsun'da Asayişin Sağlanması Yolunda Mutasarrıf Hamit Bey'in Aldığı Tedbirler", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler* (16-20 Mayıs 1994), Samsun 1994, s.36. Samsun'un asayiş durumu hakkında ayrıca bk. Mehmet Evsile, "Atatürk'ün Samsun'a Çıktığı Sırada Samsun ve Çevresinin Asayiş Durumu", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler* (20-22 Mayıs 1999), Samsun 2000, s.167-174.

[70] Birinci Dünya Savaşı boyunca Trabzon'un umumi durumu hakkında bk. Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler (6-8 Kasım 1988)*, Trabzon 1999, s.479-488.

[71] Trabzon 18 Nisan 1916 tarihinde Rus işgaline maruz kalmış ve o tarihten birkaç gün önce vali Cemal Azmi Bey vilâyet merkezini Ordu'ya nakletmişti. Yine işgalden önce idarî ve resmî evrak da Samsun'a nakledilmişti. bk. Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949, s. 224-247; Beyoğlu, s.482.

[72] *BOA, DH. İUM* 92/7-12, Belge no: 1, Dahiliye Nezareti'nden diğer nezaretlere telgraf, 24 Temmuz 1333. Canik sancağına bağlanan bu kazalar 1923 yılı düzenlemesiyle Samsun'dan ayrılmışlar, Giresun ve Ordu vilâyet statüsüne yükseltilirken Tirebolu kaza olarak idare olunmaya devam etmiştir.

yetersiz kalmaya başladı. Canik mutasarrıfının konuya ilişkin yazısına göre hâlihazır kadrolarla, artan idarî işlemlerin icrası mümkün olmadığı için mutasarrıflık kadrolarının vilâyetlere mahsus memur ve tahsisat miktarına yükseltilmesi zaruri idi[73]. Bunun üzerine söz konusu kazaların polis ve jandarma teşkilâtı, kadrolarıyla beraber Canik mutasarrıflığına devr olundu. Dahiliye'ye bağlı diğer memurlar da geçici olarak liva idaresine bağlandılar. Kırtasiye muamelatıyla iştigal edecek 'mektupçu'ya da ihtiyaç duyulduğundan[74] vilâyet mektupçusunun mutasarrıflıkça istihdamına izin verildi[75]. Bu kazaların özel idareleri ise daha önceden olduğu gibi Trabzon vilâyetine bağlı kalırken yalnız umumî idareleri Canik sancağına rabt olundu[76].

Sonuç

Meşrutiyet yönetimi ile birlikte Osmanlı Devleti'nin idarî sisteminde bir takım değişikliklere gidildi. Bu çerçevede 1911-1914 yılları arasında Canik dahil olmak üzere toplam 14 sancak müstakil statüde idare olunmaya başlandı. Bu sayı 1916 yılında 21, TBMM'nin kurulduğu tarihte ise 17 idi. 1920 yılında Meclis bunlara ilâveten 21 müstakil sancak daha oluşturdu[77]. 11 Ekim 1920'de Meclis'e müstakil sancaklara vilâyet unvanı verilmesi teklif edilmişse de Kanun-ı Esasî'ye muvafık olmadığı gerekçesiyle bu değişiklik yapılamadı. 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na göre Türkiye vilâyet, kaza ve nahiye şeklinde kısımlara ayrıldı. İdarî taksimattaki bu değişikliğe uygun olarak müstakil ve mülhak sancaklar vilâyete dönüştürüldü. Bilâhare müstakil sancakların isimleri 1923 yılında vilâyete tahvil edildi[78]. Meşrutiyet'in ilk yıllarından beri müstakil idare edilen Canik de Cumhuriyet'in ilânından birkaç gün evvel Ekim 1923'te vilâyet hâline getirildi[79].

Canik sancağı Balkan ve Birinci Dünya Savaşları esnasında iç ve dış göçlere maruz kalan yerlerin başında geliyordu[80]. Umumî Harp ve Mütareke yıllarında yoğun asayiş ihlâlleri ve çete faaliyetlerinin yaşandığı Samsun, 1924 yılında yapılan

---

[73] *BOA, DH. İUM.* 92/7-12, Belge no: 8, Canik mutasarrıfı Mehmed Raşid Bey'in Dahiliye Nezareti'ne telgrafı, 26 Temmuz 1333/1917.

[74] *BOA, DH. İUM.* 92/7-12, Belge no: 8, Canik mutasarrıfı Mehmed Raşid Bey'in Dahiliye Nezareti'ne telgrafı, 26 Temmuz 1333/1917.

[75] *BOA, DH.İ.UM.* 92/7-12, Belge no: 9, Dahiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına şifre, 29 Temmuz 1333/1917.

[76] *BOA, DH.İ.UM.* 92/7-12, Belge no: 10, İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'nden Canik mutasarrıflığına telgraf, 21 Ağustos 1333/1917.

[77] Bu sancakların isimleri hakkında bk. İpek, "Müstakil Sancaktan...", s.305.

[78] İpek, "Müstakil Sancaktan...", s.301-302.

[79] Dursun Ali Akbulut, "Samsun'un 'Gazi Günü' Ya da 19 Mayıs Bayramı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.12/1, Mayıs 1999, s.1.

[80] bk. Ahmet Hâlaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ank.1994; Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler*, Samsun 1994, s.54-112.

mübadele[81] ile demografik ve etnik yapısında önemli değişiklikleri yaşadıktan sonra olağan gelişim sürecini başlatabildi. Millî Mücadele'nin liderliğini yapan Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu'da bu amaçla ilk ayak bastığı yerin Samsun olması başlı başına Samsun'un tarihine önemli bir sayfa ilâve etti. İktisadî gelişimi, coğrafî elverişliliği ve ulaşım imkânlarının sağladığı avantajla bugün Samsun, Karadeniz kentlerinin en önemlisi hâline gelmiştir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belge Tasnifi

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH EUM THR)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH İUM)

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH MUİ)

İrade Dahiliye (DH İD)

Şura-yı Devlet (ŞD)

Araştırmalar

AKBULUT, Dursun Ali, "Samsun'un ';Gazi Günü' Ya da 19 Mayıs Bayramı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.12/1, Samsun 1999, s.1-8.

Aks-ı Sadâ Gazetesi, 3 Şubat 1324.

BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988.

BEYOĞLU, Süleyman, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildiriler, (6-8 Kasım 1988)*, Trabzon 1999, s.479-488.

BUZPINAR, Şit Tufan, "Lübnan, Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVII, İstanbul 2003, s.248-254.

DİLCİMEN, Kâzım, *Canik Beyleri*, Samsun 1940.

GÖDE, Kemal, *Eretnalılar*, Ankara 1994.

EKEN, Halit, "Samsun'da Asayişin Sağlanması Yolunda Mutasarrıf Hamit Bey'in Aldığı Tedbirler" *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler*, *(16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.33-37.

ERLER, M.Yavuz, "Canik'te Emniyet Teşkilâtı 1915-1926)", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler*, *(20-22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000, s.137-160.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, II.

EVSİLE, Mehmet, "Atatürk'ün Samsun'a Çıktığı Sırada Samsun ve Çevresinin Asayiş Durumu", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Semp. Bildiriler, (20-22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000, s.167-174.

[81] bk. Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994.

İPEK, Nedim, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Semp. Bild. (16-20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.54-112.

_____, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.12/1, Samsun1999, s.29-45.

_____, "Canik Umumî Meclisi", *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler (20-22 Mayıs 1999)*, Samsun 2000, s.185-203.

_____, *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000.

_____, "Müstakil Sancaktan Vilâyete Kayseri'nin İdarî Taksimatı", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildiriler (10-11 Nisan 2003*), Kayseri 2003, s.297-306.

LERMİOĞLU, Muzaffer, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949.

Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşrî Tarihil-II*, Yayınlayanlar: F. Reşit Unat - M. Altay Köymen, Ankara 1987.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.

ÖZ, Mehmet, *XV.XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara 1997.

SCHİLTBERGER, J., *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Turgut Akpınar, İstanbul 1995.

Trabzon Vilâyeti Salnameleri, 1287, 1289, 1290-91, 1296, 1298, 1300, 1306, 1309, 1316, 1320.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, Ankara 1988.

VADALA, R., *Samsun*, Çev. Kani Sarıgöllü, Gaziantep 1944.

YAZICI, Nuri, *Millî Mücadele'de Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Ankara 1989.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988.

_____, *Ordu Tarihinin Kaynakları I-1455 Tarihli Tahrir Defteri*, Ankara 1992.

YÜCEL, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, Ankara1970.

_____, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara 1991.

TRABZON VALİSİ AHMET AZİZ BEY'İN CANİK SANCAĞI'NI VİLÂYETE DÖNÜŞTÜRME PROJESİ (1885)

Rıza ARAGÖZ[*]

Giriş

II. Abdülhamit Devrinde bazı sancak ve vilâyetlerin idarî statüsünde değişiklikler göze çarpmaktadır. Çoğunlukla bağlı oldukları vilâyetlerden ayrılıp müstakil sancak statüsüne dönüştürülen yerler vardır. Canik de bunlardan biridir. Ancak 1885 yılında özellikle güvenlik ve asayiş problemlerine etkin çözüm getirme niyetiyle Canik Sancağının vilâyete dönüştürülmesine yönelik bir proje arşiv kayıtlarında tespit edilmektedir. Bu makalede zamanın Trabzon Valisi Ahmet Aziz Bey tarafından önerilen ve bir dizi yazışmaya konu edilen bu proje ele alınmaktadır. Bu düşüncenin gelişmesi ve olgunlaşması, gerekçeleriyle birlikte ortaya konmaktadır. Böylece Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde idarî, sosyal, ekonomik değişimin etkilerini farklı bir boyutta gözlemlemek mümkün olabilmektedir.

Osmanlı Devleti II. Mahmud döneminde, özellikle 1830'lardan itibaren hızlı bir dönüşüm projesi başlattı. Eğitimden hukuka, askeri teşkilâttan idarî yapıya kadar pek çok alanda gözlenen bu değişim aynı zamanda daha merkeziyetçi bir yönetim anlayışının uygulanmasını öngörüyordu. Merkeziyetçi idare anlayışı, ülke genelinde eski eyalet sisteminden vilâyet sistemine geçişin de başlangıcını oluşturdu. 1836'dan sonra daha da hızlanan bu dönüşüm Tanzimat döneminde "eyaletten vilâyete" bir sistem değişikliği ile önemli bir merhaleye ulaştı. Bu çerçevede bazı sancakların bağlı olduğu vilâyetler değiştirildi. Örneğin 1846 – 47 idarî taksimatında Canik sancağı Sivas vilâyetinden ayrılarak Trabzon vilâyetine bağlandı (Baykara, 1988, 249 – 251)[1].

1864'te çıkarılan *İdare-i Vilâyet Kanunu* ile eski eyaletlerin sınırları daraltılmak suretiyle yeni vilâyetler oluşturuldu. 1867'den itibaren ülke genelinde geniş tatbik sahası bulan bu kanun çerçevesinde 13 yeni vilâyet düzenlendi. Yeni idarî yapılanmada nüfus, ulaşım ve ekonomik potansiyel itibarıyla gelişmemiş ve şehir özelliğini epey zamandan beri kaybetmiş bazı kaza ve nahiyeler bu statülerini kaybettiler[2]. Buna mukabil tarım ve ulaşım sektöründeki gelişmelerle, kara ve deniz taşımacılığı alanında atılan hızlı adımlar bazı yerlerin önemini arttırdığından buraların mevcut statüsü yükseltildi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan sonraki tarihlerde Kafkasya ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yapılan yoğun göç ve mültecilerin doğurduğu bazı olağanüstü şartlar da bu idarî dönüşümde etkili oldu. Mülteci akını

[*] *Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 249 – 251.

[2] Bu idarî taksimatta tarihî mirastan ziyade yeni coğrafî şartlar rol oynamıştır. Meselâ Aydın vilâyetinin kaza sayısı 92'den 31'e, Kastamonu'nun 93'ten 18'e inmiştir. Baykara, s. 131.

asayiş ve emniyet sorunlarını da beraberinde getirdi. 1880'li yıllarda Canik sancağı ve sancak merkezi Samsun, gerek yerli nüfus gerekse Kafkasya ve Balkanlardan Rus istilası ve baskısından dolayı kaçıp gelenlerin oluşturduğu kozmopolit yapısıyla dikkat çekmektedir. Ulaşım imkânlarının gelişmesine paralel olarak (Duran, 1990, 62 – 63)[3] ticaret gelişmiş, bu maksatla Samsun'a gelip gidenlerin sayısı hayli artmıştı. Bu durum Canik sancağında tabiatıyla bazı problemleri de beraberinde getirdi. Halkın emniyet ve asayişe yönelik şikâyetleri, gelişen ekonomik ve ticarî hayatın gereklerini yerine getirme ve artan ulaşım imkânlarının askerî ve ticarî açıdan daha verimli kullanımını sağlama gibi gerekçelerle mahallî ve mülkî erkân tarafından bazı değişiklik önerileri yapıldı. İşte yeni sancak ve vilâyetler oluşturmak suretiyle coğrafî anlamda daha daraltılmış idarî birimler ihdas etmek bu öneriler arasında yer almaktadır.

1885 yılında yukarıda belirtilen durum ve gelişmelere binaen Canik sancağının vilâyete dönüştürülmesi ve bu arada bazı kazalardan müteşekkil yeni bir sancak teşkili gündeme geldi. Ancak bu konuda yapılan yazışmalar ve müzakereler neticesinde söz konusu idarî değişikliğe lüzum görülmediği anlaşılmaktadır. Canik sancağının vilâyete dönüştürülmesi doğrultusunda olumlu görüşlere rağmen niçin bundan vazgeçildiği resmî belgelere yansımamıştır. Bununla beraber bu konuda kaleme alınan raporlar ışığında, Tanzimat'tan sonra eyaletlerin vilâyete; II. Abdülhamit devrinde ve sonrasında da sancakların müstakil sancağa veya vilâyete ve kazaların sancağa dönüştürülmesinin genel sebeplerini şöyle toparlamak mümkündür[4]:

1- Merkezî idareyi daha etkin ve güçlü tesis etmek,

2-Büyük coğrafî alanlara sahip eyaletleri sınırları daraltılmış "vilâyetler" hâlinde teşkilâtlandırmak,

3-1860'lardan itibaren Anadolu'ya yönelik yoğun dış göçün yol açtığı asayiş ve emniyet meselelerine daha etkin ve kalıcı çözüm yolları bulmak,

4-Ekonomik durumun gelişmesine paralel olarak değişen ve modernleşen ulaşım, taşıma, haberleşme ve üretim imkânlarının özellikle belirli bölgelerdeki şehirlerin büyümesine ve bu çerçevede bazı sancakların öneminin artmasına yol açması,

5-Milletler arası ticaretin çıkış noktaları olan liman kentlerinin öneminin hızla artması, buralarda ekonomik ve siyasî ilişkileri yönlendiren ticarî şirket, konsolosluk

[3] Bu konuda bazı rakamlar ve değerlendirmeler için bk. Bünyamin Duran, "Karadeniz Bölgesinin 1870 – 1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s. 62 – 63.

[4] Geniş bilgi ve değerlendirme için bk. Nedim İpek, "Müstakil Sancaktan Vilâyete Kayseri'nin İdarî Taksimatı", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 10 – 11 Nisan 2003, Kayseri 2003, s. 298; Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdarî Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu,* 1. Kitap, Yay. Haz. Cevdet Yılmaz, s. 65 vd.; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İst. 1985, s. 60 vd.

vs. gibi kurum ve kuruluşların teşkilâtlanması sonucu yeni bir idarî statünün gerekliliği.

Yukarıda ifade edilen sebepler çerçevesinde Orta Karadeniz bölgesinde idarî değişiklikler yapmak suretiyle yeni kaza, sancak ve hatta yeni bir vilâyet ihdası lüzumu kendini gösteriyordu. Canik sancağı da vilâyete dönüştürülmesi düşünülen yerlerden biriydi. Gerek bağlı bulunduğu vilâyetin merkezine (Trabzon'a) uzaklığı, gerek 19. yüzyılın ikinci yarısında gösterdiği ekonomik, sosyal ve ulaşım gibi alanlardaki gelişim hızı ve gerekse coğrafî bazı özellikleri dolayısıyla Canik sancağının vilâyet olması gerektiği konusunda devlet adamları tarafından raporlara da yansıyan bazı değerlendirmeler yapılıyordu. Canik sancağı 1871 düzenlemesinden sonra zaten bir müddet "müstakil sancak" statüsünde idare edilmiş, fakat bilâhare yeniden Trabzon vilâyetine bağlanmıştı[5]. 1885 yılına doğru bu defa yakınındaki bazı sancakların kendisine ilhakı suretiyle vilâyete dönüştürülmesi söz konusu oldu. Canik sancağının vilâyete dönüştürülmesi düşüncesi paralelinde yine bu bölgede yeni kaza ve sancak teşkili önerisi de dikkat çekmektedir. Bu şekilde Orta Karadeniz'de Samsun merkezli idarî statü değişikliği hususunda stratejik önemi haiz bilgilerin yer aldığı raporlar kaleme alındı[6]. Hatta bu hususta resmî teşebbüslerde de bulunuldu. İşte bu makalede Osmanlı Arşivi belgelerinin ışığında Canik sancağının 19. yüzyılın son çeyreğindeki durumu, gelişimi ve idarî statüsündeki değişiklik düşüncesi doğrultusunda kaleme alınan bazı bilgiler değerlendirilecektir.

1.Orta Karadeniz Bölümü'nde Yeni Bir Sancak Teşkilinin Sebepleri

Doksan üç Harbi ve sonrasında Anadolu, Rumeli ve Kafkaslardan yoğun bir göçe sahne oldu. Bunlar arasında "Batum muhacirleri" diye kaynaklara geçen bir grup muhacir Anadolu'daki muhtelif vilâyetlere yerleştirildiler. Bunların önemli bir kısmı Trabzon vilâyetine bağlı Samsun, Ünye, Fatsa ve Ordu sahasında iskân edildiler[7]. Bir müddet sonra yerli halk ile muhacirler arasında zaman zaman şiddet derecesine varan ihtilaf ve çatışmalar meydana gelmeye başladı. Geçimleri için tahsis edilen paraların yetersizliği, ikamete uygun olmayan barınaklarda yerleştirilmeleri ve

[5] 1867 yılı kayıtlarında Trabzon vilâyetine bağlı görünen Canik sancağı 1876 yılında "müstakil mutasarrıflık" olarak idare edilen sancaklar arasında görülmektedir. 1877 idarî taksimatında yeniden Trabzon vilâyetine bağlanan sancak, II. Meşrutiyet döneminde ikinci defa müstakil hâle getirildi. (Bk. Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde...." s. 65 vd.). Canik sancağı örneğinde görüldüğü şekilde bazı sancakların vilâyetlerden ayrılarak doğrudan merkeze bağlanması, esas itibarıyla merkeziyetçi anlayışın bir göstergesi olarak düşünülmektedir. (Ortaylı, s. 61 – 62.). Böylece taşrada otoriteyi artırmak, vergi gelirlerini düzenli toplayabilmek ve asayişi sağlamak gibi hedeflere ulaşmak plânlanmıştı. (İpek, s. "Müstakil Sancaktan...", s. 298.)

[6] BOA, ŞD (Şûrâ-yı Devlet), 1837/9.

[7] 93 Harbi sonrası Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan göçler, göçmen sayıları ve iskân mahalleri hakkında bilgi için bkz. Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877 – 1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fak. Dergisi*, S. 6, Samsun 1991, s. 97 vd.

çalışacak bir iş bulamamaları gibi sebeplerle zor duruma düşen muhacirler, yerli halka saldırmak suretiyle asayişi bozan hareketlere yöneldiler. Huzursuzluğun ve kanunsuzluğun giderek artmasında yöneticilerin iş bilmezliği, kanunsuz ve hukuksuz davranışları da önemli rol oynadı[8]. Bu durum her iki tarafın birbirleri hakkında şikâyetlerine sebep oluyordu[9]. Gerek yerli halkın gerekse muhacirlerin ileri gelenlerine, aralarındaki asayiş bozucu olayların ve münaferetin sona erdirilmesi hususunda Trabzon valiliği ve meskûn oldukları sancakların idarecileri tarafından ikaz ve nasihatlerde bulunulmaktaydı. Ayrıca emniyet tedbirleri alınmak suretiyle olaylara sebebiyet verenlerin yakalanmasına ve böylece asayişin tekrar istikrara kavuşmasına çalışılmaktaydı. Bu çerçevede Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey iki taraf arasındaki olayların sebeplerini ve alınacak tedbirleri yerinde incelemek ve tespit etmek üzere bölgeye gitti. Valinin yaptığı araştırmaya göre asayişi bozan ve şikâyete sebep olan olaylar en fazla Ordu, Fatsa ve Ünye çevresinde meydana gelmekteydi. Muhacirlerinin iskân edilmeleri sonucu nüfus yoğunluğu artan bölgede, bozulan asayişi düzeltmek ve ileriye yönelik kalıcı inzibatî tedbirleri almak maksadıyla daha etkili ve geniş çaplı bazı değişiklikler yapmak gerekiyordu. Bu çerçevede yeni bir sancak teşkili ile bölgede daha sıkı kontrol sağlanması mümkün olabilirdi.

Yeni bir sancak teşkili için başka bir gerekçe de bölgedeki bazı nahiyelerin büyük ve bağlı bulundukları kaza merkezine uzak oluşlarıydı. Örneğin Ordu kazası her biri birer kaza büyüklüğünde ve kaza merkezine 25 – 30 saat uzaklıkta 6 nahiyeyi şamildi. Ordu kazasına bağlı nahiyelerin müdür maaşı tahsisatının azlığı idarî maslahat açısından başka bir problem oluşturmaktaydı. Büyüklüklerine ve idarî işlerinin yoğunluğuna nispetle oldukça az olan 300 kuruş raddesindeki müdür maaşı, idare vazifesini yapmaya dirayetli ve tecrübeli kişilerin rağbet etmesini engelliyordu. Dolayısıyla buralarda idarî müşkilât fazlasıyla hissediliyordu. Muktedir bir idareci eksikliğinden kaynaklanan otorite boşluğu kötü tesirlerini muhakkak gösteriyordu. Nitekim eşkıyalık olaylarının meydana gelmesinde ve faillerin yakalanamamasında bunun payı büyüktü. Dolayısıyla yeni bir idarî yapılanmanın bu probleme de çözüm getirebileceği umuluyordu[10]. Öte yandan Fatsa ve Ünye kazaları Ordu kazasına bitişik, fakat üçü de bağlı oldukları sancakların merkezine uzak bulunuyorlardı. Bu kazaların idare ve bağlılık şekillerinin değiştirilmesi suretiyle buraların durumunu ve muamelatını daha yakından müşahede etmek mümkün olabilecekti[11]. Bu sebeplerle ve bölgenin "hüsn-i

[8]Muhacirleri kanunsuz davranışlara sevk eden sebepler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856 – 1876)*, Ankara 1997, s. 140.vd.

[9] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 33a - b. Trabzon valisi Ahmed Aziz Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 29 Kanun-ı evvel 1300 / 10 Ocak 1885.

[10] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 33a - b.

[11] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 33a - b.

idaresini temin etmek" üzere Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarının birleştirilmesi suretiyle yeni bir liva teşkili, önemli ve gerekli bir iş olarak düşünülmekteydi[12].

Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey bölgede bizzat yaptığı inceleme gezisi sonucunda Ordu kazası nahiyelerinden bazısının birleştirilmesi suretiyle yeni bir kaza ihdas edilmesi yönünde de önerilerde bulundu. Valiye göre Habsmana, Ulubey ve Aybastı nahiyeleri birleştirilerek, merkezi Habsmana olmak üzere ayrıca bir kaza teşkil etmek gerekliydi. Ancak yeni kazanın personel giderleri ve diğer masrafları için en az 3.500 kuruş tahsisat lazım idi. Bu meblağın Trabzon valiliğince tedarik edilmesi mümkün değildi. Bu paranın ya açıktan tahsisi ya da başka bir yerden bulunması gerekiyordu. Valinin bu konudaki çözüm önerisi şöyleydi: Şayet Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarından müteşekkil yeni bir liva teşkili uygun görülürse Canik sancağı küçülüp -iki kazası (Fatsa ve Ünye) ayrılmış olacağından- ikinci sınıf sancak statüsüne düşecekti[13]. Memur maaşları da bu sınıfa uygun şekilde azalacaktı. Böylece buradan elde edilecek tasarruf, yeni kazanın tahsisatına karşılık olabilecekti[14]. Bu durumda açıktan para tahsisine de gerek kalmayacaktı.

Valinin raporunda belirttiği üzere yukarıda adı geçen kazalardan mürekkep yeni bir sancak ve Ordu kazasının üç nahiyesinin birleştirilmesi suretiyle yeni bir kaza teşkilinde, buralardaki nüfus da dikkate alınmış olmalıdır. Ordu, Fatsa ve Ünye kazalarının toplam nüfusu 190.000, buna mukabil sancak statüsündeki Gümüşhane'nin nüfusu 60.000 civarındaydı[15]. Nitekim Gümüşhane sancağının lağvedilmesi söz konusu olduğunda, bunun gerekçelerinden birisi de nüfusunun azlığı idi.

Yeni livanın getireceği maddî külfet de önemliydi. Valinin bu konuda önerisi son değişikliklerle iyice küçülen Gümüşhane sancağının lağvedilmesi ve buraya mahsus masrafın yeni sancağa yönlendirilmesi şeklindeydi. Gümüşhane sancağı daha önce Gümüşhane, Torul, Kelkit ve Şiran kazalarından oluşmaktaydı. Ancak Kelkit ve Şiran kazaları, Erzurum vilâyeti bünyesinde kurulan Bayburt sancağına ilhak olunduğu için Gümüşhane sancağı gerek nüfus miktarı gerek varidatça bir nahiye kadar küçülmüştü. Bu sebeple buranın artık mutasarrıfla idaresine gerek yoktu. Şayet Gümüşhane sancağı lağvedilirse bu değişiklikten elde edilecek tasarruf yeni kurulacak livaya tahsis olunabilirdi. Böylece ek masraftan kurtulmak mümkündü[16].

Vali Ahmet Aziz Bey teşkilini önerdiği yeni sancağa kimin mutasarrıf tayin olabileceği konusunda da teklifte bulunmaktadır. Ona göre, bu iş için vaktiyle

---

[12] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 33a - b.

[13] Yeni bir kaza teşkili hâlinde Ordu kazası mülhakatından olan Bolaman nahiyesi Fatsa kazasına bağlanacaktı. Bk. BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 33a – b.

[14] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 33a - b.

[15] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 34, İngiltere Sefaretinin yeni sancak teşkili lüzumuna dair yazısı, 28 Kanun-ı sânî 1300 / 9 Şubat 1885.

[16] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 33a - b, Trabzon valisi Ahmed Aziz Bey'den Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 29 Kanun-ı evvel 1300 / 10 Ocak 1885.

mülkiyede pek faydalı hizmetleri görülen ve hâlen Ankara Aşar Nezareti nazırlığında bulunan Cafer Bey münasip görülmektedir[17].

Bölgenin idarî statüsünde yapılacak değişiklik konusunda bazı devletler de görüş belirtmekteydiler. Örneğin İngiltere sefareti yeni sancak teşkili hususunda olumlu düşünmekte hatta bunun gerekli olduğunu ifade etmektedir. İngiliz sefaretine göre bölgede huzur ve asayişin tekrar temini için yeni bir mutasarrıflık teşkilinden başka yol yoktu. Sefaretin konu hakkındaki yazısında bu hususta daha önce de Osmanlı hükümetine tavsiyede bulunulduğu ancak o zaman, ortaya çıkaracağı masraf yüzünden bu değişiklikten feragat olunduğu belirtilmekteydi. Gümüşhane sancağının lağvedilmesi suretiyle bu malî müşkilâtın ortadan kalkacağı düşüncesi sefaret tarafından da paylaşılıyordu. "*Trabzon vilâyetinin batı tarafında asayişi sağlamak için bundan başka tesirli yol olmadığı ve vakit geçirmeksizin bu tedbirin icrası yoluna gidilmesi gerektiği*[18] ifade edilmek suretiyle konunun önemine vurgu yapılmaktaydı.

Samsun ve çevresinin bu dönemde gösterdiği ekonomik ilerleme ve ticarî potansiyel yüksekliği bazı Avrupa devletlerinin ilgisini bu bölgeye çekmekteydi. Avrupa devletleri Osmanlı topraklarındaki iktisadî faaliyetlerinin kolayca ve sorunsuz şekilde yürütülebilmesi için özellikle liman şehirlerinin ıslahını talep etmekteydi. Ulaşım, su, kanalizasyon, aydınlatma, sağlık ve güvenlik hizmetleri gibi sorunların çözülmesi, bu devletlerin Osmanlı ülkesindeki ekonomik yatırımları için son derece önemliydi. Osmanlı idarecileri onların taleplerini dikkate alıp bu doğrultuda çalışmalar yapmışlardır. Nitekim 1877 tarihli Belediye Kanunu sözü edilen hizmetlerin daha etkin yerine getirilmesi maksadıyla çıkarılmış ve uygulamaya konmuştu. Hatta Beyrut, İzmir ve Selanik gibi nispeten büyük liman kentlerinde belediye idarelerinin kuruluşu, ilgili kanunun çıkarılmasından bile önce gerçekleştirilmişti[19]. Yabancı devletler bu gibi hizmetlerin güçlü ve merkeziyetçi idare anlayışı ile daha iyi sağlanacağını düşünmekteydiler. Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı idarecileri de yabancıların ülke içindeki yatırımlarının artması ve ticaretin gelişmesi için gerekli düzenlemeleri yapmakta çaba göstermekteydiler.

Samsun limanı bu tarihlerde Karadeniz'in en işlek limanı haline gelmiş ve yabancı tüccarların ticaret yapmak için uğradığı önemli merkezlerden birisi olarak kendini göstermişti. Kırım ve Kafkasya'daki Şeyh Şamil direnişinin kırılmasından sonra başlayan kitlesel göçün 93 Harbi'ni müteakip daha yoğun şekilde devam etmesi bölgeye ve Samsun'a bir hareketlilik getirdi. Trabzon'un yanı sıra Samsun limanını da transit geçişte kullanmaya başlayan Kafkas göçmenleri, önemli derecede asayiş

[17] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 29, Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 3 Kanun-ı sânî 1300 / 15 Ocak 1885.
[18] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 34, İngiltere Sefaretinin yeni sancak teşkili lüzumuna dair yazısı, 28 Kanun-ı sânî 1300 / 9 Şubat 1885.
[19] İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s. 295 – 296.

problemlerinin çıkmasına sebep oldu. Öte yandan ilerleyen yıllarda göçmenlerin Samsun ve çevresine iskânlarından[20] sonra yörenin tarım kapasitesinde gözle görülür bir değişim ve ilerleme kaydedilmeye başlandı. Tütün, mısır, mercimek, yulaf, buğday, fasulye gibi tarım ürünlerinin üretiminde önemli sayılabilecek artışlar kaydedildi. Özellikle tütün üretimi Bafra ve Samsun ekonomisinin dışa açılmasında çok büyük katkı sağladı[21]. Bir de iç bölgelerde üretilen ihraç mallarının Samsun limanı vasıtasıyla yabancı tüccarlarla buluştuğu hususu göz önüne alındığında, bu bölge ile ekonomik bağları bulunan devletlerin asayiş ve istikrarın sağlanması için tavsiyelerde bulunması anlaşılabilir olmaktadır.

2. Yeni Sancağın Merkezinin Neresi Olacağı Meselesi

Teşkili düşünülen yeni sancağın merkezinin neresi olacağı hususu, bölgenin coğrafî ve stratejik özellikleri hakkında da bilgi veren bir dizi yazışmaya vesile olmuştur[22]. Tayin olunacak merkezin sancağın orta bir noktasında olması münasipti. Hatta bölgede yeni bir sancak teşkili lüzumu gündeme gelince Fatsa'nın müslim ve gayri müslim eşrafı Sadaret makamına hitaben ortak bir metin kaleme alıp, sancak merkezinin Fatsa olması hususundaki gerekçeli görüşlerini dile getirmişlerdi. Buna göre Fatsa kazası, gerek Samsun'a gerekse Trabzon vilâyetine uzaklık itibarıyla orta noktada bulunuyordu. Fatsa saha ve nüfus açısından da oldukça ehemmiyetli bir konuma sahipti. Muhacirlerin iskân olunduğu yerlerin başında gelmesi hasebiyle önemi bir kat daha artmıştı. Ayrıca Ordu kazası ile Ünye ve Terme kazalarının arasında bulunan Fatsa, güzel bir limana sahipti. Her tarafından pek çok kazanın ve nahiyenin iskelesi durumunda bulunuyordu. Bu sebeplerle Fatsa sancak merkezi olmaya en lâyık yer idi[23]. Bütün bu noktalar esas alındığında sancak merkezinin Fatsa olması uygun gibiydi[24].

---

[20] 1877 – 78 Osmanlı – Rus savaşıyla birlikte Sohum tarafından gelen yaklaşık 60.000 Abaza göçmen, başta Bafra ve Çarşamba olmak üzere Trabzon vilâyetinin iskâna elverişli yerlerine yerleştirildiler. Berlin Antlaşması ile Rus hakimiyetine bırakılan Batum ve çevresinden de Samsun, Ordu, Fatsa ve Ünye'ye önemli miktarda göçmen geldi. Geniş bilgi için bk. Nedim İpek, "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* S. 12/1, Samsun 1999, s. 29 - 45.
s. 157; Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878 – 1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1993, s. 194 – 197.

[21] Musa Çadırcı, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri, Trabzon ve Samsun", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s. 15 vd.; Duran, s. 58 vd.

[22] Daha ileride bu konudaki bilgi ve değerlendirmelere temas edilecektir. BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 7a - b, Trabzon valisi Ahmed Aziz Bey'den, Dahiliye Nezareti'ne, 28 Mayıs 1301 / 9 Haziran 1885.

[23] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 19a - b, Fatsa hanedan ve eşrafının Sadaret'e telgrafı, 21 Şubat 1300 / 5 Mart 1885.

[24] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 27 – 28, Dahiliye Nezareti'ne ariza, 11 Kanun-ı sânî 1300 / 23 Ocak 1885.

Yeni sancağın merkezinin neresi olacağı tartışmasına Ünyeliler de müdahil oldular. Ünye'nin ileri gelir eşraf ve esnafı Dahiliye Nezareti'ne hitaben kaleme aldıkları telgrafla sancak merkezinin Ünye olmasını talep ettiler. Ünyelilere göre, diğer kazalara nispetle muhacirlerin çoğu Ünye kazasında iskân olunmuştu. Bölgede yeni bir idarî yapılanmaya esas sebebi teşkil eden bazı eşkıyanın en ziyade zarar verdiği yerler de Ünye ve çevresi idi. Olayların en fazla bu çevrede odaklanmasının sebebi, Fatsa, Ordu ve Terme kazalarının muhacirlerle meskûn olması ve Ünye'nin bu kazaların ortasında bulunması idi. Ünye'nin bu konumundan istifade eden eşkıya güruhunun faaliyetlerini kontrol altına almak mümkün olamıyordu. Öte yandan kaymakamlık idaresi ile bölgede kalıcı düzen ve asayişi sağlamak imkânsız görünüyordu. Bu yüzden bölgede kalıcı ıslahat ve tedbir icrasının gerçekleştirilebilmesi, ancak Ünye kazasının sancak merkezi yapılması hâlinde mümkün olabilirdi. Dolayısıyla herkesin can, mal ve namusundan emin olması için Ünye'nin sancak merkezi yapılması elzemdi. Ayrıca Ünye, havasının yumuşaklığı, kasabasının büyüklüğü, mevkiinin şirinliği ile de dikkat çekici idi. "Her çeşit ıslahat imaline elverişli olup" Niksar yolunun genişletilmesi suretiyle iç bölgelerle ulaşımın buradan kolayca sağlanması söz konusuydu[25]. Her hâlde Ünye mevcut durumu, mevkii ve gelecek vaat etmesi itibarıyla sancak merkezi olmak için tercihe lâyık bir yerdi[26].

Fatsa ve Ünye eşrafının, içeriği yukarıda ifade edilen yazılarına rağmen Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey bizzat bölgede yaptığı tahkikat ve gezi neticesinde, belirlenecek merkezle ilgili daha farklı bir düşünceye sahipti. Valiye göre siyasî ve askerî noktalar açısından bakıldığında ve ileriye yönelik bazı muhtemel gelişmeler hesaba katıldığında, ehemmiyeti diğer kazalardan aşağı kalmayan hatta belki daha da önemli bir mevkide bulunan Vona (Perşembe), sancak merkezi olmak için en elverişli yerdi. Şöyle ki: Vona limanı denizden Ordu'ya 12, Fatsa'ya 20, Ünye'ye 26 mil uzaklıkta, tabii ve geniş bir limandı. Karadeniz Boğazı ile Batum arasında Vona gibi, ihtiyaç halinde gemilerin sığınabileceği başka bir liman yoktu. Hatta burası bazı yönleriyle Sinop limanına bile tercih edilebilirdi. Bundan dolayı kış mevsiminde küçük büyük her çeşit vapur, yelkenli ve diğer gemiler fırtınaya tutulduklarında Vona limanına kaçarak orada barınmaktaydı. Bu limanın gün doğusu ve poyraz cihetleri açık ise de arka tarafını çevrelemekte olan, her mevsim karla kaplı yüksek dağ silsilesi, bu rüzgârların etkisini azaltmaktaydı. Bu yüzden tüccar gemileri kışlamak için Vona limanını tercih ediyorlardı. Kaldı ki Vona limanına sığınıp da kazazede olmuş hiçbir gemi duyulmamıştı. Vona ticarî potansiyel açısından da oldukça uygun bir yerdi.

[25] Bu tarihlerde Ünye – Niksar yolu genişletilmiş ve şose (asfalt) yol olarak hizmete açılması plânlanıyordu. BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 13a - b, Ünye halkının Dahiliye Nezareti'ne telgrafı, 26 Mart 1301 / 7 Nisan 1885.

[26] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 13a - b, Ünye halkının Dahiliye Nezareti'ne telgrafı, 26 Mart 1301 / 7 Nisan 1885; BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 15a - b - c, Ünye halkının Sadaret'e çektiği telgraf, 26 Mart 1301 / 7 Nisan 1885.

Ordu'dan Sivas tarafına yapılmış olan yol Vona'nın arkasındaki dağlardan geçmekteydi. Ordu ile Vona arasına yapılacak ilâve bir yol burayı Sivas yoluna bağlayacaktı. Öte yandan Vona civarındaki Kozağzı adlı küçük kasaba az bir zaman zarfında büyüyüp bu sahilin en büyük ticaret merkezi olabilecek bir potansiyele sahipti.

Siyasî ve askerî nazarla bakılacak olursa Anadolu'nun merkezi addolunacak Sivas'a ulaşmak için açılmış ve hâlen açılması çalışmalarına devam edilen Ordu ve Ünye yolları, Vona limanının sağ ve sol taraflarında bulunuyordu. Ordu'ya 12, Ünye'ye 26 mil mesafede bulunan Vona limanı, bulunduğu mevki itibarıyla adeta "Anadolu kıtasının anahtarı" mesabesindeydi. Bütün bu özellikler göz önüne alındığı takdirde ehemmiyeti daha iyi anlaşılacak olan Vona, teşkili düşünülen sancağın merkezi olmak için en uygun yer olarak görünmekteydi[27].

Ahmet Aziz Bey'in raporunda ayrıntılı şekilde belirttiği hususlar sancak merkezi meselesine dışarıdan bir bakış açısını yansıttığından, Fatsa ve Ünyelilerin talepleri ile mukayese edildiğinde tarafsız ve ciddiye alınması gerekli nitelikte görünmektedir. Askerî güvenlik nazarından Vona'nın avantajlarını sıralayan vali, Karadeniz'deki diğer büyük limanların durumunu da şüphesiz değerlendirmiş olmalıdır. Trabzon'un ülkenin doğu sınırında olması, Sinop'un Kırım Harbi'nde baskına uğraması ve Osmanlı donanmasının başına gelen felaket bu iki limanın stratejik konumunun yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir. Dolayısıyla raporda da açıkça belirtildiği üzere Karadeniz'in ortalarına denk gelen kıyıda, Anadolu'nun içlerine ulaşım imkânı sağlayan, gerektiğinde doğu ve iç bölgelere mühimmat sevkiyatının kolayca yapılabilmesi için uygun potansiyele sahip Vona'nın liva merkezi yapılması diğer kazalara göre daha münasip olarak değerlendirilmektedir.

3. Canik Sancağı'nın Vilâyete Dönüştürülmesi Düşüncesi

Canik sancağının idarî yapısında değişikliğe gidilmesi ve sancağın vilâyete dönüştürülmesine dair Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey'in kaleme aldığı raporda bölgedeki asayişsizlik olaylarına vurgu yapılmaktadır. Ayrıca bunların sebepleri ve alınan tedbirlerden bahsedilmektedir. Canik sancağı dahilinde hırsızlık olayları fevkalâde artmıştı. Halk bu yüzden korku ve telaş içindeydi. Asayişsizlik olaylarının artmasında adliye memurlarının dikkatsizliği ve umursamazlığı önemli rol oynuyordu. Hükümet, vilâyet genelindeki asayişsizliklerin ve uygunsuz davranışların önlenmesini temin edecek etkin tedbirler alınmasını, bu konudaki emir ve yasakların itina ile uygulanmasını ve böylece bölgede güvenlik ve huzurun sağlanmasını istemekteydi[28]. Bunun için öncelikle adlî teşkilâtın teftişi ile gözden geçirilmesi ve yeniden yoluna

[27] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 27 – 28, Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey'in Dahiliye Nezareti'ne yazısı, 11 Kanun-ı sânî 1300 / 23 Ocak 1885.
[28] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 8 - a, Trabzon valisi Ahmed Aziz Bey'den Dahiliye Nezareti'ne, 28 Nisan 1301 / 10 Mayıs 1885.

sokulması gerekiyordu. Nitekim Canik adlî teşkilâtının teftişi ve bunun neticesine göre gereken ıslahatın yapılması için vilâyet Adliye müfettişi Reşit Bey özel olarak Samsun'a gelmiş ve incelemelerde bulunmuştur. Reşit Bey'in araştırmasından anlaşıldığına göre adliye ile ilgili işlerin dikkatli ve zamanında görülmemesi, bazı yerlerde bir takım suistimallerin vuku bulması ve cinayet gibi önemli davalarda olayın tahkiki aşamasında görevli müstantıkların çoğunlukla ehliyetli olmaması, sancak dahilindeki asayişsizliğin sebepleri arasında sayılmaktaydı. Müstantıkların görevlerini ihmal etmeleri ise maaşların azlığından kaynaklanıyordu. Yeterince maaş verilmemesi, son derece önemli bir görev olan müstantıklığa, liyakatli kişilerin rağbet etmesine de engel oluyordu[29].

Canik sancağında asayiş olaylarının artmasında, zabtiye sınıfına girmiş bir takım "kötü unvanlı kişilerin" de rolü vardı. Dolayısıyla olayları önlemek için zabtiye teşkilâtını bu gibilerden temizlemek son derece önemliydi. Bu sebeple vilâyet Zabtiye Alaybeyi Hasan Bey Samsun'a gönderildi. Sancağın durumunu ve alınacak tedbirleri görüşmek üzere Trabzon valisi başkanlığında liva mutasarrıfı Hacı Hasan Bey ve Samsun Askerî Fırka kumandanı Ferik Hüseyin Paşa'nın aralarında bulunduğu özel bir komisyon teşkil edildi. Komisyonun görüşüne göre, Canik inzibat işlerinin yoluna koyulması için, gayreti ve cesareti ile tanınan merkez tabur ağası Hüsrev Bey'in Canik tabur ağalığına getirilmesi[30] uygun olacaktı. Ayrıca zabtiye askeri arasına sokulmuş olan muzır şahısların tedricen[31] tard ve icab edenlerin mahkemeye sevkleri sağlanmalıydı. Bu görüşler doğrultusunda hazırlanan rapor Makam-ı Seraskerî'ye bildirildi[32].

Samsun'da toplanan komisyonda Canik sancağı dahilinde cereyan eden eşkıyalık olaylarının önlenmesi hususunda acilen alınması gerekli bazı tedbirler karara bağlandı. Uygulamadan bazı olumlu sonuçlar da elde edildi. Nitekim beş altı yıldan beri Ünye ve çevresine musallat olan eşkıya reisi Recep ve adamları ele geçirildi ve bölge halkı bunların verdiği zararlardan kurtarıldı. Bu sayede halk büyük ölçüde emniyete kavuşmuş oldu. Ancak genel asayişin arzu edilen surette ve uzun vadeli hüküm sürmesi, bölgede esaslı bir takım ıslahatın yapılmasını gerektiriyordu. Bu çerçevede bir idarî değişikliğe gidilip Canik sancağının vilâyete dönüştürülmesi, asayişsizliğin daha etkin ve kalıcı şekilde önlenmesinde elzem bir tedbir olarak görülmekteydi. Bu konuda Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey'in mütalaası şu şekildeydi[33]:

---

[29] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 8 – a.

[30] O sıralarda Canik tabur ağası Süleyman Bey olup Hüsrev Bey ile becayişleri öngörülmekteydi. BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 8 - a.

[31] Tespit edilen kişilerin birden bire zaptiye teşkilâtından ilişiklerinin kesilmesi, sakıncalı bulunmuş ve olayların çıkması ihtimali göz önünde bulundurularak böyle bir yol izlenmesi münasip görülmüştü. Bk. BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 8 – a.

[32] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 8 - a.

[33] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 8 - b, c, Trabzon valisi Ahmed Aziz Bey'den Dahiliye Nezareti'ne, 28 Nisan 1301 / 10 Mayıs 1885.

Trabzon vilâyetinin uzunluğu sahil boyunca yaklaşık 150 saatlik bir mesafe tutmaktaydı. Genişlik açısından da vilâyet yer yer çok farklı ölçülere sahipti. Kısmen 6 – 7, bir tarafı 9 – 10, az bir kısmı da 20 saatlik mesafeyi bulmaktaydı. Böyle geniş bir sahaya sahip Trabzon vilâyetini teşkil eden sancakların en mühimi ise Canik'ti. Sancağın merkezi olan Samsun şehri vilâyet merkezine kara yoluyla 80 saat uzaklıktaydı. Böylesine uzun mesafe hükümetin tebliğ ve emirlerinin bu liva içerisinde süratle ve kolayca duyurulmasını ve yerine getirilmesini engellemekteydi. Bu durum, hem livaca hem de vilâyetçe müşkilata sebep oluyordu. Hatta bu zorluklar dikkate alınarak önceki yıllarda Canik sancağının müstakil liva statüsünde idare olunması yoluna gidilmişti[34]. Üstelik o zaman ne vilâyet genelinde ne de Canik çevresinde muntazam yollar bulunmuyordu. Halbuki şimdi vilâyet dahilinde sahilden içerilere doğru çok sayıda geniş yollar açılmıştı. "Bağdat yolu" gibi son derece önemli bir güzergâhın Samsun limanında son bulması, sancağın çevresiyle olan ekonomik bağlantısını oldukça önemli bir konuma yükseltmişti. Buna paralel olarak ehemmiyeti de hayli artmıştı. Bütün bunların yanı sıra sonraki yıllarda göstereceği gelişmeler de dikkate alınarak, bazı civar sancakların bağlanması suretiyle Canik'in, büyük bir vilâyet teşkiline lâyık olacak kadar önemli bir noktada olduğu aşikârdı[35].

Canik sancağının vilâyete dönüştürülmesi için başka önemli gerekçeler de vardı. Meselâ bu sahilden Anadolu'nun merkezine doğru yapılan müteaddit yollar ticarî ve ekonomik bakımından Samsun'un önemini yalnız artırmakla kalmamış, aynı zamanda bu havaliye idarî ve inzibatî açıdan da son derece ehemmiyet kazandırmıştı. Ulaşım ağının genişlemesi ve iyileştirilmesi, bazı eşkıya ruhlu insanların da işini kolaylaştırdığından bunlar eskiye göre daha büyük ve geniş çaplı olaylar çıkarma imkânı bulmuş oluyorlardı. Dolayısıyla mevcut ve muhtemel asayişsizlik olaylarının önlenmesi için etkili ve kalıcı tedbirlerin alınması mecburiyeti kendini gösteriyordu. Bu çerçevede merkezi Vona olan yeni bir liva oluşturulması önemli olmakla birlikte, idarî açıdan daha kalıcı ve etkili bir çözüm yolu olarak, Canik sancağının vilâyete dönüştürülmesi gerekli görülüyordu.

Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey bu konudaki düşüncesini ve önerisini şöyle tamamlamaktadır: Sinop ve Amasya sancakları, mesafe ve ticarî açıdan Samsun'la çok yakın ilişki içindedirler. Bu sancakların bağlanması suretiyle Canik sancağının vilâyete dönüştürülmesi elzemdir. "Canik vilâyeti" adını alacak bu yeni idarî birimin merkezi Samsun olacaktır. Ordu, Ünye ve Fatsa kazalarının birleştirilmesiyle merkezi Vona olmak üzere teşkil edilecek sancak da bu yeni vilâyete bağlanacaktır. Trabzon'dan ayrılacak olan yukarıdaki yerlere mukabil olmak üzere, mesafesinin yakınlığı bilinen ve Trabzon'a hemcivar olan Karahisar-ı Şarkî sancağı Trabzon vilâyetine bağlanabilecektir. Vilâyete dönüştürülmesi mümkün olduğu takdirde Canik'in idarî,

[34] Bu konuda ayrıca bk. Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik'te...".
[35] BOA, ŞD, 1837/9, Belge no: 8 b - c.

ekonomik ve ticarî potansiyeli bir kat daha artacaktır. Buna paralel olarak çoğalacak gelirleri, bu dönüşümden kaynaklanacak masrafı da fazlasıyla karşılayabilecektir.

Teşekkül edecek olan Canik vilâyetinin valiliğine, vilâyetin ehemmiyetiyle ve büyüklüğüyle mütenasip ehliyetli, tecrübeli, "fıtraten ileri görüşlü ve hamiyyeti bilinen" birinin tayini uygun olacaktı. Ahmet Aziz Bey'e göre, hâlen Canik sancağı mutasarrıfı olan Hacı Hasan Bey bu iş için en uygun kişiydi. Daha önce Yozgat gibi büyük ve idaresi zor bir sancakta görev yapan Hacı Hasan Bey, imar faaliyetleri, geçit yapımı, yolların tamiri ve maarif işlerinin ihyası gibi mühim konularda başarılı hizmetleriyle kendini göstermişti. Canik sancağı mutasarrıflığında bulunduğu şu kısa zaman zarfında muktedir ve başarılı yönetimiyle gerek halk gerekse hükümet nazarında takdire şayan birisi olarak anılmaktaydı[36].

Sonuç

17. ve 18. yüzyıllara ait kaynaklarda pek kayda değer bir yer olarak tanımlanmayan Samsun, 1768 – 1774 Osmanlı – Rus Savaşı'ndan itibaren belirgin bir önem kazanmaya başladı. Doğusundaki ve batısındaki verimli ovaları, Karadeniz sahilinden Anadolu'nun iç bölgelerine ulaşımın en kolay sağlanabildiği güzergâh olması ve Karadeniz'in kuzeyine ve Kafkasya'ya yapılan seferlerde ordunun ve askerin ihtiyacı olan zahirenin toplanma merkezi olması[37] gibi birbirinden farklı alanlardaki özellikleri ile Samsun, potansiyel önemi haizdi. Nitekim 19. Yüzyılın ilk yarısından itibaren bu potansiyel aktif hâle dönüşme imkânı buldu ve başta Samsun olmak üzere Canik sancağına bağlı yerler ekonomik, ticarî, askerî ve demografik hareketliliğiyle dikkat çekmeye başladı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren iç ve dış göçlerle nüfus yapısında meydana gelen değişiklikler Samsun'u iş gücü açısından olumlu, meydana gelen asayişi bozucu olayların artması açısından ise olumsuz etkiledi. Bu gelişmeler neticesinde Canik sancağının idarî statüsünde değişiklik yapılması gerekliliği hasıl oldu. Nitekim 1871 düzenlemesinden sonra sancağın, "müstakil" statüde, doğrudan merkeze bağlı idare edilmesi söz konusu oldu. Birkaç yıl bu şekilde idare olunan Canik, yeniden Trabzon vilâyetine bağlandı.

İdarî taksimatta değişiklik suretiyle Karadeniz bölgesinin orta kısmında oluşturulması düşünülen Canik vilâyeti, kendisine bağlanacak sancaklarla birlikte önemli bir coğrafî mekânı işgal edebilecekti (bk. Harita). Ancak merkezî idare, ihtiyaç olmadığı kanaatiyle bu değişikliğe onay vermedi. Dolayısıyla Canik, Trabzon vilâyetine bağlı bir sancak olarak mevcut statüsünü sürdürdü. Bununla birlikte bölgenin asayiş problemini çözmek için emniyet teşkilâtı güçlendirildi. II. Meşrutiyet'in ilânını

[36] BOA, ŞD, No: 1837/9, 35, Trabzon valisi Ahmet Aziz Bey'in Sadaret'e yazısı, 28 Nisan 1301 / 10 Mayıs 1885.

[37] Bk. Osman Köse, ; "19. Asra Girerken Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu,* 2. Kitap, Yay. Haz. C. Yılmaz, Samsun 2007, s. 75 - 94; Karagöz*, Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003, s. 31 - 32.

müteakip 1910 yılında yeniden müstakil hâle getirilen Canik sancağı, Cumhuriyet döneminin başlarına kadar[38] bu statüsünü korumuştur.

Kaynakça

Arşiv

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), ŞD (Şurâ-yı Devlet) 1837/9

Kitap ve Makaleler

AKBULUT, Dursun Ali; "Samsun'un Gazi Günü Ya da 19 Mayıs Bayramı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12/1, Mayıs 1999, s. 1-8.

BAYKARA, Tuncer; *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988.

ÇADIRCI, Musa; "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri, Trabzon ve Samsun", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s.15-23.

DURAN, Bünyamin; "Karadeniz Bölgesinin 1870 – 1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi", *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s.58-67.

Süleyman Erkan, *Kırım Kafkasya ve Doğu Anadolu Göçleri (1878 – 1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1993.

İPEK, Nedim; "Müstakil Sancaktan Vilâyete Kayseri'nin İdarî Taksimatı", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Semp. Bildirileri*, 10 – 11 Nisan 2003, Kayseri 2003, s.297-306.

_____; "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877 – 1900)", *Ondokuz Mayıs Ünv. Eğitim Fak. Dergisi*, S. 6, Samsun 1991, s.97-134.

_____; "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* S.12/1, Samsun 1999, s.29-45.

KARAGÖZ, Rıza; "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdarî Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun Semp.,* 1. Kitap, Yay.Haz. C. Yılmaz, s. 65-81.

_____; *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.

KÖSE, Osman; "19. Asra Girerken Osmanlı'da Kentlerin Savaşlara Katkıları ve Savaşların Kentlerdeki Yansımaları: Samsun Örneği", *Geçmişten Geleceğe Samsun Semp.,* 2. Kitap, Yay.Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun 2007, s. 75-94.

ORTAYLI, İlber; *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İst. 1985.

_____; *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979.

SAYDAM, Abdullah; *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856 – 1876)*, Ankara 1997.

[38] Canik, Cumhuriyet'in ilânından birkaç gün evvel vilâyet hâline getirilmiştir. D. Ali Akbulut, "Samsun'un Gazi Günü Ya da 19 Mayıs Bayramı", *OMÜ Eğitim Fak. Dergisi*, S. 12/1, 1999, s. 1.

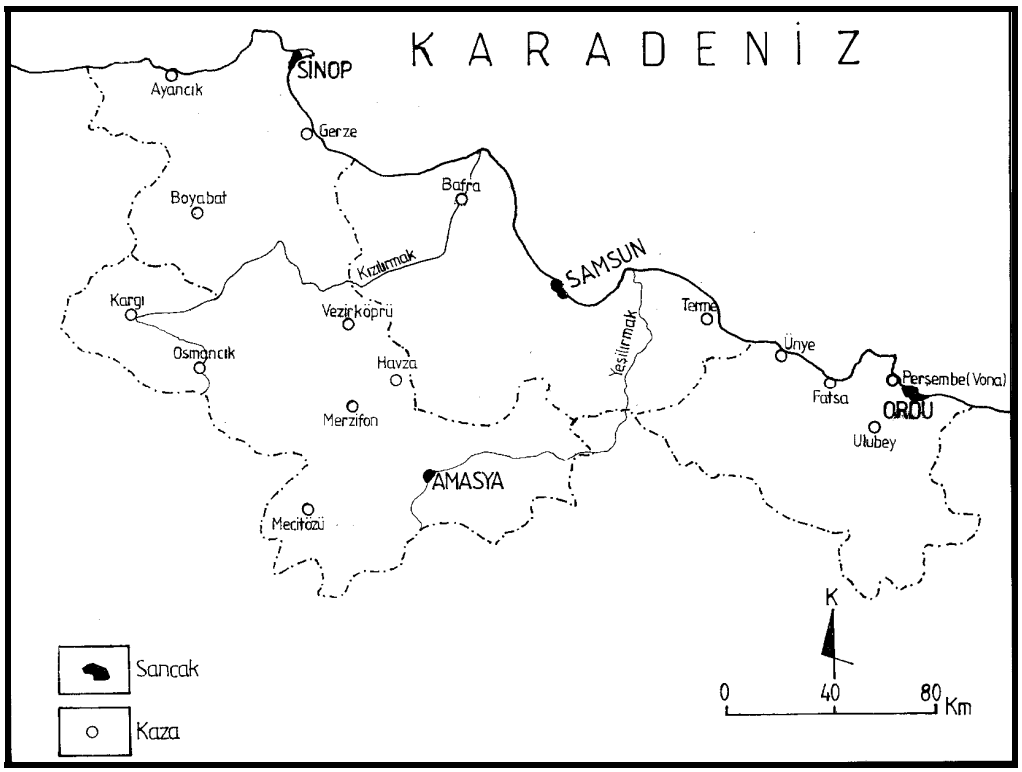

Ek: *Teşkili düşünülen Canik vilayeti haritası.*

KIRIM SAVAŞI SONRASINDA SAMSUN'DA GÖÇ ve GÖÇMEN SORUNU

İbrahim SERBESTOĞLU∗

Giriş

Bireylerin veya toplulukların, bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine, geçici veya sürekli yaşamak amacıyla gitmesine göç denir. Tarih boyunca insanlar ekonomik, toplumsal ve siyasal sebeplerden dolayı göç etmişlerdir. Sanayileşme, sömürgecilik ve milli devlet-milli kültür bilincinin zirveye ulaştığı 19. yüzyılda, dünyanın her tarafında göç hareketlerine rastlamaktayız. Bu göçleri, ekonomik nedenlerden dolayı kıtalararası, ülkelerarası ve şehirlerarası yapılan gönüllü göçler ve topraklarının işgal edilmesi sonucunda maddi ve manevi baskılara dayanamayan insanların yaptığı zorunlu göçler olarak gruplandırmak mümkündür[1].

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya, Kırım ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman topluluklarını baskı, şiddet ve propaganda yoluyla Hıristiyanlaştırıp, Ruslaştırmaya çalışmıştır. Rus hükümeti, *İslav İttihadı Cemiyeti* vasıtasıyla Müslüman halkın elindeki verimli arazileri alarak, buralara Rus, Alman, Rum ve Bulgar göçmenleri yerleştirmiş[2]; Müslüman halkı ise Kerson, Poltova, Orlov, Kursk ve Kuban gibi iç bölgelere göçmeye zorlamıştır[3].

Kırım ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanlara Ruslarca dini ve kültürel baskılar sa yapılmaktaydı. Ruslar, işgal ettikleri bölgelerdeki Müslüman ve putperest halka yönelik Hıristiyanlık propagandası yapmıştır[4]. Bu bağlamda Ruslar, nüfusa kayıt sırasında Müslüman çocuklarına Ortodoks kültürüne özgün isimler verilmesi hususunda baskı yapmaktaydılar. Ayrıca Müslüman çocuklarına, Rus kültürünün hâkim olduğu okullarda okuma zorunluluğu getirerek, Rusçayı ve Hıristiyanlığı öğretmeye çalışmaktaydılar. Müslüman din adamlarının etkinliği baskılarla yok

∗ *Yard. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Hayati Doğanay, *Türkiye Beşerî Coğrafyası*, Ankara 1994, s.165.

[2] Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991, s. 100; Nedim İpek, "Balkanlar'dan Rusya'ya Bulgar Göçü ve Geri Dönüş (1861- 1862)", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan*, Yay. Haz: E. Semih Yalçın, Ankara 2003, s.396–411.

[3] Abdullah Saydam, " The Migrations From Caucasus and Crimes and The Ottoman Settlement Policy (1856- 1876)", *The Great Ottoman- Turkish Civilisation*, vol: II, Ed: Kemal Çiçek, Ankara 2000, s. 585.

[4] Van P. Goç, *Beynelmilel Usûl-i Temsîl İskân-i Muhâcirin*, Mütercimi: Habil Adem, İstanbul 1334, s. 129.

edilirken, Ortodoks misyonerlerin daha etkin görevlere getirilmesine imkân tanınmıştır[5].

Rusların uyguladığı diğer bir baskı da Müslümanlardan ağır vergi toplamak ve Müslümanlara angarya yüklemekti. Çeşitli nedenlerle hayatını kaybedenlerin adına geriye kalanlardan vergi tahsil edilmekte, vergisini veremeyecek durumda olanların malına- mülküne el konulmaktaydı. Yapılan tüm haksızlıklar karşısında sessiz kalmak kaçınılmazdı. Çünkü karşı gelmek yalnız karşı gelenin cezalandırılmasıyla bitmiyor, toplu sürgünlere ve idamlara neden oluyordu[6].

Rusların, Kırım ve Kafkaslardaki Müslüman topluluklara yaptıkları baskıların neticesinde halk, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldı. Buna karşılık Ruslar, Kırım ve Kafkasya'da ekonomik yönden zarara uğramamak için Canik gibi Karadeniz'e çevre sancak ve eyaletlerde yaşayan Rum ve Ermenileri Kafkasya'ya göçe teşvik etti. Ancak Rusya'ya göç eden bu gayrimüslimler bekledikleri huzur ve refahı Ruslarca iskân edildikleri yerlerde bulamayınca geri dönmek zorunda kaldılar[7].

Bu çalışmanın amacı Kırım Savaşı sonrasında göçmenlerin geçici iskân mıntıkalarından birisi olan Samsun'daki yaşamlarını ve daimi iskân bölgelerine gidişlerini, karşılaştıkları sorunları ve çözümlerini araştırmacıya sunulan yeni arşiv tasnifleri ışığında ortaya koymaktır.

1. Kırım ve Kafkas Göçmenlerinin Yolculuğu

Ruslar, Kırım Savaşı'nda Kırım Tatarlarını müttefik devletlerle işbirliğiyle suçluyordu ve onlara türlü baskılar yapıyordu[8]. Bunun üzerine Gözleve'deki Türk kuvvetleri komutanı 14 Nisan 1856'da İstanbul'dan bölge halkının göçü için izin talebinde bulundu[9].

Kafkasya'da ise Ruslar, Kırım Savaşı'nda aldığı yenilginin ezikliğini bastırmak istercesine bütün güçleriyle harekete geçti. Bölgedeki Müslüman köyleri Ruslarca yakılıp yıkıldı. Sohumkale'deki İngiliz konsolosu Dikson'a göre "Ruslar tarafından, hiçbir yerlinin bölgede kalmasına izin verilmedi"[10].

---

[5] Nedim İpek, "Kafkaslar'daki Nüfûs Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, c. XX, İstanbul 1997, s. 280- 281.

[6] Nedim İpek, " Kafkaslar'daki Nüfûs Hareketleri", s. 282- 286.

[7] Gayrimüslimlerin Rusya'ya göçü için bakınız: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İ.HR)*, 13998, Arz Tezkiresi, 28 Rebiyülevvel 1285/ 19 Temmuz 1868; *BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM)*, 430/51, Trabzon Valiliğine Şukka, 14 Şaban 1285/ 30 Kasım 1868; *BOA, A.MKT.MHM*, 431/8, Arz Tezkiresi, 24 Şaban 1285/ 10 Aralık 1868.

[8] Mark Pinson, " Russian Policy and The Emigration of The Crimean Tatars to The Ottoman Empire, 1854–1862", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1972/1, İstanbul 1972, s. 37–55; 1973–74/ 2–3, İstanbul 1974, s. 101–114.

[9] Abdullah Saydam, " The Migrations From Caucasus and Crimes…", s. 585- 586.

[10] Abdullah Saydam, " The Migrations From Caucasus and Crimes…", s. 586.

1861 yılında Kafkasya'yı ziyaret eden Rus Çarı II. Alexander, işgalden vazgeçmesi için başvuran bir heyete: " Ya gösterilecek yerlere ya da Türkiye'ye göç edersiniz." cevabını verdi[11]. 1864'te ise Müslüman toplulukların bir ay içinde Kafkasya'yı terk etmelerini istedi. Terk etmeyenlere savaş esiri muamelesi yapacağını ilân etti[12].

Rus Çarının talimatı zaten başlamış olan göçü daha da hızlandırdı. Genellikle deniz yolunu tercih eden göçmenler için yeterli ulaşım aracı olmadığı gibi ulaşım fiyatları da yüksekti. Ulaşım için Fevaid-i Osmaniye, Tersane-i Amire, Tuna Kumpanyası, Bursa Şirketi ve Rus kumpanyasına ait vapurların yanında Türklere ait eski balıkçı tekneleri de kullanılıyordu. Rus yetkililere göre Çerkezler, Türk tekne sahipleriyle doğrudan pazarlık yapıyorlardı. Tekne sahipleri, teknelerinin tonajı üzerinde insanı tekneye tıka basa doldurup Karadeniz'e açılmaktaydı. Bu da deniz kazalarına davetiye çıkarıyordu[13]. Pek çok göçmen yolculuk öncesinde bekleme kamplarında hastalanmıştı. Kış mevsiminde yolculuk sırasında da aç ve çıplak oldukları ve sıkışık durumda seyahat ettikleri için bitkin düşmüşlerdi. Göçmenlerin pek çoğu ya yolculuk esnasında ölmüş ya da hastalıklı olarak Osmanlı topraklarına ulaşmıştı. Her gemiden 5–10 ölü çıkartılıyordu[14]. Tüm bu zorluklar içerisinde yapılan deniz yolculuğu sırasında veya Osmanlı limanlarına vardıktan sonra tahminen 500.000 kişi hayatını kaybetmiştir[15]. Bununla birlikte sağ kalanlardan hasta olan yüzlerce göçmen Samsun iskelesine ulaşırken, pek çok ceset de Karadeniz sahillerine vuruyordu[16]. İstanbul'daki Rus elçisi İgnatiyef Petersburg'a gönderdiği bir raporda "Düşmanlarımız mahvoluyor" diyerek göçmenlerin yolculuk esnasında içinde bulunduğu elim ve vahim durumu özetliyordu[17].

Uzun ve yorucu yolculuk sonucunda yüz binlerce Kırım ve Kafkasyalı Osmanlı topraklarına ulaşabildi. Doğrudan Samsun'a ulaşan göçmenlerin yanında önce Trabzon'a gelip, sonradan daimi iskân bölgelerine gönderilmek üzere Samsun'a sevk edilen göçmenlere de rastlanmaktaydı[18].

---

[11] Mirza Bala," Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul 1993, s. 384.

[12] Cahit Tulum, " 1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001,s. 16.

[13] Valeri Vozgrin, " Çarlık Zamanında Kırım'da Türk Milli Hareketi", *Türkler*, c. 18, Ankara 2002, s. 476.

[14] *BOA, A.MKT.MHM*, 302/43, Arz Tezkiresi, 9 Zilhicce 1280/ 16 Mayıs 1864.

[15] Kemal H. Karpat, " Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 85.

[16] Valeri Vozgrin, " Çarlık Zamanında Kırım'da Türk Milli Hareketi", s. 476.

[17] A.H. Hızar, " Kuzey Kafkas Türk Kültürü ve Yardımlaşma Derneği", *Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu*, İstanbul 1962, s. 55.

[18] *BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD)*, 395/74, Muhacirin Komisyonuna Arz Tezkiresi, 27 Receb 1278/ 28 Ocak 1862.

Çeşitli yollarla Osmanlı topraklarına ulaşan göçmenlerin sayısı her geçen gün artmaktaydı. Osmanlı Devleti, her ne kadar Ruslarla göçler hususunda antlaşma yapmışsa da bu boyutta bir göç hadisesini istemiyor hatta beklemiyordu[19]. Osmanlı hükümeti, Müslümanların mümkün olduğunca anavatanlarında kalmaları görüşündeydi. Ancak Rusların, Müslümanlara uyguladığı yoğun baskı karşısında Osmanlı Devleti, göçlerin önünü alamadı ve göçmenleri kabul etmek zorunda kaldı. Petersburg'daki İngiliz sefiri Lord Napier, Rusların bölgedeki Müslümanları zorla göç ettirdiğini ve Osmanlı Devleti'nin göçmenleri kabule mecbur kaldığını ifade ediyordu[20].

2. Göçmenlerin Samsun'daki Yaşam Koşulları

2.1. Göçmenlerin Samsun'da Geçici İskânı

Kırım Savaşı sonrasında Samsun'a gelen göçmenler Canik sancağı[21] dâhilindeki kasaba ve köylerde, göçmen kamplarında ve kısa süreliğine çadırlarda iskân olunmaktaydı. Kaza merkezlerinde ve köylerde iskân olunanların hepsi daimi statüde iskân edilen göçmenlerden oluşmamaktaydı. Bunlardan bir kısmı hava şartları dolayısıyla daimi iskân yerlerine gönderilmeyi bekleyen göçmenlerdi. Örneğin Ekim-Kasım 1860 ile 16 Şubat 1861 tarihleri arasında Samsun'a gelen 3.010 göçmenden bir kısmı Canik Sancağı dâhilinde iskân edilirken; kalanlar, geçici olarak Amasya Sancağı'na ve Rumeli'ye sevkedilmek üzere İstanbul'a gönderildiler[22]. Bununla birlikte Akçay, Terme ve Havza'nın köylerine muhtelif tarihlerde göçmen yerleştirilmiştir[23].

Göçmenler, Çarşamba tarafına iskân olunmak üzere önceleri kayıklarla naklediliyordu. Ancak göçmen taşıyan bazı kayıkların batması üzerine karayolu kullanılmaya başlandı. Çarşamba'da Kumluk mevkiinde yerleştirilen göçmenler için en önemli sorun, arazilerinin bataklık olmasıydı. Bu nedenle göçmenler arasında hastalık

[19] Kemal H. Karpat, " Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu…", s. 84.
[20] Abdullah Saydam, " The Migrations From Caucasus and Crimes…", s. 586.
[21] 1860'larda Samsun, Trabzon vilayetine bağlı Canik sancağının merkeziydi. Canik sancağı, Ünye, Çarşamba, Bafra kazalarından ve bu kazalara bağlı Alaçam, Terme, Fatsa, Bolaman ve Kavak nahiyelerinden oluşmaktaydı. Canik sancağının genel nüfusu 1831 yılı itibariyle 40.935 Müslüman olmak üzere, toplam 55.743'tür. Sancak merkezi olan Samsun'un nüfusu ise 1836 yılında 10.000 civarındadır. Türkler şehirde ikamet ederlerken gayrimüslimler Kadıköy gibi denize bakan yüksek kesimlerde oturmaktaydı. 1850'lerden sonra özellikle Samsun limanının önem kazanmasıyla birlikte Samsun'a iç göçlerin arttığı görülmektedir. Bu göçler eski ekonomik canlılığını kaybeden Doğu Karadeniz ve İç Anadolu şehirlerinden kaynaklıydı. Aynı yıllarda iç göçlerle birlikte Avrupalı tüccarların da Samsun'a yerleştikleri bilinmektedir. Bunlar şehrin sahil kesiminde oturmaktaydılar. Bakınız: *Trabzon Vilâyet Salnâmesi* H.1286, s. 43–48, 83; *Trabzon Vilâyet Salnâmesi* H. 1287, s. 102–103; Nedim İpek, " Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12/1, Samsun 1999, s. 32; Besim Darkot, " Samsun", *İslam Ansiklopedisi*, c.10, İstanbul 1993, s. 176.
[22] *BOA, A.MKT.NZD*, 345/48, Arz Tezkiresi, 5 Şaban 1277/ 16 Şubat 1861.
[23] Nedim İpek, " Kafkaslar'daki Nüfûs Hareketleri", s. 300.

ve ölüm vakaları görülmesi üzerine hükümet, Çarşamba tarafındaki göçmenlerin uygun yer bulununcaya kadar Kavak'ta geçici iskân edilmelerini sağladı. Kavak'ta geçici iskân edilen göçmen kabile reislerine mizaçlarına uygun boş arazi bulmaları talimatı verilince, onlar da bir takım zorluklardan sonra Lâdik'te Akpınar dağının eteklerine yerleştiler[24]. Ancak bu göçmenlerin iskânında devlete ait boş arazileri tapusuz olarak kullanan kişilerin muhalefetiyle karşılaşıldı. Aynı zamanda bu kişilerin siyasi nüfuzlarını kullanarak göçmen iskânını geciktirdikleri görüldü.

KAZA	***AKÇAY***	***TERME***	***HAVZA***
KÖY	*Doğan Avcı* *Hüseyin Mescidi* *İnebeli, Sakarlu* *Saray, Tutbıçağı* *Aşağıkerfi* *Karamahmud* *Elmeköy* *Köybacağı* *İmanalisi* *Karabağçe* *Alişar, Süleymanlı* *Koyunlu, Emiryusuf*	*Şeyhli* *Hülya* *Küreküs*	*Nefs-i Havza, Arslançayır, Mismilağaç,* *Ağcamahmud* *Kemerez, Çeltek, Salaric* *Boyalıca, Yavicek, Mürsel* *Kayacık, Hilyas, Yenice* *Karacavirantaş, Bekdiğin,* *Karacaviranabad, Karga* *Karagöçmüş Çiftliği* *Kamlık, Kal'a, Lerdöğe* *Karahalil, Turnik, Şeyhler, Belek Elmacık,* *Çakıralanı, Kidirli* *Derehoy, Dere, Sivrikise* *Şeyhsafi, Kerem, Susuz, Emir*

Göçmen nüfusunun fazlalığı dolayısıyla kaza ve köylere yerleştirilemeyenler; Kılıçdede, Kurupelit, Dereköy, Derbend ve Kumcağız'daki göçmen kamplarına yerleştirildiler[25]. Ayrıca göçmenlerin sefaletten kurtulup, uygun yerlere yerleştirilmeleri için bölgenin önde gelen hanedan veya kişileri de arazi bağışlamaktaydılar. Örneğin Hazinedarzade Said Bey tarafından bağışlanan Kızılkoruluğu'na bir kısım göçmen yerleştirildi[26].

Samsun'a gelen göçmen sayısı o kadar fazlaydı ki Kılıçdede Dergâhı önündeki kumsaldan Çarşamba tarafındaki Kabakum mevkiine kadar yaklaşık 80.000 göçmen açıkta toplanmıştı[27]. Sonradan gelen göçmenler Giresun, Ünye ve Sinop iskelelerine yönlendirilmeye çalışıldıysa da bundan olumlu netice alınamadı.

[24] *BOA, A.MKT.NZD*, 391/60, Muhacirin-i Cerakisenin Arzuhali, 23 Cemaziyülevvel 1278/ 26 Kasım 1861.
[25] Nedim İpek, " Kafkaslar'daki Nüfûs Hareketleri", s. 297.
[26] *BOA, A.MKT.MHM*, 317/27, Canik Mutasarrıfına Şukka, 27 Cemaziyülevvel 1281/ 28 Ekim 1864.
[27] *BOA, A.MKT. MHM*, 302/43, Muhacirin Komisyonuna Takrir, 9 Zilhicce 1280/ 16 Mayıs 1864.

Geçici olarak değişik yerlerde iskân edilen göçmenlerin ihtiyaçları genellikle mal sandığından ve Müslüman ahali tarafından karşılanıyordu[28]. Bununla birlikte hükümet masrafların artması üzerine Aralık 1863'te göçmenlere yardımlar yapılmasına yönelik ilânlar yayınladı[29]. İlân sonrasında Tekfurdağı, Gelibolu, Kastamonu ve Çankırı sancaklarından Samsun'daki göçmenlere aynî ve nakdî yardımlar gönderildi[30].

2.2. Göçmenlerin Barınma Sorunu

Göçmenlerin barınma sorunu göçmen bulunan idari birimlerin mülkî amirlerine gönderilen talimat doğrultusunda çözülmeye çalışılmaktaydı. Talimatta göçmenlerin birer ikişer hane olmak üzere köy ve kasabalara dağıtılarak masraflarının yerli ahali tarafından karşılanması istenmekteydi. Ayrıca miri ve metruk arazi ile sahipsiz hanelere göçmenler yerleştirilecek, tamir işlerinde yerli ahalinin desteği sağlanacaktı. Bununla beraber göçmenler ortakçılık ve amelelik yapacak veya hali vakti yerinde olan ahali de göçmenlere yardım edecekti.

Göçmenler münferiden iskân olunmalarına karşı çıkıp, kabile olarak bir arada iskân olunmayı istiyorlardı. Bu isteğe yönelik olarak hükümet, miri ve metruk araziler üzerine her biri 250 kuruşu geçmeyecek şekilde otuzar kırkar hane yapılmasına karar verdi. Hanelerin yapılacağı arazinin suyu ve havası göçmenlerin uyum sağlayabileceği özellikte olacaktı[31]. Masraflar öncelikle kaza halkından toplanacak iane ile karşılanacaktı. Eğer halktan toplanan yardımlar yeterli olmazsa açık hazinece kapatılacaktı.

Göçmenler için yapılan evlerde dikkat edilecek bir husus da evlerin *ebniye nizamnamesi*ne uygun yapılmasıydı. Hükümet, Canik mutasarrıflığını nizamnamenin uygulanmasına dikkat etmesi için uyarmıştı[32]. Ancak Mert Irmağı çevresinde Müslüman göçmenlere ev yapılması için tahsis edilen Kumluk mevkiine arsa mülkiyeti ve bina ruhsatı olmadan 54 tane kulübe şeklinde kaçak ev yapıldı[33]. Otuz yıl boyunca

---

[28] *BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)*, 16/690, Arz Tezkiresi, 6 Cemaziyülâhır 1276/ 31 Aralık 1859; *BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.MVL),* 567/ 25514, Arz Tezkiresi, 29 Şevval 1283/ 6 Mart 1867.

[29] *BOA, İ.MMS*, 27/ 1189, İlânnâme, Receb 1280/ Aralık 1863.

[30] *BOA, A.MKT.MHM*, 305/12, Muhacirin Komisyonuna Tahrirat, 1 Safer 1281/ 6 Temmuz 1864; *BOA, A.MKT.MHM*, 312/42, Canik Mutasarrıflığına Şukka, 17 Rebiyülahır 1281/ 19 Eylül 1864.

[31] *BOA, İ.MMS*, 24269, Muhacir Bulunan Eyalet ve Sancaklara Talimat-i Seniyye, 12 Cemaziyülevvel 1282/ 3 Ekim 1865.

[32] *BOA, A.MKT.MHM*, 231/77, Canik Mutasarrıfı Kamil Paşa'ya Takrir, 13 Safer 1278/ 20 Ağustos 1861.

[33] *BOA, Dahiliye İdare*, 124-1/30, Şura-yı Devlet Mazbatası Sureti, 11 Zilkade 1326/ 5 Aralık 1908.

yıkılmayan bu kaçak evler, II. Meşrutiyetin ilânı ile çıkartılan imar affı kapsamında yalnızca ruhsat tezkeresi harcı alınarak yasal hale getirildi[34].

Müslüman ahali göçmenlere yardımcı olmakla beraber zamanla ekonomik yükün artması, tapusuz kullandıkları orman ve meraların ellerinden alınıp göçmenlere verilme olasılığından dolayı çevrelerinde göçmenlerin iskânına karşı çıkmaya başladılar. Ayrıca göçmenlerin huzur bozucu davranışlarından çekinmeleri bu karşı çıkışa etkendi. Hükümet, gelen şikâyetler üzerine mahalli yöneticilerden bu tür sorunları çözme hususunda gayret göstermelerini istedi[35].

2.3. Sağlık Sorunları

Gelen göçmenlerin yarıya yakını karahumma, tifüs ve çiçek gibi hastalıklara yakalanmıştı. Hastalarla ilgilenenlere hastalığın sirayet ettiği görüldüğünden Samsun'da halk ve görevliler hastalığa yakalanmaktan korkuyorlardı. Mekteb-i Fünûn-i Tıbbiye'den ısrarla doktor istenmesine rağmen bir doktora 4–5 bin hasta düşmesinden ve hastalık kapma korkusundan bölgeye gitmeye istekli kimse yoktu[36]. Hükümet, 1864'ün Ocak ayındaki doktor talebine ancak Ağustos ayında Mahmud Yusuf Efendi'nin görevlendirilmesiyle cevap verebildi[37]. Doktor sıkıntısı çekildiği sırada Samsun karantina tabibi de vefat etti. Samsun karantinası için hükümet, 1.000 kuruş olan karantina doktoru maaşını ancak 2.000 kuruşa çıkarttığında doktor bulabildi[38]. Karantina doktorunun yokluğunda bir kısım hasta göçmen Samsun'dan posta vapurlarıyla İstanbul'a gönderilip, Haydarpaşa'da karantinaya alındı[39]. Tüm çabalara rağmen 19 Mayıs 1864 günü Trabzon'daki İngiliz konsolosunun raporuna göre, Samsun'a yaklaşık 40.000 kişi indirilmiş ve 48 saat içerisinde 500 kadar göçmen ölmüştür[40].

Mayıs 1864'ten Şubat 1865'e kadar Samsun'daki ölü sayısı 11.774'tür. Samsun merkezinde 1864 Ağustosunda günde ortalama 15–16 kişi vefat ederken, sonraki tarihlerde bu sayı 2-|3'e düşmüştür. Kurupelit'te 30–40, Kılıçdede ve Terme'de 45–50, Çarşamba'da da bu sayı 55 civarındadır[41].

---

[34] *BOA, Dahiliye Muhaberat-i Umumiye İdaresi (DH.MUİ)*, 44-2/10, Sadaretten Dahiliye Nezareti'ne Takrir, 5 Safer 1328/ 16 Şubat 1910.
[35] *BOA, A.MKT.NZD*, 391/60, Muhacirin Komisyonuna Şukka, 11 Receb 1278/ 12 Ocak 1862.
[36] *BOA, A. MKT.MHM*, 290/37, Mekteb-i Fûnûn-i Tıbbiye Nezaretine Tezkire, 9 Şaban 1280/ 19 Ocak 1864.
[37] *BOA, İ.MVL*, 23171, Arz Tezkiresi, 10 Rebiyülevvel 1281/ 13 Ağustos 1864.
[38] *BOA, İ.MVL*, 23235, Sadarete Arz Tezkiresi, 21 Rebiyülevvel 1281/ 24 Ağustos 1864.
[39] *BOA, A.MKT.MHM*, 306/78, Kaptan Paşa, Tophane-i Amire ve Zaptiye Müşiriyetine Takrir, 17 Safer 1281/ 22 Temmuz 1864.
[40] Cahit Tulum, " 1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", s. 50.
[41] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara 1997, s. 179–184.

Samsun'da doktor sıkıntısı çekilmesi ve hasta sayısının fazla olması ölüm oranlarının yüksek olmasının birinci sebebi olarak görülebilir. Ölümlerin diğer bir sebebi Samsun'da iskân için yeterli arazi yokluğundan göçmenlerin bataklık bölgelere yerleştirilmeleridir[42].

Hükümet, sonradan göçmenlerin sağlık koşullarının iyileştirilmesine yönelik bir hastane açıp, çocuklara aşı yapmak ve hastalara bakmak için memurlar görevlendirdi[43]. Hükümet, 1867 yılından itibaren Abaza kabileleri daha gelmeden Trabzon, Canik ve Sinop'a İstanbul'daki hastanelerden birer doktor göndererek tedbiri önceden almaya çalıştı. Ayrıca bu doktorların Müslüman olmasının daha uygun olacağını özellikle belirtti[44].

2.4. Göçmenlere İaşe ve Giyecek Yardımı

Samsun'a gelen göçmenlerin çoğu aç ve çırıl çıplak olup *üzerlerinde setr-i avret edecek* elbiseleri dahi yoktu[45]. Açlıktan bitkin düşmüş göçmenler arasında soğuklara dayanamayıp ölenler oldu. Bunun üzerine askeri depolardaki eski askerî kıyafetler Samsun'a gönderilerek göçmenlere dağıtıldı. Ayrıca Tophane dairesinde çalışanlar da yeni elbiseler yaptırıp Canik ve Amasya'ya gönderdiler[46]. Samsun yerli ahalisinden toplanan yardımlarla gömlek ve hırka tedarik edilerek göçmenlere dağıtıldı[47].

Göçmenlerin iaşe meselesine gelince 1865 yılına kadar her göçmen için yüzer dirhemden ortalama 12.000 kiyye ekmek pişirilmekteydi. Yerli ahalinin ekmek tüketimi de göz önüne alınarak sıkıntı çekilmemesi için Amasya ve çevre kazalardan ekmek ihtiyacının karşılanması yoluna da gidilmekteydi[48]. Ancak göçmen sayısındaki artışla ekmek üretimindeki artışın paralellik göstermemesi, memurların sorumsuzca davranışları[49] ve bazı fırıncıların hastalığa yakalanma korkusuyla fırınlarını kapatmaları sonucunda ortaya bir takım sıkıntılar çıkmıştır[50]. 1864'te yaşanan durumu İtalyan

---

[42] *BOA, A.MKT.NZD*, 391/60, Canik Mutasarrıflığı'ndan Sadarete Arz Tezkiresi, 23 Cemaziyülahır 1278/ 26 Aralık 1861.

[43] Nedim İpek, " Kafkaslar'daki Nüfûs Hareketleri", s. 297.

[44] *BOA, A. MKT.MHM*, 380/57, Seraskeriyeye Arz Tezkiresi, 7 Zilkade 1283/13 Mart 1867.

[45] *BOA, A.MKT. MHM*, 302/43, Arz Tezkiresi, 9 Zilhicce 1280/ 16 Mayıs 1864.

[46] *BOA, A.MKT.MHM*, 290/87, Muhacirin Komisyonuna Tezkire, 15 Şevval 1280/ 25 Ocak 1864; *BOA, A.MKT.MHM*, 291/39, Ali Rıza Bey'den Sadaret Müsteşarına Arz Tezkiresi, 18 Receb 1280/ 29 Aralık 1863.

[47] *BOA, A.MKT.MHM*, 290/51, Muhacirin Komisyonuna Arz Tezkiresi, 10 Şaban 1280/ 20 Ocak 1864.

[48] *BOA, A.MKT. MHM*, 302/43, Arz Tezkiresi, 9 Zilhicce 1280/ 16 Mayıs 1864.

[49] Amasya mutasarrıfı Abdulhamid Ziyaeddin muhacirin komisyonuna Şubat 1864 tarihinde gönderdiği yazısında memurların suiistimal ve yolsuzluklarından bahsetmekteydi. Bak: Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri,* s.111.

[50] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821- 1922*, çev: Bilge Umar, İstanbul 1998, s. 42.

Doktor Barozzi, "İnsanlar uzun süre bitkiler, bitki kökleri ve ekmek kırıntılarıyla yetindiler." sözleriyle ifade etmektedir[51].

İaşe tedarikinde yaşanan sorunlardan biri de ekmeğin gramajının eksik olmasıydı. Fırıncılar, üç günde bir kaza meclisine çağrılıp, ekmeğin gramajı ve pişkinliği konusunda uyarılmaktaydı. Buna rağmen Kumcağız mevkiindeki göçmenler için ekmek üreten Bafralı üç fırıncının ekmekleri eksik gramajlı çıkmıştır[52]. Bu konuda tedbirler arttırılıp, yolsuzluk yapanlara para cezası verilmiştir.

1865 yılında yayınlanan talimatnamede ekmek ihtiyacının karşılanması sorununa da değinilmiştir. Ekmek ihtiyacının karşılanması için kaza meclislerinden bir kâtip ile göçmenlerden hoca veya ihtiyarlarca önce göçmenlerin sayısı tespit edilecek, ardından on yaşına kadar olanlara yüz dirhem, yukarısına da yarımşar kiyye ekmek verilecekti. Fırınlara yapılan ödemelerin listesi aylık olarak tanzim edilip İstanbul'daki Muhacirin Komisyonu'na gönderilecekti[53].

Göçmen sayısının beklenenin üzerinde olmasından dolayı 1865 yılındaki talimatnamenin altıncı maddesine göre daimi iskân tarihi itibariyle üç yıl geçmiş olanlar öşür vergisi ödeyecekti. Alınan bu vergi sonradan gelen ve geçici olarak iskân edilen göçmenlere ekmeklik ve tohumluk ihtiyacını karşılamak üzere verilecekti.

Samsun'a gelen göçmenlerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi için yapılan çalışmaların düzenli olarak yürütülmesi ve denetlenmesine yönelik bir takım tedbirler de alınmaktaydı. Bu bağlamda 1860 yılında Canik mutasarrıflığınca liva meclis azası Numan Ağa göçmenlere yönelik yapılan çalışmaları yürütmekle görevlendirildiyse de hükümet, bu görevlendirmeyi uygun bulmayıp merkezden görevlendirmeler yaptı. 1861'de Binbaşı Davud Efendi, 1863'te Salih Bey, 1864'te Yaver Efendi Canik sancağındaki göçmen işleri için görevlendirilen memurlardı[54]. İskân memurlarının suiistimalleri neticesinde göçmenlere verilen arazilerin, 1869 yılında *muhacirin talimatında* belirtilen miktardan fazla veya eksik verilmesi durumunun düzeltilmesi için Anadolu dört bölgeye ayrılıp, her bölgeye yeni memurlar gönderildi. Bu meyanda Trabzon sancağı, Canik Sancağı ve Lazistan sancağından sorumlu olarak Besim Efendi Trabzon vilayetine gönderildi. Besim Efendi, vilayet merkezinde ikamet edecek; ancak gerek görürse kaza ve livaları dolaşacaktı[55].

[51] Cahit Tulum, " 1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", s. 19.
[52] *BOA, A.MKT.MHM*, 309/94, Sadarete Arz Tezkiresi, 21 Safer 1281/ 26 Temmuz 1864.
[53] *BOA, İ.MMS*, 24269, Muhacir Bulunan Eyalet ve Sancaklara Talimat-i Seniyye, 12 Cemaziyülevvel 1282/ 3 Ekim 1865.
[54] Nedim İpek, " Kafkaslar'daki Nüfûs Hareketleri", s. 297–298.
[55] *BOA, İ.MMS*, 38/1590, Arz Tezkiresi, 26 Rebiyülevvel 1286/ 6 Temmuz 1869.

2.5. Göçmenler ve Samsun'da Asayiş

Samsun'a göçmen gelmesiyle birlikte bir takım asayiş problemleri ortaya çıktı. İlk olarak iskân olunacakları mahallere gitmek istemeyen göçmenlerle iskân olundukları halde bulundukları arazileri terk edip Samsun'a gelenler sokaklarda başıbozuk bir halde gezmekteydiler. Bunların sayıları birkaç bini bulmaktaydı. Oysa iskân olunan göçmenlerin Osmanlı tabiiyetine geçtikleri için kadim Osmanlı tebaası gibi kanunlara uymaları gerekmekteydi. Kabile şeklinde yaşam tarzını Osmanlı topraklarında da devam ettiren göçmenler, *vatan-ı asliyelerine* döneceklerini söyleyerek mürur tezkeresi almaksızın Sivas ve Konya gibi eyaletlerden kalkıp Samsun'a kadar gelebiliyorlardı. Hükümet ise Anadolu'da iskân olunan göçmenlerin yerlerini izinsiz terk etmelerine mâni olunmasını, gerekirse tevkif edilerek uygun mahallere iskânlarının sağlanması talimatını veriyordu[56]. Talimata binaen iskân yerlerini terk etmiş olan göçmenler, misafir olarak birçok köye ve uygun mahallere dağıtıldılar. Ancak bu önlemler dahi sorunları çözmeye yetmedi. Bu defa da göçmenler yerli halkın malına-mülküne musallat olmaya başladılar. Asayişin sağlanamadığı bu ortamda Samsun'da yaklaşık 25.000 at, öküz veya davar göçmenlerce çalınmıştır[57]. Durumdan şikâyetçi olan Müslüman halk yerel memurlara başvururken, Ermenilerin de Batılı konsoloslara müracaat ettikleri görülmekteydi[58].

Göçmenlerin silah taşımaları da asayiş bozukluğuna yol açmaktaydı. Silah neredeyse Çerkez göçmenlerinin ayrılmaz bir parçasıydı. Hicri 1286 tarihli Trabzon vilayet salnamesi, Çarşamba kazasındaki Çerkez göçmenlerinin *altı defa patlar tabanca ve tüfenk ve kama* imal edip, Samsun ve sair yerlerde sattıklarını belirtmektedir[59]. Silah yapan göçmenler, silah taşımamaları için defalarca ikaz edilmişler; ancak bu alışkanlıklarından vazgeçmemişlerdir.

Osmanlı hükümeti, Samsun'daki asayişin sağlanması için 1864 yılında Yüzbaşı Hüseyin Ağa nezaretinde 20 zabıta ile üç teftiş zabitini durumu tahkik etmek ve göçmenleri kontrol altına almak için Samsun'a gönderdi[60]. Ayrıca yapımına önceden başlanmış olup bitirilememiş kışlanın ödenek ayrılarak hemen bitirilmesi hususunda ve 4. Ordu'ya bağlı bir veya iki bölüğün buraya konuşlandırılmasının da asayişin sağlanmasında etkili olabileceği üzerinde fikirler beyan edildi[61]. Hatta suçları sabit olanların cezalandırılmaları görevi de 4. Ordu'ya verildi. 1869 yılında göçmenlerin

---

[56] *BOA, A.MKT.MHM*, 227/90, Ankara, Canik, Amasya Mutasarrıflıklarıyla Konya Valisine Şukka, 19 Muharrem 1278/ 27 Eylül 1861.
[57] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri,* s. 192.
[58] Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.56–57.
[59] *Trabzon Vilâyet Salnâmesi* H.1286, s. 93.
[60] *BOA, A.MKT.MHM*, 301/49, Canik Mutasarrıflığına Şukka, 27 Zilhicce 1280/ 3 Haziran 1864.
[61] *BOA, A.MKT.MHM*, 434/3, Sadarete Arz Tezkiresi, 4 Ramazan 1285/ 19 Aralık 1868.

durumunu denetlemek için Trabzon'a gönderilen Besim Efendi'ye kabile reislerini kanunlara ve silah taşıma yasağına uymaları için ikaz etme görevi de verildi[62].

Çerkez göçmenlerinin yaptığı yasadışı işlerden biri de kadın ve çocuk ticaretiydi. Örneğin İstanbul'da bir tüccardan alınan beş çocuğun ikisinin ailesinin Çarşamba'da, ikisinin Samsun'da, birinin de Trabzon'da olduğu tespit edilmiştir. Bu çocukların dördü yedi yaşında, biri dokuz yaşında olup amca, amcaoğlu ya da kardeşi gibi yakınları tarafından 2.750- 3400 kuruş arasında satılmışlardır[63]. 1865 yılında Sadrazam, Çerkezlerin bulunduğu yerlerin valilerini bu konuda önlem almaları için uyarmıştır. Ancak soruna hiçbir çözüm getirilememiştir[64].

3. Göçmenlerin Daimi İskân Yerlerine Nakledilmeleri

Geçici olarak Samsun'da bulunan göçmenler, kış mevsimi bitiminde genellikle Ankara, Sivas, Konya, Erzurum, İzmid ve Amasya'ya sevk edilirken az da olsa Rumeli'ye de gönderilmişlerdir. İskân bölgelerine sevk edilen göçmenlerin ellerinde varsa pasaportları alınıyor[65] ve isimlerinin yazılı olduğu bir deftere kaydolunup göçmenin komisyonuna gönderiliyordu[66].

Göçmenlerin Samsun'dan daimi iskân bölgesine kadar yapacakları yolculukta rahatlarını temin etmek amacıyla kendilerine yardımcı olmak için hayvan tedarik ediliyor; dilini anlamadıkları bir ülkede, yolunu bilmedikleri topraklara giden göçmenlere gerekirse mihmandarlar da eşlik ediyordu[67]. Ayrıca yolculuk esnasında ihtiyaçlarının karşılanması için, 15 yaşından büyüklere iki kuruş, küçüklere ise bir kuruş yevmiye verilmekteydi[68]. Sevkıyat sırasında her zaman olduğu gibi Müslüman ahali göçmenlere yardımcı olmaktaydı. Özellikle ahali Samsun-Amasya arasında nakliye işini belirli bir ücret karşılığı yaptıkları halde, devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıdan ve muhacirlerin durumundan dolayı sonradan ücret talebinden vazgeçmiştir[69].

---

[62] *BOA, İ.MMS*, 38/1590, Arz Tezkiresi, 26 Rebiyülevvel 1286/ 6 Temmuz 1869.
[63] Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri,* s. 196–198.
[64] Marc Pinson, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı", *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001, s. 60.
[65] *BOA, A.MKT.UM*, 489/94, Canik Mutasarrıflığından Sadarete Arz Tezkiresi, 3 Muharrem 1278/11 Temmuz 1861.
[66] *BOA, A.MKT.NZD*, 361/88, Muhacirin Komisyonuna Tahrirat, 27 Muharrem 1278/ 4 Ağustos 1861.
[67] *BOA, A.MKT.UM*, 457/71, Arz Tezkiresi, 10 Şaban 1277/ 21 Şubat 1861.
[68] *BOA, A.MKT.UM,*365/56, İzmid Kaimakamıyla Canik Mutasarrıfına Şukka, 15 Safer 1276/ 13 Eylül 1859.
[69] Köprü kazası ahalisinin nakliye masraflarını karşıladığına dair: *BOA, A.MKT.MHM*, 218/95, Muhacirin Komisyonuna Tahrirat, 2 Zilkade 1277/ 12 Mayıs 1861; İki yüz arabanın masrafı olan 6090 kuruşun ahali tarafından hazineye bağışlandığına dair: *BOA, Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM)*, 459/90, Canik Mutasarrıflığına Şukka, 23 Şaban 1277/ 6 Mart 1861.

İskân edilecekleri bölgelere gönderilecek olan göçmenler, zaman zaman iskân yerlerini beğenmeyip ellerindeki iskân olunacakları yeri belirten pusulaları yok edip, arzuladıkları yönde, kabile olarak topluca iskân edilebilecekleri arazi talep ediyorlardı[70]. Bu tür taleplerin çözümü de genellikle kabile reislerinin bizzat İstanbul'a gidip, muhacirin komisyonu yetkilileriyle görüşmeleriyle sağlanıyordu[71]. Bu görüşmeler sonucunda çıkan karar genellikle yerli ahaliye zarar vermedikçe göçmenlerin istedikleri yerlere iskân edilmesi şeklinde sonuçlanmaktaydı[72].

Sonuç

Kırım Savaşı sonrasında Samsun'da iç göç ve dış göç olmak üzere iki yönlü göç hareketi yaşanmaktaydı. Kırım ve Kafkasya'dan Rusya'nın baskıları sonucu Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalanlar ve Rusya'nın kışkırtması ile Osmanlı topraklarını terk ederek Rusya'ya göç eden binlerce gayrimüslim tebaa bu göç hareketlerini oluşturmaktadır. Rusya'ya göç eden gayrimüslim Osmanlı vatandaşları genellikle işsiz taifesindendi. Bunlar Rus topraklarında kaldıkları süre içerisinde aradıkları huzuru bulamayınca Osmanlı hükümetinin yardımıyla geri dönüp, eski topraklarına yerleştirildiler.

Samsun'a gelen Müslüman göçmenler ise genellikle geçici olarak kazalarda, köylerde veya göçmen kamplarında iskân edildiler. Geçici iskânları süresinde göçmenlerin sağlık, iaşe, barınma ve giyecek ihtiyaçları devletin özellikle de yerli Müslüman ahalinin yardımıyla karşılandı. Bununla birlikte zaman zaman yerli halkın çıkarlarının zedelenmesi, hastalık bulaşma ihtimali ve göçmenlerin agresif davranışları dolayısıyla yerli halk ile göçmenler arasında sorunlar yaşanmıştır.

Kırım ve Kafkas göçmenlerinin Samsun'da nüfusun artması ve bataklıkların kurutulmasına yaptıkları olumlu katkının yanında bölgede yasadışı işlerin de yaygınlaşmasında olumsuz rolleri görülmektedir. İnsan ticareti, hırsızlık, kaçak yapılaşma bunlardan bazılarıdır. Osmanlı hükümeti, çeşitli tedbirlerle asayişi sağlamaya çalışmışsa da yerel yetkililerin ihmali dolayısıyla kaçak yapılaşmanın önü alınamamış, bu sorun ancak II. Meşrutiyetin ilânı dolayısıyla çıkarılan imar affı ile sözde çözülebilmiştir.

[70] *BOA, A.MKT.MHM*, 314/30, Canik Mutasarrıflığına Telgraf, 7 Cemaziyülevvel 1281/ 8 Ekim 1864; *BOA, A.MKT.MHM*, Arz Tezkiresi, 7 Rebiyülevvel 1281/ 10 Ağustos 1864.
[71] *BOA, A.MKT.MHM*, 221/10, Erzurum Valisi ve Canik Mutasarrıfına Şukka, 22 Zilkade 1277/ 1 Haziran 1861.
[72] *BOA, A.MKT.UM*, 518/44, Canik Mutasarrıflığına Şukka, 17 Cemaziyülevvel 1278/ 20 Kasım 1861.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1. Sadaret Tasnifi

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM)

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD)

Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.MKT. UM)

2. İrade Tasnifi

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)

3. Dahiliye Tasnifi

Dahiliye Muhaberat-i Umumiye İdaresi (DH.MUİ)

Dahiliye İdare

Salnâmeler

Trabzon Vilayet Salnâmesi H. 1286

Trabzon Vilayet Salnâmesi H. 1287

Araştırma Eserler

BALA, Mirza," Çerkesler", *İslam Ansiklopedisi*, c.3, İstanbul 1993,s.375–386

DARKOT, Besim, " Samsun", *İslam Ansiklopedisi*, c.10, İstanbul 1993, s. 172–178

DOĞANAY, Hayati, *Türkiye Beşerî Coğrafyası*, Ankara 1994

GOÇ, Van P. *Beynelmilel Usûl-i Temsîl İskân-i Muhâcirin*, Mütercimi: Habil Adem, İstanbul 1334

HIZAR, A.H. " Kuzey Kafkas Türk Kültürü ve Yardımlaşma Derneği", *Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu*, İstanbul 1962,s. 53–58

İPEK, Nedim," Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 12/1, Samsun 1999,s. 29–45

İPEK, Nedim, "Balkanlar'dan Rusya'ya Bulgar Göçü ve Geri Dönüş (1861- 1862)", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan*, Yay. Haz: E. Semih Yalçın, Ankara 2003, s.396–411.

İPEK, Nedim, "Kafkaslar'daki Nüfûs Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, c. XX, İstanbul 1997,s. 273–313

İPEK, Nedim, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877–1900)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.6, Samsun 1991,s.97–134

KARPAT, Kemal H.“ Avrupalı Egemenliğinde Müslümanların Konumu Çerkeslerin Sürgünü ve Suriye'deki İskânı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001,s.78-111

McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821- 1922*, çev: Bilge Umar, İstanbul 1998

PİNSON, Marc, “ Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001,s. 52–77

PİNSON, Mark, “ Russian Policy and The Emigration of The Crimean Tatars to The Ottoman Empire, 1854–1862”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1972/1, İstanbul 1972, s. 37–55

PİNSON, Mark, “ Russian Policy and The Emigration of The Crimean Tatars to The Ottoman Empire, 1854–1862”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1973–74/ 2–3, İstanbul 1974, s. 101–114.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876)*, Ankara 1997

SAYDAM, Abdullah, “ The Migrations From Caucasus and Crimes and The Ottoman Settlement Policy (1856- 1876)”, *The Great Ottoman- Turkish Civilisation*, vol: II, Ed: Kemal Çiçek, Ankara 2000,s. 584–593

TULUM, Cahit, “ 1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler”, *Çerkeslerin Sürgünü 21 Mayıs 1864 (Tebliğler, Belgeler, Makaleler)*, Ankara 2001,s.7–51

VOZGRİN, Valeri, “Çarlık Zamanında Kırım'da Türk Milli Hareketi”, *Türkler*, c. 18, Ankara 2002,s. 471–484

ONDOKUZUNCU ASRA GİRERKEN OSMANLI'DA KENTLERİN SAVAŞLARA KATKILARI VE SAVAŞLARIN KENTLERDEKİ YANSIMALARI: SAMSUN ÖRNEĞİ

Osman KÖSE[*]

Giriş

Samsun (Canik), Karadeniz kıyısında bir liman kentidir. 18. asırda Karadeniz'in önemli kentleri Trabzon ve Sinop'a göre Samsun, bu şehirler kadar ticari, askeri ve sosyal yoğunluğa sahip değildir. Fakat tarihin her devrinde olduğu gibi Karadeniz ticaretinde ve Amasya, Tokat ve Çorum gibi iç kesimlerle irtibatı sağlama noktasında bir özelliğe sahiptir. 18. asrın sonlarına doğru şehir büyümeye ve bulunduğu konumu itibariyle önemini artırmaya başlamıştır. Bu asır içinde Osmanlı devletinin içine girdiği savaşlar, bütçe sınırlarını aşmasından dolayı halkın üzerine salmalar ve vergiler şeklinde yansımaya başlayınca, diğer şehirler gibi Samsun da üzerine yüklenen sorumluluğu ifa etmeye ve bunun etkilerini toplum olarak derinden hissetmeye başlamıştır.

Osmanlı devletinde savaşların kentlere etkileri ve kentlerin de savaşlara katkıları bu çalışmanın esasıdır. Fakat konu çok kapsamlı olduğu için yer ve zaman sınırlaması yoluna gidilerek, 19. asra giriş sürecinde yani 1787–1800 yıllar arasında Karadeniz kıyısında orta ölçekte bir liman kenti olan Samsun, bir kesit olarak alınacak ve araştırılacaktır. Samsun ölçeğinde varılacak sonuçlar elbette diğer kentlerde de aynı neticeye ulaşılacağı yönünde düşünülemez. 18. asırda Osmanlı devletinin çoğu kentleri yanında Samsun üzerinden bir sonuca gitmemizin elbette birçok nedenleri vardır. Bilindiği üzere Osmanlı devletinde savaşların yükünü en çok çeken Anadolu kentleridir. Samsun da bir Anadolu kentidir. Kent, cephelerde savaşmak için asker, ordu ihtiyacı için iaşe, donanma ihtiyacı için malzeme ve iç kesimlerle ulaşımı sağlayan stratejik bir konuma sahiptir. Ayrıca Kafkasya ve Kırım üzerinde Osmanlı askeri faaliyetlerinin hareket noktası ve bu yöreler için de askeri ve iktisadi ihtiyaçların karşılandığı bir yerdir. Bu özellikleri dolayısıyla Samsun, asrın sonlarında, Osmanlı devletinin içinde bulunduğu savaşları her yönüyle hisseden ve savaşlara insani, iktisadi ve lojistik destek veren nadir kentlerden biridir.

Bu makalede, 1787–1800 yıları arasındaki dönemde Osmanlı iç ve dış politikasının ana unsurlarını oluşturan Osmanlı-Avusturya-Rus savaşları, Samsun'un ayan yöneticileri Caniklizadelerin bölge halkını sıkıntıya sokan faaliyetleri ve Mısır yüzünden Fransa ile başlayan savaşlar sürecinde askeri ihtiyaçları karşılamada ve sıkıntıları suhulete kavuşturmada Samsun kentinin katkıları ve gelişmelerin kent halkına yansımaları incelenmiştir.

[*] *Doç. Dr, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.*

1. Zahire ve Ekmek Gönderilmesi

Savaş durumlarında orduların vazgeçilmez ihtiyaçları asker, iaşe, askeri amaçlı malzemeler ve nakit paradır. Samsun, savaş zamanlarında her zaman önemli ihtiyaçların temin edildiği bir kent olmuştur. Savaş dönemlerinde Samsun'un devlete yaptığı katkılardan biri zahiredir. Zahire, Samsun ve çevre yerleşim birimlerinde yetiştirilen önemli gıda maddesidir. 18 asırda olduğu gibi daha önceki dönemlerde de Karadeniz kıyısında liman kenti olması sebebiyle Samsun'dan halkın ihtiyacı ve askeri amaçlar için talep oranında İstanbul'a zahire nakli yapılmıştır. 1768 savaşında da Samsun, sancak dahilinden ve çevre yerleşim birimlerinden temin edilen zahirelerle Rusya ile yapılan savaşlarda askerlerin ve İstanbul halkının ihtiyaçlarını karşılamada büyük katkılar sağlamıştır[1].

1787 yılında Rusya ile Kırım ve diğer meseleler yüzünden başlayan savaşlarla Samsun, savaşın ağırlığını hisseden bir kenttir. Zahire meselesi, bu dönemde de Osmanlı devletinin en çok önem verdiği bir konuydu. Kırım'ın ve 1788 yılında da Özi'nin Rusların eline geçmesi Karadeniz'in güvenliğini tehlikeye attığı için önceki dönemlerdeki gibi zahire temin etmek ve bunu deniz yoluyla İstanbul'a aktarmak kolay değildi. Savaşın başlangıcında Osmanlı yöneticileri için önemli bir konu, İstanbul'da başlayan zahire kıtlığı ve bunu temin meselesiydi. Samsun ve iç kesimlerinden zahire temin edilmesi görevi devlet tarafından, önemli ayanlardan Bozok Mutasarrıfı Cabbarzade Süleyman Bey'e verilmişti[2]. Cabbarzade, fiyatı yöresel rayice göre devletçe belirlenen zahireyi toplayıp Samsun iskelesinden İstanbul'a göndermekle görevliydi. 1788 yılında 50 bin kileyi Samsun iskelesinden gönderen Cabbarzade, aynı yıl 100 bin kile buğdayı 2,5 kuruştan satın alarak Samsun iskelesinden gönderdi. Devletin verdiği değer, halkın ürününü gönül rahatlığıyla satacağı bir fiyat değildi. Fakat daha önce teklif edilen ve ahalinin ancak "*cebren*" ve "*kerhen*" elinden buğdayının alınacak olduğu 2 kuruş olarak düşünülen fiyattan daha iyiydi[3]. 1788 ve 1799 yıllarında Kangırı (Çankırı)'da hasatın bol olması sebebiyle alımlar daha ziyade bu yörede oldu. Samsun halkının, ücretini alsalar da resmi

[1] Osman Köse, "18. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı-Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 273–281.

[2] 18. yüzyıl Osmanlı devletinde ayanların ortaya çıkış asrıdır. Orta ve Doğu Anadolu'da yüzlerce derebeyi ocakları bulunmaktadır. Bu bölgeler, Caniklizadeler, Rişvanoğulları, Zarelizadeler, Çapanoğulları ve Sağırzadeler adlı büyük hanedanların yönetimleri altında bulunuyordu. Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul 1998, s. 7–10; Ayanlar bu yüzde devlet otoritesi eksikliğinden çoğu kez başlarına buyruk hareket etmişler ve halka karşı da zalimane davranmışlardır. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1994, s. 125–270.

[3] BOA. *HH*, No: 9651 (1203)

rayiçten İstanbul'a zahire gönderme sorumluluğu hafifletildi. İznikmid (İzmit) iskelesine taşınan zahire, buradan İstanbul'a ulaştırıldı[4].

1787 yılından sonra Samsun'dan yapılan zahire sevklerinde önemli bir yer de Anapa'ydı. Anapa, Rusya ile mücadelede Osmanlı devletinin çok önem verdiği bir kaleydi. Burada Samsun ve diğer yörelerden gönderilen malzemeler ile yeni ve büyük bir kale yapmakta olan Osmanlı yönetimi, kaleyi askeri amaçlı takviye etmekte ve Rusya ile savaşın başarıya ulaşmasında stratejik bir nokta olarak düşünmekteydi. Kalenin içinde 250 dükkân ve 350 kadar da ev inşa edildi. Kale halkının ve askerlerin ihtiyacı için üç buçuk saatlik bir mesafeden kazılan kanallarla su getirildi[5]. Anapa kalesinin, bölgede toplananlardan hariç askerlerinin çoğunluğu ve yiyeceği Samsun'un da içinde bulunduğu Karadeniz kentleri ve iç kesimlerden temin edilmekteydi. Samsun halkından ve iç kesimlerden temin edilen zahire ve diğer maddeler Osmanlı gemileriyle olduğu kadar Karadeniz'de ticari amaçlı bulunan Fransız gemileriyle de Anapa'ya nakledilyordu[6]. Anapa kalesi seraskerliğine Caniklizadelerden Trabzon Valisi Battal Hüseyin Paşa getirilmişti. 1788 ve 1789 yıllarında Battal Hüseyin Paşa'nın istekleri doğrultusunda Samsun'dan Anapa'ya, gemilerle sürekli zahire ve mühimmat taşınmıştır[7]. Osmanlı yönetimi Ruslarla yapılan mücadelede Anapa kalesine verdiği önemden dolayı her defasında Samsun'dan istenilen oranda zahire ve mühimmatı Anapa'ya transfer etmekteydi. Savaşın cereyan ettiği bu yıllarda Samsun kenti ve limanı Anapa'ya sevk edilecek askerlerle, ambarları da zahire doluydu[8].

---

[4] Çankırı yöresinde hasat bol olunca üreticiye de bir İstanbuli kilesine 2 kuruş ödendi. Kile başı ödenecek para Padişaha göre çoktu. Fakat bu sıralarda İstanbul'da zahire sıkıntısı çekilmesi, İstanbul halkının "*çamur gibi ekmek*" yemesi ve ekmeklerin ayar ve kalitesindeki değişmeler, fiyatına bakılmaksızın zahire toplanmasına sebep oldu. BOA. HH, No: *8964* (1203); Çankırı yöresinden toplanacak zahire için ilk önce bir İstanbuli kilesi için 110 para ödenmesi düşünülürken daha sonra kilesi 2 kuruştan toplanmasına kara verilmiştir; *HH*.15590 (1204)

[5] BOA. *HH*. No: 13098 (1208)

[6] Gemi kaptanlarının şikâyetleri üzerine, Fransız elçiliği ve Canik Muhassılı Hayreddin Bey arasında 1788 yılında önemli bir mevzu, Samsun'dan Anapa'ya zahire ve başka yükler taşıyan Fransız bandıralı gemilerin keyfi olarak Canik Muhassıllığı tarafından Samsun sahillerinde bekletilme meselesiydi. BOA. *HH*. No: 9725 (1203); 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Andlaşması ile Karadeniz'de Osmanlı tekeline son verildi. 1784'te Avusturya, 1799'da İngiltere ve 1802'de de Fransa Karadeniz sularını kullanma hakkını elde ettiler. A.Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800–1914)*, İstanbul 1994, s. 46–47; Karadeniz'in Osmanlı kullanımından çıkışı ilgili andlaşma için bakınız: Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki)*, Ankara 2006.

[7] BOA. *HH.* No: 16053 (1204); Battal Hüseyin Paşa, Anapa seraskerliğine atandığı zaman görev yerine giderken 10 gemi dolusu zahireyi Samsun'dan götürmüştür. Ahmed Cavid, *Hadika-i Vekai'*, Haz: Adnan Baycar, Ankara 1998, s. 62.

[8] 1789 yılında Battal Hüseyin Paşa'nın, Anapa'da şiddetli zahire ve asker müzayakası olduğunu bildirmesi üzerine zahire toplamakla görevli Bozok mutasarrıfı Cabbarzade Süleyman Bey'e, asker ve zahire tedarikinde ve sevkinden sorumlu olan Trabzon valisi Abdullah Paşa ve Canik muhassılı Hayreddin Bey görevlerini yapmaları konusunda uyarılmışlardır. BOA. *HH*. No: 9364 (1204).

Samsun'dan gönderilen zahireler ve ekmekler Anapa kalesinde hizmet gören askerlerden başka, Kabartaylara varıncaya kadar muhtelif tabyalardaki neferatın ihtiyaçları için de sevk ediliyor ve bu tabyalarda askerlerin en az altı aylık ihtiyaçları istif ediliyordu. 1789 ve 1790 yılları, Trabzon'da kıtlık zamanlarıydı. Bu nedenle Anapa'ya nakledilecek askerlere ikametgâhları süresince Trabzon limanında verilecek günlük tayinatları için müteaddit defalar Samsun'dan buğday ve un nakledildi. Asker toplamak ve görev mahallerine ulaştırmak meşakkatli işti. Günlük tayinatlarından başka, et giderleri, Anapa'ya ulaşım ücretleri ve yol boyu iaşeleri ile diğer malzemeleri hep bulundukları limandan temin edilmek zorundaydı. Söz konusu yıllarda Trabzon'da oluşan kıtlık sebebiyle Samsun, kendi bünyesinde icra ettiği sorumluluktan başka Trabzon'un da bu konuda imdadına yetişen bir kent idi[9].

Samsun, her zaman askeri ve zahiresi bol olan bir yerdi. Merkezi yönetimin taleplerini daima yerine getirmekle beraber, "*mecbur kalmadıkça da asker ve zahire yardımında bulunmayan bir kent*" olarak bilinmekteydi. Kendi kendine yeten bir kent olması ve etrafında korunaklı dağlarının bulunması sebebiyle, Samsun ahalisi "*dışardan gelecek saldırı ve tehlikelere karşı baş eğecek*" bir yapıda değildi. Fakat asrın ortalarında Canik Muhassılı Ali Paşa'nın babası Fatsalı Ahmed Ağa, Canik'in yönetimini bir vesileyle ele geçirdiği zamandan beri kentin yönetimi Caniklizadelerin hâkimiyetine geçti[10]. 1789–90 yıllarında Canik muhassıllığında yine bu aileden Battal Hüseyin Paşa'nın oğlu Hayreddin Bey bulunuyordu. Anapa Seraskeri olan Battal Hüseyin Paşa'nın Ruslara karşı mücadelede gevşek davranması ve hatta bir rivayete göre de kendi isteği ile Ruslara teslim olması, Samsun'da hemen yansımasını buldu. Babasının Ruslara tesliminden sonraki gelişmeler üzerine Hayreddin Bey Samsun'dan firar ederek Sinop'a geçti. Hayreddin Bey'in tekrar Samsun'a görevi başına dönmesi için yapılan müzakere maddelerinden biri de düzenli olarak Anapa'ya zahire gönderilmesi meselesiydi[11]. Hayreddin Bey firar ettiğinde Samsun iskelesinde Samsun, Yozgat, Kastamonu ve Çorum gibi iç merkezlerden toplanan yüklü miktarda zahire bulunuyordu. İstanbul'da yöneticileri en çok kaygılandıran, zahire depolarının Rus gemileri tarafından vurulacağı endişesiydi[12]. Çünkü Anapa'da Ruslara karşı yapılacak olan mücadelenin sonucu ve burada askerlerin yiyecek ve içeceklerinin temini Samsun'dan gönderilecek zahireye bağlıydı[13].

---

[9] BOA. *HH*. No: 6185 (1205)

[10] BOA. *HH*. No: 11483 Dergâh-ı âli Kapıcıbaşılarından Ömerpaşazade Abdullah Bey'in takriri (1205); Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003; Özcan Mert, " Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *TDVİA,* VII, s. 151–154; Yücel Özkaya, " Canikli Ali Paşa", *Belleten*, XXXVI/144 (Ankara 1972), s. 483–525.

[11] BOA. *HH*. No: 10181 (1205)

[12] BOA. *HH*. No: 7563 (1205)

[13] BOA. *HH*. No: 11253 (1205); Hayreddin Bey'in firarından sonra onun tekrar görevi başına dönmesi için yapılan müzakerelerde, onun veya başka birinin Samsun'a muhassıl olarak atanmasından ziyade muhassıl olarak gelecek kişinin bir an önce Samsun'dan Anapa'ya asker

Samsun, deniz yoluyla Anapa ve İstanbul'a nakledilecek zahireler için ambar olmuştu. Sivas, Tokat, Kastamonu, Çankırı veya Çorum yörelerinden satın alınan zahireler Samsun'da ambarlara konuluyordu. 1790 yılında Samsun ambarlarında, 1787 ve 1788 yılında Sivas'tan satın alınan zahireler hala durmaktaydı. Zahire, ihtiyaç olduğunda İstanbul'dan gelen emirlere binaen gemilere yüklenerek ilgili mahallere veya birimlere gönderiliyordu. Mesela 1790 yılında 140 bin kile mısır ve buğday unu Samsun ambarlarından Anapa kalesine ulaştırılmıştı. Aynı tarihte söz konusu Samsun'daki ambarlarda 60 bin kile mısır, buğday ve buğday unu, gerektiğinde sevk edilmek üzere hazır bekletiliyordu. Samsun'da depolanan zahireler gerek duyulduğunda fırınlarda pişirilerek peksimet olarak da gönderiliyordu. Mesela 1790 yılında donanma ihtiyacı için talep edilen peksimetler, yeni alımlar henüz gelmediği için, üç yıl önce Sivas yöresinden alımı yapılan unlardan tedarik edilmişti. Bu açıdan Samsun savaş yıllarında iaşeyi temin, hazırlama ve sevk etme noktalarında bir sorumluluğa sahipti[14].

Sivil veya askeri ihtiyaçlar için Samsun'dan veya Karadeniz sahilinin diğer limanlarından İstanbul'a nakledilecek zahireler tüccar gemilerinin yansıra, donanmaya ait gemilerle de taşınmaktaydı. Zahire nakledilirken, yol güvenliğinin olması esastı. Bu açıdan donanmaya ait gemilerle yapılan nakliyatlar, Rus donamasının hücumu ihtimallerine karşı daha emniyetliydi. 1788 yılında Rus donanmasının Karadeniz'de büyük bir fırtınada ve Osmanlı donanması ile çarpışmada zarar görmesi, performansında olumsuz yönde etkiler yaratmıştı[15]. 1789 yılında Osmanlı donanması ile Özi açıklarında Rus donanmasının karşılaşmaları, Rus donanmasının kaçışı ile neticelenmişti. Fakat 1789 yılı Eylül ayı sonlarında bu muharebe sonrası Osmanlı donanmasının fırtına sonucu zarar görmesi ve su alması, Osmanlı donanmasının da yıpranmasına sebep olmuştu. Osmanlı denizcilerine göre, Rus donamasının Kasım başlarından itibaren fırtına tehlikesi yüzünden Karadeniz'e çıkma ihtimali yoktu ve bu açıdan Karadeniz sahillerinden İstanbul'a nakledilecek mühimmatın nakli konusunda bir güvenlik endişesi olmamalıydı. Bu açıdan Kasım başlarından itibaren Osmanlı sahillerini koruyan ince donanmaydı ve Rus donanması tarafından Anadolu ve Rumeli sahillerine herhangi bir saldırı beklenmiyordu. Zahire ve diğer mühimmatlar da Rus tehlikesi beklenilmeksizin yapılıyordu[16].

---

ve zahire tedarik edip göndermesi istenmekteydi. Zira Anapa, zahire konusunda sürekli Samsun'dan gelecek gemilere bakmaktaydı. BOA. *HH*. No: 10268 (1205) ; Ahmed Cavid, *aynı eser*, s. 104.

[14] BOA. *HH*. No: 11483, Dergâh-ı âli Kapıcıbaşılarından Ömerpaşazade Abdullah Bey'in takriri (1205)

[15] Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 5, İstanbul 1309, s. 40–41; Ahmed Cavid, *aynı eser,* s. 50.

[16] BOA. *HH*. No: 6178 (1204)

2. Asker Gönderilmesi

Savaş zamanlarında Samsun ve çevresinden Osmanlı ordusuna yapılan önemli bir katkı da asker teminiydi. Bu bölgeden askerler, limandan İstanbul'a ve oradan da cephelere gönderilmekteydi. Kırım'ın 1770 yılında Ruslar tarafından işgali üzerine buranın kurtarılması için tertip edilen askerler Samsun ve iç kesimlerden toplanarak Trabzon, Sinop ve Samsun limanlarından sevk edilmiştir. Bu bakımdan Samsun 1768 yılından sonra Kırım ve Kafkasya tarafına sürekli asker gönderen bir kent olmuştur[17].

1787 yılında Rusya'ya ilan edilen savaştan sonra, Samsun'dan yine Karadeniz'in karşı tarafına asker gönderilmeye başlandı. Osmanlı devleti, bölgede savaşı yürütürken Kafkas kabilelerini, gönderilen hediyelerle yanına çekme politikası güdüyordu. Anapa'ya serasker olarak atanan Battal Hüseyin Paşa bu yönde devlet politikasını uygularken, Anapa ve Kuban'da görevlendirilmek üzere oğlu Canik Muhassılı Hayreddin Bey Samsun'dan asker toplamakla yükümlüydü[18]. 1790 yılında Muhassıl Hayreddin Bey'in ilkbaharda hareket edecek donanma için Anapa'ya göndermek üzere limanda topladığı 12.500 askerden 2.500'ü Samsun'dan tedarik edilmişti. Askerler donanmaya ait beşi kalyon ve ikisi Çamlıca'da Samsun'dan götürüleceklerdi[19]. 1787 yılında Rusya ve Avusturya'ya karşı başlayan savaşta sadece Anapa ve çevresinde Ruslara karşı savaşılmıyordu. 1788 yılında Bender'de Ruslara karşı girişilen savaşta yaralanan ve mütekaiden cephe gerisine çekilen Samsun'da tımar sahibi Seyyid Hasan gibi Samsun'dan tertip edilen çok sayıda asker çeşitli cephelerde Ruslara ve Avusturyalılara karşı mücadele ediyordu[20].

Rusya ile olan savaşın iyi gitmemesi üzerine 1788 yılından sonra Samsun ve iç kesimlerden toplanan askerlerin Samsun iskelesinden Anapa'ya sevkine büyük önem veriliyordu. Savaş süresi içinde Anapa'ya nakledilen askerler sadece Anapa kalesinde kalmıyor, Kabartaylara varıncaya kadar muhtelif yörelerdeki tabyalarda görevlendiriliyorlardı. Ruslarla mücadeleyi Osmanlı devleti, bölgede toplanan askerlerden ziyade Samsun'un da içinde bulunduğu çevre yörelerden tedarik ettiği askerlerle yürütmeyi tercih ediyordu. Osmanlı devletinin güney eyaletlerinde mukim "*Kürtlerin, dağ yörelerinde yaşamalarından mütevellit denizden korkmaları*" yüzünden Anapa gibi ulaşımı denizden olan mıntıkalara gönderilmelerine imkân

[17] Osman Köse, aynı makale, s. 273–281.
[18] BOA. *HH*. No: 465 (1202)
[19] Canik Muhassılı Hayreddin Bey'in Samsun limanında 1790 yılı ilkbaharında topladığı askerlerin 2.500'ü Canik, 2.500'ü Karahisar, 1000'i Amasya, 1000'i Kastamonu, 1000'i Niksar, 500'ü Tokat, 2.500'ü Sivas eyaletinin diğer kazalarından ve1.500'ü de Kapı halkı olmak üzere toplam 12.500 kişiydi. BOA. *HH.* No: 11475 (1205)
[20] Sol kol bileğinden yaralanan Seyyid Hasan, Hekim Başı tarafından verilen rapor ve padişahın onayı ile mütekaid olarak askerlikten ayrıldı. BOA. *HH*. No: 10903 (1206); Rusya ve Avusturya'ya karşı yürütülen savaş için bakınız: Rıfat Uçarol, " Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan Sonra Osmanlı İmparatorluğu (1774–1787)", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 11, İstanbul 1989, s.221–245.

bulunmuyordu. Bu nedenle Anapa ve civarında Ruslarla yapılan askeri mücadelede insan kaynağı, Trabzon ve Samsun yöresi ile iç kesimlerdeki vilayetler ve sancaklardı. Tabyalarda görevli askerlere altı aylık ücretleri peşin olarak ödeniyordu [21].

Anadolu'dan gelen askerlerden başka Kafkasya'nın yerli ahalileri olan Çerkesler de askerlik hizmeti görüyorlardı. Fakat Çerkesler, Osmanlı askerleri gibi sadakat göstermiyorlardı. Ruslarla vuku bulan çarpışmalarda Osmanlı askerleri galip gelme temayülü gösterirse onlara yardım ediyorlar, eğer Ruslar üstün gelirse savaş meydanını terk ederek alabildikleri ganimetlerle bölgeden uzaklaşıyorlardı. Bölgede görev yapan Osmanlı askerlerinin ifadelerine göre Kafkas kabileleri "*hırsızlıklarıyla tanınmakta*" ve "*düzen bozucu"* olarak tarif edilmekteydiler. Kuban'ı geçerek mal çalmaktalar ve adam öldürmekteydiler. Bu nedenle bölgenin yerlilerinden Ruslara karşı asker olarak yararlanmak veya onlardan oluşacak birliklerden olumlu neticeler elde etmek mümkün değildi. Aksine bunların bölgede yarattıkları kargaşanın önüne geçmek için çok sayıda askere ihtiyaç vardı. Yaş Andlaşması akabinde 1793 yılında Canik ve Kastamonu'dan istenen bin tüfekli asker, bu maksada binaen acilen talep ediliyordu[22].

1798 yılında Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart, Mısır'a asker çıkarınca Osmanlı devleti Rusya, İngiltere ve Avusturya devletlerinin de desteğiyle Fransa'ya 1798 yılında savaş ilan etmişti[23]. Napolyon, İtalya ve Venedik sahillerinden başlayarak çok sayıda adayı kontrolüne alarak İskenderiye'ye çıkarma yapmıştı. Mısır'ın kurtarılması için hazırlanan askerlerden bir kısmı da Samsun'dan tertip edildi. Osmanlı yönetimine göre Samsun ile beraber Trabzon, Karahisar-ı Şarki, Erzurum ve Arnavutluk "*işe yarar asker yatağı*" olarak biliniyordu. Bu açıdan savaş zamanlarında,

[21] BOA. *HH*. No: 6185 (1205)

[22] Battal Hüseyin Paşa'dan sonra Anapa'ya serasker olan Mustafa Paşa kabileler tarafından rütbesi düşük olduğu için hoş karşılanmadı. Kabilelerin nezdinde Paşa, Kafkasya'daki bir beyin konumunda görülüyordu. Bunu aşmak ve kabileler üzerinde otorite tesisi etmek için Mustafa Paşa'ya üç tuğlu vezir unvanı verildi. BOA. *HH*.13098 (1208)

[23] 1789 yılında meydana gelen Fransa devrimine karşı Avrupa devletleri de karşı cephe aldılar ve Fransa'ya karşı çeşitli koalisyonlar kurarak savaşmaya başladılar. Peter Lane, *Success in British History 1760–1914*, London 1981, s. 51–72; Mısır'da Napolyon savaşları için bakınız: Mehmed Emin Karahanzade, *Tarihçe*, İÜ Kütüphanesi, TY, nr. 6114; Mustafa Resmi Efendi, *Vak'aname-i Mısır*, İÜ Kütüphanesi, İbnülemin Kitapları, nr. T.2697; Mehmet İlkin, *İzzeddin Hasan, Ziyaname (Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ve Fransızların İşgali Üzerine Yapılan Osmanlı Devleti'nin Mısır Seferi, 1798–1802), Tahlil ve Tenkitli Metin*, (İÜSBE, Doktora Tezi), İstanbul 2004; Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Terc: Bekir Sıtkı Baykal, 9, İstanbul 1996, s. 124–135; Abdurrahman b. Hasan Ceberti, *Tarihçe-i Mısır*, çev. Mustafa Behçet, İstanbul 1282; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu, 1774–1923, Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, s. 40–60; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu: 1792–1802*, İstanbul 1939; " Başvekâlet Arşivi'nde Bonapart'ın Akka Muhasarasına Dair Bir Vekayiname", *Tarih Semineri Dergisi*, II (İstanbul 1938), s.3–31; G.Nassi, " 1799 Akka Savunması ve Cezzar Ahmed Paşa", *Tarih ve Toplum*, 82 (İstanbul 1990), s. 24–28; Rıfat Uçarol, aynı makale, s. 246–308.

asker toplamada öncelikli bölgeler bu yöreler oluyordu. Erzurum valisinin bu sıralarda ölmesi ve eyaletin henüz tevcihinin yapılmamış olmasından dolayı talep edilen 20 bin asker Samsun, Trabzon ve Karahisar-ı şarki ve 10 bin asker de Arnavutluk'tan toplanma yoluna gidildi[24].

Trabzon eyaletinden tertip edilen 7300 asker, 1800 yılı ilkbaharında Karadeniz sahillerinden gemilerle toplanarak Samsun'a getirildi. Bu açıdan Samsun, hem kendi bünyesinden asker tertibi ve hem de Trabzon ve Karahisar-ı Şarki ve hatta daha sonra Erzurum ve Tokat'tan gelecek olan askerlerin toplanma yeri oldu. Asker tedariki çok zor bir iş idi. Belirlenen tarihte çok sayıda askeri toplamak ve hazırlamak, onları bir nizam içinde İstanbul'a nakletmek kolay değildi. Toplanacak olan askerlerin günlük giderleri ve masrafları İstanbul'dan gönderiliyordu fakat 20 bin civarında askere günlerce ev sahipliği yapmak da sıkıntılı bir işti. Samsun, sahil kenarında olması ve iç kesimlerle irtibatı olan kavşak noktada bulunması sebebiyle özellikle yarım asra yakın bir zamandır bu külfeti çekmekteydi[25]. Bu amaçla Samsun'a gelen Tokatlı askerler Temmuz 1800 başlarında İstanbul'a geçirilmeyi bekliyorlardı. Ayrıca az sayıda da olsa Erzurum'dan yola çıkan asker, Trabzon üzerinden Samsun'a gelmek üzereydi. 1800 yılı Temmuz'u başlarında Karadeniz sahillerindeki limanlara yığılan çok sayıda asker Samsun'da toplanmış bulunuyordu[26]. Temmuz 1800'de Samsun limanında bulunan 5–6 parça tüccar gemisi 20 bin civarında askerin İstanbul'a nakli için yetersizdi. Kiralanmaları durumunda bu gemiler alacak 800 civarında asker alacak kapasitedeydiler. Bu açıdan Battal Hüseyin Paşa, donanmadan gelecek gemileri beklemekteydi[27]. Battal Paşa'nın ifadesine göre askerler, Eylül 1800 ortalarına kadar Samsun'da ikamet edecekler, burada hazırlıklarını tamamLâdiktan sonra İstanbul'a nakledileceklerdi[28].

Bu sıralarda Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle başlayan savaşta, Napolyon'un 1799 yılında Mısır'dan kaçması ile Fransa'nın gücü kırılmaya başlamıştı. Fakat 1768 yılından beri devam eden savaşlar Osmanlı devletinde iç durumun zayıflamasına sebep olmuştu. Bu vesileyle devletin birçok bölgesinde derebeyleri ve ayanlar türemişti. Bunlardan bir kısmı merkezi otoriteyi dinlemeyerek isyan halindeydi. Arabistan'da Vahhabi isyanından başka, Rumeli'deki isyanlar büyük önem kazanmıştı. Özellikle

[24] BOA. HH. No: *13931* (1214).
[25] Toplanan askerlere altı aylık aylıkları peşin veriliyordu. Arıca İstanbul'a ulaşıncaya kadar günlük tayinatları, peksimet bedelleri İstanbul'dan Trabzon valisi Battal Hüseyin Paşa'ya 74.880 kuruş gönderilmişti. 250 kese de ayrıca ileri gelen yöneticilere hediye olarak gönderilmişti. Hüseyin Paşa, gönderilen paranın azlığını ileri sürerek İstanbul'dan bir yük 49.800 kuruş daha talep etmişti. BOA. *HH*. No: 3448-N (1215)
[26] BOA. *HH*. No: 15362 (1215)
[27] BOA. *HH*. No: 5311 Battal Hüseyin Paşa'nın kaimesi (1215)
[28] BOA. *HH*. No: 3448-O (1215)

Pazvandoğlu'nun isyanı gittikçe büyüyordu[29]. Fransız gailesini de fırsat bilen Pazvandoğlu, devletin zayıf durumundan istifade ile çok sayıda yerleşim birimini kontrolüne almıştı. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, emrindeki ordu ile Mısır'ı kurtarmak üzere hareket ederken, Trabzon ve Samsun'dan Mısır'ı kurtarmak üzere toplanan askerler, Balkanları eşkıyadan temizlemek üzere isyancılar üzerine sevk edildi[30].

3. Tersane Malzemesi Temini

Samsun, donamaya gemi yapımı konusunda ağaç, kereste, kendir teli ve bakır gibi maddelerin temin edildiği bir kentti. Kendir teli, gemi yapımında kullanılan önemli malzemelerdendi. Canik sancağı da kendirin yetiştiği ve yetiştirildiği bir yerdi. Canik sancak beyleri 16. yüzyılın sonlarından itibaren Kendir Mukataası'nı iltizama almak suretiyle göreve tayin ediliyorlardı[31]. Yani her yıl tonlarca kendir teli muhtelif tersanelere Samsun'dan gidiyordu. Mesela, 16. Yüzyılda Sinop tersanesi Samsun'dan kendir teli alan Karadeniz kıyısındaki önemli tersanelerden biriydi[32]. 18. yüzyılda da özellikle savaş dönemlerinde donanmaya gemi yapmak üzere kendir teli, tersanelerin en çok ihtiyaç duyduğu malzemelerdendi[33]. Samsun'da yetişen kendir, sadece ülkenin muhtelif limanlarında bulunan tersanelere gönderilmiyor, ihtiyaç oranında Sinop'tan sonra Karadeniz'in faal tersanelerden biri olan Samsun tersanesi için de satın alınıyordu[34].

1768 yılında Rusya'ya ilan edilen savaştan sonra Kırım'ın elden çıkması üzerine Karadeniz, Osmanlı devletinin tek taraflı kullanımından çıkmıştı[35]. Rumeli ve Anadolu sahilleri Rus tehlikesine açık hale gelmişti. Bu nedenle Osmanlı devleti, asrın sonlarına doğru İstanbul ve Karadeniz sahili kıyılarında bulunan tersaneleri daha işlek

---

[29] Joseph von Hammer, *aynı eser*, s. 123–126; Osmanlı devletinde iç isyanlar için bakınız: Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Dağlı İsyanları* (1791–1808), Ankara 1983; Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme,* Ankara 1997; Özcan Mert, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*, Ankara 1980.

[30] Bu askerlere daha sonra Gümüşhane yöresinden toplanan askerlerde katılarak dağlı asilerinin üzerlerine gönderilmiştir. BOA. *HH*. No: 15332 (1215)

[31] Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 35.

[32] Mehmet Ali Ünal, " XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi için Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 242.

[33] 1768 yılında Rusya'ya ilan edilen savaştan sonra kendir, gemi yapımındaki öneminden dolayı Samsun ahalisinin tersaneye sürekli verdiği bir malzeme olmuştur. Osman Köse, *aynı makale*, s. 277–278; Keza daha önceki dönemlerde olduğu gibi bu asırda da Sinop, Samsun'dan temin edilen Kendir telinin gönderildiği bir tersane olmaya devam etmiştir. İbrahim Güler, " XVIII. Yüzyılda Sinop-Samsun İlişkilerine Ait Bazı Gözlemler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 263.

[34] Mehmet Öz, XV. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 18.

[35] Osman Köse, "Kırım'ın Ruslar Tarafından İşgal ve İlhakı", *Türkler*, 18, Ankara 2002. s. 464-470.

hale getirmeye gayret etti. Avusturya ve Rusya'ya karşı aynı anda savaşın başladığı 1787 yılından itibaren İstanbul'dan Samsun'a gönderilen Tel Mübaşirleri, yoğun bir gayretle kendir teli toplamaya çalıştılar. Halkın elinden telini zamanında, süratle ve çok miktarda toplamak üstün gayreti gerektirdiğinden mübaşirler bazen ödüllendiriliyorlardı[36]. Canik Sancağında kendirin yoğun olarak yetiştiği yerler Çarşamba, Fatsa ve Ünye kazalarıydı. Tel mübaşirleri bu bölgeleri gezerek ahalinin ellerindeki kendir tellerini ihtiyaç oranında topluyorlardı. Mesela Rusya ile savaşın devam ettiği 1791 ilkbaharında denize açılacak olan donanmaya yapılacak gemiler için Samsun'dan 8993 kantar kendir teli toplanması kararlaştırılmıştır. Devlet tarafından bölgede yapılan kendir alımları ihtiyacı karşılamadığı durumlarda, telci tüccarından da alımlar yapılmaktaydı. Fakat İstanbul'da tüccardan yapılan alımlar, Samsun'da üreticinin elinden satın almaktan daha pahalı oluyordu. Bir bakıma Samsun'da kendir alımı yapılırken devletin önerdiği fiyat geçerli oluyordu. III. Selim'in ifadesiyle "*insaf olmayan esnaf makulesinden*" yapılan alımlarda ise pazarlık esastı[37].

Rusya ile savaşın devam ettiği sıralarda Samsun'da iç kargaşa da hüküm sürüyordu. Battal Hüseyin Paşa'nın Ruslara esir düşmesinden sonra Canik Muhassılı bulunan oğlu Hayreddin Bey Samsun'dan kaçmıştı. Hayreddin Bey'in Samsun'dan ayrılması Trabzon valisi Abdullah Bey'in faaliyetleri sonucu ve can korkusundandı. Bu açıdan 1790 yılı Samsun'da kargaşa ve iç asayişin olmadığı bir yıldı. Donanma ihtiyacı için tel toplamak üzere gelen Kapıcıbaşı Abdullah Bey bu nedenle Samsun'a giremeyerek geri döndü[38]. Samsun'daki bu kargaşa sırasında, bundan önce ahaliden toplanan kendir ve kendir telleri yağma edilerek ortadan kaldırıldı. Hayreddin Bey'den sonra muhassıl olarak Samsun'a gelen Ali Ağa'nın, asayişi sağLâdiktan sonraki ilk işi donanma ihtiyacı için bin kantar tel toplayarak İstanbul tersanesine göndermek oldu[39].

Samsun'dan alımı yapılan kendir teli İstanbul'a tüccar gemileri veya kış ayına girmeden İstanbul'a dönmekte olan donanmaya ait gemilerle yapılmaktaydı. Bu

[36] 1789 yılında kendir teli toplamak için Samsun'a gelen Tel Mübaşiri Abdullah Bey, üstün gayretinden dolayı Kapıcıbaşılık ile taltif edilmiştir. Bu başarısı nedeniyle 1790 yılında 8993 kantar kendir telini üreticilerden toplamak üzere tekrar Samsun'a gönderilmiştir. BOA. *HH*. No: 10610, Defterdarın Takriri (1205)

[37] 1990 yılında Samsun'dan alımı yapılan kendir teli yetmeyince İstanbul'daki telci tüccarlarından da 4–5 bin kantar tel alımı yoluna gidilmiştir. 1789 yılında telin kantarı tüccardan 13 kuruş 5 paraya alınırken 1790 yılı için devlet 14 kuruş teklif etmesine rağmen, 17 kuruştan aşağı inmemiştir. BOA*. HH.* No: 9715 (1205)

[38] 1789 yılında Tel mübaşiri olarak Canik'ten kendir teli toplamaya gelen Abdullah Bey üstün gayretlerinin sonucunda Kapıcıbaşılık rütbesiyle ödüllendirilmişti. Fakat 1790 yılında Canik'teki asayişsizlik nedeniyle görevini yamamaması ve şehre girememesi onun beceriksizliğine yorumlanarak rütbesi elinden alınarak görevinden azledildi. BOA. *HH*. No: 10139 (1205); Yerine önerilen Başbakı kulu Hacı İsmail Ağa, III. Selim tarafından ihtiyar bulundu. Edirne Bostancıbaşısı Kapıcıbaşı Ömer Ağa bu göreve tayin olundu. BOA. *HH*. 9869 (1205)

[39] BOA. *HH*. No: 4571 (1205)

açıdan Samsun limanı İstanbul veya Karadeniz'in karşı kıyılarındaki Osmanlı kalelerine geçirilmek üzere zahire, asker ve donanma malzemesini depolama, dağıtımı ve ulaşımı yapmak gibi işlevlerle çok yoğundu[40]. Bunun yansıra Ergani'den çıkarılan ve Tokat'ta işlendikten sonra İstanbul'da tophaneye gönderilecek olan bakır da develer veya diğer yük hayvanlarıyla Samsun limanına ulaştırılarak buradan gemilerle nakliediliyordu[41].

Donanma ihtiyacı için Samsun'ndan temin edilen diğer önemli bir malzeme de keresteydi. Samsun'dan kesilen ağaçlar sadece Samsun tersanesi için kullanılmamaktaydı. Buradan İstanbul'a ve zaman zaman Sinop tersanesine de gönderilmekteydi[42]. 1768 savaşında olduğu gibi daha sonraki dönemlerde de Samsun dağlarından donanma ihtiyacı için kereste kesimi devam etmiştir. Dağlardan kesilen keresteler Kumcağız sahiline getirilerek buradan tersaneye nakliediliyordu. Kerestelerin İstanbul'daki tersaneye nakli genelde donanmaya ait gemilerle yapılıyordu. Barış zamanlarında donanmaya ait gemilerin Karadeniz'e çıkması Rusya tarafından farklı yorumlanacağından nakliyat hakkında, 1797 yılında olduğu gibi Rus elçisi haberdar ediliyordu[43].

4. Samsun'da Kargaşa

18. asrın sonlarına doğru Samsun ahalisinin çektiği sıkıntılardan biri de Anapa Seraskeri olan Battal Hüseyin Paşa'nın Ruslara firarı ile başlayan gelişmelerdir. Battal Hüseyin Paşa, Anapa'da Ruslarla yeterli mücadeleyi yapmamış ve esir düşmüştü. Hatta onun bilerek Ruslara teslim olduğuna dair bilgiler vardı. Samsun'dan Anapa'ya yıllardır zahire ve asker sevkıyatı yapılmasına rağmen Battal Paşa'nın tutumu yüzünden bir netice elde edilmemişti[44].

---

[40] BOA. *HH*. No: 6178 (1205)

[41] BOA. *HH*. No: 4518 (1211); *HH.* No: 4700 (1212): Tokat, 18. yüzyılda bakır metalürjisinde büyük bir merkez haline gelmişti. Binlerce develerle Tokat'a taşınan ve burada tasfiye edilerek çıkarılan has bakır Samsun limanına taşınırdı. Bakır ev eşyaları, silah sanayi, savaş gemilerini kaplamak üzere levha yapımında kullanılırdı. Aynı zamanda bakır ticaretinin de merkezi olan Tokat, bu asırda bakırcılar şehri olarak bilinmekteydi. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 288–289.

[42] Sinop ağaları mükemmel ormanlarıyla bilinmekteydi. 16. asırda burada bulanan mükemmel tersane kendi ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Gemi yapımı için gerekli olan her tür ağaç burada bulunmaktaydı. Mehmet Ali Ünal, *aynı makale*, s. 233–237

[43] 1795 yılında Samsunun Kumcağız sahillerinden nakledilecek keresteler için, tüccar gemileri yetersiz olduğundan donanmaya ait beylik gemilerle nakliyat yapılmıştır. Donanma gemilerinin Karadeniz'e çıkıp çıkmaması İstanbul'da tartışıldıktan sonra gemiler Samsun'a gönderilmiştir. Taşıma işlemi Rusya elçisine de haber verilmiştir. BOA. HH. No: *10863* (1210); *HH*. No: 10767 (1211)

[44] Battal Paşa'nın Ruslara esir düşmesi ve Anapa'nın istilası için bakınız: Ahmed Cevdet, *aynı eser*, s. 133; Ruslara esir düştükten sonra Battal Hüseyin Paşa'dan tehditvari sözler gelmekteydi. İstanbul'a gönderdiği haberlerde "*eğer devlet-i 'aliyye bana bir çare bulursa ne*

Battal paşa'nın firarından sonra Canik Muhassılı olan oğlu Hayreddin Bey'in durumu tehlikeye düştü. Trabzon valisi ve Caniklizadelerin eski hizmetkârlarından Abdullah Paşa, Battal Paşa'nın Ruslara esir düşmesinden cesaretle Hayreddin Bey'i yerinden kovarak bölgeyi kendi hâkimiyetine almak için planlar yapmaktaydı. Bu plan çerçevesinde Abdullah Paşa'nın adamlarından ve Hayreddin Bey'in babası Battal Hüseyin Paşa'nın da bölükbaşılarından Kara Mustafa ve beraberindekiler Hayreddin Bey'e saldırdılar ve görev yerinden kovdular. Hayreddin Bey canını zor kurtararak bindiği bir gemi ile Sinop'a geldi ve başbuğ Süleyman Feyzi Paşa'ya sığındı. Hayreddin Bey'in firarı Samsun'da kargaşayı beraberinde getirdi. Süleyman Feyzi Paşa, İstanbul'a gönderdiği takrirlerde bölgede huzurun sağlanması için Hayreddin Bey'in vezaret rütbesi ve Karahisar-ı Şarki'nin de verilmesi ile Samsun'a muhassıl olarak gönderilmesini önermekteydi. Aksi bir durum olursa Sivas ve Kastamonu'dan toplayacağı askerlerle Hayreddin Bey'i makamına oturtabileceğini söylemekteydi[45].

Hayreddin Bey'in eski görevine tekrar dönmesi için ismi başkaları tarafından da ileri sürülüyordu. Bölgeyi iyi bilen ve Samsun'da asker ve zahire toplamaya memur Ömerpaşazade Abdullah Bey'in İstanbul'a verdiği takrirler bu anlamda önemlidir. Ömer Bey'in 1791 yılı Ocak ayında İstanbul'da öne sürdüğü mütalaalara göre Hayreddin Bey, babası Battal Paşa'nın tavırlarını beğenmeyen biriydi. Aynı zamanda güvenilir ve becerikliydi. Samsun'dan temin edilmekte olan mühimmat ve malzemelerin tedarikini yapacak olan kişi Hayreddin Bey'di[46].

Samsun, başta Anapa olmak üzere savaş süresince değişik yörelere zahire, asker ve çeşitli malzemeler gönderen bir yerdi. Devletin, Hayreddin Bey'den istediği Samsun sahillerini dış saldırılardan korumak, istenildiğinde asker, zahire ve tel ihtiyacını karşılamak ve ekmek yapımını sürdürmekti. Onun Samsun'dan ayrılması ile Anapa'ya gönderilecek olan malzemeler ve mühimmatlar ortada kalmıştı. Hatta Hayreddin Bey'in Samsun'dan çıkarılmasından sonra oluşan kargaşa ortamında limanda bekletilen malzemeler yağmalanmıştı [47].

Hayreddin Bey'i tekrar Samsun'daki görevine iade etme girişimlerinde karşı görüşte olan isim Trabzon valisi Abdullah Paşa'ydı. O, Hayreddin Bey'in Samsun'dan firarına sebep olan gelişmelerin müsebbibiydi. Canik'te ortaya çıkacak kargaşayı yatıştırmak üzere devletin kendisine görev vereceğini ve Battal Paşa'nın esir düşmesinden sonra serasker olarak atandığı Anapa'ya geçmekten kurtulacağını düşünüyordu. Bu açıdan Anapa'ya gitmemek için Tirebolu limanında

---

a'la bulamadığı surette ben edeceğimi bilirim" yollu tehdit sözleri sarf ediyordu. BOA. *HH*. No: 10268 (1205)

[45] Süleyman Feyzi Bey, Samsun'a askerle gitmesi durumunda Sivas'ın da kendisine verilmesini istiyordu. Fakat Sivas eyaleti valisinin seferde olması sebebiyle, seferde olan bir kişinin görev yerinin alınmasının doğru olmayacağı ifade edilerek reddedildi. BOA. *HH*. No: 11477 (1205)

[46] BOA. *HH.* No: 7590, (19 Cemaziye'l-ahır 1205)

[47] BOA. *HH*. No: 10181 (1205); *HH*. No: 7992 (1205)

oyalanmaktaydı[48]. Paşa, Canik'teki gelişmelerle ilgili fikirlerini İstanbul'a ulaştırırken, Hayreddin Bey'in Samsun'a tekrar gelmesi durumunda Anapa üzerinde Ruslara karşı yapacak olduğu mücadelede Samsun yöresinden gerekli zahire ve askeri zamanında kendisine yetiştirmeyebileceğini söylemekteydi. Sinop başbuğu Süleyman Feyzi Bey ve Samsun'dan gelen Ömerzade Abdullah Bey'in takrirleri ulaşıncaya kadar devletin kanaati, Samsun'da oluşan yönetim boşluğu ve kargaşanın Trabzon valisi Abdullah Paşa'nın görüşü alınarak düzeltilmesi yolundaydı. Fakat onlardan gelen takrirler ve bilgiler, Hayreddin Bey'in Samsun'dan kaçışını planlayanın Abdullah Paşa olduğunu gösterdi[49].

İstanbul'da, görevi başına dönmesi için oluşan olumlu düşüncelere rağmen Hayreddin Bey Samsun'da sevilmeyen bir yöneticiydi. Görevi boyunca ahaliye kötü davranmıştı ve baskıcı bir yönetim uygulamıştı. Bir kısım devlet erkânı tarafından tekrar aynı görevine dönmesi teklif edilmesine rağmen, onun gidişine Samsun halkı sevinmişti. Firarından hemen sonra beraberinde yöredeki din adamlarından Hasan Efendi ile beraber İstanbul'a gelen Akçay Müftüsü Hacı İbrahim Efendi, Hayreddin Bey'in Samsun halkına yaptığı eza ve cefaları şikâyet etmekteydi. Müftü, onun yerine İstanbul'dan kadirşinas birinin muhassıl atanmasını istiyor veya bu da olmazsa Battal Hüseyin Paşa'nın Orduda bulunan oğlu Ali Bey'in Samsun ve Tayyar Bey'in de Karahisar'a tayinini halk adına talep ediyordu. Eğer bunlar gönderilirse yanlarına İstanbul'dan birer de Kapıkethüdası talep etmekteydi. Müftünün şikâyet için İstanbul'a gelmesi Hayreddin Bey'in halk tarafından sevilmediğini göstermektedir. Fakat bu sıralarda İstanbul'da yapılan müzakereler sonucu Canik muhassıllığının tekrar Hayreddin Bey'e verilmesi kararlaştırılmıştı. Devletin tercihini Hayreddin Bey'den yana koymasının çeşitli nedenleri olabilir. Her şeyden önce Hayreddin Bey'in mensup bulunduğu Caniklizadeler, yarım asırdır Samsun'un da dâhil olduğu Trabzon vilayetini yönetmekteydiler. Bölgeyi iyi tanımaktaydılar ve halk üzerinde bir otorite tesis etmişlerdi. Bu dönemde, uzun yıllardır Rusya ile devam eden savaşlar ve iktisadi sıkıntılar, merkezi yönetimde gevşemeyi beraberinde getirdiğinden taşra vilayetlerde otorite tesis eden yöneticilere ihtiyaç vardı. Aynı zamanda savaş ortamında bulunulması dolayısıyla, merkezden gelen askeri ihtiyaçlar noktasındaki istekleri ve vergileri temin edecek yerel yönetimler esastı. Bu açıdan dönemin önemli ve güçlü ayan ailesi Caniklizadelerden devletin kolayca vazgeçmesi kolay değildi. Halktan gelen olumsuz kanaatlere ve isteksizliklere rağmen devlet, tavrını bu sebeplerle yine Caniklizadelerden yana koyarak Hayreddin Bey'i görevine iade etti. Yalnız Müftünün ricasıyla Hayreddin Bey'e halka iyi davranması için ferman gönderildi[50].

[48] BOA. *HH*. No: 11318 Abdullah Paşa'ya gidip gelen Tatar İbrahim'in takriri (1205)
[49] BOA. *HH*. No: 11253, Sadrazam tahriratından madde (1205)
[50] BOA. *HH.* No: 11204 (1205); Hayreddin Bey'in vezaret rütbesi isteği ise kabul görmedi. HH. BOA. *HH.* No: 10998 (1205)

Trabzon Valisi Abdullah Paşa'nın aleyhte olmasına rağmen Hayreddin Bey, Sinop başbuğu Süleyman Feyzi Efendinin askeri yardımıyla 1991 yılında Canik'e geldi ve görevine başladı. Kedisine Canik halkına zulüm etmemesi ve iyi davranması tembihlendi[51]. Fakat aynı yıl kardeşi Mikdat Paşa ve Trabzon valisi Abdullah Paşa ile beraber idam edildi[52].

Hayreddin Bey'in idamı ve babası Battal Hüseyin Paşa'nın esaretinden sonra Samsun'da yerel yöneticilerden kaynaklanan kargaşa sona erdi. Fakat 1799 yılında Battal Hüseyin Paşa, Rus Çarı I. Pavel'in ricası üzerine affedilerek kendisinin Trabzon eyaleti, oğlu Tayyar Bey'in de Canik ve Amasya sancaklarına atanmasıyla Samsun'da yerel yönetimden kaynaklanan sıkıntılar tekrar ortaya çıktı. Battal Paşa, Trabzon'u oğluna bırakarak Canik sancağını malikâne olarak aldı ve Erzurum eyaleti valisi oldu. Samsun'un yönetiminin tekrar Battal Paşa'ya verilmesi halk tarafından iyi karşılanmadı. Samsun'a bağlı on sekiz kaza halkından "*ulema, suleha, ağayan ve işerleri*" İstanbul'a gönderdikleri arzuhallerinde ne pahasına olursa olsun Battal Paşa ve oğlunu istemediklerini ifade etmekteydiler. Ahalinin İstanbul'a gönderdikleri arzuhallere cevap gelmedi. Çünkü sancağın yönetimi Battal Paşa'ya verilmiş bulunuyordu. Canik'e gelen haberler, Battal Paşa'nın Canik tarafına gelmek için ordu topladığı ve ahali üzerinde çok kıyım yapacağı yönündeydi. Samsun'a ulaşan bu haberler halk arasında bir söylenti olabilirdi fakat Genç Ağa'nın Samsun'un yeni yöneticilerini makamına davet için Trabzon'a gönderdiği görevlinin Battal Hüseyin Paşa tarafından idam edilmesi, söylentileri haklı çıkaracak mahiyettedir. Battal Paşa'nın bundan önceki sicili halk üzerinde ister istemez korku ve paniğe sebep oldu. Genç Ağa, halkın ileri gelenlerini toplayarak onları teskin etti. Fakat Battal Paşa söylentileri haklı çıkaracak şekilde davranışlar sergileyerek Samsun'un yönetimini teslim aldı[53]. Merzifon ve Amasya taraflarında yaptığı tedhişlerde çok sayıda insan yaşamını yitirdi. Onun göreve başlar başlamaz korku salan bir yönetim tarzı sergilemesi beklenen bir gelişmeydi. Fakat bu sıralarda İstanbul'a gönderdiği yazılarda Samsun'da oluşturduğu gergin havanın aksine bilgiler vermekteydi. Takrirlerinde, kendisinin devlet otoritesini tesis etmek üzere hareket ettiği ve karşısında olan herkesi de "*hain*" ve "*müfsid*" olarak nitelediği görülmektedir[54].

İstanbul'daki merkezi yönetimin bu sıralarda taşralarda cereyan eden gelişmelerle ilgilenecek durumu yoktu. Devletin baktığı tek şey, içine düştüğü gaileler içinde ihtiyacı olan asker, zahire ve meblağın temin edilmesi ve istenilen merkezlere

[51] BOA. *HH*. No: 9602 (1205); *HH.* No: 9546 (1205); *HH*. No: 10216 (1205)

[52] Abdullah Paşa idam edildikten sonra malı devlet tarafından müsadere edildi. Samsun'daki çoğu eşyalarını beraberinde götürdüğü tespit edildi. Amasya ve Merzifon'da olan çiftlikleri hanımına, Samsun'da olan çiftlik ve hayvanları da devletçe müsadere edildi. BOA. *HH*. No: 8683 (1205); Ayrıca bu idamlar ve mahiyeti için bakınız: Ahmed Cevdet, *aynı eser*, s. 254.

[53] BOA. *HH*. No: 1982 Canikli Genç Ağa'nın kaimesi (29 Muharrem 1214)

[54] BOA. *HH*. No: 3228 Trabzon valisi Battal Paşa'nın kaimesi (3 Rebi'u'l-ahır 1214)

gönderilmesiydi. 1798 yılından beri devlet, Mısır'ın Fransa tarafından işgali gailesiyle uğraşmaktaydı. Bu sıralarda Mısır'ın kurtarılması için oluşturulan orduya askeri ve iktisadi yönlerden en çok desteği veren idari birimlerden biri Canik sancağıydı. Dikkatlerin uzun zamandır dış meselelere çevrilmesinden dolayı da çeşitli eyaletlerde isyan olayları baş göstermişti. Rumeli'de oluşan isyanlardan başka Karadeniz sahil boyundaki yerleşim birimlerinin hepsi derebeyleri ile doluydu ve bu derebeyleri fırsat buldukça yerel yönetimlere ve merkezi idareye kafa tutmaktaydılar. Mesela Ordu'da Şeyhoğlu Abdullah, Giresun, Bulancak, Espiye, Keşap ve Tirebolu arasında faaliyet gösteren Gedik Ali oğlu İbrahim, Dizdaroğlu Ahmed, Kel Ali oğlu Süleyman, Hacı Bekiroğlu ve Dedeoğlu adlı kişiler asrın sonlarına doğru bölgede nam salmış derebeyleri ve eşkıya liderleriydi. Bunlar, emirlerindeki eşkıyalarla şehirleri basmaktaydılar. 1797 yılında Canik muhassılı Genç Ağa'nın en çok başını ağrıtan konu, idaresi altındaki bölgeyi ihlal eden bu eşkıyalardı. Ordu'da 1797 yılında Battal Paşa'ya ait konaklar yine bölgenin meşhur eşkıyası Şeyhoğlu Abdullah tarafından yakılmıştı. Bu açıdan Battal Paşa'nın Samsun'da yarattığı şiddet gailesi İstanbul tarafından fark edilecek durumda değildi. Aksine, idaresi altına aldığı bölgede istikrar ve huzuru sağlaması ve İstanbul'dan gelecek talepleri karşılaması takdir edilecek konulardı[55].

Battal Hüseyin Paşa'nın yönetiminde Canik'ten Mısır için toplanan askerler Pazvandoğlu eşkıyası üzerine sevk edildi. Battal Paşa'nın 1801 yılında ölmesinden sonra göreve devam eden oğlu Tayyar Mahmut Paşa döneminde de Samsun halkı onun kötü idaresi yüzünden rahat bir hayat süremedi. Merkezi yönetime ters düşen Tayyar Paşa, 1805 yılında görevden alınınca isyan etti. Alaçam, Bafra, Kavak ve diğer kazalardan topladığı 15 bin askeriyle devleti epeyce uğraştırdı. Samsun halkı onun 1806 yılında Kırım'a kaçmasına kadar can ve mal korkusuyla yaşadı. Tayyar Paşa'nın topladığı askerler Samsun yöresinin insanlarıydı. Onun isyan ettiği dönemde bölgede ziraat ve ticaret durma noktasına geldi. Tayyar Paşa'yı tenkil için Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa görevlendirildi. Devlet ve asi durumuna düşen Tayyar Paşa arasında kalan halk, bu mücadelede en çok zarara uğrayan kesim oldu.[56].

5. Samsun'un Dış Saldırılara Karşı Tahkimi

1787 yılında Rusya ve Avusturya ile savaş başlayınca Samsun dış saldırılara açık hale geldi. Anapa kalesine ve İstanbul'a gönderdiği zahire, asker ve mühimmatlarla stratejik bir liman şehri oldu. Özelikle Anapa'da Ruslara karşı yürütülen savaşın lojistik desteği Samsun'dan sağlanıyordu. Karadeniz'de faaliyet gösteren Rus donanmasının kolaylıkla vuracağı bir hedefti. Osmanlı donanmasının Karadeniz'de seyr halinde olduğu zamanlarda Samsun, dış saldırılara karşı tehlikede sayılmazdı. Fakat donanmanın kış ayı girerken İstanbul'a dönmesi üzerine tüm

[55] BOA. *HH*. No: 2753-A, Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa'nın takriri (3 Cemaziye'l-ahır 1212)
[56] BOA. *HH*. No: 4059, Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa'nın takriri (15 Muharrem 1221); HH. No: 4057, Yusuf Ziya Paşa'nın takriri (21 Muharrem 1221); *HH*. No: 4079-A (1221)

Karadeniz sahili ve Samsun, Rus saldırılarına açık hale geliyordu. Savaşın ilk yılı olan 1788 yılı sonunda Canik muhassılı Hayreddin Bey, Samsun'un muhtemel Rus saldırılarına karşı korunması için iki bin tüfekli asker, 40–50 kantar siyah barut, 30–40 küçük ve orta top, mermi, askerlere aylık 100 para ve günlük tayinatlar verilmesi önerisinde bulundu. Bu yöndeki öneri Battal Hüseyin Paşa tarafından İstanbul'a iletildi. Fakat Battal Paşa, Samsun ve Samsun halkının güvenliğini ailevi menfaatleri için devletle pazarlık yapma durumuna getirdi. Devletin, ekonomik zafiyetini ve savaş içindeki yetersizliğini fark eden Battal Paşa, oğullarına bir takım rütbeler ve payeler verilmesi durumunda Samsun'un askeri ihtiyaçlarını karşılayacaklarını ve Giresun-Samsun arasındaki sahili koruyacaklarını ifade etmekteydi. Ona göre Canik Muhassılı olan oğlu Hayreddin Bey'e Mirahur-ı evvel veya Kapıcılar kethüdalığı ve diğer oğlu Tayyar Mahmud Bey'e de Kapıcıbaşılık verilmesi halinde Samsun için bu isteklerden vazgeçecekler, top ve siyah barut hariç tüm ihtiyaçları kendileri karşılayacaklardı. Tayyar Mahmut Bey'e istediği rütbe verilerek, top ve barut da Samsun'a gönderildi[57]. 1768 yılından beri devam eden savaş devlet ekonomisini zayıflatmıştı. Osmanlı yöneticilerinin savaş sırasında bir kısım savaş giderlerini taşra yönetimlerinin üzerine atmasında bunun da etkisi vardır[58].

Giresun'dan Samsun'a kadar olan sahil boyundaki yerleşim birimlerinin savunması her şeyden önce denizden gelecek saldırılara karşı koymak için yeterli asker ve cephaneyle mümkündü. Canik muhassılı Hayreddin Bey, Giresun-Samsun arasındaki iskele ve limanları Rus saldırılarına karşı korumak üzere bazı noktalara yeni kule ve palangalar yapmak için İstanbul'a müracaat etti. Yapılacak olan kule ve palangaların içine konulacak asker, top ve cephaneyle sahilden gelecek tehlikelere karşı konulabilirdi. 1789 yılında Rusya ve Avusturya ile savaşın yoğun olarak devam ettiği bu dönemde Samsun'dan gelen bu isteklerin karşılanmasına imkân yoktu. Devletin elindeki mevcut barut, donanma gemileri ve Samsun'dan çok daha öncelikli

[57] BOA. *HH*. No: 8286 (1203)

[58] 1768–1774 savaşı Osmanlı maliyesini çok yıprattığı için savaşın bitiminden sonra iç borçlanmaya gidilmiştir. 1787–1797 yılı savaşları ise ekonomi için bir yıkım olmuştur. Bu dönemde ilk defa olarak Fransa, Hollanda, İspanya ve Fas gibi devletlerden dış borç alınması teşebbüsüne gidilmiş, fakat Fransız ihtilalinin Avrupa'da yarattığı güçlükler sebebiyle bir netice alınamamıştır. Fas'ın ise dış borç verecek ekonomiye sahip değildi. Ekonomideki bu kötü gidişle beraber asrın sonlarına doğru paranın değerinde de büyük düşüş oldu. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. 207–211; Abdurrahman Şeref, " Ecanibden İlk İstikraz Teşebbüsümüze Aid Birkaç Vesika", *TOEM,* V/30 (İstanbul 1333), s. 321–337; Mehmet Genç, "Esham", *TDVİA*, XI (1995), s. 376–380; Ali İhsan Bağış, " III. Georg Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ekonomi Siyaseti 1760–1815", *Türk İngiliz İlişkileri 1583–1984 (400. Yıldönümü)*, Ankara 1985, s. 43–52; Savaş döneminde bütçe giderlerini karşılamak için halkın elindeki altın ve gümüş eşya belli bir bedelle devlete satılmaya mecbur tutulmuştur. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1998, s. 274; Osmanlı maliyesinin savaş dönemlerindeki durumu ve borçlanmalar için bakınız: Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Y.Yıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, İstanbul 1986, s. 77–138.

stratejik kale ve noktaların ihtiyaçlarını zor karşılayacak miktardaydı. Top ve mühimmat isteği de, tedariki anında ve kolay yapılacak bir iş değildi. Kaldı ki 1789 yılından itibaren donanmaya ait gemilerden beşi Anadolu ve beşi de Rumeli sahillerinde sürekli hareket halindeydi. Sahili Rus saldırılarına karşı sürekli tarassut altında tutuyorlardı. Bu nedenle Hayreddin Bey'den gelen kale ve palanga yapımı istekleri kabul görmedi. Padişaha ve İstanbul'daki Osmanlı yöneticilerine göre mevcut yerel idareciler, bulundukları bölgelerin muhafazasını kendi imkânları ile yapmak zorundaydılar ve bu taahhütlerle göreve getirilmişlerdi. Bu sebeple de Samsun'dan gelen istekler İstanbul'da uygun görülmedi[59].

Karadeniz sahilinde Samsun'un, 1787 yılında savaşın başlamasından sonra yoğunluğu artmış ve geçmiş yıllara göre önemi de fazlalaşmıştı. Kent, asker, zahire ve mühimmatın yığınak ve toplanma merkezi olmuştu. Bu açıdan sahilde güvenliği en çok önem kazanan yerleşim birimi de Samsun'du. 1790 yılında Samsun kalesinin fiziki yapısı ve tahkimi fevkalade iyiydi. Askeri, stoklanmış yiyeceği, barut ve topları yeterliydi. Bir çatışma durumuna hazırlık olmak üzere tabyalar, siperler ve istihkâmların eksiği yoktu. Samsun'dan asker ve zahire toplanması ile vazifeli olarak kente gelen ve bölgede göreviyle ilgili tetkiklerde bulunan Kapıcıbaşı Ömerzade Abdullah Bey'in 1791 yılında İstanbul'a dönünce sadarete verdiği takrirden anlaşıldığına göre, Samsun kalesinde eksik olan tek şey topçu askerleridir. Kalede, muhtemel Rus saldırılarına karşı top atışı yapmayı bilen neferat yoktu. Gönderilecek 20 kadar topçu bu ihtiyacı rahatlıkla görebilecekti. Samsun'un haricinde olan kalelerin ise asker ve mühimmat yönlerinden eksikleri vardır[60].

Canik Muhassılı Hayreddin Bey, Samsun'un ve Karadeniz sahil boyundaki kentlerin, limanların ve iskelelerin korunmasına yönelik palangalar ve kuleler yapılması teklifi kabul görmemesine rağmen, 1790 yılında kale yapılması gerekli yerleri ve muhtemel masraflarını çıkararak İstanbul'a tekrar müracaatta bulundu. Karahisar-ı Şarki hududundan itibaren sahil boyunda bazı noktalara yapılması öngörülen kaleler taştan ve ağaçtan olacaktı. Bunlar Samsun'da Kalyonburnu'nda taştan büyük bir palanga, Samsun dahilinde bazı noktalara yapılacak yedi ağaçtan kule ve Karahisar-ı Şarki hududunda yapılması teklif edilenlerle beraber toplam 12 kule ve palangadan ibaretti. İstanbul'dan Hassa mimarlarının gerekli incelemeleri yapmasından sonra gerek olduğunda yapılması kararı çıkarak hayata geçirilemedi[61].

Samsun'a kale yapımı konusundaki yazışmaların devam ettiği sıralarda Hayreddin Bey'in görev yerini terk ederek Sinop'a kaçması, bu konuyu unutturdu. Onun Samsun'dan ayrılması şehrin ve sahilin güvenliğini tehlikeye soktu. Özellikle bu

[59] BOA. *HH*. No: 8556 (1204);
[60] BOA. *HH*. No: 11483, Dergâh-ı'âli kapıcıbaşılarından Ömerzade Abdullah Bey'in takriri (1205)
[61] BOA. *HH*. No: 15959 (1205)

sıralarda Anapa'ya yoğun olarak süren zahire, mühimmat ve asker nakli, İstanbul'a da zahire, kereste, bakır ve tel sevkıyatı aksamaya başladı. Samsun ve Kumcağız limanlarında yığılı bulan mühimmat, korumasız kalan sahilde Rusların hücumuna açık hale geldi[62]. Daha sonra Hayreddin Bey tekrar görevine döndü fakat 1991 yılında idam edildi. 1792 yılında Ruslarla Yaş Andlaşması'nın imzalanması ile Karadeniz sahil boyu ve Samsun için denizden gelecek tehlike ortadan kalkmış oldu. En azından bu durum 1806 yılında Rusya ile tekrar başlayan savaşa kadar böyle devam etti.

Sonuç

19. asra girerken Samsun örneğinde görüldüğü üzere kentlerin savaşlara katkıları çok değişik türdedir. Asker ve gıda maddeleri, kentlerin savaş zamanları merkezi yönetime temel katkılarıdır. Bunun yanında kentlerin yöresel özelliğine göre değişik katkı çeşitleri görülmektedir. Samsun, ormanları bol ve kendir yetiştiren idari bir birim olduğu için donanma için kereste, kendir ve kendir telini devlete yaptığı katkılar olarak görmek mümkündür. Bununla beraber bu malzemelerin toplanması, hazırlanması ve limanlara nakliyesi noktalarında hep halkın yardımına müracaat edilmektedir. Kentlerin asker, zahire ve askeri amaçlı malzeme katkıları olmadan devletin dış saldırılar karşısında bir yararlılık göstermesi imkân dışıdır. Bunun yanında Samsun'dan çok uzaklarda cereyan eden savaşın lojistik desteğine yönelik ikmal hazırlıklarında, savaşın yükü ve sıkıntısı kentin en ücra birimlerine kadar hissedilmektedir.

19. asra girerken, devletin tüm dikkatini cephelere vermesinden ötürü taşra kentlerinde güvenlik azalarak çeşitli eşkıyalık hareketleri ortaya çıkmıştır. 18. asrın genel özelliği olan ayanlar daha da güç kazanarak merkezi yönetim üzerinde her istediğini yapar duruma gelmişlerdir. Ayanların, merkezi yönetimin dikkatini başka tarafa çevirmesinden kaynaklanan fevri yönetim anlayışları halk üzerinde bir baskı unsuru olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Canik'te yönetime hakim olan Caniklizadeler bunun bir örneğidir.

[62] BOA. *HH*. No: 7563, Anapa Seraskeri Abdullah Paşa'nın takriri (1205); HH. No: 35528 (1205); HH. No: 7591 (1205)

TANZİMAT SONRASINDA SAMSUN ÇEVRESİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN KİLİSE VE MEKTEP İNŞA VE TAMİR FAALİYETLERİ

Mucize ÜNLÜ[*]

İslâm devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul eden gayrimüslim semavi din mensuplarına "zımmî" denilmektedir.[1] "Zımme", koruma, sahip çıkma, bir kimsenin emniyetini taahhüt etme anlamına gelmektedir. Yani zımmîler Müslümanların zimmetindedirler ve devletin egemenliğini kabul ettikleri sürece can, mal, namus ve ırzları koruma altındadır[2]. Bu anlayış çerçevesinde Osmanlılar her cemaate kendi inanç, örf ve adetlerine göre bir düzen kurma imkânı vermiştir. Devlet cemaatlerin dinî işlerine karışmamıştır. Kamu düzenini ilgilendiren konularda İslâm hukuk kurallarına tâbi olan gayrimüslimler evlenme, boşanma, miras gibi konularda ise kendi özel hukuk kurallarına tâbi tutulmuşlardır[3].

Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren gerçekleştirilmeye çalışılan bu sisteme "millet sistemi" denmiştir. Millet sisteminde, bireylerin toplumdaki statüsünü belirleyen unsur din ve bazı durumlarda mezhep idi ve toplum inanç temeline göre çeşitli milletlere ayrılmıştı. Her milletin kendi inancına göre ibadet ve ayinini tam bir serbesti içerisinde yaptığı bu yapılanmada ibadet yerlerinin dokunulmazlığı hususu fermanlarla tespit edilmişti. Devlet, ibadet yerleri ve bunlara bağlı kurumların yönetimini millet teşkilatlarına bırakmıştı. Millet liderleri, hükümet ile gayrimüslim tebaa arasında resmî aracı konumundaydı[4].

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u aldıktan sonra Ortodoks Kilisesi'ne geniş imtiyazlar vermiş, İstanbul Patrikliği Bizans İmparatorluğu zamanında sahip olmadığı kadar yetkilerle donatılmıştı. Ortodoks Patrikliği'nden sonra Ermeni-Gregoriyen[5] topluluğuna, Musevîlere ve Katoliklere de kendi toplumları üzerinde aynı yetki

---

[*] *Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Ed. Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi*.

[1] Claude Cahen, "Zimme", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1986, s. 566.

[2] Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı*, C. IV, Ankara 1999, s. 208-209.

[3] Cevdet Küçük, "Osmanlıda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* C. IV, İstanbul 1985, s. 1010.

[4] Bilal Eryılmaz*, Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 10-13, 34; Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", Çev: Ahmet Günlük*,Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, s. 1002; Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı*, C. IV, s. 236-241.

[5] Fatih'in İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne verdiği hak ve imtiyazlar, Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne de verilmiştir. Yavuz'dan sonra gelen Osmanlı padişahları da her ihtiyaç olduğunda bu bölgedeki gayrimüslim halk için çeşitli hak ve imtiyazları düzenleyen fermanlar göndermişlerdir. (Şükran Yaşar, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. I, S. 2, Manisa 2003, s. 112.

tanınarak cemaatler arasında bir denge sağlamıştı[6]. Bu düzen içinde gayrimüslimlerin inanç, ibadet ve öğrenim hürriyetlerine dokunulmamıştır. Yalnız askerlik hizmetine karşılık "cizye" adı verilen bir baş vergisi ödemişlerdir. Bu şekilde, millet sistemi sayesinde çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup topluluklar yüzyıllarca bir arada yaşayarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir[7]. Ancak, Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve buna paralel gelişen hadiseler neticesinde bu sistemin birer parçası olan unsurlar, devletten yüz çevirmişlerdir.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarında yoğun propaganda faaliyetlerine başlayan Batılı devletler, kapitülasyonlarla elde ettikleri imtiyazlara dayanarak Osmanlı tebaası gayrimüslimler üzerinde bir himaye sistemi oluşturdular. Bu konuda ilk adımı atan Fransa, Osmanlı Devleti'nden elde ettiği ticarî kapitülasyon haklarına dinî cemaat haklarını da ilâve ettirdi. Üstelik 1740'ta imzalanan ve devamlı muahede şekline getirilen kapitülasyon antlaşması ile Fransa'ya verilen dinî haklar teyit edilerek genişletildi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması[8] ile de Rusya'ya bazı imtiyazlar verildi. Daha sonra ise Protestan ülkeler Fransa ve Rusya'nın faaliyetlerine katıldılar. Bütün bu devletler Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarında himayeci bir yaklaşım takip ederek gayrimüslimleri vazgeçilmez bir ortak olarak gördüler. Bu şekilde Batı kültürü ile temas eden ve onların himayeci politikası sayesinde zenginleşen gayrimüslimler, bağımsızlık arayışına girdiler [9].

Gayrimüslimler, millet sistemi çerçevesinde belli bir düzen içinde yaşarlarken, Fransız İhtilâli'nin getirmiş olduğu milliyetçilik akımının da etkisiyle bu düzen 19. yüzyıldan itibaren bozulmaya başladı. Batılı devletlerin kışkırtma ve destekleri sonucunda gerçekleşen Yunan bağımsızlığı ile millet sistemi çatlamaya başladı. Oysa buna sebep olan Rumlar, İmparatorluk içinde diğer milletlere oranla daha fazla nüfusa sahip olduklarından daha ön plânda yer almışlar, önemli görevlere getirilmişlerdi. Dış ticaret Rumların elinde idi. Eflak-Boğdan'a Fener'in soylu Rum ailelerinden prensler gönderilmekteydi. Avrupa ile münasebetlerin gelişmesine

---

[6] Coşkun Üçok, "Tanzimat'tan Önce Osmanlı Devleti'nde Hukuk*", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* C. II, s. 575-76. Nitekim Rum Patrikhanesi'nin Fatih'ten sonra kazandığı haklar sayesinde devlet içinde devlet olduğu, Doğu Ortodoks mezhebi içindeki Hıristiyanların ırz, namus, servet ve vicdan hürriyetinin İstanbul Kilisesi liderinin elinde olduğu, kısaca medenî ve siyasî hayata ait olan görevlerin yerine getirilmesinde Patriğin hiç bir kayda tâbi bulunmadığı ifade edilmektedir. (Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, İstanbul 1999, s. 133).

[7] Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", s. 209-210; Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, C. IV, s. 221.

[8] Bu antlaşmanın 14. maddesine göre Rusya, İstanbul'da Beyoğlu mahallesinde Rus-Grek Kilisesi adıyla bir kilise yapacaktı. Ancak bu antlaşma maddesine rağmen antlaşma metninin mübadelesi sırasında Osmanlı Hükümeti halkın böyle bir kilisenin yapımına karşı gelebileceğini belirterek söz konusu maddenin uygulanmasından vazgeçilmesini istemiştir. Rusya da sonunda bu maddeyi tehir ettiğini bildirmiştir. (Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki),* Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 1997, s. 217).

[9] Küçük, "Osmanlı'da "Millet Sistemi" ve Tanzimat", s. 1013-1015.

paralel olarak tercümanlık görevlerine de Rumlar atanmışlardı. Fakat gayrimüslimlere tanınan bütün bu ayrıcalıklar, ileriki dönemlerde İmparatorluktan kopmaları engellemek için yeterli olmadı. II. Mahmut "*Ben teb'anın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevîsini de havrada fark ederim. Aralarında başka günâ fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavîdir ve hepsi hakikî evlâdımdır*" şeklindeki yaklaşımıyla bozulan düzeni yeniden sağlamaya çalıştıysa da başarılı olamadı[10]. Hatta O'nun hükümdarlığının son yıllarında İmparatorluktan kopma eğilimleri Türk olmayan Müslüman topluluklar arasında da başladı. Bu gelişmeler artık eskisi gibi çeşitli din ve mezhepten milletleri kaynaştırma imkânı olmadığını gösteriyordu[11]. Yani devletin güçlü zamanında iyi işleyen millet sistemi, devlet zayıfladıkça yıkılmayı hızlandıran önemli etkenlerden biri oldu. Gittikçe güçlenen milliyetçilik duyguları gayrimüslimlerde de millî devlet kurma isteğini ortaya çıkardı. Böylelikle 19. yüzyıla kadar dinî karakter taşıyan milletler artık ulusçu ideallere sahip oldular[12].

Eski gücünü kaybeden Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanları ile gayrimüslimlere birtakım yeni haklar vererek hem ayrılıkçı eylemleri önlemeye hem de Batılı devletlerin siyasî desteğini kazanmaya çalıştı. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile tüm Osmanlı uyruklarının can, mal, ırz, konut dokunulmazlıkları güvence altına alınmış, gayrimüslimleri Müslümanlar ile eşit tutan düzenlemelere yer verilmiştir. Tanzimat'ın gayrimüslimler için getirdiği önemli bir yenilik de dinî reisleri ve kocabaşıları vasıtasıyla idarede söz sahibi olmalarıydı. Kocabaşıların, Tanzimat meclislerine resmen üye olarak kabul edilmeleri, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında eşitlik politikası izlenmesinin bir göstergesiydi[13].

18 Şubat 1856'da imzalanan Islahat Fermanı[14] ise sadece gayrimüslimlerin hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeleri ihtiva ediyordu. Gayrimüslimlere daha önce tanınmış olan can, mal, ırz, namus emniyeti, din, mezhep ve eğitim hürriyetleri ile imtiyaz ve muafiyetler bu fermanla da aynen tanıyordu. Islahat Fermanı hükümlerine göre, gayrimüslimlerin ibadetlerini serbestçe yapabilmeleri için gerekli tedbirler alınacak ve kimsenin ibadetini

---

[10] Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı*, C. IV, s. 198.

[11] Küçük, "Osmanlı'da "Millet Sistemi" ve Tanzimat", s. 1014.

[12] Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),* Ankara 1996, s. 10.

[13] Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* C. VI, s. 1540.

[14] Bu ferman, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde zikredildi. Islahat Fermanı'nda vadedilen reformların bu şekilde devletlerarası bir belgede zikredilmesi büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmasını daha da kolaylaştırdı. Fermanın ruhbana ait emlakı koruma, mevcut kiliseleri tamir veya yeniden inşa etme yetkisine ait hükümlerine harfiyen uyulmuştur. (Engelhardt, s. 221-224).

yapmasına mani olunmayacaktı. Bir yerleşim yerinde oturanların çoğunluğu aynı mezhebe mensupsa kilise, okul, hastane, mezarlık gibi yerlerin onarımında zorluk çıkarılmayacak, yeniden yapılması gerektiğinde padişah iradesi alınacaktı. Yani gayrimüslim ibadet yerlerinin tamiri için padişahtan izin alma zorunluluğu kaldırılmış, sadece yeniden inşa durumlarında izin mecburî kılınmıştı[15]. Zikredilen ferman hükümleri aynı zamanda zımmîlerin devlet hizmetine dahil edilerek, ehliyet ve kabiliyetlerine uygun memuriyetlerde çalıştırılmalarını, askerî okullar dahil bütün okullara kabul edilmelerini ve kendi bünyelerinde çeşitli okullar açabilmelerini temin ediyordu. Aynı şekilde zimmîlerin yerel meclislerde temsili hususu da bu ferman ile düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler ile gayrimüslimler, Müslümanlardan daha iyi duruma geldiler. Böylece ekonomik güçlerinin yanı sıra yavaş yavaş siyasî haklara da kavuşmuş oldular[16].

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının kendilerine tanıdığı haklardan yararlanan Osmanlı gayrimüslimleri, yeni ibadet yerleri açarak ya da eskilerini tamir ederek dinî alanda, yeni okullar tesis ederek sosyal alanda, meclislerde yer alarak da idarî alanda faal bir konuma geldiler. Bu yapılanmayı Canik Sancağı'nda da görmek mümkündür. Ülke genelinde olduğu gibi bu sancakta da Tanzimat sonrası başlayan faaliyetler imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiş ve tespit edilebildiği kadarıyla Samsun ve çevresi gayrimüslimleri, söz konusu faaliyetlerinde fazla bir güçlükle karşılaşmamışlardır.

1855 yılında Bafra kazası Rumları, Osmanlı yönetimine başvurarak Aya Marine adlı kiliselerinin 60 yıl önce orada 50-60 Rum hanesi mevcutken inşa edildiğini ancak, Rum nüfusun artarak 200 haneyi geçmesi sebebiyle artık ihtiyaca cevap vermediğini ve geçen süre zarfında ibadet yerlerinin harap olduğunu dile getirmişlerdir. Ayrıca kiliselerinin çukur bir yerde olması sebebiyle yağışlı havalarda içeriye su dolduğunu, bu sebeple rutubet ve çamurun eksik olmadığını ve ayin yapmakta güçlük çektiklerini belirtmişlerdir. Bu olumsuzluklar nedeniyle sözü edilen kiliselerini genişleterek yeniden inşa edebilmek için izin talep etmişlerdir. Bu talep üzerine yapılan incelemeler sonucunda, söz konusu kilisenin reaya mahallesinde ve

[15]Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi, s. 65; Küçük, "Osmanlı'da "Millet Sistemi" ve Tanzimat", s. 1017; Bozkurt, s. 55-56. Gayrimüslimlerin ibadethaneleri ve bunlara ait vakıflar devletin koruyuculuğu altında olmasına rağmen, Tanzimat dönemine kadar gayrimüslimlerin yeni ibadethaneler inşa etmeleri yasaktı. İbadethanelerinde yapacakları tamir ve tadilat faaliyetleri için ise izin almaları gerekiyordu. İzin alınmadan yapılan tadilat engelleniyor ve sorumluları cezalandırılıyordu. Tadilat için merkeze yapılan müracaatlar ise incelendikten sonra genelde onaylanıyordu. (Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair, *Osmanlı*, C. IV, s. 259). Ancak bütün padişahların kilise tamirine izin verdikleri, hatta yeni kilise inşasına izin veren padişahların dahi bulunduğu ifade edilmektedir. (Bozkurt, s. 22).

[16] Bozkurt, s. 57; İlber Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s. 47, 70-71.

Müslüman hanelerinden uzakta olduğu anlaşılmış ve belirttikleri ölçüleri aşmamaları kaydıyla kiliselerini yeniden inşa edebileceklerine dair irade çıkmıştır[17].

1862 yılında Samsun kazası metropoliti Safranpos benzer bir gerekçe ile Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak kazaya bağlı dokuz köydeki kiliselerin harap olduğunu belirtmiş ve tamirat için izin talep etmiştir. Yapılan yazışmalarda kiliselerden beşinin eski haliyle, dördünün de genişletilerek tamir edilmek istendiği belirtilmiştir. Konuyla ilgili olarak gerekli araştırma yapılmış ve söz konusu kiliselerin eskiden beri Rum milletine ait olduğu, ilâve edilecek kısımların hariçten mahaller olmayıp kiliselerin avluları içinde yer aldığı ve Müslüman mahallesine uzak olduğu anlaşılmıştır. Bu durumda tamir ve genişletilmelerinde sakınca bulunmadığı sonucuna varılmış ve sözü edilen kiliselerle ilgili istek onaylanmıştır. Ayrıca metropolitin, Kavak kasabasında Hıristiyanlara ait bir arsa üzerine ahşap bir papaz odası inşa etme isteğine de onay verilmiştir[18].

1869'da Bafra kasabası Rumları, bu defa Saklı Mahallesi'nde Aya Vasil adıyla yeni bir kilise inşa edebilmek için izin talep etmişlerdir. Gerekçe olarak kiliselerinin halk için yeterli olmamasını göstermişlerdir. İnşa etmek istedikleri kilisenin ölçüleri ile üzerine bina edileceği arsayı da tespit ettiklerini bildirmişlerdir. Talepleri onaylanmış ve kiliseyi inşa etmişlerdir. Bir yıl sonra da aynı kilisenin koridorunun genişletilmesi için izin istemişlerdir. Osmanlı yönetimi, mahallî yöneticilere, kilise tamir ve inşalarında aranan şartları ihtiva etmesi halinde inşaya engel olunmamasını bildirmiştir[19]. Yine aynı yıl içinde Alaçam Nahiyesi Rumlarının Pergelli Mahallesi'ndeki Aya Sova adlı kiliselerinin genişletilerek tamir edilebilmesi için irade çıkmıştır[20]. Bir ay sonra bu defa Kavak Nahiyesi'nin Karaçam Köyü'ndeki Aya Yorgi adlı Rum kilisesinin yeniden inşası gündeme gelmiştir. Kiliselerinin harabiyeti sebebiyle ayin yapılamaz hale geldiğini dile getiren Kavak Rumlarının da müracaatlarına olumlu cevap verilmiştir[21].

Samsun ve çevresinde ibadet yerlerini onarma ya da yeni ibadet yerleri açma yönündeki talepler daha sonraki yıllarda da artarak devam etmiştir. 1873 yılında Çarşamba Kazası Rumları, Metamorfos adlı kiliselerini yeniden inşa edebilmek için başvuruda bulunmuşlardır. Konu ile ilgili incelemeyi müteakip, gerekli uyarı ve

---

[17] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Hariciye (İ.HR.), Nr. 126/6338*, 18 Kanûn-ı Evvel 1272/ 29 Kasım 1855.

[18] BOA, *İ. HR*., *Nr. 194/ 10953*, 24 Muharrem 1279/ 21 Temmuz 1862. Aynı tarihli irade ile Selanik Sancağı dahilinde ve Gelibolu Kazası'nda iki kilisenin tamirine, Silistre Kazası dahilinde de üç kilise inşasına izin verilmiştir.

[19]BOA, *İ. HR., Nr. 247/ 14700*, 26 Şevval 1287/ 17 Ocak 1871.

[20]BOA, *İ. HR., Nr. 250/14893*, 6 Cemaziye'l-Evvel 1288/ 23 Temmuz 1871. Aynı tarihte Selanik Vilayeti Nevrekop Kazası ve İslimye Sancağı Berkos Kazası'nda iki Rum kilisesinin de genişletilerek yeniden inşasına ruhsat verilmiştir.

[21]BOA, *İ. HR., 251/14915*, 19 Cemaziye'l-Evvel 1288/ 5 Ağustos 1871. Aynı tarihli irade ile Siroz Kasabası Başkale Mahallesi'ndeki Rum kilisesinin tamirine de izin verilmiştir.

hatırlatmalar yapıldıktan sonra Çarşamba Rumlarının başvurusuna olumlu cevap verilmiştir[22]. Alaçam Nahiyesi'ndeki Rumlar da 1889 yılında kiliselerinin mevcut nüfus için yetersiz olduğunu gerekçe göstererek, yeni bir kilise inşa etmek istediklerini bildirmişlerdir. Sözü edilen kilise eski temeli üzerine değil yeni bir araziye inşa edilmek istendiğinden bu konuda daha titiz bir araştırma yapılmıştır. Adı geçen nahiyede, 180 hanede 1.127 Rum nüfusunun kayıtlı olduğu ve kilise inşası için kullanılacak arazinin Kostanti adlı bir Rum'a ait bulunduğu tespit edilmiştir. Rumlar, kilisenin inşası için gerekli olan 40 bin kuruşun iane yoluyla karşılanacağını taahhüt etmişlerdir. Bu durumda kilisenin inşası için bir sakınca olmadığına kanaat getirilmiş ve daha önceki kilisenin yaklaşık olarak iki katı büyüklüğünde yeni bir Rum kilisesinin inşasına izin verilmiştir[23].

Samsun ve çevresinde Rumların yanı sıra Ermenilerin de ibadet yerleri ile ilgili olarak başvuruları olmuştur. 1888 yılında Terme Kazası Sarayköy'de oturan Ermenilerin bu yönde bir müracaatı söz konusudur. Sarayköylü Ermeniler, köylerinde Zeytunoğlu Karabet Ağa'ya ait arsa üzerine, inşa masrafları kendileri tarafından karşılanmak üzere ahşaptan bir kilise yapma isteklerini Osmanlı yönetimine iletmişlerdir. Başvurularında, Sarayköy'de bir kilise yapılmasının kendi gereksinimlerini gidermenin yanı sıra hem "Ermeniyân-ı metbuâ-yı sâdıka"nın maruz kaldığı ibadet yerine ulaşım güçlüğünü ortadan kaldıracağını, hem de kasabanın gelişmesine katkı sağlayacağını belirtmişlerdir. Yapılan tahkikat sonucunda adı geçen köyde 100'e yakın Ermeni bulunduğu ve kasabada başka bir kilisenin olmadığı tespit edilmiştir. Gerek meskûn olan Ermeniler gerekse kasabada misafir olarak bulunanların Sarayköy'e 5 saat uzaklıkta başka bir köydeki kiliseye gidip geldiği anlaşılmıştır. Bu durumda bölgedeki Ermenilerin gerçekten kiliseye ihtiyaçlarının olduğuna kanaat getirilmiş ve masrafı servet sahipleri tarafından karşılanmak kaydıyla kilisenin yapımına engel olunmaması mahallî yöneticilere bildirilmiştir[24].

Gayrimüslimlerin ibadet yerlerinin tamir veya yeniden inşası konusundaki talepleri zaman zaman olumsuz sonuçlanabilmiştir. Söz gelimi Samsun'un Ökse Köyü Rumları uzun süreden beri mabet olarak kullandıkları kiliselerinin harap olduğunu ve çatısının yıkıldığını belirterek eski şekliyle tamir edebilmek için izin istemişlerdir. Ancak Rumların bu kilise ile ilgili olarak verdikleri ölçülerin doğru olmadığı anlaşılınca tamir için onay verilmemiş ve hazırlanan ilâmın usulüne uygun şekilde yeniden düzenlenmesi istenmiştir[25]. Yani Ökse köyü Rumlarının talebine olumsuz cevap

[22]BOA*, İ. HR., 261/15619*, 8 Şevval 1290/ 29 Kasım 1873. Bu tarihte aynı zamanda Selanik Vilayeti Karaferye Kazası'ndaki Rumlar için yeniden bir kilise inşasına da onay verilmiştir.
[23] BOA*, İrade Dahiliye (İ.DH.), Nr. 1149/ 89592*, 22 Zilhicce 1306/ 18 Ağustos 1889.
[24] BOA*, İ. DH., Nr. 1120/ 87547*, 22 Cemaziye'l-Evvel 1305/ 4 Şubat 1888.
[25] BOA, *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.), Nr. 32/37*, 28 Cemaziye'l -Evvel 1266/ 11 Nisan 1850.

verilmesi, ibadet yerlerine yönelik bir tavır olmayıp Rumların tamir etmek istedikleri kilise ile ilgili olarak hatalı bilgi vermelerinden kaynaklanmıştır[26].

İnşa edilecek kilisenin yeri hususu da anlaşmazlık konusu olabilmekteydi. Kiliselerin gayrimüslimlere ait araziler üzerine bina edilmesi gerekiyordu. Bu hususa örnek bir anlaşmazlık Çorum'da yaşanmıştır. Çorum Kazası'nda[27] sakin Ermenilerin yapmakta oldukları kilisenin yerine Müslüman halk itirazda bulunmuştur. Bunun üzerine Ermeni Patrikhanesi devreye girmiş ve kilise yapılacak yerin Beyleroğlu Hoca Agob'un mülkü olduğunu belirtmiştir. Bu durumda mahallî idarecilerden konunun araştırılması istenmiştir[28].

Benzer bir problem Havza kasabasında yaşanmıştır. Rum metropoliti tarafından Kiremit Ocağı denen yerde ruhsatsız olarak yapımına başlanan kilise ve mektep inşaatı mahallî yönetim tarafından durdurulmuştur. Söz konusu kilise, Amasya metropolitinin yeni inşa ettirdiği hanın bir köşesine yapılmak istenmekte ve han içindeki iki odanın mektep olarak kullanılması düşünülmekteydi. Kilise inşa edilmek istenen yerin, adı geçen metropolitin uhdesinde olduğu ve inşa masraflarının kendisi tarafından karşılanacağı anlaşılmıştır. Öte yandan bu tarihte Havza'da yerleşik 8-10 Rum olmasına rağmen kaplıca münasebetiyle kasabaya çok sayıda Hıristiyan gelip gitmekteydi. Ayrıca kasaba civarında 20'yi aşkın köyde Hıristiyan nüfus vardı ve bunlar ayin için çevre köylere gitmek zorundaydı. Bunun üzerine kasaba halkı Aya Varvara adıyla yeni bir kilise inşa edebilmek için müracaatta bulunmuşlardır. Edinilen bu bilgiler doğrultusunda kilisenin inşasına izin verilmiştir[29].

Benzer şekilde Fatsa'daki gayrimüslimler, kasaba sahilinde Rum ve Ermeni kiliselerinin avlusu etrafına duvar inşa ettirirlerken bölge liman reisi ve maiyetindekiler onlara engel olmaya çalışmışlardır. Bu esnada mahallî yetkililerin kasabada bulunmaması Rum metropoliti ve etrafındakileri cesaretlendirmiş ve liman reisine saldırmışlardır. Liman reisi, konuyu mahkemeye intikal ettirmiştir. Hatta sonuç alamayınca meseleyi hükümet merkezine iletmiştir. Bunun üzerine Canik Mutasarrıflığı'na durumun soruşturulması ve edinilen bilgiler doğrultusunda gereken muamelenin yapılması bildirilmiştir[30].

---

[26] Osmanlı yönetimi kiliselerin yanı sıra kilise malları ve rahiplerin korunması hususuna da önem vermiştir. Merkezden gönderilen hükümlerde kadılar bu konuda sıkça uyarılmışlardır. (Fahri Sakal, "Osmanlı Devleti'nde Zımmiler Hakkında Bazı Bilgiler", *Akademik Açı*, 1996/1, Samsun, s. 165.

[27] Çorum Kazası bu tarihte Ankara Mutasarrıflığı'na bağlıdır.

[28] BOA, *Amedi Mektubi-i Umumi (A. MKT-UM), Nr. 451/85,* 17 Receb 1277/ 29 Ocak 1861.

[29] BOA, *İ. HR., Nr. 274/16632*, 23 Cemaziye'l-Ahir 1294/ 4 Temmuz 1877. Aynı tarihte Manastır Sancağı Serfice Kasabası'nda yanan bir kilisenin yeniden inşa edilebilmesi için de izin verilmiştir.

[30] BOA*, Dahiliye Nezareti Muhâberat-ı İlmiye İdaresi (DH. MUİ), Nr. 83/58*, 28 Mart 1326/ 10 Nisan 1910.

Gayrimüslimlerin, ihtiyaç duydukları ve kilise müştemilatından olan mektepler konusunda da talepleri olmuş ve Osmanlı yönetimi bu konuda da gerekli kolaylığı göstermiştir. Örneğin Bafra kazası Rumlarının, kendi cemaatlerine ait olup, ruhanî reisleri adına kayıtlı olan arsa üzerine yeniden bir mektep inşa etme isteklerine müsaade edilmiştir[31]. Yine aynı dönemde Rum Patrikliği, Çarşamba kasabasında Rum kilisesinin avlusu içinde yeniden bir mektep inşa etmek amacıyla müracaatta bulunmuştur. Mektebin gerçekten harap olduğu anlaşıldığından, yıkılarak kilise avlusundan ayrılan mülk arsa üzerine yarı kârgir olarak inşa edilmesinde bir sakınca olmadığı sonucuna varılmıştır. Mektebin inşası için sarfı gereken 500 liranın 250 lirasının Rum cemaati maarif sandığından, 150 lirasının eski mektebin satılacak enkaz bedelinden, kalan 100 liranın da kilise sandığından karşılanması kararlaştırılmıştır. Bu durumda sözü edilen mektebin "emsallerine uygun olarak" inşası için irade çıkmıştır. Ancak mektebin faaliyete geçmesinden sonra Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesi hükümlerine uyulması hatırlatılmıştır[32].

Samsun ve çevresinde, Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin yanı sıra ecnebiler de ibadet yerleri ve eğitim kurumları ile ilgili taleplerde bulunmuşlardır. 1876 yılında Fransa tâbiiyetinde bulunan Kapuçin rahipleri, Samsun'da bulunan kiliseleri ve manastırı yeniden inşa etmek istemişler ve Fransız Sefareti'ni devreye koymuşlardır. Söz konusu kilise, tahminen 1856 yılında İngiliz konsolosunun girişimiyle yaptırılarak Kapuçin cemaatine verilmiştir. Eski ahşap bir binadır ve burada Fransız tebaası iki rahip bulunmaktadır. Mühendis Artin tarafından hazırlanan krokiler ve beyan edilen ölçüler incelemeye alınmıştır. Yapılan araştırma sonucunda, tamire ihtiyaç olduğu tespit edilince gerekli ruhsat verilmiştir[33]. Fransız Sefareti, Amasya'da[34] da bazı inşa faaliyetleri için girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede, Bayezid Paşa Mahallesi'nde Cizvit rahiplerine ait arsa üzerine bir kilise ve bir erkek mektebi, Pirinççi Mahallesi'nde bir mektep, bir manastır ve rahibelerin ikametgâhı için bir bina inşa etmeyi talep

[31] BOA, *DH. MUİ, Nr. 125/13,* 18 Şaban 1328/23 Ağustos 1910.

[32] BOA, *İrade Maarif (İ.MF.), Nr. 17/1328.Z.3,* 3 Zilhicce 1328/ 6 Aralık 1910. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 129. maddesine göre; Osmanlı ülkesinde cemaatler ya da ecnebiler tarafından açılan mekteplerin masrafları ya müesseseleri ya da bağlı oldukları vakıflarca karşılanır. Bu mekteplerde görev yapacak muallimlerin Maarif Nezareti ya da mahallî maarif idaresinden şehâdetname alması gerekir. Mekteplerde adaba ve politikaya mugayir ders okutulmaması için, ders cetvelleri ve kitapların Maarif Nezareti veya mahallî idareden tasdik ettirilmesi zorunludur. Bunun için taşrada vilayet idaresi, İstanbul'da ise Maarif Nezareti tarafından resmî ruhsat verilir. Bu şartlar yerine getirilmedikçe bu tür mekteplerin açılmasına ve devamına izin verilmez, hilafında hareket edenler engellenir. (Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, *Düstur*, C. II, I. Tertip, Matbaa-i Amire 1290, s. 204-205).

[33] BOA, *İ. HR., Nr. 270/16289*, 26 Cemaziye'l-Evvel 1293/ 18 Haziran 1876; R. Vadala, *Samsun'un Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Çev: Şahin Koç, Paris 1934, s. 16.

[34] Amasya bu tarihte Sivas Vilayeti'ne bağlıdır.

etmiştir. İnşa edilecek binaların masrafları kendileri tarafından karşılanacaktı. Yapılan değerlendirme sonunda belirttikleri ölçüleri aşmamaları kaydıyla ruhsat verilmiştir[35].

I. Dünya Savaşı yıllarında gayrimüslimlere ait çeşitli binalara el konulmuş ve bu binalar çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Bu durumda Ecnebiler, reformlarla kendilerine sunulan hakları öne sürerek bu uygulamaya itiraz etmişler ve şikâyette bulunmuşlardır. 1914 yılı Kasım ayında Amasya'dan Ermeni Katolik rahibi Oseb tarafından "müsta'celdir" ifadesiyle Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderilmiştir. Bu telgrafta, Latin ve Ermeni Katolik Kilisesi ruhbanına ait binanın valilik emriyle kendilerine bırakılması gerekirken mahallî idare tarafından Müslümanların kullanımına verildiği ifade edilmiş ve mağduriyetlerinin giderilmesi istenmiştir[36]. Benzer şikâyetler artmış olmalı ki Sivas Vilayeti'ne merkezden gönderilen yazıda, Amasya'da Cizvit rahiplerine ait kilisenin kapatılıp, iki rahibin kovulduğuna dair duyumlar alındığı belirtilerek bilgi istenmiştir. Sivas Valisi, cevabî yazısında rahiplerin sürülmediğini, kendi rızalarıyla gittiklerini belirtmiştir. Ayrıca, bahsedilen kilisenin dışarıda bir yerde olduğunu ancak el konulan müesseseler arasında sözü edilen kilisenin eklerinden sadece bir şapelin bulunduğunu bildirmiştir. Buna rağmen, bu konuda merkeze müracaatlar devam etmiştir. Amasya'da Cizvit rahiplerine ait mektep, manastır, bahçe gibi yerlere, mahallî idarece el konduğu, Latin cemaati ile Ermeni Katoliklerine ufak bir kilise bırakıldığı, Paskalya yortusundan bir süre önce mutasarrıfın kiliseyi kapatarak rahipleri kovduğu ve böylece Katoliklerin ayin yapmasının engellendiği ifadeleri yinelenmiştir. Bu şikâyetler üzerine, Sivas Vilayeti'ne kilisenin eskiden olduğu gibi ibadete açılmasının zorunluluğu hatırlatılmış ve sözü edilen şapelde ayin yapılmasına imkân verilmesi istenmiştir. Ancak sözü konusu şapelin, iptidaî mektebi olarak faaliyetini sürdürdüğü ve Ermeni Katolik cemaatinin başka bir yer tedarik ederek orada ayin yaptığı anlaşılmaktadır[37].

Benzer içerikli bir durum Samsun'da vuku bulmuştur. Dahiliye Nezareti, Canik Mutasarrıfı ile yaptığı yazışmada Samsun'daki Protestan kilisesinin kapatıldığını haber aldıklarını belirterek gerekçesini sormuştur. Mutasarrıfın ifadesine göre, sözü edilen kilise 1855'te Murat Andon adlı bir kişi tarafından, Müslüman mahallesinde yapılmış ve belli bir bedel karşılığında kilise mütevellisi Kirkor Simonyan'a bırakılmıştır. Ancak diğer muameleleri yapılmayarak o haliyle kalmıştır. Yani kilise, "berat-ı aliye" tâbi değildir. Üstelik kilise vaizleri, Ermeni milletindendir. Canik Mutasarrıfı bu açıklamaları yaptıktan sonra Ermeni Protestan cemaati iç bölgelere sevk edildiği için diğer

[35] BOA, *DH. MUİ., Nr. 22-2/6,* 9 Şaban 1327/ 26 Ağustos 1909.
[36] BOA*, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube (DH. EUM. 5. Şb.), Nr. 4/49,* 15 Teşrîn-i Sânî 1330/ 28 Kasım 1914.
[37] BOA, *DH. EUM. 5. Şb. 14/52*, 8 Şaban 1333/ 21 Haziran 1915.

mezheplerin müesseseleri gibi bu kilisenin de muhafaza altına alındığını ifade etmiştir[38].

Bir süre sonra bu defa merkeze, Samsun'daki Kapuçin rahiplerine ait manastırın mektebe çevrildiği ve manastırın bitişiğindeki kilise ile arasına duvar inşa edildiği konusunda şikâyette bulunulmuştur. Çünkü bu durum gayrimüslimler arasında kilisenin kapatılmak istendiği endişesine yol açmıştır. Canik Mutasarrıfı ise kilise yakınına duvar inşa edilerek mektep ile kilisenin irtibatını kesmeyi amaçladıklarını belirterek bu faaliyetin Avusturya tebaasından olan rahibin bilgisi dahilinde yapıldığını bildirmiştir[39].

Gayrimüslimlerin şikâyet ve başvurularına rağmen Canik Mutasarrıflığı'nın Hıristiyan müesseselerinin kullanımına yönelik uygulamaları savaş yılları boyunca devam etmiştir. 1917 Yılı başında Samsun'da Marlist Dolyan rahiplerine ait Fransız Frerli (erkek) Mektebi, mekteb-i sultanî; Sen Jozef De la Parsiyon rahiplerine ait Fransız Sörlü (kız) Mektebi de posta ve telgrafhane olarak kullanılmaktaydı. Kapuçin rahiplerine ait Katolik kilisesine fermanı mevcut olduğundan el konmamış, fakat manastırın mekteb-i sultanî yapılmasına karar verilmiştir. Latin kabristanına da dokunulmamıştır[40]. Ermeni kilisesi Müslüman göçmenler için sığınak, bütün Rum kiliseleri de depo, sinema, mağaza vs. olarak kullanılmıştır[41].

Buraya kadar verilen bilgi ve örneklerden anlaşılacağı üzere Samsun ve çevresinde yaşayan gayrimüslimler, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nın sağladığı reformlardan istifade ederek yeni ibadet yerleri ve okullar açabilmek, mevcut olanları onarmak ya da genişleterek yeniden inşa etmek yönünde faaliyet içersine girmişlerdir. Kilise onarım ya da inşası için öncelikle devletten izin talep etmek gerekmekteydi. İzin dilekçelerinde yapımı istenen kilisenin ölçüsü, inşa edileceği yer, bu yerin kime ait olduğu ve çevresinde ne tür binalar bulunduğu gibi hususların açıkça belirtilmesi beklenmekteydi. Gayrimüslimlerin, dinî liderleri vasıtasıyla Osmanlı yönetimine ilettikleri dilekçeleri merkeze ulaştıktan sonra, durumu araştırmak üzere bölgede keşif yapılması gerekliydi. Bunun için görevlendirilen mühendis veya başka bir uzman, kilise yapılmak istenen yer hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlamaktaydı. Nitekim bu konuda hükümetin üzerinde hassasiyetle durduğu bazı hususlar vardı. Öncelikle tamir ya da inşa talebine konu olan kilisenin müracaatta bulunan millete ait olması gerekiyordu. Kilise yapılacak yer, Müslüman mahallesinde ya da yakınında olmamalıydı. Eklenecek kısmın kiliseye ait olmayan arazi üzerinde inşası problem teşkil edebiliyordu. Ayrıca, kilisenin yapımının o bölgeye veya herhangi bir kişiye zarar vermemesi hususu, üzerinde durulan noktalardandı. Bu konularda bir problem

[38] BOA, *DH. EUM. 5. Şb., Nr. 15/19*, 2 Ramazan 1333/ 15 Temmuz 1915.
[39] BOA, *DH. EUM. 5. Şb., Nr. 81/29-A,* 16 Muharrem 1334/ 25 Kasım 1915.
[40] BOA, *DH. EUM. 5. Şb., Nr. 33/4*, 17 Kanûn-ı Sânî 1332/ 30 Ocak 1917.
[41] Vadala, s. 20, 22.

olmadığı takdirde inşa için talep edilen izin verilmiş, fakat bazı uyarılarda bulunulmuştur. Sözgelimi, ruhsat talep edenlerin beyan ettikleri ölçüleri aşmamaları, inşa masraflarının iradede belirtilen usule uygun olarak karşılanması, milletten zorla para toplanmaması ve halkın herhangi bir şekilde bunaltılmaması hususları özellikle vurgulanmıştır. Bu konuda mahallî idarelere inşa süresince yapılan uyarılara uyulmaması halinde verilen izni iptal etme yetkisi tanınmıştır[42]. Tamir ve inşada olduğu gibi, kiliseler çevresinde yapılmak istenen mekteplerle ilgili taleplere de genellikle olumlu cevap verilmiştir. Bunun karşılığında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin ilgili maddelerine uyulması istenmiştir.

17. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Devleti bariz bir şekilde zayıflamaya başlamış ve bu durum Avrupalı devletlerin dikkatini Osmanlı topraklarına yöneltmiştir. Batılı devletler kapitülasyonların kendilerine sağladığı ayrıcalıklardan yararlanarak Osmanlı mülkünde iktisadî, kültürel ve dinî faaliyetlerini artırmışlardır. Bu faaliyetlerinde gayrimüslimleri kendilerine ortak ve distribütör edinmişler ve kendi yararlandıkları imtiyazlardan onları da faydalandırmaya çalışmışlardır. Bu düşünceden hareketle her bir devlet kendi mezhebinden olan topluluğun himayesini üstlenerek Osmanlı idaresinden onlar adına reformlar talep etmeye başladılar. Neticede Tanzimat ve Islahat Fermanları ile zımmîler dinî, idarî, hukukî ve sosyal alanlarda birtakım haklar elde ettiler. Bu çerçevede en çok kullanma eğiliminde oldukları haklar, mektep ve ibadethane yapım ve onarımı alanlarında olmuştur. Türkiye'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Samsun ve çevresinde de gayrimüslimlerin bu sahadaki faaliyetlerini tespit edebiliyoruz.

Kaynakça

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1.Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube.

2. Dahiliye Nezareti Muhâberat-ı Umumiye İdaresi.

[42]Tanzimat sonrasında gayrimüslimlerin ibadet yerlerini onarma ya da yenilerini inşa etme faaliyetleri Anadolu'nun yanı sıra Balkan vilayetlerinde de hız kazanmıştır. Bu bölgede de kilise tamir ya da inşasına yönelik müracaatlarda yukarıda belirtilen prosedüre uyulması beklenmiş ve şartlar yerine getirildiğinde talep edilen izin verilmiştir. (Zafer Gölen, "Tanzimat Dönemi'nde Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri", *Belleten,* LXV/242 (Nisan 2001), s. 228: Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2002, s. 82). İngiltere'nin Yanya konsolosu William G. Abbott, Eylül 1860 tarihli raporunda, Tanzimat'tan sonra gayrimüslimlerin dinî durumunda çarpıcı bir gelişme olduğunu belirterek kiliselerin yapım ve onarımı hususunda ivedilikle izin verildiğini, Hıristiyanların inançlarını yaşamada sınırsız özgürlüğe sahip olduğunu ve ibadet yerlerine bütün Müslümanların saygı gösterdiğini ifade etmiştir. (Selahi Sonyel, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayrimüslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri", *Tanzimat'ın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara 1994, s. 349-350.

3. Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi.

4. İrade Dahiliye.

5. İrade Hariciye.

6. İrade Maarif.

7. Mektubi Kalemi Umum Vilayet.

Resmi Yayınlar

Düstûr

Araştırmalar

ADIYEKE, Nuri, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s. 255-261.

BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslüm Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914),* Ankara 1996.

CAHEN, Claude, "Zımme", *İslâm Ansiklopedisi*, C. XIII, İstanbul 1993, s. 566-571.

DAĞLI, Yücel-Cumhure Üçel, *Tarih Çevirme Klavuzu*, C.V, Ankara 1997.

Engelhardt., *Tanzimat ve Türkiye*, Çev: Ali Reşad, İstanbul 1997.

ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s.197-206.

ERYILMAZ, Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı,* C.IV, Ankara 1999, s. 236-241.

ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul 1992.

GÖLEN, Zafer, "Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri" *Belleten*, LXV/242 (Nisan 2001), s.215-248.

İNALCIK, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1985, s.1536-1544.

KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması (Oluşumu-Tahlili-Tatbiki*), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1997.

KURAT, Yuluğ Tekin, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, C. IV, Ankara 1999, S.217-222.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi",*Osmanlı,* C.IV, Ankara 1999, s.208-216.

KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı'da Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*

Türkiye Ansiklopedisi, C.IV, İstanbul 1985, s.1007-1024.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.

SAKAL, Fahri, "Osmanlı Devleti'nde Zımmiler Hakkında Bazı Bilgiler", *Akademik Açı,* 1996/1, Samsun, s. 160-171.

SHAW, Stanford, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlık Sorunu", Çev: Ahmet Günlük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IV, İstanbul 1985, s.1002-1006.

SONYEL, Selahi, "Tanzimat ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Gayrimüslim Uyrukları Üzerindeki Etkileri",*Tanzimat'ın 150. Yılı Uluslar arası Sempozyumu. Ankara: 31 Ekim-3 Kasım*, Ankara 1994, s.339-351.

ÜÇOK, Coşkun, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devleti'nde Hukuk", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1985, s.574-579.

ÜNLÜ, Mucize, *Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912),* Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 1992.

VADALA, R., *Samsun'un Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Çev: Şahin Koç, Paris 1934.

YAŞAR, Şükran, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. I, S. 2,* Manisa 2003, s. 105-115.

CANİK'TE ASAYİŞ (1911–1914)

*Osman KÖSE**

Giriş

Amasya, Tokat ve Sivas gibi Karadeniz'e gıda ulaşımını sağlamada ve deniz yoluyla gelen erzak ve mühimmatı iç bölgelere sevk etmede bir köprü rolünü üstlenen Canik mutasarrıflığı, stratejik bir öneme sahip bulunmaktadır. Canik, bir liman şehri olması ve bu önemli konumu dolayısıyla 19. Yüzyıldan sonra günden güne faal bir duruma geldi. Buna paralel olarak da nüfusu çoğalmaya başladı. Nüfusun artmasına eşdeğer olarak ve bölgenin sosyal yapısı gereği asayişi ihlal eden olaylar da özellikle II. Meşrutiyetin ilanından sonra artmaya başladı.

Canik'in nüfusu 1831 yılı sayımlarına göre 40.935'i Müslüman ve 14.808'i gayr-ı Müslim olmak üzere 55.743 iken, araştırmamıza konu olan dönem içinde yer alan 1914 yılında bu rakam 265.950'si Müslüman ve 127.342'si gayr-ı Müslim olarak toplam 393.292 olarak kendini göstermektedir[1]. Nüfus, yaklaşık 90 yıllık bir dönem içinde yedi kat bir artış göstermiştir. Bu radikal artışın sebebi, normal nüfus artışından başka, gruplar halindeki göçmen gruplarının özellikle 1877–78 Osmanlı-Rus savaşı[2] ve daha sonraları da Balkan Harbi esnasında[3] diğer bölgelerde olduğu gibi Canik'e yerleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Canik sancağında asayişi ihlal edecek kadar dikkati çeken olaylar, özellikle birinci dünya savaşından sonra gözlenmektedir. Bunun sebebi de Karadeniz bölgesinde Pontus devleti kurmak hayalinde olan Rumların, Osmanlı devletinin savaş içinde olmasını fırsat bilerek silahlı isyan hareketine girişmelerindendir.

Bizim inceleyeceğimiz Balkan harbinden birinci dünya savaşının başladığı tarihe kadar olan dönem içinde, Canik'te Rumların silahlı faaliyetleri başlamamıştı. II. meşrutiyetin verdiği serbest ortamdan istifade eden Rumlar, İstanbul'daki Rum Ortodoks patrikhanesinin de teşvikleriyle, özellikle 1908 yılından sonra teşkilatlanma faaliyetleri içine girdiler. Aynı yıl bütün Anadolu'ya şamil olmak üzere silahlı eylem yapmaya yönelik Müdafaa-i Meşruta adında bir teşkilat kurarak propagandaya başladılar. İktisadi açıdan önemi dolayısıyla ve ticarete pek müsait olduğu için kurulacak Pontus devletinin payitahtı yapılacağından, Canik'teki örgütlenmelere

* *Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.*

[1] Bu gayr-ı Müslim nüfustan 98.739'u Rum, 27.058'i Ermeni, 261'i Katolik, 1257'si Protestan ve 27'si Yahudi'dir. Nedim İpek, "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10, (Samsun 1997), s. 147.

[2] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1890),* Ankara 1994, s. 109; "Kafkaslardan Anadolu'ya Türk Göçleri (1877–1900), *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi,* 6, (Samsun 1991), s. 97.

[3] Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912–1913),* Ankara 1994, s. 79.

önem verdiler. Bu amaçla dışarıdan 30 bin Hıristiyan getirtilmek suretiyle Canik'e yerleştirilmiştir[4]. Canik'teki Rumların asayişsizliği genelde Birinci Dünya Savaşının çıkmasıyla başladığından Pontus faaliyetleri bizim incelememiz dışında bulunmaktadır. Bu nedenle güvenliği tehdit eden adi şekavet olaylarını incelemeye çalışacağız. İncelememizi 1914 yılına kadar getirmemizin sebebi de bu tarihten sonra bölge asayişini etkileyen en önemli gelişmenin, *"Pontus meselesi"* dahilinde olan Rum şekaveti olmasından kaynaklanmaktadır.

1. Asayişi Tehdit Eden Olaylar

Osmanlı hukukunda suça *"cerime"* denmekte ve suç, Allah'ın yasaklayıp, hakkında ceza tayin ettiği bir fiil veya terk şeklinde tarif edilmektedir. Cerimenin eş anlamlısı olarak bazen cinayet kelimesi kullanılmaktadır. Cinayet aslında insanın malına, ırzına veya bir başka varlığına yönelik yasak fiiller demek ise de, eski hukuk terminolojisinde daha ziyade cana yönelik yasak fiiller için kullanılmaktadır. Suçun kendi içinde tasnifleri vardır. Türk devletlerinde ve hatta Tanzimat'tan beri değişmeden takip edilen en önemli tasnif, suçların had, cinayet (kısas veya diyet gerektiren suçlar) ve ta'zir suçlan diye yapılan tasniftir[5]. Bu gruplama 1858 tarihli ceza kanunnamesinde cinayet, cünha ve kabahat diye ifade edilmiştir[6]. İnceleyeceğimiz olaylardaki suç çeşitleri sancak ve kazalarda tutulan cetvellerde bu tasnifler altında zikredilmiştir.

Osmanlı devletinde 1878 yılından itibaren her kaza dahilinde cereyan eden olaylar bir cetvel halinde her ay sonu hazırlanarak ertesi ayın ilk haftasında kazanın bağlı olduğu livaya gönderiliyordu. Livada hazırlanan aynı türdeki cetvel ile kazalardan gelen cetveller yine bir hafta zarfında vilayet makamına ve oradan da bir hafta içinde Dahiliye Nezareti'ne gönderiliyordu. Olayları istatistikî bir şekilde ortaya koyan bu cetvellerin gönderilmesinde ihmali görülenlerin, görevlerinden azl veya çeşitli cezalara çarptırılmaları öngörülüyordu. Mutasarrıf veya kaymakamlarda bu yönde bir ihmalkârlık olursa, bir daha buna meydan verdirmemeye yönelik olarak caydırıcı ceza olarak ilk önce ikaz edilir, tekerrüründe bir aylık maaşlarına el konulur ve üçüncü defasında ise görevden el çektirilirdi. Kaza ve vilayetlerde hazırlanan cetveller, mülki amir, jandarma kumandanı, polis komiseri veya müdürleri tarafından imza ve mühürlenmek zorundaydı[7]. II. Abdülhamid'in göreve gelmesiyle başlayan bu uygulama ondan sonra da, yani imparatorluğun sonuna kadar devam etmiştir. Bu çalışmamızda,

---

[4] *Pontus Meselesi*, Ankara 1338, s. 8.
[5] Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi***,** I, Konya 1989, s. 252.
[6] Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm Hukuku ve Osmanlı Hukuku Külliyatı***,** Diyarbakır 1986, s. 836–845; "1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynaklan, Tatbik Şekli ve Men'i İrtikap Kanunnamesi", *Belleten,* LI/199, (Nisan 1987), s. 153–192.
[7] BOA. *DH.EUM.EMN***,** 25/4.

söz konusu tutulan cetvellere istinaden Canik'teki asayiş olaylarını incelemeye çalışacağız.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Canik'te asayişi ihlal eden olaylar devlet için büyük önem kazanmaktadır. Çünkü dış destekli Pontus Rum devleti kurmak için yürütülen faaliyetlerin odak noktasını denizle de irtibatı olması sebebiyle Canik oluşturmaktaydı. Fakat 1911 yılında henüz Rumlar teşkilatlanma ve silahlanma aşamasında bulunmaktadırlar. Her ne kadar II. Abdülhamid'den sonra meşruti yönetime geçildiyse de, ortam silahlı faaliyet göstermelerine müsait değildi. Bu sene içinde Canik'te asayişi ihlal edecek kadar dikkati çeken olaylar siyasi mahiyeti bulunmayan adi olaylardır.

1911 yılında Canik merkez livası hapishanesinde 940 mahkûm bulunmaktadır. Mahkûmlar cünha ve kabahat ile cinayet suçlarıyla hükümlü bulunmaktaydılar. Cünha ve kabahat suçu, memurlara hakaret, mahpus kaçırmak, pasaportta sahtekârlık yapmak, darp, zina, sarkıntılık, çocuk ve kız kaçırmak, yalancı şahitlik, insanlara hakaret ve iftira, hırsızlık, emniyeti suiistimal ve insanlara borcunu ödememe gibi fiilleri kapsamaktaydı. Cinayet ise, yol kesmek ve zimmete para geçirmek, adam öldürmek, yaralama, cebren zina, zorla kız kaçırmak, resmi evrakta sahtekârlık yapmak, kundakçılık, şiddete başvurarak hırsızlık yapmak ve silah kaçakçılığı gibi suçları kapsamaktaydı. Canik'te işlenen suçların % 80'i cünha ve kabahat olarak nitelenen suçlardan kaynaklanmaktadır. Şehir ve merkez köylerde, hırsızlık ve insanların kendi aralarındaki kavgaları sık görülen olaylardı. Bunu yüzde olarak ifade ettiğimizde, resmî kayıtlara geçen olayların yüzde 23'ü darp ve cerh, yüzde 27'si hırsızlık, yüzde 29'u küçük olaylar ile ilgili, yüzde dördü borç meselesi ve yüzde ikisi dolandırıcılıktan kaynaklanmaktadır. Cinayet kısmında ise en çok dikkati çeken olaylar yüzde dört ile adam öldürme ve yüzde iki ile zorla zina olaylarıdır[8].

Asayişi ihlal eden olayların cehaletten kaynaklandığı hemen anlaşılmaktadır. Çünkü olaya karışan insanların % 75'i hiç okuma yazma bilmemekte ve kalan okuryazar arasında ise hiç yüksek tahsil gören bulunmamaktadır. Daha da önemlisi suça iştirak edenlerin % 83'ü 14–30 yaşlan arasında bulunmaktadır. Yani eğitilmeyen veya bir iş imkânı da bulunmayan gençler bu tür suçlara yönelmişlerdir. Çünkü tamamına yakını gelir düzeyi çok düşük olan ailelere mensupturlar. Bunların meslek hanelerinde % 51'i ziraatçı, yüzde dördü amele, yüzde altısı hademe, % 22'si işsiz yazmasına karşılık, sadece yüzde altısı ticaretle iştigal etmektedirler. Aslında tamamı işsiz anlamına gelmektedir. Çünkü ziraatla uğraşıyor görülen kalabalık grup kenar yerlerde veya köylerde oturmakta, ancak günlük geçimlerini karşılayabilmektedirler. Bekar gençlerin suça iştirak oranları ise % 79'dur. Bu durumda evlilik oranı arttıkça, eğitim düzeyi yükseldikçe ve gelir düzeyi fazlalaştıkça asayişi ihlal eden olaylarda azalma

[8] BOA. *DH. MB. HPS. M*, 5/1, Canik sancağı merkez hapishanesinin 1327 senesine mahsus istatistikî cetvel Şubat 1327 (1911).

görülmektedir. Yine olayların % 50'si Müslümanlar, % 30'u Rumlar ve % 10'u Ermeniler tarafından çıkarılmıştır[9]. Nüfusa göre oranladığımızda Müslüman nüfusa göre Ermeni ve Rumlar arasında görülen olayların daha fazla olduğu görülmektedir[10].

1912 yılında Canik'te dikkati çeken olaylardan birisi adam öldürmedir. Samsun ile Sivas, Tokat, Amasya ve Çorum'u birbirine bağlayan yol üzerinde bulunan Çakallı köyü adam öldürme olaylarının en çok işlendiği yerdir. Çünkü burası yolcuların Samsun'a ulaşabilmek için tek güzergâhı ve istirahat için konaklama yeridir. Buraya gelen tüccarları veya başka nitelikli yolcuları, çoğu zaman kimliği belirsiz kimseler öldürerek kayıplara karışmakta ve olayların failleri bulunamamaktadır[11] . Çakallı'da Trabzon, Ordu ve Giresun gibi dışarıdan gelen soygun amaçlı kimseler de cinayet işlemektedirler. Trabzonlu birisinin, Sivaslı tanımadığı kimseleri öldürmesi dikkate alınırsa, işlenen cinayetlerin para ve mal gaspıyla icra edildiği hemen kolayca anlaşılmaktadır[12]. Canık ve çevre köylerde oturan Rumlar da özellikle, güçsüz kimselere yönelik cinayet fillerine iştirak etmekteydiler[13]. Yine, kadınlar da adam öldürme olaylarına karışmaktaydılar[14].

Canik kazalarından Bafra merkezinde Rum ve Ermeni şekaveti, köylerde ise adam öldürme, soygun amaçlı yol kesme ve yangın olayları görülmektedir. Çarşamba, en çok cinayet olaylarının işlendiği yerdir. Dikkat çeken önemli bir nokta ise Canik ve kazalarında soygun amaçlı çete faaliyetlerinin kırsal yörelerde görülmesidir[15]. Bu çetelerden Fatsa ve Ünye bölgesinde faaliyet gösteren Batumlu Eşkıya Nuri çetesi ile İbrahim Çavuş çetesi meşhurdur. Bunlar geçimlerini köylere yaptıkları baskınlar ile temin ediyorlar ve etraflarında özellikle asker kaçaklarını toplayarak dehşet saçıyorlardı. Canik ve kazalarının kırsal kesimleri, suç işleyerek kanundan kaçan

---

[9] BOA. *DH. MB. HPS. M,* 5/1, Canik sancağı merkez hapishanesinin 1327 senesine mahsus istatistikî cetvel, Şubat 1327 (1911).

[10] 1850'de Samsun'u ziyaret eden A.D. Mordtmann'a göre Türkler şehir merkezinde, Rum ve Ermeniler ise yarım saat mesafedeki Kadıköy'de oturmaktadır. Besim Darkot'a göre, XX. Yüzyılın ilk yıllarında şehir merkezinde 10 bin Türk. 8 bin Rum ve 2 bin Ermeni bulunmaktadır. Besim Darkot, "Samsun**"**,İA, X, s. 178. Fakat 1318–1322 tarihli Trabzon vilayet salnamesine göre, Samsun'da 36.271 Müslüman ve 39.650 Rum gösterilmektedir. Şehir merkezi ile bağlı köylerin nüfusu da bu rakama dahil edilmiş olmalı ki bu kadar farklı rakam çıkmıştır. Nuri Yazıcı, *Milli Mücadelede Canik Sancağında Pontusçu Faaliyetler (1918–1922),* Ank. 1989, s. 33.

[11] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 5/53, Canik sancağı merkez kazası 1328 Mart ayı cinayet cetveli, (1912).

[12] BOA*. DH. EUM. EMN***.** 17/9, Canik sancağı merkez kazası 1328 Ekim ayı cinayet cetveli, (1912).

[13] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 7/10, Canik sancağı merkez kazası 1328 Mayıs ayı cinayet cetveli, (1912).

[14] BOA. *DH. EUM. EMN***,** 5/36, Canik sancağı merkez kazası 1328 Nisan ayı cinayet cetveli, (1912).

[15] Canik'te daha önce de çete faaliyetleri görülmekteydi. Ermeni çetelerin faaliyetleri için bakınız: Rıza Karagöz, "Canik Sancağında Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894–1896*)", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 11, (Samsun 1998), s. 251–257.

insanlar ile doluydu[16]. Soygun ve hırsızlığa yönelik hadiseler özellikle Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra artış göstermiştir. Çünkü bu harplerden sonra ülke genelinde gıda ve ihtiyaç maddelerinin fiyatları aşırı derecede artmıştı[17]. Bir taraftan fiyatların artmasından doğan iktisadi darlık, diğer taraftan asker kaçaklarından oluşan çetelerin hırsızlık ve yol kesme vukuatları olağanüstü bir artış göstermiştir.

1913 yılında Canik ve çevresinde huzuru bozacak olaylar önceki yıllara nispetle artış göstermiştir. Balkan harbinin verdiği sosyal rahatsızlığın bunda etken olduğu tahmin edilebilir. Yüksek köylerde hayvan hırsızlığı sırasında, hırsızlar tarafından mal sahipleri veya bekçilerini öldürme vukuatı olağan olaylardı. Gece ve ıssız ormanlık alanlarda işlenen cinayetlerin failleri meçhul kalıyordu[18]. Canik merkezinde işlenen cinayetler genelde dışarıdan çeşitli nedenlerle gelen kimseler tarafından işlenmekteydi. Hırsızlık için bir araya gelen kimseler de emellerine ulaşmak için acımasızca insan öldürebiliyorlardı. Fener yanında bulunan Gazhane bekçisi Yusuf çavuşun görevi başında, geceleyin Rizeli bir grup tarafından öldürülmesi, bunu göstermekteydi[19].

Hırsızlık olayları, Karadeniz bölgesinin tamamında çok olmakla beraber, kazalarıyla beraber Canik, bu olayın en yoğun olduğu bölgelerden sayılmaktadır. En çok görülen hırsızlık türü, hayvan hırsızlığıdır. Bu amaçlı Karadeniz bölgesinde hırsızlık çeteleri bulunmaktaydı. Toplu hayvan hırsızlıklarında bunları yapan çetelerin belli başlıları devletçe bilinmekteydi[20]. Bunlardan birisi de Kayabaş, Germiyan, Tabaklı ve Bayat köylerinden bir araya gelerek çevrede şekavette bulunan hırsız gurubudur[21]. Genelde hırsızlık olayları bu amaç etrafında bir araya gelen insanların oluşturduğu gruplar tarafından işlenmektedir. Beğbili köyü, hayvanların bol olması sebebiyle hırsızların en çok uğradığı köylerden birisi konumundaydı[22]. Bunun yanında münferit olarak cereyan eden ve adliyeye sevk edilen hırsızlık olayları da dikkati çekmekteydi[23].

---

[16] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 5/53–12, Fatsa kazasının 1328 yılı Mart ayı suç cetveli (1912); 13/11–4, Fatsa kazasının 1328 yılı Ağustos ayı suç cetveli (1912); 9/5-3, Fatsa kazasının 1328 yılı Eylül ayı suç cetveli (1912); 17/9-4, Fatsa kazasının 1328 yılı Ekim ayı suç cetveli (1912); 17/10-3, Fatsa kazasının 1328 yılı Kasım ayı suç cetveli (1912); 45/14-14, Fatsa kazasının 1329 yılı Mayıs ayı suç cetveli (1913); 77/23-16, Fatsa kazasının 1329 yılı Ağustos ayı suç cetveli (1913).

[17] BOA**.** *DH. İD.* 161–2(10, Canik Sancağı Belediyesi teftiş layihası. 5 Mayıs 1330(1914).

[18] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 21/4, Canik sancağı merkez kazası 1329 senesi Kanun-ı ahirası cinayet cetveli,(1913).

[19] BOA. *DH. EUM. EMN*. 25/4; 45/14,, Canik sancağı merkez kazası 1329 senesi Şubat ve Mayıs ayları cinayet cetveli, (1913).

[20] BOA. *DH. H.* 41/88, Canik sancağından Dahiliye N4ezaretine tahrirat, 4 Haziran 1328(1912).

[21] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 7/10, Canik sancağı merkez kazası 1328 senesi Mayıs **ayı** cinayet cetveli, (1912).

[22] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 17/9 , Canik sancağı merkez kazası 1328 Ekim ayı cinayet cetveli, (1912).

[23] BOA. *DH. EUM. EMN***.**5/36, Canik sancağı merkez kazası 1328 Nisan ayı cinayet cetveli, (1912).

Kız kaçırmak ve kadın kaldırmak hayvan hırsızlığıyla beraber, bölgenin genelinde olduğu gibi Canik'te de görülen olaylardandı. Kız kaçırmanın yanında zina hadiseleri genelde yüksek köylerde görülen olaylardan bulunuyordu[24]. Küçük erkek çocuklara yapılan tecavüzler yanında[25], kadınlara sarkıntılık etme olayları da özellikle kırsal kesimde görülmekteydi. Kız kaçırmak suretiyle tecavüz eden ve çeşitli şekavet olaylarına karışan çeteler türemeye başlamıştı. Bu tür vakaların çoğalması idarenin gevşekliğinden kaynaklanmaktaydı. Kavak'ın Gulam köyü, Çukurbük ve Tabaklı köyünden bir araya gelen üç kişinin yaptıklarına benzer, çevrede çeteleşmek suretiyle şekavete başlayan insanlar çoğalmaktaydı. Tecavüze uğrayan kadınlar direndiklerinde ise işkenceye maruz kalıyorlardı. Bekâr kızların yanında evli kadınlar da tecavüze uğrayanlar arasındaydı. Buna benzer saldırı ve eşkıyalık olayları arttıkça bir köyden bir köye gidebilmek veya köylerden Canik'e gelmek insanlar arasında korkuya sebebiyet vermekteydi[26] . Bu tür olayların yanında kimliği bilinmeyen kimseler tarafından ev yangınları da çıkarılmaktaydı[27].

Özellikle 1913 yılının yaz aylarına doğru Canik ve merkez köylerinde adam öldürme, kız kaçırma, hırsızlık ve ev yakma olayları fazlalaşmaya başladı. Mart-Ağustos ayları arasında Canik merkezi ve köylerinde 19 cinayet işlenmiş[28], bu rakam Eylül ayında 30'a çıkmıştır. Bu cinayetlere karıştığı tespit edilen 30 kişi yakalanmış ve 13 kişi de firar etmiştir[29]. Şehir merkezinde huzuru bozacak şekavet olayları had safhaya çıkmaya başlamıştı. En ilginci, şehirde huzuru bozanların çoğu Sivas, Niğde, Amasya, Erzurum. Tokat, Van, Diyarbakır, Gümüşhane, Rize ve Trabzon gibi yerlerden çeşitli nedenlerle gelip ikamet eden kimselerdi. Silah atmak ve kaçakçılığını yapmak çok görülen olaylardandı. Özellikle silah kaçakçılığı olayları Rumlar ve Ermeniler arasında dikkati çekecek bir şekilde artış göstermişti. Bunun yanında gece sarhoş olarak nara atmak, görevli memurlara hakaret etmek, hırsızlık, zina, yaralama, dolandırıcılık, zorla kız kaçırmak ve adam öldürme olağan olaylar haline gelmişti. Bafra'da olduğu gibi Canik merkezinde Rumların görevli memurlara saldırı ve hakaretlerinin artmaya başlaması dikkat çekiyordu[30].

---

[24] BOA. *DH. EUM. EMN*. 7/10, Canik sancağı merkez kazası 1328 Mayıs ayı cinayet cetveli, (1912).

[25] BOA. *DH. EUM. EMN.* 45/14, Canik sancağı merkez kazası 1329 Mayıs ayı cinayet cetveli, (1913).

[26] BOA. *DH. EUM. EMN.* 77/23, Samsun ve Kavak nahiyesi 1329 Ağustos ayı cinayet cetveli, (1913).

[27] BOA. *DH. EUM. EMN*. 21/4, Canik sancağı merkez kazası 1329 senesi Kanun-ı sani ayı cinayet cetveli, (1913).

[28] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 32/1, Canik sancağı dahilinde 1329 Mart-Ağustos arası çıkan olaylara ilişkin cetvel (1913)

[29] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 39/4, Canik mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine tahrirat. 4 Teşrin-i sani 1329 (1913).

[30] BOA. *DH. EUM. EMN***.** 45/8, Samsun merkez kazasında 1329 yılı Ekim ayında tutuklanan suçluların cetveli (1913).

İşlenen suçların faillerinin bulunamaması yeni vukuatları teşvik ediyordu. Canik mutasarrıflığının kaygılandığı en önemli husus, bölgenin asayişini tehdit eden olayların önüne geçilememe endişesiydi. Mutasarrıflığa göre suçların faillerinin yakalanamaması sancaktaki olayları artırıyordu. Bu nedenle polis müdüriyeti ve jandarma kumandanlığından suça iştirak eden kimselerin ve eşkıyaların yakalanması ve faili meçhul cinayetlerin aydınlatılması isteniyordu[31].

Sancak ve kazalarında şekavet olaylarının artması üzerine, şehir merkezinde polis, taşrada ise jandarma çeteleşmek suretiyle asayişi tehdit eden ve işledikleri suçlardan dolayı kaçak olarak dolaşan kimseleri yakalamak için yoğun bir çaba içerisine girişti. Ekim ayı içinde polisin çabalarıyla Canik merkezinde 36 kişi yakalandı[32]. Yine Kasım ayında ise 18'i jandarma tarafından olmak üzere toplam 60 kişi daha yakalandı. İşledikleri suçlar dikkate alınırsa sancakta huzuru sağlamak için önemli bir başarı kaydedildiği anlaşılıyordu. Çünkü yakalananlar önemli soygun, adam öldürme, kız kaçırmak, yangın çıkarmak, silah kaçakçılığı yapmak gibi olaylardan aranan ve içlerinde çeteleşen suçlulardan oluşuyordu[33].

Canik'e bağlı Kavak'ta da 1913 yılında çete grupları tarafından yol keserek soygun yapmak, adam yaralamak, öldürmek, silah kaçakçılığı yapmak, kız ve evli kadınları kaçırmak ve dolandırıcılık gibi olaylar artmaya başlamıştı. Canik'i Merzifon ve Amasya taraflarına bağlayan yol üzerinde bulunan Kavak nahiyesinde bu tür şekavet olaylarının görülmesi yolcuların da güvenliğini tehdit ediyordu. Nahiyedeki olaylar Canik'tekine paralel olarak, yaz aylarından sonra artış göstermeye başlamıştı. En çok olayların görüldüğü köyler, Susuz, Seyid Ali, Mahmutlu, Karlı ve Tabaklı köyleriydi. Kavak jandarma takım kumandanlığının takibi sonucu Eylül ayında 18 olayın faili olarak 22 kişi yakalanarak cezaevine gönderilmiş bulunuyordu[34]. Bunun yanında çeşitli olaylara karışmış ve cezaları gıyabında verilerek aranan 42 kişi de aranmaktaydı[35]. Kısa bir zaman diliminde bu evsafta olayların olması dikkate alınırsa, Canik'te olduğu gibi Kavakta da sosyal yaşantının tehdit altında olduğu görülmektedir.

1913 yılı sonunda olayların tırmanması üzerine kazalar da dahil olmak üzere, jandarma ve polis yoğun bir çalışma içerisine girdi. Bunun sonucunda Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kazalarından toplam 327 olay aydınlatılarak failleri adalete teslim

---

31 BOA. DH. EUM. EMN**.** 77/22, Emniyet-i Umumiye Şubesi'nden Canik mutasarrıf-lığına tahrirat, 9 Mayıs 1329 (1913).

[32] BOA*. DH. EUM. EMN***.** 39/4; 33/20; 45/8, Samsun merkez kazasında 1329 yılı Ekim ayında tutuklanan suçluların cetveli (1913).

[33] BOA. *DH. EUM. EMN*. 47/1, Samsun ve Kavak dahilinde 1329 yılı Kasım ayında ele geçirilen eşkıyaların listesi (1913).

[34] BOA*. DH. EUM. EMN***.**39/4–4, Kavak nahiyesi dahilinde 1329 Mart-Ağustos aylarından vuku bulan cerayim cetveli (1913); 39/4–35, 1329 yılı Eylül ayında jandarmalar tarafından ele geçirilen eşkıya ve mücrimin cetveli (1913).

[35] BOA. *DH. EUM. EMN***.**39–8, Kavak nahiyesi dahilinde 1329 Eylül ayında mahkumen ve maznunen aranılmakta olan şahısların listesi (1913).

edildi[36]. Birkaç ay içinde bu kadar olayın faillerinin yakalanmasıyla asayişin temininde büyük ilerleme kaydedilmiş olundu. Yalnız, Canik sancağındaki toplam nüfusla, vuku bulan hadiseleri kıyasladığımızda, nüfusa göre çıkan olaylar normal görülmektedir. Fakat Canik'te özellikle II. Meşrutiyet yıllarından sonra başlayan olaylar istikrarlı bir şekilde yaygınlık göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı arifesinde ise Canik'in her tarafında siyasi hedefi olmayan çete grupları türemiş bulunmaktaydı. Bu adi olayların gölgesinde ise Rumlar bir yandan teşkilatlanırken, diğer yandan da silahlanıyorlardı. Canik'teki olaylar bu açıdan önem kazanmaktadır. Birinci dünya savaşından sonra ise bölgede Rum çeteler çoğalmaya başlamıştır[37].

2. Hapishanelerin Durumu ve Mahkûmlar

Canik ve kazaları hapishanelerinde her suçtan insan bulunmaktaydı. Osmanlı ceza yasası en son haliyle 1911 yılında kabul edilmişti. Buna göre kanunlara karşı gelmek kabahat, cünha ve cinayet kategorilerinde ele almıyordu. Herhangi bir vukuat işleyen kimse darp ve cerh suçlarından bir gün ile üç yıl arasında, kız kaçırmaktan altı aya kadar, yalan şahadetten iki yıla kadar, birisine hakaret ve iftiradan üç aya kadar, hırsızlıktan iki yıla kadar, memura hakaretten bir haftaya kadar ve dolandırıcılıktan üç aya kadar mahkûmiyet alabiliyordu. Yine kundakçılık, zina ve adam öldürme gibi cinayet suçu tabiri adı altında zikredilen suçlara da üç seneden başlayan kürek cezalarından idama, müebbeden kalebendlik ve müebbeden sürgüne kadar çeşitli cezalar verilebiliyordu.

Canik merkez hapishanesi veya özel ismiyle *"Samsun hapishane-i umumisi",* hükümetin kendi malıydı ve 150 kişi kapasiteli olarak yapılmıştı. Hapishane bitişiğinde kadın suçlulara ait iki koğuştan ibaret on yataklık hususi bir de daire bulunuyordu. Hapishane, 2850 arşın genişliğinde bir arazi üzerinde bulunuyordu ve arazinin bir zira'ı, iki lira kıymetindeydi. Canik hapishanesine, 1911 yılında ayda ortalama 20 yeni mahkûm gelmekteydi. Mahkûmlara ayda 1150 kuruş dolaylarında harcama yapılıyordu. Bir mahkûmun ortalama günlük masrafı ise bir kuruş iki para tutarında bulunuyordu. Hapishanede bulunan görevlilere ödenen toplam aylık 360 kuruşluk maaş da dikkate alındığında, hazineden yüklü miktarda paranın üretime katkısı olmayan insanlara harcandığı görülmektedir. Bazı hapishanelerde mahkûmlar meslek

[36] BOA. *DH. EUM. EMN***.**39/4–27–30-34, Bafra, Terme, Fatsa kazalarında 1329 yılı Mart-Eylül arası aranılmakta olan muhkum ve maznunların cetveli (1913); 47-1-5-9,Bafra, Terme, Ünye kazalarında 1329 yılı Kasım ayı zarfında yakalanan suçluların cetveli (1913); 45/8-5, Ünye kazasının 1329 yılı Ekim ayı suç cetveli (1913);

[37] Mütarekeden önce ve sonra bölgedeki Rum çeteleri ve bulundukları noktalar için bakınız. Bünyamin Kocaoğlu, *15. Fırkanın Samsun'daki Faaliyetleri (1919-1921***),** (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1998, s. 103-138.

gruplarına göre üretime katkıda bulunuyorlardı. Fakat Canik hapishanesinde imal edilerek satılan bir eşya bulunmamaktaydı[38].

Samsun hapishanesi 150 kişi kapasiteli olmasına rağmen 1911 yılından sonra suçlu sayısı her geçen gün artınca mahkûmlar koğuşlarda üst üste kalmaya başladı. Bu durumun ise değişik sakıncaları oluyordu. En önemli sakıncası ise, hapishanedeki mahkûmlar arasında huzursuzluk ve kavgalar çoğalmaktaydı. Hapishane huzurunu ihlal eden mahkûmların bu durumu uzun süre devam ettiğinde, Canik dışındaki hapishanelere nakledilmiyorlardı. Yeteri miktarda görevlinin olmaması da hapishanedeki olaylara sebebiyet vermekteydi. 1911 yılı yaz ayında, Canik hapishanesinde çıkan böyle bir kargaşa sonucu, huzuru ihlal ettiği tespit edilen mahkûmlar çevredeki emniyetli hapishanelere dağıtılmıştı. Bunlardan 20 tanesi de Sinop hapishanesine nakledildi[39]. Bir mahalden diğerine sevk edilen mahpuslar, suçunun ne olduğu, ne kadar hüküm giydiği ve nereye sevk edilecekleri, cezaevi görevlileri tarafından bir kâğıda yazıldıktan ve kapalı bir zarf içinde jandarma karakollarına teslim edildikten sonra, nakledilecekleri yerlere gönderiliyorlardı. Fakat jandarma karakolları zarfın içindeki bilgilere vakıf olmadığı için, elindeki mahkûmların şevklerini kanunun ön gördüğü şekilde yapamıyorlardı. Dahiliye nezareti, jandarma kumandanlığından kendilerine gelen bu yöndeki eleştirileri dikkate alarak, 22 Mayıs 1912 yılından sonraki mahpus nakillerinde, jandarma karakolları tutuklular hakkında bilgilendirilmeye başlandı[40].

Osmanlı devleti, Balkan savaşlarından çıktıktan sonra sosyal ve ekonomik hayatta günün şartlarına göre bazı düzenlemeler yapmaya başlamıştı. İdari ıslahat, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1914 yılı başlarından sonra ağırlık verdiği en önemli konuydu[41]. Bu çerçevede, Dahiliye Nezareti ülke genelinde hapishanelerin durumunu tetkik ettirerek günün koşullarına göre düzenlemeye başladı. 7 Ocak 1914 tarihinde, hapishanenin genel durumu hakkında mutasarrıf, hapishane binası hakkında başmühendis Kazım ve yaşam koşullan hakkında da sıhhiye müdürü Ahmet Çavuştan mürekkep komisyon tarafından hazırlanan rapor, Dahiliye nezaretine gönderildi. Sıhhiye müdürünün raporuna göre, 150 kişilik hapishanede 420 kişi kalmaktaydı. Bu durum, hapishanede büyük bir izdihamı beraberinde getirmektedir. Abdesthaneler pislik içerisinde bulunmakta ve bu durum sıhhi yönden büyük tehlike oluşturmaktadır. Koğuşlar pis koku içerisinde ve hapishane camları ise kırıktır. Hapishane içerisine gündüz ışığı çok az girebilmektedir. Zaten ülke genelinde görülen kolera salgının tesirleri daha yeni geçmektedir. Hapishane içerisinde hastane olarak kullanılan oda

[38] BOA**.** *DH. MB. HPS. M.* 5/1, Canik hapishanesi 1327 yılı istatistik cetveli (1911).
[39] BOA*. DH. MB. HPS. M.* 1/23, Dahiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına tahrirat 11 Ağustos 1327(1911).
[40] BOA. *DH. MB. HPS. M.* 15/17, Dahiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına tahrirat 22 Mayıs 1328(1912).
[41] Feroz Ahmad*, İttihat ve Terakki (1908–1914***),** İstanbul 1971, s. 215.

küçük ve bakımsız olduğu için sıhhate elverişli değildir. Buna göre mevcut hapishane sıhhatli ve elverişli bir yapı değildir ve mahpusların sıhhati için hemen tedbirler alınmalıdır[42]. Başmühendise göre ise binanın dış duvarları sağlam, fakat iç aksamı yenilenmeye muhtaç bulunmaktadır. Hapishanenin devlet bütçesine yük getirmemesi için de, 2850 arşın genişliğinde ve büyük değere sahip arazisinin satılarak, *"son sistem"* bir hapishanenin yapılabileceğini teklif etmekteydi[43].

Bafra hapishanesi, iki katlı, üç tanesi erkek ve iki tanesi kadınlara ait olmak üzere birbirine bitişik şekilde beş odadan ibaret bulunmaktaydı. Bir oda ancak 30 mahkûm alabiliyordu. Bina, 126 arşın arazi üzerine kurulu ve devletin malıydı. 1914 yılında bir arşın arazi ise 25 kuruş değerindeydi. Bafra kaymakamı ve Müdde-i Umumisinin hazırladığı rapora göre, tuvaletler koğuşların yanında bulunduğundan sıhhî açıdan hapishanenin durumu iyi bulunmamaktadır. Buna acilen bir çözüm getirilmek zorundadır. Ayrıca, hapishanenin bitişiğinde bulunan ve daha önce jandarma kumandanlığı tarafından kullanılan, fakat metruk halde bulunan daireye bir kat daha ilave edilerek hapishaneye katılmalı ve böylece erkek koğuşunun adedi dörde çıkarılmalıdır[44].

Çarşamba hapishanesi, 70 kişilik kapasiteye sahip ve kaymakamlık binasına bitişik bir halde bulunmaktaydı. Hapishanenin bir odası kadınlar koğuşu olarak ayrılmıştı. Binanın bulunduğu arazi 703 zira' genişliğindeydi ve bir zira' da 12 kuruştan satılmaktaydı. Çarşamba hapishane binası yeni olduğundan önemli bir problemi yoktu. Yalnız kaymakamlığın teklifine göre, küçük çapta bazı düzenlemeler yapılmalı ve mümkünse kadınlar için ayrı hapishane inşa edilmelidir. Bu suretle erkek mahkûmlar daha serbest hareket edecek ve hastalık yayılması ihtimali ortadan kalkacaktı[45].

Terme hapishanesi, 30 kişi kapasiteliydi ve bina kira ile temin edilmişti. Hapishane sadece erkek mahkûmlara ait bulunuyordu. Hapishane, kaymakamlık binasından uzakta ve jandarma kumandanlığı ile 60 metre üzerinde kurulu eski bir binada aynı çatı altında bulunuyordu. Binanın tamir ile düzelebilecek bir yanı yoktu. Daha önceki yıllarda da binanın çökmesi dahil her türlü tehlikenin mevcut olduğu raporlarla Dahiliye Nezareti'ne bildirilmişti[46].

Ünye hapishanesi, 70 kişilik kapasiteli ve kiralıktı. Kadınlara mahsus ayrı bir ev tutulmuştu. 220 zira' arazi üzerine kurulu olan hapishane, deniz sahilinde ve

---

[42] BOA. *DH. EUM. EMN.* 10/4–4, Canik sıhhiye müdürü Ahmet Çavuş'un raporu. 7 Kanun-ı sani 1329 (1914).

[43] BOA*. DH. MB. HPS.M,* 10/4-1, Baş mühendis Kazım'ın raporu 7 Kanun-ı sani 1329(1914).

[44] BOA.*DH.MB.HPS.M.,* 10/4-6, Bafra kaymakamlığı tarafından hazırlanan ve Dahiliye Nezaretine verilecek sual varakası 1 Kanun-ı sani 1329 (1914).

[45] BOA.*DH.MB.HPS.M.,* 10/4-8, Çarşamba kaymakamlığı tarafından hazırlanan ve Dahiliye Nezaretine verilecek sual varakası 1 Kanun-ı sani 1329 (1914).

[46] BOA.*DH.MB.HPS.M.,* 10/4-7, Terme kaymakamlığı tarafından hazırlanan ve Dahiliye Nezaretine verilecek sual varakası. 7 Kanun-ı sani 1329 (1914).

kaymakamlık binasının yakınında bulunuyordu. Hapishane, odaları dar ve sıhhi yönden elverişsiz bulunuyordu. Mahkûmlar her an hastalığa yakalanabilirdi. Hatta kısa süreli gelen mevkuflar bile hastalanarak gidiyorlardı. Bina eski olduğundan, tamir ile düzelecek tarafı bulunmuyordu. Ünye kaymakamlığı acilen bir hapishanenin yapılmasının şart olduğuna inanıyordu[47].

Fatsa hapishanesi, 40 kişilik kapasiteye sahip ve kiralık olarak tutulmuştu. Ayrıca kadınlara mahsus ayrı bir hapishane vardı. Hapishane binası, sahile yakın bir yerde ve kaymakamlık binasına bitişik haldeydi. Yıllardan beri aynı yerde kira ile bulunan hapishane binası eski olduğundan, tamir ile günün şartlarına göre düzenlenemez bir haldeydi. Zaten Fatsa kazasının ihtiyacına cevap verebilecek büyüklükte de değildi. Kaymakam bu amaçla 30 bin kuruş gönderilmesi halinde yeni bir hapishanenin yapılabileceğini belirtiyordu[48].

Gelen raporlara göre, hapishanelerin tamamının kullanıma elverişsiz halde olduğu anlaşılıyordu. Ekonomiyi yıpratan savaşlardan ise henüz yeni çıkılmıştı. Fakat Canik ve kaza hapishanelerinin bir an önce sıhhatli bir ortama kavuşturulması da gerekiyordu. Bu nedenle gerekli paralar gönderilerek, merkez ve kazalardaki hapishanelerin inşaat ve tamirlerine başlandı[49].

Sonuç

Birinci dünya savaşı öncesi Canik'te huzuru bozan adi şekavet olaylarının temelinde ekonomik ve sosyal bir takım rahatsızlıkların olduğu görülmektedir. İnsan öldürme, soygun ve yol kesme olayları olarak görülen bu vukuatlar, insanları tedirgin etmiştir. Sancak genelinde toplum huzurunu bozan olaylara karışanların eğitim seviyeleri ve ekonomik durumları düşük derecede bulunmaktadır. Canik nüfusu ile olaylara karışanların yekûnu dikkate alındığında, devletin acil önlem almasını gerektirecek bir durum göstermemektedir. Yani nüfusa göre olaylar normaldir. Fakat devleti endişeye sevk eden nokta ise olayların ferdi olmaktan çıkıp çeteler oluşturma istidadı göstermesidir. Canık'teki vukuatlarda dikkati çeken bir nokta ise, Pontus devleti kurma hayalinde olan Rumların, adi şekavet olaylarının gölgesinde faaliyetlerini sessizce yürütmeleridir. Devletin aldığı önlemler sayesinde çete faaliyetleri kısmen önlendiyse de, Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Canik'te, Osmanlı devletini temelden tehdit eden Rumların çete faaliyetleri başlamıştır.

[47] BOA.*DH.MB.HPS.M.,* 10/4-9, Ünye kaymakamlığı tarafından hazırlanan ve Dahiliye Nezaretine verilecek sual varakası. 1 Kanun-ı sani 1329(1914).
[48] BOA.*DH.MB.HPS.M.,* 10/4-10, Fatsa kaymakamlığı tarafından hazırlanan ve Dahiliye Nezaretine verilecek sual varakası. 29 Kanun-ı evvel 1329 (1914).
[49] BOA.*DH.MB.HPS.M***.** 12/73, Canik livası levazım-ı inşaatiye rayicini mübeyyin varaka, 6 Nisan 1330 (1914)

Ek: Tablolar

Tablo 1. *1911 yılında Canik merkez sancağı hapishanesindeki mahkûmların adi suçlara ait istatistik cetvel.*

			Darp-cerh	*İskat-ı cenin*	*El ile sarkıntılık*	*Çocuk çalma, kız kaçırma*	*Yalan şehadet, tehdid*	*Sövme, hakaret, iftira*	*Hırsızlık*	*Mal telef etme*	*Görevli-lere muhalefet*	*Yaralama-çeşitli suçler*	*Zabıta ve askerlere hakaret*	*Borçlan-ma*	*Toplam (%)*	
			143	*1*	*3*	*1*	*1*	*15*	*164*	*3*	*1*	*175*	*339*	*25*	*871*	*%*
K	*-*		*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*11*	*-*	*11*	*3*
Erkek	*Bekar*		*90*	*1*	*3*	*1*	*-*	*11*	*131*	*2*	*1*	*175*	*-*	*-*	*415*	*80*
	Medeni hali bilinme.		*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*328*	*-*	*328*	*97*
	Çocuklu		*38*	*-*	*-*	*-*	*-*	*3*	*18*	*1*	*-*	*-*	*-*	*18*	*78*	*15*
	Çocuksuz		*15*	*-*	*-*	*-*	*1*	*1*	*15*	*-*	*-*	*-*	*-*	*7*	*39*	*5*
Mahkumiyet dereceleri	*1-7 gün*		*80*	*-*	*2*	*-*	*-*	*9*	*-*	*3*	*1*	*175*	*-*	*-*	*270*	*51*
	7-30 gün		*20*	*-*	*1*	*-*	*-*	*4*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*25*	*5*
	1-3 ay		*15*	*-*	*-*	*-*	*-*	*2*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*25*	*42*	*8*
	3-6 ay		*12*	*-*	*-*	*1*	*-*	*-*	*90*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*103*	*19*
	6-12 ay		*8*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*57*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*65*	*12*
	1-2 yıl		*4*	*1*	*-*	*-*	*1*	*-*	*17*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*23*	*4*
	2-3 yıl		*4*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*4*	*1*
Meslek	*Ashab-ı akar*		*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*
	Esnaf		*4*	*-*	*-*	*-*	*-*	*2*	*-*	*2*	*1*	*-*	*-*	*25*	*34*	*6*
	Ziraatçi		*125*	*1*	*-*	*1*	*1*	*-*	*3*	*1*	*-*	*169*	*-*	*-*	*301*	*57*
	Amele		*14*	*-*	*3*	*-*	*-*	*6*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*23*	*4*
	Kaptan-tayfa		*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*
	Hademe		*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*7*	*32*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*39*	*7*
	İşsiz		*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*129*	*-*	*-*	*6*	*-*	*-*	*135*	*26*
Milliyet	*İslam*	*Er*	*93*	*1*	*2*	*1*	*1*	*8*	*115*	*1*	*1*	*62*		*16*	*301*	*57*
		Kd	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*2*	*-*	*-*	*-*	*-*	*2*	*1*
	Rum Kat. Prot.	*Er*	*38*	*-*	*1*	*-*	*-*	*5*	*38*	*-*	*-*	*85*	*-*	*7*	*174*	*33*
		Kd	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*
	Erm. Kat. Prot.	***Er***	*12*	*-*	*-*	*-*	*-*	*2*	*11*	*-*	*-*	*28*	*-*	*2*	*55*	*9*
		Kd	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*
Yaşı	*14-20*		*35*	*-*	*2*	*-*	*-*	*7*	*-*	*-*	*-*	*175*	*-*	*-*	*219*	*41*
	20-30		*88*	*1*	*1*	*1*	*1*	*8*	*135*	*3*	*-*	*-*	*-*	*19*	*257*	*49*
	30-40		*15*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*29*	*-*	*1*	*-*	*-*	*4*	*49*	*9*
	40-50		*5*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*2*	*7*	*1*
Öğrenim durumu	*Okur-yazar*		*8*	*-*	*1*	*-*	*1*	*3*	*6*	*-*	*-*	*97*	*-*	*21*	*137*	*26*
	Okuma-yazma bilmeyen		*135*	*1*	*2*	*1*	*-*	*12*	*158*	*3*	*1*	*78*	*-*	*4*	*395*	*74*
	Yüks.Tah.		*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*	*-*

Tablo 2. *1911 yılında sancağı merkez hapishanesindeki mahkûmların cinayet ile ilgili suç döküm cetveli.*

			Kasten öldürme	Kasıt olmadan öldürme	Öldürme-ye kast	Yaralama ve uzuv kesme	Zina	Cebren kız kaçırma	Kundakçılık	Yaralama ile hırsızlık	Zorbalıkla hırsızlık	Silah kaçakçılığı	Toplam (%)	
			17	15	1	3	14	2	3	6	4	4	69	%
Erkek	Bekâr		15	11	1	3	14	2	3	6	4	3	62	90
	Çocuklu		-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
	Çocuksuz		2	3	-	-	-	-	-	-	-	1	6	9
Mahkumiyet dereceleri	3-4 yıl		-	-	1	3	14	2	2	-	4	4	30	44
	4-5 yıl		-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	6	9
	5-7 yıl		-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	9	13
	7-10 yıl		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	10-15yıl		14	6	-	-	-	-	-	-	-	-	20	29
	Müebbed kürek		-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1
	İdam		3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4
	Muvakt kalebnd		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Müebbkalebnd		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Müebb.sürgün		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mesleği	Ashab-ı akar		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Esnaf		-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	3	4
	Ziraatçi		17	15	1	3	11	2	-	6	4	-	59	85
	Amele		-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4	5
	Kaptan-tayfa		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Hadem.		-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	3	4
	İşsiz		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Milliyeti	İslam	E	15	12	1	2	13	2	-	5	3	-	53	77
		K	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Rum Kat Prot.	E	2	1	-	1	-	-	1	1	1	-	7	11
		K	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Erm. Kat. Prot.	E	-	2	-	-	1	-	1		-	4	8	12
		K	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Yaşı	14-20		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	20-30		-	-	-	3	14	2	-	3	2	4	28	41
	30-40		17	15	1	-	-	-	3	2	2	-	40	58
	40-50		-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	1
Öğrenim	Okur-yazar		-	-	-	-	2	-	3	1	1	3	10	15
	Oku-yaz. Bilm.		17	15	1	3	12	2	-	5	3	1	59	85
	Yüksek tahsil		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablo 3. *1911 yılında Bafra kazası hapishanesindeki mahkûmlara ait cinayet ile ilgili suç döküm cetveli.*

		Kasten öldürme	Teammüden adam öldürme	Yaralama ve uzuv kesme	Zina	Cebren kız kaçırma	Kundakçılık	Toplam (%)	
		6	6	1	26	24	5	68	%
Erkek	Bekar	3	2	-	11	8	2	26	37
	Çocuklu	1	3	-	5	7	1	17	25
	Dul çocuklu					4	4	8	11
	Çocuksuz	2	1	1	10	5	-	19	27
Meslek	Ashab-ı akar	-	-	-	-	-	-	-	-
	Esnaf	1	-	-	-	-	-	1	2
	Ziraatçi	5	6	1	26	24	5	67	98
	Amele	-	-	-	-	-	-	-	-
	Kaptan- tayfa	-	-	-	-	-	-	-	-
	Hademe	-	-	-	-	-	-	-	-
	İşsiz	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablo 4. *1911 yılında Bafra kazası hapishanesindeki mahkûmlara ait cünha ve kabahat istatistik cetveli.*

		Zabıt. asker Hak.	Darp ve cerh	İskat-ı cenin	Zina	Yalan şehadet Tehdit	Sövme, hakaret iftira	Dolandırıcılık yankesicilik	Hırsızlık	Mala zarar vermek	Borçlu	Toplam (%)	
		2	112	1	5	3	3	1	82	1	3	213	%
Kadın	Çocuklu			1	-	-	-	-	-	-	-	1	0.50
Erkek	Bekar	2	44	-	2	2	2	1	30	-	2	85	40
	Çocuklu	-	20	-	1	-	1	-	20	-	-	42	19.50
	Çocuksuz	-	50	-	2	1	-	-	32	-	1	85	40
Mahkumiyet dereceleri	1-7 gün	-	44	1	-	-	3	-	4	1	3	270	51
	7-30 gün	-	58	-	3		-	-	72	-	-	25	5
	1-3 ay	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	42	8
	3-6 ay	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	103	19
	6-12 ay	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	65	12
	1-2 yıl	-	2	-	-	-	-	-	4	-	-	23	4
	2-3 yıl	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	1
Meslek	Ashab-ı akar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Esnaf	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	34	6
	Ziraatçi	-	62	-	5	3	2	-	50	-	-	301	57
	Amele	-	30	-	-	-	-	-	20	1	3	23	4
	Kaptan-tayfa	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Hademe	-	12	-	-	-	-	-	8	-	-	39	7
	İşsiz	2	8	-	-	-	-	1	4	-	-	135	26

Tablo 5. *1911 yılında Terme kazası hapishanesindeki mahkûmlara ait cünha, kabahat ve cinayet ile ilgili istatistik cetveli.*

			Darp ve cerh	*Zina*	*Sövme hakaret iftira*	*Yalan şehadet*	*Hırsızlık*	*Yaralama ve darp*	*Zorla kız kaçırmak*	*Resmi evrakta sahtekarlık*
			7	*10*	*15*	*1*	*33*	*9*	*3*	*3*
Mahkumiyet dereceleri	*1-7 gün*	*Erkek*	-	-	-	-	-		-	-
		Kadın	-	-						
	7-30 gün	*Erkek*	*7*	-	*15*	*1*			-	-
		Kadın	-	-	-	-	-			
	1-3 ay	*Erkek*	-	-	-	-	-	-	-	
		Kadın	-	-				-		
	3-6 ay		-	-	-	-	*33*	-	-	*3*
	6-12 ay	*Erkek*	-	*10*	-			-		
		Kadın	-	-	-	-	-			
	1-2 yıl	*Erkek*	-	-	-	-	-			
		Kadın	-	-						
Cinayet mahkum-larının cezaları	*3-4 yıl kürek*		-	-	-	-	-	-	*3*	-
	7-10 yıl kürek		-	-	-	-	-			
	10-15 yıl kürek		-	-	-	-	-	*9*		

Tablo 6. *1911 yılında Fatsa kazası hapishanesindeki mahkûmlara ait cünha ve kabahat istatistik cetveli.*

			1910 yılından mahkum	Darp ve cerh	Irza geçme ve iğfal	Zina	Hırsızlık	Tutuklanan	*Toplam*
			100	40	5	14	41	124	324
Kadın	*Çocuklu*		*7*	-	-	-	-	-	-
	Çocuksuz		*3*		-				
	Dul çocuklu		*5*		-				
Erkek	*Bekar*		*15*	-	-	-	-	-	-
	dul	*Çocuklu*	*15*		-				
		Çocuksuz	*5*		-				
	Çocuklu		*43*	-	-	-	-	-	-
	Çocuksuz		*12*	-	-	-	-	-	-
Suçluların milliyeti	*Müslim*	*Erkek*	*84*		-				
		Kadın	*10*		-				
	G. Müslim erkek		*6*		-				
Mahkumiyet dereceleri	*1-7 gün*	*Erkek*	*30*	-	-	-	-	-	-
		Kadın	*8*						
	7-30 gün		*10*	-	-	-	-	-	-
	1-3 ay	*Erkek*	*20*	-	-	-	-	-	-
		Kadın	*10*						
	3-6 ay		*8*	-	-	-	-	-	-

	6-12 ay		17	-	-	-	-	-	-
	1-2 yıl	Erkek	5	-	-	-	-	-	-
		Kadın	1						
Milliyet	İslam	Erkek	84	-	-	-	-		-
		Kadın	10	-	-	-	-	-	-
	Rum Katolik-Prot.	Erkek	5	-	-	-	-	-	-
		Kadın	-	-	-	-	-	-	-
	Erme. Katol.-Protes.	Erkek	1	-	-	-	-	-	-
		Kadın	-	-	-	-	-	-	-
Yaşı	14 yaştan aşağı		12						
	14-20	Erkek	6	-	-	-	-	-	-
		Kadın	2						
	20-30	Erkek	20						
		Kadın	4	-					
	30-40	Erkek	24	-	-	-	-	-	-
		Kadın	4						
	40-50		15	-	-	-	-	-	-
	50-60		14	-	-	-	-	-	-

Tablo 7. *1911 yılında Ünye kazası hapishanesindeki mahkûmlara ait cünha ve kabahat istatistik cetveli.*

			Zabıta ve askere hakaret	Darp ve cerh	Zina	Yalan şehadet	Sövme hakaret iftira	Dolaendırıcılık	Hırsızlık	Belediye nizemı ve zabıtaya muhalefet	Çeşitli suçlar	Borçlu	Tutuklu	Toplam	
			3	146	2	1	1	2	40	9	38	8	77	327	%
Kadın	Bekar										1		1	2	
	Çocuklu		-	10	-	-	-	-	1		2		1	14	4
	Çocuksuz		-	2	-				1		1			4	
	Dul	Çocuklu	-	12							1		-	13	4
		Çocuksuz	-	3	1								-	4	
Erkek	Bekar		2	11	-	1	-	2	7	3	3	1	8	38	12
	Dul	Çocuklu	-	12	-	-			1	-	3	1	2	19	6
		Çocuksuz	-	3					2					5	
	Çocuklu		1	92	1	-	1	-	25	4	24	6	63	217	66
	Çocuksuz		-	12	-	-	-	-	3	2	3		2	22	7
Milliyeti	Müs	Erkek	-	23	-									23	
		Kadın													
	G. Müslim E		-	2	-									2	

Mahkumiyet dereceleri	1-7 gün	E	-	63	-	-	1		17	4	21			106	42
		K	-	9							4			13	5
	7-30 gün	E		46		1			13	5	10			75	30
		K	-	7	-	-	-				1		-	8	3
	1-3 ay	E	-	14	-	-	-	1	4		2	8		29	12
		K	-	-										-	
	3-6 ay		3	6	-	-	-	-	6					15	6
	6-12 ay	E	-	1	1			1						3	
		K	-	-	1	-	-						-	1	
	1-2 yıl	E	-	-	-	-	-						-	-	
		K	-	-											
Mahkumların mesleği	Ziraatçi		-	134	1	1	1	-	33	7	33	8	74	292	89
	Amele		-	-	-	-	-	1		1				2	
	Kaptan ve tayfa		3	-	-	-	-	1					1	5	1
	Hademe		-	-	-	-	-	-	4	1				5	1
	İşsiz		-	12	1	-	-		3		5		2	23	7
Milliyeti	İslam	E	-	126	1	1	-	2	37	8	27	8	77	282	86
		K	-	11	1	-	-				4		-	16	5
	Rum Katolik-prote.	E	3	3	-					1	4			11	3
		K	-	2	-	-	-				1		-	3	
	Erme. Katol.-protes.	E	-	3	-	-	1		3		2			9	2
		K	-	1	-	-	-						-	1	1
Yaşı	14 yaş. Altı		-	-											
	14-20	E	1	32	-	-	-		5	12				51	16
		K	-	12										12	3
	20-30	E	2	41				1	21	6	12	3	37	123	38
		K	-	4							5			9	2
	30-40	E	-	39	1	-	-	1	7	3	4	3	32	90	27
		K	-	-	1									1	
	40-50		-	10	-	1	-	-	6		4		8	29	9
	50-60		-	3	-	-	1	-	1			3		8	2
Tahsil durumu	Oku. Yaz.			5			1			2			1	9	3
	Ok.Yaz. Bilme	E	3	125	1	1		2	40	7	33	8	72	292	90
		K	-	16	1	-					5			22	7

Tablo 8. *1911 yılında Çarşamba kazası hapishanesindeki mahkûmlara ait cünha. Kabahat ve cinayet ile ilgili istatistik cetveli.*

		Darp ve cerh	İğfal-i bakire	hırsızlık	Mal ve emlake zarar verme	Çeşitli suçlar	Kasden adam öldürme	Toplam	
		25	1	22	1	22	6	77	%
	Bekar								

Kadın	*Çocuklu*		-	-	-	-	-	-		
	Çocuksuz		-	-	-	-	-	*1*	*1*	*1*
	Dul	*Çocukl.*	-	-						
		Çoc.suz	-							
Erkek	*Bekar*		*12*	*1*	*12*	-	*16*	*1*	*42*	*55*
	Dul	*Çocuklu*	-	-	-	-				
		Çocuksuz	-	-						
	Çocuklu		*8*	-	*4*	*1*	*6*	*3*	*22*	*29*
	Çocuksuz		*5*	-	*6*	-	-	*1*	*12*	*15*
Cinayet mahkumlarının cezaları	*3-4 yıl kürek cezası*		-	*1*	-			-	*1*	
	4-5 yıl kürek cezası		-	-	-			*1*	*1*	
	10-15 yıl kürek	*E*						*4*	*4*	
		K						*1*	*1*	
Mahkumiyet derecesi	*1-7 gün*	*E*	*7*	-	-	-	*13*		*20*	*29*
		K	-	-						
	7-30 gün	*E*	*11*	-		-			*11*	*16*
		K	-	-	-	-	-			
	1-3 ay	*E*	*4*	-	*8*	-	*6*	-	*18*	*26*
		K	-	-					-	
	3-6 ay		*3*	-	*8*	-	*1*	-	*12*	*17*
	6-12 ay	*E*	-	-	*6*		*2*	-	*8*	*13*
		K	-	-	-	-	-			
	1-2 yıl	*E*	-	-	-	-	-		-	
		K	-	-						
Mahkum mesleği	*Ziraatçı*		*22*	-	*4*	*1*	*14*	*6*	*47*	*62*
	Amele		*1*	-	*2*	-	*3*	-	*6*	*8*
	Kaptan ve tayfa			-	-	-	-	-		
	Esnaf		*2*	-	-	-	-	-	*2*	*2*
	İşsiz		-	-	*16*	-	*5*		*21*	*28*
Milliyeti	*İslam*	*E*	*20*	*1*	*20*	*1*	*21*	*5*	*68*	*88*
		K	-	-	-	-	-	*1*	*1*	*1*
	Rum Katol, protes	*E*	*2*	-	*1*				*1*	*4*
		K	-	-	-	-	-			
	Erme. Katol. protes.	*E*	*3*	-	*1*	-	*1*		*5*	*7*
		K	-	-	-	-	-			
Yaşı	*14 yaştan aşağı*		-	-						
	14-20	*E*	*2*	-	-	-	*8*		*10*	*13*
		K	-	-						
	20-30	*E*	-	*1*	*19*	*1*	*6*	*4*	*31*	*40*
		K	-	-				*1*	*1*	*1*
	30-40	*E*	*21*	-	*3*	-	*8*	*2*	*34*	*44*
		K	-	-	-					
	40-50		-	-	-	-	-	-		
	50-60		*2*	-	-	-	-	-	*2*	*2*
Tahsil durumu	*Okuma Yazma bilen*		*2*	-			*4*		*6*	*8*
	Okum. Yaz. Bilme.	*E*	*23*	*1*	*22*	*1*	*18*	*5*	*70*	*91*
		K	-	-	-	-		*1*	*1*	*1*

HAPİSHANE REFORMU SÜRECİNDE CANİK HAPİSHANESİNİ ISLAH ÇALIŞMALARI (1876-1918)

Mucize ÜNLÜ[*]

Giriş

Alıkoyma, bir yere kapama, dışarı çıkarmama anlamına gelen Arapça habs kelimesinden türemiş olan *hapishane*, haps olunan yer, cezaevi manasını ihtiva etmektedir[1]. Hukuk dilinde, sanık veya suçluyu belli bir mahalde alıkoyarak şahsi hürriyetlerini kısıtlamak şeklinde tanımlanmaktadır. Bu cezanın infaz edildiği yere *"habs, mahbes*", habsedilen kişiye ise "*mahbus"* denilmektedir. Hapis, bir cezalandırma yöntemi olarak nefy (sürgün), tard (toplumdan dışlanma), kısas ve bedenî ve malî cezalardan daha sonra yaygınlık kazanarak kurumsallaşmıştır[2].

Roma'da varlığını tespit edebildiğimiz hapis cezası daha çok kölelere uygulanmıştır. Romalılar, mahkumları açık cezaevi tarzında özel ve kapalı işyerlerinde çalıştırmışlardır. Bu açık hapishaneler dışında tutuklular cezalandırılmak amacıyla kalelerin bodrumlarında tutulmuşlardır[3]. İslam öncesi Türk ve Arap toplumunda hapis uygulaması bilinmekle birlikte daha ziyade bedenî ve malî cezalar yaygınlık kazanmıştır. Bununla beraber ağır hapis cezası olarak zindana atma, orta ve hafif suçlar için ise kısa süreli hapis, sürgün ve zorunlu ikamet cezaları da uygulanmıştır[4].

İslamî dönemde Hz. Ömer zamanında toprakların ve nüfusun artmasına paralel olarak suç oranları da artmış, suçluların cezalandırılacağı yeni bir mekana ve yeni hukukî kıstaslara ihtiyaç duyulmuştur. Buna rağmen ilk kez Hz. Ali döneminde hapishane olarak özel bir yer tayin edilmiş ve hapis cezası uygulamalarına devam edilmiştir. Ancak bugünkü hapishane yapılarına yakın tam teşekküllü hapishaneler Emeviler döneminde vücuda getirilmiştir[5].

1. Osmanlı Ceza Sistemine Genel Bakış

Hapis ceza ve uygulaması Osmanlı Devleti'nde önceleri aslî bir ceza şekli olarak görülmemiş, sonradan yaygınlık kazanmıştır. Klasik Osmanlı ceza hukuku, İslam ceza hukuku kuralları ile Fatih, Yavuz, Kanuni ve 4. Mehmed'in kanunnamelerinde yer alan ceza alanındaki hükümlerden oluşmaktaydı. Osmanlı kanunname ve

[*] *Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü* Öğretim Üyesi

[1] Ferit Devellioğlu*, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1988, s. 364.

[2] Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.XVI, İst. 1997, s. 54.

[3] Metin Yılmaz, "İslam Tarihi'nin İlk Üç Asrında Hapishaneler ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış*", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S.12-13, Samsun 2001, s. 542.

[4] Bardakoğlu, s. 54.

[5] Yılmaz, s. 550-563.

adaletnamelerinde, yargı kararı olmaksızın kimsenin cezalandırılmaması, suçluya ceza uygulanabilmesi için kadıdan suçun hukuken sabit olduğunu gösterir bir belge alınması zorunluluğu vurgulanmıştır. Ancak özellikle 17. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamasına paralel olarak bireylere karşı keyfi muameleler çoğalmış, devlet içerisindeki yolsuzluk ve suistimaller, yeterli soruşturma yapılmadan verilen idam ve sürgün cezaları, müsadere sistemi huzursuzluğa sebep olmuştur[6]. Osmanlılar hafif ve orta ağırlıktaki suçları, özellikle de esnaf ve sanatkârların nizamnamelere aykırı haksız fiillerini cezalandırmada para cezasının yanı sıra hapis cezası da uygulamıştır. Ağır suçlarda ise 17. yüzyıldan itibaren kürek,[7] 18. yüzyıldan itibaren de kalebendlik[8]cezası uygulamaya konmuştur[9].

Osmanlı ceza hukukunda ilk önemli değişiklik II. Mahmud'un müsadere yöntemini kaldırmasıyla başlamıştır. 1838'de ulema ve memurlar için çıkarılan iki ceza kanunnamesi ile sistemli bir ceza hukuku için adım atılmıştır. Ancak hapis cezasının etkin bir cezalandırma yöntemi olarak yerleşmesinde 1840, 1851, 1858 tarihli ceza kanunlarının önemli rolü olmuştur[10]. 3 Mayıs 1840 tarihli ceza kanunu, Tanzimat ilkelerini uygulamak üzere ülkede çıkartılan ilk kanun olma özelliğini taşır. Bu kanun suçları kanuna muhalefet, padişah ve devlete karşı işlenen suçlar, dövme, sövme, hakaret, rüşvet, silah çekme, yol kesme gibi gruplara ayırmıştır. Kürek, hapis, sürgün, memuriyetten çıkarma gibi hususlar tâzir suçları arasında yer almıştır. Bu kanunun ihtiyaçlara cevap vermemesi üzerine 1851 tarihli ceza kanunu çıkarılmıştır. Kısas usulünü muhafaza eden, siyasi nedenlerle ölüm cezası, kürek, sürgün, memuriyetten çıkarma ve hapis cezalarına bir de dayak cezasını ekleyen bu kanun da çağdaş ceza hukuku görüşlerinin dışında kalarak ihtiyaçları karşılayamamıştır. Bunun üzerine 1858 tarihli ceza kanunu yapılmıştır[11]. Bu kanun 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'nun hemen hemen aynen tercümesinden ibarettir. Ancak İslâmî esaslar ve Osmanlı Devleti'ndeki eski uygulamalar da göz önünde bulundurulmuştur. Bu kanuna göre,

---

[6] Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara 1996, s. 96-97; Bardakoğlu, s. 63.

[7] Kürek cezası, suçluların devlet donanmasında kürek çektirilmek suretiyle cezalandırılmasını ifade eder. Daha sonraları ağır hapis cezalarına da bu isim verilmiştir. Mehmet İpşirli, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 12, İstanbul 1982, s. 206.

[8] Kalebend, herhangi bir suçtan dolayı bir kalenin hisarından dışarı çıkmamak üzere içeride oturmaya mahkum edilen kimse demektir. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul 1986, s. 168.

[9] Bardakoğlu, s. 63.

[10] Bozkurt, s. 96-97. Osmanlı Devleti'nde ceza hukuku alanında bu düzenlemeler yapılırken Avrupa'da hapis cezası tek alternatif olarak görülmeye başlanmıştı. Suçlarda meydana gelen artış tutuklamalarda da artışa neden olmuş, 1820'lerden itibaren para cezası uygulaması daha etkisiz bulunmaya başlanmış ve 1830'lardan sonra hapis cezasına bırakmıştır. Jackson J. Spielvogel*, Western Civilization*, San Francisco 1991, s. 764.

[11] Ülkü Azrak, "Tanzimat'tan Sonra Resepsiyon", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1985, s. 605; Bozkurt, s. 98-100.

padişaha ait olan cezalandırma hakkı ile şer'i hukuktan kaynaklanan davalar şeriat mahkemelerinde görülecek, bunun dışında kalan hükümler nizamî mahkemelerce uygulanacaktır[12]. 1858 Ceza Kanunu, zanlılara, kabahat sahiplerine, erbâb-ı cünhaya ve mürtekib-i cinayet olanlara ait olmak üzere dört cins hapishaneden bahsetmektedir. Zanlılara ait hapishaneler ise, çocuklara, siyasi suçlulara, kabahatlilere ve cünha ve cinayet zanlılarına ait olmak üzere dört gruba ayrılmıştır[13].

2. Hapishanelerin Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Hapishanelerinin Islahı Meselesi

Ceza sistemini hapishane merkezli olarak yeniden yapılandırma düşüncesi, 18. yüzyılın son çeyreğinde ABD'de ortaya çıkmış, oradan Batı ve Orta Avrupa'ya yayılmıştır. 19. yüzyıl aydınları hapishane ve hapis cezasının ıslahını "*bütün insanlığı bir medeniyet meşalesi altında toplamayı amaçlayan aydınlanma düşüncesinin sağladığı bir kazanç*" olarak görmüşlerdir. Nitekim bu yolla Ortaçağ boyunca cezalandırma adına başvurulan şiddet, suçluyu asarak ya da yakarak idam etme, herhangi bir uzvunu kesme, kırbaçlama, işkence gibi gayri meşru cezalar ortadan kalkıyordu. Bunların yerini insanî, ıslah edici ve caydırıcı bir ceza olan hapsetme cezası alıyordu[14]. Suçluları cezalandırmanın yanı sıra aynı zamanda rehabilite etmek düşüncesinde olan İngiliz ve Fransızlar, Amerikan hapishanelerinde incelemelerde bulunmuşlardır. Bu incelemeler sonunda hapishanelerini hücre sisteminin uygulandığı Walnut Street Hapishanesi modeli üzerinde yapılandırmışlardır. Bu hapishanelerde mahkumlar, gün boyunca aynı atelyede çalışıyor, geceleri ayrılıyorlardı. Ancak zamanla hapishanelerdeki nüfus arttıkça, hücre tipi hapis daha pahalı ve daha az uygulanabilir hale gelmiştir[15].

3. II.Abdülhamid Devrine Kadar Hapishaneleri Islah Çalışmaları

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıl başında Batıda geliştirilen yeni hapishane sistemini sefirleri aracılığıyla kısmen tanımış olmasına rağmen eski bilinen cezalandırma metotlarını terk etmemiştir. Ancak Tanzimat'la birlikte Avrupa'da görülen eğilimlere uygun olarak bedene yönelik şiddet içeren cezalardan hapse doğru yönelme olmuştur.

---

[12] Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri" *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s.19. 1911 ve 1914 yıllarında iki kez değiştirilen bu kanun 1926'da kaldırılmış ve yerine 1889 tarihli İtalyan Ceza Kanunu örnek alınarak hazırlanan Türk Ceza Kanunu yürürlüğe girmiştir. (Azrak, s. 605).

[13] Bozkurt, s. 142.

[14] Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908*), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 14. Foucault'a göre hapishane, bünyesine aldığı suçluları terapi etmek ve sistem dışına çıkanları tehlikeli olmaktan çıkarma mükellefiyetinin yanı sıra sistem içinde kalanlara da bir gözdağı anlamına geliyordu. (Yıldız, s. 34).

[15] Spielvovel, s. 764. Avrupa'nın ilk ıslahhanesi 1555'te Londra'da kurulan Bridewell'dir. Bu yapı sanayi devrimi sonrasında Hollanda ve İngiltere'nin öncülüğünü yapacağı hücre tipi hapishanelerin selefi olmuştur. (Yıldız, s. 34).

1844'den itibaren İngiliz elçisi Canning[16] Osmanlı ülkesinde Avrupa'daki hapishane rejimine geçilmesi ve Osmanlı mahbeslerinin ıslah edilmesi yönünde telkinlere başlamıştır. Osmanlı mahbesleri ve buradaki tutuklu ve hükümlülerin durumu ilk kez Zaptiye Müşiri Hafız Mehmed Paşa tarafından hükümet gündemine taşınmıştır. Paşa takririnde, borçlular ya da hafif bir suç ile itham edilenlerle katil ve hırsızların birlikte tevkif ve habs edilmesinin sakıncalarına değinmiş ve herkesin kabahat derecelerine göre farklı mahallerde hapsini temin için yeni bir hapishane inşasının gerekliliğini vurgulamıştır. Zaptiye Müşiri'nin önerisi doğrultusunda başkentte yeni bir binanın inşasına başlanmıştır. Bu doğrultuda taşraya gönderilen yazıda, bundan sonra borçlu ve hafif suçluların bir yerde toplanıp cünha ve töhmetlilerin sınıflandırılarak farklı mahallerde hapsedileceği, bu uygulamaya müsait olmayan yerlerin genişletileceği ya da yeniden inşa edileceği bildirilmiştir. Nitekim hükümet, Nisan 1847'de Sinop'ta yeni bir hapishane inşası için talep edilen 9.500 guruşluk tahsisatı onaylayarak hapishane ıslahına giden yolda ilk adımı atmıştır [17].

Osmanlı Hükümeti, bu yöndeki çalışmalarını Mehmed İsmet Paşa'yı taşradaki mahbesleri teftiş etmek üzere Anadolu Müfettişi tayin ederek sürdürmüştür. İsmet Paşa, 1850'de konuyla ilgili olarak Meclis-i Vâlâ'ya sunduğu raporda hapishanelerle ilgili gözlemlerini dile getirerek, haftalık yoklama ve günlük jurnallerin gönderilmesi hususlarına dikkat edilmesi uyarısında bulunmuştur. Paşa'nın uyarıları dikkate alınarak, vilayetlerin yetkililerine bu yönde emirler verilmiştir. Müfettişlerin Anadolu ve Rumeli hapishanelerini teftişleri devam ederken hapishaneler konusuyla bizzat ilgilenen Canning, Osmanlı ülkesindeki bütün konsoloslarına otuz soruluk bir anket metni göndermiştir. Konsoloslardan, görev yerlerindeki mahbeslerle ilgili gözlemlerini Büyükelçiliğe iletmeleri istenmiştir. Osmanlı mahbeslerinin fizikî şartlar itibarıyla birer küçük cehennemi andırdığı noktasında hemfikir olan İngiliz konsolosları genel olarak mahbeslerin kirliliği, havalandırmanın yetersizliği ve sağlık hizmetlerinin yokluğu gibi hususların altını çizmişlerdir. Ayrıca mahbusların zorunlu ihtiyaçlarının diğer ülkelerde olduğu gibi devlet tarafından karşılanmadığı, hasta mahbuslar için ayrı bir hasta koğuşu ve İngiliz hapishanelerindeki gibi resmî ve sivil gezici tabiplerin bulunmadığı hususlarına da dikkat çekmişlerdir. Zanlıların mahkum muamelesi görmesi, hafif suçlardan mahkum olanların ağır suçlularla beraber aynı yerde bulundurulması, yaşı küçük mahkumların yetişkinlerle aynı yerde tutulması gibi uygulamalar da konsoloslarca altı çizilen hususlardır[18].

Osmanlı Devleti, yabancı sefirler ve tercümanlar aracılığıyla yapılan reform talepleri ile sık sık karşılaşmasına rağmen, bu alandaki talepleri hayata geçirmede fazla acele etmemiştir. Ancak 1854'de alınan ilk borç karşılığında yeni reform

[16] İngiliz elçisi Canning'in Türkiye'deki çalışmaları ve Türkiye hakkındaki düşünceleri için bkz. Stanley Lane Poole, *Lord Stratfort Canning'in Türkiye Anıları*, Ankara 1999.
[17] Yıldız, s. 41, 71, 84-88, 90-91.
[18] Yıldız, s. 99-129.

paketinin taahhüt edilmesi Canning'in hapishane projesini tekrar hükümetin gündemine taşımıştır. 1854-56 Kırım Savaşı'nın finansman açığının giderilmesi karşılığında yeni bir reform paketi kabul edilmiştir[19]. Nitekim mahbeslerin tanzimi ve yeni hapishaneler inşası maddesi Islahat Fermanı'nda da yer almıştır. Büyükelçiliklerin tâbiiyetlerinde bulunanlar adına, itirazlarını önlemek amacıyla hapishaneleri düzeltme hazırlıklarına başlanmıştır. Bu amaçla İngiltere'den Uzman Binbaşı Gordon getirilmiş ve hapishaneler konusunu müzakere etmek üzere bir meclis kurulmuştur[20].

II. Abdülhamid dönemi öncesinde hapishanelerle ilgili bir reform paketi de 1866 Girit İsyanı'nı takiben sunulmuştur. Bu defa Canning'in yerini Fransa'nın İstanbul'daki temsilcisi M.N. Bouree almıştır. Gerçi bu tarihlerde taşra hapishanelerinin fiziki şartları şikâyet ve uyarıları haklı çıkaracak vaziyetteydi. Çoğu hapishane, içinde oturulamayacak derecede harap durumdaydı. Tahsisat yetersizliği sebebiyle genişletilemeyen hapishanelerde kalabalık, salgın hastalıklara yol açmıştır. Kısacası gerek fizikî, gerekse idarî açıdan değişen fazla bir şey olmamış, devlet içine düştüğü siyasî ve malî sıkıntılar sonucu maruz kaldığı dış baskıları savuşturabilmek için bazı düzenlemelere yönelmiştir[21].

4. II. Abdülhamid Döneminde Hapishaneleri Islah Çalışmaları

Bu dönemde 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonunda Berlin Kongresi toplanmış, kongrenin siyasi kararları ve daha sonra teşkil edilen Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin getirdiği iktisadî yükümlülükler[22] devleti zor durumda bırakmış, Osmanlı idarecileri bir kez daha reform talebi ile karşı karşıya kalmışlardır. Yapılması istenen reformlar çerçevesinde hapishanelerin ıslahı yönünde önemli adımlar atılmıştır. Gerçi bu dönemde hapishanelerle ilgili düzenlemeler kaçınılmaz hale gelmiştir. Artan şehirleşme, kaybedilen topraklardan akan göç dalgası ve toplumsal çözülme gibi kitlesel gelişmeler adi suçlarda artışı beraberinde getirmiştir. Ayrıca imparatorluktan ulus devlete geçiş siyasi gerilime, siyasi gerilim de tedhiş hareketlerine sebep olmuştur. Bütün bu şartlar altında hapis cezası en meşrû cezaî müeyyide haline gelmiştir[23]. Hal böyle olunca hapishanelerin de ıslahı gündeme gelmiştir.

Hapishanelerin ıslahı ile ilgili en kapsamlı düzenleme 1880 yılında çıkarılan "*Tevkifhane ve Hapishanelerin İdarelerine Dair Nizamname*" ile belirginleşmiştir. Bu nizamnameye göre her kaza, liva ve vilayet dahilinde birer tevkifhane ve hapishane bulunacak, tevkifhaneler sanıklara, hapishaneler ise mahkumlara ait olacak, kabahat ve cünha suçuyla üç aya kadar mahkum olanlar kaza hapishanelerinde, üç yıla kadar

[19] Yıldız, s. 134.
[20] Bozkurt, s. 111; Yıldız, s. 138.
[21] Yıldız, s. 157, 182.
[22] Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması ve Osmanlı borçları hakkında bkz. Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyete Dış Borçlar*, İstanbul 1996.
[23] Yıldız, s. 188-192.

olan hapis cezaları sancak, üç yıldan fazla hapis cezaları ise vilayet hapishanelerinde çekilecekti. Hapishanelerde kadınlara ait daire bulunacaktı. Ayrıca o zamana kadar hükümetin resmen üstlenmediği mahkumların zorunlu ihtiyaçlarının karşılanması hususu karara bağlanacaktı[24].

1880 Nizamnamesi doğrultusunda ülkede çok sayıda hapishane açılmıştır. Yeni başlatılan inşaatların yanı sıra taşradan sürekli olarak hapishane tamiri ve personel için tahsisat talepleri olmuştur. Hükümet bu taleplerin daha çok mahallî kaynaklardan karşılanmasını telkin etmiş, fakat aciliyet arz eden durumlarda talepler merkezî bütçeden karşılanmıştır[25].

Yukarıda da ifade edildiği üzere II. Abdülhamid döneminde, siyasi suçluların sayısı artmıştır. Dolayısıyla yüzyılın ortasında Canning tarafından gündeme getirilen mahbeslerin ıslahı meselesi bu dönemde yeni bir boyut kazanmış, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Fransa konsoloslarının baskıları artmıştır. Ancak bu defaki müdahalelerde daha çok gayrimüslim siyasi mahkumlar esas alınmıştır[26].

Osmanlı Devleti, hapishanelerin ıslahı konusundaki duyarlılığını *1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi*'ne katılarak uluslararası düzeyde de ortaya koymuştur. 15 Haziran 1890'da düzenlenen bu kongreye İngiltere, Avusturya, Belçika, Danimarka, İspanya, Fransa, Yunanistan, İtalya, Japonya, İsveç, Norveç, ABD gibi devletler de katılmıştır. Osmanlı temsilcileri kongreye sundukları raporda, II. Abdülhamid döneminde hapishaneler konusunda yapılan iyileştirmelerden bahsetmişlerdir. Üç oturum halinde gerçekleşen kongrede bilinen konular üzerinde durulmasına rağmen, kongre devletlerin birbirlerinin tecrübelerinden istifade etmesi noktasında faydalı olmuştur. Osmanlı Hükümeti, kongre sonrasında, bu toplantıda dile getirilen hususların takibi için bir komisyon oluşturulmasına karar vermiştir[27].

19. yüzyıl sona ererken Avrupalı devletler, 1895 yılında Bâbıali'ye yeni bir ıslahat projesi sunmuşlardır. Bu projenin maddelerinden biri *"hapishanelerin ve mahkumların durumlarının kontrol edilmesi*" şeklinde ifade edilmiştir. Osmanlı

[24] Bozkurt, s. 111-112. Bu nizamnamede mahkumların çalıştırılması ile ilgili maddeye de yer verilmişti. Mahkumların çalışmalarının karşılığı olarak kendilerine verilecek bedelin yarısı zorunlu ihtiyaçları karşılığı olarak kesilecek, kalan para Avrupa hapishanelerinde olduğu gibi bir sandıkta toplanarak tahliye edilirken kendilerine verilecekti. (Yıldız, s. 200).

[25] Yıldız, s.204-207.

[26] Bu dönemde Erzurum vilayetinde tutuklanan Ermenilerle ilgili olarak İngiltere'nin Erzurum konsolosu yoğun çaba sarf etmiştir. 76 tutuklunun davası 1883'te Erzurum'da başlamış, 40 kişi mahkum olmuştur. Dava devam ederken Van'daki Armenekan Cemiyeti sürekli olarak masum insanların tutuklandığı yönünde propaganda yaparak İngiliz Hükümeti'ne muhtıra yağdırmıştır. Neticede 1884-86 yılları arasında mahkumların büyük bir kısmı Padişah tarafından affedilmişlerdir. (Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s. 138); Yıldız, s. 225.

[27] Fatmagül Demirel, "1890 Petersburg Hapishaneler Kongresi", *Toplumsal Tarih*, C. 15, S. 89 (Mayıs 2001), s. 11-14. Kongrede bir sonraki toplantının 1895'te Paris'te yapılması kararlaştırılmıştır. Bir önceki kongre ise 1885'te Roma'da yapılmıştır. (Demirel, s. 14).

Hükümeti aynı yıl içinde verdiği cevapta, hapishane nizamnamelerini kesin olarak tatbik edeceğini taahhüt etmiştir. Bundan sonra İstanbul'daki yabancı büyükelçiler, Osmanlı ülkesindeki ıslahat esaslarını belirlemek amacıyla sık sık bir araya gelmişlerdir. 1897 yılı başındaki toplantılarında Osmanlı adliyesinin acınacak hali ve hakimlerin rüşvet almaları üzerinde durmuşlardır[28].

Osmanlı hapishaneleri konusu, mebuslar tarafından meclisin gündemine de taşınmıştır. Kastamonu mebusu İsmail Mahir Efendi, bu konuyla yakından ilgilenmiş ve hapishanelerde *sanayihaneler* kurulması, muallimler tayin edilerek mahkumların taliminin sağlanması yönünde önerilerde bulunmuştur[29]. Meclise hapishane personeli ile ilgili konular da taşınmıştır. Örneğin jandarmaların gardiyan olarak kullanılmasının uygunsuzluğu dile getirilerek bunların yerine gardiyan tayin edilmesi istenmiştir. Bu talep değerlendirilmiş ve yerinde bulunmuştur. Bunun üzerine hapishaneler tahsisatına 4.400 lira ilave edilmiştir[30]. 1909 yılı başında hapishaneler tamiratı ile suçluların sevk, iaşe ve sağlık giderleri için bütçeye altı milyon kuruşun ilavesine karar verilmiştir[31]. Yine meclisin bir başka oturumunda hapishanelerin masraf ve harcırahının zorunluluğundan bahsedilerek, geciktirilmemesinin istenmesi meclisin bu konudaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

5. Canik Hapishanesini Islah Çalışmaları

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü siyasi ve ekonomik buhran Batılı devletlerce değerlendirilmiş ve yüzyılın ortalarından itibaren bu devletlerin reform talepleri değişmez gündem olmuştur. Söz konusu reform maddelerinden biri olan hapishanelerin ıslahı meselesi II. Abdülhamid döneminde daha etraflı ve etkin bir şekilde ele alınmıştır. Konu ile ilgili çıkarılan nizamnameler doğrultusunda çok sayıda yeni hapishane binaları inşa edilirken, bir yandan da mevcut binaların tamiri için ödenek talepleri, personel istekleri ve mahbeslerin fizikî şartlarının düzeltilmesi

---

[28] Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 47; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I Kısım I, Ankara 1991, s. 86-111.

[29] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre:I, İctima Senesi: I, C. I, 13 K. Sâni 1324 (26 Ocak 1909), s. 325.

[30] *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre:I, İctima Senesi: II, C. V, 17 Mayıs 1326 (30 Mayıs 1910), s. 593.

[31] *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, D: I, İctima Senesi II, C. I, 28 K.Sâni 1325 (8 Şubat 1909), s. 295. Bir yıl geçmeden tayınat bedeli, suçluların sevk masrafları, ilaç bedeli ve harcırah için ayrılan ödenek tamamen sarf edilmiş olunduğundan sarfı kaçınılmaz olan 6.738.423 kuruşun Dahiliye, 24.675 kuruşun da Sadaret bütçesine ilave edilmesi teklif edilmiştir. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre:I, İctima Senesi: II, C. II, 16 K. Sânî 1325 (29 Ocak 1910), s. 142. Bir yıl sonra ise hapishanelerin muayyenat bedelinden ödenemeyerek borç kalmış olan 405.407 kuruşun bir sonraki yılın Dahiliye bütçesine ek tahsisat olarak ilavesine karar verilmiştir. *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, D: III, İctima Senesi II, C. I, 29 Eylül 1329 (12 Ekim 1911), s. 304; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre:I, İctima Senesi: I, C. V, 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909), s. 142.

yönünde talepler karşılanmaya çalışılmıştır. Bildirimize konu teşkil eden Canik hapishanesi için de hükümet merkezine sık sık başvurularda bulunulmuştur. Canik Sancağı ile yapılan yazışmalarda genelde hapishanenin fizikî yetersizliği, personel eksikliği ve izdihamın yol açtığı sıkıntılar ön plâna çıkmıştır.

1875 yılında Canik Sancağı'ndan gönderilen yazıda, hapishanenin mahkumlar için yeterli olmadığı, kalabalık sebebiyle içeride hüküm süren pis havanın sağlığı tehdit ettiği ve bu ortam sebebiyle bir çok mahbusun çeşitli hastalıklarla mücadele etmek durumunda kaldığı bildirilmiştir. Sancak İdare Meclisi'ne göre bu durumun önüne geçilebilmesi için yeni bir hapishane binası gerekmektedir[32].

Canik Hapishanesi'nin fizikî bakımdan yetersizliğini yansıtan bu bilgilere rağmen Anadolu Müfettişi Şakir Paşa'nın 1888 yılı ortalarında kaleme aldığı raporda, sözü edilen mekan çok farklı şekilde tasvir edilmiştir. Teftişe öncelikle Canik Sancağı adliye dairelerinden başlanmış, daha sonra hapishaneye gidilerek koğuşlar tek tek kontrol edilmiştir. Rapora göre, Samsun kadın ve erkek hapishanesi birkaç yıl önce fenne uygun bir şekilde, hükümet dairesi bitişiğinde, kargir olarak inşa edilmiştir. Teftiş sırasında her iki hapishanede 226 kişi bulunduğu tespit edilmiştir. Bunların 149'u cinayet, 6'sı cünha ile mahkum, 68'i cinayet ile tevkif edilmiştir. 3 kişi Terme'den istinafen gelmiştir. Kadın hapishanesinde 4'ü cinayet mahkumu, 2'si kabahatli olmak üzere 6 kadın bulunmaktadır.

Şakir Paşa'nın raporunda Canik hapishanesinin fizikî yapısı ile ilgili, tafsilatlı olmakla birlikte daha önce verilen ya da daha sonra verilecek olan bilgilerle çelişen ifadeler yer almıştır. Rapora göre, erkek hapishanesi altı koğuş, gusulhane, birkaç abdesthane ve geniş bir avlunun ortasında büyük bir havuzdan oluşmaktadır. Hapishanenin, temizlik kaideleri ve sağlık koşullarına uygun bir şekilde idare edildiği, aynı şekilde kadın hapishanesinin de sağlıklı bir şekilde inşa edilmiş mükemmel bir bina olduğu vurgulanmıştır. Mahkum ve zanlılar farklı koğuşlara yerleştirilmişlerdir. Birinci ve ikinci koğuşlar mahkumlara, üçüncü ve dördüncü koğuşlar cinayet zanlılarına, beşinci koğuş cünha mahkum ve zanlılarına, altıncı koğuş ise borçlu ve misafirlere tahsis edilmiştir. Bu uygulama Canik hapishanesi adına önemli bir gelişmedir. Nitekim yabancı sefir ve konsolosların Osmanlı hapishanelerinde en fazla

[32] Yıldız, s. 183. Canik hapishanesindeki izdiham özellikle salgın hastalıkların yoğun olarak yaşandığı zamanlarda sağlık açısından tehlike teşkil etmiştir. Nitekim 200 kişilik hapishanede 350 mahkumun bulunduğu 1911 yılında mahkumlardan ikisinde kolera belirtisi görülmüş ve 150 mahkum geçici olarak başka bir binaya nakledilmiştir. (BOA, *DH. İD. 57-9 (17/2),* 26 Mayıs 1327 (8 Haziran 1911); Rıza Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina Uygulaması Ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910-1911)", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999*, Samsun 2000, s. 213). Aynı şekilde hapishanenin kalabalıklığı ve aşırı izdiham Trabzon Vilayeti'nde salgın hastalıklara sebep olmuştur. 1906 yazında Trabzon hapishanesinde zuhur eden tifo hastalığına izdihamın sebep olduğu ifade edilmiştir. Acilen iki üç koğuş boşaltılarak hastalar buraya nakledilmişlerdir. (BOA, *A. MKT. MHM.* 569/7, 24 C.Ahir 1324 (15 Ağustos 1906).

şikayet konusu ettiği hususlardan biri zanlı ve mahkumların suçlarına göre tasnif edilmemeleri idi. Müfettişlik raporunda zanlı ve mahkumların iaşeleri ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. Buna göre, Canik hapishanesine giren herkese bir sonraki gün 300 dirhem ekmek verilmekte, ilerleyen günlerde hapse giren kişinin servet ve iktidar sahibi olduğunun anlaşılması halinde tayını (yiyeceği) kesilmekteydi. Bu uygulama da 1880 Nizamnamesi'nin bu konudaki hükmünün hayata geçirilmiş olduğunu göstermektedir. Sözü edilen nizamname ile devlet ilk kez mahbeste bulunanların zorunlu ihtiyaçlarını karşılamayı resmen üstlenmişti.

Yapılan incelemeler sonunda hapishanede ısınma problemi yaşanmadığı, gardiyanların inzibat işlerini layıkıyla yerine getirdiği, mahkumların huzurlu bir şekilde ceza sürelerinin dolmasını beklediği anlaşılmıştır. Hapishane çalışanları ile ilgili bilgilere de yer verilen rapora göre, hapishane girişinde müdür ve katibine ait bir oda ile gardiyanlar için bir diğer oda bulunmaktadır. Hapishane müdürü 300, kâtibi 200, sekiz gardiyan ise 160'ar kuruş maaş almaktadırlar. Şakir Paşa raporunun sonunda, Canik hapishanesinin durumunun hapishaneler nizamnamesine uygun olup o zamana kadar teftiş edilen hapishanelerin en mükemmellerinden biri olduğunu ifade ederek hapishanedeki bu intizamın mutasarrıf Hamdi Bey'in eseri olduğunu vurgulamıştır. Şakir Paşa'nın Canik hapishanesi ile ilgili bir de tavsiyesi olmuştur. Kendisi her şeyi ile mükemmel olan bu hapishanenin tahtadan olan zemininin hasırla döşenmesinin daha makbul olacağını ifade etmiştir. Az bir masrafla gerçekleşebilecek olan bu hususu Trabzon Vilayeti'ne bildirmiştir. Paşa raporunun sonunda ayrıca, Canik hapishanesinde diğer sancak hapishanelerinden daha fazla masrafla ve hazineye yüklenmeden sağlanan bu intizamın diğer sancaklar için örnek teşkil etmesi gerektiğini belirtmiş ve diğer hapishanelerde de aynı gayretin gösterilmesi halinde hapishaneler probleminin en aza ineceğinin altını çizmiştir[33].

Bu rapordan yaklaşık bir yıl sonra Canik Mutasarrıflığı tarafından merkeze gönderilen yazı akılları karıştırmaktadır. Mutasarrıf, Canik hapishanesinin vaktiyle çok miktarda para sarf edilerek yapılmış olmasına rağmen sağlam olmadığını, yaz kış bina

[33] BOA*, DH. TMIK. S. 19/53*, 11 Haziran 1304 (23 Haziran 1888). Samsun Hapishanesi ile ilgili verilen bazı bilgiler gerçekten bu hapishanenin bir çok hapishaneye göre iyi durumda olduğunu düşündürmektedir. Örneğin taşra hapishanelerinin bir çoğunda hastalara ait ayrı bir mahal yokken Samsun ve Trabzon hapishanelerinde hastalara ait birer odanın mevcut olduğu ifade edilmektedir. Buralarda tedavi için gerekli şartlar yeterince mevcut olmamakla birlikte böyle bir mekanın varlığı bile önemli bir gelişmedir. Yine aynı şekilde Canik hapishanesinde yaşı küçük mahkumlar ayrı yerde tutulmakta, bunlara uzun süreli hapis yerine kısa süreli ve cismanî cezalar verilmekteydi. Oysa bir çok hapishanede yaşı küçük mahkumlar diğerleri ile aynı mekanlarda tutulmaktaydı. Samsun hapishanesinin diğer bir çok hapishaneden daha iyi bir durumda olduğunu gösteren bir diğer örnek ise burada şiddete dayalı cezalara yer verilmemesi idi. Oysa Gülhane Hattı ile işkence yasaklanmasına rağmen Adana, Tarsus, Şam, Beyrut, Kayseri ve Erzurum hapishanelerinde falakaya baş vurulduğu tespit edilmiştir. Yine bir çok hapishanenin aksine Samsun hapishanesinin içki ve kahvenin yasaklandığı mahbeslerden biri olması düşündürücüdür. (Yıldız, s. 106, 112-114).

içinde 1,5 karış su biriktiğini, haftada bir iki kişinin hastalanarak vefat ettiğini bildirmektedir. Mutasarrıfın yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla, bu konu ile ilgili incelemeler yapılmış ve "*bazı ecnebilerin bu konuda ağızlarını kapayacak*" bir hapishanenin inşasının 1.300 liraya mal olacağı tespit edilmiştir. Bu durum Trabzon Vilayeti'ne bildirilmesine rağmen cevap alınamamıştır. Mevcut şartların devam etmesi hastalık ve ölümleri artırabileceğinden Mutasarrıflık, hapishanenin sağlamlaştırılması ve rutubetten kurtarılması için gerekli görülen 1.300 lirayı tedarik etme arayışına girmiştir. Merkeze gönderilen yazıda, hazineden 500 lira ödenek verilmesi halinde, 300 liranın binanın enkazına karşılık tutulacağı, kalan 500 liranın temini için ise bölgede çare aranacağı dile getirilmiştir[34].

Canik Mutasarrıflığı'nın Canik hapishanesi ile ilgili talepleri daha sonraki yıllarda da sürmüştür. 1911 yılı başlarında Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, Samsun, Bafra ve Çarşamba hapishanelerinin genişletilmesi gerektiği; Fatsa, Ünye, Terme kazalarında ise hiç hapishane bulunmadığı bildirilmiştir[35]. Canik Mutasarrıfı hapishanenin genişletilmesi talebine karşılık alamadan hapishane içinde ameliyathane olarak bir yer tahsis edilmesi talimatı ile karşı karşıya kalmıştır. Bu durum Osmanlı idarecilerinin hapishanelerle ilgili yapılan düzenlemelerde acil ihtiyaçları göz ardı edip, özellikle dış müdahaleleri savuşturmak düşüncesiyle hareket ettiğini düşündürmektedir. Mutasarrıflığın görüşüne göre, hem hapishanedeki izdihamı ortadan kaldırmak, hem de yeni ameliyathane tahsis edebilmek mümkün değildir. Bu ihtiyaçların giderilebilmesi için yeni bir daire inşa edilmesi uygun olacaktır. Bunun için ise 60 bin kuruşluk bir tahsisat gerekmektedir. Nitekim mutasarrıflığın bu görüşü doğrultusunda talebin değerlendirilebilmesi için sancaktan keşif evrakı düzenlenerek gönderilmesi istenmiştir[36].

Tamir ve inşaat masrafları için ödenek taleplerinin daha sonraki yıllarda da devam etmesi o vakte kadar yapılan başvurulardan sonuç alınamadığını düşündürmektedir. 1913 yılı ortalarında Canik hapishanesinin tamiri için detaylı bir keşif defteri hazırlanmıştır. Bu defterde altı koğuşun her biri için yapılacak harcama kalemleri belirlenmiştir. Erkek hapishanesinin yanı sıra kadın hapishanesi ve gardiyan koğuşunun tamirini de içeren masraf çizelgesine göre, 6.563 kuruşa ihtiyaç vardır.

---

[34] BOA, *Y.PRK. DH. 3/30*, 18 Mayıs 1305 (30 Mayıs 1889). Şakir Paşa Mayıs 1898'de Canik Sancağı'na bağlı Çarşamba Kazası'ndaki hapishanenin durumuna dikkat çekerek, harap vaziyetteki hükümet binasının altındaki bu mahallin rutubet ve havasızlık sebebiyle sağlığı tehdit ettiğini bildirmiştir. (Karaca, s. 125).

[35] BOA, *DH. MB. HPS. 34/39,* 21 Eylül 1327 (4 Ekim 1911). 1914 yılında Fatsa, Ünye ve Terme kazalarında kiralanmış hapishanelerin mevcut olduğu görülmektedir. Fatsa hapishanesi 40, Ünye hapishanesi 70, Terme hapishanesi ise 30 kişi kapasitelidir. Fatsa'da kadınlara ait bir hapishane bulunmaktadır. Ünye'de kadınlar için ayrı bir ev tutulmuştur. Terme hapishanesi ise sadece erkek mahkumlara aittir. (Osman Köse, "Canik'te Asayiş (1911-1914)", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999*, Samsun 2000, s. 254-255).

[36] BOA, *DH. MB. HPS. 34/39,* 21 Eylül 1327 (4 Ekim 1911).

Harcama yapılacak alanlar genel olarak; pencereler için cam ve çerçeve, abdesthane ve hamam dolabı, taban için tahta, musluk için kurşunlu boru, çinko oluk, kireç, çivi, dülger ve sıvacı ustalarına verilecek yevmiye olarak tespit edilmiştir[37]. Bir yıl sonra yine hapishanenin darlığı gerekçesiyle altmış kişilik yeni bir koğuş yapılması talebinde bulunulmuştur. Projeye göre yeni koğuşun yanı sıra polis mahalli, hamam ve tuvaletler yıkılarak yenileri inşa edilecektir. Söz konusu değişiklikle ilgili olarak 5.159 kuruşluk bir keşif defteri hazırlanmıştır. Canik Mutasarrıflığı zorunlu gördüğü bu düzenleme için gerekli olan meblağı vilayetten temin edemediğinden Dahiliye Nezareti'ne başvurmuştur[38]. Aynı dönemde Dahiliye Nezareti ülke genelinde hapishanelerin durumunu günün koşullarına göre düzenleme yönünde çalışma başlatmıştır. Bu doğrultuda Canik'te de bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon raporuna göre, 1914 yılı başında Canik hapishanesinde 420 kişi kalmaktadır. Bu durum büyük bir izdihamı beraberinde getirdiği gibi sıhhi açıdan da tehlike oluşturmaktadır. Koğuşlar pis koku içerisindedir. Hapishane içinde hastane olarak kullanılan oda küçük ve bakımsızdır. Binanın dış duvarları sağlam fakat iç kısımları yenilenmeyi gerektirmektedir. Canik hapishanesi ile ilgili gözlemlerini bu şekilde ifade eden komisyon, hapishanenin 2.850 arşın genişliğindeki arazisinin satılarak bütçeye yük getirmeden yeni bir hapishanenin vücuda getirilebileceği teklifinde bulunmuştur[39].

Canik Mutasarrıflığı'nın hapishane ile ilgili talepleri genellikle karşılanmadığı halde mahallî idareciler pes etmeyerek bu yöndeki isteklerini sürdürmüşlerdir. Nitekim son talepten kısa bir süre sonra bu defa hapishane, hastane ve kadın tevkifhanesinin tamiratı için 6.563 kuruşa ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Hatta hapishane koğuşlarının hiç birinde cam bulunmaması ve kış mevsiminin yaklaşması dolayısıyla tamirat konusunun acele dikkate alınması istenmiştir[40]. Bir yıl sonra yine tamir masrafı olarak bu defa 6.604 kuruşun talep edilmesi daha önceki isteklerin karşılanmadığını göstermektedir[41].

Samsun hapishane binasının sağlam olmayışı ve personel yetersizliği hapishaneden firar olaylarının gerçekleşmesine sebep olmuştur. Muhtelif zamanlarda zuhur eden bu olaylar sonunda, hapishanenin düzenlenmesi ve yeni personel tayini konusunda hükümet merkezine yapılan başvurular artmıştır. 1880 yılında 120

[37] BOA, *DH. MB. HPS. 157/2,* 27 Şaban 1331 (1 Temmuz 1913).
[38] BOA, *DH. TMIK. S. 52/15*, 11 Mart 1330 (24 Mart 1914).
[39] Köse, s. 253-254.
[40] BOA, *MB. HPS. 157/2,* 15 K. Evvel 1331 (28 Aralık 1915).
[41] BOA, *MB. HPS. 158/25*, 8 T. Sâni 1332 (21 Kasım 1916). Bu kez talep edilen meblağın 3.750 kuruşu; döşeme altına kara taş, tabanlık için direk, döşeme tahtaları ve dökmeler, dülger ustası ve kereste nakliyesi için araba kirasına, 1.705 kuruşun; cam direkleri, tahta, kapı kasalığı için doğrama, kapı için tahta, kilit, menteşe, 1.149 kuruşun ise abdesthane için çakıl, kireç, çimento, taşçı yevmiyesi, tuğla, kireç, çimento nakliyesi için araba kirasına sarf edileceği keşif defterinde gösterilmiştir. (aynı belge).

mücrimden 30'u hapishane duvarını delmek suretiyle firar etmiştir. Trabzon vilayetinden gönderilen yazıda bu firar olayına "*zaptiyenin azlığı ve hapishanenin fenalığı*"nın sebep olduğu bildirilmektedir. Buna rağmen bu tür olayların önüne geçebilmek için Canik hapishanesinin tamiri ve yeni personel tayini yönündeki Trabzon Vilayeti'nin talepleri karşılanamamıştır. Vilayete gönderilen cevapta, umum hapishaneler masrafı için ayrılan ödeneğin artırılmasının mümkün olmadığı ve mevcut personelle idare edilmesi gerektiği bildirilmiştir[42]. Oysa firar olayları yalnız o çevreyi değil, mücavir alanları da etkilemekte, bölge asayişini bozmaktaydı. 1890 yılında Samsun ve Havza hapishanelerinden kaçan firariler, Sivas ve Trabzon vilayetleri dahilinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunarak halkı huzursuz etmişlerdir. Her ne kadar firariler ele geçirilmişse de çevreye verdikleri rahatsızlık bir süre daha etkisini sürdürmüştür[43].

Daha sonraki yıllarda gerçekleşen firar olaylarının bazılarında doğrudan memurların ihmali tespit edilmiştir. 1909'da dört kişinin firar ettiği olayda firara sebebiyet verdiği anlaşılan iki gardiyan ile bir jandarma neferi tevkif edilmiştir[44]. Bu hadise, hapishanede yeterli denetim olmadığı intibaı uyandırmaktadır. Öyle ki, çok geçmeden Samsun hapishanesinden gerçekleşen bir diğer firar olayı bu kanıyı güçlendirmektedir. Cünha ve cinayetle mahkum on bir kişi abdesthane duvarını delerek duvara dayadıkları karyola tahtaları yardımıyla dışarı çıkmışlar, nöbet tutan jandarma üzerine hücum ederek kaçmayı başarmışlardır. Firarilerden dördünün yakalandığı bu hadisede, gardiyanlardan birinin olaya kayıtsız kalmasının etkili olduğu tespit edilerek hakkında kanuni takibat başlatılmıştır[45]. Firar olaylarının sık yaşanması, özellikle son olaylarda personelin ihmalinin tespit edilmesi Canik hapishanesinin personel ve tahsisat taleplerinin karşılanmamasının bir sonucu olarak değerlendirilebileceği gibi hapishane idaresinin zaafını da düşündürmektedir.

Olayların devam etmesi ve merkezden bu olayların engellenmesi yönünde önlem alma konusunda destek alınamaması, mutasarrıflığı kendi imkanları dahilinde tedbirler almaya yöneltmiştir. Canik Mutasarrıfı telgrafında, Samsun hapishanesinde 300'den fazla mahkum bulunduğunu ve bunların sık sık firara teşebbüs ederek hapishane düzenini bozduklarını belirterek, idam veya 15 yıl kürek cezasıyla mahkum olanların başka mahallere nakledilmelerini talep etmiştir. Nitekim bu doğrultuda asayişi bozduğu tespit edilen 20 kişinin Sinop'a nakledilmeleri uygun görülmüştür. Yakın çevrede nakil için müsait başka boş hapishane bulunmadığından kalan mahbusların mahallerinde muhafaza edilmeleri bildirilmiştir[46].

---

[42] BOA, *DH. MKT. 1330/89*, 21 Şubat 1295 (4 Mart 1880).
[43] BOA, *Y.PRK. UM. 19/108*, 15 T. Sâni 1306 (27 Kasım 1890)
[44] BOA, *DH. MUİ. 35-1/23*, 4 T. Sâni 1325 (17 Kasım 1909)
[45] BOA, *DH. MB. HPS. 101-3*, 18 Nisan 1327 (1 Mayıs 1911).
[46] BOA, DH. MB. HPS. 103/31, 6 Eylül 1327 (19 Temmuz 1911); *DH. MB. HPS. 1/23*, 11 Ağustos 1327 (24 Temmuz 1911). Trabzon Vilayeti'nde de izdihamı azaltmak düşüncesiyle 1909-1910

Canik Sancağı'nın taleplerinin karşılanamadığı bir ortamda yeni hapishane inşası ise mümkün değildi ve hapishane mevcudu her geçen gün artmaktaydı. 200 kişi kapasiteli Canik hapishanes'nin 300-350 kişiyi barındırdığı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı dönemlerinden olan 1918 yılında hapishanede 310 kişi bulunmaktadır. Bu tarihte Canik Sancağı ve bağlı kazalarda bulunan zanlı ve hükümlülerin sayısı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir[47].

	Kabahat			***Cünha***			***Cinayet***			***Tutuklular***		
Canik Sancağı	*E*	*K*	*yekün*	*E*	*K*	*yekün*	*E*	*K*	*yekün*	*E*	*K*	*yekün*
Merkez kaza	-	-	-	*29*	*1*	*30*	*30*	*2*	*32*	*242*	*6*	*248*
Bafra Kazası	-	-	-	*3*	-	*3*	*2*	-	*2*	*50*	*5*	*55*
Çarşamba Kazası	-	-	-	*3*	-	*3*	-	-	-	*61*	*1*	*62*
Ünye Kazası	-	-	-	*7*	*7*	*14*	-	-	-	*31*	-	*31*
Fatsa Kazası	*5*	-	*5*	*13*	*2*	*15*	-	-	-	*12*	-	*12*
Terme Kazası	-	-	-	*6*	*1*	*7*	-	-	-	*26*	*1*	*27*
Yekün	*5*	-	*5*	*61*	*11*	*72*	*32*	*2*	*34*	*422*	*13*	*435*

Tablodan anlaşılacağı üzere sancak genelinde kabahatten 5, cünhadan 72, cinayetten 34 kişi haps edilmiş bulunmaktadır. Tutuklu sayısı ise 435'tir. Merkez kazada kabahat suçlusu bulunmayıp 30 kişi cünhadan, 32 kişi cinayetten hükümlüdür. Tutuklu sayısı ise 248'dir. 5 kabahat suçlusu erkek olup, bunların tamamı Fatsa kazasından çıkmıştır. Çarşamba, Ünye, Terme, Fatsa kazalarında cinayet suçlusu görülmemektedir.

En fazla cünha ve cinayet suçlusu merkez kazadan çıktığı gibi en fazla tutuklu da burada bulunmaktadır. Cünhada liva merkezini Fatsa ve Ünye kazaları takip etmekte, Terme kazasından sonra Bafra ve Çarşamba gelmektedir. Tutuklu sayısında merkez kazayı sırasıyla Çarşamba, Bafra, Terme ve Ünye kazaları takip etmektedir. En az tutuklunun Fatsa kazasında olduğu görülmektedir. Sancak genelinde 2'si cinayetten, 11'i cünhadan olmak üzere toplam 13 kadının tutuklu olduğu anlaşılmaktadır.

Canik Mutasarrıflığı'nın hapishane ile ilgili istekleri yalnız tamirat ve tadilat bedeli talep etmekle sınırlı değildir. Mutasarrıflık zaman zaman personelin isteklerine

---

yıllarında 61 kişinin Sinop ve Bodrum'a nakline izin verilmiştir. Çoğu zaman nakil yapılacak yerin dolu olması sebebiyle bu talepler reddedilmekteydi. Trabzon Vilayeti de daha önceki taleplerinde ret cevabı almıştı. (BOA, *DH. MUİ. 2-4/11*, 29 Şevval 1327 (13 Kasım 1909); *DH. MUİ. 83/60,* 8 R. Ahir 1328 (19 Nisan 1910).

[47] BOA, DH. MH. HPS. 160/57, 1 Mart 1334 (1 Mart 1918). İleriki yıllarda hapishaneye giriş-çıkış oranında oldukça artış olmuştur. 1926-1930 arasında 3.572 erkek, 82 kadın suçlunun hapishaneye girdiği ifade edilmektedir. Aynı tarihte 4.340 erkek, 164 kadın mahkumun hapsedildiği tespit edilmiştir. (R. Vadala, *Fotoğraflarla Samsun'un Dünü, Bugünü ve Geleceği*, Tercüme Eden: Şahin Koç, Paris 1934, s. 87-88.

de aracı olmuştur. Burada görevli sekiz gardiyan, aylık 150 kuruş olan maaşlarının artırılacağı ümidiyle o ana kadar hizmet ettiklerini, ancak maaşlarının artırılmadığını, bu sebeple mevcut maaşlarıyla hizmet etmelerinin mümkün olmadığını dile getirerek istifa ettiklerini bildirmişlerdir. Gardiyanları haklı bulan mutasarrıf, 150 kuruş maaşla böyle bir zamanda değil vasıflı bir gardiyan, hizmetkâr bile tedarik etmenin mümkün olmayacağını belirtmiştir. Ayrıca, istifa edenlerin yerine adam bulmanın kolay olmayacağının da altını çizmiştir. Merkeze gönderdiği yazıda, bu düşüncelerine ek olarak gardiyanların yanı sıra hapishane müdürleri ve kâtiplerinin de maaşlarının acilen artırılması gerektiği yönünde görüş bildirmiştir. Mutasarrıfın görüşleri yerinde bulunmasına rağmen hayata geçirilmesinin çok pahalıya mal olacağı, bunun ise şimdilik mümkün olmadığı ifade edilerek, liva çalışanları için bir sonraki bütçeye bir miktar zam teklif edileceği bildirilmiştir[48].

Hapishanelerin sorunları ve ıslahı meselesi mütareke döneminde de ele alınmış ve çözüm arayışları sürmüştür. Meclisin 6 Aralık 1921 tarihindeki oturumunda Diyarbakır mebusu Zülfü Bey'in hapishaneler konusundaki konuşması dikkate değerdir. Zülfü Bey, hapishanelerin amacının mahbusları ıslah ederek topluma kazandırmaya çalışmak olduğunu, bunun için de hapishanedekilerin ruhî ve bedenî sıhhatlerini düzeltme yönünde çaba harcanması gerektiğini, oysa hapishanelerin içinde bulunduğu şartların bu amacı teminden uzak olduğunu dile getirmiştir. Bu dönemde işgal altındaki yerlerden nakledilen mahbuslar zaten ihtiyaca cevap veremeyen hapishaneleri doldurmuştur. Bazı yerlerde 200 kişi almayan koğuşlara 700-800 kişi koyulmuştur. Bu izdiham içinde havadan, yiyecekten yoksun ve soğuktan korunamayan çoğu kişi adeta ölüme mahkum edilmiştir. Böyle bir ortam cürüm işleyenleri ıslah edeceği yerde kazara oraya düşen dürüst insanlarda bile cinayet işlemeye temayül uyandırmaktadır. Zülfü Bey soru önergesinde, memleketin sürekli olarak nüfus kaybına uğradığı bu dönemde insan hayatına kıymet vermek gerekirken hapishanelerdeki bu tehlikeli vaziyete niçin duyarsız kalındığını sormuştur.

Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, hapishanelerin acınacak halde olduğunu kabul ederek bazı açıklamalarda bulunmuştur. Hapishaneler sağlıklı bir şekilde inşa edilmediği gibi çoğu yerde hükümet dairelerinin bodrum katlarında havasız, sıhhi şartlardan uzak bir durumdadır. Bir çok kez hapishaneleri ıslah girişimi olmuşsa da bütçenin yetersizliği sebebiyle muvaffak olunamamıştır. Öyle zaman olmuş ki hapishane idareleri mahbuslara tayın vermekte bile güçlük çekmişlerdir. Ali Fethi Bey konuşmasını o gün bütçede hapishaneler için ayrılan 450 bin lira tahsisatın yetersizliğinden bahsederek sürdürmüştür. İnsanları yeteri kadar gıdalandırmak gerektiği düşünüldüğünde bu tahsisatın 1,5 milyona çıkarılması gerektiğini, aydınlanma ve ısınma harcamaları da ilave olunduğunda tahsisatın ne kadar yetersiz olduğunun anlaşılabileceğini belirtmiştir. O günün şartlarında 365 hapishaneden her

[48] BOA, *DH. MB. HPS. 85/27*, 3 K.Sâni 1327 (16 Ocak 1912).

birine ortalama 19 lira isabet etmektedir. Yeni binalar inşa etmek ise hiç mümkün değildir. Personel sıkıntısı devam etmektedir. Hapishaneler nizamnamesine aykırı olmasına rağmen hapishanelerin çoğunda tüm cürüm erbabı aynı yerde tutulmaktadır. Özellikle kadın hapishaneleri için gardiyan tahsisatı ayrılmadığından jandarmalar bu görevi ifâ etmektedirler. Ali Fethi Bey konuşmasının sonunda, muntazam ve günün dünya görüşüne uygun bir şekilde hapishaneler vücuda getirilmek istendiğinde bunun masraflarına katlanılması gerektiğini, ancak bütçenin bunun için müsait olmadığını belirterek, kalabalık yerlerden daha ferah yerlere nakiller gerçekleştirerek sıkıntıları azaltmaya çalıştıklarını ifade etmiştir.

Ali Fethi Bey'in konuşması Meclis üyelerince genel olarak tatmin edici bulunmuştur. Daha sonra söz alan Mersin Mebusu Selahaddin Bey, hapishanelerdeki mahbusları beslemeye devletin gücünün yetmediğinden bahisle bunların çalıştırılması yoluna gidilmesi yönünde görüş bildirmiştir[49].

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin en fazla toprak kaybına uğradığı 19. yüzyılda siyasi, sosyal ve ekonomik rahatsızlıklar artmış, devletin içinde bulunduğu durum dış müdahalelerin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Yüzyılın ortalarından itibaren büyük devletler Osmanlı hükümetine çeşitli ıslahat projeleri sunmuşlardır. Bu projelerde yer alan konulardan biri hapishanelerin ıslahı konusudur. Özellikle II. Abdülhamid döneminde çıkarılan nizamname ile bu maddeye işlerlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda ülkenin her yerinde yeni hapishaneler açılmaya, eskileri onarılmaya ve şartları düzeltilmeye çalışılmıştır. Nitekim yabancı elçi ve konsolosların bu konudaki hassasiyetinin yanı sıra hapishanelerin içinde bulunduğu şartlar da düzenlemeyi gerekli kılmaktaydı. Yeni yapılanma sürecinde Canik hapishanesinin fiziki şartlarını düzeltme ve personel ihtiyacını giderme gibi konularda girişimlerde bulunulmuştur. Ülke genelinde bir çok hapishanede olduğu gibi burada da izdihamdan ve sağlıksız şartlardan kaynaklanan birtakım rahatsızlıklar söz konusuydu. Firar hadiseleri yaşanmaktaydı. Dolayısıyla Canik Mutasarrıflığı sık sık merkezi hükümetin kapısını çalarak yeni hapishane inşası, tamirat masrafı, personel isteği, mahkum nakli gibi konularda taleplerde bulunmuştur. Ancak hükümet bu konuda istekli ve söz konusu talepler nizamnamenin gerekli kıldığı hususlar olmasına rağmen taleplerin büyük bir çoğunluğunu karşılayamamıştır. Çünkü daha öncelikli problemler ve harcamalar olduğundan bütçede bu konu için yeterli ödenek ayrılamamış ve genelde bu yöndeki masrafların mahalli idarelerce karşılanması talimatı verilmiştir. Öte yandan, Osmanlı idarecileri hapishanelerin ıslahı konusunu diplomatik bir yükümlülük olarak gördüğünden meseleye yüzeysel yaklaşmıştır. Batıda gelişen hapishane modelleri yerinde ve ilmî seviyede incelenmemiştir.

[49] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: I, İctima Senesi: II, C. XV, 6.12.1337 (6 Aralık 1921), s. 250-252.

CANİK SANCAĞI'NDA ERMENİ ÇETELERİNİN FAALİYETLERİ (1894 -1896)

Rıza KARAGÖZ[*]

Tanzimat'tan sonraki dönemde Osmanlı Devleti'nde azınlıkların siyasi emelleri uğrunda çıkardıkları olaylar ve isyanlar önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar içinde Ermeniler'in çıkardığı isyanlar ise ayrı bir öneme sahiptir[1]

Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanına yayılmış vaziyette yaşıyorlardı[2] . Hiç bir yerde nüfusun çoğunluğunu teşkil edecek sayıda değillerdi. Öte yandan, mezhep yönünden aralarında birlik yoktu. Çoğunluğu Gregoriyen olmasına karşılık, Katolik ve Protestan Kilisesi'ne bağlı olanları da vardı[3] .

Ermeniler hiç bir yerde çoğunluk teşkil edemedikleri ve mezhep yönünden de parçalanmış oldukları için millî kültürlerini muhafaza edememişler ve Türk kültürünün tesirinde kalmışlardır. Bu durumdan şikâyetçi olmadıkları gibi, ülkenin her tarafında rahatça yaşıyorlar ve kendi işleriyle meşgul oluyorlardı. Öyle ki Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan II.Abdülhamid dönemine gelinceye kadar Türkler'le yanyana huzur ve emniyet içinde yaşamışlardır[4] .

Osmanlı Devleti'nde iktisadi açıdan güçlü bir yere sahıp olan Ermeniler'in Tanzimat'tan sonraki uygulamalarda bürokratik güce de kavuştukları, ülkedeki reform hareketleri ve diğer gelişmelere sadece talep eden taraf olarak değil, aynı zamanda yönlendiren taraf olarak da iştirak ettikleri bilinmektedir[5] .

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Ermeni meselesi yoktu. Mesele, 93 Harbi'nde, Anadolu'nun kuzey doğusundaki yerleri işgal eden Rusya'nın buralarda yaşayan Ermeniler'i devlete karşı tahrik etmesi ile başlamıştır. Ayastefanos ve Berlin Andlaşmaları'nda Ermeniler'in oturduğu yerlerde ıslahat yapılmasına dair hükümler konulmuştur. Bu hükümlere dayanan Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalelere başlayınca, mesele büyümüştür. Bu esnada Ermenilerin tahrik edilmesi sonucu kanlı olaylar çıkmıştır. Bu

[*]*Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.Öğretim Üyesi*

[1] Ermeniler'in çıkardığı isyanlarla ilgili geniş bilgi için bk. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İst.1987; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İst.1988.

[2] Ermeni nüfusla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı,* İst.1984, s.165-174.; Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi*, İst.1986, s.85, 96.

[3] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, Ank.1988, s.126-127. Canik Sancağı'nın nüfus yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Nedim İpek, "Canik Sancağı'nın Nafusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniv. Eğitim Fak. Dergisi, Sayı: 10*, Samsun 1997, s.145-160.

[4] Karal, *aynı eser, VIII*, s.127.

[5] Öke, *aynı eser*, s.87.

suretle Ermeni Meselesi, özellikle Rusya ve İngiltere'nin çalışmaları ile uluslararası bir karakter kazanarak, yıkılışına kadar Osmanlı Devleti'ni uğraştırmıştır[6] .

Esasen Ermeni meselesi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra, Rusya ve İngiltere'nin aralarındaki çıkar çatışmasından kaynaklanmıştır[7] . Ruslar Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerine yönelik emellerine kavuşmak; İngiltere de, Rusya'nın bu emellerini önlemek ve kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için ülkede bir "Ermeni Meselesi" varmış gibi hareket etmişlerdir. Savaş sonunda imzalanan Berlin Andlaşması'nın[8] 61. maddesi Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler lehine bazı reformlar ve ıslahatlar yapılmasını öngörüyordu[9] . İşte bu madde Ermeniler'in bundan sonraki faaliyetlerinde başlıca dayanak noktası olmuştur.

Anadolu Islahatı ile ilgili[10] Avrupa devletlerinin teklifleri ve Osmanlı hükümetinin karşı teklifleri arasında bir uzlaşma sağlanamaması sebebiyle Ermeniler Anadolu'da pek çok isyanlar çıkarmışlardır. Bunlar'ın içinde en önemlileri I.ve II.Sasun İsyanları (1894 ve1904), Bâbıâli Gösterisi (1895), Zeytun İsyanı (1895), Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası Baskını (1896), Yıldız Suikastı (1905) olup, bunlardan başka çeşitli yerlerde küçük çaplı bir çok olay daha meydana gelmiştir[11] .

Ermeniler, isteklerine ulaşmak için organize bir hareket başlatmak gerektiği düşüncesiyle teşkilâtlanma yoluna gitmişlerdir. Anadolu'da faaliyette bulunan misyonerlerin fikrî hazırlamaları ve İngiltere ile Rusya'nın teşvik ve himayeleri ile Ermeni cemiyetleri ilk defa Avrupa'da kurulmaya başlamıştır. 1897'de Hınçak, iki yıl sonra da Taşnak adlı cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyetler ileriki tarihlerde Anadolu'da şubeler açmışlardır. Cemiyetlerin şube açtığı yerlerden biri de Samsun'dur[12].

Ermeni komitelerinin Anadolu'da teşkilâtlanıp organize ettikleri isyanların Canik Sancağı dahilinde de etkileri olmuş ve burada da bazı hareketlenmeler meydana gelmiştir. Esasen Canik Sancağı'nda geniş çaplı bir isyan meydana gelmediği için, isyanlarla ilgili olarak yapılan araştırmalarda buradaki gelişmeler ve asayiş bozucu hareketler üzerinde durulmadığı görülmektedir. Ancak belgeler, bilhassa 1894-96 yıllarında Canik ve kazalarında da yukarıda zikredilen amaçların

---

[6] Karal, *aynı eser*, *VIII*, s. 126.

[7] Karal, *aynı eser, VIII,* s. 129 - 130; Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878-1918,* İst.1987, s. 19 - 25; Öke, *aynı eser*, s. 98 - 102.

[8] Antlaşma için bk. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları),* Ank.1953, s. 403 - 424.

[9] Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 90.

[10] Anadolu ıslahatı ile ilgili geniş bilgi için bk. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899),* İst. 1993; Cevdet Küçük, *aynı eser*; Uras, *aynı eser*, s.149-411; Karal, *aynı eser,* VIII, s. 126 - 145.

[11] Bk. Mazıcı, *aynı eser,* s. 34 - 50; Gürün, *aynı eser*, s. 181 - 218; Uras, *aynı eser*, s. 458 - 524.

[12] Karal, *aynı eser, VIII*, s. 136.

gerçekleştirilmesi için bazı asayiş bozucu faaliyetlerde bulunulduğunu ortaya koymaktadır.

Biz bu araştırmamızda 1894-96 tarihleri arasında ülkenin başka yerlerinde vuku bulan olaylara paralel olarak Canik bölgesinde cereyan eden hadiseleri ve buna karşı alınan tedbirleri, tespit ettiğimiz arşiv vesikalarına istinaden ortaya koymaya çalışacağız.

Canik Sancağı'nda Ermeniler'in adının karıştığı ilk asayiş bozucu olay tespit edebildigimize göre 1888 tarihinde cereyan etmiştir[13] . Bafra, Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa'da bazı Ermeni, Rum ve Gürcüler, kaçakçılık ve şekavet yapmak suretiyle halka zulm ve baskıda bulunmuşlardır. Samsun cihetinde zuhur eden bu eşkiyalık olaylarını önlemek ve bozulan asayişi yeniden temin etmek üzere, Ünye redif deposundan Samsun'a silah nakledilmiştir. Buna rağmen asayişin temininde güçlük çekilmiş ve eşkiyalık olayları ancak iki yıl sonra bastırılarak huzur temin edilebilmiştir[14].

1894 yılının ilk aylarından itibaren Canik Livası'nda silahlı Ermeniler ve onların işledikleri cinayetlerden belgelerde sıkça söz edilmektedir. Ülkenin diğer bölgelerinde bundan sonraki yıllarda ortaya çıkan isyan hareketlerinin hazırlık safhası diye nitelendirebileceğimiz olaylar Canik'te de zuhur etmiştir. Bu olaylar adi birer suç olmaktan öte, plânlı ve siyasi maksadı haiz faaliyetler olarak kendini göstermektedir. Meselâ Çarşamba'da, hasıl olan şüphe üzerine arama yapılan üç Ermeni hanesinde 7 adet tüfek ile 300 fişek ve Hınçak gazeteleri ile Hınçaryan adında muzır neşriyat ele geçirilmiştir[15]. Bu olayla ilgili olarak yakalanan 10 Ermeni mahkemeye sevkedilmişlerdir[16]. Söz konusu kişilerin evlerinde ele geçen silah ve bölücü faaliyetleri özendirici propagandaları içeren neşriyatlar gözönüne alındığında, Ermeniler'in bölücülük faaliyetleri çerçevesinde Samsun ve kazalarında asayişi bozucu faaliyetlerde bulundukları anlaşılmaktadır.

21 Kânun-ı evvel 1310 tarihli 4. Ordu Müşiriyeti'nden gönderilen bir telgraftan Samsun'daki Ermeni mahallelerinde bazı Ermenilerin silahlı dolaştıkları ve Canik'te bölücü faaliyetlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu olayın, ülkenin diğer bölgelerinde meydana gelen hadiselere göre ehemmiyeti haiz olmadığına işaret edilmişse de[17], bölgede bu şekildeki faaliyetlere müsaade edilmemesi ve gereken tedbirlerin kanunlar çerçevesinde alınması hususunda irade südur etmiştir[18].

---

[13] BOA. *Y.Mtv. 37* (60), Topçu Dairesi'nin mazbatası, 18 Kânun-ı sâni 1304.
[14] BOA. *Y.Mtv. 44* (61), Canik Mutasarrıflığı'nın telgrafı, 23 Temmuz 1306.
[15] BOA, *Y.Hus. 291* (89), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 19 Şubat 1309.
[16] BOA, *Y.Hus. 298* (26), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 14 Mayıs 1306.
[17] BOA, *Y.Mtv. 112* (73), Makam-ı Seraskerî tezkeresi, 26 Kânun-ı evvel 1310.
[18] BOA, *Y.Mtv. 74* (9), Meclis-i Mahsus mazbatası, 1 Kânun-ı sâni 1310.

Bölgede daha geniş çaplı olayların meydana gelmesini önlemek için başta askerî tedbirler olmak üzere çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler Ermenilerin şikayetine sebep olmuştur. Bu ise yabancı devletlerin müdahalesini gündeme getirmiştir. Avrupa devletlerinin azınlıklara yönelik isteklerinden ve yaptırımlarından çekinen Osmanlı Devleti, olayları incelemek ve halkın şikâyetlerini dinlemek üzere bölgeye bir Tahkik Heyeti göndermiştir[19]. Tahkik Heyeti'nden, incelemeleri sırasında ülke menfaati hilâfına olmayan işler üzerinde fazla durulmaması ve böylece Avrupa'da aleyhimize bir takım iftiraların ve baskıların önüne geçilmesi, tahkikatın adilâne olarak ve sürüncemeye bırakılmadan yürütülmesi istenmiştir[20] .

Tahkik Heyeti'nin, araştırmalarından sonra yazdığı raporlar neticesinde alınan önlemlere rağmen Ermeniler silahlanma faaliyetlerine devam etmişlerdir. Meselâ Canik Mutasarrıflığı'ndan gönderilen şifre telgraflarda Hacı Bey isimli bir kişi marifetiyle Samsun'a silah ve cephane naklolunacağının istihbar edildiği bildirilmektedir. Yapılan tahkikat neticesinde 20-21 yaşlarında Samsun'lu bir Ermeni'nin Hacı Bey adıyla tanındığı ve bu kişinin Hacı Ali adında bir dellaldan 14 tabanca ve 700 fişek satın aldığı tespit edilmiştir. Dellal Hacı Ali, emniyette verdiği ifadede bu silahları Çarşamba'lı üç Ermeni'ye sattığını itiraf etmiştir. Olay üzerine Hacı Bey ve Hacı Ali mahkemeye sevk edilmişlerdir. Mahkemede Hacı Bey, İstanbul'dan posta tatarı Hacı Salih tarafından nakledilen bu silahları Hacı Ali'den satın aldığını ve teslim ettiği kişilerin isimlerini itiraf etmiştir. Telgrafta adları zikredilen üç kişinin yanı sıra olaya karışan Kalıpçı Ohannes isimli birisinin daha tevkif ve tahkikatlarına devam edildiği, ayrıca üç Ermeni'nin daha arandığı ve olayla ilgili her türlü tedbirin alındığı ifade olunmuştur[21] .

Ermenilerin silahlanma ve asayişi bozmaya yönelik faaliyetleri sadece Canik Sancağı ile sınırlı olmayıp civar vilâyetlerdeki hareketleri desteklemek şeklinde de kendini göstermektedir. Meselâ Sivas Vilâyeti'nin Canik Sancağı'na yakın kazalarında çıkması muhtemel isyana destek vermek için, Samsun'daki Ermenilerden asker temin etme gayretleri dikkat çekmektedir[22] . Nitekim Ünye'den Samsun'a gelen Stefan isimli bir Ermeni, Sivas tarafları için asker yazmak üzere köylerine birisinin geldiğini haber vermiştir. Bu ihbar doğrultusunda tahkikat başlatılmış, Canik polis komseriyle bir zabit ve yeteri kadar zaptiye bu köye gönderilmiş ve tahkikat başlatılmıştır[23] .

Öte yandan, Samsun ve kazalarında çıkan olaylar Lâdik'e de sirayet ettirilmeye çalışılmış[24] , ancak gerek kaza naibi Saadeddin Efendi'nin kararlı tutumu

[19] BOA, *Y.Res. 74* (30), Sadaretten gönderilen telgraf müsveddesi, 12 Kânun-ı sâni 1310.
[20] BOA, *Y.Res. 74* (30).
[21] BOA, *Y.Mtv*. 143 (26), Canik Mutasarrıflığı'ndan Trabzon'a gönderilen telgraflar, 6 ve 9 Haziran 1312.
[22] BOA, *Y.Hus*. 327 (66), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 25 Nisan 1311.
[23] Aynı telgraf.
[24] BOA, *Y.Mtv*. 132 (124), Lâdik'ten gönderilen telgraf, 22 Teşrîn-i sâni 1311.

ve gerekse kaza ileri gelenlerinin gayretiyle burada olay çıkmasına meydan verilmemiştir[25] . Kazada sükunetin korunmasında Ermeni ve Rum halkın ileri gelenleriyle kaza papazının da katkıları olmuştur. Belgedeki *umum tebaa-i sadıkanın bir kat daha devlete bağlılığını göstermiş olduğu* ifadesinden anlaşılacağı üzere, Lâdik'teki gayrimüslim cemaatin büyük çoğunluğu olaylara destek vermemiştir.

Bu tarihlerde Canik'teki karışıklıklarda Minasoğlu çetesinin önemli rolü vardır. Terme civarındaki Kurşunlu ormanlarında saklanan şaki Minasoğlu, civardaki Ermeni ve sair köylerden 10'u Rum, gerisi Ermeni olmak üzere 500 kişi toplamıştır[26] . Minasoğlu, hepsi silahlı olan bu adamlarıyla, Canik Sancağı'ndaki kazalar ile Havza ve Amasya'ya baskınlar düzenlemeyi plânlamaktadır[27] . Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden verilen emir gereği tahkikat başlatılmıştır. Canik Mutasarrıflığı'nın yaptığı tahkikat neticesinde, Minasoğlu'nun arandığı, ancak Amasya'ya hücum edeceğinin doğru olmadığı, buna rağmen her türlü hareketin dikkatle takip edildiği ve bu hususta gerek liva gerekse vilâyetçe takibata devam edildiği bildirilmiştir[28].

Minasoğlu'nun geniş çaplı bir isyan plânladığı anlaşılmaktadır. Kendisine muhaberede ve çeşitli ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda yardım eden Samsun'da mukim tüccar Mısıryan'ın bir mektubunda, Minasoğlu çetesinin Amasya'ya yapmayı plânladığı hücumdan bahsedilmektedir. Söz konusu mektupta bu hücumun bir kaç ay ertelenmesi, Rus imparatoru ve İngiliz kraliçesinin görüşmesini ve bu görüşmede konuşulacak ıslahat tekliflerinin beklenmesini istediği şeklinde bilgiler olduğu öğrenilmiştir[29]. Mısıryan'ın mektubundaki bilgilere istinaden Havza ve Lâdik taraflarında gerekli bütün askeri tertibat alınmıştır. Ayrıca Mısıryan'ın evinin aranarak, daha başka bilgi ve belgelerin olup olmadığının araştırılması istenmiştir[30] .

Ermenilerin isyana varan hareketlerini önlemek ve Anadolu'da nizam ve intizamı sağlamak üzere bir teftiş heyeti görevlendirilmiştir[31] . İlk uğrak yeri Samsun olan heyet, buradan sonra uğradığı yerlerde beyannameler neşrederek asayişi temin etmeye çalışmıştır. Heyetin gönderdiği raporda, Samsun, Havza, Merzifon, Amasya,

[25] Aynı telgraf.
[26] BOA, *Y.Mtv*. 145 (130), 4. Ordu Müşiriyeti'nin telgrafı, 10 Ağustos 1312.
[27] BOA, *Y.Mtv*. 145 (130), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 12 Ağustos 1312.
[28] Aynı telgraf.
[29] BOA, *Y.Mtv*. 145 (130). 4. Ordu Müşiriyeti'nin telgrafı, 10 Ağustos 1312. Belgede sözü edilen görüşmeyle ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. O tarihlerde giderek güçlenen Almanya ve onun Osmanlı Devleti'ndeki emellerinin İngiltere ile Rusya'yı birbirine yaklaştırdığı bilinmektedir. İngiltere ve Rusya, 1895'ten sonra Osmanlı İmpanatorluğu'nun taksimi hususunda Almanya'ya karşı birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Bu durum gözönüne alındığında İngiltere ile Rusya'nın görüşmelerde şüphesiz Ermeni Meselesini de gündemlerine almış olmalıdırlar.
[30] BOA, *Y.Mtv.* 145 (130), 4. Ordu Müşiriyeti'nin telgrafı, 10 Ağustos 1312.
[31] Bu heyette bulunanlar ve uğradığı yerler hakkında bkz. Ali Karaca, *aynı eser*, s. 62 - 63.

Tokat, Sivas, Malatya, Mamüretilaziz, Diyarbakır gibi yerlerdeki asayiş durumu, alınan tedbirler ve gayrimüslimlere neşredilen beyannameler hakkında bilgi verilmiştir[32] .

Heyetin, Müslüman ve gayrimüslim halka hitaben neşrettiği beyannamelerde, yüzyıllardan beri her iki toplumun iyi geçindikleri ancak son yıllarda bazı fesatlar yüzünden aralarına düşmanlık girdiği ifade edilmekte ve bu düşmanlığı unutup, eskiden olduğu gibi herkesin işiyle meşgul olması tavsiye edilmektedir. Ayrıca asayiş bozukluğuna ve isyana sebep olanların devletçe cezalandırılacakları hatırlatılmaktadır. Beyannamede, herkesin rahat etmesi için gereken tedbirlerin alınacağı da bildirilmektedir[33] . Bu beyannamelerden anlaşılacağı üzere, devlet asayişi temin etmek için sadece askeri tedbirlere değil, nasihat yoluna da başvurmuştur.

Samsun'da Ermenilerin silahlanmaya ve isyana yönelik hareketleri Müslüman halktan da tepki görmüştür. Meselâ, Samsun'da Hamidiye, Hançerli ve Subaşı camilerinin duvarlarına asılan yaftalarda, Müslüman kadın ve kızlarının Hıristiyan mağazalarına gitmemeleri tavsiye olunmuştur[34] . Müslüman ve Hristiyan halk arasındaki münasebetlerin daha da gerginleşmesini istemeyen sancak idarecileri bu yaftaları toplatmıştır. Hatta bunları astığı tespit edilen Mehmed Efendi adlı şahıs mahkemeye sevk edilmiştir. Trabzon mahkemesinde yargılanan Mehmed Efendi bu davranışından dolayı bir müddet Trabzon'da ikamete mecbur kılınmıştır[35] . Münferit olmakla birlikte daha ziyade bir tavır alma şeklindeki bu tepki bir çeşit ambargo niteliğindedir. Müslüman halktan Ermenilere yönelik daha büyük çaplı bir tepki, meselâ silahlı hareket görülmemektedir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz. Anadolu'da 1894-96 yıllarında meydana gelen isyanlara destek vermek amacıyla Canik Sancağı'nda da bazı Ermenilerin çetecilik faaliyetlerinde bulunduğu tespit edilmektedir. Kendi lehlerine bazı ıslahatların yapılması için şiddet ve isyan hareketleriyle baskı kurmayı deneyen Ermenilerin esas hedefleri, Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan Devleti tesis etmekti[36] . Bu hedefe ulaşmak için Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki emellerinden ve bu devletlerin (Rusya, İngiltere, Fransa) "Şark Meselesi" diye bilinen politikalarından[37] da istifade etmek isteyen Ermeniler, ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Canik Sancağı'nda da bu şekilde olaylar çıkarmak istemişlerdir. Ancak amaçlarına ulaşmada başarılı olamamışlardır. Söz konusu çete faaliyetlerine karşı

[32] BOA, *Y.Hus*. 344 (70), Heyetin gönderdiği rapor, 17 Kânun-ı evvel 1312.
[33] BOA, *Y.Hus*. 344 (70), Heyetin muhtelif tarihlerde neşrettiği beyannamelerin suretleri.
[34] BOA*, Y.Hus*. 327 (22), Trabzon Vilâyeti'nin telgrafı, 16 Nisan 1311.
[35] Aynı telgraf.
[36] Bkz.Ermeni Meselesi ile ilgili belgeleri bir dosya halinde hazırlayarak II.Abdülhamid'e sunan Hüseyin Nazım Paşa'nın raporu: *Ermeni Olayları Tarihi I - II,* Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.
[37] Bk. Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası,* İstanbul 1983.

alınan yerinde tedbirler, burada büyük çaplı bir olayın çıkmasına meydan bırakmamıştır.

Canik Sancağı'nda gayrimüslim cemaatten kaynaklanan ciddi bir asayiş probleminin meydana gelemeyişinde, sancaktaki Müslim ve gayrimüslim halkın bu olayları çıkarmak isteyen gruplara destek vermeyişi de önemli rol oynamıştır. Ermeni komitelerinin, isyana yönelik faaliyetlerini desteklemeyenleri cezalandırma yöntemine rağmen Ermeni halkın büyük çoğunluğu, isyan teşebbüslerine katılmamıştır. Fakat Ermenilerin Canik bölgesindeki faaliyetleri bundan sonra da devam etmiştir. Birinci Dünya Harbi esnasında ve Milli Mücadele'nin başlarında, Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Canik'te de Ermeni ve Rum kökenlilerin asayiş bozucu ve isyan mahiyetli olaylara sebebiyet verdikleri bilinmektedir. Ermeni tebaanın isyana ve bunun ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarını da içine alacak şekilde bir bağımsız Ermenistan Devleti kurmaya yönelik faaliyetlerinin kontrol edilemez derecede artması üzerine 1915 yılında "Tehcir Kanunu" çıkarılmıştır. Bu kanuna göre, yapılan tahkikatlar neticesinde olaylara karıştığı tespit edilenler, bulundukları bölgeden başka yerlere sevkedilmişlerdir[38] .

[38] 1915 Tehcir Kanunu hakkında geniş malumat için, yukarıda ismi zikredilen eserlere bakmak kâfidir. Bu kanunun uygulaması sırasında çok sayıda Ermeni'nin katledildiği ve soykırıma uğratıldığı şeklindeki iddialar, konu ile ilgili arşiv vesikalarının ortaya çıkarılması neticesinde çürütülmüş olmasına rağmen, bazı ülkeler bunu görmezden gelerek, sözde "Ermeni soykırımı" iddialarını sürdürmektedirler. Gerçeğe aykırı olduğu tarih ilmi tarafından ispatlanmış olmasına rağmen sözde Ermeni soykırımı iddialarını sürdüren bu devletlerin yaptığı şey, siyasi emellerini gerçekleştirmek için bu meseleyi kullanmaktan ibarettir.

BERLİN ANTLAŞMASI'NDAN SONRA SAMSUN VE ÇEVRESİNDE ERMENİ OLAYLARI

*Pelin İSKENDER-KILIÇ**

Giriş

Ermeniler tarih boyunca Pers, Roma, Arap, Bizans ve Rus hakimiyeti altında yaşamışlardır. Türklerin batıya doğru ilerlemesiyle birlikte, Selçuklular, Safevîler ve Osmanlıların egemenliği altına girmişlerdir. Dağınık halde Kafkasya, İran ve Anadolu'da yaşayan Ermeniler, daha ziyade ticaret ve zanaatla meşgul olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan tebaasından olan Ermeniler, Ortodoks ve Katolik mezheplerinden ayrı Gregoryen mezhebine bağlı bağımsız bir kiliseye ve dini düşünceye sahiptirler. İstanbul'un fethinden sonra, Ortodoks ve Musevîler gibi Ermeniler de, bağımsız bir cemaat olarak tanınmış; bir takım haklar ve imtiyazlardan yararlandırılmışlardır[1]. Sultan II. Mehmed, Bursa Ermeni Metropoliti Hovagem'i İstanbul'da Ermeni milletinin patriği ve millet başı olarak atamıştır[2]. Devlet, Ermeni toplumu ile olan münasebetlerini İstanbul Patriği vasıtasıyla yürütmüş, onu en büyük idarî makam kabul etmiştir[3]. 17. ve 18. yüzyıllarda Ermeniler daha ziyade ticaret ve bankerlik işleriyle uğraşmışlardır. İçlerinde büyük makam sahiplerine büyük miktarda borç para veren ve para basımı gibi önemli imtiyazlar elde edenler vardır[4]. 1913-1915'te gerçekleştirilen ilk sanayi "sayım"ında sanayi kuruluşlarına yatırılmış sermayenin % 50'si Rumların, % 20'si Ermenilerin, % 5'i Yahudilerin geri kalanı yabancılar (% 10) ve Türklerin (% 15) elindeydi[5]. 1821 Rum ayaklanmasından sonra çeşitli devlet kademelerine ve hariciyenin tercümanlık görevine Ermeniler getirilmeye başlanmış ve "*Millet-i Sadıka*" deyimi onlar için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde kendi dillerini unutan ve Türkçe konuşan Ermeniler, Avrupa kamuoyunda, "*Hıristiyan Türkler*" olarak tanınıyorlardı[6].

Zanaat, ticaret, bankerlik, devlet memurlukları gibi alanlarda etkili olan Ermenilerin yardımıyla, Ermeni ulusunun toplumsal yaşamları oldukça gelişmiş, okullar, matbaalar, kütüphaneler açılmıştır. Birçok Ermeni genç, öğrenim görmek,

* *Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.*

[1] Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s. 63

[2] Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul 2000, s. 147

[3] Eryılmaz, s. 64

[4] Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. II, İstanbul 1999, s. 26

[5] Matran, s. 185

[6] 1835-1839 yılları arasında Türkiye'de bulunan Helmuth von Moltke İstanbul'da, Osmanlı Başkumandanının Ermeni tercümanı ve ailesinden bahsederken, Ermenilerle ilgili şunları yazmıştır: "*Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün. Türklerin adetlerinden hatta lisanlarından çok şey almışlar*". Erdal İlter, *"Ermeni Meselesi"nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)*, Ankara 1988, s. 35

zaanat öğrenmek için Avrupa üniversitelerine, okullarına gönderilmiştir[7]. 1800'lerde dünyada en çok Ermeni'nin yaşadığı şehir İstanbul'du ve yaklaşık başkent nüfusunun onda birini oluşturuyordu[8]. Zaten Ermeni nüfusun en çok bulunduğu altı vilayetinin (Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbekir, Mamure tül Aziz, Sivas) nüfus oranının % 18.61 olduğu görülmektedir[9].

Coğrafî yer ismi olarak Ermenistan, tarihin en eski devirlerinden beri belirli bir bölgenin ismi olmuştur. Ancak Ermeni denilen topluluk bu bölgeye ismini vermemiş, bu bölgeden ismini almıştır. Çeşitli kaynaklarda, Ermenilerin bölgeye batıdan geldikleri belirtilmektedir. Kesin olarak bilinen, Büyük İskender'in Anadolu seferi sırasında (İ.Ö. 331) Ermenilerin o bölgede bulunduklarıdır. Ancak bağımsızlıkları söz konusu değildir. İran vilâyeti içinde yaşayan bir topluluktur[10]. Zaten bulundukları bölgede devlet oluşturmaya yetecek nüfus potansiyeline hiçbir zaman sahip olmamışlardır. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinde, FO-800/33 sayılı dosyadaki 1 Temmuz 1895 tarihli raporun dördüncü sayfasındaki bir kayıt, ünlü Macar oryantalisti Vambery'in "*etnik ve coğrafî açıdan bir Ermenistan yoktur*" yargısını içermesi açısından önemlidir: "*Tüm ıslahat tekliflerini ham, amaçsız ve dolayısıyla Ermenistan'a uygulanması tasarlanan reformlar açısından uygunsuz diye nitelemekten kendimi alamıyorum. Ermenistan dedim. Ancak ben Mr. Lynch'in geçenlerde Royal Geographic Society'de söylediklerine tam olarak katılıyorum: Etnik ve coğrafî bakış açısından bir Ermenistan mevcut değildir*"[11]. Gerçekte Ermenistan denilen bu bölgede feodal bir yapı hakimdir. Bu derebeylerin hangisinin Ermeni, hangisinin başka asıllı olduğu bilinememektedir. Bölgede bir Ermeni milliyetçiliğinden veya Ermenilik şuurunun mevcudiyetinden bahsetmek hiçbir şekilde mümkün değildir. Bu durumda tarih boyunca ne bağımsız bir Ermenistan ne de müttehid bir Ermeni milletinin varlığından bahsetmek tarihi bir hakikat olarak mümkün görülmemektedir[12]. Şu halde, Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın sonlarına kadar bir "Ermeni Meselesi" olmadığı gibi, Ermenilerin Türk halkı ve yöneticileriyle bir problemi de mevcut değildir. Bu durumda Türk-Ermeni ilişkilerinin bozulma nedenlerini başka yerlerde aramak gerekir.

1. Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı yerler hariç, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dağınık bir halde yaşıyorlardı. Hiçbir yerde nüfus çoğunluğuna sahip değillerdi. 18. yüzyıldan itibaren mezhep yönünden de

[7] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 150
[8] Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul 2005, s. 279
[9] Stanford J. S. – Ezel K. S., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* C.II, İst. 2000 s. 251
[10] Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.17
[11] Koloğlu, s. 286
[12] "*Ermeni devleti fikrini doğuran, Ermeni milleti değil Ermeni Kilisesidir*". Gürün, s.23-24

bütünlük göstermiyorlardı. Bu yüzyıla kadar Gregoryen olmakla birlikte, bu yüzyıldan sonra Katolik ve Protestanlığı kabul eden Ermeniler de oldukça fazlaydı. Ermenilerin bir grubu, 19. yüzyılda özellikle Amerikan propagandası ve İngiliz himayesi sonucu Protestan mezhebine geçti. Bunun sonucu olarak Ermeni Protestan kilisesi doğu vilayetlerinde ayrı bir örgüt ve millet grubu oldu[13]. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Ermenilerle ilgileri bu mezhep ilişkilerine dayanıyordu[14]. Bu nedenle Ermeni sorununu hazırlayan sebepleri Ermeni Kilisesi, din faktörü, misyonerlik faaliyetleri ve propaganda başlıkları ile özetlemek mümkündür. Özellikle Ermeni Kilisesinin bir "Ermeni Devleti" kurma yolundaki faaliyetleri oldukça etkili ve dikkat çekicidir[15]. Hatta Ermeni papazları, kasabalara kadar çalışma alanlarını genişletmişlerdir. Samsun'un ilçeleri Çarşamba ve Terme'de faaliyetlerde bulunan bir papazın daha sonra Ermeni eşkıya çetelerine katıldığı görülmüştür[16]. Gorçakof, daha Paris Kongresinden önce Türkiye'deki etnik unsurların, bağımsız bir millet teşkil edemeyeceklerini, çünkü bir millet halinde olmadıklarını ve bunun için kendilerinin dinî ve toplumsal esaslar üzerine örgütlenerek bir millet haline gelmeleri gerektiğini söylemiştir[17].

19. yüzyıla gelinceye kadar, Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında ciddî bir problem yaşanmamıştır. Bu yüzyıldan itibaren Şark Meselesi[18] büyük bir ivme kazanmıştır. 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı azınlık hareketlerini oldukça alevlendirmiştir. 1862'de Babıâlî tarafından, *Ermeni Milleti Nizamnamesi* kabul edilmiştir. Bu nizamname Türkiye Ermenilerinin siyasî ve toplumsal varlıkları üzerinde yeni bir dönemin açılması ve Osmanlı hükümetinin bulunduğu durumun kendileri için ne kadar müsait olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir[19]. 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı azınlıklarının çıkartmış olduğu isyan ve problemler, Osmanlı Devleti'nin beş yüz yıl boyunca onlara uyguladığı fetih ve yönetim politikalarının bir sonucudur. Osmanlı Devleti, en başından itibaren aldığı yerlerin halklarını ne köleleştirmeye ne de din değiştirmeye zorlamıştır. Din temeline dayanan farklılıklar esas alınarak ihtiyaçlarının karşılanmasına ve gelişmelerine izin verilmiştir[20]. Böylece diğer azınlıklarda olduğu gibi Ermeniler de dinî ve millî

---

[13] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. lV, İstanbul 1985, s. 996

[14] Eryılmaz, s.186

[15] Gürün, s. 30

[16] *BOA,YEE. 459/8* (10 Mart 1320)

[17] Uras, s. 182

[18] Doğu sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya başlamasıyla birlikte, Avrupa devletlerinin onun toprakları üzerinde giriştikleri üstünlük ve pay alma yarışına, bazı Batılı yazarlar tarafından verilen addır. Halûk Ülman, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Dış Politika ve Doğu Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul 1985, s. 272. Bkz. Bayram Kodaman, *Sultan II.. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987

[19] Uras, s. 159

[20] Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*,C. IV, İstanbul 1985, s. 1002

teşkilatlarını artırarak, Anadolu'da faaliyetlere başlamışlardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Osmanlı toprakları üzerinde imtiyaz bölgeleri belirlenince, yavaş yavaş Ermeniler yeniden gündeme gelmişlerdir[21].

İngiltere, 19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Devleti ile fazla ilgili değildi. Çünkü Osmanlılar, güçlü oldukları sürece, İngiltere adına, Hint yolu zaten güven altındaydı. Ancak Fransız İhtilâlinden sora meydan gelen gelişmeler, İngiliz yöneticilerinin Osmanlı Devleti'nin artık bu bölgeyi tek başına koruyamayacağını anlamalarına neden oldu. Bu durumda İngiltere harekete geçti[22]. Rusya ve İngiltere'nin menfaatleri, Doğu Anadolu bölgesinde çakışınca bir "Ermeni Sorunu"ndan söz edilmeye başlandı. Rusya'nın Ermenistan'ı ele geçirmesinin diğer Avrupalılar için pek önemi yoktu. Fakat İngiltere, Hindistan'daki Britanya hâkimiyeti üzerinde, bu önemli bölgenin Rusya'ya katılmasının yapacağı etkileri dikkate almak zorundaydı. Aksi takdirde Rusya, Küçük Asya'nın tümünü ve Fırat-Dicle büyük vadisini kontrolü altına alacak ve buralar kaçınılmaz bir şekilde Rusya'nın hükmü altına girecekti. Böylece Ermenilerin Osmanlı'ya karşı değil Rusya'ya karşı bir koz olarak kullanılması düşüncesi belirdi[23]. Ancak Ermeniler, İngiltere'den daha yakın buldukları Rusya'ya açıkça karşı çıkamamışlardır. Ayrıca içlerinde Ruslarla ilişkilerde bulunanlar da çoktu. Bunun üzerine İngiltere'nin Osmanlı'yı bölgeden çıkartıp, -üstü kapalı bir şekilde- "bağımsızlık" teklifi ortaya atması Ermeniler arasında Rus karşıtlığına yol açtığı gibi çok sayıda da Ermeni destekçi bulmuştur[24]. Osmanlı Devleti, Ayastefanos Antlaşmasına göre Ermenilerin oturdukları eyaletlerde, mahallî menfaatlerin gerektirdiği ıslahatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetini sağlamayı taahhüt etmiştir[25]. Hatta müzakereler esnasında Lord Salisbury, ileride refah ve saadete kavuşmaları için Ermenilere ümit ve güven verilmesini istemiştir. Bu hususta alınacak tedbirlerin sırası geldikçe devletlere tebliğ edileceği ve adı geçen devletlerin de söz konusu tedbirlerin tatbikine nezaret edecekleri kararına varılmıştır[26]. İngiltere'nin bu anlaşma esnasında dile getirdiği "Ermeni Meselesi", aslında Ermenilerin değil, çıkarları Osmanlı toprakları üzerinde çatışan devletlerin meselesi olarak ortaya çıkmış ve siyasî bir boyut kazanmıştır. Bununla elde edilmek istenen amaç ise Osmanlı Devleti'ni parçalanma aşamasına getirmekti.

[21] Koloğlu, s. 279
[22] Ülman, s. 273
[23] Koloğlu, s. 280
[24] Koloğlu, s. 280
[25] Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, Haz. İ. Miroğlu, C. I-II-III, İstanbul 1983, s. 579
[26] Mahmud Celaleddin Paşa, s. 629

2. 1892-1922 Yılları Arası Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları

Osmanlı Devleti yönetiminde yaşayan Ermenilerin ilk ulusal hareketlerinin başlama tarihi 1860 yılı olarak kabul edilebilir. Bu tarihte sosyal amaçla kurulmaya başlayan dernekler, sonradan kurulan ve dış kışkırtma ve yardımlarla Türk Ermenilerini devlete karşı ayaklandıran komitelerin ilk belirtileri ve çekirdekleri olmuştur[27].

Ermeni Meselesi, Osmanlı-Rus Harbinden sonra imzalanan Ayastafanos (Yeşilköy) Antlaşmasının 16. ve Berlin Antlaşmasının 61. maddeleriyle ortaya çıkarılmıştır. Bundan sonra her fırsatta ortaya sürülmüş ve artan bir şiddetle devam etmiştir. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı bir müdahale unsuru olarak kullanılmıştır. Berlin Konferansı'nın hemen ardından harekete geçen Ermeniler, Ermeni Meselesi'nin, Şark Meselesi'nden ortaya çıktığını iddia etmişler, ıslahat yoluyla fiilî özerklik elde etmek amacıyla yurt içinde ve dışında örgütlenmeye başlamışlardır. Bu amaçla 1885'te Van'da Armenegan, 1887'de Cenevre'de Hınçak ve 1889'da Kafkasya'da Taşnak adlı ihtilâl komiteleri kurmuşlardır[28].Ermeni komitelerinin, Ermeni sorununun büyümesinde ve siyasî anlamda çözülmez hale gelmesinde, özel bir yeri vardır[29]. Bu derneklerin çalışmaları sonucunda, 1890 yılından itibaren yurdun çeşitli yerlerinde isyan hareketleri meydana gelmeye başlamıştır. Bu isyan hareketlerinde, dış güçler ve Ermeni komiteleriyle iç bölgelerde yaşayan Ermeniler arasındaki bağlantının Trabzon ve Samsun limanları aracılığıyla sağlandığı görülmektedir.

Bu çevrede, Trabzon vilâyetinden Dahiliye Nezaretine çekilen bir telgrafa göre, Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerlerde Ermeni memurların da görev aldığı tahrir komisyonunun yaptığı çalışmalar neticesinde: Trabzon sancağı dahilinde 22.681 Ermeni mevcuttur ve bunun 6.000'i Trabzon şehrinde oturmaktadır. Canik sancağında 18.174 Ermeni ve Gümüşhane sancağında 1.494 Ermeni olmak üzere toplam Ermeni nüfusu 42.349'dur[30]. 1319 tarihli Trabzon Vilâyeti Salnamesine göre ise Trabzon sancağında 28.499 Ermeni mevcuttu. Canik sancağında toplam 22.002 Ermeni'den 1.215'i Samsun Kazasında idi. Gümüşhane sancağında ise 1.712 Ermeni vardı[31].

---

[27] Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, İstanbul 1997, s.87

[28] Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, Ankara 1999, s. 8

[29] Ramazan Çalık, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, Ankara 2000, T.C. Kültür Bakanlığı, s. 113

[30] *BOA, Y..PRK.DH. 7/8* (6 Teşrîn-i Evvel 1309)

[31] Musa Çadırcı, "19.YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslar arası I)*, (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, s. 23. Bkz. V.Mc Carty, *Muslims and Minorities*, New York 1983, s.47 vd; Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, s. 251-256

1912'lere gelindiğinde Osmanlı Devleti, Balkan devletleri karşısında uğradığı yenilgiler sonucunda Avrupa'daki topraklarının hemen hemen tamamını kaybetmiştir. Asya toprakları da yavaş yavaş bölünme aşamasına getirilmiştir. Avrupalı devletlerin *Şark Meselesi*, bütün şiddetiyle devam etmekte, buna paralel olarak yurdun çeşitli yerlerinde Ermeni ayaklanmaları vuku bulmaktaydı. l. Dünya Savaşı öncesinde Ermeni meselesi, büyük devletler tarafından yeniden gündeme taşınmıştır. Osmanlı Devleti henüz savaşa girmeden Ermeniler, Rus ordusu için gönüllü birlikler oluşturmuşlar ve isyan hazırlıklarını tamamlamışlardır. Savaş çıktıktan sonra Trabzon ve çevresindeki Ermeniler, iç kısımlardaki Ermenilere silah ve mühimmat nakliyatında yardımcı olmuşlardır[32]. Savaş süresince, Ermeni ayaklanmaları artarak devam etmiş, işgalci kuvvetlerle birlikte hareket ederek, Türk halkına katliamlarda bulunmuşlardır. Özellikle 15 Nisan 1915 Van isyanı, Osmanlı hükümeti tarafından 27 Mayıs 1915 tarihli sevkıyâtla ilgili geçici kanunun[33] çıkarılmasının en önemli nedenlerinden biri olmuştur.

1892-1922 tarihleri arasında fazla bir Ermeni nüfusu olmamasına rağmen Samsun ve çevresinde de çeşitli Ermeni olayları meydana gelmiştir. Bütün bunlar yurt genelinde plânlı bir Ermeni hareketi olduğunu göstermektedir.

2.1. Basının Rolü

Ermeni komitelerinin en önemli propaganda aracı basın idi. Kitap, dergi, gazete ve bunlarda yer alan bilhassa millî duyguları uyandıran şiirler, isyanların çıkarılmasındaki en etkili metottu. Çoğu Ermeni gazetesi, Ermenilerin kurtulabilmek için silaha başvurmaları gerektiğini belirterek, Ermenileri isyana kışkırtmıştı[34].

1800'lü yılların ortalarına gelindiğinde İmparatorluğun etnik ve dinsel cemaatlerinin çoğunun kendi gazeteleri vardı. Çeşitli dillerde yayınlanan gazetelerin, milliyetçilik akımlarının etkisiyle gittikçe yıkıcı temalar içerdikleri görülmekteydi. Çeşitli halkların bir arada bulunduğu eyaletlerde, yerel özgürlüklere saygılı bir idarî özerkliğin kabul edilip yerleşmesini istemeye kadar gitmişlerdi[35]. Zaten gazetelerin bu amaç doğrultusunda çıkarıldığı, yayına başladıkları tarihlerden de anlaşılmaktaydı. İstanbul'da ilk Ermeni gazetesi, 1812 yılında üç haftada bir yayınlanan *Tidak Püzantyan*'dır[36]. Bunu diğerleri izlemiştir. Bazıları yurt dışında da faaliyet gösteren bu gazeteler, hedefleri doğrultusunda yayın yapmakta ve Avrupa kamuoyunda, bağımsız

---

[32] Bilgi, s. 22

[33] Ek kanunla kurulan özel komisyon, Ermeni mallarını kayda geçiyor, müzayede ile satılanların gelirlerini dönüşlerinde iade etmek üzere elde bulunduruyordu. Boşalan binalarda, Müslümanlar ancak kiracı olarak oturabiliyorlar, gerçek sahipleri geldiğinde iadeleri şart koşuluyordu. Gültekin Ural,*Tarihin Işığında Ermeni Dosyası,*İstanbul 1998,, s.423

[34] *BOA, MKT.MHM.715/15* (7 Teşrîn-i Sânî 1310)

[35] Mantran, s. 67

[36] Levon Panos DABAĞYAN, *Türkiye Ermenileri Tarihi*,İstanbul 2005, s.366

bir Ermeni Devleti kurulması fikrini sürekli gündemde tutmaktaydılar. Aynı zamanda gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı toprakları içinde yaşayan Ermenileri, Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıp, faaliyet göstermeye teşvik etmekteydiler[37]. Osmanlı Ermenileri içinde ayaklanmanın fikrî yönünü oluşturmayı üstlenen kişi olarak bilinen, İstanbul'daki Patrik Nerses'in genel sekreteri Minas Çeraz, Londra'da çıkarttığı *Arménie* gazetesinin 15.6.1890 tarihli sayısında, daha 1876 yılında İstanbul'un üç Ermeni gazetesinde, Kafkasya'daki Ermenilerin ayaklanmaları hakkındaki "asılsız bir haberi" yayınlattırdığını itiraf etmiş, yabancılar karışmazsa haklarını elde edemeyeceklerini savunmuştur[38]. Daha sonra bu kişi 1878 Berlin Kongresi'ne katılan Ermeni delegeleri arasında yer almıştır.

Samsun'a gizlice birçok Ermeni gazetesi getirilmiştir. Bunlardan Hınçak gazetelerinin, Avusturya vapur acentası tercümanı bir Ermeni tarafından, el altından dağıtımının yapılmakta olduğu hatta Amasya tarafına da gönderildiği belirlenmiştir. Bu gazeteler, Samsun'a gelmekte olan posta ve zahire vapurlarında çalışan Ermeniler aracılığıyla ülkeye sokulmaktadır[39]. Özellikle bu tür zararlı evrak, yayın ve silahların yalnız tüccar ve çeşitli zanaatlarla uğraşan Ermeniler tarafından değil devlet kademesinde çeşitli memuriyetlerde bulunan, hastane ve belediyelerde tabiplik yapan Ermenilerin de yardımıyla Samsun, İnebolu, Bartın ve Sinop iskelelerinden yurda sokulduğu görülmektedir[40]. Cenevre'de çıkarılan Ermenice *Troşak* Gazetesi, faaliyet gösteren diğer bir gazetedir. Bu gazete yalnızca Ermenileri değil, Osmanlılara karşı ayaklanmış olan diğer milletleri de desteklemektedir. Gazetenin 1904 tarihli bir sayısında Makedonya ayaklanmasını desteklediği ve Makedonyalıları Ermeniler gibi Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık mücadelesi veren bir halk olarak lanse ettiği görülmektedir. Zaten Ermeni komiteleri, Makedonya ve Bulgar komitecileriyle zaman zaman işbirliği yapıyorlardı. Bulgar ve Makedonyalılar Ermenilere ellerinden gelen yardımı esirgemiyorlardı[41]. Osmanlı topraklarında el altından gizlice dağıtılan diğer gazetelerde olduğu gibi bu gazeteye Samsun ve çevresinde iki yüz altı nüsha rastlanarak gerekli tedbirler alınmıştır[42].

2.2. Silah Sevkiyatı ve Asayiş Sorunu

Ermeni komiteleri, Ermeni halkını daha çok silahlandırmak için bomba vs. gibi silahları, en ufak Ermeni köyüne kadar sokmaya çalışıyorlardı. Bunun için hiçbir fırsat kaçırılmamış, büyük bir gayretle silah ve bomba sağlanmaya çalışılmıştır[43].

---

[37] *BOA, MKT.MHM.715/15* (7 Teşrîn-i Sânî 1310)
[38] Koloğlu, s. 281
[39] *BOA, MKT. MHM. 715/15* (7 Teşrîn-i Sânî 1310)
[40] *BOA, MKT. MHM. 714/17* (13 Nisan 1311) ; *704/18* (17 Nisan 1311)
[41] Ural, s.101
[42] *BOA, MKT. MHM.715/15 (7 Teşrîn-i Sânî 1310) ; MKM.. MHM. 548/30* (21 Haziran 1320)
[43] Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, İstanbul 1973, s. 124

Samsun ve Trabzon, Anadolu'nun Karadeniz'de en işlek iskeleleri olduğundan, komitelerin Sivas, Şebinkarahisar, Erzurum, Van, Elazığ bölgelerine silah sevki bu iskelelerden iç bölgelere ticaret malları arasında ve Ermeni tüccarlar vasıtasıyla yapılmıştır[44]. Avrupa'daki Ermeniler, bu iki liman aracılığıyla Anadolu'nun çeşitli yerlerine dinamit yapma amaçlı barut göndermişlerdir. Bunları gönderirken İsviçre acentalarını kullanmışlardır[45]. Yalnız ticarî anlamda değil aynı zamanda haberleşmenin sağlanması açısından da bu liman şehirleri önemlidir. Sivas gibi iç bölgelerle olan haberleşmelerde Samsun postanesinin kullanıldığı görülmektedir[46]. Seferberlikten önce buralarda muntazam komite teşkilâtı ve şubeleri vardır. Buradaki şubeler, yabancı memleketlerden özellikle de Rusya'dan, itilâf devletlerinin konsolosları ve yabancı postaneleri aracılığıyla mükemmel bilgiler almakta ve merkezleriyle haberleşmelerini temin etmektedir. Rusya'ya gidip gelen komiteciler Rus, İngiliz, Fransız mesajeri vapurlarıyla buradaki komite merkezlerine uğrayarak gerekli telkinlerde bulunmaktadır[47]. Yurt dışından getirilen silahlar genellikle Samsun limanından, burada bulunan Ermeniler aracılığıyla yurdun çeşitli yerlerine dağıtılmaktadır[48].

Silah ithali için Giresun iskelesine de büyük önem verilmiştir. Buralarda komisyoncu Vahan Badlıyan ve Kel Artin ismindeki iki kişi bu silah sevkini organize ediyorlardı. Artin'in Rus vapurundan çıkardığı bir saman balyasının, vinçten gevşeyerek dağılması üzerine arasından dört yüz martin ile birçok mavzer tüfek ve mermi çıkmıştır. Gümrük ambarında da Ermeni balyalarındaki ticaret eşyaları arasında pek çok tüfek ve cephane bulunmuştur[49]. Ayrıca Ermeniler silah kaçakçıları vasıtasıyla Marsilya'dan Samsun limanına Pake Kumpanyası vapuruyla silah ve mühimmat sevk etmişlerdir[50].

Samsun ve çevresinin önemi, Trabzon'a yakın olmasından ve çevresindeki Sivas, Merzifon, Amasya ve daha içerilerdeki çetelerin buralarda bulunmasından ileri gelir. Samsun merkezinde yapılan aramalarda birçok silah ve cephaneden başka Ermeni kilisesinin zeminliğinde büyük çapta bomba ile bomba imaline yarayan çok miktarda araç ve gereç bulunmuştur. Bu sandıkların üzerinde Ermenice "*Samsun Ermeni piskoposluğuna verilecektir*" cümlesi yazılmıştır[51]. Samsun'da Ermeni

---

[44] Metin, s. 142
[45] *BOA, YEE D.47,G No: 82, 2/2* (6 Nisan 1319)
[46] *BOA, Y.PRK.UM 17/109* (23 Temmuz 1306)
[47] Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s.579
[48] *BOA, MKT. MHM. 548/ 32 Müteferrika 20465* (30 Temmuz 1320)
[49] *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi (İ'lân-ı Meşrûtiyet'den Evvel ve Sonra)*, Hazırlayan: H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s. 252
[50] *BOA, Y.PRK.BŞK. 33/80* (24 Teşrîn-i Evvel 1309)
[51] *Ermeni Komitelerinin …*, s. 297

mahallelerindeki Ermeniler açıkça silahlı bir şekilde gezmekten çekinmiyorlardı[52]. Canik'te meydana gelen karışıklıklarda Minasoğlu çetesinin de etkili rolü olmuştur. Terme civarındaki Kurşunlu ormanlarında saklanan Minasoğlu, civardaki Ermeni ve diğer köylerden 10'u Rum ve diğerleri Ermeni olmak üzere 500 silahlı adam toplamıştır[53]. Bundan da büyük bir isyan planlandığı anlaşılmaktadır. Yine Samsun ahalisinden Hamayak adlı bir Ermeni Atina ve Londra'daki Ermeni komitelerinden silah talep etmiş ve komitenin işareti olan yüzükle dolaşmaktan çekinmemiştir[54]. Bu dönemde Ermeniler dış güçlerin de yardımıyla hızla silahlanmışlardır. Bu silahlanma ilçelere kadar yayılmıştır. Samsun'un Çarşamba kazasında iki Ermeni alet ve silahlarla yakalanmıştır[55].

Devlet bu işlere karıştığı tespit edilen Ermenilerle ilgili çeşitli tedbirler alma yoluna gitmiştir. Bilhassa Samsun'daki karışıklıklara önayak olan Ermenilerin memleketlerine geri gönderilmesine çalışılmıştır[56]. Ancak bu olaylar karşısında devletin imkânlarının sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Ermeni olaylarının önlenmesi ve eşkiyanın takibi amacıyla oluşturulan Çarşamba Kazası kordonlarındaki zaptiyelere martini tüfek verilemeyeceği, ancak silahsız olanlarına şinayder tüfeği verilebileceği belirtilmiştir[57]. Yine bu dönemde Samsun, Müslümanların taarruzundan korkarak yerlerini terk ettikleri bahanesini ileri süren Ermenilerle dolmuştur[58]. Bunlar arasında Kudüs'e gitmek bahanesiyle Samsun'a geldiklerini söyleyenler de vardır[59]. Ermenilerin yoğun oldukları yerlerde çıkabilecek herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için mevcut taburlar yerinde bırakılmış, Karadeniz kumandanlıklarına tebliğlerde bulunulmuştur[60]. Bu önlemler sayesinde biraz da olsa asayiş temin edilmeye çalışılmıştır[61].

Bu arada dış güçler, gerek el altından komiteler aracılığıyla silah yardımında bulunarak gerekse konsoloslukları aracılığıyla Ermenilerin korunmasını isteyerek Ermenilere olan desteklerine devam etmişlerdir. İngiliz konsolosu, Samsun'a bağlı Ermeni köylerinde karışıklık olduğunu ileri sürmüştür. Bu konuda yapılan araştırma neticesinde söylentilerin asılsız olduğu anlaşılmıştır[62]. Yine İngiltere, bir muhtıra vererek Canik sancağı da dahil olmak üzere bazı yörelerde Ermenilerin emlâk ve

---

[52] *BOA, Y. A. Res***.** (29 Kanûn-ı Evvel 1310)
[53] Rıza Karagöz, "Canik Sancağı'nda Ermeni Çeteleri'nin Faaliyetleri (1894-1896)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Samsun 1998, s.255
[54] *BOA, MKT. MHM. 729/13* (17 Teşrîn-i Sânî 1310)
[55] *BOA, A.MKT.MHM. 663/40* (30 Nisan 1312)
[56] *BOA, A.MKT. MHM. 663/3* (1 Teşrîn-i Evvel 1311)
[57] *BOA, A. MKT. MHM. 664/4* (21 Mayıs 1312)
[58] *BOA, A.MKT.MHM.610/* **7** (17 Mart 1312)
[59] *BOA, Y.PRK.UM. 34/61* (3 Mart 1312)
[60] *BOA, Y.PRK.ASK 108/63* (7 Teşrîn-i Sânî 1311) ;Y.PRK. ASK 108/101 (19 Teşrîn-i Sânî 1311)
[61] *BOA, Y.PRK.BŞK. 44/35* (13 Teşrîn-i Sânî 1311) ; *Y.PRK. 108/62* (14 Teşrîn-i Sânî 1311)
[62] *BOA, Y.PRK.UM 35/95* (5 Eylül 1312)

mülklerinin gasp edildiğini ileri sürerek bunların sahiplerine geri verilmesini istemiştir. İngiltere'nin iddiaları araştırılmış ve neticede bu bilgilerin pek çoğunun asılsız ya da yanlış olduğu anlaşılmıştır. Bu arada haksız yere zarara uğrayan bazı Ermenilerin zararları telafi edilmiştir[63]. Ayrıca Samsun ve Bafra'daki Ermeni kiliseleri rahiplerinden bazıları azledilmiş, bazıları ise değiştirilmiştir. Bundan dolayı Ermeni ahali arasında çeşitli olaylar meydana gelmiştir. Bafra'daki Hınçakyanlar yeni atanan rahibi tehdit ederek kilisede ayin yapmasına engel olmuşlardır[64].

Ermenilerin silahlanmaları bulundukları bölgenin asayişinin bozulmasını da beraberinde getirmiştir. Rum ve Ermeni eşkiyalar tarafından Ünye, Samsun, Çarşamba ve civarında adam öldürme ve gasp olaylarına sık rastlanmaya başlanmıştır. Bu durumu Canik mutasarrıflığı Jandarma Umum Kumandanlığına telgraflarla bildirmiştir[65]. Bunlardan Çarşamba bölgesinde eşkiyalık yapan Ermeni eşkiyası reislerinden Bölükbaşoğlu Ohannes silahıyla birlikte teslim olmuştur[66].

2.3. Amerika ve Rusya'ya Ermeni Göçü

Amerika ile ilk ilişkiler, tacirler ve misyonerler aracılığıyla oldu. 1820'lere gelindiğinde ilk Amerikan misyonerleri, Orta Anadolu içlerinde Ermenileri keşfe yollandı. 1830'larda Amerikalı tüccarlar, misyonerler, diplomatlar ve konsoloslar Anadolu'ya yerleşti ve Ermenilerle temasa geçti[67]. Amerikalı tüccarlar, özellikle İzmir limanına getirdikleri malları, Anadolu'nun içlerine gönderirken Ermeni simsarlardan yararlandı. Bu işbirlikçi İstanbul ve Anadolu Ermenileri, yavaş yavaş Amerika vatandaşlığına geçmeye başladı[68]. Amerikalı meslektaşlarıyla işbirliği ve iş ortaklığı içinde bulunan Ermeni tüccarlar, Amerika'da Ermeni propagandasının ve Türk düşmanlığının temelini oluşturduğu gibi ülke içerisinde de kışkırtıcı faaliyetlerde bulundular. Devlet, tespit ettiği bu gibi tüccarları zaman zaman sorgulayarak önlemler almaya çalıştı[69]. Anadolu'da ayaklanma çıkartma eylemine geçmeden önce Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler, İstanbul'da ve Anadolu'da terör faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Bunların eylemler öncesinde Amerikan vatandaşlığına geçmelerindeki en önemli etken 1830 tarihli Türk-Amerikan Ticaret Antlaşmasının, "*Amerikan vatandaşları Türk mahkemelerinde muhakeme edilemez*", hükmünden istifade etmekti[70].

---

[63] *BOA, DH.KMS. 50-1/62* (3 Mart 1335)
[64] *BOA, DH, KMS. 18/27* (11 Mart 1331)
[65] *BOA, DH.EUM.AYŞ. 4/45* (21 Mayıs 1335)
[66] *BOA, DH.EUM.AYŞ. 6/35* (22 Mart 1335)
[67] Bilâl N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984. Erzurum, Ankara 1985, s. 79
[68] Şimşir, s. 82
[69] *BOA, MKT. MHM. 713/10* (17 Mart 1310); *MKT. MHM 532 /37* (7 Haziran 1310)
[70] Şimşir, s. 88

Ermeni gençlerinin yetiştirilmeleri, Avrupa ülkelerinde okutulmaları, onların millî şuurla ve Hıristiyan taassubu ile şartlanmalarına sebep olmuştu. Bu konuda Amerikalı misyonerler de önemli rol oynuyorlardı ve Türk aleyhtarı faaliyetlerde bulunuyorlardı[71]. Büyük maddî imkâna sahip Amerikan misyonerleri, 1830'lardan sonra Ermeniler arasında bir eğitim seferberliği başlattı. Bu eğitim-öğretim çalışmaları aralıksız sürdü ve yıldan yıla arttı. Bu eğitim-öğretim çalışmaları askerî amaçlı da yapılıyordu. Amerika'daki Ermeni komitesi, asker talimini öğretecek resimli kitaplarla askerî eğitim görenlere verilmek üzere imal edilen madalya ve armaları Osmanlı topraklarına sokma girişiminde bulunmuştu[72].

Amerika'ya göçler, ilk önce öğrenci ve küçük tüccar gruplarıyla başladı. 1890'lardan sonra küçük esnaf, zanaatkâr ve köylü Ermeniler de göç etti. 1902'lerden itibaren ise bu sayı oldukça arttı. Artık Amerika bu konuda önlemler almaya ve göçmenleri sıkı bir sağlık kontrolünden geçirmeye başladı. Bir süre sonra göç edenler, aileleriyle birlikte gelmeye başladılar. Örneğin Samsun'dan Agop İkizyan eşiyle birlikte Amerika'ya gitmek için izin istemişti. Bu kişi aynı zamanda tüccardı ve kardeşlerinden biri İstanbul'da diğeri Harput'ta bir diğeri ise Amerika'da yaşamaktaydı. Amerika'ya gitmesine izin verildi[73]. Ancak önceki yıllarda kaçak olarak Amerika'ya giden, daha sonra tekrar Batum ve Trabzon yoluyla Samsun'a geri dönen Ermenilere önce izin verilmedi. Ancak bu gibiler yabancı vapurlarla getirilip bırakıldıklarından dolayı geldikleri yerlere iadeleri mümkün olmadığından memleketlerine gitmelerine izin verildi[74].

Bazı Ermeniler de Rusya hakimiyetindeki Kafkasya'ya göç ediyordu. Rusya'nın amacı, Osmanlı Devleti'nin aşiretleri silahlandırarak Ermenilere saldırmaları sonucu, Ermeniler Rusya'ya iltica etmeye mecbur kalıyorlarmış gibi bir izlenim yaratarak, Avrupalıların dikkatini Ermeni meselesi üzerine çekmekti[75]. Aynı şekilde Rusya, Samsun civarındaki Ermenilerin Canik Sancağı mahallî memurları tarafından Rusya'ya göçe zorlandığını iddia etmişti. Bu dönemde Rusya tarafına ticaret bahanesiyle çok sayıda Ermeni gitmekteydi. Bunların büyük kısmı kaçakçılıkla uğraşmakta ve daha sonra silahlarla birlikte yurda geri dönmekteydi. Osmanlı Devleti, gerek Rusya tarafına geçişi engelleyip, kaçakları yakalamak gerekse kaçakçılığı önlemek amacıyla Karakol vapurunun bölgeye gönderilmesine karar verdi[76]. Rusya'ya göç edenlerin zaman zaman Rusya tarafından geri çevrildiği de oluyordu.

---

[71] Ural, s. 67-68
[72] *BOA, Y.PRK.BŞK. 33/80* (24 Teşrîn-i Evvel 1309)
[73] *BOA, A.MKT. MHM. 542/28* (30 Eylül 1314)
[74] *BOA, YEE . D:94, G.No: 24 1/2* (24 Kanûn-ı Evvel 1313)
[75] Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Akademik Açı*. Samsun 1996, s.106
[76] *BOA, A.MKT.MHM. 664/28* (13 Teşrîn-i Evvel 1323)

2.4. İttihat ve Terakkinin Faaliyetleri

İttihat ve Terakki Pasrtisi'nin Ermenilerle ilişkileri, II. Abdülhamid'e karşı olan ortak tutumlarından kaynaklanmaktadır. Ancak ortak bir program hazırlamaya gelince görüş farklılıkları belirmiştir. 1908'den sonra Ermeni komiteleri, illerde örgütünü büyük ölçüde tamamlamış, komitecilerinin sayısını arttırmış, silah depolarını kurmuş ve herhangi bir silahlı çatışma için hazırlıklarını tamamlamışlardı. Bundan sonraki dönemlerde Ermenilerle İttihat ve Terakki Partisi'nin ilişkileri, Ermeni komitelerinin çıkartmış olduğu olaylar ve bu olayların İttihat ve Terakki hükümeti tarafından etkisiz hale getirilmesi için alınan önlemler şeklinde olacaktır[77].

İttihat ve Terakkinin tavrındaki bu değişiklik Ermeni komiteleriyle arasının açılmasına sebep olmuştur. Samsun ve Amasya metropoliti imzasıyla Samsun merkezden Adliye nezaretine çekilen bir telgrafta, İttihatçıların Samsun, Amasya, Havza ve Merzifon bölgesindeki Müslüman halka silah dağıtarak gayrimüslimlere saldırttığı ve halk arasında çatışmaya yol açtığı belirtilmiştir. Hatta Kavak'ta ittihatçılara bağlı silahlı eşkiyaların gayrimüslim halkı öldürdüğü, bölgede yağmalama faaliyetlerinde bulunulduğu ifade edilmiştir. Ancak yapılan tahkikat sonucunda bunların yalan olduğu anlaşılmıştır[78].

Sonuç

Osmanlı Devleti, sınırları içinde yaşayan bütün milletleri tebası kabul edip, bulunduğu çağa göre kendine özgü mükemmel bir "millet sistemi" oluşturmuştur. Ancak Fransız İhtilâlinin meydana getirmiş olduğu çeşitli fikirler ve Osmanlı Devleti'nin bu dönemde ekonomik açıdan zayıflaması, çıkarları Osmanlı toprakları üzerinde çatışan batılı güçlü devletlerin, Osmanlı aleyhine harekete geçmesine neden olmuştur. Başta İngiltere ve Rusya olmak üzere batılı devletlerin her türlü desteğini alan azınlıklar, 19. yy'ın başlarından itibaren siyasî bağımsızlık peşine düşmüşlerdir. Bunun sonucu olarak Osmanlı topraklarının hemen her yerinde isyanlar meydana gelmiştir. Bu isyanlar içinde Ermenilerin çıkartmış olduğu isyanlar ayrı bir öneme sahiptir. Özellikle Berlin Kongresi sonrası Sırbistan ve Bulgaristan'ın elde ettiği bağımsızlık, Rusya'nın da kışkırtmasıyla Ermenilere ümit vermiştir. Bulundukları hiçbir yerde nüfus olarak çoğunluğu sağlayamayan Ermeniler, dış devletlerden büyük ölçüde destek almışlar ve Osmanlı ülkesine ve Türk halkına büyük zararları olmuştur. Oysa ki Osmanlı Devleti'nde Ermenilere "*millet*" statüsü verilmiştir. Ermeni halkının hukuk, eğitim ve yönetimle ilgili işlerini düzenlemesine imkân tanınmıştır. Tanzimat ve Islahat fermanlarının ardından yapılan bu düzenlemelerle durumları Müslüman halka oranla daha iyi olan Ermeniler, ticaretle de zenginleşmelerinin ardından siyasî taleplere başlamışlardır.

---

[77] Metin s. 51

[78] *BOA, DH.EUM. AYŞ. 4/90* (13 Mart 1335)

İlk önce Ermeni çocuklar batılı ülkelere eğitime gönderilerek, onlarda bağımsızlık fikrinin ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır. Daha sonra Avrupa'nın bazı önemli merkezlerinde gazeteler ve dergiler basılarak, bunlar çeşitli yollardan Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilere ulaştırılmış ve isyan etmeleri sağlanmıştır. Son olarak da Osmanlı topraklarında hiçbir müdahale ile karşılaşmaksızın yüzyıllardır ticaretle uğraşan Ermeni tüccarlar ve Osmanlı Devleti'nde çeşitli kademelerde memurluklara kadar yükselmiş bazı Ermeniler vasıtasıyla yabancı ülkelerden gizlice getirttikleri silahlarla saldırılara başlamışlardır. Bundan dolayı 19. yüzyılın sonları, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin, sürekli isyan ettiği bir dönem olmuştur.

Yurdun her yerinde görülen bu isyan hareketleri ulaşım imkânları açısından önemli bir liman şehri olan Samsun'da da kendisini göstermiştir. Müslüman halk ile Ermeniler arasında zaman zaman meydana gelen olaylarda Ermeni komitelerinin, din adamlarının ve kiliselerin faaliyet ve propagandalarının büyük etkisi olmuştur.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumîye Asayişi (DH.EUM.AYŞ.)

Dahiliye Kalem-i Mahsûs (DH.KMS.)

Sadaret Mektubî Mühimme (MKT.MHM.)

Yıldız Esas Evrak (Y.E.E)

Yıldız Perakende Dahiliye (Y.PRK.DH)

Yıldız Perakende Askerî (Y.PRK.ASK)

Yıldız Perakende Umumî (Y.PRK.UM)

Yıldız Perakende Başbakanlık (Y.PRK.BŞK)

Yıldız Sedaret Resmî Maruzat Defteri (*Y. A. Res*)

BİLGİ, Nejdet (1999). *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*. Ankara

CARTY, V.Mc (1983). *Muslims and Minorities*. New York

ÇADIRCI, Musa (1990). "19.YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (Uluslar arası l), Samsun, s.15-23

ÇALIK, Ramazan (2000). *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*. Ankara T.C. Kültür Bakanlığı

DABAĞYAN, Levon Panos (2005). *Türkiye Ermenileri Tarihi*, İstanbul IQ Kültür Sanat Yayıncılık

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi (İ'lân-ı Meşrûtiyet'den Evvel ve Sonra) (1983), Hazırlayan: H. Erdoğan CEGİZ, Ankara Başbakanlık Basımevi

ERYILMAZ, Bilal (1996). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*i. İstanbul

GÜRÜN, Kâmuran (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara TTK Basımevi

HOCAOĞLU, Mehmet (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler,* İstanbul

İLTER, Erdal (1988). *"Ermeni Meselesi"nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880)".* Ankara Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

İPEK, Nedim (1996). "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *Akademik Açı*. Samsun Furkan Kitapevi, s. 103-116

KARAGÖZ, Rıza (1998). "Canik Sancağı'nda Ermeni Çeteleri'nin Faaliyetleri (1894-1896)", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim *Fakültesi Dergisi.* Samsun, s.251-257

KOLOĞLU, Orhan (2005). *Abdülhamid Gerçeği*. İstanbul

Mahmud Celaleddin Paşa, (1983). *Mir'at-ı Hakikat*, Haz. İsmet Miroğlu, C. I-II-III, İstanbul

MANTRAN, Robert (1999). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi. C. II*, İstanbul

METİN, Halil (1997). *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*. İstanbul

OĞUZOĞLU, Yusuf (2000). *Osmanlı Devlet Anlayışı*. İstanbul

ORTAYLI, İlber (1985). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e *Türkiye Ansiklopedisi, C. IV*, İstanbul İletişim Yayınları, s.996-1001

SHAW, Stanford (1985). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*,C. IV, İstanbul İletişim Yayınları, s. 1002-1006

SHAW Stanford J. – EZEL Kural Shaw (2000). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. C.II*, İstanbul

ŞİMŞİR, Bilâl N. (1984). "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum, Ankara

URAL, Gültekin (1998). *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası,* Kamer Yay. İst.

URAS, Esat (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul

YAMAN, Abdullah (1973). *Ermeni Meselesi ve Türkiye*. İstanbul Otağ Yayınevi

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ'NDE SAMSUN YÖRESİNDE MEYDANA GELEN ERMENİ OLAYLARI

Tuğrul ÖZCAN[*]

Giriş

Osmanlı Devleti, kuruluşu bakımından Türk, temel yasası bakımından Müslüman, sınırları içerisinde barındırdığı topluluklar itibarıyla kozmopolit bir yapıya sahip[1], bünyesinde birçok ırka ve çeşitli dinlere mensup toplulukları uyum içerisinde uzun süre barındıran bir dünya devleti olarak tarihte yerini almıştır[2]. Bahsedilen bu devlet yapısı içerisinde varlığını devam ettiren unsurlardan biri de Ermeni toplumu'dur.

Ermeniler, Kafkasların küçük bir bölgesinde, tarih boyunca o bölgeye hakim birçok devlete bağlı ve dağınık bir şekilde yaşamak zorunda kalmışlardır. Bu bölgede, bağımsızlıkları için mücadele vermelerine rağmen, bölgenin siyasî ve stratejik önemi, kuvvetli devletlerin devamlı geçiş ve mücadele sahası olması[3] ve kendilerinin mezhep yönünden bir birliktelik oluşturamamaları gibi nedenlerle millî kültürlerini muhafaza edememişler diğer kültürlerin tesirinde varlıklarını sürdürmüşlerdir[4].

Ermenilerin 19. yüzyılın başlarından itibaren ulaştıkları refah düzeyi, Tanzimat'la başlatılan liberal muhtevalı reformlarla birlikte Osmanlı Devleti'nin kendilerine olan güvenleri sayesinde artmıştır[5]. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sona ermesiyle beraber Avrupa devletlerinin destek ve himayelerini fark eden Ermeniler, Osmanlı tabiiyetinde olan diğer unsurlar gibi idarî ve ekonomik bakımdan eşit şartlar içerisinde yaşama yerine, bağımsızlık mücadelesi verme yönünde bir eğilim sergilemişlerdir[6].

Konuya giriş olması hasebiyle 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusunun genel olarak değerlendirilmesi gerekir. Çünkü nüfus, bir ülkenin siyasî,

---

[*] *Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçüimam Üniv., Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.*

[1] Erdal İlter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923),*Turan Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 13.

[2] Ramazan Tosun, *Ermeni Meselesi Çerçevesinde Kayseri'de Ermeni Olayları,* Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayınları, Kayseri 1997, s. 1.

[3] Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerin Düşünceleri", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu,* Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İzmir 1983, s. 115.

[4] Rıza Karagöz, "Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894-1896)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* Sayı: 11, (Samsun 1998), s. 99.

[5] Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamit'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul 1983, s. 173.

[6] İbrahim Yılmazçelik, "XIX. Yüzyılda Anadolu'da Ermenilerin Sosyal ve İktisadi Durumları Hakkında Bazı Belgeler", *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler),* (Elazığ 1987), Cilt: 1, Sayı: 1, s. 238-268.

beşerî, sosyal ve kültürel durumlarının belirlenmesi ve bunun sonucunda da ona göre bir siyasetin tespit edilmesinde önemli bir güce ve etkiye sahiptir[7]. 1831'den 1900'lere kadar yapılan elde edebildiğimiz tüm nüfus istatistiklerinde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin genel nüfus içerisindeki oranları % 4 ile % 15 arasında değişmektedir[8]. Gerek arşivlerden elde edilen, gerek yabancı seyyahlar, gerek konsoloslukların ve gerekse patrikhanelerin verdiği istatistikî bilgilerden anlaşılıyor ki, Ermeni nüfusunun sayısal ifadesinde bir sorun vardır. Ermeni Patrikhanesinin 1880 ve 1881'de üç kez yayınladığı istatistiklerdeki Ermeni nüfusuna ait rakamların birbirini tutmaması da bu bilgiyi açıkça desteklemektedir[9]. Bir arşiv belgesinde Ermenilerin nüfus sayımlarında çeşitli hilelerle sayıca fazla olduklarını ortaya koymaya çalıştıklarının belirtilmesi, Ermeni nüfusundaki bu tutarsızlığın gerekçelerinden birini açıkça ortaya koymaktadır[10].

Canik Sancağı'ndaki Ermeni Olayları[11]

Canik sancağında Ermenilerin adının karıştığı ilk asayiş bozucu olaylardan biri tespit edilebildiği kadarıyla 1888'te cereyan etmiştir. Bafra, Çarşamba, Terme ve Ünye gibi sahil kasabalarında bulunan birçok Ermeni, diğer unsurlarla birlikte hareket ederek sahil boyunca bazı asayiş problemlerine neden olmuştur[12]. 1894-1895 yıllarında Terme civarında çok sayıda Ermeni üyesi bulunan Minasoğlu çetesi, bölge asayişini tehdit eden en önemli unsurlardan birisi olarak dikkat çekmekmektedir[13].

Samsun, komiteler vasıtasıyla silah, cephane ve her türlü mühimmatın iç bölgelere sevkıyatında ve haberleşmenin sağlanmasında önemli bir yere sahiptir[14]. Burada tercümanlık yapan bir Ermeni, yasaklanmış birçok yayını yasal olmayan yollardan Osmanlı topraklarına soktuğunun tespit edilmesinin ardından sınır dışı

---

[7] Ahmet Karaçavuş, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Nüfusu", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri(6-8 Kasım 1998),* Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2000, s. 429. ; Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu", *Eğitim,* (Özel Sayı), Nisan 2003, Sayı: 38, s. 55.

[8] *BOA,* Y.A. Hus, 229/68 (tarihsiz). ; *BOA,* Y.EE, 97/52: Memâlik-i Şâhânenin Nüfus-ı Umûmiyesi (23 Kanun-ı Sani 1310). ; *BOA,* Y.EE, 33/45: Vilayât ve Livalarda Dahil Olan Nüfusun Genel İcmâli. ; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Belge Yayınları, İstanbul 1987 *,* s.145; Bahattin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti Tarihi,* Cilt:. III, Feza Gazetecilik A.Ş. Yayınları, İstanbul 1999, s. 470.

[9] Uras, 1987, s.138.

[10] *BOA, İ. Hus*, 1322.L/71, Serkatip'in arz tezkiresi (15 Kanun-ı Evvel 1320).

[11] Yazarın bu araştırmada ele aldığı Trabzon Vilayeti sınırları içinde *Trabzon Merkez Sancağı, Bayburt* ve *Gümüşhane* ile Sivas Vilayeti'ne bağlı *Tokat, Niksar, Amasya* ve *Merzifon* yörelerinde meydana gelen Ermeni olayları başlıkları altında sunduğu bilgiler Editör tarafından metinden çıkarılmış, makalede Giriş ve Sonuç bölümleri arasında sadece Canik Sancağı'na yer verilmiştir.

[12] *BOA, Y.Mtv.,* 37/60: Topçu Dairesi mazbatası (2 Mayıs 1302).

[13] *BOA, Y.Mtv.,* 145/130: 4. Ordu-yı Hümayun Müşiriyeti'nin telgrafı (12 Ağustos 1312).

[14] *BOA, Y.Mtv.,* 93/86: Ankara vilayetinin telgrafı (12 Eylül 1311).

edilmiştir[15]. Ünye kazasına bağlı bazı köylerde birçok papaz ve köy muhtarının Ermeni komitelerine asker toplamak üzere faaliyette bulundukları ve bölge halkını hükümete karşı isyana teşvik ettikleri saptanmıştır[16]. Nisan 1896'da Çarşamba civarında bir köyde zaptiye ve köy bekçisi tarafından iki Ermeni ile birlikte silah ve mühimmat yüklü iki hayvan ele geçirilmiştir[17]. Yörede 40 bin civarında Ermeni'nin eylem hazırlığı yaptığı istihbar edilmiştir. Bu amaçla bir Ermeni'nin evinin silah deposu olarak kullanıldığı haberinin alınması üzerine yapılan baskın sonucunda söz konusu evdeki silahlara el konulmuştur[18].

Samsun'da dolaşan bazı silahlı Ermenilerin Müslümanları sözle taciz etmelerine[19] zaman zaman Müslüman ahalinin tepkisiz kalmadığı görülmektedir. Örneğin Hamidiye, Hançerli ve Subaşı camilerinin duvarlarına asılan ilanlarla, Müslüman kadın ve kızlarının Hıristiyan mağazalarına alışverişe gitmemeleri tavsiyesinde bulunulmuştur. Bu tepki Hıristiyan esnafı bir çeşit boykot niteliğindedir[20].

Bahsedilen gelişmeler mukabilinde alınan tüm önlemlere rağmen zaman zaman çıkan olaylara engel olunamamıştır. Genel olarak Samsun ve çevresinde Kasım 1895 itibarıyla meydana gelen olaylarda, Ermenilerden 12 kişi hayatını kaybetmiş ve 4 kişi de yaralanmıştır. Müslümanlar arasında ise birçok ölüm ve yaralanma olayları mevcuttur. Söz konusu olaylar Ladik'e de sirayet ettirilmeye çalışıldıysa da kaza naibinin ve yöre ileri gelenlerinin çabaları sonucu olayların büyümesine izin verilmemiştir[21].

Sonuç

Ermeniler, Anadolu'nun birçok yerinde Müslümanlara oranla daha fazla nüfusa sahip olduklarını iddia etmişlerdir. Osmanlı Devleti sınırlarında yaşadıkları süre içerisinde iddia ettikleri gibi nüfus açısından yüksek bir orana sahip olmamışlardır. Kendileriyle ilgili çelişkili istatistiksel bilgilerin mevcudiyeti bu konudaki sayıca fazla olduklarını gösterme gayretlerinden kaynaklanan bir dayatmanın ürünüdür.

Ermeni olaylarının en yoğun şeklini aldığı 1892-1897 yılları arasında meydana gelen gelişmeler farklı şehir, kasaba ve köylerde kendini göstermesine rağmen yöntem, kullanılan araç gereçler ve zamanlama bakımından birbirlerine çok benzemeleri bu olayların birbirinden bağımsız olmadıklarını ve belirli merkezlerden aldıkları talimatlarla idare edildiğini ortaya koymaktadır. Din adamları ve kiliseler

[15] *BOA, İ.Hus*., 1312.Ca /67 : İrade (6 Teşrin-i sani 1310).
[16] *BOA, Y.A.Hus*., 327/66 : Trabzon vilayetinin telgrafı (25 Nisan 1311).
[17] *BOA, Y.A.Hus*., 350/71 : Trabzon vilayetinin şifreli telgrafnamesi (11 Nisan 1312).
[18] *BOA, İ.Hus*., 1315.Za /70 : İrade (21 Mart 1314).
[19] *BOA, İ.Hus*., 1312.B /32 : İrade (23 Kanun-ı evvel 1310).
[20] *BOA, Y.A.Hus*., 298/26 : Trabzon vilayetinin telgrafı (16 Nisan 1311).
[21] *BOA, Y.PRK.ASK*., 108/90 Müşir Zeki Paşa'nın tezkiresi (7 Teşrin-i sani 1311). ; *BOA, Y.Mtv.,* 132/124: Ladik'ten gönderilen telgrafname (22 Teşrin-i sani 1311)..

isyanların çıkmasında, komitecilere yardım edilmesinde oldukça etkili görevler üstlenmişlerdir. Kiliseler, silah deposu olarak kullanıldığı gibi isyanların organize edildiği birer merkez halini almıştır. Birçok batılı devletin destek ve güdümünde faaliyet gösteren Avrupa'da çıkan çeşitli gazeteler, bu organizasyonların yayın organlarıymış gibi hareket etmişlerdir.

Çıkan olaylarda Müslümanlardan en fazla can ve mal kaybına uğrayanlar kilise civarında yaşayanlar olmuştur. Çünkü kiliseler bir askeri üs gibi gerekli her türlü silah, araç ve gereçlerle donatılmıştır. Ancak çıkan olaylarda, Müslümanlara nazaran Ermeniler daha fazla kayıp vermişlerdir. Bunun nedeni, Ermenilerin güvenlik güçleriyle direk çatışmaya girmelerinde aranmalıdır.

Ermeniler, olay çıkartmak için, özellikle hafta pazarı, cuma günü ya da diğer namaz vakitlerini seçmişlerdir. Bunun nedeni, Ermenilerin çıkacak olaylarda, namazdan çıkan Müslümanların topluca Ermenilere saldırdığı şeklindeki bir haberle, Avrupa kamuoyunu yanıltma düşüncesidir.

Müslümanlar kendilerini hedef alan propaganda ve faaliyetlerden duydukları rahatsızlıktan dolayı zaman zaman çeşitli şekillerde Ermenileri boykot etmişlerdir. Günlük yaşamlarında Ermenilerle hiçbir sosyal ve ticari ilişkilerde bulunulmaması yönünde Müslüman ahalinin kendi aralarında bir birliktelik oluşturma gayretleri mevcuttur.

Her şeye rağmen Ermeniler söz konusu yörede başarılı olamamışlardır. Ermenilerin bu başarısızlığını şunlara bağlayabiliriz: Ermenilerin iddia ettikleri şekilde tarihte bir rol oynamamış olmaları, bulundukları yerlerde çoğunluk oluşturamamaları ve o bölgeye hakim devletlerin etki ve nüfuzundan çıkamamaları, vatan diye addettikleri bölgenin bir geçiş, işgale açık bir konumda olması, Müslim ve gayrimüslim halkın bu olayları çıkarmak isteyen gruplara yeterince destek vermeyişi… gibi unsurlar Ermeni olaylarının etkisiz kalmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca Karadeniz Bölgesi'nin gerek deniz ve gerek kara ulaşımı imkânları açısından kolay müdahale edilebilir özellikte olması Ermeni İhtilal hareketlerinin büyük ölçüde sonuçsuz kalmasında etkili olmuştur.

BİRİNCİ DÜNYA HARBİNDE SAMSUN VE ÇEVRESİNDE ERMENİ TEHCİRİ UYGULAMALARI ÜZERİNE BİRKAÇ BELGE

Hasan BABACAN[*]

Giriş

19. yüzyılın başlarından itibaren hızla yayılan ve çokuluslu imparatorlukları etkisi altına alan milliyetçilik akımı, Osmanlı Devletinde de önemli sonuçlar doğurmuştur. Yüzyıllardır yönetimi altında yaşayan Balkan toplulukları birer birer Osmanlı yönetiminden ayrılmaya başlamış, sıra Anadolu'daki ve diğer Osmanlı coğrafyasındaki gayrimüslim ve gayri-Türk unsurlara gelmişti.

Osmanlı yönetimindeki gayrimüslim unsurların devlete karşı isyana varacak faaliyetlerinde en önemli etken, zamanın "Düvel-i Muazzama" tabir edilen büyük devletlerinin, kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda bu milletlerle ilgilenme eğilimi olmuştur. Avrupa'nın büyük devletleri kendilerine yakın buldukları bu Osmanlı tebaasına, Osmanlı coğrafyasına gönderdikleri misyonerler aracılığıyla ve onlar için açtıkları yabancı okullarıyla nüfuz etmeye çalışıyorlar ve onları etkileri altına alıyorlardı. Çeşitli aşamalardan sonra zamanla bu Osmanlı vatandaşlarının devlete düşman ve ayrılıkçı fikirlerle yetişmiş oldukları görülmüştü. Özellikle kapütilasyonların etkisiyle ve Tanzimat ve ıslahat fermanlarının ilanından sonra da Osmanlı Devleti yönetimi altındaki bu insanlara müdahalede de zorluk çekmeye başlayınca, balkanlardaki milletlerin bağımsızlık yolunda önemli adım attıkları, onları takiben Ermenilerin de bu yolda mesafe kat etmek için bazı şehirlerde topluca isyan ve terör eylemleri başlattıkları görülmüştür.

Doksanüç Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması'yla, Rusların da etkisiyle siyasallaşan Ermeni meselesi Avrupa devletlerinin de Doğu Anadolu ve Doğu Akdeniz'deki emelleri için sağlam bir araç haline gelmişti. 1890'larda başlayan, Anadolu'nun önemli bir kısmında toplu isyanlara varan Ermeni terör eylemleri Devleti büyük ölçüde meşgul etmiş dış politikada zor durumda bırakmıştı. İkinci Meşrutiyet'in ilanın takiben ortaya çıkan siyasi rahatlıktan da istifade eden Ermeni komitelere siyasi ve Terör eylemlerini artırarak devam ettirdiler.

Birinci Dünya Savaşı'na gelinceye kadar yabancı müdahaleleri sayesinde devlet aleyhine önemli aşama kaydeden Ermeniler, savaşın başlarından itibaren fırsattan istifade etme ve bu karmaşa ve kaos ortamından en iyi şekilde faydalanma yollarını aradılar. Bu konuda kendilerine coğrafi yakınlık bakımından Ruslar ayrıca Avrupa devletleri ve hatta Amerika da yardımcı oluyorlardı.

[*] *Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

Osmanlı Devleti genel bir savaşa girmeden önce, Ermeni komiteleri, başta patrikhane olmak üzere, Osmanlı Hükümeti'nin, Ermenilerin en büyük destekçilerinden olan ve coğrafî olarak bölgeye en yakın olan Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde alacakları durumu tespit için toplantılar yapıyorlardı. İstanbul Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulu'nda 1914 yılı Mayıs ayında, Patrikhane'den görevlendirilen rahip Gabriel Cevahirciyan'ın başkanlığında Taşnaksutyun, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan Birleşik Millî Ermeni Kongresi, "Ermenilerin Osmanlı Hükümetine sadık kalmaları" şeklinde bir karara vardı. Taşnaksutyun reisleri de bu şekilde propagandalar yaparak bu suretle Osmanlı Hükümetine güven vermek istediler. Bir taraftan da durumun alacağı şekli bekleyerek bütün kuvvetleriyle hazırlanmaya başladılar.

Ermeni komiteleri, İstanbul'da aldıkları kararların aksine, taşra örgütlerine çektikleri şifreli telgraflarla da şu yönde talimatlar veriyorlardı:

"*Rus ordusu huduttan ilerler ve Osmanlı askeri çekilir ise her tarafta birden eldeki vesait ile kıyam olunacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılacak, mebâni ve müessesât-ı emîriye bombalarla berhevâ edilecek, yakılacak, hükümetin kuvveti dahilde işgâl olunacak, levazım silahlarıyla Ruslara iltihâk edecek ve kıt'alarından firârla çeteler teşkil eyleyecek*"[1].

Ermeni Komiteleri, Osmanlı Devleti'ne karşı hazırladıkları haince planlarını uygulamaya Rusya'da başladılar. Bütün kuvvetleriyle Rus savaş gücünü takviye etmek üzere faaliyete girişmişlerdi. Rus topraklarının dört bir yanından Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna, çetelere, intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya toplanıyorlardı. Tiflis'te Belediye başkanı A. Khatisyan'ın başkanlığında bir Ermeni Millî Bürosu kurularak gönüllülerin örgütlenmesi gerçekleştirilecekti. Rus askeri uzmanları da Ermenileri Osmanlı Devleti'ni karşı yapılması muhtemel harekâta katılmaları için hazırlıyorlardı. Bu çalışmalar çerçevesinde Ruslar, İran ve Kafkasya'daki Ermenilerden gönüllüler toplamaya ve onlara silah dağıtmaya başlamışlardı[2].

Ermeni kamuoyuna karşı özellikle içeride; Fransa ve İngiltere, küçük milletlerin; Rusya da Doğu Hıristiyanlarının koruyucusu olarak gösteriliyordu. Rus propagandası için Ecmiyazin dinî makamı en önde geliyordu. Bu devletlerden aldıkları destek ve cesaretle Ermeni Komitaları şu tedbir ve tertipleri almışlardı: 1- Seferberlik emirlerine uymamak, askere gitmemek, 2- Askere gidenlerin de, tek tek veya toplu olarak, silah ve cephaneleriyle kaçmaları, 3- Köyler ve kentlerde propagandalar yaparak morali bozmak; olaylar çıkararak Türk askerinin ailesini, köyünü korumak için, askerlik görevini yapmamasını sağlamak, 4- Askerî nakliyatı aksatmak; asker,

[1] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra*, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s. 130-131.

[2] *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, S. 81, Yıl: 31, Aralık 1982, Belge No: 1804, 1807 ve 1809.

erzak ve mühimmat konvoylarına saldırmak, 5- Ruslar sınırı geçtiği zaman, isyan ederek, Türk ordusunu arkadan vurmak, 6- Mîrî silahlarla Türk ordusundan kaçıp gönüllü olarak Rus ordusuna katılmak, 7- Terk edecekleri köylerde kiliseleri, evleri, yiyecekleri yangınlar çıkararak yakmak, 8- Askerî bilgiler taşımak için casusluk yapmak.

Bu esaslara göre hazırlanan hareketler seferberlikten hemen sonra başlamıştı. Nitekim çok geçmeden Osmanlı topraklarında Ermeni isyanları art arda patlak vermeye başladı[3]. Osmanlı Hükümeti, Van isyanının patlak vermesine kadar bir takım küçük tedbirlerle Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önlemeye çalıştı.

Zeytun'da 30 Ağustos 1914'te çıkan ayaklanmayı Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep, İzmir, Canik ayaklanmaları takip etti[4]. Dahiliye Nazırı Talât Bey, Zeytun Ermenilerinin başlattığı olayların bir türlü yatışmaması üzerine 6 Mayıs 1915 tarihinde Maraş mutasarrıfına gönderdiği bir şifre ile Zeytunluların bölgeden tamamen ihracını emrediyordu[5].

Dahiliye Nazırı Talât Bey, Ermenilerin çıkarttıkları olay ve katliamlara seferberlik ilânından itibaren dokuz ay tahammül ettikten sonra, bu konuda daha kalıcı tedbirler almak zorunda kaldı. Özellikle 9 Şubat 1915'te Van isyanının başlaması üzerine, bu olayları başlatan ve Ermenileri silahlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915 tarihinde vilayetlere ve mutasarrıflıklara gizli bir tamim yolladı. Bu tamimde; Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması isteniyordu[6]. Başkumandanlığın, bütün birliklere gönderdiği 26 Nisan 1915 tarihli benzer bir diğer tamim gereğince 2345 kişi tutuklandı. Çıkarılan geçici bir kanunla da bütün vilayetlerden, gayrimüslimlerin, bilhassa Ermenilerin elinde bulunan silahların toplatılması istendi[7].

Dahiliye Nazırı Talât Bey, durumun nezaketi karşısında geçici bir kanun çıkmadan ve Meclis-i Vükela kararı olmadan bütün sorumluluğu üzerine alarak Ermeni tehcirini başlattı. Talât Bey, önce Van, Bitlis ve Erzurum havalisinde bulunan

---

[3] Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay. Ankara 1990, s. 105.

[4] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 593-604; Bu dönemdeki Ermeni isyanlarının ayrıntıları için bkz. *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, s. 216-297; A. Süslü, *Aynı Eser*, s. 69-94.

[5] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, (*BOA DH. ŞFR*), Numara, 52/102 ve 286.

[6] *BOA DH. ŞFR*, Numara, 52/96, 97, 98; Ermenilerin her yıl katliam günü olarak kutladıkları 24 Nisan, bu tutuklamalardan dolayıdır. Bu tutuklulardan bir kısmı Ankara ve Çankırı'ya yerleştirilmiştir. Ayrıca Tehcir kararının alınma sebepleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Babacan, "Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Yayına Haz. İdris Bal-Mustafa Cufalı, Ankara, 2003, s. 297-307.

[7] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)(O.B.E.)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara, 1994, s. 7.

Ermenilerin savaş alanı dışına çıkarılmalarını, adı geçen il valilerinden, 3. ve 4. Ordu komutanlarıyla işbirliği yaparak derhal icraata geçilmesini istedi. Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilerin Osmanlı askerleri ve Türk halkı tarafından öldürüldükleri iddialarıyla yaptıkları baskılar sonucu, uygulamaya başlanan tehcirin sorumluluğunu daha fazla tek başına taşıyamayacağını anlayan Talât Bey, sadarete verdiği 26 Mayıs 1915 tarihli tezkirede durumun, Osmanlı Devleti açısından vahametini ortaya koyuyor ve Ermenilerin işledikleri suçları şu şekilde sıralıyordu[8]:

"*-Harp mıntıkalarına yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmı devletin hudutlarını devlet düşmanlarına karşı korumakla meşgul olan Ordu-yı Hümayunun hareketini güçleştirmektedir. –Askere erzak ve mühimmat naklini zorlaştırmaktadır. –Düşmanla aynı gayeleri paylaşmakta ve onlarla iş birliği yapmaktadırlar. –Ermenilerden bir kısmı düşman saflarına katılmaktadır. –Memleket dahilinde askeri birliklerimize ve masum halka silahlı saldırılarda bulunmaktadırlar. –Düşman deniz kuvvetlerine erzak sağlamak - tadırlar. – Müstahkem mevkileri düşmana göstermektedirler*"[9].

Dahiliye Nazırı Talât Beyin sadarete verdiği bu tezkireden bir gün sonra (27 Mayıs 1915), "Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedâbir hakkında Kanûn-ı muvakkat" çıkarıldı ve yürürlüğe kondu.

Dahiliye Nazırı Talât Beyin bu tezkiresi, 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükelâda müzakere edilerek kabul edilmiştir. 1 Haziran 1915 tarihinde, Meclis-i Vükelânın karara bağladığı "Kanun-ı Muvakkat"[10] yayımlanarak, Ermeni tehciri ile ilgili resmî işlemler tamamlanmış oldu[11].

---

[8] BOA, *DH. ŞFR*, No: 54/308, 143; A. Süslü, *Aynı Eser*, s. 110.

[9] BOA, *MVM*, No: 198, Karar No: 163; BOA. *DH.ŞFR*, No: 52/282; 53/48,93,129; 54/51,54.

[10] Osmanlı Devletinin savaşa girmesi sırasında meclis tatil edilmişti bu nedenle çıkarılan bu kanun, kanun hükmünde kararname niteliğindedir. Bu nedenle, bu dönemde çıkarılan kanunlar Kanûn-ı muvakkat şeklinde Meclis-i Vükelâdan geçerek uygulanıyordu.

[11] Tarihe "Tehcir Kanunu" olarak geçen bu Kanûn-ı muvakkatin ihtiva ettiği maddeler şunlardır: "*1- Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların müstakil mevki kumandanları, ahali tarafından her hangi bir suretle hükümetin emirlerine, memleket savunmasına, asayişin korunmasına ilişkin işlere ve düzenlemelere muhalefet, silahla saldırı ve direnme görürlerse bunu önlemeye mezun ve mecburdurlar. 2- Ordu, müstakil kolordu ve tümen kumandanları askerlik icaplarından dolayı veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri köyler ve kasabalar halkını tek tek veya toplu olarak diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler. –İşbu kanun yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir*" *Takvîm-i Vekâyi*, 19 Mayıs 1331(1 Haziran 1915), S. 2189.

Ermeni kafilelerinin iskân yerlerine gitmeleri için yakın ve meşakkatsiz yollar tercih edilmiş, ayrıca emniyetlerinin muhafazası için özen gösterilmiştir. Gittikleri yerlerde nüfus dengelerini bozmamaları hususunda da tedbirler alınmıştır[12].

Canik (Samsun) Havalisinde Tehcir Kararının Uygulanması

Yukarıda değindiğimiz üzere, Ağustos 1914'te başlayan ve artarak devam eden Ermeni isyan hareketleri Canik havalisinde de görülüyordu. Bölgenin stratejik konumu, özellikle Karadeniz-Orta Anadolu yolunun başlangıcı olması, olayların burada yoğunlaşmasına meydan veriyordu. Tabii ki yıllardır yabancı misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri özellikle de Merzifon'daki Amerikan Koleji merkezli propaganda ve terör eylemleri dikkat çekici idi. Zaten Anadolu'nun diğer yerlerinde olduğu gibi, Ermeniler, 1890'da Merzifon ve Samsun havalisinde büyük bir isyan çıkarmışlar, ileriye dönük niyetlerini ortaya koymuşlardı.

Birinci Dünya Harbinin şiddetini artırdığı ve Şark Cephesinde Ruslarla Muharebelerin başladığı, kısacası topyekun bir seferberliğin ilan edildiği dönemde artan Ermeni eylemleri üzerine, Osmanlı Devleti, Anadolu'nun önemli vilayet ve mutasarrıflıklarında olduğu gibi Canik'te bulunan Ermeni ahalinin de yerlerinin değiştirilmesine karar vermişti[13].

Dahiliye Nazırı Talât Paşa'nın emriyle uygulanmaya başlanan tehcir kararına göre, Canik (Samsun) ve komşu vilayetlerde bulunan köy ve kasabalarda bulunan istisnasız bütün Ermenilerin aileleriyle birlikte göçürüleceği ve bunların Musul vilayetiyle Urfa ve Zor yönüne gönderilerek oralara yerleşmelerinin sağlanacağı bildiriliyordu. Göç için gerekli olan her türlü tedbirin alınması ve bu Ermenilerin can ve mal güvenliğinin sağlanması için de gidilecek güzergâhtaki mahalli yöneticilere talimatlar gönderilmişti[14].

---

[12] BOA, *DH. ŞFR*, No: 54/308, 143; Nüfus yoğunlaşması ve dengesinin bozulması konusunda Osmanlı Hükümetinin korktuğu başına gelmiş, özellikle Urfa'da mevcut Ermeniler, göçürülenlerle birleşerek şehirde hem sosyal hayata hakim olmuşlar, hem de, Ermeni komitelerinin propagandaları, misyonerlerin faaliyetleri ve Batılı devletlerin kışkırtmaları sonunda büyük bir ayaklanma çıkarmışlardır. Bu ayaklanma ve Talât Beyin aldığı tedbirler ve sonunda hazırlanan rapor hakkında bkz. Ergünöz Akçora, "Talât Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. V., Ankara, 5-9 Eylül 1990, s. 1763-1807.

[13] Bu vilayet ve mutasarrıflıklar; Adana, Diyarbekir, Sivas, Van, Elazığ, Erzurum, Ankara, Bitlis, Hüdavendigar, Trabzon, Konya vilayetleri ile Urfa, Canik, Kayseri, Kütahya, İzmit, Niğde, Eskişehir, Karesi Mutasarrıflıkları idi.

[14] BOA, *DH.ŞFR.*, 54/87, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Trabzon, Mamuretülaziz, Sivas ve Diyarbekir vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığı'na çekilen 7 Haziran 1331 (20 Haziran 1915) tarihli telgraf. Ayrıca İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Urfa Mutusarrıflığı'na çekilen 24 Haziran 1331 (7 Temmuz 1915) tarihli telgrafta; Canik ve Sivas'tan gönderilecek Ermenilerin merkez hariç olmaz üzere sancağın diğer yerlerine yerleştirilebileceği bildiriliyordu.

Dahiliye Nezâreti, sevk ve iskan meselesini Dahiliye Nezareti İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti, yani İçişleri Bakanlığı Aşiret ve Göçmenleri Yerleştirme Müdürlüğü aracılığıyla, bu kuruma mahsus yönetmelikler çerçevesinde yürütüyordu[15].

Ermeni göçü başladığı sırada yine Canik Mutasarrıflığından ve ilgili diğer vilayetlerden, göçürülenlerin yaşadığı köy ve kasabaların, isimlerinin ve mevkilerinin ahali miktarlarının ve ne şekilde ve nerelere götürüldüklerinin ayrıntılı listeler halinde tespit edilerek Dahiliye Nezareti'ne bildirilmesi isteniyordu[16]. Ermenilerin menkul malları ve eşyalarından istediklerini yanlarına alabilmelerine de izin veriliyor, götüremeyeceklerinin de devlet tarafından idare edilmesi ve bazılarının da sayımları yapılarak depolara konularak emniyet altına alınması yerel yöneticilere emrediliyor böylece her türlü mal güvenlikleri de sağlanmaya çalışılıyordu[17].

İlk aşamada tehcir kararının, hükümetçe suçlu kabul edilenler ve eylemlere bizzat katılan eşkıyalara ve ailelerine uygulandığı görülmektedir. Kendi işleriyle meşgul tüccar ve esnafın vilayet ve sancak içerisinde, yalnızca kasabalarının değiştirilmesinin yeterli olacağı düşünülmüştü[18].

---

[15] Meclis-i Vükelânın, 30 Mayıs 1915 tarihli kararında, Ermenilerin iskân işlerinin adil bir şekilde yapılabilmesi için Dahiliye Nazırı Talât Bey, adı geçen müdürlüğe uygulaması için şu tedbirleri alınmasını emretmiştir: 1- Nakli gerekenler, iskân edilecekleri mahallere refah içinde can ve mal güvenlikleri sağlanarak sevk edileceklerdir. 2- Gittikleri yerlerde kesin yerleştirilmelerine kadar, kendilerine göçmen ödeneğinden geçimlerini sağlayabilmeleri için yardım yapılacaktır. 3- Eski mali durumlarına uygun olarak kendilerine arazi ve mal verilecektir. BOA, *DH. ŞFR*, No: 53/305; BOA, *MVM*, No: 198/163; 4- Hükümet tarafından göçmenler için ev yaptırılacaktır. 5- Çiftçilere tohumluk, zanaat erbabına alet-edevat verilecektir. 6- Terk ettikleri taşınabilir mal ve kıymetler kendilerine ulaştırılacak, bu mümkün olmadığı takdirde bunların karşılığı para olarak kendilerine ödenecektir. 7- Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan Ermenilere ait gayrimenkullerin sayımı yapılacak, bunların cinsleri, miktarları ve kıymetleri tespit edildikten sonra köylere yerleştirilecek muhacirlere verilecektir. 8- Ermenilerden boşaltılacak yerlere iskân edilecek muhacirlerin kullanabilecekleri mallar, yani, zeytinlik, dutluk, bağ ve bahçeleri, han, fabrika, depo ve dükkan gibi gelir getirecek taşınmaz mallar açık artırma ile satılacak veya kiralanacak ve bu gelir, sahiplerine verilmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedilecektir; BOA, *MVM*, No: 198/163; BOA, *DH. ŞFR*, No: 54/202, 381; 55/107; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 11-12.

[16] BOA, *DH.ŞFR.*, 54/136. Mahalli yöneticilerin göçürülen Ermenilerin sayılarının tespitini zamanında yaparak Dahiliye Nezareti'ne bildirmede geç kalınca, bu işin en kısa zamanda yapılması yönünde yeniden talimat verilmesi ihtiyacı hasıl olmuştur. BOA, *DH.ŞFR.*, 54/222.

[17] BOA, *DH.ŞFR.*, 54/202. Nakledilen Ermenilerin menkul ve gayrimenkulleri bedellerinin fazlasıyla devlet tarafından satın alınmış ve öncelikle devlete ve diğer şahıs ve kurumlara olan borçları ödendikten sonra geri kalanı mal sahiplerine verilmiştir. Bütün bu muamelenin yerel mahkemelerde yapılması, borçlu ve alacaklıların, malların değerlerinin yazıldığı cetveller tanzim edilerek Dahiliye Nezareti'ne gönderilmesi isteniyordu. BOA, *DH.ŞFR.*, 55/184. 11 Ağustos 1331 (24 Ağustos 1915) tarihli telgraf.

[18] BOA, *DH.ŞFR.*, 54/287.Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na çekilen 21 Haziran 1331 (4 Temmuz 1915) tarihli şifre telgraf.

Bunun yanında bazı şartları taşıyanlar bu kanunun dışında tutulmuşlardır. Bunlar; hasta ve âmâlar, Katolik ve Protestan mezhebinden olanlar[19], askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalardır. Ayrıca, Osmanlı Devleti ile resmen dost ülke statüsünde olan ülkelerin tebaası durumundaki Ermenilerin Canik sınırlarında rahatça dolaşabilecekleri, eğer başka bir vilayete gitmek isterlerse Dahiliye Nezareti'ne bilgi verilmesi gerekiyordu[20].

Osmanlı ordusunda görev yapan asker, subay ve sıhhiye sınıflarında hizmet görenlerin ve ailelerinin yanı sıra merkez ve taşrada bulunan Osmanlı Bankası şubeleriyle[21], Reji idaresi, Düyun-ı Umumiye ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermeni memurlar sadakat ve iyi halleri göz önüne alınarak sevk harici tutulmuşlardır. Ancak Samsun'da bir türlü emniyet altına alınamayan 200 kadar Ermeni askerin ve Samsun mıntıkasındaki üç amele taburuyla terzihane ve inşaatlarda çalışan Ermeniler derhal amele taburlarına katılmaları ve yol inşaatında çalıştırılmaları için askeri müfreze eşliğinde Ünye üzerinden Sivas'a gönderilmişlerdir[22]. Bunun gibi sadakatsizlik eden ve komite mensubu olanlar azledilerek sevk edilmişlerdir. Yetim çocuk ve dul kadınlar da sevk edilmeyerek yetimhanelere ve bulundukları yerlerdeki köylere yerleştirilmişlerdir.

Dahiliye Nazırı Talât Bey imzasıyla vilayetlere ve Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen şifreli telgraflarda, yirmi yaşına kadar kız çocuklarının ve en az on yaşına kadar olan erkek çocukların göç ettirilmeyerek, can ve emniyetleri sağlanarak Müslüman köylere dağıtılarak ve buralardaki ailelere evlatlık olarak verilmesi ve güvenliklerinin takip edilmesi, aksi davranışta bulunanların cezalandırılacağı önemle vurgulanıyordu[23]. Ayrıca ticaret ve benzeri işlerle uğraşanlar, mahallî yönetimlerce iyi bilinen ve tanınan, kendi işleriyle meşgul aileler, sadece sancak ve vilayetler içerisinde

[19] Tehcir uygulaması devam ederken bazı mahallerdeki Ermenilerden, göç etmemek için Protestanlık ve Katoliklik iddiasında bulunanlar ortaya çıkmıştı. Bunlar gibiler hakkında, nüfus kayıtlarındaki bilgilere itibar edilmesi ve bunun dışında hiçbir şekilde muamelede bulunulmaması Canik ve diğer ilgili mutasarrıflıklardan isteniyordu. BOA, *DH.ŞFR.*, 58/70, Belge No: 1, 7 Teşrinisani 1331 (20 Kasım 1915) tarihli telgraf.

[20] BOA, *DH.ŞFR.*, 60/41, Belge No: 1, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığına çekilen, 4 Kanunusani 1331 (17 Ocak 1916) tarihli telgraf.

[21] Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Canik Mutasarrıflığı'na çekilen 2 Temmuz 1331 (15 Temmuz 1915) tarihli telgrafta, göçe tabi tutulan Ermeniler arasında Osmanlı Bankası şubelerinde çalışan bulunup bulunmadığı, var ise suçlarının ne olduğu, isimleri ve memuriyet derecelerinin bildirilmesi isteniyordu.

[22] BOA, *DH.ŞFR.*, 54/439, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığına 30 Haziran 1331 (13 Temmuz 1915) tarihli şifre telgraf.

[23] *DH. ŞFR.*, nr. 921, Canik Sancağı, Erzurum, Trabzon vilayetlerine çekilen 9 Haziran 1331 (22.6.1915) tarihli şifreli telgraf, bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.

yerleri değiştirilmek suretiyle güvenlik altına alınacaklardı[24]. Ermeni mebus ve aileleri de yerlerinde bırakılmışlardır[25].

Tehcir kararının uygulanmaya başlandığı sırada bazı şehirlerde olduğu gibi Canik'te de Ermenilerden bir kısmının ihtidâ ettikleri, yani din değiştirdikleri görüldü. Talât Bey, bu gibilerin şehir merkezlerinde topluca bir araya gelemeyecekleri şekilde dağıtılarak yerleştirilmesi yönünde Canik, Erzurum, Trabzon valiliklerine talimatlar gönderiyordu[26]. İhtida eden Ermenilere yeni nüfus tezkereleri veriliyor ve bu belgeleriyle kolayca seyahat edebiliyorlardı. Daha sonra bu gibilerin herhangi bir olaya karışmaları ihtimaline karşı, ihtida ettikleri açıkça yazılmamak şartıyla ellerindeki tezkerelere hangi kasaba veya mahalde yaşadıklarının kaydedilerek belgelerinin mahallî kurumlarca mühürlenmesi isteniyordu[27]. Hükümetin bu yöndeki bütün iyi niyetlerine rağmen, din değiştiren Ermenilerden bir kısmının ihtidâ belgelerini şeyhülislamlık makamına da resmen bildirmelerine rağmen tedhiş eylemlerine katıldıkları, Ermeni çetelerine yardım ettikleri görülmeye başladı. Bunun üzerine Talât Bey, vilayetlere gönderdiği şifreli talimatlarla, bunlar gibilerin din değiştirmelerinin hiçbir kıymetinin olmadığını, kendilerine gösterilen müsamahayı kötüye kullandıklarını belirterek bundan sonra katiyen istisnâi muamele yapılmayarak tehcir hükümlerinin uygulanması istiyordu[28]. Ancak alınan sert tedbirlere rağmen Dahiliye Nezareti, Canik Mutasarrıflığına çektiği 13 Aralık 1916 tarihli bir telgrafta, ne şekilde olursa olsun ihtida eden veya etmeyen Ermenilerden bakıma ve yardıma muhtaç olanlara muhacirîn ödeneğinden yardım yapılmasını istiyordu[29].

Öte yandan Rusya, cephe gerisindeki Ermenileri kışkırtarak ve kullanarak Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaya çalışıyor, hatta kendi vatandaşı konumundaki bazılarını sırf karışıklık çıkarmaları için Osmanlı topraklarına sokuyordu. Dahiliye Nazırlığı da, Samsun üzerinden gelen ve durumları şüpheli olan, resmiyette Rus vatandaşı görünen bir kısım Ermeni'yi daha güvenli olur düşüncesiyle Kastamonu'ya yerleştirilmesinin uygunluğu yönünde Canik Mutasarrıflığı'na görüş bildiriyordu[30].

Ayrıca Rusya, Kafkasyalı bazı Ermenilere Müslüman pasaportu vererek Osmanlı topraklarına göndermeye çalışıyordu. Yine bölgeye ulaşım yönünden yakın

[24] *DH. ŞFR.*, nr. 3822, 21 Haziran 1331 (4.7.1915), bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.
[25] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 10.
[26] *DH.ŞFR.*, nr. 920, 9 Haziran 1331 (22.6.1915), bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.
[27] BOA, *DH.ŞFR.*, 61/71, Canik Mutasarrıflığına çekilen 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916) tarihli telgraf.
[28] *DH.ŞFR.*, nr. 1338, 7 Temmuz 1331 (20.7.1915), bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir. Ayrıca; BOA, *DH.ŞFR.*, 60/208, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Canik ve diğer mutasarrıflıklara 19-20 Kanunusani 1331 (1-2 Şubat 1916) tarihli zeyl telgraf.
[29] BOA, *DH.ŞFR.*, 69/245.
[30] BOA, *DH.ŞFR.*, 61/254, 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916) tarihli telgraf.

olması sebebiyle Dahiliye Nezareti, 5 Ocak 1916'da çektiği bir telgrafla, Canik'teki yerel yöneticilerin, bu gibilerin durumlarını iyi araştırmalarını, gerçekten Müslüman olup olmadıklarını, hal ve hareketlerinin ciddiyetle takip edilmesini, sahte hüviyetle ve kim oldukları anlaşılamayanların memlekete sokulmamasını katiyetle tembih ediyordu[31].

Yine Talât Bey, 30 Ağustos 1331 (11.9.1915) tarihli emirnamelerinde, erkekleri sevke tabi tutulan, kimsesiz ailelerin, Ermeni ve yabancı bulunmayan köy ve kasabalara yerleştirilerek geçimlerini temin etmek için de bir miktar nakit paranın verilmesini istiyordu. Ayrıca on yaşına kadar olan sevke tabi tutulmayan çocukların yetimhanelere yerleştirilmesi, buraların yeterli olmaması halinde zengin Müslüman ailelerin yanlarına verilerek yetişmelerinin ve eğitimlerinin sağlanması, yirmi yaşına kadar olup da tehcir edilmeyen genç ve dul kadınların kendi rızalarıyla Müslüman erkeklerle evlenmelerine izin veriliyordu[32]. Hatta, Dahiliye Nezareti tarafından çekilen bir telgrafta, Müslüman erkeklerle evlenen Ermeni kadınlardan, kocalarından ayrılmak istemeyenlere, kendi dini cemaat ve cemiyet ileri gelenleri tarafından baskı yapıldığı haberi alınınca, bu durumun men edilmesi ve bu yönde cemaat liderleri de yerel yöneticilere ve kadınlara ısrar ederlerse Ermeni kadınlarından yana tavır takınılması ve kocalarıyla aralarının bozulmaması yönündeki kararlarına yardımcı olunması tavsiye ediliyordu[33].

Sevke tabi tutulan Ermenilerin her türlü ihtiyaçları elden geldiğince karşılanıyor, bunun için gerekli her türlü tedbir alınıyor, göç yolları üzerindeki menzillere ve istasyonlara yiyecek stokları yapılıyordu. Hatta nakledilmesine karar verilen Ermenilerin, ilgili vilayetlerde aynı günlerde yola çıkarılmaları üzerine güzergâhta bulunan istasyonlarda yığılmalar ve izdiham meydana gelmeye başlamıştı. Bunun üzerine vilayet ve mutasarrıflıklara tebliğler gönderilerek, Ermenilerin can ve mal güvenliği ve hatta asker sevkinin de aksamaması için birbirleriyle irtibat kurarak, Ermenilerin kafileler ve belirli zaman aralıklarında sevklerinin yapılması isteniyordu[34]. Göçmenlerin ihtiyaçlarının tespiti ve giderilmesi işini, İçişleri Bakanlığı Aşiret ve Göçmenleri Yerleştirme Müdürlüğü takip ediyordu. Bütün masrafların karşılanması için de hükümet tarafından konu ile ilgili vilayetlere tahsisatlar gönderiliyordu. Yabancı elçilik ve misyonerler de hükümetin bilgisi dâhilinde göçmenlere yardımlarda bulunuyorlardı.

Osmanlı Hükümeti, göçmenlerin sağlıklı bir şekilde yerlerine ulaşabilmeleri için büyük miktarlarda masraflar yaparken, Dahiliye Nazırı Talât Bey, vilayetlere gönderdiği talimat telgraflarında, tehcire tabi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara

[31] BOA, *DH.ŞFR.*, 59/222, Belge No: 1.
[32] *DH.ŞFR.*, nr. 278, 30 Ağustos 1331 (12.9.1915), bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.
[33] BOA, *DH.ŞFR.*, 99/110, 25 Mayıs 1332 (7 Haziran 1916) tarihli telgraf.
[34] *DH.ŞFR.*, 54-A/392, Belge No: 1, 31 Temmuz 1331 (13 Ağustos 1915) tarihli telgraf.

olan borçlarının, ya ertelenmesi ya da tamamen silinmesini istemiştir. Diğer taraftan sevk edilen kafilelere hastalık halinde tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri tayin edilmiş, ayrıca tehcire tabi tutulanlar arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir[35].

Dahiliye Nazırı Talât Bey, iskân esnasında dikkat edilmesi gereken hususları, 28 Ağustos 1915 tarihli talimatname ile şöyle belirlemekteydi: 1- İskâna tabi tutulan Ermenilerden arabayla veya yaya olarak yola çıkan gruplar en yakın demiryolu istasyonuna götürülecek oradan da yerleştirilecekleri yerlere trenle sevk edileceklerdir[36]. 2- Tehcire tabi tutulanlar, tren istasyonlarına vardıklarında aile reisleri asker olan veya bakacak kimsesi bulunmayan kadın ve yetimler, durumlarını resmî belge ile yetkililere ibraz ettikleri takdirde başka yere iskân edilmeyerek istasyon yakınındaki şehir, kasaba veya köylere yerleştirileceklerdir. 3- Başka yerlere iskân edilecek Ermenilerin, sevk sırasında iaşeleri temin edilecek, fakirlerin iaşeleri ise ücretsiz olarak karşılanacaktır. 4- Sevk sırasında Ermenilerin güvenliği sağlanacaktır. Hamile kadınların ve yeni doğmuş çocukların ihtiyaçları karşılanacaktır. 5- İskâna tabi tutulanlar arasında yerlerini terk etmek istemeyenler veya yerlerine dönmek isteyenlerden makul sebep gösterenlerin dilekçeleri görevlilerin görüşleri de alınarak Dahiliye Nezaretine gönderilecek ve Nezaretin vereceği cevaba göre hareket edilecektir. 6- Göç sırasında veya konaklama esnasında Ermeni göçmenlere yapılacak herhangi bir saldırı derhal zararsız hale getirilecektir. Saldırıda bulunanlar tevkif edilerek Divan-ı Harb'e sevk edilecek, 7- Göçe tabi tutulanlardan hediye veya rüşvet alanlar, tehdit ile kadınları iğfal edenler veya onlarla gayri meşru münasebet kuranlar derhal görevden alınıp Divan-ı Harb'e sevk edilecek ve en ağır bir şekilde cezalandırılacaktır[37].

Osmanlı Hükümeti'nin aldığı bunca tedbire ve tehcirde ısrarına rağmen, göçürülen Ermenilerden bir kısmının göç güzergâhında ve toplanma yerlerinden birer ikişer fırsat buldukça başlarında bulunan görevlilere problem çıkartmakta, etrafa dağılmakta ve kaçmakta idiler. Hem kara yolu hem de deniz yolu ulaşımı merkezi olması hasebiyle Canik Mutasarrıflığı bu hususta daha dikkatli olmaya çağırılıyordu[38]. Yine, Urfa amale taburundaki Ermenilerin ellerindeki kazma küreklerle, başlarında bulunan yüzbaşılarının ve bir kısım Müslüman askerlerin şehit edilmesi ve

[35] Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, 2001, s. 67-68.

[36] Tren bulunmayan yerlerde araba ve hayvan tahsis edilmiştir. Cepheye devamlı asker ve zahire sevki dolayısıyla istasyonlarda zaman zaman yığılmalar olmuştur. Bu da Ermeni sevkıyatının aksamasına yol açmıştır. BOA, *DH. EUM Şb*., 17/2.

[37] Ayrıntılı bilgi için bkz. Salahi R. Sonyel, "Tehcir ve 'Kırımlar' Konusunda, Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten*, S. 161, Yıl: 1977, s. 140-142; Cemalettin Taşkıran, "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara, 1996, s. 132-141.

[38] BOA, *DH.ŞFR.*, 55/256, Belge No: 1, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Canik ve diğer Mutasarrıflıklara gönderilen 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915) tarihli telgraf.

yaralanması haberinin alınması üzerine bu gibi durumlara karşı teyakkuzda bulunulması da Dahiliye Nezareti'nden bildiriliyordu[39].

Tehcir uygulamasından kurtulmaya çalışan Ermeniler her türlü yolu deniyorlardı. Yıllardır kendilerini koruyan ve eylemlerinde onlara yardımcı olan Amerikalı ve İngilizler yine ön planda idi. Çeşitli nedenlerle Osmanlı topraklarında bulunan Amerikalılar memleketlerine dönmek için hükümete müracaat ettiklerinde yanlarına Ermenilerden bir kısmını alarak onları da götürme niyetinde oldukları görülüyordu. Tabii ki bu gibilerin kesinlikle yurt dışına çıkmalarına müsaade edilmemesi vilayet ve mutasarrıflıklardan isteniyordu[40].

Ayrıca bir kısım Ermeni'nin çıkardıkları İngiliz pasaportuyla, İngilizler refakatinde, İsviçre-İtalya-Yunanistan üzerinden Osmanlı topraklarına girmeye çalıştıkları istihbaratına ulaşılmıştı. Yukarıda Rusya örneğinde olduğu gibi İngilizlerin yardımıyla her türlü eylem için gelen bu gibilerin deniz yoluyla gelmeleri muhtemel olduğundan sahil şehirleri dolayısıyla Canik mutasarrıflığı bu konuda uyanık olmaları hususunda uyarılıyordu[41].

Ermenilerin tehcir uygulamasından kurtulmak için bulduğu yöntemleri ilginç bir yöntem de şuydu; ihtida eden Yusuf ile Varastad ve Korgi isimlerinde üç Samsunlu Ermeni çocuğun İstanbul Dâru'l-kelb Tedavihânesi'ne gönderilmesine karar verilmişti. Bunun üzerine bir çok Ermeni'nin İstanbul'a gidebilmek için, kuduz köpek tarafından ısırıldıklarını iddia ettikleri, hatta bu yönde belediye tabiplerinden raporlar bile aldıkları da görülmüştü. Dahiliye Nezareti Canik Mutasarrıflığına yazdığı 15 Ağustos 1917 tarihli yazıda durumun araştırılarak, Ermenilerin bu gibi yollara tevessül etmelerinin önlenmesini istiyordu[42].

Tehcirin devam ettiği aylarda, Ermenilerin Samsun ve havalisinde hala terör eylemlerine devam ettiği görülüyordu. Çarşamba Kestanepınar köyü ahalisinden alınan bir telgrafta; Ermeni çetelerinin köylerine tecavüz, mallarını gasp, namuslarına tasallut ettikleri ve acil tedbir alınması ve yardıma gelinmesi yönünde haberler yer alıyordu[43].

Birinci Dünya Harbi'nin şiddetle devam ettiği günlerde, tehcir uygulamaları ve genel aramalar esnasında Ermenilerden çok miktarda silah, bomba, dinamit ve değişik cephane de ele geçiriliyordu. Bu silahlar ayrıntılarıyla defterlere yazılıyordu. Savaş esnasında ordunun ihtiyaçlarının arması üzerine bu silahların da ihtiyaç duyulan birliklere gönderilmesi gündeme gelmiş ve diğer vilayet ve Mutasarrıflıklarda olduğu

[39] BOA, *DH.ŞFR.*, 55-A/11, Belge No: 1, 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915) tarihli telgraf.
[40] BOA, *DH.ŞFR.*, 76/48, 7 Mayıs 1333 (20 Mayıs 1917) tarihli telgraf.
[41] BOA, *DH.ŞFR.*, 78/47, 5 Temmuz 1333 (18 Temmuz 1917) tarihli telgraf.
[42] BOA, *DH.ŞFR.*, 79/14, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Canik Mutasarrıflığı'na yazılan 2 Ağustos 1333 (15 Ağustos 1917) tarihli telgraf.
[43] BOA, *DH.ŞFR.*, 61/10, Belge No: 1, 2 Şubat 1331 (15 Şubat 1916) tarihli telgraf.

gibi Canik Mutasarrıflığından da bu gibi silahların birliklere gönderilmesi gündeme gelmişti[44].

Tehcir uygulamaları konusunda, Ermenilerin etkisiyle, yabancı basında çıkan yazılar ve İtilaf Devletleri'nin siyasi baskılarının orta çıkması üzerine Osmanlı Devleti yaptığı uygulamaların haklılığını ortaya koymak için her türlü propagandaya başvuruyordu. Bu çerçevede, Ermeni eylemleri esnasında yapılan arama ve müsadereler sırasında ele geçen silah, mühimmat, bomba ve bunların imal edilmesinde kullanılan alet, araç gereç hatta resimlerin toplanıp sergilendiği bir müze kurulmasına karar verilmişti. Bu amaçla ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara yazılar yazılarak, bombaların yerli yapım ve dışarıdan getirilenlerin her çeşidinden, bunların yapımında kullanılan elet edevattan ve patlayıcı maddeleri muhafaza için kullanılan kaplardan, bombaların patlatılması için gerekli pil, tel gibi teferruattan ve bombaların boş olanlarından birer numune ile imalatta kullanılan kalıplardan birer örneğinin gönderilmesi, ayrıca eğer mümkünse bu silahları imal edenlerin isimleri ve hüviyetleri, başka teşhire değer eşya ve varsa fotoğraflarının da ilave edilerek gönderilmesi isteniyordu[45].

Osmanlı Hükümeti, alınan bütün tedbirleri ve uygulanması istenen talimatnamelere rağmen bazı yerlerde göçmenlerin saldırıya uğramasına engel olamamıştır. Savaşın devam ettiği dönemde böyle karışıklık ve disiplinsizliklerin olması da tabiidir. Ancak her şeye rağmen sevk ve iskân esnasında, kötü niyetli ve kasıtlı davranışlarda bulunanlar hakkında hemen soruşturma açtırmış ve bu gibileri divân-ı harbe sevk ederek yargılamış ve suçu sabit görülenleri ağır cezalara çarptırmıştır. Bu yargılananlardan idam da dahil çeşitli cezalara çarptırılanların sayısı 1397 kişiyi bulmaktadır[46]. Bu suçlara örnek verilecek olursa, Konya Askeri Valisi Azmi Bey ve Eski Emniyet Genel Müdürü Aziz Bey, kötü muamele, Jandarma Onbaşıları Sadık ve Aslan, Ermenilerden rüşvet alma, Binbaşı Mehmet, Ermenilere kötü muamele, Armikyan, göç sırasında mücevherat çalma gibi suçlardan yargılandıkları görülmüştür. Suçlular arasında Ermenilerden de bulunması dikkat çekici bir hususdur[47].

[44] BOA, *DH.ŞFR.*, 55-A/116 Belge No: 1, Emniyet-i Umumiye Müdürlüğünden Çeşitli vilayet ve Canik Mutasarrıflığına çekilen 25 Ağustos 1331 (7 Eylül 1915) tarihli telgraf.
[45] BOA, *DH.ŞFR.*, 62/58, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden ilgili vilayet ve Canik Mutusarrıflığı'na gönderilen 6 Mart 1332 (19 Mart 1916) tarihli telgraf.
[46] Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 191.
[47] C. Taşkıran, *Aynı Makale*, s. 140.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin resmi kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Anadolu'nun belirli yerlerinde olduğu gibi Canik (Samsun) havalisinde bulunan Ermenilerin de terör ve tedhiş eylemlerine katıldıkları ve bunun üzerine tehcir uygulamaların bu havalide uygulandığı görülmektedir. Bu uygulamalar esnasında, Yerel yönetimin Dahiliye Nezareti'nden gelen emirleri uygulamaya çalıştıkları ve gerekli hassasiyeti gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Bu bakımdan Ermenilerin yıllardır iddia ettiklerinin aksine, elimizdeki Talât Paşa imzalı Canik mutasarrıflığına ve komşu vilayetle gönderilen talimat ve emirnamelerin hiç birinde doğrudan veya ima yoluyla bile olsa Ermenilerin tek tek veya topluca katledilmeleri yolunda hiçbir bilgi yoktur. Ancak Ermeniler, tehcirin başlamasından sonra günümüze kadar, yaşadıklarını veya Osmanlı Devletinin kendilerine karşı yapmış olduğu muameleleri, kasıtlı bir Genosid (soy kırım) olarak nitelemişlerdir.

Ermenilerin savaş sırasında Osmanlı Devletine karşı yaptıkları ihanetleri ve devletin de onları yukarıda izah ettiğimiz sağlam gerekçelerle göç ettirdiği bir gerçektir. Her devlet savaş ve barış zamanlarında sınır bütünlüğünü ve kendi sınırları içerisinde otoritesini korumak zorundadır. Savaş hallerinde bu daha bir önem kazanır. Hukuk açısından devlet kendi otoritesinin yanında vatandaşlarının güvenliğini de sağlamak zorundadır. Ermeniler her ne şekilde ve gerekçeyle olurlarsa olsunlar, savaş sırasında mensubu oldukları devletin milletin ordusuna, sivil halkına silah çekerek, arkadan vurarak ihanet etmişlerdir. Ermeniler, bu suçu Osmanlı Devletinin savaş halinde olduğu Rusya ile işbirliği yaparak işlemişler, karşılığında ölüm yerine daha insani duygularla zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

BOA DH. ŞFR, Numara, 52/102 ve 286.

BOA DH. ŞFR, Numara, 52/96, 97, 98

BOA, *DH. EUM Şb*., 17/2.

BOA, *DH. ŞFR*, No: 52/282, 53/48, 93,129, 53/305, 54/51,54, 54/87, 54/136, 54/202, 381,54/222, 54/287, 54/308, 143, 54/439, 55/107, 55/184, 55/256, 55-A/11, 55 A/116, 58/70, 59/222, 60/208, 60/41, 61/10, 61/71, 61/254, 62/58, 69/245, 76/48, 78/47, 79/14, 99/110,

BOA, *MVM*, No: 198, Karar No: 163

DH.ŞFR., nr. 1338, 7 Temmuz 1331 (20.7.1915), bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.

DH.ŞFR., nr. 278, 30 Ağustos 1331 (12.9.1915), bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.

DH.ŞFR., nr. 3822, 21 Haziran 1331 (4.7.1915), bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.

DH.ŞFR., nr. 920, 9 Haziran 1331 (22.6.1915), bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.

DH.ŞFR., nr. 921, Canik Sancağı, Erzurum, Trabzon vilayetlerine çekilen 9 Haziran 1331 (22.6.1915) tarihli şifreli telgraf, bu şifreli telgraf şahsî arşivimizdedir.

Gazeteler

Takvîm-i Vekâyi, 19 Mayıs 1331(1 Haziran 1915), S. 2189.

Kitap ve Makaleler

AKÇORA, Ergünöz, "Talât Paşa'nın 1915 Urfa İsyanı Hakkındaki Raporu", *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. V., Ankara, 5-9 Eylül 1990.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), S. 81, Yıl: 31, Aralık 1982, Belge No: 1804, 1807 ve 1809.

AUBREY, Herbert, "Talât Paşa", *Birikim*, Çev: Bingöl Erdumlu, Nisan 1975, S. 2, s. 47 57.

BABACAN, Hasan, "Ermeni Tehcirini Hazırlayan Faktörler ve Tehcir", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Yayına Haz. İdris Bal-Mustafa Cufalı, Ankara, 2003.

BEYOĞLU, Süleyman, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001, s. 191.

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi İlan-ı Meşrutiyetten Evvel ve Sonra, Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, 2001.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara, 1994.

SONYEL, Salahi R., "Tehcir ve 'Kırımlar' Konusunda, Ermeni Propagandası, Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten*, S. 161, Yıl: 1977, s. 140-142

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay. Ankara 1990.

TAŞKIRAN, Cemalettin, "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devletinin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara, 1996, s. 132-141.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

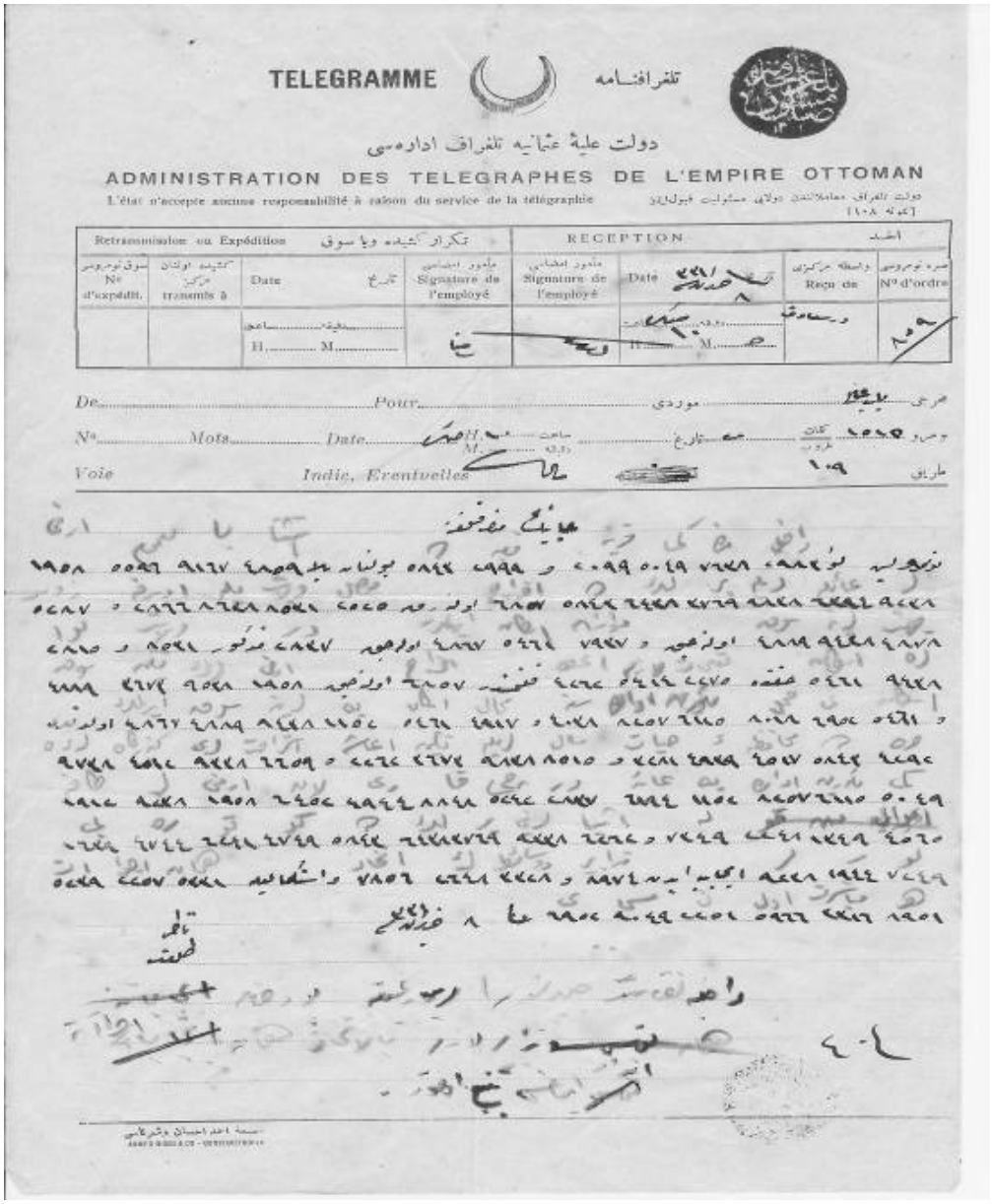

Belge 1. *8 Haziran 1331 (21.6.1915) tarihli şifreli telgraf*.

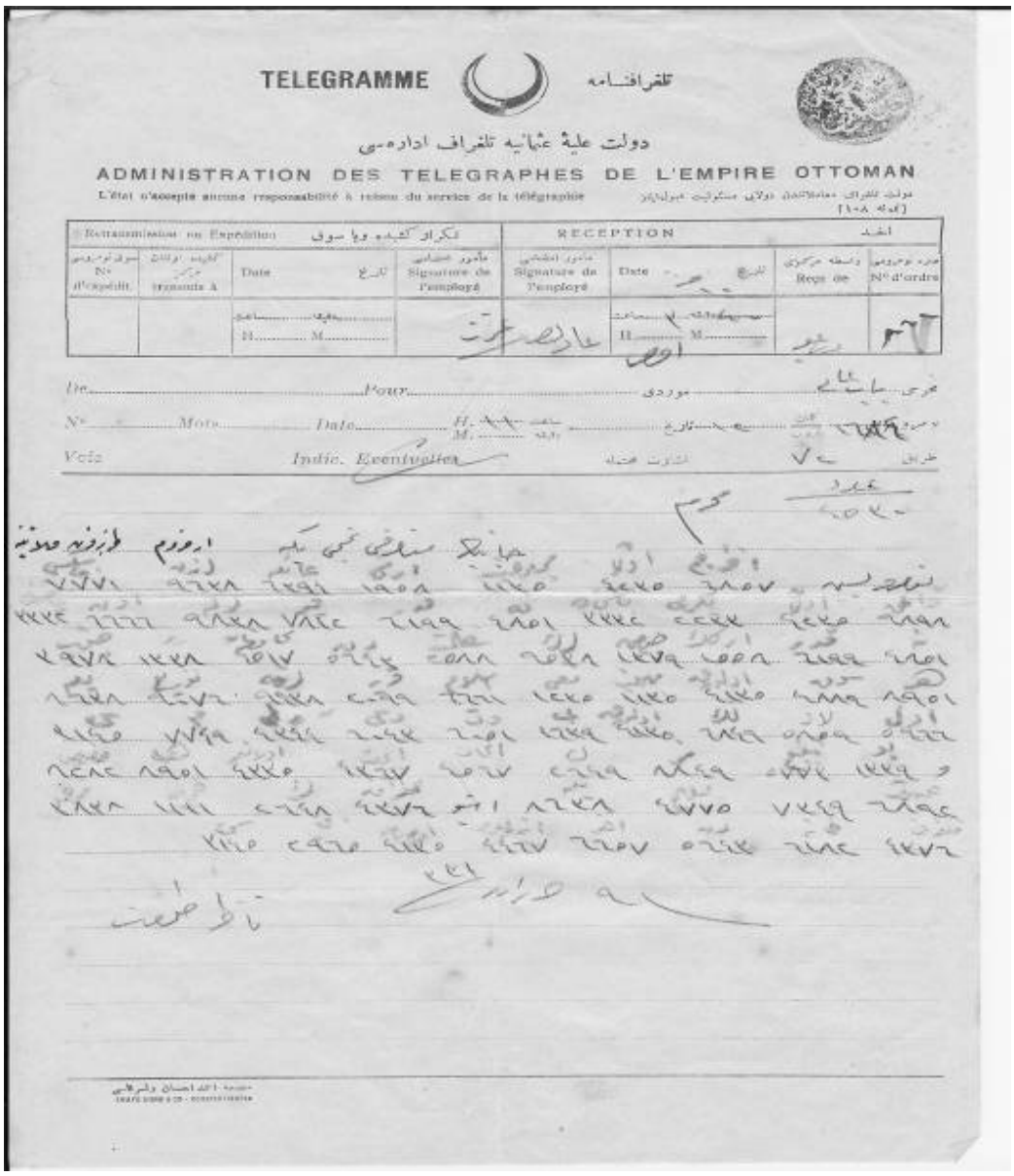

Belge 2. *9 Haziran 1331 (22.6.1915) tarihli şifreli telgraf*

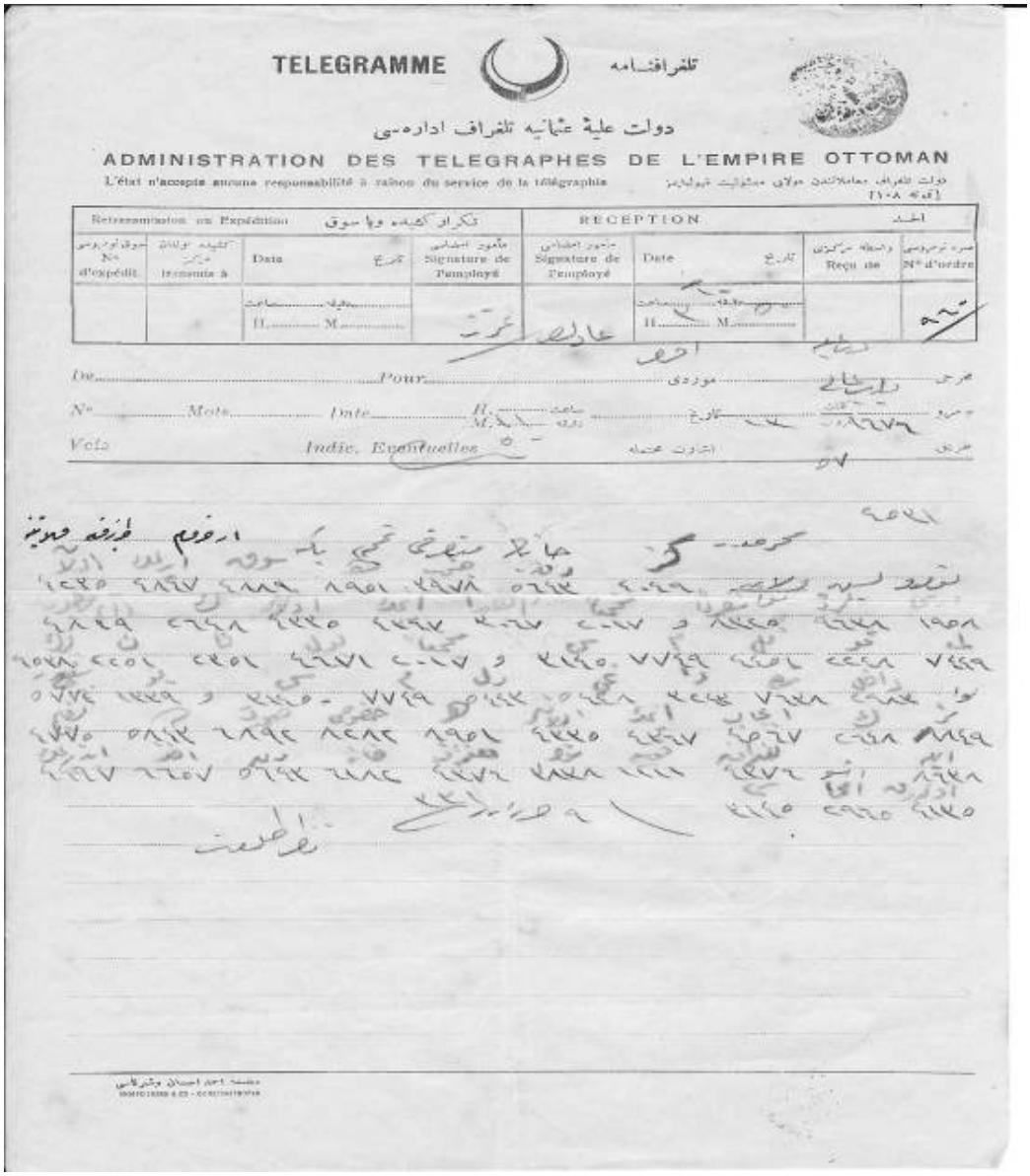
TELEGRAMME

تلغرافنامه

دولت علیهٔ عثمانیه تلغراف اداره‌سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

دولت تلغراف معاملاتندن دولای مسئولیت قبول ایدر

Reexpédition ou Expédition تکرار کیدیه ویا سوق

RECEPTION

سوق نومروسی N° d'expédit.	کیدیه ولایتی Remis à	Date تاریخ	مأمور امضاسی Signature de l'employé	مأمور امضاسی Signature de l'employé	Date تاریخ	واصله مرکزی Reçu de	نمره ترتیبی N° d'ordre
		H. ساعت M. دقیقه			H. ساعت M. دقیقه		

De من Pour موردی

N° Mots Date H. ساعت M. دقیقه تاریخ

Vote Indic. Eventuelles اشارات مخصوصه

***Belge 3**. 9 Haziran 1331 (22.6.1915) tarihli şifreli telgraf.*

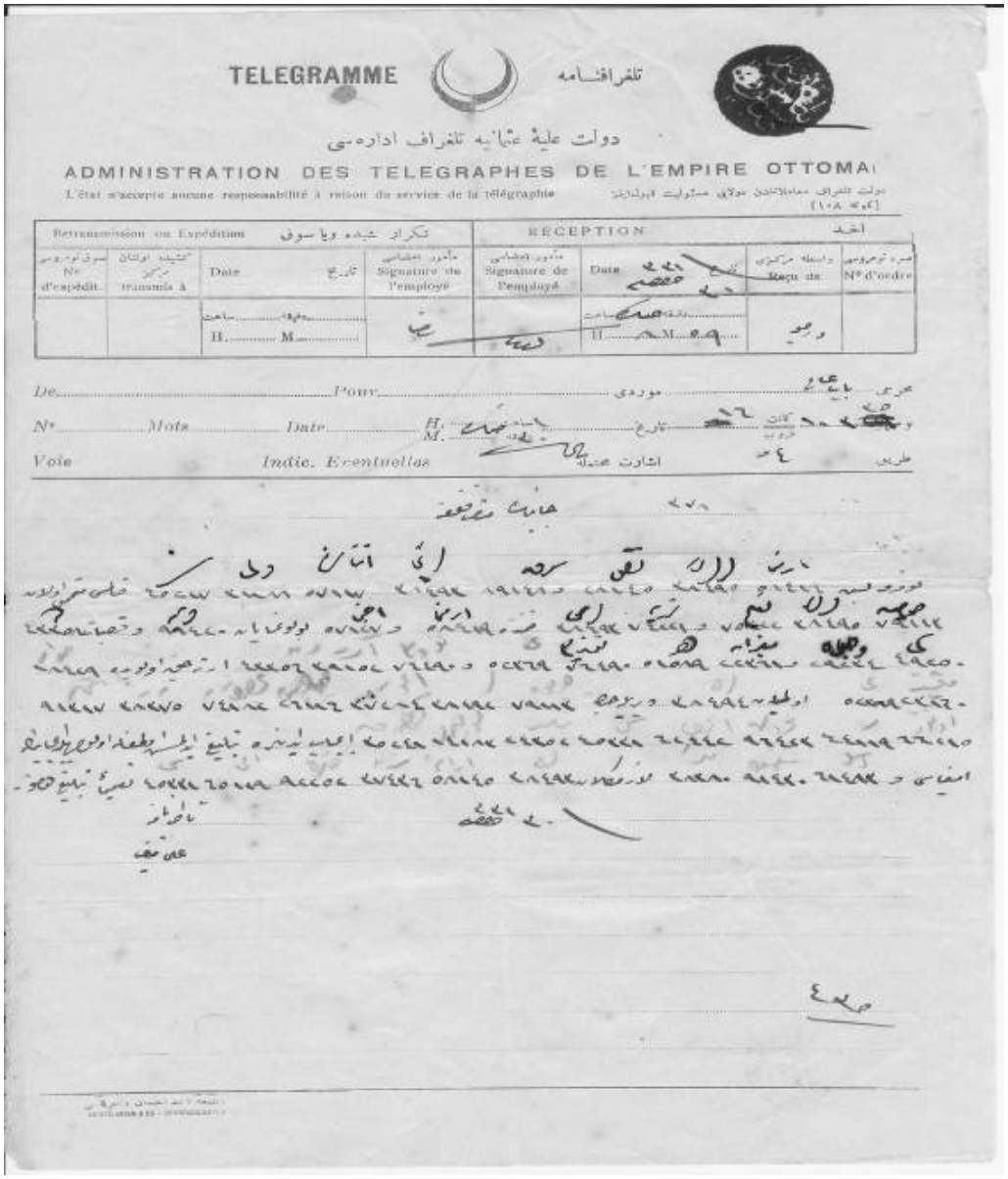

***Belge 4**. 20 Haziran 1331 (3.7.1915) tarihli şifreli telgraf*.

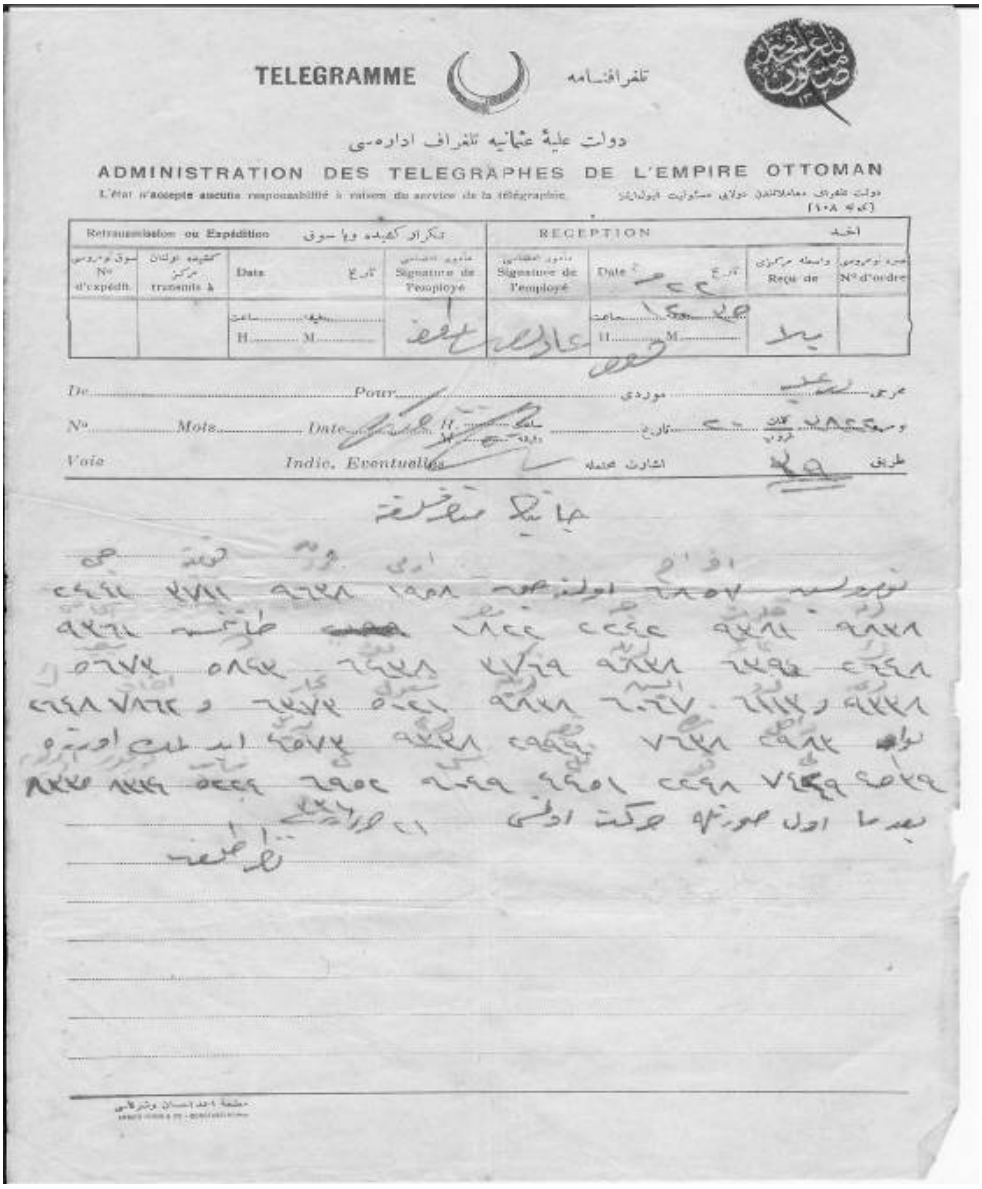
TELEGRAMME

تلغرافنامه

دولت علیهٔ عثمانیه تلغراف اداره‌سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'Etat n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

Retranscription ou Expédition — تکرار کغیده ویا سوق

RECEPTION — اخذ

N° d'expédit.	transmis à	Date	Signature de l'employé	Signature de l'employé	Date	Reçu de	N° d'ordre
		H. M.			H. M.		

De — Pour — موردی

N° — Mots — Date — تاریخ

Voie — Indic. Eventuelles — اشارت محمله — طریق

Belge 5. *21 Haziran 1331 (4.7.1915) tarihli şifreli telgraf*.

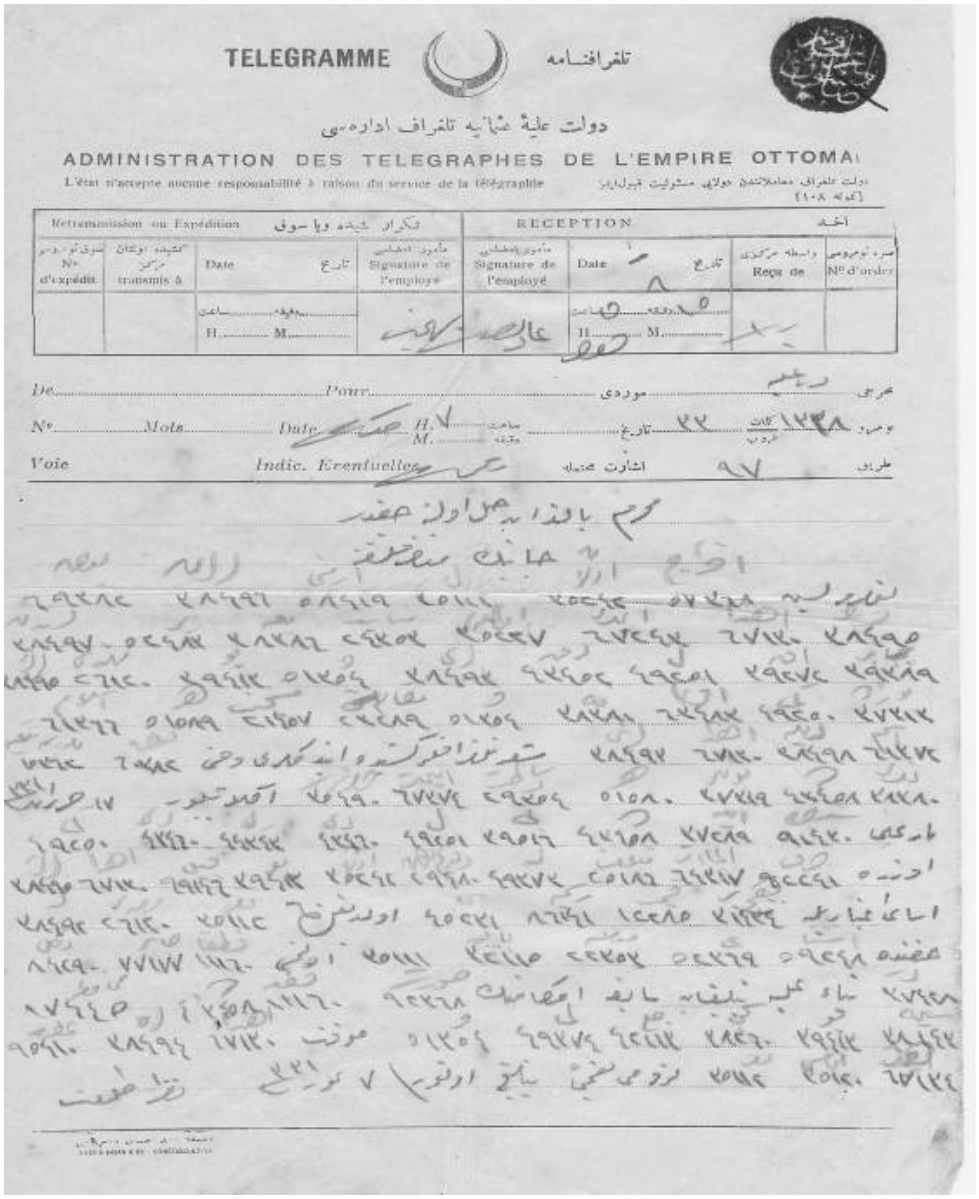

***Belge 6**. 7 Temmuz 1331 (20.7.1915) tarihli şifreli telgraf*.

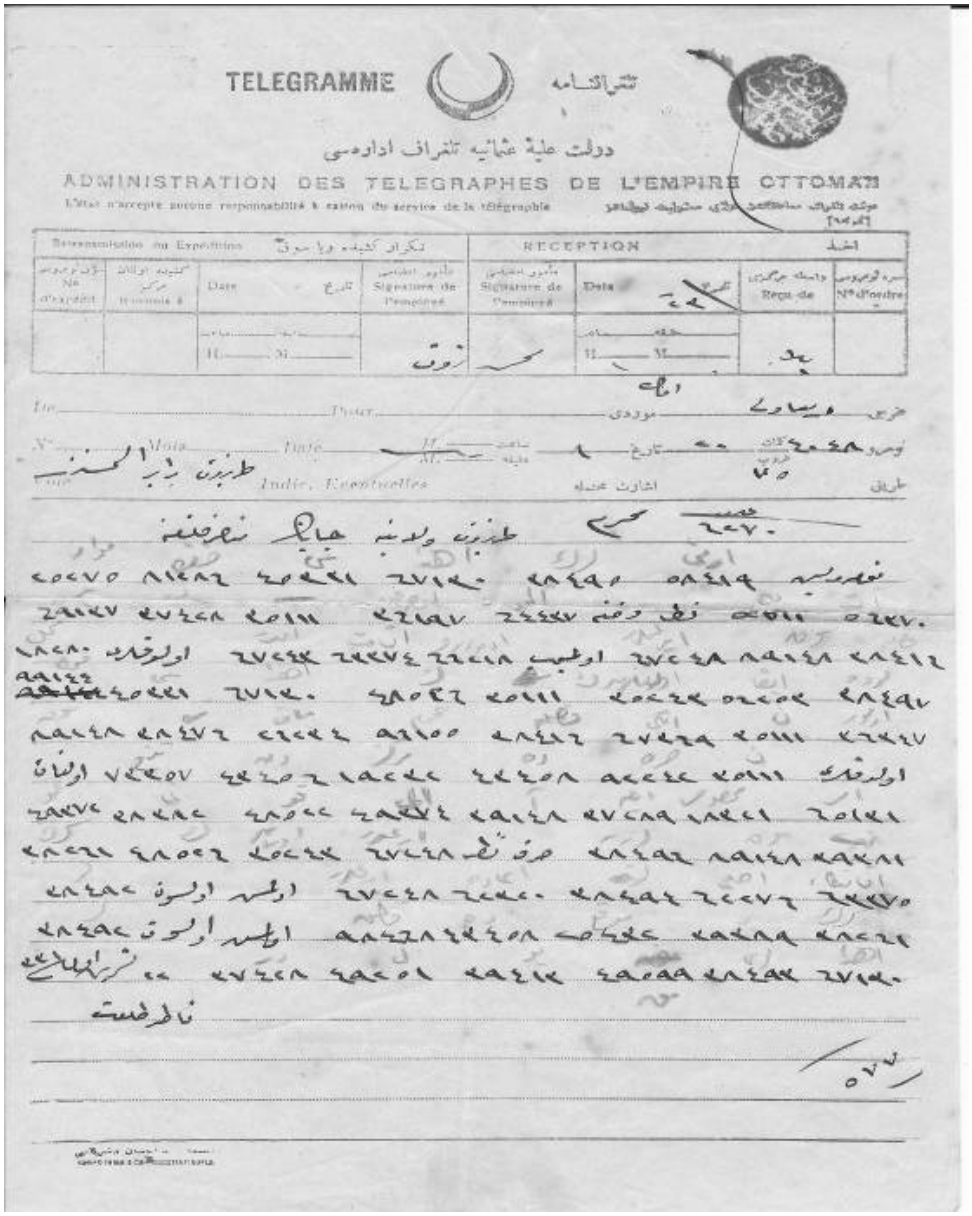
TELEGRAMME

تلغرافنامه

دولت علیهٔ عثمانیه تلغراف اداره‌سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'Etat n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

RECEPTION

Date

Reçu de

Signature de l'employé

Date

Reçu de

N° d'ordre

Ire

Poste

N°

Mots

Date

Indic. Eventuelles

طرابزن ولایتنه جانبکه شفرجه

Belge 7. *23 Teşrinievvel 1331 (5.11.1915) tarihli şifreli telgraf*.

AMERİKALI MİSYONERLERİN SAMSUN VE ÇEVRESİNDEKİ FAALİYETLERİ

Erdal AÇIKSES [*]

Anadolu her dönemde Hıristiyan misyonerliğin uğrak yeri olmuştur. Pavlos'tan[1] sonra Aziz Gregory, Ermeniler arasında Hıristiyanlığı yaymış,[2] Nasturyus'un taraftarlarıyla beraber kiliseden ayrılarak kendi mezhebini yani Nesturi mezhebini kurarak doğuya doğru Hindistan'a kadar giderek taraftar bulmuştur.[3] Haçlı savaşlarından itibaren askeri yenilgiyi kabullenemeyen Avrupa (Hıristiyanlar) bu yenilginin öcünü almak için, içerden yapılacak propagandalarla iç kısımlarda müttefikler oluşturmuşlar, Müslümanları Hıristiyan yapmak, ayrıca Müslümanlarla beraber yaşayan Hıristiyanların Müslüman olmalarını engellemek için birçok teşkilat kurarak, maddi yönden de oldukça fazla destek göndermişlerdir.[4]

Misyonerlik faaliyetlerini, aynı zamanda nüfuzlarını yaymak için kullanan batılı devletler, kendi aralarında da bu konuda bir mücadele içine girmişlerdir. Katolikliğin liderliğini üstlenmiş olan Fransa, bunda öncülük etmiş ve yoğun bir şekilde yıllarca çalışarak bir alt yapı oluşturmuştur.[5] Fransızlar bu faaliyetlerine erken başlamanın verdiği avantajları kaybetmek istemiyordu. Bu sebeple Protestanlarla olduğu kadar kendileri gibi Katolik propagandası yapan diğer devletlerin misyonerleriyle de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Şarkta görevli bir Fransız müfettiş bu durumu *"Birçok asırlardan beri, birkaç büyük teşkilatımız rakipsiz olarak faaliyet göstermiş ise de sahneye faal, müstevli, sokulgan ve yapışkan Avusturya ve İngiliz Katolikleri ile Alman, İngiliz ve Amerika Protestanlarının da dahil olmasıyla durum değişmiştir"*[6] şeklinde izah etmiştir.

Protestanlar arasında da mücadele yok denemez, hemen hemen her devletin misyonerleri adeta kendi sahalarını tespit ederek orada yoğunlaşmış ve diğer misyonerlerle bir mücadeleye de girmişlerdir. Nesturilerle ilgilenen İngiliz misyonerler, daha sonra onlarla ilgilenmeye başlayan Amerikalı Protestan misyonerleri protesto etmiş, bunun sonucunda Amerikalılar bölgedeki(Musul ve çevresindeki) okullarını kapatarak Antep'e gitmek zorunda kalmışlardır.[7]

---

[*] *Prof. Dr., Fırat Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Pavlos için bkz., Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,* İstanbul, 1983, s. 223 vd.; Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi, C.* l, İstanbul, 1987, s. 8-28; Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık,* Ankara, 1988, s. 45 vd.

[2] Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* C. l, İstanbul, 1952, s. 54.

[3] Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara, 1982, s. 7-8.

[4] Bu gelişmelerle ilgili bkz., Nurettin Polvan, *a.g,e.,* s. 64.

[5] Fransızların faaliyetleri ile ilgili bkz., Nuri Bekir, "Şark'ta Fransız Mektepleri", *Terbiyi Mecmuası,* S. 2, s. 59-.

[6] Nuri Bekir, *a.g.m.,* s. 64.

[7] T.W. Marshall, *Les Misıians Cbretiennes,* Vol. 2, Paris, 1965, s. 106.

Bu nüfuz mücadelesi devam ederken, Amerika'da hem kendi kıtasında hem de diğer kıtalarda, nüfuzunun adeta öncüleri, temsilcileri durumunda olan misyonerleri daha fazla destekleyerek kurulan cemiyetler yardımıyla bu yarışta ön saflara ulaşmıştır.

Amerikalı misyonerler, diğer misyonerlerden çok geç bir tarihte Anadolu'ya gelmiş olmalarına rağmen, saha, çeşitlilik ve yoğunluk açısından en başarılı olmuşlardır. Ayrıca başta Ermeniler olmak üzere, faaliyet yaptıkları bütün toplumlarda oldukça etkili olmuş ve o toplumların geleceklerine de yön vermiştir.

Amerika ile Osmanlı Devleti arasında henüz resmi bir ilişki başlamadan önce, çoğunluğunu bu ülkeden kaptan ve tüccarların oluşturduğu birçok kişi gelmiştir. Bunları da misyonerler takip etmiştir. Anadolu'da birçok misyoner kuruluşu olmakla beraber en etkili rolü oynayan, "**Amerikan Board**" olarak isimlendirdiğimiz "1810 yılında Amerika'nın Boston kentinde kurulmuş olan "*American Board of Commissioners for Foreign Mission*" adlı kurumdur. Bu kuruluş 1819 yılında Türkiye'yi de programına alarak misyonerlerini buraya göndermeye başlamıştır.[8] 14 Ocak 1820'de İzmir'e[9] varan Board misyonerlerinin Türkiye ve Türkler hakkındaki bilgileri de oldukça kısıtlıydı ve Avrupa'daki yanlı ve kindar bilgilerden etkilenen Amerikalı misyonerler de aynı düşüncelere sahiplerdi.[10] Board'ın tüzüğüne göre, esas gayeleri *"Dinsizler arasında Hıristiyanlığı yaymak"* olduğu düşünülürse, Osmanlı Devleti'nde herkesin değişik de olsa bir dini vardı[11] ve misyonerler neden geldiler, diye düşünülebilir. Fakat onlar kendi dininden ve mezhebinden olmayanları, din sahibi olarak kabul etmedikleri için, başta Müslümanları Hıristiyan yapmayı düşündüler. Fakat kısa zamanda devletin kanunları, dinlerinin kuralları gereği bunun pek kolay olmadığı ve ayrıca Türkleri ve yönetimi de karşılarına almak istemediği için buna ilk andan itibaren açık bir şekilde cesaret edememişlerdir.[12]

---

[8] *Encybpedia ofTbe SocialSecienca,* "Missions", Volume 10 New York, s.541; *Encylopejia of Religion and Ethicı,* "Missions", Volum VIII, New York, s. 729; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü, *Atatürk Yolu,* Yıl l, S. l, Ankara, Mayıs 1988, s. 2; İlknur Polat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir inceleme", *Belleten,* C. 7, S. 203, Ankara, 1990, s. 629; Henry Elisha Allen, *The Turkis Transfarmatiın-A Study in Social and Religious Dcvalopment,* Chicago, 1935, s. 146 vd.; A Le Chatelier, *La Conqtute d» Monde Musulman-Misyons Evangelilues Anglo-Saxonna et Germenique,* Paris, 1912, s. 150 vd

[9] David Brewer Eddy, *What Next in Turkey,* The American Board, Boston, 1913, s. 57; Orhan Fuat Köprülü, Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten,* C. LI, S. 200, Ankara, 1987, s. 936.

[10] S. Akgün,a.g.m., s. 4.

[11] Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika,* İstanbul, 1989, s. 17.

[12] T.W. Marshall, *a.g.e.,* Vol. 2, Paris, 1965, s. 17.

Amerikalı misyonerler İzmir'e geldikten sonra çevreyi araştırarak çalışmaları için zemin araştırmaları yaptılar.[13] İlk andan itibaren Board misyonerlerinin düşüncesi yerli eğitim kurumlarını oluşturmaktı.[14]Board misyonerleri ilk geldiği andan itibaren, yayın faaliyetlerine de başlayarak bazı kitap ve risalelerin dağıtımına da gayret ettiler. Çok yönlü çalışmalarına ilaveten Amerikan Board misyonerleri maddi yönden de oldukça güçlüydü ve misyonerleri de oldukça iyi eğitilmişti. Bu husus yıllardan beri misyonerlerle içice yaşayan Osmanlı yetkililerinin de dikkatini çekmiş ve raporlarında buna da geniş bir şekilde yer vermişlerdir.[15]

1830 yılına kadar fizibilite ve hazırlık safhasını oluşturan Board misyonerleri, 1830 yılında imzalanan Dostluk ve Ticaret Antlaşmasıyla resmi hale getirilen Türk-Amerikan münasebetlerinden sonra 1831 yılında[1]; merkezlerini de İzmir'den İstanbul'a taşıyarak, misyoner William Goodell'in başkanlığında çalışmalarına başlarlar.[16]

Merkezlerini İstanbul'a taşıyan misyonerler, faaliyetlerini de artırarak özellikle de eğitime ağırlık vererek Ermeni ve Rum öğrencileri eğitmeye başlamışlardır. Yunanistan'ın bir devlet olarak kurulması ve Rumların merkezi otoritesi (patrikhanenin) ve genellikle belli bölgelerde toplu olarak yaşamaları Rumlar üzerinde pek etkili olamayacağı fikrinin ortaya çıkması üzerine, misyonerler faaliyetlerini Ermeniler üzerine yoğunlaştırmıştır. Fakat, Rumlar üzerindeki faaliyetlerini de kesmemişlerdir. Şark kilisesi dedikleri kiliselerle beraber, daha önce bölgede etkili olan Katolik misyonerlerin de etkisiyle Katolikliği kabul edenlerin de Protestanlığa dönmelerini sağlamak için de yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir.

Tepki çekmemek için sadece okur-yazar yetiştiren okullar açarak işe başlayan misyonerler önce yerli halktan destek görmüş fakat, kısa zaman sonra Protestanlığa dönen cemaat üyelerine duyulan tepkiler, misyonerlere de yansımıştır. Bu tepkilere ilk andan itibaren göğüs geren, Amerika'dan daha çok Osmanlı Devleti üzerinde etkili bir gücü olan İngiltere olmuştur.

---

[13] Bu ilk fizibilite araştırması için bkz.. Frank Ston, *Academies For Anatolia,* Boston, 1984, s. 27-28; Joseph L Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East Missionary Influance on American Policy, 1810-1927,* Minneapolis, 1971, s. 4-6; H. Allen, *a.g.e.,* s. 146; A. Chatelier, *a.g.e.,* s. 150.

[14] Frank Andrews Stone, "The Life and Death of Armenia or Euphrates College, Harpoot (Kharpert), Turkish Armenia", *The Armanian Review,* Volume 30, No: 2-118, Boston, 1977, s. 148.

[15] B. A. *Y.A. Res.,* Kısım No: 35, Evrak No: 232, Zarf No: 100, Kar.-Kut. No: 102; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e),* Ankara, 1989, s. 267.

[16] Henry N. Howard, "The Bicentennial in American Turkish Relacions", *Middle East Journal, S.* 30(3), 1976, s. 295; Frank Ston, *Academies For Anatolia,* Boston, 1984, s. 35; Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, 8-12 Ekim 1984,* Ankara, 1985, s. 93; O. Köprülü, a.g.m., s. 936; D. Eddy, *a.g.e.,* s. 60-63.

Bu çalışmalara ihtiyaç duyulan yayınlar için Malta'da kurulan matbaa, İngilizlerin rahatsızlık duymaya başlamasıyla 1833 yılında İzmir'e nakledilir. İzmir'in yanı sıra bazı matbaa malzemeleri de ayrılarak özellikle Arapça yayın yapabilmek için Beyrut'a taşınmıştır.[17]

Bu matbaalarda yazılan eserlerde dikkat çeken bir husus da yayınların daha çok Ermeni harfli Türkçe, Grek harfli Türkçe olarak basılmış olmalarıdır. Bu yapılan yayınların gayesi, genellikle Türkçe konuşan Ermeni ve Rumlara, Ermeni ve Rum harflerini öğreterek daha sonra Ermenice ve Rumca öğretme gayretidir.[18]

Misyonerler bu dilleri kendileri de öğrenerek hem halkla daha kolay anlaşma yoluna gitmişler, hem de o grupları azınlık psikolojisiyle toparlayarak kendilerine daha kolay bağlanmaları ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak, din ve milliyetlerini daha kolay kullanabilmeleri mümkün olmuştur, denilebilir. İncil'i bu dillerin hepsine tercüme ederek Protestanlığı daha kolay öğretmişlerdir. Bu sebeple misyonerlerin yapmış olduğu en hayırlı iş, bu dil çalışmaları ve İngilizce-Türkçe sözlük gibi birçok eserin ortaya çıkmasıdır, diyebiliriz. Kısa zamanda birçok Ermeni harfli Ermenice yazılmış kitaplar ve gramer kitaplarıyla ders kitapları ve İnciller bastırılarak ücretsiz veya cüzi fiyatlarla dağıtımı yapılmıştır.[19]

Misyonerlerin İstanbul'a yerleşmesinden sonra başta İstanbul olmak üzere misyonerlerin ulaştığı her yerde halktan bir tepki de gelmeye başlamıştır. Başta okur-yazar yetiştirmek için açılan okullara cemaat yöneticileri de yardım ederken okullarda verilen din eğitimi vb. faaliyetler sonucunda Protestanlığa dönenler olmuş ve cemaat yöneticileri de cemaatin birliğini sağlamak gayesiyle tedbir almaya başlamıştır.[20]

Protestanlığa geçişi engellemek için yapılan telkinler yetmeyince cemaat yöneticileri, kendi mensuplarına ceza uygulamaya başladılar. Cezalar oldukça ağırdı. Protestanlarla ilişkili kuranlar dahi cezaya çarptırılıyordu. Aforoz edilme, sürgün, hattâ öldürülmeye varan cezalar dahi veriliyordu. Hatta bu tepkilerden kurtulmak için, Amerikalı misyonerler İstanbul Pera'da açmış oldukları orta dereceli bir okulu kapatmak zorunda kalmıştı.[21]

Amerika, devlet olarak başta misyonerlerle ilgili hususlarda Osmanlı Devleti'ne pek tepki göstermemişti. Bu hem ticaret ve yeni başlayan resmi ilişkilere

---

[17] Yayın faaliyetleri için bkz.: Frederick Davis Greene, *The Armanian Crisis in Turkey,* New York, 1995, s. 151 vd.; U. Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarıca Armağanı,* İstanbul, 1988; A. Chatelier, *a.g.e.., s.* 150 vd.

[18] B. Şimşir, a.g.m., s. 32; Akdes Nimet Kurat, *Tarihte Türk- Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış(1900-1959), Ankara,1959.,* s. 51

[19] F. Greene, *a,g.e.,* s. 151.

[20] F. Ston, *a.g.e.,* s. 36-39; D. Eddy, *a.g.e.,* s. 69.

[21] Bu tepkiler için bkz.: Cyrus Hamlin, *My Life and Times* (Birinci Baskı, 1893), İkinci Baskı, Boston, 1924, s. 2111-222; B. Şimşir, *a.g.m,* s. 94.

zarar vermemek, hem de laik görünümüne leke sürmemek içindi. Fakat ileriki yıllarda misyonerlerin istediği her bölgede konsolosluk açmak dahil (Sivas, Erzurum ve Harput Konsoloslukları ve bunlara bağlı bazı acenteler örneğinde olduğu gibi), savaş gemisi gönderme tehdidine kadar misyonerleri koruma gayreti içerisine girmiştir. Bu adet burada da uygulanmış ve Amerika bölgedeki nüfuz ve menfaatlerini korumanın yanında, misyoner vatandaşlarının da rahat etmesi için olsa gerek, Samsun'a konsolos vekilliği tayini yapılmıştır[22].

Büyük şehirlerde başlayan tepkiler misyonerleri yıllardan beri yaptığı tetkiklerden sonra tespit etmiş oldukları Anadolu'nun iç kısımlarına doğru yöneltmiştir. Bu hem daha verimli olacak hem de daha geniş bir sahayı etkileyecekti. Ayrıca cemaat yöneticileri ve devletin yönetim merkezinden uzak olacaktı.

Bu düşünceyle Anadolu'nun iç kısımlarına ulaşacak bir istasyona(Limana) ihtiyaç duyulunca da Trabzon gibi bir merkez seçildi. Erzurum ve Harput gibi merkezlerle Doğu Anadolu'ya ulaşılmış oldu. Misyonerlerin taşrada yaptıkları ön araştırmalardan sonra belli merkezler oluşturularak buralarda yoğunlaşma başladı. Özellikle de faaliyetlerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştırdılar.

İç Anadolu'da ise Samsun'dan kolayca ulaşılacak bir merkez olarak seçilen ve Amasya, Merzifon, Sivas birer birer misyoner deyimi ile işkâl edilmeye başlandı. Yıllarca yapılan fizibilite çalışmaları sonucu bölgenin merkezi stratejik konumu sebebiyle Merzifon üs olarak seçildi. Taşraya yönelen misyonerler bölgedeki faaliyetleri sebebiyle hemen tepkilere sebep olmuş ve mahalli gayri müslim yöneticiler tarafından Bab-ı Aliye şikayet edilmişlerdir. Amerikalı misyonerlere, cemaat yöneticileri tarafından buralardan gitmeleri söylenir; fakat gitmeye pek niyetleri olmadıkları görülünce de, Amerikan elçiliklerine buralardan alınması için girişimler yapılır.[23]

Aslında olayların bu denli artmasının sebebi, yıllardan beri bir cemaat olarak mevcudiyetlerini devam ettiren Ermenilerin önce Ermeni Katolik olarak bölündükten sonra 1846'dan beri teşkilatlanan Ermeni Protestanların İngiltere Elçisi Lord Stratford Canning'in de himaye ve çalışmalarıyla[24] 1850 yılında Osmanlı Devleti tarafından resmen bir cemaat olarak tanınmasıdır.[25]

---

[22] B. A. İ.Hr. , Dosya No: 223, Gömlek No: 13047, Tarih 09. L. 1283

[23] B. A. *Cevdet Hariciye Tas.,* Sıra No. 4959, Tarihi 4 Ca 1260; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. 1-18, Tarih: 10 Ekim 1843; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* Cilt 1-19, 20 Mayıs 1844.

[24] Lord Stradford Caning'in Türkiye'deki faaliyetleri ile ilgili bkz., Stonley Lane Poole, *Lord Stadford Caning'in Türkiye Anıları*, İkinci Basım, Akara, 1968.

[25] D. B. Eddy, *a.g.e.,* s. 71; S. Poole, *a.g.e., s.* 88,111. Bu konuda geniş bir çalışma için bkz. Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milletinin ve Kilisesinin Tanınası", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* (T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi), Sayı 2, Yıl 1. İstanbul, 2002. s. 249-267

Protestanların cemaat olarak tanınmasından sonra, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerini artırmışlardır. Artık taraftar bulmakta da bir zorluk çekmiyorlardı. Ayrıca yıllardan beri merkez açmak için adeta fırsat kollayan misyonerler Anadolu'da en verimli istasyonlarını bu andan sonra önce incelemeye, sonra da kurmaya başlamışlardır

1852 yılından beri Merzifon'a gelmeye başlayan misyonerler[26]1854 yılında bir okul açtılar. Kurulan temel üzerine İstanbul Bebek'teki Teoloji okulunun da taşınmasıyla misyon büyük bir güce ulaşmıştı. İstanbul'da açılmış olan Bebek Okulu'nun teoloji kısmı 1865'te, 8 öğrencili bir sınıf R. John, F. Smith'in himayesinde Merzifon'a nakledildi[27]. Misyonerler özellikle ticaretle uğraşmayı kolaylaştıran dil eğitimini askıya alarak, daha çok yerli dillerle eğitim vermeye başladılar. Genellikle Türkçe konuşan azınlıklara kendi dillerini öğretmek gayesiyle programlarını bu yönde hazırlamış ve gerekli kitapları da başarmışlardı. Teoloji okulunun eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla hazırlık sınıfları eklendi, dersleri de sadece teoloji ile sınırlandırıldı. Okul süresi 2 yıldan 3 yıla çıkarıldı[28].

Kısa zamanda gelişme gösteren Merzifon istasyonu ilkokulundan teoloji okuluna, iş atölyelerinden lisesine ve işitme engelli okuluna kadar kız ve erkekler için ayrı ayrı olmak üzere birçok eğitim müessesesi açmayı başarmışlardır[29]- Bu okulların yatılı kısımları da bulunmaktaydı. Oyun sahaları, kapalı ve açık basketbol sahaları, kütüphane ve okuma salonları da yapılmıştır [30]. Misyonerler halkı cezp ederek kendilerine yöneltecek, her türlü ihtiyaca cevap verecek şekilde faaliyet alanlarını genişletmişler ve her bölgeye göre değişik metotlar geliştirmişlerdi.

Kendi mezheplerine dönen yani Protestan olan insanlara yeni iş imkânları hazırlayarak ekonomik ve sosyal yönden iyi bir seviyeye getirebilmek için sanat ve el işi eğitimi veren atölyeleri vardı. Bu konularda en başarılı olan merkezlerden bir tanesi de Merzifon İstasyonuydu. Amerikan okullarının verildiği listelerde rastlayabildiğimiz müstakil olarak sanat okulu niteliğinde isimlendirilmiş tek okul Merzifon istasyonundaki sanat okuludur[31].

---

[26] Joseph L. Grabil, *a.g.e.,* s. 15.

[27] Judson Smith, "Sketch of Anatolia College, Marsovan", *The Missionary Herald,* Vol., 95, No. 5, May 1899. Boston. 1899, s. 184; Frank Ston, *Academies For Anatolia,* Boston. 1984, s. 200; U. Kocabaşoğlu. *a.g.e.,* s. 193; George Washburn. *Fifty Years in Constanünople and Recollecüons of Robert College,* Boston, 1909, s. 7.

[28] Judson Smith, *a.g.m.,* s. 85. U. Kocabaşoğlu, a.g.e.,s. 193.

[29] Dan K. Getchell, "Marsovan's War Story", *The Missionary Herald*. Vol. 116, No. 3. March 1920, Boston, 1920, s. 118 ; J. Smith, *a.g.m.,* s. 184 vd.

[30] "The College Kemal Closed". *The Missionary Herald*, Vol. 117, No. 8, August 1921, Boston, 1921, s. 170.

[31] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi, C.* 14, S. 3, Eylül 1981, Ankara, 1981, s. 95.

Misyonerlerin gittiği her bölgede sesler yükselmeye, tepkiler artmaya başlar. Osmanlı Devleti herhangi bir kimsenin dinine karışmadığı için bu hususu Hıristiyanların kendi aralarındaki bir problem olarak görür ve patrikhaneden tedbir alınmasını isterler. Fakat, onlar da Bab-ı Ali'ye bunun engellenmesinin çok zor olduğunu çünkü *"Amerikalı misyonerlerin öğrencilerden eğitim parası almadıkları gibi, üste para vermeleri sebebiyle her gün daha fazla kişiyi celbetliklerinden dolayı, bunun önlenmesinin pek mümkün olmadığını"* dile getirmişlerdir.[32]

Bu tepkiler zamanla artmış ve misyonerlere bir şey yapamayacağını anlayan Ermeniler Protestanlığa dönmüş olanlara karşı fiili hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. Evlerini yakmaktan öldürmeye varıncaya kadar birçok olay meydana gelmiştir.[33] Olayların artması sonunda İngiltere'nin müdahalesi başlamış ve Osmanlı Devleti'nden tedbir alınması istenmiştir.[34]

Amerikalı misyondaki okuldaki değişiklik göstermekle beraber 5-10 öğretmenin yanında çoğunluğu yerli yardımcılardan oluşuyordu.[35] Misyonerlerin eşleri ve yetişkin çocukları da genellikle eğitimli kişiler olduğu için, öğretmenlik görevinde bulunmuşlardır. Hatta burada doğup büyüyen çocuklar eğitimlerini Amerika da tamamladıktan sonra tekrar geri gelerek Anadolu'nun değişik bölgelerinde baba ve anne mesleğini devralmaya başlamışlardır.

Merzifon Anadolu Koleji'nde başkanlık yapan Edward Riggs'in Türkiye'de dünyaya geldikten sonra, eğitiminin bir kısmını bu okullarda almış ve bilahare Amerika'ya giderek yüksek tahsilini tamamlayarak tekrar Anadolu'ya dönen ve burada bir misyoner kızıyla evlenen oğlu Henry Riggs ve diğer oğlu Ernest Riggs de

---

[32] B. A. *Cevdet Hariciye Tas.,* Sıra No. 4959, Tarihi 4 Ca 1260; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. 1-20, Tarih: 22 Haziran 1844-22.

[33] . B. A. *Osm, Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. 1-34, Tarih: 14 Temmuz 1852; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu., c.* 1-29, 2Ağustos 1861. s. 47; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. 1-45, Tarih: 16 Nisan 1855; Hemen hemen her şehirde Protestanlığa dönmüş olanlara karşı dövme evleri taşlanma vb. tepkiler gösterilmiştir. B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu., c.* 1-36 Tarih: 19 Kasım 1852; s. 63; Belgede, Ermeniler "Protestan Ermenileri zaptiyeye yakalatılarak dövdürmüşlerdir" buna karşı tedbir alınması istenmiştir, B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. l, No: 59, Tarih: 7 Şubat 1856, s. 115; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu., c.* l, No: 66, Tarih: 14 Mayıs 1856, s. 136; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. l, No: 71, Tarih: 3 Eylül 1856, s. 148; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. l, No: 16, Tarih: 16 Aralık 1856,s. 179.

[34] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. 123, 22 Şubat 1847-30. Belgede, Katoliklikten Protestanlığa dönen bir Ermeni'nin, eski mezhebinden gördüğü zulme karşı korunma tedbirinin alınması, İngilizlerin İzmir Büyükelçisi tarafından Hariciye Nezareti'nden istenmektedir. B. A. Osm *Belgelerinde Ermeniler Kataloğu., c.* 124, Tarih: 22 Şubat 1847-30; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. l, No: 25, Tarih: 22 Şubat 1847, *s.* 33, Belgede; İstanbul İngiliz Büyükelçiliğinden Hariciye Nezareti'ne yazılan telgraf)ir yazıda "Protestanlığa dönen Ermenilerin diğer mezhepten olan soydaşları tarafından rahatsız edilmemesi için alınan tedbirler dolayı" büyükelçiliğin memnuniyeti bildirilmektedir.

[35] .J. Smith, *a.g.m.*¸ s. 185.

Harput'taki Amerikan Misyonunda ve Konsolosluğunda görev yapmışlardır. Bunlar bir dönem de babaları gibi kolejin müdürlüğünü ve konsolosluk yardımcılığını üstlenmişlerdir.[36] Yine değişik bir örnek de Sivas Amerikan Konsoloslarından H. M.. Jewett Tokat'ta bir misyonerin oğlu olarak doğmuş ve eğitimini tamamladıktan sonra tekrar Anadolu'ya dönerek (Samsundan Sivas'a kadar iç Anadolu da dahil birçok yöreyi içine alan bir bölgenin) konsolosluk grevini üstlenmiştir. Yerli yardımcıların büyük bir kısmı da gelişen eğitime ayak uydurabilmek için Amerika'da tahsile gönderilmiş ve dönüşte kendi okullarında veya Amerikan müesseselerinde görev yapmışlardır.

Amerikan misyon merkezleri, arz talep gereği cemaatlerin de isteği doğrultusunda daha büyüme ve gelişme göstermek zorunda kalmıştır. Teoloji ve öğretmen okullarından sonra orta dereceli okullar da açılarak bir kampus haline dönüştürülmüştür. Okulların yatılı kısımlarına da ağırlık verilmiş ve değişik köylerden, kazalardan, hattâ birçok şehirden öğrenciler getirilerek eğitmiş ve tekrar kendi bölgelerine gönderilerek eğitim ağlarını o bölgede de yaygınlaştırmıştır. Merzifon'daki okullarda 1898-1899 öğretim yılındaki öğrencilerin 55 farklı kasaba ve 11 ayrı şehirden geldiğini söylersek bu konu daha iyi anlaşılır kanaatindeyim.[37]

Misyonerler faaliyet ağlarını ve etkilerini artırmak için ihtiyaç duydukları her şeye ulaşmayı başarmışlardır. Özellikle cemaatlerinin ihtiyaç duyduğu ve talep ettiği müesseseler de açarak daha fazla cemaat üyesi sağlamak ve misyonun sahasını daha genişleterek faaliyet yürütmek için de değişik müesseseler de açmışlardır. Merzifon istasyonu, bir istasyonda olması düşünülen bütün kuruluşların bulunduğu bir merkez durumundadır. Çevrede sağlık hizmetlerine duyulan ihtiyaç sebebiyle, halka daha yakınlaşmak düşüncesiyle bir dispanser, bir de hastahane açılmıştır. Laboratuarı dahi mevcut olan misyon, 40 dönümlük bir arazide kurulmuş olan mükemmel bir merkez kampusa sahipti[38].

Misyonerler, faaliyet yürütmelerine en elverişli misyon şeklinin sağlık misyonu olduğunu her vesile ile belirtmişler ve önemli merkezlerine birer hastane veya dispanser yapmayı da ihmal etmemişlerdir.

Anadolu'daki Amerikan misyonunda toplam 10 hastahane, 10 tane de dispanser mevcuttur.[39] Bu hastahaneler özellikle misyonerler için önemli bir misyonerlik aracıdır. Hipokrat yemininin, her şeyi mubah sayan misyonerler tarafından ilk defa Sivas'ta kurmuş oldukları bir revirde bozulduğu da düşünülürse,[40]

---

[36] Bkz.: B. Merguarien, *a.g.m.*$_t$ s. 26-28.
[37] J. Smith, *a.g.m.,* s. 187.
[38] İlber Ortaylı, *a.g.m.,* s. 270.
[39] U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 128.
[40] M. Halidi, Ömer Ferruh, *İslam Ülkelerinde Milyonerlik ve Emperyalizm* (Çev.: O. Şekerci), İstanbul, 1961, s. 69.

misyonerlerin sağlık misyonunu kullanış şekilleri de daha iyi anlaşılır kanaatindeyim. Şüphesiz sağlık konusunda faydalı olup can kurtarmadıklarını da söylemek haksızlık olur. Bu hastahaneler Müslümanlara da açıktır. Özellikle Müslümanları kendilerine yaklaştırmanın bir aracı olarak görülmektedir.

Merzifon'daki okulların bir diğer özelliği herhangi bir cemaat veya mezhep için kısıtlama konmamış olmasıdır[41]. Her dinden ve cemaatten insanın bu okula devam etmesine rağmen Merzifon'daki okullar birer Protestan okuludur. Rum ve Ermeniler kendi okulları haricinde bir okula gitmez iken Amerikan okullarında beraberce okumuşlardır. Hatta başka hiçbir teoloji okuluna diğer cemaat üyelerinin devam etmediği görülürken, Merzifon'daki teoloji okulunda değişik cemaatlerden öğrenciler de eğitim alırlardı. Misyoner okullarının adeta birbirleriyle ve diğer cemaatlerle rekabet halinde olmaları bir dereceye kadar bu kuruluşların gelişmesine, çoğalmasına ve büyümesine de sebep olmuştur.

Aslında zaman içerisinde iki tarafın birbirlerinden beklentilerinde değişmeler görülmeye başlanmıştır. Amerikalı misyonerler, nüfuzları, kültürleri ve misyonun yönetiminde etkili olmak ve ayrıca bölgedeki yöneticilerin kendi mezunlarından seçilmesini istemek, maddi olarak da misyonun masraflarının cemaat tarafından karşılanmasını sağlamak gibi isteklerinin karşısında, cemaatte; daha iyi eğitim veren okullar, atölyeler ve Amerika'ya göç ve iş imkânı, ayrıca ileriki aşamada da oluşan Ermenistan fikrinde destek arayışı içinde olmuşlardır.

Hakim ve yüksek bir yere kurulan misyon merkezleri gösterişli ve o dönem için çok lüks denecek binalara sahiplerdi. Bu lüks ve ihtişam halkı cezbetmenin bir yolu olarak da görülmüş ve üstünlük anlayışının da bir belirtisi olmuştur. Halkın sempatisini kazanmak için onların istekleri de göz önünde bulundurulmuştur. Hatta, daha önceki eğitim şekilleri, özellikle programlar, yerli halkın isteklerine cevap verecek şekilde değiştirilmiştir. İngilizce'ye taraftar olmayan misyonerler birçok dil dersinin yanında ağırlıklı İngilizce dersleri vermeye başladılar. Merzifon'daki misyon da bu isteğe boyun eğerek, sonuçta bir yüksek okul açmak zorunda kaldı. 1881'de başlayan atılımlar 1883'te açılan liseyle, koleje hazırlık yapılmış oldu[42]. Osmanlı yönetiminden herhangi bir izin almadan Amerikalı misyonerler ve Pontus Protestanlar Birliği'nin beraberce aldıkları kararlar ve cemaatin de ısrarıyla 1885'te atılan adımlar sonucu 1886 yılında yapılan yardım faaliyetleriyle okul açıldı.. İlk anda yerli cemaatten arkası gelmek kaydıyla 1000 TL toplandı. 1898-99 öğrenim yılında öğrencilerden gelen

[41] U. S. Consular Officials at Sivas, 1886-1906, Micropy T. 681, Rol 1. 15 Eylül 1887 tarihli rapor; Konsolosun raporunda Merzifon Misyonu ile ilgili oldukça değerli ve ilginç bilgiler mevcuttur. Aynı rapordan naklen. İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar,* .Ankara, 1990, s.135 vd.

[42] Judson Smith, *a.g.m.,* s. 185-187; Frank Stone, *a.g.e.. s.* 201 ; Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 193.

yıllık gelir 6586 dolara ulaşmıştı. Bu yıla kadar faaliyetlerde toplanan paralar 32,327 dolara ulaşmıştı[43].

Bütün Amerikan Koleji'nde olduğu gibi başkan Amerikalı olmak üzere 5'i Pontus Protestan Derneği 5'i de Amerikan Board misyonerlerinden olmak üzere bir de mütevelli heyeti seçildi.[44]

1898-1899 öğretim yılında 151 Ermeni ve 55 Rum'dan oluşan öğrenci kadrosu 55 farklı köyden 11 farklı şehirden gelmekteydi[45]. Merzifon misyonu merkez olmak üzere kendine bağlı uç istasyonların da başlıcaları Amasya, Tokat, Çarşamba, Çorum, Samsun ve Ünye'dir.

Merzifon'daki okullara ilaveten koleje öğrenci hazırlayan yüksek derecede okullar da mevcuttu. Bunlar Yozgat, Kayseri, Tokat ve Sivas'ta bulunuyorlardı.. Misyonerler birçok yazılarında bu okulların görev açısından Amerika'daki birçok ünlü okula benzetiyorlardı. 17 ve 18. asırdaki bu okulların Amerika'da yaptığı görevi yaptığına inanıyorlardı[46]. Eğitim kadrosunda ve diğer hizmetlerde, genellikle bu tür okullardan yetişmiş olan yerli yardımcılar çalışırlardı. Okulda görev yapan birkaç Amerikalı misyoner bulunmakla beraber çoğunluğunu yerli elemanlar oluşturuyordu. Yerli yardımcılar kendi okullarından mezun olduktan sonra Amerika'ya gönderilerek eğitimleri tamamlanır ve kendi bölgelerine gelerek misyonerlere yardım ederlerdi. Çoğunlukla da aldığı eğitime göre kiliselerde papaz veya cemaat okullarında öğretmen olarak çalışırlardı.

Misyonerler her zaman çevrenin zenginliğinden ve imkanlarından bahsetmeleri sebebiyle misyon yayınlarını ve raporlarını okuyan bir kişi bölgeye hiç gitmese dahi misyonun imkanlarını ve çevredeki zenginlikleri ve çalışma sahalarının genişliğini ve türlerini anlayabilirdi. Çünkü seçilen bölgeler hiçbir zaman tesadüfi değildir. Gözden uzak olacak fakat, yol imkanları düşünülecek ayrılık ruhu aşılanacak bir gurup olacak ve ekonomik açıda ticari faaliyetler ve ticaret yollarına yakın olacak ve kendi yaşantıları da çevreden daha ihtişamlı olacak.. Bölgeyi tanıtan bir misyoner, Merzifon ve çevre uç istasyonlarını tarif ederken; *"başta Samsun Limanından beş milyon doların üzerinde ithalat ve ihracat yapılmakta olup otuz bin mil karelik bir alanda yarım milyon nüfustan fazla bir insana hitap etmektedir. Yirmi güçlü uç istasyonda bulunan yirmi misyoner ve yetmiş üç yerli yardımcıyla çalışmalar bölgeye yayılmıştır." şeklinde bölgedeki faaliyetlerinin yayılış sahasını ve " Merzifon batı Türkiye misyonunun içinde en güçlü eğitim sahası olup burada bir ilahiyat okulu ve 280 öğrencinin kayıtlı olduğu Anadolu Koleji (uç istasyondaki öğrenciler buna dahil değildir) bulunmaktadır. Ayrıca burada üç ayrı mezhepten öğrencinin bulunduğu ve*

[43] Judson Smith, *a.g.m.,* s.187.
[44] J. Smith, s. 186-187; U. Kocabaşoğlu, *a.g.m,* s. 315-316.
[45] Judson Smith, *a.g.m.,* s.187.
[46] Judson Smith, *a.g.m.,* s.187.

Rus öğrencilerinde sayısının giderek arttığını vb." ifadelerle eğitimlerinin güzelliğini de anlatmaktadır. [47] Burada Rus öğrencilerin eğitim görmelerinin nedenleri arasında Rus Çarlığı'nın hiç bir misyonerin kendi sınırları içerisinde faaliyet yapmasına müsaade etmemesi de bulunmaktadır. Bu sebeple yetiştirilen bu Rus öğrenciler Rusya'da adeta yerli yardımcı olarak kullanılacaklardır. Hatta birçok Amerikan okulunda yetiştirilen öğrenciler Rusya'ya adeta misyoner papaz veya öğretmen olarak gönderilmişlerdir[48].

Zaman içerisinde, misyonerlerin vermiş olduğu dil, kültür ve diğer eğitimlerde de etkilenen azınlıkların, Osmanlı Devleti'ne karşı tavırlarında değişiklik olmuş ve çeşitli teşkilatlar kurarak değişik bahanelerle ayaklanmaya başlamışlardır. Amerikan müesseseleri adeta bu olayların merkezi haline gelmiştir. Osmanlı yetkilileri de bunu defalarca dile getirdikleri halde[49] bu müesseseleri bir türlü kapatamamışlardır. Olaylar sırasında birçok Amerikan müessesesi zarar görmüş, birçok Protestan öğrenci ve öğretmen olayların faili olarak yakalanmıştır. Aslında Amerikalı misyonerler bu konuda oldukça tecrübelilerdi. Çünkü Bulgar İhtilalciler de Amerikalıların Robert Kolejinde yetiştirilmişlerdi.[50]

Merzifon'daki Ermeni olayları, 1892 yılında mühür yerine mermi basılmış komite bildirilerinin cami avlularına atılmasıyla başlamıştır[51]. Olayların odak noktasının Merzifon Amerikan Koleji olduğu belirlenmiştir. Olayların çıkışında etkin rol oynayan Küçük Ermenistan İhtilal Komitesi'nin merkezi Merzifon'daydı ve bu komitenin yöneticileri de Merzifon Amerikan Koleji'nde görevli Karabet Tomaiyan ve Ohannes Kayayan idi. Protestan Papaz Mardiros ile beraber etrafta kuvvet toplayarak ihtilal hazırlığı içinde oldukları tespit edildi ve tutuklandılar.[52] Olaylarda etkili rol oynayan "*Küçük Ermenistan İhtilâl Komitesi'nin*" merkezi Merzifon'daydı ve bunun başkanı olan Garabet Tomayan ile sekreteri olan Ohannes Kayayan (Kaiayan) adlı Protestan Amerikan okullarında görevli olan bu kişiler Protestan papaz Mardiros ile beraber etrafta konferanslar veriyor ve Katolik, Protestan ve diğer Ermenileri birleştirerek güç toplamaya ve şubeler açmaya çalışıyorlardı[53].

---

[47] D. Eddy, a.g.e, s. 97 vd

[48] Bkz. Erdal Açıkses, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara, 2003, s. 169

[49] B. A. *Y.A. Res.,* Dosya No: 132, Sıra No: 62, Tarih: 5.7.1323; B. A.*Y.A.Res.,* Dosya No: 88, Sıra No: 45, Tarih: 22.3.1315 (Bab-ı Ali Meclis-i Mahsus No: 814), 10 Ağustos 313.

[50] B. A. *İrade-i Hususi 1318*, No. 634-32, Tarih: 10. Ş. 13188 . (Yıldız Sarayı Hümayunu Başkitabet Dairesi No: 7003)

[51] Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası,* İstanbul, 1982, s. 119.

[52] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* C 11, No: 66, Tarih: 27 Ekim 1892, Sahife: 225; B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. 12, No: 3, Tarih: 15 Mart 1893, Sahife: 3 (Sivas ABD Konsolos vekilinin Merzifon ABD konsolosuna 11Mart 1893 tarihinde yazdığı ele geçen mektup).

[53] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu,* C. 10, No. 59, Tarih: 2 Şubat 1892, Sahife: 193 (.Ankara Vilayeti'nden Mabeyn Başkitabetine); Cemal .Anadol. *a.g.e., s.* 120

Konsolosların yazışmaları ve tutuklu Ermenilerin ifadelerinden misyonerlerin de başından beri işin içerisinde olduğu birçok konuda bilgileri olduğu tespit edilmiştir.[54] Osmanlı yetkilileri olayların önlenmesi için Ermeni ve Protestan okullarıyla memur ve öğretmenlerin kontrol altında tutulmasını istemiştir.[55]

Yapılan tetkikler sonucunda Merzifon'daki olaylara karışanlar tutuklandı. İhtilalcilerin kullandığı pankart, bildiri vs.nin kolejin matbaasında basıldığı tespit edildi. Osmanlı yetkilileri arama yapmak isteyince de delilleri yok etmek bahanesiyle kolejin binaları yakıldı. Yapılan tetkikte yangının içerde çıkarıldığı anlaşılmıştır.[56] İki taraf birbirini suçlarken Osmanlı Devleti yetkilileri, delilleri yok etmek için binanın içerden yakıldığını ispatlamaya çalışmıştır.[57].

Osmanlı Devleti Tomayan'ın (Thoumaian) bir ihtilal komitesi kurduğunu, Sivas ABD konsolos vekilinin Merzifon'daki konsolosluk yetkilisine 11 Ağustos 1893 tarihinde yazmış olduğu mektup ile de ispatlamıştır. Mektubunda Mardiros Kavanian'ın 2 yıl önce İncil üzerine yemin ederek Tomayan tarafından kurulan bir ihtilal komitesine kaydolduğunu ve Tomayan'ın teşvikiyle işlenen bazı cinayetler hakkında da bilgi verilmiştir[58]. Bu konuya Amerika'dan daha çok İngiltere karışmış ve Protestan Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmişti[59]. Osmanlı uyruklu olmalarına rağmen bu ihtilalci Ermenileri koruyarak tehditkar bir tavırla "*Avam Kamarası'ndan bir azara maruz kalmamak*" için ilgililerin dikkatinin çekilmesini istiyordu. Kolej yöneticilerinin de işin başından beri ilgisi olduğunu Osmanlı yetkililerince tespit edilmişti[60].

Yapılan aramalarda da ele geçen belgelerle suçları sabit görülen 2 komite üyesine verilen idam cezası dünya kamuoyunda oluşturulan aleyhte propaganda, miting ve yayınlarla engellenmeye çalışılmış ve devletler adeta tehditkâr tavırlarla olaya müdahale etmişlerdir[61]. Bu olay sonrası Osmanlı vatandaşı olan mahkûmlar için

---

[54] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. 12, No: 3, Tarih: 15 Mart 1893, s. 3 (Sivas ABD Konsolos vekilinin Merzifon ABD konsolosuna 11Mart 1893 tarihinde yazdığı ele geçen mektup).

[55] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* C. 12, No: 34, Tarih: 7 Nisan 1893, Sahife: .113.

[56] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu., c.* 12, No: 27, Tarih: Nisan 1893, Sahife:11., B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu,* C.12, No. 27, Tarih: Nisan 1893, Sahife: 97.

[57] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu,* C.12, No. 27, Tarih: Nisan 1893, Sahife: 97.

[58] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu,* C. 12. No. 3, Tarih: 15 Mart 1893. Sahife : 3, (Sivas ABD Konsolos Vekilinin Merzifon ABD Konsolosuna 11 Mart 1893 tarihinde yazdığı ele geçen mektup).

[59] Bu ve benzeri olayların İngiltere'deki akisleri için bkz. Bilal N. Şimşir, *British Documents On Onaman Armenians,* Vol. I-IV. (1856-1895), Ankara, 1989-1990; Bilal N. Şimşir, *Documents Dîplomaüques Ottomans,* Vol. I-IV, (1886-1900), Ankara, 1993 -1999.

[60] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu,* C.ll, No.103, Tarih : 14 Ocak 1893, Sahife: 11.

[61] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu,* C.13, No. 10, Tarih: 3 Temmuz 1893, Sahife:20.

verilmiş olan idam cezası temyiz mahkemelerince tasdik edilmiş olmasına rağmen[62] Avrupa ve Amerika kamuoyunda oluşan tepki ve devletlerin (özellikle İngiltere) müdahalesiyle idam mahkûmlarının idam edilmemesi için yapılan baskı sonucunda (bu olay bugünlerde oluşan terörist Abdullah Öcalan'ın idam edilmemesi için yapılan faaliyetlerle tıpa tıp benzerlik göstermesi dikkat çekicidir) bu iki Protestan Ermeni öğretmen yurt dışına sürülerek olay kapatılmaya çalışılmıştır.[63]

Olaylar sırasında zarar gören okulların tamiri için Amerika Devleti de tehditkâr bir tavırla bunlara tazminat ödenmesini istemiş ve her yönüyle zarar gören Osmanlı Devleti bu parayı da ödemek zorunda kalmıştır.

Olaylardan sonra birçok Amerikan okulu zarar görmüştür. Yapılan tespitlerde 88.000 dolarlık bir zarar olduğu iddia edilmiştir. Bu zararın karşılanmasını isteyen Amerikan hükümetine karşı, uzun süre Osmanlı Devleti olayların çıkışının sebebinin misyonerler olduğunu söyleyerek[64] tazminat ödemeyi reddeder ve okulların tamiri için de bir müddet izin çıkmaz.[65] Amerika da bu husus adeta bir hükümet bunalımı yaratacak derecede muhalefet tarafından da kullanılmıştır.[66]

Osmanlı Devleti'nin New York şehbenderi Ali Şefik Bey'in daha ileriki yıllarda başımızın ağrımaması için bu işin bir an önce halledilmesi gerektiğini söyleyerek tazminatın ödenmesinin iyi olacağını bildirmesi üzerine[67] yüz bin dolarlık tazminat 1901 yılında ödenir.[68] Olayların çıkmaya başladığı yıllarda bir tedbir olarak düşünülen misyoner okullarının da ruhsata bağlanması isteğine karşı taraftan da talep gelince olumlu cevap verilmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri birçok misyoner okulunun,

---

[62] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* 14 cildinin bütün belgeleri Merzifon Amerikan Koleji öğretmenlerinden iki Ermeni'nin idama mahkum edildikleri mahkeme kararlarının,Temyiz Mahkemesince tasdik edilen ilamının Fransızca tercümesi ile ilgilidir.

[63] B. A. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler Kataloğu.,* c. 13, No: 10, Tarih: 3 Temmuz 1893, s.20 (Bu olayla ilgili daha geniş bilgi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcuttur. Ayrıca bu ve benzeri birçok Ermeni olayına ışık tutacak olan Bilal Şimşir Bey'in İngiliz Belgelerini inceleyerek hazırlamış olduğu 4 ciltlik kapsamlı eserlerinden de istifâde edilebilir; Biritish Documents on Otcoman Armanians-İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), I. c., Ankara, 1989; (1880-1890, II. c. Ankara,1989; (1891-1895), III C, Ankara, 1989, (1895), IV C, Ankara, 1990).

[64] B. A. *Y.E.E.,* Kısım No: 36, Evrak No: 140/106, Zarf No: 140, Kar.-Kut. No: XXIV, Defter Sahife No: 130, No: 67, Belgede; Osmanlı Devletî'nde olduğu gibi Küba'da, Madagaskar ve Çin'de bu tür olayların çıkışında Amerikalı misyonerlerin etkili olduğu düşünülerek, halk tarafından tepki gösterildiği bildirilmektedir.

[65] H. Barnum, "The New Euphrates Colleges", *The Missionary Herald,* Volum 99, Number l, Jenuary 1903.

[66] B. A. *Y.E.E.,* Kısım No: 36, Evrak No: 140/106, Zarf No: 140, Kar.-Kut. No: XXIV, Defter Sahife No: 130, No: 67, 31 Temmuz 1313.

[67] B. A. *Y.E.E.,* Kısım No: 36, Evrak No: 140/106, Zarf No: 140, Kar.-Kut. No: XXIV, Defter Sahife No: 130, No: 67, 31 Temmuz 1313. Belgede; Ali Şefik Paşa *Amerikalılar Madagaskar'da halkı açıktan açığa istiklal adına ayaklandırmış ve ihtilale tevkif ettirmişlerdir"* diyerek Osmanlı Devleti'nde de böyle bir hadisenin olabileceğini ima edercesine bildirir.

[68] B. Merguerian, *a.g.m.,* s. 26; U. Kocabaşoğlu, *a.g.e.,* s. 192-193.

devletin kurallarına uymak şartıyla ruhsata bağladığı bu sırada[69] Merzifon'daki okul için de uygulama aynı şekilde gerçekleşmiştir..[70] Ruhsatsız olarak açılmış olan Merzifon'daki Amerikan okulları konsolos ve misyonerlerin de baskı oluşturması ve Amerika'yı gücendirmemek için Osmanlı Devleti tarafından ruhsata bağlamıştır. Şurây-ı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'da uzun süren müzakerelerden sonra kapatmanın çok zor olacağı hiç değilse denetleyebilmek imkânı belki hâsıl olur düşüncesiyle 1894'te ruhsata bağlanmasına karar verilir[71] ve ferman çıkarılır[72].

Değirmen, terzihane, marangozhane gibi birçok atölyede hem sanat öğretiliyordu, hem de misyona gelir toplanıyordu. Ayrıca kulüp vs. sosyal faaliyetlerle de halkla daha yakın ilgi kuruluyor ve kendi aralarında bir birlik oluşturuluyordu[73].Okul sadece Protestanların değil bütün Hıristiyanların devam ettiği okul olmanın yanı sıra, bu olaylardan ve ruhsata bağlandıktan sonra Müslümanların da devam edebildiği bir okul özelliğini de almıştı.[74]. Rusya'dan gelen öğrencilerin sayısında da artış olmuştur.

Olaylar Ermeni ve Rumları Merzifon'daki okula daha yakınlaştırmış ve öğrenci sayısı artış göstermiştir. Merzifon'daki okullar 1899 yılında 246 öğrenci ile eğitim yapmaktadır. Bunların 191 Ermeni, 55'i Rumlardan oluşmaktaydı. . Bunların 46'sı kolejin dört sınıfındaydı [75] Merzifon'daki okulun ayrı bir özelliği de Rum öğrencilerin oldukça fazla olmasıydı. Okula her isteyen cemaatten öğrenci alınırdı. İleriki yıllarda birkaç tane de Müslüman öğrenci devam etmiştir.[76]

Bu iki misyonda da iş atölyelerinden kütüphaneye, spor tesislerinden laboratuara, hastahanesinden dilsizler okuluna kadar birçok konuda faaliyet yürüten kompleks bir kampus haline getirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar gelişerek büyüten misyon, bu yıllarda azınlıkların düşmanla işbirliği içerisine girmesi sonucunda

---

[69] 1892 (1308) tarihinde hemen hemen Anadolu'nun büyük bir kısmında dağınık olarak açılmış olan Amerikan okullarının bir kısmı Osmanlı Hükümeti'nce yeni kabul edilmiş bir kanunun gereğince istenilen bütün okullar topluca ruhsata bağlanmıştır. B. A. *Y.E.E.,* Kısım No: 5, Evrak No: 109, Zarf No: S}, Kar.-Kut. No: 1; B. A. *Y.E.E.,* Kısım No: 35, Evrak No: 232, Zarf No: 100, Kar.-Kut. No: 102; ayrıca bkz., Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güney-Doğıı Avrupa Araştırmaları Dergisi,* S. 10-11, İstanbul, 1983, s. 207-217 (ekinde verilen liste kısmında); İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Gözlemler", *Amme idaresi Dergisi, c.* 4, S. 3, Ankara, 1982, s. 91 vd.

[70] B. A. *Y.E.E.,* Kısım No: 5, Evrak No: 109, Zarf No: 83, Kar.-Kut. No: l, 9 Rebiulevvel 312.

[71] B. A. Y A *Res.,* Dosya No: 66, Sıra No: 6. Tarih: 10. 1. 1311; B. A. Y A *Res.,* Dosya No: 68, Sıra No: 58. Tarih : 28. 6. 1311.

[72] B. A. *Y. E. E.,* Kısım No. 5, Evrak No. 109, Zarf No. 83, Kar. Kutu No. l, 9 Rebiulevvel 312;

[73] Frank Stone, ;a. *g. e.,* s. 208 vd.

[74] Frank Stone, ;a. *g. e.,* s. 208 vd.

[75] J. Smith, *a.g.m.,* s. 187.

[76] "Lost Year at Anatolia College", *The Missionary Herald,* Volum 116, Number 9, September 1920, Boston, 1920, s. 405-406

okullarda adeta birer düşman karargahını andırır olmuştur. Buna rağmen Amerikan okulları kapatılmamış, faaliyetlerine devam etmiştir.

Merzifon'da bu yıllarda başlayan olaylarda Ermeni teşkilatlarının yerine Pontus Devleti kurmak için yine bu okulda yeşeren ve gelişen Pontus Rum teşkilatı almıştır. 1904 yılında Merzifon'daki Amerikan Koleji'nde kurulmuş olan bu teşkilatın Trabzon metropolitinin de desteğiyle çalışmalarını genişletmiş. Yeniden bir yapılanmaya giren kolejin sosyal faaliyetlerini genişletmiştir. Açılan bir *Pontus Kulübü* ve arkasındanda Spor kulübü şeklinde *Rum İdman Kulübü* ve benzeri tarzda tiyatro ve musiki kulüpleri kurularak teşkilatlanma halka ulaşılacak hale getirilmiştir. Merzifon Amerikan kolejinin Rum Öğrencileri, kolej öğretmenlerinin de yardımlarıyla *Pontus* Adlı bir dergi yayımlamaya başlanmıştır. Samsunda kurulan *Rum Teceddüt ve İhya Cemiyeti* diğer bir atlama taşı olmuş ve zaman içinde Yunanistan'daki teşkilatlarla da temas kurulmuş ve amaç tam açık şekilde zikredilmeye başlanmıştır[77].

Birinci Dünya Savaşı'nda Batum'da Rum asıllı General Ananiyan komutasında bir *Pontus Rum Fırkas*ı kurarak Ruslarla beraber Osmanlı Devleti'ne saldırmıştır. Mütarekeden sonra fanatik Rumlar işgal güçlerinden de aldıkları destekle çete faaliyetleriyle Karadeniz bölgesinde katliamlara başlamıştır. İşte bu kanlı olaylara sebep olan da yine Amerikalı misyonerler olmuştur. Çünkü Merzifon'daki fanatik misyonerlerin de başından beri bu işin içerisinde oldukları görülmüştür[78]

Bazı fanatik misyonerler de bu olayların başından beri içinde oldukları ve Merzifon'daki Amerikan Koleji müdürünün, Frederick Goodell'e yazdığı bir mektupta "*Hıristiyanlığın en büyük ve en güçlü rakibinin İslamiyet olduğu gibi Türkiye'de en kuvvetli İslam Devleti'dir. Gerekirse sonucu elde etmek için 500 yıl dayanacağız*" şeklindeki ifadelerinden de bu çetelere neden destek verdikleri anlaşılmaktadır[79].

Savaş sırasında kale kadar dayanıklı ve sıhhatli olduğu için bazı misyon binalarına devletçe el konur. Özellikle hastahane bulunan Merzifon ve Harput'taki misyoner okullarının bazı binaları askerler için hastahane olarak kullanılır Bu hastahanelerin masrafları da devlet tarafından karşılanmış ve savaş sırasında Müslim,

---

[77]Gülbadi Alan, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , S. 10., Kayseri, 2001, s. 199 vd, "Milli Mücadele Döneminde Yunanistan'ın Türkiye Üzerindeki Faaliyetleri (Pontus)", Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü Yayını, Yayına Hazırlayan Ankara Doğu Araştırma Merkezi, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı 12, İstanbul, 1986, s. 60, , Mesut Çapa, *Pontus Meselesi* , Ankara 1993, s. 28 -29

[78] Pontus Rum faaliyetleri ve bölgede misyonerlerin faaliyetlerinin bu olaylardaki katkıları için bkz: Yılmaz kurt, *Pontus Meselesi,* Ankara, 1995; "Milli Mücadele Döneminde Yunanistan'ın Türkiye Üzerindeki Faaliyetleri (Pontus)", Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü Yayını, Yayına Hazırlayan Ankara Doğu Araştırma Merkezi, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı 12, İstanbul, 1986, s. 53-66; Nuri Yazıcı, *Milli Mücadelede (Canik Sancağında) Pontusçu Faaliyetler (1918-19-22),* Ankara, 1989.

[79] Yılmaz Kurt, *a.g.e., s.* 162-167.

Gayrimüslim ayrımı yapılmadan herkese hizmet verilmiştir. Merzifon'daki binalara 10 Mayıs 1916 tarihinde el konur ve hastahane yaralılarla dolar taşar.[80]

Merzifon'daki misyonerler de misyonun yetimhanesinde bulunan kız çocuklarına bakmak için kalan birkaç misyoner haricinde bütün misyonerler bölgeden uzaklaşmışlardır.[81]

Birinci Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla misyonerler tekrar harekete geçmiş ve merkezlerine geri dönmeye başlamışlardır. Merzifon misyonunun yöneticileri de tekrar işe koyulmuşlar ve diğer misyonerlerin de gelişiyle okul tekrar toparlanıp faaliyetlerini genişleterek yürütmeye başlamıştır. 2 Nisan 1919'dan itibaren temizlik ve bakım işine başlayan misyonerler l Ekim 1919'da okulu tekrar açtılar. Yüz elli öğrenciyle eğitime başlayan misyonerlerin öğrencilerinin 70'i Ermeni, 70'i Rum, l'i Rus ve 7'si de Türklerden oluşmaktaydı. Bu öğrencilerin 80 tanesi yatılıydı. Savaş şartlarına rağmen 17 dolarlık harcı kolej fonuna yatırabilen öğrencilerin yanı sıra, yardıma muhtaç öğrencilere de bu yardım yapıldı. Bu yardım 27 Ermeni, 14 Rum, l Rus ve 3 Türk arasında dağıtıldı[82]. Ayrıca bölgede Y.W.C.A.(Genç Kız Hıristiyanlar Birliği) ve Y.M.C.A.(Genç Erkek Hıristiyanlar Birliği) üyelerinin de burada oldukça yoğun çalışmaları oldu.

Ayrıca Amerikan yardım heyetleri de *Near East Relief (*Yakın Şark Yardım Heyeti) üyeleri de Merzifon'a gelerek Kolej binalarına yerleştiler. Zaten bu yardım heyetinin beş üyesi de Amerikanlıların Merzifon'daki misyonerleriydi. Merzifon'a gelen İngiliz işgal kuvvetleriyle de yakın temas kuran misyonerler kaldıkları yerden komitecilik faaliyetlerine devam etmeye başladılar. Samsundan sandıklar dolusu silahı kolej malzemesi adı altında getirmeye başladılar.[83]

1920 yılında bir mezun veren okul, yetimler yurdu ve hazırlık sınıfında 200'den fazla öğrenciyi barındırıyordu. Kızlar için iki enstitü ve Merzifon Kız Okulu'nda yaklaşık 400 öğrenci bulunuyordu[84].

Yardıma muhtaç olan öğrencilerin olduğu yerlerde misyonerlik için uygun bir ortam vardır. Bu sebeple savaş sonucunda misyon teşkilatları daha çok gelişme gösterir. Burada da öyle oldu ve kolej kısa zamanda toparlanarak daha fazla kişiye ulaşmaya çalıştı. Birinci Dünya Savaşı bitmiş, milli mücadele başlamıştı. Öncelikle Rum

---

[80] Dana K. Getchell, Marsovan's War Story, *The Missionary Herald,* Volum 116, Number 3, March 1920, Boston, 1920, s. 116 vd., B. Merguerian, *a.g.m..* s. 28., H. Atkinson, "Hrs. Harriet H. Atkinson's Equwitness Nocrount ofThe Massaues at Harpoot", *The Armanian Reviev,* Volum 29, No: 1-113, s. 2-25. G. Alan, a.g.m., s.200.

[81] D. K. Getchell, a.g.m., s. 118. ,G. Alan, *a.g.m.,* s.200.

[82] Last Year at Anatolia College, *a.g.m..* s. 406.

[83] G. Alan, *a.g.m.,* s.200.

[84] "The College Kemal Closed", *The Missionary Herald.* Vol. 117, No. 8, August 1921, Boston,1921, s. 270.

ve Ermeni çeteleri savaş sırasında Ruslarla ve diğer devletlerle irtibat kurarak onlarla işbirliği yapmışlardı. İşgal kuvvetleriyle beraber hareket eden bu gruplar milli mücadele döneminde de bu faaliyetlerine devam emişlerdir.

Misyon binaları genellikle kale gibi dayanıklı ve dönemin en iyi binaları olduğu için işgal kuvvetleri komutanları özellikle de şehre hakim konumda olan bu kampusları karargâh olarak kullanmaya başlamışlardı. Antep ve Maraş'ta bulunan işgal kuvvetlerinin karargâhları bu şehirlerde bulunan Amerikan okulları olmuştur. Gelen işgal güçleri yöneticileri de misyonerlerle devamlı temas halinde bulunuyorlardı.

Yıllardan beri kulüp vs. faaliyetlerle Pontus ismini ön planda tutarak, teşkilatlanmalarına yardımcı olan misyonerler Rumların faaliyetlerinin sonucunda kendilerine büyük bir yük geleceğini belki de düşünmemişlerdi.

Gizlice yürütülen faaliyetler kolejde görevli Türk öğretmen Mehmet Zeki Efendi'nin cesedinin kolej yakınında bulunması ve daha önce Amerikan Hastanesi'nde çalışmış olan bir kadının okulda gizli geçitler olduğunu, buralarda toplantılar yapıldığını, silah ve cephane gizlendiğini haber vermesi üzerine misyonun aranmasına karar verilir[85]. Konu bakanlar kurulunda görüşüldükten sonra ABD mümessili Amiral Bristol'a bilgi verilerek 16 Şubat 1921 tarihinde okul arazisinde ve okulda oldukça önemli belgeler ele geçer. Pontus Rum Teşkilatı'nın teşkilatlandığı ve eylemlerinin burada planlandığını tespit edilir[86]. Her ne kadar Amerikalılar bunu kabul etmeseler de[87] kolej müdürü ile Samsun ABD mümessili arasındaki yazışmalardan da bu hususun bilgileri dahilinde olduğu anlaşılmıştır.

Kolejde yapılan aramalar sırasında elde edilen belge ve bilgilere dayanılarak Pontus cemiyetinin yönetim kurulu üyesi 6 kişi ve kolej öğrencilerinden Zeki Bey'in katili olan öğrenciler tutuklanırlar. Amerikalı misyonerlerden bir çift ile bir bekar olmak üzere 3 kişi yetimhanede bulunan 290 Ermeni ve Rum öğrencinin muhafaza ve bakımı için bırakıldıktan sonra diğer 29 misyoner Samsun yoluyla sınır dışı edilmiştir[88]. Kolej daha sonra Amerikalı misyonerlerce aynı adla Yunanistan'da Selanik şehri yakınlarına nakledilerek öğrenim hayatına devam etmiştir.

Amerikalı Misyonerler adet olduğu gibi menzili yine terk etmek istemedikleri için Milli Mücadele Döneminde Kapatılan kolejin kampusunda 8 Ocak 1924 tarihinde

---

[85] Nuri Yazıcı, *a.g.e.,* s.162-167

[86]Pontus meselesinde Amerikalıların rolü için ayrıca bkz. Yusuf Sarınay, Hamit Pehlivanlı, Abdullah Saydam, *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler*), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 7,86,89, Mesut Çapa, *Pontus Meselesi, Anara* 1993,2. 28 vd.

[87] Frank Stone, *a.g.e..* s. 216; Uygur Kocabaşoğlu . "Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları". *Bahri Savcı'ya Armağan.* Ankara, 1988, s. 318.

[88] Nuri Yazıcı, *a.g.e.,* s. 42, G. Alan, *a.g.m.,* s.20.

American Girls' School of Life (Amerikan Kız Hayat Okulu) adı altında yeniden açıldı. Okula Amerikan hükümeti ve misyon teşkilatı da destek vermiştir. Hatta Amiral Biristol 1926 yılında Merzifon destek vermek için caba sarf etmiştir[89]. Fakat okul öğrenci azlığı ve ekonomik zorluklar nedeniyle[90] gibi görünse de artık işlerine yaramadığı için olsa gerek 1938 yılında kapandı.

Sonuç olarak Mustafa Kemal'in bir Fransız gazeteci ile yaptığı söyleşide okullarımızı neden kapatıyorsunuz diyen gazeteciye "*Mektepleriniz için bu biraz da eski bir hikâyedir. Fransız mektepleri Türk Milletine büyük hizmetler etmiştir. Biz hepimiz Fransa'nın hars menbaından içtik. Ben bile çocukken bir müddet bir Fransız mektebine gittim. Fakat bazen ecnebi mekteplerinin vazife hudutlarını geçtiğini, rollerinden çıktıklarını, gayri fenni propaganda gayeleri takip ettiklerini ve bunun için halkımızın Türk olmayan unsurlarına istinad ettiklerini gördük*" diyerek okulların amaçları dışına çıkarak Türk milleti aleyhine çalıştıklarını söyler. Gazeteci de "Merzifon'daki okulu kapatmanıza belki kimse bir şey diyemez" der. Fakat Fransız okullarının da kapatılmamasını ister. Bu sohbet sırasında konu ecnebi düşmanlığına getirilince de Mustafa Kemal "*Şu bilinsin ki, biz ecnebilere karşı herhangi hasmâne bir his beslemediğimiz, onlarla samimâne münâsebatta bulunmak arzusundayız ...*"der[91]-. Atatürk'ün haklı olarak buyurdukları gibi, bu tür faaliyetler haddini aştığında hâmisi gibi göründüğü gruplara da zarar getirmiştir. Tomayan gibi Ermeni çetelerini koruyarak cezasını engellemeye çalışan devletler ve hümanist gibi görünen bazı kuruluşların bu çalışmaları Ermeni çetelerine ve Pontus Rum Teşkilatı'na göz yumarak ve faaliyetlerine yardımcı olarak Ermeni ve Rumların ayaklanmalarında etkili rol oynamışlardır. Bu sebeple hem Türk milleti hem Ermeni ve Rumların birçok yönüyle kötülüğüne zemin hazırlamışlardır. Birçok insan yıllar boyu çile çekmiş ve birçok insan yerinden yurdundan olmuştur. Nüfuz mücadelesi, siyasi çekişme veya ekonomik sebeplerle devletlerin elinde oyuncak gibi kullanılan bu tür kuruluşların, faaliyetlerini çok dikkatli yapmaları gerekir. Bu tür faaliyetlere destek olup olmadıkları, Türkiye'deki arşivlerle beraber misyonerlerin ve konsolosların kendi dergi ve yazışmalarından da (taraflı bir şekilde de olsa) tespit edebilmek mümkündür.

Bugün de adeta misyoner akınına uğrayan Türkiye'nin yabancı vakıfların çalışmalarına izin çıkarmak için baskı kuran AB üyeleri ülkelerin ve insan hakları simsarlarına sormak lazım hâlâ insanlara zarar vermeye devam edecek misiniz? Geçmişte olduğu gibi günümüzde de çeteleri, masum insanlar gibi gösterip, arkalarına geçtikleri müddetçe de birçok insana zarar vereceklerdir. Amerika'ya veya AB

[89] T. C. Cumhuriyet Arşivi, Dosya: 8816, Fon Kodu: 30.10. 0. 0., Yer No: 99.639.15 Tarih: 15. 08. 1926

[90] Ayten Sezer, Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938) , Ankara, 1999, s. .61-63

[91] *Atatürk'ün Söylev* ve *Demeçleri I-III. (1906-1938).* Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 3. Baskı, Ankara, 1981, s. 66-67.

ülkelerine sormak lazım. Acaba Merzifon Amerikan Koleji gibi bir kuruluşun sizin topraklarınızda böyle hareket etmesine siz müsaade eder miydiniz?

Kaynakça

Arşivler:

T. C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (Kısaltılışı: B. A.)

T. C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi (Kısaltılışı: T. C. Cumhuriyet Arşivi)

U. S. Consular Officials at Sivas, 1886-1906, Micropy T. 681, Rol 1

Tetkik Eserler:

"Last Year at Anatolia College", *The Missionary Herald,* Volum 116, Number 9, September 1920, Boston, 1920

"Milli Mücadele Döneminde Yunanistan'ın Türkiye Üzerindeki Faaliyetleri (Pontus)", Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü Yayını, Yayına Hazırlayan Ankara Doğu Araştırma Merkezi, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* Sayı 12, İstanbul, 1986

"The College Kemal Closed". *The Missionary Herald*, Vol. 117, No. 8, August 1921, Boston, 1921

AÇIKSES Erdal, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara, 2003

AKGÜN Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü, *Atatürk Yolu,* Yıl l, S. l, Ankara, Mayıs 1988

ALAN Gülbadi, "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10., Kayseri, 2001

ALLEN Henry Elisha, *The Turkis Transfarmatiın-A Study in Social and Religious Dcva/opmtnt,* Chicago, 1935

ANADOL Cemal, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası,* İstanbul, 1982

Atatürk'ün Söylev ve *Demeçleri l-lll. (1906-1938).* Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, 3. Baskı, Ankara, 1981

ATKINSON, Harriet H., "Mrs Harriet H. Atkinson's Eyewitness Account of the Massacres at Harpoot" *The Armenian Reviev*, Vol 29, No. 1-113, Boston, 1976, s.2-25

BARNUM Herman N.,"The New. Euphrates College", *The Missionary Herald,* Vol. 99, No. 1, Jenuary 1903, s. 290-292

CHATELİER, A Le**,** *La Conquete du Monde Musûlmas Missions Evangoliques Anglo-Saxannes et Germeniques*, Paris, 1912

CİLACI Osman, Hıristiyanlık Propagandası ve Misyoner Faaliyetleri, Ankara, 1982

ÇAPA Mesut, *Pontus Meselesi*, Ankara, 1993

ÇETİN Atilla, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güney-Doğıı Avrupa Araştırmaları Dergisi,* S. 10-11, İstanbul, 1983

EDDY David Brewer, *Vhat Next in Turkey,* The American Board, Boston, 1913

*Encylopedia of The Social Sciences "*Missions", Volume 10 New York

Enclopedia of Religion and Ethics "Missions", Volum VIII, New York

GEORGE Washburn, *Fifty Years in Constanünople and Recollecüons of Robert College,* Boston, 1909

GETCHEL Dan K. l, "Marsovan's War Story", *The Missionary Herald*. Vol. 116, No. 3. March 1920, Boston, 1920

GRABİLL Joseph L, *Protestant Diplomacy and the Near East Missionary Influance on American Policy, 1810-1927,* Minneapolis, 1971

GREENE Frederick Davis, *The Armanian Crisis in Turkey,* New York, 1995

HAMLİN Cyrus, *My Life and Times* (Birinci Baskı, 1893), İkinci Baskı, Boston, 1924

HAYDAROĞLU İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar,* Ankara, 1990

HOWORD, Henry N. "The Bicentennial in Amerikan Turkish Relations", *Middle East Journal*¸ Sayı 30 (3), 1976, s. 291-303

KOCABAŞOĞLU Uygur , "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", *Murat Sarıca Armağanı,* İstanbul, 1988

KOCABAŞOĞLU Uygur, "Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları", *Bahri Savcı'ya Armağan.* Ankara, 1988

KOCABAŞOĞLU Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika,* İstanbul, 1989

KÖPRÜLÜ Orhan Fuat, Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belleten,* C. LI, S. 200, Ankara, 1987

KURAT Akdes Nimet, *Tarihte Türk- Amerikan Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1900-1959), Ankara, 1959*

KURT Yılmaz, *Pontus Meselesi,* Ankara, 1995

MARSHALL, T.W., *Les Missions Chre'tiennes,* Vol, II, Paris, 1865

Nuri Bekir, "Şark'ta Fransız Mektepleri", *Terbiyi Mecmuası,* S. 2,

ORTAYLI İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi, C.* 14, S. 3, Eylül 1981, Ankara, 1981

POLAT İlknur, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir inceleme", *Belleten,* C. 7, S. 203, Ankara, 1990

POLVAN Nurettin, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* C. l, İstanbul, 1952

POOLE, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları,* (Çeviren Can Yücel), İkinci Basım, Ankara, 1988

SARIKÇIOĞLU Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,* İstanbul, 1983

SARINAY Yusuf, PEHLİVANLI Hamit, SAYDAM Abdullah, *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler*), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999

SARIYILDIZ Gülden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milletinin ve Kilisesinin Tanınası", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* (T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi), Sayı 2, Yıl 1. İstanbul, 2002

SEZER Ayten, *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)* , Ankara, 1999

SMİTH Judson, "Sketch of Anatolia College, Marsovan", *The Missionary Herald,* Vol., 95, No. 5, May 1899. Boston, 1899

STONE Frank Andrews, *Academies For Anatolia,* Boston, 1984

STONE Frank Andrews, "The Life and Death of Armenia or Euphrates College, Harpoot (Kharpert), Turkish Armenia", *The Armanian Review,* Volume 30, No: 2-118, Boston, 1977

ŞİMŞİR Bilal, "Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Semp., 8-12 Ekim 1984,* Ankara, 1985

ŞİMŞİR Bilal, Biritish Documents on Ottoman Armanians -İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), I. c., Ankara, 1989(1880-1890), II. c. Ankara,1989; (1891-1895), III c., Ankara, 1989, (1895), IV c., Ankara, 1990

YAZICI Nuri, *Milli Mücadelede (Canik Sancağında) Pontusçu Faaliyetler (1918-1922),* Ankara, 1989

YILDIRIM Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık,* Ankara, 1988.

MONDROS MÜTAREKESİ'NİN SAMSUN'DA UYGULANMASI ve BUNDAN KAYNAKLANAN BAZI SORUNLAR (1918-1919)

Önder DUMAN[*]

27-30 Ekim 1918 tarihleri arasında Mondros limanında yapılan görüşmeler neticesinde ortaya çıkan mütareke metninin Osmanlı kamuoyu ve devlet kademesinde iki farklı biçimde algılanması oldukça dikkat çekicidir. Devlet adamlarının ve basınının da içinde bulunduğu oldukça geniş bir kesim mütarekeyi adeta bir zafer edasıyla karşılamış, mütareke hükümlerinin "*nisbeten hafif olduğu*" hususunda fikir birliğine varmıştır[1]. Nitekim daha 31 Ekim 1918'de Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın bir telgrafla "*zor görevi başarıyla*" yerine getirdiklerinden dolayı Rauf Bey'in şahsında bütün heyeti kutlaması[2], ardından Osmanlı Devleti'nin müttefiklerine oranla çok daha hafif şartlarda mütareke imzaladığını savunması[3], Rauf Bey'in İstanbul'a döndükten hemen sonra gazetecilere verdiği beyanatta, mütareke ile devletin "*istiklâlinin*" ve saltanatın "*hukukunun*" korunduğunu iddia etmesi[4] ve nihayetinde bu iyimser demeçlerin etkisine kapılan İstanbul basınının mütarekenin iyi şartlar taşıdığı yolunda yayın yapması[5] bu hususta en göze çarpan örneklerdir[6]. Tüm bunlara karşılık yine o günlerde, az da olsa aksi yönde düşünenler de vardı. 31 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı görevine atanan Mirliva Mustafa Kemal Paşa bunların başında gelmekteydi. 8 Kasım'da Sadaret'e gönderdiği bir yazıda " *her ne sebebe binaen olursa olsun İngilizlerle akdedilen mütarekenin imza tahtına giren şekl-i mazbutu Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin sıyânet-i selâmetini kâfil mana ve mahiyette değildir. Mevadd-ı mezkûrenin müphem ve şâmil medlûllerinin bir an evvel tesbiti lâzımdır*" uyarısında bulunan Mustafa Kemal Paşa, aksi takdirde İtilaf

---

[*] *Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi*

[1] M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959, s. 3.

[2] Selçuk Ural, *Vilâyât-ı Şarkiye'de Mondros Mütarekesinin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002, s. 18.

[3] Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Cilt: 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 29.

[4] Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C: I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 26.

[5] Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 8-10.

[6] Yıllar sonra İsmet İnönü'nün mütareke için "*gerçekten mütâreke metni okunduğu zaman açık ifade ile göze batacak mahzurlar taşımadığı intibaını uyandırıyordu*" demesi (Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya*, s. 29) ve Ali Fuat Cebesoy'un hatıralarında yine mütareke için "*müttefiklerimize dikte edilen şartlar nazarı itibara alınırsa daha mutedil sayılabilirdi*" (Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 27) şeklinde değerlendirmede bulunması ilginçtir.

Devletlerinin mütareke hükümlerini suiistimal ederek, işgallerini Anadolu içlerine kadar ilerletebileceklerine dikkat çekmiştir[7].

Mütareke hükümleri genel olarak değerlendirildiğinde Mustafa Kemal Paşa'nın oldukça yerinde tespitlerde bulunduğu görülür. Gerçekten de mütareke maddeleri, özellikle de 1, 7, 10 ve 17. maddeler o kadar "*müphem*" kaleme alınmıştı ki, İtilaf Devletleri bunları keyfî biçimde yorumlayarak, ülkenin bütün stratejik noktalarını işgal altına alabilirlerdi[8]. Nitekim henüz daha mütarekenin mürekkebi kurumadan 13 Kasım'da İstanbul'un fiilen işgal edilmesi bu yoldaki en önemli adımdı. İtilaf Devletleri bundan sonraki aşamada ise, mütarekenin istedikleri şekilde tatbikini (kendi deyimleri ile kontrolünü) sağlamak ve istihbarat elde etmek amacıyla Anadolu'nun muhtelif bölgelerine askerî temsilciler ve birlikler yerleştirmeye başladılar. İşte biz de bu çalışmamızda Samsun ve yakın çevresinde İtilaf Devletlerinin mütarekeyi kontrol teşebbüslerini ve ardından başlayan işgal süreci ile birlikte beliren bazı sorunları tespit etmeyi amaçlamaktayız.

Anadolu'nun diğer stratejik noktaları gibi Samsun ve çevresi de İtilaf Devletleri için oldukça önem arz etmekteydi. Çünkü 20. yy.ın başlarından bu yana "*Pontusçuluk*" çalışmalarının merkezi olan bölge, nüfus yapısı itibariyle önemli sayılabilecek oranda gayri müslim unsuru içinde barındırmakta[9] ve coğrafî konumu itibariyle Karadeniz'den Orta Anadolu'ya açılan en önemli kapı pozisyonundaydı. Dolayısıyla mütarekenin 7. maddesine dayanarak Anadolu içlerine sarkmaya yönelik bir askerî harekât için, öncelikle Samsun'un elde bulundurulması gerekiyordu[10]. Nitekim bu amaca yönelik ilk teşebbüs mütarekenin hemen ardından kendini gösterdi. Kasım 1918 ortalarında alınan bir kararla Fransız General Amet, Samsun ve çevresinde mütarekenin uygulanmasını denetlemek üzere görevlendirildi. 28 Kasım'da bir Fransız zırhlısı ve üç İngiliz torpidosuyla Samsun'a gelen General Amet, yanına birkaç bahriye zabiti alarak mutasarrıflığa çıktı. Mütareke şartlarının uygulanıp uygulanmadığı hususunda kontrollerde bulunması beklenen General Amet, bunun aksine hapishanedeki Rum ve Ermeni mahkûmların adedi ile tevkif sebepleri, sancak

[7] *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962, s. 202-203.

[8] Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türkçeye Çeviren: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 27-30.

[9] Canik Sancağı'nda 1914 itibariyle 265.950 Müslüman ve 98.739 Rum yaşamaktaydı. Nedim İpek, "Canik Sancağının Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S: 10 (Haziran 1997), s. 147. Ocak 1918 itibariyle ise Canik Sancağı'nda 276.740 Müslüman, 98.966 Rum bulunmaktaydı. Bünyamin Kocaoğlu, *15. Fırka'nın Samsun'daki Faaliyetleri (1919-1921)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1998, s. 17.

[10] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, I. Cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul 2000, s. 216.

dahilindeki çetelerin miktarı ile milliyetleri hakkında bilgi talep etti[11]. Buna karşılık yerel idare ise, söz konusu talebin iç işlerine müdahale anlamına geldiğini ve mütareke hükümlerinin böyle bir teşebbüsü meşru kılmadığını ifade ederek, yazılı veya sözlü hiçbir şekilde bir cevap verilemeyeceğini General'e iletti[12]. Bu cevaba oldukça sinirlenen General Amet, İstanbul'a döndükten hemen sonra Hariciye Nezareti'ne bir şikâyet mektubu verdi[13]. General mektubunda, bölgede mütareke hükümlerinin tatbiki hususunda hiç bir şey yapılmadığını, özellikle askerî birliklerin terhisi ile Almanya ve Avusturya-Macaristan tebaasının ihracında yavaş hareket edildiğini belirtmekte, yerel idarenin Türkleri silahlandırarak Rumları katletmek amacında olduğunu iddia etmekteydi[14]. Gerek General Amet'in Samsun'da gayri müslim mahkûmlarla yakından ilgilenmesi ve asayiş konusunda bilgi talep etmesi, gerekse bölgede Rumlara karşı Türklerin silahlandırıldığı iddiasında bulunması, İtilaf Devletlerinin bölgeye dair öngörüleri hakkında önemli ipuçları vermekteydi. İtilaf Devletleri "*Samsun'da mütareke hükümlerinin henüz uygulanmamış olduğu ve Hıristiyanları toptan öldürmek için Müslüman ahalinin silahlandırıldığı*" iddiası ile[15] mütarekenin 7. maddesini uygulamak, diğer bir ifadeyle bölgeyi işgal etmek amacındaydılar. Nitekim bu tarihten itibaren İtilaf Devletleri sözde, mütarekenin "*derece-i tatbikini*" kontrol, gerçekte ise yukarıda sözü edilen amaç için gerekli altyapıyı oluşturmak üzere Samsun'a kontrol subayları göndererek, istihbarat sağlamaya çalıştılar. İtilaf subayları bu hususta özellikle Metropolit Germanos ve American Tobacco Company'den önemli yardımlar aldılar. Hatta American Tobacco Company, 10 Ocak 1918'de Amiral Calthorpe'a gönderdiği raporda, "*…Bütün Müslümanların ve bilhassa köylülerin silahlandırıldığını…*"[16] bildirerek, açık bir biçimde İtilaf Devletlerini bölgeye müdahaleye davet etti. Dolayısıyla artık İtilaf Devletlerinin bölgeye asker çıkarmak için dayanaksız da olsa, asayiş ve düzeni sağlamak gibi bir bahaneleri oluştu. Nitekim İngiliz İşgal Komutanlığı asayiş gerekçesiyle 200 kişilik bir birliği 9 Mart 1919'de Samsun'a çıkardı[17]. Bu askerlerin bir kısmı Merzifon'a gönderilirken, zamanla bölgedeki İngiliz birliğinin mevcudu 450'ye

[11] Mehmet Okur, "Milli Mücadele Döneminde İngilizlerin Samsun'daki Faaliyetleri ve Bölgeyi Tahliyeleri", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999 Bildiriler*, Samsun 2000, s. 300.

[12] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH. KMS.)* 49-1/41 Canik Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine telgraf 28 Teşrin-i Sani 1334 (28 Kasım 1918).

[13] BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), No: 340967.

[14] BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 5. Şube (DH. EUM. 5. Şb.) 76/20 Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na telgraf 3 Kanun-ı Evvel 1334 (3 Aralık 1918).

[15] Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili…*, s. 102.

[16] Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili…*, s. 103.

[17] Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 21.; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 163.

yükseltildi[18]. Böylelikle Samsun ve Merzifon resmen olmasa bile fiilen İngiliz işgali altına girdi[19].

Sözde asayiş ve düzeni sağlamak üzere Samsun'a gelen İngilizler, Rumların sevinç gösterileri arasında iskeleye çıktılar[20]. Rumların sevincine karşılık Türkler korku, telaş ve heyecan içindeydiler[21]. Bizzat işgali yaşayan Hasan Umur anılarında bulundukları ruh halini şu cümlelerle anlatır[22]: "*İstikbal karanlık ve meçhuliyetle örtülü ve her geçen gün endişemizi biraz daha arttırmaktaydı. Ara sıra teselli verecek bir haber geliyorsa da, onun da serap olduğu anlaşılınca yeis bulutları, bir derece daha kararıyordu.*"

Türklerin bu umutsuz bekleyişine karşılık, Rumlar işgalden oldukça memnun görünüyorlardı. Hatta bu memnuniyetlerini açıkça göstermekten de çekinmiyorlardı. Metropolithane ve Rum okullarına mavi-beyaz bayraklar asan Rumlar, geceleri evlerinde yüksek sesle Yunan marşları ve şarkıları söylemekteydiler[23]. Hasan Umur anılarında bir Rum okulunda gördüklerini şöyle tasvir eder[24]: "*…bir Rum mektebinde (Amerikalılar tarafından idare edilen Rum Darüleytamı olduğunu zannediyorum) jimnastik talimleri yapan Rum çocuklarının söylemekte oldukları şarkıları ben de dinlemiştim. Rumca bilmediğim için tabii bir şey anlamıyordum. Bir gün Rumca bilen bir zabitimizden öğrendiğime göre Rum çocuklarının söylemekte olduğu şarkılar Türklük ve İslamlık aleyhine birçok tahkir kelimeleri ihtiva ediyormuş…*"

Samsun'a çıkan İngilizler ilk olarak yerel makamlara başvurarak, kendi askerleri için fırka kumandanlık merkezi ya da küçük zabit mektebinin boşaltılmasını istediler. Söz konusu isteği İstanbul'a ileten Mutasarrıf Edhem Bey, yer darlığı nedeniyle gerek fırka kumandanlık merkezinin ve gerekse 250 kadar şehit çocuğunun zorlukla barındırıldığı küçük zabit mektebinin boşaltılmasının mümkün olmadığını ifade ederek, ne yapılması gerektiğini sordu[25]. Hükümetin bu hususta cevabı ise beklenildiği üzere, İngiliz taleplerinin "*mümkün olduğu mertebe karşılanması ve şikâyete mahal verilmemesi*" şeklindeydi[26].

---

[18] Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)", *Toplum ve Bilim*, S: 43-44, 1989, s. 36.
[19] Dursun Ali Akbulut, "Hamit Bey'in Canik Mutasarrıflığı Sırasında Karşılaştığı Problemler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler 16-20 Mayıs 1994*, Samsun 1994, s. 2-3.
[20] Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili…*, s. 103.
[21] Hasan Umur-Adil Pasin, *Samsun'da Müdafaa-yı Hukuk*, Tan Matbaası, 1944, s. 6.; Hasan Umur, *Samsun'da On Beş Sene*, Güven Basımevi, İstanbul 1947, s. 5.
[22] Umur, *Samsun'da On Beş Sene*, s. 5.
[23] Akbulut, "Hamit Bey'in Canik Mutasarrıflığı…, s. 4.
[24] Umur, *Samsun'da On Beş Sene*, s. 10.
[25] BOA. *DH. KMS.* 49-2/72 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 16 Mart 1335 (1919).
[26] BOA. *DH. KMS.* 49-2/72 Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre 19 Mart 1335 (1919).

İngilizler Samsun'a yerleştikten sonra tüm ilgilerini mahallî idare üzerinde yoğunlaştırdılar. Türlü bahanelerle idarî işlere karışan İngilizler, baskı politikası ile mutasarrıfı sindirmek ve bölgede daha rahat hareket etmek amacındaydılar. Bu amaç için kullanılan ilk argüman ise yerel yönetimin halka silah dağıttığı ve mütareke hükümlerine aykırı olarak asker kaydettiği yolundaki iddialardı[27]. Bu iddiaları İstanbul Hükümetine ileten İngilizler, ilk etapta bir üst makam üzerinden yerel idareyi baskı altına almak niyetindeydiler. Dahiliye Nezareti'nin konu ile ilgili bilgi talep etmesi üzerine uzunca bir yazı kaleme alan Mutasarrıf Edhem Bey, İngiliz iddialarının tümüyle dayanaksız olduğunu, günden güne artan Rum çete saldırılarına karşı kendilerini korumaya çalışan Türklerden büyük rahatsızlık duyan İngilizlerin bu tür iddialarla halkı ve yönetimi yıldırmaya çalıştığını ifade etti. Mütareke hükümlerine aykırı olarak silâh altına alım yapılmadığını belirten Edhem Bey, sadece terhis edilen jandarma erlerinin yerine çok az sayıda kişinin kaydının yapıldığını dile getirdi[28]. Görüldüğü üzere İngilizler bu teşebbüsleriyle Türklerin kendilerini koruma refleksini ortadan kaldırmaya çalışmakta, diğer bir ifadeyle günden güne artan Rum çete faaliyetlerinin hamiliğini üzerlerine almış bulunmaktaydılar. Nitekim İngilizler bundan sonra mahallî yönetimin halka silah dağıttığı yönündeki iddiaları sürekli yineleyerek, İstanbul Hükümeti üzerinden Samsun'daki yerel idareyi yıpratma ve pasifize etme politikasına devam edeceklerdir[29].

İngilizlerin söz konusu politikayı yürütme noktasındaki ikinci faaliyeti ise Samsun hapishanesindeki Rumların serbest bırakılmasına yönelik girişimlerdi. Nitekim 26 Mart 1919'da İngiliz subayı Kitston(?) mutasarrıflığa giderek, cinayet ve hırsızlıktan hüküm giymiş 13 Rum mahkûmun hapishane koşullarının iyi olmadığı gerekçesiyle, Amerikan Kızılhaçı idaresi altındaki hastaneye nakledilmesini ve ayrıca adi suçlardan hüküm giymiş tüm mahkûmların da serbest bırakılmasını istedi[30]. Söz konusu istek Edhem Bey tarafından pek dikkate alınmamış olsa gerek, bu kez 8 Nisan'da İngiliz temsilcisi Yüzbaşı Salter mutasarrıflığa bir yazı göndererek, adi suçlardan hükümlü mahkûmların serbest bırakılması talebini yineledi[31]. Bu son teşebbüs üzerine Dahiliye Nezareti'ne bir yazı gönderen Mutasarrıf Edhem Bey, Osmanlı iç işlerini ilgilendiren bir konuda İngilizlerin müdahalesinin kabul edilemez olduğunu ve kendisinin meseleye "*haysiyet-i hükûmet*" noktasından baktığını ifade ederek, bir anlamda

[27] BOA. *DH.KMS.* 50-1/75 Dahiliye Nezareti'nden Canik ve Amasya mutasar-rıflıklarına şifre 24 Mart 1335 (1919).
[28] BOA. *DH. KMS.* 50-1/75 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 1 Nisan 1335 (1919).
[29] Dahiliye Nezaret'inin bu yöndeki teşebbüsleri ve Samsun'dan alınan cevaplar için bkz. BOA. *DH. KMS.* 50-1/79.
[30] BOA. *DH. KMS.* 50-2/20 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 26 Mart 1335 (1919).
[31] BOA. *DH. KMS.* 50-2/20 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 8 Nisan 1335 (1919).

hükümetin "*teslimiyetçi*" tavrını eleştirdi. Yüzbaşı Salter'in savaştan önce bir süre Samsun'da Rum ticarethanelerinde yazıcılık yaptığını ve dolayısıyla Rumlarla arasında menfaat ilişkisi oluştuğuna dikkat çeken Edhem Bey, Rum mahkûmların serbest bırakılması talebinin de ayrıca bu kapsamda değerlendirilmesi gereğine işaret etti[32].

İsteklerinin yerine getirilmeyeceğini gören Yüzbaşı Salter, vakit kaybetmeksizin Mutasarrıf Edhem Bey'i İngiliz İşgal Komutanlığı aracılığıyla İstanbul Hükümetine şikâyet etti[33]. Dolayısıyla gelinen nokta, Yüzbaşı Salter ile Mutasarrıf Edhem Bey arasındaki bir iktidar mücadelesine dönüştü. Bu aşamada İstanbul Hükümetinin tavrı oldukça önem kazandı. Her ne kadar Dahiliye Nezareti 9 Nisan 1919'da Canik Mutasarrıflığı'na gönderdiği yazıda, Yüzbaşı Salter'in mahkûmları zorla tahliye ettirmesi durumunda bunların firarî sayılmasını isteyerek[34], bir nevi Edhem Bey'e arka çıktığını gösterse de, bu, iktidarda bulunan Damat Ferit Paşa Hükümetinin genel politikasına aykırıydı. Çünkü hükümet mümkün olduğu kadar İngiliz dostluğunu kazanarak, uygun şartlarda bir barış yapılması politikasını benimsemekteydi[35]. Kuşkusuz bunun da yolu İngiliz isteklerini harfiyen yerine getirmekten geçiyordu. Nitekim ilerleyen günlerde Dahiliye Nezareti de bu genel hükümet politikasına dönmüş ve o yönde direktif vermiş olsa gerektir ki, Edhem Bey içinde Müslümanların da bulunduğu 28 mahkûmu serbest bırakmak zorunda kaldı[36]. Gelinen noktada İngilizler yerel hükümeti pasifize etme hedefine büyük ölçüde ulaşmışlar, İstanbul Hükümetinin de desteğiyle Edhem Bey'in mutasarrıflık güç ve iktidarını büyük ölçüde bertaraf etmişlerdi.

İngilizler yerel idareyi sindirmeye yönelik bu girişimleriyle eş zamanlı olarak ayrıca, bölgedeki Rumlarla irtibata geçme ve asayiş yarasını kaşıma teşebbüsü içerisindeydiler. Savaş yıllarında Rum asker kaçaklarının bölgede önemli asayiş sorunlarına sebebiyet verdiklerini bilen İngilizler, bunu tekrar diriltmek amacındaydılar. Buna karşılık Metropolit Germanos'un[37] başını çektiği Rumlar ise

---

[32] BOA. *DH. KMS.* 50-2/20 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 26 Mart 1335 (1919).

[33] BOA. *DH. KMS.* 50-2/20 Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne tezkire 9 Nisan 1335 (1919).

[34] BOA. *DH. KMS.* 50-2/20 Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre 9 Nisan 1335 (1919).

[35] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C: I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1998, s. 229-238.

[36] BOA. *DH. KMS.* 50-1/80 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 13 Nisan 1335 (1919).

[37] Samsun ve çevresinden sorumlu Germanos Karavangelis, 1900-1907 yılları arasında Kostaria (Kesriye) metropolitliği yaptı. Bölgedeki Yunan etkisinin artmasından çekinen Rus elçisinin ısrarı üzerine Osmanlı Hükümeti'nce Amasya Metroplitliğine atandı. Burada da rahat durmayan Germanos, nüfusu itibariyle Rumlardan teşekkül etmiş olan Kadıköy'de bir milis teşkilâtı kurdu. Yunanistan getirilen elli kadar Manlicher marka tüfeği bu milis teşkilâtına

bölgede bir Pontus devleti kurmak emelindeydiler. Dolayısıyla tarafların menfaatleri çakışıyor, eylem birlikteliği zorunlu hale geliyordu.

Esasında Samsun'daki Rumlar daha İngilizler gelmeden teşkilât-larını tamamlamışlar ve harekete hazır vaziyete gelmişlerdi. Pontus Cemiyeti, Meşrû Müdafaa Cemiyeti, Mukaddes Anadolu Rum Cemiyeti ve Rum Göçmenler Cemiyeti gibi teşekküller bölgede etkin bir örgütlenme ağı kurmuşlardı[38].

İngiliz Rum işbirliğinin ilk belirtisi işgalin hemen iki gün sonrasında kendini gösterdi. 11 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'ne bir yazı gönderen Metropolit Germanos, Yüzbaşı Salter ile söz birliği etmişçesine, yerel Osmanlı idaresinden ve eşraftan şikâyetçi oldu. Mutasarrıf Edhem Bey'in Türk köylüleri silahlandırarak Rum ahaliye saldırttığı iddiasında bulunan Germanos, bölgede ittihatçıların oldukça faal biçimde çalıştıklarını ve halkı örgütlediklerini dile getirmekte, Kavak ve çevresinde faaliyet gösteren Ekrem Bey'e özellikle dikkat çekmekteydi[39]. Germanos 20 Mart'ta ikinci bir yazı daha kaleme alarak, bu kez Sadaret'e başvurdu. Germanos bu yazısında da ittihatçıların halkı örgütlemesinden ve silahlandırmasından şikâyet etmekte, bölüğündeki askerlerle firar eden Teğmen Hamdi Bey'in dağlarda tahkimat yaptığını ve kısa bir süre sonra Ekrem Bey'le birleşerek, Rum halkını katledeceğini iddia etmekteydi[40]. Dikkat edilirse burada Germanos, Rum çetelerine karşı oluşan savunma refleksini ittihatçılıkla irtibatlan-dırarak, konuyu Hüriyet ve İtilaf-İttihat ve Terakki eksenli çekişmeye getirmekte, böylelikle Yüzbaşı Salter'in şikâyetlerinin haklılığını hükümet nezdinde kuvvetlendirmeye çalışmaktaydı.

Metropolit Germanos'un bu yazılarına karşılık, İstanbul Hükümeti Edhem Bey'den söz konusu iddialarla ilgili bir açıklama talep etti. Buna karşılık 1 Nisan 1919'da Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf çeken Edhem Bey, metropolitin iddialarının hiç birinin gerçeği yansıtmadığını ifade ederek, Ekrem Bey'in bir çeteci değil, aksine Samsun-Havza arasındaki postanın emniyetini sağlayan ve ara sıra eşkıya takibi yapan askerî birliklere kılavuzluk hizmeti veren güvenilir bir kişi olduğunu dile getirdi. Ekrem Bey'in savaş yıllarında bölgedeki Rum çetecilere karşı yürütülen mücadelede önemli hizmetleri dokunduğunu hatırlatan Mutasarrıf Edhem Bey, bu teşebbüsüyle

---

dağıtılarak, Pontus adına ilk silahlı gücü meydana getirdi. Germanos savaş yıllarında bölgedeki Rum çete ve eşkıyalık faaliyetlerini organize etti. Yerasimos, "Pontus Meselesi", s. 36.

[38] Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü, *Pontus Meselesi*, Ankara 1338, s. 41.; Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, Serander Yayınları, Trabzon 2001, s. 52-54.

[39] BOA. *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş (DH. EUM. AYŞ.)* 4/90 Samsun, Amasya ve Tevabii Metropoliti Germanost'tan Dahiliye Nezareti'ne 11 Mart 1335 (1919).

[40] BOA. *DH. EUM. AYŞ.* 4/90 Samsun, Amasya ve Tevabii Metropoliti Germanos'tan Sadaret Makamına 20 Mart 1335 (1919).

Germanos'un geçmişe dönük bir hesaplaşma arayışı içerisinde olduğuna dikkat çekti[41].

Samsun'da mahallî idareyi sindirme yolundaki İngiliz politikasına katkı mahiyetindeki bu ilk teşebbüs, taraflar arasında güven tesisine önemli katkı sağladı. İngilizler artık Rumlara daha fazla cesaret vermeye başladı. Nitekim bu cesaretle Rumlar, evlerine Yunan bayrakları asarak, 7 Nisan Yunan bağımsızlık gününü büyük bir "*şamatayla*" kutladılar[42]. Kutlamalar esnasında güvenlik tedbiri aldıran Mutasarrıf Edhem Bey ise, 8 Nisan'da İngiliz ve Fransız subayları tarafından sorgulandı[43].

Artık Rumlara tam anlamıyla güvenilebileceğini anlayan Yüzbaşı Salter, Nisan ayının ikinci haftasında Metropolit Germnanos ve yerel Rum eşrafla bir araya geldi. Yapılan görüşmeler neticesinde başında Germanos'un bulunacağı bir komite teşkil edildi. Ayrıca malî kaynak yaratmak, çete şefleriyle bağlantı kurmak ve koordinasyonu sağlamak üzere alt komiteler oluşturuldu. Yine aynı günlerde Germanos ve Zile Piskoposu Eftimos bölgedeki çete şefleriyle bir araya gelerek, örgütlenme çalışmalarının bir an önce tamamlanması ve eş zamanlı olarak harekete geçilmesi hususunda bir takım kararlar aldılar[44]. Bu toplantının birkaç gün sonrasında ise Metropolit Germanos Yunan Kızılhaç'ına ait "*Ioannina*" adlı gemiye binerek, Doğu Karadeniz sahili boyunca, Sohum'a kadar uzanan bir yolculuk yaptı[45].

Tüm bu çalışmalar devam ederken bir yandan da Kafkasya'dan, Rusya'nın güney sahillerinden ve Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinden Samsun'a sistemli ve organize bir şekilde Rum göçmen sevkıyatı yapılmaktaydı[46]. Metroplit yardımcısı Eftimos Zilos'un Kordos Komitesi ile birlikte organize ettiği bu çalışmalar neticesinde, Sohum'dan motorlara bindirilen pek çok göçmen gizlice Terme ve Çarşamba kıyılarına indirilmekte ve bölgeye iskân ettirilmekteydi[47]. Böylelikle hem bölgenin nüfus yapısı Rumlar lehine değiştirilmeye çalışılmakta, hem de çetelere yeni bir insan kaynağı yaratılmaktaydı[48].

---

[41] BOA. *DH. EUM. AYŞ.* 4/90 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 1 Nisan 1335 (1919).

[42] BOA. *DH. EUM. AYŞ.* 12/10 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 13 Nisan 1335 (1919).

[43] BOA. *DH. EUM. AYŞ.* 12/10 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 13 Nisan 1335 (1919).

[44] Yerasimos, "Pontus Meselesi", s. 44.

[45] Yerasimos, "Pontus Meselesi", s. 44.

[46] BOA. *DH. KMS.* 49-2/29 Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığına telgraf 15 Haziran 1335 (1919).; Yusuf Sarınay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 20-21.

[47] BOA. *DH. KMS.* 49-2/2 Canik Mutasarrıfı Edhem Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf 18 Mart 1335 (1919).; BOA. *DH. KMS.* 50-1/87 Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na telgraf 29 Nisan 1335 (1919).

[48] Cemil Öztürk, "Milli Mücadele'de Orta Karadeniz'de Pontusçuluk Hareketleri", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildirler 16-20 Mayıs 1994*, Samsun 1994, s. 134.; Esin

Görüldüğü üzere İngiliz işgali ile birlikte önce taraflar arasında güven tesis edilmiş, ardından ortak amaca hizmet edecek bir örgütlenmeye gidilmiş, dolayısıyla ilk iki aşama başarıyla tamamlanmıştı. Bir sonraki aşama ise, siyasî bir amaç etrafında Rum çetelerini Türklere karşı hareket geçirmek ve Türklerin de buna karşılık vermesini sağlayarak bölgede kaos ortamı yaratmaktı. Nitekim Yüzbaşı Salter'in yardımlarıyla kısa sürede silahlandırılan Rum çeteleri[49], bu amaç için Nisan 1919 başlarında geniş bir bölgede eş zamanlı olarak faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. 17 Nisan 1919'da Samsun'a uğradığı esnada bu Rum çete faaliyetlerini yakından görme fırsatı bulan Kâzım Karabekir, hatıralarında kırk elli kişilik Rum çetelerinin Samsun'u sürekli tehdit ettiklerini anlatmaktadır[50]. Bundan yaklaşık bir ay sonra müfettişlik görevi ile bölgeye gönderilen Mirliva Mustafa Kemal Paşa'nın 22 Mayıs 1919 tarihli raporu ise, Rum çete faaliyetlerinin boyutunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Mustafa Kemal Paşa söz konusu raporunda, İngilizlerin bilgisi dahilinde Metropolit Germanos'un yönettiği Rum çetelerinin siyasî bir amaç etrafında toplandıklarını belirtmekte, otuz üçü merkez livada, üçü Çarşamba Kazası'nda ve ikisi Bafra Kazası'nda olmak üzere toplam kırk çeteden bahsetmekteydi[51]. Mustafa Kemal Paşa 5 Haziran'da Havza'dan gönderdiği diğer bir raporda ise bunlara yenilerini ekler. Buna göre Amasya Sancağı dahilinde yirmi bir, Ladik, Erbaa ve Niksar arasında ise kuvvetli beş Rum çetesi vardı[52]. Sayılan bu Rum çetelerinin faaliyetleri kısa sürede öyle bir noktaya ulaşmıştı ki, Mayıs ayı sonlarında mutasarrıflık görevi ile Samsun'a gelen Hamid Bey'in ifadesiyle devletin gücü artık "*hükümet konağının ötesine geçmemekteydi*"[53]. Samsun Havza arasındaki yolun denetimini tümüyle ellerine geçiren Rum çeteleri ve günlük olarak ortalama kırk kişiyi soymaktaydılar[54]. Rum çeteleri Türk köylerine baskınlar yapmakta, korumasız durumda bulunan köylüleri katletmekte, evlerini yakmakta ve hayvanlarını çalmaktaydılar. Nisan-Haziran 1919 döneminde yoğunluk kazanan bu Rum çete faaliyetleriyle ilgili arşiv kayıtlarından 30'a yakın vak'a tespit edilmiş olup, bunların ayrıntıları aşağıdaki *Tablo 1*'de gösterilmiştir[55].

Dayı, "Karadeniz Sahillerine Rum, Ermeni Göçleri ve Onların Çete Faaliyetleri", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildirler 16-20 Mayıs 1994*, Samsun 1994, s. 15-33.

[49] Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, II. Cilt , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 836.

[50] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Yüce Yayınları, İstanbul 1990, s. 16.

[51] BOA. *BEO.* No: 343090 Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal'den Sadaret'e şifre 22 Mayıs 1335 (1919).

[52] "Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal'den Harbiye Nezareti'ne Şifre 5 Haziran 1335 (1919)", *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, S: 4 (Haziran 1953), s. 1.

[53] Halit Eken, "Mutasarrıf Hamid Bey'in Özel Notlarında 1919 Yılında Canik Sanacağındaki Siyasi Olmayan Asayiş Sorunları ve Çözüm Arayışları", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999 Bildiriler*, Samsun 2000, s. 125.

[54] *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, C: 3, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 665.

[55] BOA. *DH. EUM. AYŞ.* 5/70 Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire 20 Nisan 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 141/83 Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire 24 Haziran

Bütün bu öldürme, köy basma ve gasp eylemlerine karşılık kırsal bölgedeki Türkler, çaresizlik içerisinde yaslanabilecekleri bir güç aramaktaydılar. Ancak bu boşuna bir arayıştı. Çünkü en başta yerel Osmanlı idaresi İstanbul Hükümetinin de katkılarıyla İngilizler tarafından tümüyle pasifize edilmiş bir durumdaydı. Diğer taraftan terhis edilen jandarma neferlerinin yerine yenileri silah altına alınamadığı için jandarma sayısı oldukça azalmıştı[56]. Var olan jandarma birliklerinin başındaki zabitler ise yeterli silah ve mühimmata sahip olunmadığı gerekçesiyle Rum çetelerini takip hususunda çekingen davranmaktaydılar[57]. Yine ayrıca bölgede asayişi temin etmek üzere Mart 1919'da Batum'dan getirilen 15. Fırka[58], üç ay içerisinde meydana gelen 700 firar nedeniyle, eşkıya takibinde kendinden beklenen yetkinliği gösterememekteydi[59]. Dolayısıyla halk kendi başının çaresine bakmak durumundaydı. Nitekim bu zorunluluktan dolayı bir yandan sancak dahilindeki Türk çetelerinden yardım isteyen halk, diğer yandan fidye karşılığında Trabzon civarından çeteler getirterek, Rum çetelerine karşı kendini korumaya çalıştı[60].

Gelinen nokta İngilizlerin ve Rumların beklentileriyle birebir örtüşüyordu. Çünkü Türkler kendilerini koruma refleksiyle de olsa, çeteleri vasıtasıyla Rum eşkıyalarına karşılık veriyorlardı. Dolayısıyla mevcut çatışma durumu, "*bölgede asayiş problemi var, Rum unsuru Türkler tarafından katlediliyor*" şeklinde bir propagandaya dönüştürülebilir ve nihayetinde mütarekenin 7. maddesine dayanılarak, fiilî işgal durumu resmîyete dönüştürülebilirdi. İşte Mustafa Kemal Paşa Samsun'a geldiğinde

---

1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 8/6 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 12 Mayıs 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 9/54 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 24.5 1335 (1919).; *DH. EUM. EYŞ.* 9/11 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 21 Mayıs 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 10/49 Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire 29 Mayıs 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 8/92 Sivas Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne telgraf 6 Nisan 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 7/101 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 10 Mayıs 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 7/60 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 7 Mayıs 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 4/10 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf 8 Nisan 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 4/101 Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire 13 Nisan 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 14/99 Sivas Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne telgraf 8 Temmuz 1335 (1919).; *DH. EUM. AYŞ.* 14/115 Sivas Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkire 9 Temmuz 1335 (1919).; *DH. KMS.* 51-1/37 Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na şifre 16 Nisan 1335 (1919).

[56] Zaten 1919 yılı başlarında Osmanlı ordusunun mütareke konuş ve kuruluşuna göre bütün Osmanlı topraklarındaki toplam jandarma kuvveti mevcudu 9.000'di. *Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi...*, s. 176.

[57] BOA. *DH. KMS.* 53-2/74 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne şifre 12 Haziran 1335 (1919).

[58] *Türk İstiklal Harbi I*, s. 173.; Nuri Yazıcı, *Milli Mücadelede (Canik Sancağı'nda) Pontusçu Faaliyetler*, Ankara 1989, s. 88.

[59] "Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal'den Harbiye Nezareti'ne şifre 4.6.1335 (1919)", *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, S: 4 (Haziran 1953).

[60] BOA. *BEO.* No: 343090 Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal'den Sadaret'e şifre 12 Haziran 1335 (1919).

böyle bir manzarayla karşılaştı. İngilizleri şüphelendirmeden, oldukça dikkatli hareket etmek, Rum çetelerinden kaynaklanan asayiş sorununa bir çözüm bulmak gerekiyordu. Bunun bilinciyle hareket geçen Mustafa Kemal Paşa, mutasarrıflık görevine Hamid Bey'in atanmasını sağlamakla işe başladı[61]. Ardından halk ve eşrafla bir araya gelerek dikkatli olunması ve teyakkuzda bulunulması yolunda uyarılarda bulundu[62]. Onların "*maneviyatını*" yükseltmeğe çalışarak[63], millî teşkilâtlar kurulması için çalışmalar yapılmasını istedi[64]. Mustafa Kemal Paşa halkı mücadele anlamında bilinçlendirmeye çalışırken, aynı zamanda bölgede düzenli bir jandarma teşkilatının tekrar kurulması için de bazı girişimlerde bulundu. 24 Mayıs 1919'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne gönderdiği şifrede, bölgedeki jandarma ve nizamiye kuvvetlerini takviye etmek üzere birkaç bin kişinin silâhaltına alınması gerektiğini ifade etti[65]. Yine aynı tarihli bir yazıda, çete takiplerine katılanların, casusluk teşkilatında bulunanların ve hatta çarpışmalarda yararlılık gösterenlerin ödüllendirilmesi gereğine dikkat çekerek, bunun için daha önce Samsun'a gönderilen 100 liralık tahsisatın ihtiyacı karşılamadığını ve bu yüzden müfettişlik tahsisatı olarak verilen 1.000 liranın 300 lirasını bu iş için mutasarrıflığa bıraktığını bildirdi[66]. Anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Kemal Paşa Samsun'da kaldığı süre içerisinde bir yandan halka mücadele azmi aşılarken, diğer yandan bölgede jandarma ve nizamiye birliklerinin düzenlenmesi için gerekli maddî altyapının temellerini atmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan ayrılmasından sonra Rum çetelerine karşı sivil ve askerî direnişi örgütleme işi bazı askerî ve sivil idareciler tarafından devam ettirildi. Nitekim bu hususta 3. Kolordu Kumandanı olarak Mustafa Kemal Paşa ile Samsun'a gelen Refet Bey'in önemli hizmetleri görüldü. Mütareke hükümlerine göre Diyarbakır bölgesinden toplanan ve İstanbul'a gönderilmek üzere Samsun'a getirilen silahlara el koyan Refet Bey, gerek bunların ve gerekse askerî depolardaki silahların kendini savunabilecek durumdaki halka dağıtımını sağladı[67]. Refet Bey ayrıca, Rum çeteleri ile mücadele etmek, köylüleri bu hususta bilinçlendirmek, örgütlemek ve silahlandırmak amacıyla Kocadağ ve Bafra taraflarına subaylar

[61] Halit Eken, *Millî Mücadelede Vali (Kapancızade) Hamid Bey*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995, s. 58-61.
[62] Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk-Söylev*, s. 840.
[63] Nurettin Peker, *1918-1923 İstiklâl Savaşının Vesika ve Resimleri*, Gün Basımevi, İstanbul 1955, s. 38.
[64] Yazıcı, *Milli Mücadelede…*, s. 63.
[65] "Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal'den Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne şifre 25.5.1335 (1919)", *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, S: 4 (Haziran 1953).
[66] Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken...*, s. 83-84.; Erdal Aydoğan, "Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Bölgesinde Jandarma Birlikleri Oluşturma Faaliyetleri", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu 20-22 Mayıs 1999 Bildiriler*, Samsun 2000, s. 22.
[67] Yazıcı, *Milli Mücadelede…*, s. 67.

gönderdi[68]. Refet Bey bu çalışmalarıyla bir anlamda bölgedeki "*sivil direnişin*" yeşermesini sağladı.

Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle mutasarrıflık görevine atanan Hamid Bey de, 29 Mayıs 1919'da göreve başladıktan sonra asayişin sağlanması yolunda önemli çalışmalarda bulundu[69]. Bazı kazalarda kaymakamlıkların münhal olduğunu, tüm sancak dahilinde yeterli jandarma neferi ve zabiti bulunmadığını tespit eden Hamid Bey, ihtiyat zabitlerinden liyakatli kimseleri kaymakam ve jandarma zabiti olarak görevlendirmekle işe başladı. Ardından 15. Fırka Kumandanı Yarbay İsmail Hakkı Bey'le irtibata geçen Hamid Bey, köy bekçi teşkilatının kuruluş çalışmalarının kısa sürede tamamlanarak, işlerlik kazanmasını sağladı[70]. Tüm bu hazırlıkların ardından sancak dahilinde büyük bir kararlılıkla Rum çetelerinin takibine başlandı. Hamid Bey takip hareketleriyle eş zamanlı olarak, kaza ve köylere kadar giderek, Türk çete reisleriyle görüşmeler yaptı, onları teslim olmaya ve jandarma birliklerine katılmaya davet etti[71]. Nitekim bu davet önemli oranda karşılık buldu ve Haziran 1919 ortalarına gelindiğinde Bafra ve çevresindeki Türk çetelerinin çoğu dağdan inerek[72], jandarma birliklerine katıldılar. Bütün bu alınan tedbirler neticesinde, Temmuz 1919 başı itibariyle bölgedeki Rum çetelerinin etkinliği kırıldı ve asayiş büyük oranda temin edildi[73].

Rum çetelerinin dağıtılması ve asayişin sağlanması, İngilizlerin Samsun'a dair plânlarının tümüyle suya düşmesi anlamına geliyordu. Dolayısıyla telaşa kapılan İngilizler, bölgede oluşan Türk mukavemet gücüne gözdağı vermek amacıyla, 1.150 kadar Hint askerini Temmuz 1919 başlarında Samsun'a çıkardılar[74]. Bu birliğin Anadolu içlerine yapılacak bir harekâtin öncüsü olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa, 15. Fırka Kumandanı Yarbay İsmail Hakkı Bey'e verdiği emirle, Kavak civarında bir savunma hattı oluşturulmasını sağladı. Direnişle karşılaşacaklarını anlayan İngilizler, böylelikle iç bölgelere yönelik harekât planlarından tümüyle vazgeçtiler [75].

---

[68] Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C: VIII, İstanbul 1972, s. 2588.

[69] Halit Eken, "Samsun'da Asayişin Sağlanması Yolunda Mutasarrıf Hamid Bey'in Aldığı Tedbirler", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildiriler 16-20 Mayıs 1994*, Samsun 1994, s. 33-36.

[70] BOA. *DH. KMS.* 53-2/74 Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne şifre 12 Haziran 1335 (1919).

[71] BOA. *DH.KMS.* 53-2/74 Mutasarrıf Hamid Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf 9 Ağustos 1335 (1335).

[72] BOA. *DH. KMS.* 53-2/74 Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mustafa Kemal'den Harbiye Nezareti'ne şifre 11 Haziran 1335 (1919).

[73] Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1973, s. 51-53 (Colonel Ian Smith'in 13 Temmuz 1919 tarihli raporu).

[74] BOA. *DH. KMS.* 54-1/12 Sivas Valisi Reşid Bey'den ve Canik Mutasarrıfı Hamid Bey'den Dahiliye Nezaretine telgraf 7 Tem.1335 (1919).; Yazıcı, *Milli Mücadelede*, s. 13.

[75] Miralay Mehmet Arif Bey, *Anadolu İnkılâbı Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, Yayına Hazırlayan: Bülent Demirbaş, Arba Yayınları, İstanbul 1987, s. 29.

Bu arada Haziran 1919 ortalarında Yüzbaşı Hurst'ın Kavak civarında bir Türk çetesi tarafından "*ayakkabılarına varıncaya kadar*" [76] soyulmasıyla gururlarının kırıldığını düşünen İstanbul'daki İngiliz İşgal Komutanlığı, Temmuz 1919 başlarında Hust'ın yerine Yüzbaşı Perring'i askerî temsilci olarak Samsun'a gönderdi[77]. Dolayısıyla Perring'in başlıca görevi kırılan İngiliz gururunu tamir etmekti. Bu amaçla hareket geçen Yüzbaşı Perring mutasarrıflığa giderek, bölgedeki kuva-yı milliyenin başı olduğunu düşündüğü bazı kimseleri tutuklatmak ve İstanbul'a sevk ettirmek istedi. Perring'in ilk hedefi ise eski Samsun Mebusu Osman Bey'di. Perring'le görüşen Hamid Bey, Osman Bey'in zannedildiği kadar tehlikeli bir kişi olmadığını anlatarak, üstü kapalı bir biçimde söz konusu tutuklamayı gerçekleştirmeyeceğini ifade etti. Görüşmeden bir sonuç alamayan Yüzbaşı Perring birkaç gün sonra Hamid Bey'in Samsun'da olmadığı bir sırada, bu kez mutasarrıf vekiline baskı yaparak, 30 Temmuz 1919 tarihi itibariyle Osman Bey'in tutuklanmasını ve polis nezaretinde İstanbul'a doğru yola çıkarılmasını sağladı[78]. 31 Temmuz'da fırtına dolayısıyla vapurun Sinop'a sığınmasını fırsat bilen Osman Bey, hastalığını bahane ederek karaya çıktı ve Mutasarrıf Mazhar Bey'e sığındı[79]. Mazhar Bey tarafından saklanan Osman Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan gelen direktif üzerine, Sivas'a doğru yola çıkarıldı[80]. Dolayısıyla Hurst'ın soyulması olayına karşılık misilleme niteliğindeki bu İngiliz teşebbüsü sonuçsuz kaldı.

Osman Bey'in İstanbul'a sevkini sağlayamayan Yüzbaşı Perring, Ağustos 1919 başında mutasarrıflığa tekrar müracaatla Dava Vekili Emin Bey'in de içinde bulunduğu altı kişinin tutuklanmasını ve İstanbul'a gönderilmesini talep etti[81]. Yüzbaşı Perring bu seferki talebinde oldukça ısrarcıydı ve gerekirse bu iş için İngiliz askerlerini dahi kullanabileceğini ifade etmekteydi. Bu tehdide karşılık herhangi bir çekingenlik ifadesi göstermeyen Hamid Bey, İngilizlerin asker kullanmak gibi bir yetkisinin olmadığını, buna teşebbüs edildiği takdirde "*milletin haklı olarak mukavemet*" göstereceğini belirterek, baskı ile iş yapmayacağını anlatmaya çalıştı. Tehdidinin işe yaramadığını gören Yüzbaşı Perring, İstanbul Hükümeti nezdinde bir takım girişimlerde bulunduysa

[76] BOA. *DH. KMS.* Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mirliva Mustafa Kemal'den Harbiye Nezareti'ne şifre 12 Haziran 1335 (1919).; Yerasimos, "Pontus Meselesi", s. 46.
[77] Eken, *Millî Mücadelede…*, s. 108.
[78] BOA. *DH. EUM. AYŞ.* 17/65 Samsun Mebus-ı Sabıkı Osman Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf 31.7.1335 (1919).; Eken, *Milli Mücadelede…*, s. 109.
[79] BOA. *DH. KMS.* 50-2/39 Sinop Mutasarrıfı Mazhar Bey'den Dahiliye Nezareti'ne şifre 2Ağustos 1335 (1919).
[80] Peker, *1918-1923 İstiklâl Savaşının…*, s. 50.; Aydoğan, "Milli Mücadele Döneminde…, s. 310.
[81] BOA. *DH. KMS.* 50-2/42 Canik Mutasarrıf Vekili İsmail Hakkı Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf 2 Ağustos 1335 (1919).

da, istediği tutuklamayı gerçekleştiremedi ve kısa bir süre sonra da talebinden vazgeçti[82].

Netice itibariyle Ağustos 1919 sonları itibariyle artık İngilizlerin bölgede kalmasını gerektirecek uygun bir ortam kalmamıştı. Mustafa Kemal Paşa ve onunu ardından Refet ve Hamid beylerin almış olduğu tedbirler sayesinde Rum çeteleri sindirilmiş ve asayiş büyük oranda temin edilmişti. Dolayısıyla mütarekenin 7. maddesini işletmek için ortaya sürülebilecek asayişsizlik bahanesi ortadan kalkmıştı. Samsun'un ikinci bir İzmir olması artık pek mümkün görünmüyordu. Diğer taraftan Yüzbaşı Perring'in İngiliz gururunu kurtarmaya yönelik bir takım girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanınca, artık bölgeden çekilmek bir zorunluluk halini aldı. Eylül ayı sonlarında çekilme hazırlıklarını tamamlayan İngilizler, geriye bir telsiz istasyonu ve birkaç personel bırakarak, 4 Ekim 1919'da Samsun'u boşalttılar.

Tablo 1.

Tarih	***Olay***	***Yer***
4 Nisan 1919	*Rumeli muhacirlerinden Bayram'ın katli*	*Hacılık (Kavak)*
4 Nisan 1919	*Yanioğlu çetesi tarafından 12 sığırın gaspı*	*Karapeyker (Kavak)*
6 Nisan 1919	*Rum eşkıyasıyla çatışan Osmanlı askerî birliğinden bir binbaşı, bir yüzbaşı ve 25 neferin öldürülmesi*	*Vezirköprü*
11 Nisan 1919	*Bir Rum çetelesinin Yörmükler(?) köyünü basması*	*Samsun*
13 Nisan 1919	*On kişilik Rum çetesinin bir Türk köyünü basması*	*Bafra*
13 Nisan 1919	*Küpecik Köyünün Rum eşkıyası tarafından basılması*	*Ladik*
13 Nisan 1919	*Samsun Bafra yolunda bir arabanın soyulması*	*Bafra*
13 Nisan 1919	*Alaçam'dan Bafra'ya gelen bir Türk'ün katli*	*Bafra*
13 Nisan 1919	*Dereler'de Mustafa adlı bir kişinin katli*	*Samsun*
13 Nisan 1919	*Çarşamba Samsun yolunda bir erkek iki kadının dağa kaldırılması*	*Çarşamba*
13 Nisan 1919	*20 sığırın gaspı*	*Samsun*
13 Nisan 1919	*30'u aşkın bir Rum çetesinin iki kadını öldürmesi ve 55 hayvanı gaspı*	*Lâdik*
20 Nisan 1919	*7 ve 10 kişilik iki Rum çetesinin iki Türk köyünü basması*	*Bafra*
20 Nisan 1919	*Çiftlik Karakoluna baskın*	*Samsun*
20 Nisan 1919	*10 kişilik Rum çetesinin bir evi basarak ev sahibi ve karısını öldürmesi*	*Bafra*
23 Nisan 1919	*Kirazoğlu Hüseyin'in evinin yakılması*	*Göğlük (Çarşamba)*
26 Nisan 1919	*Çift sürmekte olan Bilal Çavuş ve oğlunun katli*	*Çoğuryük(?) (Kavak)*

[82] BOA. *DH. KMS.* 50-2/42 Hamid Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf 24 Ağustos 1335 (1919).; Eken, *Milli Mücadeled.*, s. 113-118.

7 Mayıs 1919	*Çoruh Karyeli Sarı Kostantin'in 80 kişilik bir çeteyle köy basma girişimi*	*Samsun*
7 Mayıs 1919	*50 kişilik bir çetenin köy basması ve 30 koyunu gaspı*	*Eminli (Bafra)*
17 Mayıs 1919	*30 kişilik bir çetenin karakola ateş açması*	*Karakavak ve Canikli (Samsun)*
18 Mayıs 1919	*Kani Köyünü basan Rum çetesinin 20 çift öküz, 30 inek, 12 camuz, 5 kısrak, 5 koyun ve 15 keçiyi gaspı*	*Samsun*
19 Mayıs 1919	*50 kişilik bir Rum çetesinin karakolu basması*	*Kurupelit (Samsun)*
Mayıs 1919 sonları	*50 kadar bir Rum çetesinin karakol basma girişimi*	*Kurupîr (Samsun)*
Mayıs 1919 sonları	*50 kadar bir Rum çetesinin Gül Köy'ünü basması ve köylülerin hayvanlarını gaspı*	*Samsun*
Haziran1919 başları	*13 kişilik Rum çetesinin arabacıları soyması ve öldürmesi*	*Turukhanı*
10 Haziran 1919	*Merzifon Samsun yolunda iki arabanın soyulması*	*Havza*
24 Haziran 1919	*Sürek karyeli Ali'nin öldürülmesi ve Çolakoğlu Mehmed'in yaralanması*	*Samsun*
24 Haziran 1919	*Samsun Kavak arası arabacıların soyulması ve öldürülmesi*	*Kavak*
24 Haziran 1919	*Beş kişilik bir Rum çetesinin Boyalı karyeli Ahmet'in hayvanlarını gaspı*	*Bafra*

RUSLARIN SAMSUN'U BOMBARDIMANI (1915)

*Osman KÖSE**

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile Karadeniz sahilindeki Osmanlı kentleri Rus Harp gemilerinin bombardımanlarına hedef olmaya başladı. Rus filosunun mayınlama ve kıyı bombardımanlarıyla hedefi, Karadeniz'deki Osmanlı ticaretini ve bu sırada Trabzon üzerinden III. Orduya yapılan askeri nakliyatı durdurmaktı. Bunun için de bazen tek gemi ve bazen de filo halinde hareket etmişlerdir. Mayınlama ve bombalama hareketlerinin hedefi Türk donanmasının çıkışına engel olmak, Karadeniz sahilinde kömür nakliyatını sekteye uğratmak ve Kafkas cephesinin ikmalini aksatmak amacıyla Trabzon, Akçaabat, Samsun (Canik) ve Zonguldak limanlarını tahrip etmekti[1]. Rus topçularının şehir merkezleri ve limanlara yönelik bombardımanda bulunmasının sebebi, Müslüman halkın kuvve-i maneviyesini zaafa uğratmak, pontusçu faaliyetler içerisine giren Rumları moralize etmek, halk için iktisâdi ehemmiyet arz eden iş yerleri, mühimmat ve gaz depolarını imha etmek ve Trabzon'a yönelik askeri ve sivil nakliyatın gerçekleştirildiği deniz ile kara ulaşımını birbirine bağlayan iskeleleri tahrip etmekti. Bu nedenle Osmanlı hükümeti, savaşın başlamasıyla beraber muhtemel Rus saldırılarına karşı gerekli tedbirlerin alınması için Karadeniz sahilindeki valilik ve mutasarrıflıkları uyarmaya başladı[2].

Karadeniz'deki deniz gücü Rusların lehine bulunuyordu. Osmanlıların üç muharebe gemisi, bir muharebe kruvazörü, üç kruvazör, iki torpido kruvazörü, sekiz muhrip, 10 torpidopot, 17 gambot, 17 motorgambot ve 20'ye yakın yardımcı gemisi bulunmaktaydı[3]. Pasifik ve Batlık denizinde de üssü bulunan Rusların ise, altı muharebe gemisi, 26 muhrip, torpidobot ve onbir denizaltı gemisi ile bir çok yardımcı gemisi vardı. Rusların başlıca üssü Sivastopol'da bulunmakta, Odesa, Novorosiski, Batum, Poti, Kerç ve Oçakof üsleri de ikinci derecede gelmekte idi[4].

Rus filosu 1914 Kasım ayından itibaren Karadeniz'de ağırlığını arttırmaya ve özellikle de Trabzon üzerinde baskı uygulamaya başladı[5]. Rus torpidoları Karadeniz kıyılarına yaklaşarak Osmanlı devletinin iç durumunu ve askeri hazırlıkları hakkında

* *Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.*

[1] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII. Ankara 1976, s. 86.

[2] *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (BOA, DH, ŞFR).* 46/53, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Canik mutasarrıflığına tel 29 Şevval 1332 (20 Eylül 1914).

[3] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi***,** VIII, s.27.

[4] *I.Dünya Harbinde Türk Harbi***,** VIII, s. 38; Y. H. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi***,** III/II, 1991, s. 37.

[5] Rus filosu 6 Kasım 1914'te Kozlu ve Zonguldak iskele ve ocaklarını üç saat süreyle bombardıman ederek aynı gün İstanbul'dan Karadeniz'e hareket eden iki uçak, erzak ve mühimmat yüklü Bahriahmer, Bezmiâlem ve Mithat Paşa gemilerini batırmışlardır. Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi***,** II, İstanbul 1990, s.126.

bilgi alabilmek için balıkçıları ve çocukları da esir alıyorlardı[6]. Rusların amacı, Trabzon üzerinden III. Orduya silah ve mühimmat gitmesini engellemeye yönelikse de, zor şartlar altında da olsa bu sevkiyat gerçekleştirilmeye çalışıldı[7]. Karadeniz'de nakliyatın sürekli tehdit altında bulunması karşısında bu iş, Trabzon-Samsun arasında sivil motorlarla yapılıyordu. Personeli gönüllü olan bu tekneler, seferlerini ancak 10–12 günde tamamlayabiliyorlardı. Harbiye Nezareti bu gemilerin reislerini, harp madalyası ve para, diğer personeli de yalnız para ile ödüllendirmekteydi[8].

Rus harp gemileri 1915 yılı başlarından itibaren de Karadeniz kıyıları ve özellikle Hopa'dan Şile'ye kadar hemen bütün iskeleleri bombardıman ederek buralardaki deniz araçlarını batırdılar[9]. Karadeniz kıyısında Rus bombardımanlarına hedef olan kıyı yerleşim birimlerinden biri olan Samsun, deniz ile kara ulaşımının kesiştiği önemli bir liman şehriydi. Savaşın başlamasıyla ticareti felce uğrayan Samsun, 1915 yılı içinde Rus harp gemileri tarafından çeşitli defalar saldırıya maruz kaldı.

Rus harp gemileri aralıklarla devam eden bombardımanlarında, Samsun şehir merkezindeki önemli noktalardan başka Terme, Çarşamba, Ünye ve Fatsa kazalarını ve bu yerleşim birimlerinin limanlarında ve açıklarında demirli ve seyir halindeki yük gemilerini de hedef seçmişlerdir. Bu çalışmamızın amacı, bombardımana maruz kalan yerleşim birimlerindeki Belediye mühendisleri, Liman daireleri, Muhasebe daireleri ve Ticaret odaları tarafında düzenlenen hasar tespit defterlerine göre hasarların maliyetini ve miktarını orijinal belgelere istinaden ortaya koymaktır.

1. Samsun ve Kazalarının Bombardımanı

1.1. Samsun

Rus harp gemileri 18 Kasım 1914'te Akçaabat ve Trabzon'dan sonra Samsun önlerine de mayın dökmüşler, fakat bunlar daha sonra temizlenmiştir. Ruslar, 1915 yılında Karadeniz'de daha sık görünmeye başladılar. Rus gemileri tarafından bu yıl içinde bombardımana maruz kalan önemli stratejik yerlerden birisi de Samsun'dur. Besim Darkot, Samsun'un 1915 yılı içinde ilk defa Temmuz ayında bombalandığını söylemekteyse de[10], Canik mutasarrıflığı tarafından bombardımanlar sonucu tutulan Hasar Tespit Raporuna göre ilk bombardımanın 10 Haziran olduğu anlaşılmaktadır. Rus harp gemileri tarafından düzenlenen bu bombardımanda Samsun şehri merkezindeki çeşitli noktalar ve liman ile açıklarında seyir halinde olan küçük ve orta

---

[6] *BAO. DH. ŞFR*. 49/141, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Kastamonu ve Trabzon vilayetleriyle Bolu, İzmit ve Canik mutasarrıflığına tel. 10 Rebî'u'l-evvel 1333 (26 Ocak 1915).

[7] Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s. 2.

[8] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi,* VIII, s. 138.

[9] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, VIII, s. 146.

[10] Darkot'a göre Samsun, Temmuz ve Ağustos aylarında olmak üzere dört kez bombalanmıştır. Besim Darkot, "Samsun" İA, X, İstanbul 1988, s. 146.

büyüklükteki ticaret gemileri hedef olarak seçilmiştir. Belediye mühendisinin 17–21 Haziran 1915'teki kayıtlarına göre, Samsun Rüsumat Dairesi en çok zarara uğrayan devlet kuruluşunun başında gelmektedir. Rüsumat Dairesine bağlı bir bina, bir gümrük ambarı, bir kulübe ve gazhane deposu tamamen tahrip edilmiştir. Buralardaki hasar 18350 kuruş 50 para olarak tespit edilmiştir. Bombardımanlardan Reji şirketine bağlı şimendifer iskelesi de isabet alan noktalar arasındadır. Buradaki toplam hasar ise 3316 kuruştur[11].

10 Haziran bombardımanında isabet alan noktalardan birisi de Kılıçdede mahallesindeki sivil ahalinin ikâmet ettiği meskenlerdir. Mahalle sakinlerinden Seyyid Battal Efendi, Telgraf memurluğundan mütekait Mustafa Efendi, Komiser muavini Seyyid Efendi, Gazanfer zevcesi Rüştiye hanım ve Kayanın oğlu Mustafa'nın evleri bombardımanda isabet alarak bir kısmı kısmen ve bir kısmı da tamamen tahrip edilmiştir. Evlerden birisi de Rum Yanko Dimitri'ye aittir. Yani bombardımanda Türklerin yanında Rumlarda etkilenmiştir. Evlerin bazıları oturulamaz hale gelirken, hasarın oranı hanelerin bombardıman öncesi durumuna göre değişmektedir. Kılıçdede mahallesinde tahrip edilen evlerin toplam tahmini hasar bedeli 6358 kuruş 80 para olarak tespit edilmiştir[12]. Rüsûmat dairesi ve Reji İdaresinin hasarı da dikkate alındığında toplam maddi hasarın kıymeti 28025 kuruş 30 para civarındadır.

Rus harp gemilerinin bombardıman esnasındaki diğer hedefi Samsun-Trabzon arasında gıda maddesi ve muhtelif ticari amaçlı yük taşıyan küçük tonajlı gemiler olmuştur[13]. Motor, sandal, filika, kotra ve çapar gibi deniz nakliyatı yapan bu ulaşım araçları 1–6 tonluk kapasiteye sahiptiler[14]. Samsun limanının çeşitli noktalarında demirli bulunmalarına rağmen, gemi sahiplerinin çoğu yük almak için beklemekteydiler. Rus harp filosunun Karadeniz'de dehşet saçtığı bir ortamda Görele, Ordu, Tirebolu, Rize, Büyük Liman ve Varna gibi dış limanlardan gelen gemi sahipleri Samsun-Trabzon arasında bu tehlikeli nakliyatı gerçekleştirmekteydiler. Tahrip edilen gemilerdeki hasar, taşınan yüke ve geminin çeşidine göre farklılık göstermekteydi. Bunların kimisi batarken bir kısmı sadece yara almış bir halde bulunuyordu[15].

Bu ulaşım araçları, demirli bulundukları Samsun şimendifer iskelesi, Gümrük iskelesi, Gazhane iskelesi, Gazhane civarı, Gümrük civarı ve Kumcağız önünde tahrip

---

[11] BOA. **D***âhiliye Nezareti İrade-i Umumiye Katoloğu (DH. İ.UM.)* E/37–74–1, Hasar tespit defteri 8 Haziran 1331 (21 Temmuz 1915)

[12] *BOA. DH. İ.UM***.** E/37–74–1, Hasar tespit defteri 8 Haziran 1331 (21 Haz. 1915)

[13] *BOA. DH. ŞFR***.** *50*/167, Dâhiliye Nezareti'nden Canik mutasarrıflığına tel. 17 Rebî'u'l-âhır 1333 (4 Mart 1915).

[14] Sandal: Kısa boylu genişçe kayık. Filika: Güvertesiz ufak gemi. Çapar: Takadan büyük kayık. Kotra: Küçük gemi. Karadeniz'de bunlardan başka motor, gulet ve çırnık gibi küçük tonajlı gemiler de nakliye yapmaktaydılar. Bunlar bazı kaynaklarda her ne kadar kayık olarak nitelendirse de, taşıdıkları yük miktarları dikkate alınırsa bunları gemi olarak nitelemek daha doğru olsa gerekir.

[15] *BOA. DH. İ.UM***.** E/37–74–2, Hasar tespit defteri. 27 Haz. 1331 (10 Tem. 1915).

edildiler. Bombardıman esnasında Kumcağız önünde iki, Şimendifer ve gümrük iskelesinde sekizer ve Gazhane iskelesinde altı tane muhtelif cinste gemi tahrip edildi. Tahrip edilen 24 gemiden sekiz tanesi Samsun dışından yük almak için gelen ve Şimendifer iskelesi önünde demirli bulunan gemilerdi. Tahribatın büyük kısmı ise Samsun limanına ait gemilerdeydi. Samsun Liman Dairesi'nin 10 Temmuz 1915 yılı kayıtlarına göre toplam hasar, 79263 kuruş 30 para olarak tespit edildi. Samsun limanına dışarıdan gelen ve iki tanesi Kumcağız önünde ve altı tanesi Şimendifer iskelesinde demirli bulunan gemilerin yüklü olması sebebiyle hasarları daha çok olmuştur. Toplam sekiz tane olan bu gemilerdeki maddi hasar, 46832 kuruştur. Samsunlu gemicilere ait diğer gemilerdeki hasarın az olması, içerisinde yük olmamasından kaynaklanmaktadır[16].

Bombardıman sırasında azda olsa insan zayiatı olmuştur. İnsan zayiatı Samsun dışından gelen gemilerde olmuştur. Dışarıdan gelen gemilerde yükün yanında Rusların önünden kaçan ve Trabzon üzerinden gelen göçmenlerde bulunmaktaydı. Hatta 1915 Şubat ayından şehrin bombardımanını müteakip Trabzonlu kadın ve çocuklar da göç kervanına katılmışlar[17], kara ve deniz yoluyla Samsun'a ve oradan da iç kesimlere doğru akın etmeye başlamışlardı. İşte Acara mültecilerinden Balcıoğlu Murad, Şakir ve Şaban aileleriyle Bombardıman esnasında Şimendifer iskelesinde demirli Trebolulu Emiroğlu Niyazi bin Halil'in Kotrasında bulunmaktaydılar. Bombardımanda Murad, Şakir, iki kadın ve dört ile 12 yaşlarında iki kız çocuğu şarapnel parçalarıyla öldüler. Yaralı olarak hastaneye kaldırılan Hasan ismindeki bir çocuğun da ölmesiyle yedi kişi Şimendifer iskelesinin bombardımanında can vermiştir. Yine, şehir merkezinin bombardımanı sırasında atılan mermilerden bir tanesi Kara Samsun sırtına isabet etmiştir. Burada da Erzurumlu 14 yaşındaki Hamdi bin Abdullah, Kibar reisin yeğeni 14 yaşındaki Yusuf, Ayşe kadının oğlu 14 yaşındaki Reha ve Bayburtlu Kürt Mehmet'in sekiz yaşındaki oğlu Mustafa ölmüştür. Rus gemileri, Kumcağız önünde ise Göreleli Tavacızade Hüseyin Efendi'nin sandalını tahrip ettikten sonra, Hüseyin bin Mustafa isimli gemiciyi esir almışlardır. Çocuklar ve kadınların telef olması bombardımanda en çok sivillerin zarar gördüğünü ortaya koymaktadır[18].

Rus harp gemilerinin 10 Haziran bombardımanından sonraki saldırıları çok daha kapsamlı olmuştur. Temmuz ayındaki bu saldırıda hedef olarak, Belediyeye ait

---

[16] *BOA. DH. İ.UM***.** E/37–74–2-3, Hasar tespit defteri 27 Haz. 1331 (10 Tem. 1915).

[17] Nedim İpek, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu-Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu,* Samsun 1994, s.61; Bu şekilde Samsun'a gelen göçmenlerin sayısı 1916 yılında 80 bin civarındaydı. Bunların 18 bini Samsun'da 18 bini merkez kazası mülhakatında, 4 bini Bafra'da, 18 bini Çarşamba'da, 1600'ü Terme'de, 7 bini Terme mülhakatında, 18 bini Ünye'de ve 1500'ü Fatsa kazasındaydı. Azmi Süslü*, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı***,** Ankara 1990, s.127.

[18] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–4, Hasar tespit defteri. 27 Haz. 1331 (10 Tem. 1915).

iskeleler, Hançerli mahallesi, Rum mahallesi, Ermeni mahallesi, Buğday pazarı ve liman civarında demirli yük gemileri seçilmiştir.

Belediye mühendisinin 9 Ağustos 1915 tarihli hasar tespit raporuna göre, şehir merkezine olan saldırıda en çok zararı belediye görmüş bulunuyordu. Çünkü bombardımandaki amaç, denizyolu ile karayolunu birbirine bağlayan yük ve yolcu iskelelerini tahrip etmekti. Bu maksatla Belediyeye ait Sazlık mevkiinde bulunan Gazhane iskelesi ve Gazhane deposu, Hançerli mahallesinde bulunan Belediye yük iskelesi, Dakik iskelesi, yolcu iskelesi ve zahire iskelesi, Rüsumat dairesine ait bir ahşap bina ve Rum mahallesinde Hükümet konağına ait bir kargir bina zarar gören devlet kuruluşlarıydı. Toplam zayiat 125728 kuruştur. En çok tahribat ise Gazhane iskelesi ile Belediye yük İskelesinde bulunuyordu[19].

Saldırıdan en çok zarar gören yerlerden birisi de Rum mahallesiydi. Çünkü burada ticaretle uğraşan zengin Rumların işyerleri, evleri veya depoları bulunuyordu. Burada Frenk kilisesi civarında ikamet eden Andavaloğlu Radpel'e ait bir mağaza, Eczacı Todoraki Efendi'ye ait ecza deposu ve üç Rum'a ait kargir bina tahrip edildi. Rum mahallesindeki toplam zayiat 59633 kuruştur. Buradaki zayiatın çok olması hedeflerin bir kısmının ticari niteliğinden kaynaklanmaktadır. Ermeni mahallesinde ise üç Ermeni'ye ait kargir bina hasar görmüştür. Bunların hasarı ise 1048 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bombardımanda Macaroğlu Nikolaki tarafından Rum mektebine vakfedilen Buğday pazarında bir kargir binaysa hasar görenler arasındadır. Yine Kale mahallesinde birisi Türk olmak üzere iki ve Hançerli mahallesinde bir Rum'a ait kargir bina tahrip edilmiştir. Sazlık'ta Hacı Hafız Ali Efendi'ye ait bir beton fabrikası ve Derbent'te Lazzâde Mustafa Efendi'ye ait Gazhane de bombar-dımana hedef olan binalar arasındadır. Şehrin muhtelif mahallelerine yapılan saldırıda genelde Rumlar ve Ermeniler zarar görmüş bulunuyordu. Zarar görenler, ticaretle uğraşmaları veya birden fazla evi olmalarıyla göze çarpı-yordu. Çünkü ticaretle uğraşan Rum ve Ermenilerden başka, Dr. Hristodoris ve Dr. Kasapyan gibi hali vakti yerinde olanlar da dikkat çekmekteydi. Böylece şehir merkezin de ki hasarın toplamı 200575 kuruşu buluyordu[20].

Deniz ulaşımını sağlayan küçük tonajlı gemiler, Derbent, Gazhane iskelesi, liman önü ve açıkları, Karaboğaz, Sacağıl boğazı ve Çekik mahallerinde Rus bombardımanına maruz kaldılar. Muhasebe Dairesi'nin 24 Ağustos 1915 tarihli kayıtlarına göre 43 adet küçük tonajlı gemi hasara uğramış bulunuyordu. Bu gemilerin bir tanesi motor, 28 tanesi Kotra, 5 tanesi Sandal ve 9 tanesi de Çapar türü gemilerden oluşuyordu. Bombardıman esnasında gemilerin 4 tanesi Derbent, 4 tanesi Gazhane iskelesi, 5 tanesi Karaboğaz, 19 tanesi Sacağıl boğazı, 8 tanesi Çekik mahalli ve 3 tanesi de liman önünde bulunuyordu. Gemilerin tamamı yüklüydü ve her birinde

[19] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–5, Hasar tespit defteri. 27 Temmuz 1331 (9 Ağ. 1915).
[20] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–6, Hasar tespit defteri. 27 Temmuz 1331 (9 Ağ. 1915).

1 ile 28 ton arasında yük bulunuyordu. Hasara uğrayanların 19 tanesi Samsunlu gemicilere ait bulunuyordu. Diğerleri ise Trabzon, Varna, Giresun, Sinop, Gerze ve Tirebolulu gemicilere aitken, Sacağıl boğazında hasara uğrayan 18 geminin sahipleri meçhul bulunuyordu. Gemilerdeki toplam maddi hasar 335268 kuruş olarak tespit edildi. Bu zayiatın 155848 kuruşu Samsunlu gemicilere aitti[21].

Gemilerin bombardımanda can kaybı fazla olmadı. Yalnız Karaboğaz'da saldırıya uğrayan Nuh oğlu İlyas'ın Sandalında bulunan 3 tayfa, Derbent'te de Tirebolulu Küçük Ömer oğlu Mehmed Reis'in sandalından bir tayfa ve Şakir Reis'in sandalından da gemi reisiyle sayısı belirsiz tayfa ölenler arasında bulunuyordu. Samsun içlerine yapılan saldırıda ise can kaybı olmadı. Fakat Samsun şehir merkezine atılan bombalardan bazı tüccarların malları telef oldu. Ticaret Odası'nın 28–29 Temmuz ve 1 Ağustos tarihli kayıtlarına göre Molla Hamdizâde Hasan Tahsin Efendi'ye ait 18502 kuruş 20 para değerinde 17 çuval arpa, Aldıkaçtızâde Mustafa Efendi'ye ait 9052 kuruş 35 para değerinde 45 çuval un ve Hayrizâde Şevki Efendi'ye ait 66340 kuruş 30 para değerinde 69 çuval un, 48 çuval mısır, 17 çuval bulgur, 137 çuval tuz ve 10 çuval şeker zayi oldu[22].

Böylece Rusların bu seferki Samsun bombardımanında insan zayiatının yanı sıra toplam 649.747 kuruş 85 para değerinde maddi hasar meydana gelmiş oldu. Karadeniz'de Osmanlı ticaret gemilerinin Rus filosu tarafından saldırıya uğraması ve bunun sonucu olarak Samsun ile Trabzon arasında ulaşımın aksaması üzerine iaşesi büyük ölçüde Canik limanından gemilerin getireceği erzaka bağlı olan Trabzon'da birkaç günlük erzak gecikmesi fiyatların anormal yükselmesine sebep oluyordu. Bu şekilde yük taşıyan 20–25 orta tonajlı gemi her gün Trabzon limanına gelmekteydi[23]. Fakat bütün tehlikelere rağmen Trabzon'un işgaline kadar Samsun-Trabzon limanları arasında yük taşıma işlemleri devam etti. Askeri erzak, malzeme ve mühimmatları ise sayıları 330'u bulan orta tonajlı askeri gemiler taşımaktaydı[24]. Ruslar, 1916 yılında da Trabzon ile beraber Samsun limanını da topa tutarak, buradaki tekneleri tahrip ettiler[25]. Yine Samsun'a Romen yardımcı kruvazörleri de 29 Mayıs 1917'de 7 mermi atarak şehir üzerinde uçak uçurdular[26].

---

[21] *BOA. DH. İ.UM***.** E/37–74–7–8, Hasar tespit defteri. 11 Ağ. 1331 (23 Ağ. 1915).
[22] *BOA. DH. İ.UM***.** E/37–74–9, Hasar tespit defteri. 19 Temmuz 1931 (1 Ağ. 1915).
[23] *BOA. DH. İ.UM***.** 82/1(1–20)-1, Trabzon valisi Cemal Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne tel. 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915).
[24] *BOA. DH. ŞFR***.** 52/261, Muhaberat-ı Umumiye Dairesi'nden Trabzon ve Canik mutasarrıflığına tel. 23 Şevval 1333 (4 Eylül 1915).
[25] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi***,** VIII, s.331.
[26] Ruslar Temmuz ortasında Sinop önlerinde iki yelkenliyi ele geçirerek 22 tanesini de tahrip ettiler. 23 Ağustos'ta da uçak gemileri Ordu kasabasını bombaladılar. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi***,** VIII, s.364.

1.2. Çarşamba

Rus harp gemileri, Samsun'un Temmuz ayında ikinci defa bombardımanında Çarşamba kazası önlerinde demirli veya seyir halinde bulunan erzak yükü taşıyan küçük tonajlı gemileri de vurdular. Toplam 18 tane muhtelif cinsteki gemi bombardımana maruz kaldı. Bunların sekiz tanesi Kotra ve 10 tanesi Çırnık türü gemilerdi. Gemilerin büyük kısmı Trabzon ve Rize tarafına mısır götürüyor, bir kısmı da muhtelif ticari mallar taşıyordu. Hasara uğrayan gemilerin yedi tanesi Çarşamba, iki tanesi Samsun, dört tanesi Sürmene, bir tanesi Ordu, bir tanesi Giresun, iki tanesi Rize ve bir tanesi de Oflu gemicilere ait bulunuyordu. Rus harp gemileri Karadenizli gemicilere ait bu gemilerin dört tanesini Guraba mevkii, bir tanesini Fener, üç tanesini Sacağıl Körfezi, bir tanesini Karabahçe, dört tanesini Çarşamba boğazı, dört tanesi Çatlı ve bir tanesini Ünye açıklarında tahrip ettiler. Hasara uğrayan gemiler ve zayi olan malların maddi değeri Çarşamba Muhasebe Müdürlüğü'nün 25 Ağustos 1915 tarihli tespit raporuna göre 164340 kuruş tutarında bulunuyordu[27].

Çarşamba önlerindeki Rus saldırısında Çaltı üzerinde saldırıya uğrayan Hacı Kadir Ağazade biraderlerin gemisinden bir tayfa Ruslar tarafından esir alındı. Bombardımanda can kaybı olmadı[28].

1.3. Terme

1915 yılı Temmuz ayındaki ikinci saldırıda Terme önlerinde bulunan küçük tonajlı gemiler de Rus bombardımanına maruz kaldılar. Terme limanında iki, Kargalı mevkiinde bir, Sancaklı mevkiinde sekiz, Çatlı mevkiinde bir, Çobanbağı mevkiinde bir ve Kend boğazında iki tane olmak üzere toplam 15 tane muhtelif türdeki küçük tonajlı gemi hasar gördü. Gemilerin tamamı yiyecek ve eşya yüklüydü ve iki ile 28 ton arasında değişen tonajlara sahip bulunuyordu. Bunların üç tanesi sandal, dokuz tanesi kotra, bir tanesi çapar ve bir tanesi de çırnık türü gemiydi. Hasara uğrayan gemilerden bir tanesi Termeli ve diğer 14 tanesi de Karadeniz kıyılarındaki muhtelif yerleşim birimlerinde ikamet eden gemicilere ait bulunuyordu. Terme Muhasebe Müdürlüğü'nün 8 Ağustos 1915 tarihli hasar tespit raporuna göre insan zayiatının bulunmadığı gemilerdeki toplam zayiat 347200 kuruş olarak tespit edildi[29].

1.4. Ünye

Rus harp gemileri 10 Haziran 1915'te Samsun'u bombalamaya gelirken, Ünye açıklarında bulunan yük gemilerinde saldırdılar. Ünye liman dairesinin 23 Haziran 1915 tarihli hasar tespit raporuna göre, altı tane yüklü gemi bombardımana maruz kalmış bulunuyordu. Saldırıya uğrayan gemilerin dört tanesi sandal iki tanesi de Kotra

[27] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–11, Hasar tespit defteri. 12 Ağ. 1331 (25 Ağ. 1915).
[28] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–12, Hasar tespit defteri. 12 Ağ. 1331 (25 Ağ. 1915).
[29] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–9–10, Hasar tespit defteri. 26 Tem. 1331 (8 Ağ. 1915).

türü gemiydi. Bunların tamamı Ünyeli gemicilere aitti. Gemilere yönelik yapılan bombardımanda insan kaybı olmazken, hasarın maliyeti toplam 33860 kuruş değerinde tespit edildi. Ünye şehir merkezine ise herhangi bir saldırı olmadı[30].

Ruslar, yük gemilerine yönelik bu saldırıdan sonra Temmuz ayında Ünye'yi daha kapsamlı olarak bombardımana tuttular. Bu defa, Ünye açıklarındaki deniz hedeflerinden başka şehir merkezini de topa tuttular. Şehir merkezinde Belediye Caddesi ile Köprübaşı Caddesi bombardımandan isabet alan noktalardı. Fakat bombardıman hafif zayiatlarla atlatıldı ve insan kaybı olmadı. Belediye caddesinde dört tane mağaza ve iki dükkân duvarı yıkılırken, Köprübaşı caddesinde de bir ev ve bir tane de mağaza hafif bir şekilde hasara uğradı. Yine belediyeye ait yük iskelesi de hasara uğrayan yerler arasındaydı. Saldırıya uğrayan dokuz hedeften iki tanesi Ünyeli Rumlara ait mağazalardı. Belediyenin 26 Temmuz tarihli raporuna göre şehir merkezindeki hasarın toplamı 6700 kuruş değerindeydi[31].

Şehir merkezinin bombardımanı günü, Ruslar en büyük zayiatı Ünye açıklarında çeşitli noktalarda seyir halinde veya beklemekte olan yük gemilerine saldırarak yaptılar. Toplam 29 gemi bombardımana maruz kaldı. Bunlardan 22 tanesi karada çekili bir vaziyette dururken, dört tanesi sahilde demirli, bir tanesi Ceviz deresi, bir tanesi Polathane ve bir tanesi de Akçakale'de saldırıya uğradı. Karada çekili olan gemilerin yüklü olmaması maddi hasarın fazla olmasını engelledi. Yük gemilerinden 22 tanesi Ünyeli gemicilere ait bulunuyordu. Hasar gören gemilerin üç tanesi sandal, sekiz tanesi kotra, bir tanesi çırnık, 14 tanesi çapar, iki tanesi motor ve bir tanesi filika türü gemiydi. Bombalanan gemilerin üç tanesi ise Ünyeli Rum gemicilere aitti. Liman dairesinin 8 Ekim tarihli tespitine göre, gemilerdeki toplam hasarın kıymeti 54840 kuruş olarak tespit edildi. Bombardımanda insan kaybı olmadı[32].

1.5. Fatsa

Samsun'a bağlı kazalardan Fatsa da çeşitli defalar Rus bombardımanına maruz kaldı. Rus gemileri Samsun'un 10 Haziran 1915'teki bombardımanından önce Fatsa açıklarında seyreden ve yük taşıyan küçük tonajlı gemileri bombaladılar. Bombardımana maruz kalan üç gemi mısır yüklü bulunuyordu. Bunlardan bir tanesi Medreseönü iskelesi, bir tanesi Gicirmik burnu ve bir tanesi de Polathane limanında tahribata uğradı. Gemilerin bir tanesi Fatsa, diğerleri Rize ve Giresunlu denizcilere ait bulunuyordu. Saldırı esnasında can kaybı olmadı. Fatsa Liman Dairesi'nin 27 Mayıs 1915 yılı raporuna göre toplam maddi hasar 4200 kuruş olarak tespit edildi[33].

---

[30] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–4, Hasar tespit defteri. 10 Haz. 1331 (23 Haz. 1915).
[31] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–12, Hasar tespit defteri. 25 Tem. 1331 (7 Ağ. 1915).
[32] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–13, Hasar tespit defteri. 25 Tem. 1331 (7 Ağ. 1915).
[33] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–4, Hasar tespit defteri. 24 Mayıs 1331 (6 Haz. 1915).

Fatsa kazasına ikinci Rus saldırısı, 1 Ağustos 1915 yılında oldu. Ruslar, Fatsa ile birlikte Samsun'a kadar bütün yerleşim birimlerini ve rast geldikleri yük gemilerini bombaladı. Rus gemileri bununla da kalmayıp Fatsa şehir merkezine de saldırdılar. Ünye caddesinde bulunan Mekteb-i ibtidai ve Mekteb-i Rüştiye, Rus toplarının hedefleri oldu. Ruslar asker ve sivil hedef farkı gözetmeksizin acımasızca önlerine gelen her yeri bombalıyorlardı. Mekteplere yapılan saldırıda, sadece 55000 kuruş değerinde maddi hasar meydana geldi. Mekteplerde okuyan talebelerin tatilde bulunması büyük sayıda can kaybının olmasını engellemiştir. Bundan başka, Fatsa limanı ve Sülükgölü önündeki gemiler de Rus harp gemilerine hedef oldular. Toplam yedi küçük tonajlı gemi tahribata uğradı. Beş tanesi Fatsalı denizcilere ait olan bu gemilerin dört tanesi çapar, bir tanesi sandal ve bir tanesi de gulet türü gemiydi. Limanda bulunan yüklü iki geminin batırılması maddi hasarı yükseltmişti. Toplam maddi hasar 162340 kuruş değerindeydi[34].

Birinci Dünya savaşının başlamasından sonra Ruslar, Trabzon'a kadar olan yerleri almak için yoğun bir mücadele içerisine girmiş bulunuyorlardı. Nitekim Trabzon'un 18 Nisan 1916'dan sonra Rusların eline geçmesi, Karadeniz kıyısındaki Türk şehirlerini büyük tehlike altına sokmuş ve kıyı egemenliği Rusların eline geçmiştir[35]. İşte Ruslar Trabzon'daki üstünlüklerini pekiştirmek ve kıyıdaki Türk kentlerine gözdağı vermek için gemilerle yoğun top atışları yapıyordu. Yine Fatsa kazası 1915 yılı bombardımanlarından sonra 2 Haziran, 2 Temmuz 1916 ve 6 Ocak 1917'de de Rus saldırılarına hedef oldu. Rus gemileri Büyükağız, Yasun ve Görekçi mevkilerindeki toplam yedi büyük tonajlı kayığa saldırdılar. Gemilerin tamamı fındık yüklü bulunuyordu. Fındıklar bölgedeki tüccarlara ait olmakla beraber satılmak üzere Samsun ve İstanbul'a götürülüyordu. Saldırılarda kayıklarda bulunan 13 ton civarındaki iç fındık tamamen imha edildi. Bu nedenle gemi sahiplerinden ziyade tüccarların zararı daha çok bulunuyordu. Tedkîk-i Hasar Komisyonu raporuna göre, gemilerin zararı 51600 kuruş olarak tespit edilirken, imha edilen fındıkların değeri de 137608 kuruş olarak belirlendi. Saldırıda can kaybı olmazken üç geminin toplam 15 kişilik mürettebatı Ruslar tarafından esir edildi[36].

2. Hasarın Devletçe Tazmini

İtilaf devletlerinin boğazı geçmek için Çanakkale'ye dayandığı bir sırada gerçekleşen Samsun ve kazalarının bombardımanı, Osmanlı devletini derinden sarsmaya başlamıştı. Rusların savaşın başlaması ile beraber Karadeniz'de tehdit faaliyetlerinde bulunması, Osmanlı devleti açısından bazı önemli sonuçlar doğurmuştur. Sarıkamış mağlubiyetinin sebebi, Karadeniz'de Rusların tehditleri

[34] *BOA. DH. İ.UM***.** E/37–74–16, Hasar tespit defteri. 28 Ağ. 1331 (10 Eylül 1915).
[35] Yusuf Hikmet Buyur, *Türk İnkılâbı Tarihi***,** III, s.64.
[36] *BOA. DH. İ.UM***.** E/37–74–17, Hasar tespit defteri. 26 Haz. 1331 (26 Haz. 1917).

sonucu nakliyatın serbest bir şekilde temin edilememesine bağlanmıştır[37]. Müttefiklerin Çanakkale'de Türklere karşı bir cephe açmak ve Osmanlı İmparatorluğunu aralarında paylaşmak fikri de Sarıkamış savaşından sonra oluşmuştur[38].

Denizde ulaşımın sekteye uğraması, Samsun- Trabzon arasında ihtiyaç maddelerinin ve hatta askeri sevkiyatın engellenmesine sebep olacaktı. Giresun ve Trabzon'a, Samsun kazalarından mısır; Merzifon, Tokat, Amasya ve Çorum'dan hububat ve İstanbul'dan değişik giyim ve gıda maddeleri nakliyatı yapılmaktaydı. Karadeniz'deki Rus tehditleri sonucu bu nakliyat zaman zaman aksayınca Giresun ve Trabzon'da açlık tehlikesi ve iaşe kıtlığı baş göstermiştir[39]. Yine, özellikle Trabzon'un işgalinden sonra Ruslar fırsat bulduklarında orta ve doğu Karadeniz kıyılarında faaliyet gösteren Rum çetelerine yardımcı olmuşlardır[40]. Hatta bu maksatla zaman zaman karaya asker bile çıkarmışlardır[41].

Rusların Karadeniz'deki tehditlerinin 1914,1915 yılı boyu devam etmesi ve hatta Trabzon'un işgalinden sonra deniz hâkimiyetinin tamamen onların eline geçmesi üzerine Osmanlı devleti, kıyıdaki şehirlere yönelik Rus saldırılarını önceden öğrenebilmek ve tedbir almak amacıyla Kıyı Gözetleme Faaliyetlerine (tarassut) ağırlık vermişlerdi[42].

Devletin, savaş giderleri yüzünden hasara uğrayanlara kâfi miktarda ve hemen yardım yapmasının imkânı yoktu. Buna rağmen, zararları telafi etmek için her bombardıman akabinde hasar tespit defterleri tutulmaya başlandı. Hasar tespit Komisyonları tarafından tutulan defterlere göre, Samsun ve kazalarında 1915 yılında vukû bulan bombardıman sonucu deniz ve karadaki toplam hasarın maddi değeri 1.562.538 kuruş olarak tespit edilmişti. 1916 yılı Fatsa bombardımanı ile bu hasarın toplamı 1.751.346 kuruş tutarındaydı. Bombardımandan hasar görenlerin zararlarının telafisi için konu Meclis-i Vükelâ'da müzakere edildi. Bu sırada Çanakkale civarındaki

---

[37] Bu yenilginin bir sebebi de Ulukışla-Erzurum arasında düzenli bir şekilde kamyon nakliyatının temin edilmemesine bulunmaktaydı. Ali İhsan Sabis*, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi***,** II, s.319.

[38] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, Ankara 1996, s.423.

[39] Bu konuda "Birinci Dünya Savaşında Canik'in İaşe Durumu (1917–1918)" konulu bir çalışmamız Belleten Dergisi'nde yayınlanmak üzeredir; Savaş sırasında iaşe darlığının olmasının bir sebebi de eli silah tutanların askere çağrılması sebebiyle ziraat alanlarının ekiminin yarı yarıya azalmasıdır. 1915 yılında buğday ekim sahasında 4 milyon dönüm ve mahsulde de %30 gerileme olmuş ve bütün memlekette iktisadi darlık baş göstermeye başlamıştı. Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi,* Ankara 1994, s.34.

[40] *Pontus Meselesi,* (Hazırlayan: Yılmaz Kurt), Ankara 1995, s.65.

[41] *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi,* VIII, s.332.

[42] Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşında Kıyı Gözetleme Faaliyetleri",*Akademik Açı,* s.III, (Samsun 1997/1), s. 62.

yerleşim birimleri ve yük gemilerinin de aynı akıbete uğradığı dikkate alınarak, tespit edilen toplam zararın %45'inin hasara uğrayanlara ödenmesine karar verildi[43].

Osmanlı devleti, hasara uğrayanların zararlarını tazmin etmek için böyle bir karar almasına rağmen, savaş ortamında bu meblağın ödenmesi hemen mümkün olmadı. Daha sonra 1917 yılına kadar olan muhtelif zararlarda hesaplanarak 6 Eylül 1917'de Canik mutasarrıflığı emrine, toplam zararların %45'i tutarında olan 2.524.532 kuruşluk meblağın gönderilmesine karar verildi[44]. Söz konusu bu para mağdurlara ancak 1918 yılında ödenebildi[45].

Sonuç

Birinci Dünya savaşının çıkması ile ekonomik yönden zor şartlar altına giren Osmanlı kentlerinden birisi de Samsun'dur. Ekonomik yönden sıkıntılı bir döneme girmesine rağmen Samsun, askeri ve ekonomik açıdan Trabzon ile irtibatı sağlayan önemli bir liman şehri konumundadır. Bu nedenle savaşın başlaması ile Karadeniz'deki bu ulaşımı sekteye uğratmak ve Trabzon üzerinden doğu cephesine Osmanlı devletinin yaptığı yardımların önünü kesmek için, Rus harp gemilerinin hedeflerinden bir tanesi deniz ulaşım vasıtalarını ve bunların yük aldığı Samsun limanını ve şehrini vurmak olmuştur. Bu maksatla Ruslar 1915, 1916 ve 1917 yıllarında çeşitli aralıklarla Samsun ve kazaları ile açıklarındaki Osmanlı tebaasına ait gemileri vurmuşlardır. Rus bombardımanları sonucu, maddi hasarın yanı sıra insan kayıpları da olmuştur. Fakat Osmanlı devleti geçte olsa savaşın doğal sonucu olarak vuku bulan Samsun ve çevresi bombardımanlarından hasar görenlerin zararlarının yarısını telafi etmiştir.

Tablolar

Tablo 1. *28 Mayıs 1915'teki Samsun şehri bombardımanında isabet alan nokta*

Hasar Sahibi	***Nevi***	***Miktar (kuruş/para)***
Samsun Rüsumat Dairesi	*Daire*	*5555*
	Gümrük Ambarı	*3521.30*
	Bir adet kulübe	*2900.20*
" "	*Gazhane deposu*	*1121*
" "	*Gazhane iskelesi*	*5253*
Reji Ceneral Şirketi	*Şimendifer İskelesi*	*3316*
Kaya'nın oğlu Mustafa	*Kılıçdede Mah. (ev)*	*3566*

[43] *BOA. DH. İ.UM.* E/37–74–19; E/39(57),Canik mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne tahrirat. 13 Şubat 1332 (26 Şubat 1916).
[44] *BOA. DH. İ.UM.* 20.1.43–2, Nazır Talat Paşa'dan Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya tahrirat. 19 Şubat 1334 (19 Şubat 1918)
[45] *BOA. DH. İ.UM.* 20–1/43–3, Samsun mutasarrıflığından Dâhiliye Nezareti'ne tel. 21 Şubat 1334 (21 Şubat 1918).

Gazanfer zevcesi Rüştiye	*“ “*	*1333*
Komiser Muavini Said Ef.	*“ “*	*93.30*
Hacı Yanko Dimitri Pars	*“ “*	*1284.30*
Telgrafçı Emekli Mustafa	*“ “*	*82.20*
	TOPLAM	*28025.30*

Tablo 2. *28 Mayıs 1915'te Samsun limanının bombalanması sonucu tespit edilen hasar.*

Sahibi	***Mevkii***	***Nevi***	***Miktar (krş)***
Sams. Hamdi Reis	*Şimendifer iskelesi*	*4 tonluk Motor*	*1499.30*
“ Aleksandr	*“*	*“*	*9234*
Ordulu Çavuşoğlu Mehmed Ali Reis	*“*	*4 tonluk Kotra*	*1500*
Rizeli Mehmed bin İdris	*“*	*“*	*3000*
Trebolulu Eminoğlu Niyazi bin Halil	*“*	*“*	*2000*
Büyüklimanlı Ali bin Emrullah	*“*	*2 tonluk Kotra*	*2500*
Varnalı Hazinedaroğlu Hüseyin	*“*	*3 tonlukKotra*	*4104*
Büyüklimanlı Emrullah bin Temel	*“*	*2 tonluk Kotra*	*2500*
Samsunlu Hacı Ahmed Efendi	*Gümrük isk.i*	*4 tonluk Çapar*	*1700*
“	*“*	*“*	*2000*
“	*“*	*1 tonluk Filike*	*600*
“ Edhem Reis	*“*	*4 tonluk Çapar*	*3000*
“	*“*	*“*	*1000*
“ Hacı Molla Dursun Efendi	*“*	*“*	*600*
“ Kürd Hüseyin Reis	*“*	*1 tonluk Filike*	*800*
“ Hamsilioğlu Aziz	*“*	*“*	*500*
“ Bakkal Tufan şeriki Mustafa R.	*Gazhane isk.*	*4 tonluk Çapar*	*3000*
“ Kerim Reis	*“*	*“*	*3000*
“ Hacı Osman yetimleri ve M. Ali	*“*	*“*	*1000*
“ Hacı Osman yetimleri	*“*	*“*	*2000*
“	*“*	*“*	*1000*
“ Mehmed Ali Reis	*“*	*“*	*1500*
Göreleli Tavacızade Hüseyin Efendi	*Kumcağızönü*	*6 tonluk Sandal*	*18000*
Trebolulu Temel bin Ali	*“*	*“*	*13238*
	TOPLAM	*24*	*79275.30*

Tablo 3. *1915 Temmuzunda Samsun bombardımanında zarar gören resmi yerler*

Sahibi	***Mevkii***	***Nevi***	***Miktarı (krş)***
Belediye Dairesi	*Sazlık*	*Gazhane iskelesi*	*43555*
“	*“*	*Gazhane deposu*	*1500*
“	*Hançerli mahallesi*	*Yük iskelesi*	*38742*
“	*“*	*Rüsumat dairesi ahşap bina*	*12011*
“	*“*	*Dakik iskelesi*	*5233*

"	"	Yeni yolcu iskelesi	1580
"	"	Zahire iskelesi	6001
Hükümet Konağı	Rum mahallesi	Kargir bina	17106
	"	TOPLAM	125728

Tablo 4. *1915 Samsun bombardımanında zarar gören aileler*

Sahibi	**İkametgâhı**	**Mevkii**	**Nevi**	**Miktarı (krş.)**
Andavalıoğlu Radpel	Frek kilisesi civarı	Rum mah.	Mağaza	20621
Eczacı Todoraki Efendi	Rum mahallesi	"	Kargir depo	30659
Tumaoğlu Yanko Efendi	"	"	Ahşap ev	530
Dr. Boris Hristodoris	Hançerli mahallesi	"	Kargir bina	414
-	Rum mahallesi	"	Ahşap ev	7409
İkizyan	Ermeni mahallesi	Ermeni mah.	Kargir bina	100
Ohannes Köşenyan	"	"	Kargir bina	213
Dr. Kasapyan	"	"	Kargir bina	735
Alizade biradarler	Kale mahallesi	Kale mah.	Kargir bina	600
Madam Aleksandr Perli	"	"	Kargir bina	584
Macaroğlu Nikolaki	Rum mahallesi	Buğday pazarı	Kargir bina	823
Papasoğlu Andon Ağa	"	Hançerli mah.	Kargir bina	136
Hacı Hafız Ali Efendi	Hançerli mahallesi	Sazlık	Beton fabrikası	1223
Lazzade Mustafa Efendi	Samsun	Derbent	Gaz işhanı	10800
			TOPLAM	74847

Tablo 5. *1915 Temmuzu Samsun bombardımanında tahribata uğrayan küçük tonajlı gemiler*

Sahibi	**Mevkii**	**Nevi**	**Miktarı (krş)**
Hacı Molla Dursun Efendi	Derbent	23 tonluk motor	102600
Samsunlu İbrahimoğlu Mustafa	"	1 tonluk kotra	1200
Trebolulu K.ömeroğlu mehmed	"	9 tonluk sandal	25000
Ülgülü Şükrü Reis	"	5 tonluk sandal	15900
Polathaneli Tarakçıoğlu Aziz	Gazhane iskelesi	3 tonluk kotra	7000
" Bey Mehmetoğlu Tufan	"	2 "	4000
Puoğlu İsmail	"	"	2500
Varnalı Müezzinoğlu Şükrü	"	"	2500
Trabzonlu Tüfekçibaşıoğlu Mustafa	Limanönü	27 tonluk sandal	20520
Gerzeli Salihbabaoğlu Süleyman Reis	"	12 tonluk sandal	20000
Sinoplu Hasan Bey şeriki Yakup	"	8 "	14400
Polathaneli Muratoğlu Hüseyin	Karaboğaz	2 tonluk kotra	4000
Narcıoğlu Hacı Ali Mehmed	"	"	2500

Lazoğlu İlyas	*“*	*“*	*3000*
Saraçoğlu Salih bin Mehmed	*“*	*“*	*3500*
Hasan bin Yusuf	*“*	*“*	*2500*
Giresunlu Hacı Hüseyin Efendi	*Sacağıl boğazı*	*4 tonluk çapar*	*7000*
Sahepleri meçhul	*“*	*4 tonluk 18 çapar*	*90000*
Samsunlu Hacı Ali Reis	*Çekik mahallesi*	*4 tonluk çapar*	*344*
“ Kara Hasan Reis	*“*	*“*	*540*
“ Hacı Molla Hüseyin Efendi	*“*	*“*	*756*
“ Kibar Reis	*“*	*“*	*324*
“ Horozlu Recep Bey	*“*	*“*	*1620*
“ Karabekir Reis	*“*	*“*	*1080*
Hacı Molla Dursun Efendi	*“*	*“*	*2160*
Hasan Reis	*“*	*“*	*324*
	TOPLAM	*43*	*335268*

Tablo 6. *1915 Temmuzunda Rusların Çarşamba açıklarında bombaLâdikları nakliye gemileri*

Sahibi	***Mevkii***	***Nevi***	***Miktarı (Krş)***
Sürmeneli Koç Ali oğlu Hasan	*Gruba mevkii*	*2 tonluk kotra*	*4220*
“ Çonoğlu Hacı Ömer	*“*	*“*	*3240*
Ordulu Mustafa oğlu Rasim	*“*	*“*	*4860*
Rizeli Kalça Hasan Reis	*“*	*4 tonluk çernik*	*10800*
Sürmeneli Tolakoğlu Mustafa	*Fener*	*2 tonluk kotra*	*15120*
“ Kalyoncuoğullarından Hasan Ali Paşa	*Sacağıl Körfezi*	*“*	*4320*
Giresunlu Markosoğlu Todos	*“*	*4 “*	*16160*
Arhavili Süngülüoğlu Paşa	*“*	*“*	*17280*
Rizeli Musatafaoğlu Fevzi Mehmed	*Karabahçe*	*3 “*	*8640*
Çarşambalı Hacı Salih şeriki İslam	*Çerşanba boğazı*	*3 tonluk çernik*	*5500*
“ Kalfa Todor ve şeriki Şükrü	*“*	*“*	*4000*
Rizeli Ali Osman Reis	*“*	*4 tonluk çapar*	*22500*
Büyüklimanlı Hafız Yusuf	*“*	*10 “*	*18800*
Çarşambalı Hacı Kadir Ağazade biraderler	*Çatlı üzerinde*	*3 tonluk çernik*	*4500*
“	*“*	*3 “*	*6000*
“ Hasan Efendi ve Şükrü Mehmed	*“*	*“*	*5000*
“ Hacı Kadir Ağazade biraderler	*“*	*“*	*5400*
Oflu Rıdvan Reis	*“*	*4 “*	*8000*
	TOPLAM	*18*	*164340*

Tablo 7. *1915 Temmuzunda Terme açıklarında tahrip edilen gemiler*

Sahibi	***Mevkii***	***Nevi***	***Miktarı (Krş)***
Rizeli Nuri Ahmed ve Katilzade Emin	*Terme limanı*	*28 tonluk sandal*	*110160*
Sürmeneli Şişmanoğlu Şaban Reis	*“*	*10 “*	*154000*
Rizeli İsmail Yunus	*Kargalı mevkii*	*2 tonluk kotra*	*7980*
Polathaneli Mustafa oğlu Hüseyin	*Sancaklı mevkii*	*“*	*2160*
Sürmeneli Çehrelioğlu Ahmed Yakup	*“*	*“*	*5400*
Trebolulu Hacızade Said Efendi	*“*	*“*	*1080*
Sürmeneli İbrahimoğlu Abdullah	*“*	*“*	*5660*
Oflu Gülyazoğlu Şükrü	*“*	*“*	*4320*
Atinalı Hacı Ahmed	*“*	*“*	*4320*
Ülkülü Çalıkoğlu Ahmed Reis	*“*	*“*	*4160*
Termeli Şakir Efendi	*“*	*3 “*	*2160*
Rizeli Mustafa bin Hüseyin	*Çatlı mevkii*	*2 “*	*4320*
Ülgülü Hayrioğlu Mustafa	*Çobanbağı mevkii*	*5 “*	*18800*
Samsunlu Hurşid Rüştü	*Kend boğazı*	*4 tonluk çapar*	*5400*
Gerzeli Hüseyin Reis	*“*	*8 tonluk sandal*	*17280*
	TOPLAM	*15*	*347200*

Tablo 8. *1915 Temmuzunda Ünye şehir merkezinde oluşan tahribat*

Sahibi	***İkameti***	***Hasar Mevkii***	***Nevi***	***Miktarı(krş)***
Kethüdazade İsmail Efendi	*Samsun*	*Belediye cad.*	*Mağaza duvarı*	*200*
Hacı Mafiloğlu Hristo	*Ünye*	*“*	*Dükkân duvarı*	*600*
Cinisi Hacı Mehmed Ef.	*“*	*“*	*“*	*800*
Yağcı Yano ile Hacı Yano	*“*	*“*	*Mağaza duvarı*	*100*
Aramoğlu penapud	*“*	*“*	*“*	*300*
Ulemazade Hacı İsmail	*“*	*“*	*“*	*3000*
Ayrani Rıza Efendi	*“*	*Köprübaşı cad.*	*Hane*	*500*
Farkıloğlu Vasil	*Fatsa*	*“*	*Mağaza*	*200*
Belediye Dairesi	*Belediye*	*Deniz sahili*	*Yük iskelesi*	*1000*
			TOPLAM	*6700*

Tablo 9. *1915 Temmuzunda Ünye bombardımanı hasar*

Sahibi	***Mevkii***	***Nevi***	***Miktarı (Krş)***
Ünyeli Todoroğlu Todor. Penaput, Kirga	*Karada çekili*	*9 tonluk sandal*	*4000*
“ Şehdioğlu Ali Efendi	*“*	*1 tonluk kotra*	*5000*
“ Çoban Salih zevcesi Nokta Hanım	*“*	*3 tonluk kotra*	*700*
Fatsalı Osmanoğlu Şükrü	*“*	*5 tonluk sandal*	*8000*
Gerzeli Hüseyin	*“*	*2 tonluk kotra*	*600*
Oflu Mustafa bin Ahmed	*“*	*“*	*540*

Çarşambalı Hacı Kadirzadeler	*“*	*3 tonluk çernik*	*900*
Ünyeli Şevki mahdimi Yaşar	*“*	*1 tonluk kotra*	*450*
“ Arif Kadızade Raif şeriki İmamoğlu	*“*	*3 tonluk çapar*	*1500*
“ İlyasoğlu Ahmed zevcesi SeherH.	*“*	*2 “*	*500*
“ İslamoğlu Hamdi	*“*	*3 “*	*750*
“ Müezzinoğlu Ahmed	*“*	*“*	*700*
“ Kocabaş Mustafa	*“*	*“*	*1700*
“ Emir Reisoğlu Hayri	*“*	*“*	*300*
“ Han Hanzade Osman ve şeriki	*“*	*30 tonluk motor*	*4000*
“ Han Hanzade Osman	*“*	*20 “*	*3000*
“ Yorgi	*“*	*3 tonluk çapar*	*2000*
“ Emir Reisoğlu Hayri	*“*	*“*	*3000*
“ Hacı Abdullah ve şeriki	*“*	*15 “*	*4000*
Ordulu Musaoğlu Bekir	*“*	*2 tonluk kotra*	*1660*
Ünyeli İzzet	*“*	*1 tonluk filike*	*400*
“ Arslanoğlu Mustafa	*“*	*2 tonluk çapar*	*550*
Samsunlu Abdullah Hasan	*Sahilde demirli*	*1 tonluk kotra*	*750*
Ünyeli Arslanoğlu Hafız Osman	*“*	*3 tonluk çapar*	*600*
Samsunlu Rursun Reis	*“*	*4 “*	*2000*
Ülgülü Piroğlu Hüseyin bin Ahmed	*“*	*4 tonluk kotra*	*5400*
Ünyeli Enikçioğlu Süleyman Reis	*Cevizderesi*	*2 tonluk çapar*	*540*
“ Todoroğlu Penaput veled-i İstefan	*Polathane*	*12 tonluk sandal*	*4000*
“ Köseoğlu Velil ve şeriki Ömer	*Akçakale*	*3 tonluk çapar*	*6000*
	TOPLAM	*29*	*54840*

Tablo 10. *1915 Mayısında Ünye açıklarında tahrip edilen gemiler*

Sahibi	***İkameti***	***Nevi***	***Miktarı (Krş)***
Hava Kerimesi Simela	*Ünye*	*8 tonluk sandal*	*18360*
Todoroğlu Todor ve şürekası	*“*	*9 “*	*2000*
Andonoğlu Penaput ve şeriki Gürcü Nikolu	*“*	*10 “*	*2000*
Sağkiroğlu Aşavri	*“*	*4 tonluk kotra*	*4500*
Hafız Alioğlu Musa	*“*	*3 “*	*5000*
Ünyeli Pehlivan	*“*	*5 tonluk sandal*	*2000*
	TOPLAM	*6*	*33860*

Tablo 11. *1915 Mayısında Fatsa bombardımanı hasarı*

Sahibi	***Mevkii***	***Nevi***	***Miktar (krş)***
Rizeli Vartaloğlu Murat Reis	*Medreseönü iskelesi*	*Mısır yüklü kayık*	*4240*
Giresunlu Karamanoğlu Mustafa Şükrü	*Gircimik burnu*	*“*	*6700*
Fatsalı OsmanoğluŞükrü bin Yusuf	*Polathane limanı*	*“*	*3300*

Tablo 12. *19 Temmuz 1915'te Fatsa bombardımanı*

Sahibi	***Mevkii***	***Nevi***	***Miktar (Krş)***
Giresunlu Civaroğlu Nikola	*Sülükgölü önü*	*Çapar*	*2960*
Fatsalı İstefanoğlu Erakil validesi Hrişori	*"*	*"*	*6480*
" Hundinanoğlu Yanko	*"*	*"*	*4320*
Rizeli Bayezitoğlu Sait	*"*	*"*	*4960*
Rizeli Hacı Selimoğlu Hüseyin	*Liman*	*Sandal*	*54000*
" Vanlıoğlu Zikrullah	*"*	*"*	*86400*
Sürmeneli Bıçakzade Yusuf Efendi	*"*	*Çapar*	*3240*
	TOPLAM	*7*	*162360*

Tablo 13. *19 Temmuz 1915'te Fatsa şehir merkezi bombardımanı*

Sahibi	***Mevkii***	***Nevi***	***Miktar (Krş)***
Emlak-ı Hususiye-i Livadan	*Ünye Caddesi*	*Mekteb-i İbtidai*	*43200*
"	*"*	*Mekteb-i Rüştiye*	*10800*
		TOPLAM	*54000*

Tablo 14. *1916'da Fatsa bombardımanı hasarı*

Sahibi	***Mevkii***	***Yükü***	***Miktarı (Krş)***
Polathaneli Malkoçoğullarından Osman	*Yasun*	*-*	*3500*
Sürmeneli Baba Hasanoğlu Hüseyin Reis	*"*	*İç fındık*	*37645*
Rizeli Karamahmutoğlu Edhem Reis	*"*	*"*	*66964*
Rizeli Çavuşoğullarından Recep Reis	*"*	*"*	*6000*
Akçaabatlı Karaosmanoğlu Erbaş	*Çörekçi*	*"*	*49690*
Rizeli Sofuoğlu Ömer Reis	*Büyükağız*	*"*	*9000*
Şarlı nahiyesi Uzunoğullarından Ahmed Ağa	*Çörekçi*	*-*	*10000*
" Hacıoğullarından Abdi Reis	*"*	*-*	*6000*
		TOPLAM	*189208*

1883 (H.1299) CANİK (SAMSUN) HÜKÜMET KONAĞI YANGINI

*Selim ÖZCAN**

Giriş

Canik (Samsun), Orta Karadeniz kıyılarını Doğu ve Güney – Doğu Anadolu'ya bağlayan önemli bir iskele şehri konumundadır. 19. yüzyılın ortalarında idari bakımdan Trabzon eyaleti dahilindeki sancaklardan birisidir[1]. 1273 (1856-1857) yılı Devlet Salnamesi'nde Trabzon Eyaleti bünyesinde yazıldığı görülmektedir[2]. 1877 yılında ise müstakil mutasarrıflık olmuştur[3]. Nitekim 1294 (1876-1877) yılı Devlet Salnamesi'nde Canik (Samsun) Trabzon Vilayetinden ayrı müstakil bir mutasarrıflık olarak kaydedilmiştir[4]. Çalışmamızın konusu olan hükümet konağı yangını esnasında bu konumunu sürdürmektedir. Fakat 1892 yılında Canik Sancağı'nın yeniden Trabzon Vilayetine bağlandığı görülmektedir. Bu durum 1910 yılına kadar devam etmiştir[5].

Osmanlı Devletinde 19. yüzyıla gelinceye kadar idari birimlerim yöneticileri için inşa edilmiş veya bu amaçla tahsis edilmiş ayrı kamu binaları bulunmamaktadır. Atanan valiler, eyalet merkezlerinde kendilerine ayrılan veya kendileri için kiralanan konaklarda oturmuşlardır[6]. Valilerin yaşadığı, kapı halkının bir kısmının barındığı bu konaklar, aynı zamanda devlet işlerini yürüttükleri yerler olmuştur.

19. yüzyıla gelindiğinde bu durum değişikliğe uğramıştır. Tanzimat'ın ilanıyla başlayan yeniden yapılanma sürecinde ayrı kamu binaları inşa edilmeye başlanmıştır. Başlangıçta hemen binalar inşa edilemediğinden mevcut binalar kullanılmış, hizmet için bazı büyük konaklar ise kiralanmıştır.

Tanzimat'la birlikte modern şehir düzenlemeleri bağlamında bir hükümet meydanı oluşturulmuştur. Bu meydanlar, eğer uygunsa şehrin eski dokusu içinde var olan meydanın düzenlenmesi şeklinde oluşturulmuş veya amaca hizmet eden büyük bir meydan oluşturabilmek için eski şehir dokusunun dışında, yeni bir düzenleme ile meydana getirilmiştir. Hükümet meydanının en önemli mimari öğesi hükümet konağı

* *Yard. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi*

[1] Musa Çadırcı, "19. YY. 2.Yarısında Karedeniz Kentleri (Trabzon, Samsun)", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, s.16

[2] Tuncer Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun Tarihi Taksimatı, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü , Ankara. 1988, s. 75-76

[3] Çadırcı, s.16

[4] Baykara, s. 249-251

[5] Orhan Kılıç, "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", Geçmişten Geleceğe 2006 Samsun, Samsun.2006, s.36

[6] Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara. 1977, s.17

binaları olmuştur[7]. Dikdörtgen şemadaki hükümet konağı binaları, iki yada üç katlı olarak inşa edilmişlerdir. Bu konakların içerisinde adliye, zaptiye, umur-u nafia, ticaret ve zaptiye, maarif, umur-u ecnebiye müdürlükleri ve defterdarlık gibi birimler yer almaktaydı[8].

Canik (Samsun) Yangınları

Tarih boyunca şehirde bir çok yangın meydana gelmiş ve şehir bu yangınların bir kısmında büyük zayiatlara uğramıştır. Canik'in en eski tarihi M.Ö. 7. yüzyılda Miletoslar'ın Karadeniz kıyılarında koloniler kurmaya başladıkları döneme kadar dayanmaktadır[9]. İlk yangının, M.Ö. 1200 yıllarında Balkanlardan gelen "*Firig*" denilen deniz kavminin bir Hitit şehri olan Samsun'u yakıp yıkmasıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır[10]. Bundan sonra değişik güçlerin hakimiyetinde el değiştiren Samsun Osmanlılar dönemine gelinceye kadar kayda değer yangınla karşılaşmamıştır.

Osmanlılar döneminde "*Kafir Samsun*" denilen Amisos[11], 1425'te II. Murat zamanında hakimiyet altına alınmıştır. Bu esnada şehre hakim olan Cenevizliler Türklerin şehre yaklaştıklarını öğrenince Amisos (Kafir Samsun)'u yakıp yıkmışlar ve gemilere binerek şehri terk etmişlerdir. Böylece şehir ikinci kez büyük bir yangınla karşı karşıya kalmıştır[12]. Bu yangın sonrasında "*Kafir Samsun*" denilen Amisos, tarih sahnesinden ebediyen silinmiş, geriye sadece şehrin enkazı kalmıştır. Yangını surların dışından seyreden Türkler, haftalarca tüten kara dumanlardan dolayı şehre "*Kara Samsun*" adını yakıştırmışlardır. Bu isim, günümüzde hala halk arasında kullanılmaktadır.

Osmanlı hakimiyetindeki Samsun'da çıkan diğer bir yangın, şehrin Canik muhassıllığına dönüştürülmesiyle bu göreve atanan Canikli Ali Paşa zamanında olmuştur. Bu dönemde Canikli Ali Paşa ve oğullarının Çorum şehri yüzünden Bozok mutasarrıfı ile araları açılmış ve yaptıkları savaşı kaybetmeleri üzerine 1779'da şehri ateşe vermişlerdir. Böylece şehir yeni bir yangınla karşılaşmıştır[13]. III. Selim zamanında Canik muhassıllığına getirilen Tayyar Paşa, yapılan ıslahat hareketlerine karşı çıkarak, tepkisini Amasya'yı basarak göstermiştir. Bu harekatı onun asi ilan edilmesine sebep olmuş ve üzerine kuvvetler sevk edilmiştir. Bu olayla ilgili olarak 1806'da Samsun'dan geçen seyyah "*Joubert*" izlenimlerinde, karışıklığı önlemek için

[7] Nurcan Yazıcı, "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyete Hükümet Konakları, Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı. 1/5, s.946-947
[8] İlber Ortaylı, Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Anakara.2000, s.5
[9] Yurt Ansiklopedisi, "Samsun", Cilt.IX, s.6554
[10] M. E. Yolalıcı, XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Ek. ve Sosyal Yapısı, Samsun, 1990, s.2
[11] Miletosluların Karadeniz kıyılarında kurdukları kolonilerden birisi olarak bugünkü Samsun şehrinin olduğu yerde konumlanan şehir.
[12] Besim Darkot, "Canik", İslam Ansiklopedisi, MEB, c.X, İstanbul.1986, s.173
[13] Mehmet Torun, Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları, İstanbul.1954, s.55

İstanbul'dan Samsun'a donanma gönderildiğini ve bu donanmanın şehri topa tutarak yakıp yıktığını ifade etmektedir[14]. Bu da şehrin yeni bir yangınla karşılaştığını göstermektedir. Bundan başka 1863 yılında Hançerli Camii Medresesinde kazaen çıkan bir yangın daha vardır. Bu yangın şehrin neredeyse tamamen yanıp kül olmasına sebep olmuştur[15].

Samsun tarihinde karşımıza çıkan bu yangınlar, şehrin tarihinin detaylı olarak ortaya konulabilmesini zorlaştırmaktadır. Yangınlar sadece maddi zayiatlar vermemektedir. Aynı zamanda toplumu psikolojik olarak etkilediği gibi tarih şuurunun oluşumunun temel kaynaklarını yok etmesi bakımından daha tahrip edici manevi zayiatlar vermektedir. Çünkü bu dönemlere ait devletin resmi evrak ve belgeleri ile diğer tarihi kaynakların yok olmasına sebep olmaktadır. Bu da dönemin aydınlatılmasında karşımıza güçlükler çıkarmaktadır. Nitekim, Samsun tarihi hakkında yazılan eserlerin kısıtlı olması ve aynı bilgileri tekrarlamaları yeterli kaynaklara ulaşılamaması bunu doğrulamaktadır.

Bilindiği üzere tarihin gerçek bilgileri belgelere dayandırılır. Belgeler olmadan varsayımlarla geçmişi aydınlatmak, belirli bir devir hakkında hüküm vermek, bir dönemi değerlendirmek tarih ilminin gerektirdiği tarafsızlığa ve ilmi objektifliğe uygun düşmez. İşte toplumların geçmişini aydınlatan belgelerin ortadan kalkmasıyla toplumlar tarihi tecrübelerinden istifade edemedikleri için geçmişlerinden güç ve kuvvet alamamaktadırlar. Bu da geleceğe daha güvenli ve akılcı bir şekilde yönelmelerine engel olmaktadır.

Bizde bu çalışmamızla, Samsun'da yukarıda kısaca bahsettiğimiz yangınlardan sonra 1883 (H.1299) yılında çıkan Canik (Samsun) Hükümet Konağı Yangınını ve sonuçlarını Osmanlı Başbakanlık Arşivi Yıldız Evrakı, Yıldız Sadaret Hususi Maruzât kataloglarında bulunan belgelerin ışığı altında değerlendirmeye çalışacağız.

Canik (Samsun) Hükümet Konağı Yangını

Yangının çıktığı hükümet konağı hakkında kısa bir bilgi vermekte yarar vardır. Bu dönemdeki hükümet konağının yeri kesin olarak Canik sancağının yangınla ilgili olarak vilayetle olan yazışmalarında olsun, yangın soruşturma evraklarında olsun belirtilmemektedir. Fakat, yine bu kayıtlarda verilen bilgilere dayanarak bazı düşünceler ortaya koyabiliriz. Yer olarak günümüzde mevcut olan Hançerli mahallesine yarım saat mesafede ve denize nazır olduğu[16] , iki katlı olup yirmi sekiz

[14] Darkot, s.175
[15] R. Vadala, Samsun, Paris.1934, s.13
[16] BOA, Yıldız Arşivi Sadaret Husûsî Maruzatı (YA. HUS), No: 176/91 Harik Komisyonu Tahkikatı, s.40

odasının bulunduğu[17], bitişiğinde ise hükümet konağının idaresinde bir ahırın ve hapishanenin yer aldığı anlaşılmaktadır[18]. Yangının çıkmasında önemli sorumlulukları bulunana üç odacı görev yapmaktadır. Bunlar, on dokuz yaşında olan ve üç yıldır muhasebe, muhasebeci, tahsildar ile sadık emini odalarına bakan odacı Hamdi[19],on beş yaşında ve bir yıllık odacı olan adliye odasına bakan odacı Hamdi'nin kardeşi odacı Arif ve diğer odacı da seksen yaşındaki yirmi yıldır bu görevi yapan aşar, nüfus, emlak ve evkaf odalarına bakmakta olan Ahmet Ağa idi[20].

28 Aralık 1883 Çarşamba gecesi çıkan yangın[21] gece saat iki buçuk sıralarında Canik Zaptiye Taburu nöbetçi onbaşılarından Şerif Onbaşı tarafından yangın görülüp, "*Yangın var!"* diye bağırması üzerine olay duyulmuş[22] hemen hükümet konağı görevli ve sorumlularına haber verilmiştir. Hükümet konağı görevlileri ile askeri erkanın hazır bulunması ve ahalinin de katılımı sonrasında mevcut tulumbalarla sabaha kadar yapılan çalışmalar sonunda yangın daha fazla büyümeden söndürülmüştür.

Hükümet konağında yangın devam ettiği sırada daha fazla yayılmasını önlemek düşüncesiyle zabıta dairesi ile hükümet konağı arasındaki ahır söktürülerek yıkılmıştır. Böylece ateşin bitişikteki hapishaneye sıçraması engellenmek istenmiştir[23]. Bu olayda en büyük özveriyi Samsun mukaddem kaimakamı Mehmed Reşid Bey göstermiştir[24].

Hükümet konağındaki yangın önemli bir hususu gündeme getirdiği gibi yöneticilere bundan sonra daha titiz davranmalarını göstermiştir. Buradaki ihmal her yerde evrak ve kaydı kuyudatın mahzenlerde saklanmasına rağmen böyle bir tedbirin yerine getirilmemesidir. Bunun sonucunda çıkan yangında defter ve evraklardan bazılarının yanması açısından dikkat çekicidir.

Halbuki Osmanlı devlet teşkilatında evrakın muhafazasına titizlik gösterilirdi. Mesela, Hatt-ı Hümâyunlar padişahlara bile emâneten verilir ve işi bittikten sonra yerine konulurdu[25]. Resmi evrakın işi bitsin bitmesin o güne ait olanların hiç biri açıkta bırakılmaz akşamları mahzene konur, sabahları tekrar çıkarılarak ilgili kalemlere

[17] BOA, YA. HUS, No: 176/91 Canik Zaptiye Taburunun Piyade Birinci Bölük Yüzbaşısı Ömer Ağa'nın Takriri s.8
[18] BOA, YA.HUS, No: 176/91 Harik Komisyonu Tahkikatı, s.39
[19] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Samsun Hükümet Konağı Odacısı Hamdi'nin İstintakı, s.1-5
[20] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Samsun Hükümet Konağı Odacısı Arif'in Takriri, s.12
[21] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Mukaddem Kaimakam Alayından, Harik Komisyonuna Tahrirat, Tarih 4 Ocak 1883, s.1
[22] BOA, YA.HUS, No: 176/91 Harik Komisyonu Tahkikatı, s.5
[23] BOA, YA.HUS, No: 176/91 Harik Komisyonu Tahkikatı, s.15
[24] BOA, YA.HUS, No: 176/91 Sinop Kumandanı Mirliva İmzalı Tahrirat, Tarih 15 Ocak 1883,s.1
[25] Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, Ankara, 1995, s.VIII

getirilirdi. Bu tedbirin başlıca sebebi açıkta bırakılan evrakın herhangi bir şekilde zarar görmesini önlemeye yönelik olmasındandır.

Hükümet Konağı yangınında böyle bir tedbirin alınmaması üzerine hemen soruşturma ile doğru haber alınabilmesi için vilayet erkânından birinin Samsun'a gönderilmesi istenmiştir. Ancak bu sırada Canik sancağında bulunan Vilayet Adliye Müfettişi Ömer Behçet Efendi soruşturmanın yapılmasına memur edildiği gibi Trabzon'dan gönderilecek memurun gecikebileceğinden soruşturmanın başlamasının uzayabileceği endişesiyle askeriyeden ve memleketin ileri gelenlerinden oluşacak bir komisyonun hemen teşkil edilmesini mutasarrıflığa bildirilmiştir[26].

Bunun üzerine askeri mahkemeye ait işleri yürütmek üzere Sinop'tan Samsun'a gelen Sinop Kumandanı Mirliva Hacı Hakkı Paşa yangını tetkik etmek üzere komisyon başkanlığını kabul edip[27] kaimakam, binbaşı, vilayetten gelen memur ile altı tane azanın katılımı ile yangını soruşturma komisyonu kurmuştur[28]. Komisyondan, odacılardan başlayarak en büyük memurlara kadar sorgulamayı yapıp sonucunun sadarete bildirilmesi istenmiştir.

Komisyon bu emir üzerine çalışmalarına hükümet konağındaki görevli üç odacıdan başlayarak, askeri ümeradan Canik Zaptiye Taburu Komutanı ve hükümet konağında görevli askerlerinden, Samsun kalesi topçu Komutanı ile konaktaki görevli askerlerinden ve hükümet konağındaki bütün dairelerin amirlerinden Samsun tabur Ağasına kadar toplam otuz iki kişi sorgulanmıştır[29]. Dokuz gün süren araştırmaları sonucunda çalışmalarını mutasarrıflığa teslim etmiştir. Memuren Samsun'a gönderilen Mektubi Fehmi Efendi de bu çalışmalara yardımcı olup Trabzon'a geri dönüşünde soruşturmanın evrakını ilişiğinde Samsun Mukaddem Alayı Kaimakamının yangın komisyonuna yazdığı 4 Ocak 1883 tarihli ve yangın komisyonu reisi Mirliva imzalı Samsun Mukaddem Alayı kaimakamı Mehmed Efendi'ye yazdığı tahriratlar ile birlikte vilayete takdim etmiştir[30].

Yangını görenler ifadelerinde yangının meclis idare odasıyla onun altındaki muhasebe odasından başladığını, ama öncelikle meclis idare odası muhasebe kaleminin üzerinde bulunmasından yangının muhasebe kaleminden başlamış olduğunu belirtmişlerdir[31]. Yine vilayetten memur olarak yangının soruşturması için Samsun'a gönderilen Mektubî Efendi'nin de yer aldığı soruşturma komisyonu

[26] BOA,YA. HUS, No:176/91,Trabzon Valisinden Yıldız Başkâtibine Tahrirat, Tarih.19 Ocak 1883, s. 1
[27] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Sinop Kumandanı Mirliva İmzalı Tahrirat, s.1
[28] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Harik Komisyonu Tahriratı, s.39
[29] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s.1-39
[30] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Trabzon Vilayeti'nden Yıldız Başkâtibine Tahrirat , s.1
[31] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Trabzon Vilayetine Gönderilen Tahrirat, Tarih. 25 Ocak 1883, s.1

yangının kasıtlı çıkarıldığına dair bir delil bulanamadığını ifade etmiştir[32]. Aksine dikkatsizlik ve tedbirsizlik sonucu kazaen çıktığı belirtilmiştir. Hükümet konağının korunmasının yetersiz olup seksen yaşında bir ihtiyar odacı ile biri on dokuz diğeri on beş yaşlarındaki çocuklar tarafından korunmanın yerine getirilmeye çalışılması bu düşünceyi kuvvetlendirmiştir. Aynı zamanda evrakın ve kaydı kuyudatın korunmasının da yetersiz olduğu komisyon tarafından belirlenmiştir.

Önemli evrakın önceleri muhasebe kaleminden bir sandıkla akşamları hükümet konağının bitişiğinde bulunan hapishanedeki mahkumlar tarafından hükümetin avlusundaki mahzene götürülüp sabahları sandıkla tekrar getirilmesi usulü terk edilmiştir. Daha sonra evrakın mahzene nakli için mahkum verilmediği gerekçesi ile sandık mahzende bırakılıp akşamları önemli evrak ve malzeme götürülüp sabahları getirilmeye başlanmış[33], sonucunda esası gelir ve gider defterleri içinde bulunan devletin önemli evrak ve kuyudatının muhasebe meclis idare kaleminde bırakılarak yanmasına sebebiyet verilmiştir[34].

Devletin en mühim evrak ve kuyudatının böyle bir kazada korunamamasının, bile bile gözetilmeden mahzene nakledilmeyerek hükümet konağında bekletilmesi sonunda meclis kaleminden hiç bir şeyin kurtarılamadığı, meclis idaresinden ise bir torba müsvedde çıkarıldığı beyan olunmuştur[35]. Mahkeme dairesinde ise yapılan soruşturma üzerine hukuk ve ceza kısımlarıyla savcı muavinliğine mukavelat memurluğu ile icra memurluğunda defter ve evraktan zayiat olmadığı tespit edilmiştir. Ancak istintak dairesinde bir hırsızlık olayı ile ilgili soruşturma evrakının kaybolduğu belirlenmiştir[36].

Evrak ve Kuyudat-ı mühimmenin saklanamaması gibi mahzenin anahtarının saklanmasına da önem verilmeyerek olur olmaz kişilerin elinde bırakıldığı, hatta bazen çay ocağında asılı bulunması dikkati çeken önemli bir tedbirsizlik olmuştur[37]. Bu gibi tedbirsizlikler de hükümet konağının yangına karşı korumasız olduğunu ve çıkacak yangınların önemli zayiata neden olabileceğini göstermiştir.

Yangının söndürülmesinden sonra Samsun Tabur Ağası Süleyman Ağa nöbetçi zaptiye çavuşuyla, odacı Ahmet Ağa'nın "*Yangın neden çıktı.*" diyerek ifadelerini alıp gerekli tahkikatı yaptığını zaptiye dairesine gelen mutasarrıf Paşa'ya da bu

[32] BOA, YA.HUS,No: 176/91, Trabzon Vilayetinden Yıldız Başkâtibine Tahrirat,s 1
[33] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s.2
[34] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s.43
[35] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Trabzon Vilayetine Gönderilen Tahrirat , s.1
[36] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Trabzon Adliye Müfettişliğine Gönderilen Mazbata, Tarih. 18 Ocak 1883, s.1
[37] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Trabzon Vilayetinden Yıldız Başkâtipliğine Yazılan Tahrirat, Tarih. 19 Ocak 1883, s.1

soruşturmayı gösterdikten sonra olayı telgrafla Trabzon'daki alay beyliğine haber verdiğini bildirmiştir[38].

Yangın komisyonu tarafından, hükümet konağı yangını soruşturmasının tamamlanarak sadarete sunulmak üzere vilayete gönderildiği gibi, yangının çıkmasındaki tedbirsizlik ve ihmalkarlıklardan dolayı Canik Mutasarrıfı ile Amasya Mutasarrıfının becayişlerinin tezkere ile sadarete arz olunduğu da belirtilmiştir[39].

Devletin merkez dairelerinde belgelerin saklanmasında ve korunmasında gösterilen titizlik ve arşivcilik anlayışının taşrada görevli eyalet, beylerbeyi ve kadılardan da istenmiştir. Taşra teşkilatı görevlilerine karar ve işlemleri defterlere kaydetmeleri emir olunmuş olmasına rağmen hükümet konağı yangınında bu hassasiyetin gösterilmediği ve sonuçta toplum hayatı için temel dayanak olan ve dönemin idari, siyasi, hukuki, askeri, ekonomik ve çeşitli sosyal özelliklerini ortaya çıkaran evrak ve kuyudatın zayiata uğramasıyla karşılaşılmıştır.

Sonuç

Geçmiş ile bugün ve gelecek arasında sağlam köprüler kurulması; siyaset, ekonomi, toplum hayatı ve kültür alanında yaşanan tecrübelerin gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılması ancak orijinal belgelerin değerlendirilmesi, ilmi çevrelerin istifadesine sunulması, kısacası bu güne kazandırılması ile sağlanabilmektedir. Bu da milletlerin hayatında çok büyük önem taşımaktadır.

Her millet bir tarihi mirasın sahibidir. Bu tarihi mirasın çok önemli bir bölümünü de maddi ve manevi kültür varlıkları teşkil etmektedir. Toplumların geçmişlerinden haberdar olabilmeleri, geleceklerini sağlam temellere oturtarak daha medeni ve daha müreffeh bir yapıya ulaşabilmelerinde bu kültür varlıklarının büyük rolü ve yeri vardır. Sahip olunan bu kültür varlıklarının nesillere intikali ise bunların korunması ve değerlendirilmesiyle mümkün olabilmektedir.

Bu itibarla da maddi ve manevi kültür unsurlarının oluşturduğu arşivler bir ülkenin tapu senedi, bir milletin hürriyet varakası, bir nevi hatıratı, onun bütün varlığı, hakları ve özellikleriyle onun geçmişinden bu gününe; bu gününden yarınlarına bağlayan dayanağıdır. Titizlikle korunmalı ve muhafaza edilmelidir.

[38] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Harik Komisyonu Tahkikatı, s. 15
[39] BOA, YA.HUS, No: 176/91, Edhem İmzalı Sadarete Yazılan Tahrirat, Tarih. 2 Şubat 1883, s. 1

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, YA. HUS,176/91

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Katalogları Rehberi, Ankara, 1995

BAYKARA Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına GirişI* Anadolu'nun Tarihi Taksimatı, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara. 1988

ÇADIRCI Musa "XIX. YY. 2.Yarısında Karedeniz Kentleri (Trabzon Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (1-3 Haziran 1988), Samsun 1990

ÇADIRCI Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara. 1977

DARKOT Besim, "Canik", *İslam Ansiklopedisi, MEB, c.X*, İstanbul.1986

KILIÇ Orhan, "Osmanlı Dönemi İdari Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe 2006 Samsun*, Samsun.2006

ORTAYLI İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880),* Anakara 2000

TORUN Mehmet, *Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları*, İstanbul.1954

VADALA R., *Samsun*, Paris.1934

YAZICI Nurcan, "Trabzon Örneğinde Tanzimat'tan Cumhuriyete Hükümet Konakları , Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı.1/5

YOLALICI M.Emin, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nın Ekonomik ve Sosyal Yapısı*, Samsun.1990

Yurt Ansiklopedisi, "Samsun", *Cilt.IX*

CANİK SANCAĞI'NDA KARANTİNA UYGULAMASI VE BUNDAN KAYNAKLANAN BAZI SORUNLAR (1910-1911)

Rıza KARAGÖZ[*]

Tarih boyunca insan topluluklarını ilgilendiren olaylar arasında insanlığı tehdit eden salgın hastalıklar ve bunlara karşı alınan tedbirler önemli bir yer tutmuştur. Eski devirlerde zamanın şartlarına bağlı olarak sınırlı ölçüde yapılan, salgın hastalıklara karşı mücadele, bilim ve teknolojideki gelişmelere paralel olarak daha etkin sonuçlar vermiştir. Günümüzde artık dünyanın geri kalmış az sayıdaki bölgeleri hariç olmak üzere, veba, tifo, kolera gibi öldürücü özelliği olan salgınlar tamamen etkisiz hale getirilmiştir. Bu tip salgınlarla mücadelede en etkili yöntemlerden birisi şüphesiz karantina uygulamasıdır.

15. yüzyıldan beri Avrupa'da uygulana gelen, hastalar ve hastalığın görüldüğü bölgenin tecrit edilmesi anlamına gelen karantina, 19. yüzyıldan itibaren tüm dünyada kurumlaşmaya başlamış ve kurallarının uygulanmasında standartlaşmaya gidilmiştir[1].

Osmanlı Devleti'nde yerleşmiş vaziyette bir kolera salgını mevcut olmamıştır. Bilhassa Anadolu merkezli bir kolera salgınına hiç rastlanılmamaktadır. Osmanlı Devleti'nde görülen salgınlar hep başka yerlerden ülke dahiline sirayet etmişlerdir. Salgın hastalıkların Osmanlı sınırları dahiline bulaşması çoğunlukla hac mevsimlerinde Hicaz'dan dönen hacılar vasıtasıyla ya da Osmanlı Devleti'ne gelen yabancılar yoluyla olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde kolera salgını ilk defa 19. yüzyılda görülmüştür. En önemli ve tahribatı en fazla olan salgınlar 1830, 1848, 1865-1874 ve 1912-1913 yıllarında vuku bulmuştur. Bu salgınlar çoğunlukla doğu ülkelerinden Hicaz'a gelen hacılar vasıtasıyla Türk hacılara sirayet etmiş, onlar aracılığıyla da Osmanlı Devleti sınırlarına bulaşmıştır[2].

---

[*] *Doç. Dr.,Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914),* Ankara 1996, s. VII. Şiddetli, ishal, kusma, kas krampları ve idrar tutukluğu ile başlayan kolera birkaç saat ile birkaç gün arasında öldürücü özelliğe sahip bir hastalıktır. Hastalık genellikle kolera mikrobunun bulunduğu su vasıtasıyla insana geçer ve doğrudan doğruya temas yoluyla diğer insanlara bulaşır. İlk belirtisi ishal olan kolera, hastada çok şiddetli bir susuzluk ile birlikte deride kurumaya ve vücut ısısının düşmesine sebep olur. Hemen müdahale edilmediği takdirde hasta ölür. "Kolera", *Türk Ansiklopedisi, XXII*, s. 158; ayrıca bk. "Cholera", *The New Encyclopedia Britanica, III,* s. 258 - 259; Craig K. Wallace, "Cholera", *Encyclopedia Americana, VI*, s. 624 - 625.

[2] "Kolera", *Türk Ansiklopedisi, XXII*, s.159. Kolera hastalığının Hindistan'dan gelen gemiler ve hacılar vasıtasıyla Hicaz'a getirildiği ve oradan diğer yerlere taşındığı, 1866 yılında yapılan İstanbul konferansında tespit edilmiştir. Konferansta, güneyden Kızıldeniz'e giriş yapacak hacıların ve yolcu gemilerinin karantina beklemeleri için Babülmendep Boğazı civarında bir

19. yüzyılda tıp alanında meydana gelen gelişmeler ve yeni buluşlar, salgın hastalıklara karşı tıp dünyasını harekete geçirmiştir. Özellikle koleraya karşı uluslar arası bir organizasyon teşkil edilerek bu hastalıkla mücadelede işbirliğine gidilmiştir. Bu arada Osmanlı Devleti'nde de koleraya karşı bazı önlemlerin alındığı görülmektedir. Nitekim salgın hastalıkları önleme hususunda zaman zaman bir takım tedbirler alınmış, imparatorluk dışında ortaya çıkan salgınlara karşı ihtiyatî bir önlem olarak karantina uygulanmış, neticede karantina nizamlarını düzenlemek ve karantina hizmetlerini yürütmek maksadıyla *Karantina Meclisi* teşkil edilmiştir[3].

Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklara karşı karantina usulü 1838 yılında Karantina Meclisi'nin teşkil edilmesiyle kurumlaşmaya başlamıştır[4]. Ancak ilk uygulama döneminde, gerekli bilgi ve donanıma sahip eleman yokluğu, bu konuda Osmanlı Devleti'ni Avrupa devletleri ile işbirliği yapmaya sevk etmiştir[5]. Bu yüzyılda görülen en önemli salgın kolera olduğu için, mücadele bu hastalığa yönelik olarak artırılmıştır. Nitekim bu amaçla 1867 yılında "Kolera Nizamnamesi" hazırlanarak yürürlüğe koyulmuştur[6]. Böylece hastalığa karşı daha etkin metodlarla mücadele başlatılmıştır.

Tebliğ konumuzun da içinde yer aldığı kolera salgını, Trablusgarp ve Balkan savaşlarına takaddüm eden tarihlerde Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir. Hastalığın yayıldığı dönem savaş zamanına tekabül ettiğinden sağlık şartlarının yeteri kadar yerine getirilmesi mümkün olamamıştır. Ülke genelinde hastalığın yayılmasını önlemek için karantina tedbirleri alınmış olmasına rağmen bilhassa askerler arasında yayılan kolera sebebiyle büyük çapta ölümler olmuştur[7].

---

tahaffuzhanenin tesis edilmesi tavsiye edilmiştir. Nitekim bu yönde başlatılan çalışmalar neticesinde 1882 yılında Kamaran Tahaffuzhanesi açılarak, hacılar burada kontrolden geçirilmeye başlamıştır. Daha sonraki tarihlerde, artan hacı sayısına ve hacıların geldikleri ülkelerde koleranın hüküm sürmesine paralel olarak tahaffuzhanelerin sayısı artırılmış, nitelik olarak da yeniden düzenlemeler yapılmıştır. Fakat buna rağmen koleranın Osmanlı Devleti'ne girişine engel olunamamış ve şiddetli salgınlar baş göstermiştir. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı*, s. 54 ve 59.

[3] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı*, s. 4 - 6.

[4] Osmanlı Devleti'nde karantina ilk defa ihtiyat niteliğinde olarak Rusya'da hüküm süren salgın dolayısıyla bu ülkeden Osmanlı limanlarına gelen ticaret gemilerine tatbik edilmiştir. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı*, s. 5.

[5] Geniş bilgi için bkz. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı*, s. 9 - 10.

[6] Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı*, s. VII - VIII.

[7] "Kolera", *Türk Ansiklopedisi*, XXII, s. 159.

1910-1911 Yıllarında Canik'te Karantina Uygulamasından Kaynaklanan Problemler

Elimizdeki belgelere göre 1910 ve 1911 yıllarında ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Canik'te de kolera hastalığı vakaları görülmüş ve hastalığın yayılmasına engel olmak için hemen çalışmalar başlatılmıştır. Daha önceki tarihlerde vuku bulan kolera vakaları gibi bu defaki salgın da yine hacılar vasıtasıyla ülkeye sirayet etmiştir[8].

İncelediğimiz belgelere göre Samsun'a kolera hastalığı, sonbaharın başlarında sirayet etmiş ve Kasım 1910'dan itibaren etkisini kaybetmeye yüz tutmuştur. 1911 senesi Mayıs ayında kolera bir kez daha baş göstermiş ve etkili olmaya başlamıştır. Bunun üzerine Samsun'da yeniden karantina uygulaması başlatılmış ve kısa sürede hastalık kontrol altına alınmıştır. Biz önce 1910 sonlarına doğru karantina dolayısıyla Samsun'da ortaya çıkan bazı problemler üzerinde duracağız. İkinci olarak da 1911 senesi ilkbaharında, hastalığın yeniden zuhuru ile birlikte alınan tedbirler ve bu sırada görülen aksaklıklar hakkında bilgi vereceğiz.

1910 senesi ortalarında Samsun'da görülen kolera hastalığına karşı hemen mücadeleye girişilmiştir. Öncelikle Samsun'a uğrayan yolculara karantina bekleme uygulaması başlatılmıştır. Karantina bekleme süresi beş gün gibi uzun bir süre idi. Kasım 1910 tarihine gelindiğinde hastalık alınan tedbirler sayesinde etkisini kaybetmesine rağmen, karantina bekleme süresinde ve diğer tedbirlerde bir azalma görülmemişti. Aynı tarihlerde Trabzon ile İstanbul arasındaki diğer bazı yerlerde de kolera vakaları vardı. Ancak buralardaki karantina süreleri Samsun'daki kadar uzun değildi. İşte bu durum, yani hastalığın şiddetine nazaran karantina süresinin uzun olması Samsun'da bazı sıkıntılara ve halkın şikâyetine sebep olmuştur. Bu şikâyetlerden birisi karantina dolayısıyla şehirdeki ticarî hayatın durma noktasına gelmesi idi. Bir diğer sıkıntı da karantina sebebiyle yolcu vapurlarının Samsun'a uğramamaları veya Samsun'dan yolcu kabul etmemeleri idi. Bu durum bilhassa Anadolu'nun iç bölgelerinden gelip İstanbul'a veya başka yerlere gitmek için Samsun'da toplanan yolcuların izdiham oluşturmasına sebebiyet veriyordu. Transit diyebileceğimiz bu yolcular Samsun'daki otellerde ve hanlarda işsiz güçsüz ve sefil bir vaziyette bekleşiyorlardı[9]. Sayıları 1.500'ü bulan bu insanlar Samsun'da gerek güvenlik gerekse sağlık açısından yeni bir tehlike arz ediyordu. Bu durumu dikkate alıp değerlendiren Canik Mutasarrıflığı, Samsun'da koleranın etkisini kaybettiğini, dolayısıyla karantinanın kaldırılması veya bu mümkün olmazsa karantina bekleme süresinin 24 saate indirilmesini talep etmiştir. Ayrıca, Samsun'da biriken yolcuların

[8] Araştırma materyalimizi oluşturan belgelerin tarihleri, 1910 - 1911 yılları hac mevsimini takip eden günler olarak görülmektedir. Bu da hastalığın kaynağının Hicaz olduğunu göstermektedir.

[9] BOA, *DH-İD*, 50 – 1 - 17, Lef: 1, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 7 T. sanî 1326 (20 Kasım 1910).

sebep oldukları izdihamın tehlikeli boyutlara ulaştığını bildiren mutasarrıflık, bu yolcuların Samsun'dan ihraçları için en kısa zamanda bir vapur tahsis edilmesi gereğini bildirmiştir[10].

Canik Mutasarrıflığı'nın bu talebi Sıhhiye Nezareti yetkilileri tarafından incelemeye alınmıştır. Konu hakkında Samsun'daki karantina tabibinin de görüşünü alan nezaret, neticede bu isteği kabul etmiştir. Nitekim Sıhhiye Nezareti'nin aldığı bir kararla Samsun'da karantina lağvedilmiştir. Fakat hastalığın tekrardan artmasını önlemek için Samsun'a gelip gidenlerin tıbbî bir muayeneden geçirilmesi ve tathirat (temizleme, temizlenme) uygulamasına devam edilmiştir[11].

Sıhhiye Nezareti Samsun'da karantinanın kaldırıldığını bildirmesine rağmen bilhassa Samsun'a gelerek İstanbul ve Trabzon tarafına gitmek için bekleyen yaklaşık 1.500 kişinin buradan hareketleri mümkün olamamıştır. Çünkü hastalığın sirayetinden endişe eden vapurlar, Samsun'da karantina bekleyen yolcuları almaya yanaşmıyorlardı. Samsun'da en az bir haftadan beri koleradan eser görülmediği gerek mutasarrıflık gerekse karantina tabibi tarafından açıklanmış olmasına rağmen vapurların yolcu almamaları, bir aydan bu yana Samsun'da bekleyen yolcuların şikâyetine sebep olmuştur[12]. Mutasarrıflık ta hâlâ giderilemeyen izdihamın ortadan kaldırılması için Dahiliye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Nitekim kolera sebebiyle vapurların muntazaman yolcu almamaları yüzünden Samsun'da izdiham vuku bulduğu ve binden fazla yolcunun Samsun'daki han ve otellerde perişan bir vaziyette bekledikleri Canik Mutasarrıflığı'nca Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bu yolcuların acilen tahliyesi için posta vapurlarının Samsun'a daha sık uğratılması ve mümkünse birikmiş yolcuların tamamının nakli için acele olarak hususi bir vapur tahsis edilmesi istenmiştir[13].

Gerek bizzat Samsun'da bekleşen yolcuların yazdıkları şikâyet dilekçesi gerekse mutasarrıflığın yazısı, Dahiliye Nezareti'ni harekete geçirmiş ve Samsun'daki bu durumdan Bahriye Nezareti haberdar edilerek meselenin çözümü için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir[14]. Dahiliye Nezareti'nin konu hakkındaki iş'arı üzerine Bahriye Nezareti, Dersaadet Liman Riyaseti'ne yazı göndererek, Samsun'a vapurların

[10] BOA, *DH-İD*, 50 – 1 - 17, Lef: 2, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 9 T. sanî 1326 (22 Kasım 1910).
[11] BOA, *DH-İD*, 50 – 1 - 17, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na, 13 T. sanî 1326 (26 Kasım 1910); *DH-İD*, 53 - 14, Lef: 1, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na, 15 T. sanî 1326 (28 Kasım 1910).
[12] BOA, *DH-İD,* 53 - 14, Samsun'daki İzmir otelde bekleyen bir grup yolcunun Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği istid'a, 14 T. sanî 1326 (27 Kasım 1910).
[13] BOA, *DH-İD*, 53 - 14, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne, 17 T. sanî 1326 (30 Kasım 1910).
[14] BOA, *DH-İD*, 53 - 14, Dahiliye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne tahrirat, 15 T. sanî 1326 (28 Kasım 1910); *DH-İD*, 53 - 14, Dahiliye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne tahrirat, 18 T. sanî 1326 (1 Aralık 1910).

daha sık uğratılması hususunda vapur acentalarına tebligatta bulunulmasını emretmiştir. Liman Riyaseti de gerekli tebligatı yapmıştır[15].

Samsun'daki izdihamın önlenmesi ve daha tehlikeli boyutlara ulaşmaması için Canik Mutasarrıflığı bir yandan vapur talebinde bulunurken, diğer yandan da Samsun'a uğrayan az sayıdaki vapurla bu yolcuları peyderpey tahliye etmeye çalışıyordu. Bu tarihlerde Girit meselesi yüzünden uygulanan Yunan boykotajı sebebiyle[16] Yunan bandıralı gemilerin Canik'e uğramaması veya bunlara yolcu ve eşya verilmemesi, Samsun'da biriken yolcu ve malların tahliyesini daha da zorlaştırmıştır. Mevcut yolcunun nakli için tahsis edilecek hususi vapurun gecikmesi ihtimalini göz önünde bulunduran liva idaresi, o günlerde Samsun'a gelecek olan Avusturya kumpanyasına ait vapurdan istifade etmek için Dahiliye Nezareti'ne müracaatta bulunmuştur. Söz konusu müracaatta, bir defaya mahsus olmak üzere Avusturya kumpanyasına ait vapura yolcuların verilmesi için şirket yöneticilerine tebligat yapılması talep edilmiştir[17].

Canik Mutasarrıflığı'nın bu müracaatı üzerine Dahiliye Nezareti, vapurların Samsun'a uğramaları için acentalara te'kiden yazı göndermiştir. İlâve olarak, Samsun'a uğrayacak olan Avusturya kumpanyasına ait vapura bütün yolcuların bindirilmesi hususunda Bahriye Nezareti'ne ve kumpanya yetkililerine tebligatta bulunmuştur[18].

Yapılan tebligatlara rağmen vapurların Samsun'dan yolcu almak istemedikleri anlaşılmaktadır. Vapurların Samsun'dan yolcu kabul etmemelerinin sebebi, burada hâlâ tıbbî muayenenin devam etmesiydi. Bu durum, hastalığın izlerinin Samsun'dan tamamen silinmediği anlamına geldiği için gemi reislerini endişelendiriyordu. Hastalığın kendilerine de bulaşmasından korkan vapurlar çareyi yolcu almamakta buluyorlardı.

---

[15] BOA, *DH-İD*, Bahriye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 20 T. sanî 1326 (3 Aralık 1910).

[16] 6 Ekim 1908'de Girit Meclisi'nin, Girit adasının Yunanistan'a ilhakını ilân etmesi üzerine bu olay Osmanlı basınında ve halk arasında protestolarla karşılandı. Bunun üzerine ilhak gerçekleşemedi. 1910 yılına gelindiğinde Yunanistan'ın Girit'i alma çabası bir kez daha yoğunluk kazandı. Aynı yıl toplanan Girit Millî Meclisi'nde Yunan kralı adına yemin edilmesi de büyük protestolara sebebiyet verdi. Bu olay özellikle Yunanistan'a karşı başlatılan boykotajla Müslüman halk tarafından tepki gördü. Boykotajdan Yunan gemileri de nasibini aldı. Nitekim Yunan bandıralı gemiler Osmanlı liman ve iskelelerine yanaştırılmadı. Geniş bilgi için bkz. Nükhet Adıyeke, "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, I*, S. 1, İzmir 1991, s. 47 - 70.

[17] BOA, *DH-İD*, 53 - 14, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 18 T. sanî 1326 (1 Aralık 1910).

[18] BOA, DH-İD, 53 - 14, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tahrirat, 27 T. sanî 1326 (10 Aralık 1910).

Vapurların Samsun'dan yolcu almamaları yüzünden en çok zarara uğrayanlar ticaret erbabıydı. Çünkü uzun zamandan beri Samsun'da kalan tüccarlar, ödeyecekleri bonoların vadesinin geçmesi dolayısıyla sıkıntıya girmişlerdi. Adeta Samsun'da mahsur kalan tüccarlar, Dahiliye Nezareti'ne yazdıkları yazıyla bu durumlarını arz etmişler ve Samsun'dan tıbbî muayene usulünün de kaldırılmasını istemişlerdir[19]. Öte yandan Canik Mutasarrıflığı da, Samsun'a gelip gidenlerin tıbbî muayeneye tutulmaları yüzünden üç haftadır Samsun'da ticarî hayatın durduğuna dikkat çekmektedir[20]. Gerçekten de vapurların Samsun'a uğramamaları sebebiyle halkın ihtiyaç duyduğu mallar gelmez olmuştur. Bu durum Samsun esnafını zarara uğrattığı gibi, halkı da ihtiyaç duyduğu maddeleri bulmakta sıkıntıya sokmuştur. Bu şekilde birkaç gün daha geçmesi halinde sadece Samsun'da değil, diğer yerlerde de önemli bir ekonomik buhran çıkması ihtimali vardı. Bu sıkıntının giderilmesi, Samsun'dan sıhhî tedbirlerin de kaldırılmasına bağlıydı. Çünkü ancak o zaman vapurlar rahatlıkla Samsun'dan yolcu ve eşya getirip götürmeye ikna olacaklardı.

Sıhhî tedbirlerin devam etmesi yüzünden ortaya çıkan başka bir mesele, Samsun'dan Trabzon tarafına gitmek üzere ayrılan yolcuların burada karaya çıkmalarına izin verilmemesi idi. Samsun'da koleranın etkisini devam ettirdiği endişesiyle hastalığın kendilerine de bulaşmasından korkan Trabzon halkı, oradan gelen yolcuları kabul etmeyip geri gönderiyordu. Nitekim zabıtan ve tüccar taifesine mensup yüzden fazla kişi, bu sebeple bir kaç hafta Samsun'da beklemek zorunda kalmıştır[21].

Gerek tüccarların bizzat, gerekse mutasarrıflığın bu konuda Dahiliye Nezareti'ne yaptıkları başvurular, meselenin çözüme kavuşturulmasının Samsun'da devam etmekte olan tıbbî muayene tedbirlerinin de kaldırılmasına bağlı olduğu noktasında birleşmektedir. Dahiliye Nezareti bu konuyu Sıhhiye Nezareti'ne havale etmiş ve gerek Samsun'daki izdihamın yol açacağı tehlikeleri bertaraf etmek gerekse tüccar taifesinin içine düştüğü sıkıntının ortadan kalkması için tıbbî muayene tedbirlerinin de ilgası talebinde bulunmuştur. Meselenin ciddiyetini göz önüne alan Sıhhiye Nezareti ilk iş olarak izdihamın önlenmesi için Samsun'daki yolcuların muayeneye tabi tutulmaksızın Avusturya kumpanyasına ait vapura bindirilmesi hususunda Samsun karantina tabibine ruhsat vermiştir[22]. Akabinde Samsun'dan müteaddid imzalarla gelen telgrafları Sıhhiye Dairesi'nde tetkik ettirmiştir. Neticede,

[19] Toplam 18 kişi olan bu imza sahiplerinin üçü dışında diğerlerinin hepsi Ermeni cemaata mensup tüccarlardı. BOA, *DH-İD*, 53 - 14, Dahiliye Nezareti'ne istid'a, 23 T. sanî 1326 (6 Aralık 1910).

[20] BOA, *DH-İD*, 53 - 14, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 23 T. sanî 1326 (6 Aralık 1910).

[21] BOA, *DH-İD*, 53 - 14, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 18 T. sanî 1326 (1 Aralık 1910).

[22] BOA, *DH-İD,* 53 - 14, 20 T. sanî 1326 (3 Aralık 1910).

Meclis-i Sıhhiye'ce alınan bir kararla, hayli zamandan beri Samsun'da kolera vukuatına rastlanmadığı dikkate alınarak tıbbî muayene uygulaması da kaldırılmıştır. Meclis-i Sıhhiye tarafından alınan bu karar, Canik Mutasarrıflığı vasıtasıyla Samsun'daki karantina tabibine ve diğer memurlara bildirilmiştir[23].

Karantina uygulamasının ardından tıbbî muayene usulünün de terk edilmesiyle sözünü ettiğimiz problemler halledilmiş görünmektedir. Zira daha sonraki günlerde bu meselelerle ilgili her hangi bir şikâyete rastlanmamaktadır. Bu arada Samsun'a sirayet eden koleradan dolayı herhangi bir ölüm vakasından söz edilmemektedir. Bunda hastalığın yayılmasını önlemek maksadıyla zamanında başlatılan tahaffuz tedbirlerinin rolü büyük olmuştur. Çünkü Samsun'a deniz yoluyla gelenler Sinop ve Sürmene tahaffuzhanelerinde karantinaya tabi tutulurken, karadan da kordonlar teşkil edilmek suretiyle hastalığın ağır tahribat yapacak kadar ilerlemesi ve diğer bölgelere bulaşması önlenmiştir.

Koleranın Samsun'dan çekildiği zannedilirken, 1911 senesi Mayıs ayından itibaren yeniden hastalığın belirtileri görülmeye başlanmıştır. Birkaç aydan beri sahillerdeki tahaffuz tedbirlerinin gevşek tutulması ve yeteri kadar uygulanmaması koleranın yeniden baş göstermesine yol açmıştır. Canik Mutasarrıflığı elde mevcut imkân ve vasıtalarla koleraya karşı mümkün olan tertibatı hemen almıştır. Fakat yine de hastalığın şiddetlenerek devam etmesi ihtimali göz önüne alınarak İstanbul'dan acilen bir sıhhiye heyeti gönderilmesini istemiştir[24]. Mutasarrıflığın bu talebi üzerine, hemen bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyetin, hazırlıklarını tamamlar tamamlamaz Samsun'a gönderileceği bildirilmiştir[25].

Alınan önlemlere rağmen hastalığın yayılması önlenememiş ve Canik livasının çoğu yerlerine sirayet etmiştir. Bunun üzerine Samsun'da karantina uygulaması yeniden başlatılmıştır. Bu kapsamda özellikle deniz yoluyla Samsun'dan ayrılanların kolerayı başka yerlere taşımasını önlemek için Sinop ve Sürmene tahaffuzhanelerinde yolcuların beş gün karantina beklemeleri kararlaştırılmıştır. Bu arada Samsun'dan çıkan bazı küçük kayıkların karantina beklemeden kaçak surette sahildeki iskelelere yanaşması ve hastalığı buralara sirayet ettirmesi ihtimali düşünülerek, bu gibi

[23] BOA, *DH-İD*, 53 - 14, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tahrirat, 27 T. sanî 1326 (10 Aralık 1910). Samsun'da uygulanan sıhhî tedbirlerin kaldırılmasından sonra onun yerine, doktor bulunan en yakın Osmanlı limanında yolcuların yalnız bir tıbbî muayeneye tabi tutulması uygun görülmüştür. Bk. *DH-İD*, 53 - 14, Sıhhiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 24 T. sanî 1326 (7 Aralık 1910).

[24] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 24, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 25 Mayıs 1327 (7 Haziran 1911).

[25] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 9, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tahrirat, 26 Mayıs 1327 (8 Haziran 1911).

tekneleri tahaffuzhaneye sevk etmek için birkaç tane gambot görevlendirilmesi hususunda Bahriye Nezareti'ne müracaatta bulunulmuştur[26].

Koleranın yayılmasını önlemek maksadıyla alınacak sıhhi tedbirler kapsamında Samsun şehir merkezinde açıkta akan sularla lağım kanallarının örtülmesi için de çalışma başlatılmıştır. 4-5 bin lira gibi yüksek masrafı gerektiren bu iş için belediyenin gelirleri yeterli değildi. Bunun üzerine söz konusu paranın, sıhhiye tahsisatından tedarik edilerek gönderilmesi hususunda Dahiliye Nezareti'ne başvurulmuştur. Fakat nezaret bütçesinin ne sıhhiye tahsisatından ne de başka bir kanaldan bu parayı tedarik etmesi mümkün olamamıştır. Bunun üzerine sadarete müracaatta bulunulmuş ve gerekli para ancak bu şekilde temin edilebilmiştir[27].

Samsun'da koleradan en çok etkilenen yerlerden birisi hapishane idi. En çok 200 kişi kapasitesi olan hapishane binasında 350 mahkûm bulunuyordu. İzdiham halindeki hapishane hastalığın kısa sürede yayılması için çok müsait bir ortam oluşturuyordu. Nitekim hapishanede iki kişinin kolera belirtisi yüzünden müşahede altına alınması, burada acilen tedbir alınmasını gerektirmiştir. Bu maksatla mahpusların 150'sinin geçici olarak tedarik edilecek başka bir binaya nakledilmeleri uygun görülmüştür[28]. Canik Livası İstinaf Müdde-i Umumi Riyaseti'nin bu hususstaki talebi üzerine mutasarrıflık tarafından münasip bir bina tahsis edilmiş ve böylece mahpusların bir kısmı bu binaya taşınmışlardır[29].

Samsun'da koleranın başlamasıyla birlikte şehrin tek su mecrasına da hastalık bulaşmıştı. Hatta hastalığın bütün şehire yayılmasına içme suyunun kolera mikrobu taşıması sebep olmuştu. Hastalığın yayılmasını önlemek için nispeten daha kötü şartlarda hayatını devam ettiren şehir sakinlerinin tecrit edilmesi kararlaştırılmıştır. Bundan en çok etkilenenler hamal ve amele taifesi olmuştur. Çünkü zaten zor şartlarda yaşayan bu insanlar hastalığa karşı daha etkili mücadele için evlerinden çıkmak zorunda kalmışlardır. Evlerinden ayrılmak zorunda kalan bu insanların barınması için çadıra ihtiyaç duyulmuştur. Gerekli çadırların en kısa zamanda temin edilmesi için askeriyenin imkânlarından yararlanılması düşünülmüş ve bu maksatla

[26] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 25 Mayıs 1327 (7 Haziran 1911).
[27] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 8, Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e tahrirat, 23 Mayıs 1327 (5 Haziran 1911).
[28] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Adliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 26 Mayıs 1327 (8 Haziran 1911); *DH-İD*, 57-9, Lef: 7, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tahrirat, 26 Mayıs 1327 (8 Haziran 1911).
[29] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 47, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911); *DH-İD*, 57-9, Lef: 32, Dahiliye Nezareti'nden Adliye Nezareti'ne tahrirat, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911).

Harbiye Nezareti'ne başvurulmuştur[30]. Neticede Erzincan 3.Redif Müfettişliği ile irtibat kurularak söz konusu çadırlar Samsun'a nakledilmiştir[31].

Kolera salgını Haziran ortaları itibarıyla henüz Samsun'la sınırlı olup diğer sahil kentlerine bulaşmamıştı. Koleranın özellikle Trabzon ve mülhakatına sirayetinin önlenmesi için tahaffuz tedbirleri arttırılmıştır. Bu maksatla, birkaç aydan bu yana geliş gidişlere açık olan Karadeniz sahillerinin tarassutu için bir vapur tahsis edilmesi çalışmaları başlatılmıştır[32]. Bu konuda Trabzon valiliğinin başvurusu hükümeti harekete geçirmiştir. Gerçi hükümet, Karadeniz sahillerindeki tahaffuz tedbirlerini arttırmak ve kontrolü sağlamak için İngiltere'den vapur siparişinde bulunmuştu. Ancak bu gemiler henüz İstanbul'a ulaşmamıştı. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, daha fazla gecikmeye meydan vermemek için, bu vapurlardan birinin gelir gelmez Karadeniz sahillerine gönderilmesi hususunda Bahriye Nezareti'ne yazı yazmıştır[33].

Samsun'da nükseden koleranın artmasını ve çevreye yayılmasını önlemek için, buraya gelip gidenler Sinop tahaffuzhanesinde karantinaya tabi tutulmaktaydı. Bu arada karadan da lüzum görülen yerlerde kordonlar teşkil olunarak hastalığın iç bölgelere sirayet etmesi önlenmeye çalışılıyordu.

Samsun'un Alaçam ve Gerze iskeleleriyle olan irtibatı, buralarda da tarassut tedbirlerini gerekli kılıyordu. Çünkü buralara kaçak gelip gidenler oluyordu. Dolayısıyla hem bu iskelelerin hem de civarının teftiş ve tarassutu için acilen bir vapur tahsis edilmesi lâzımdı[34]. Kastamonu valiliğinden bu hususta yapılan müracaat uygun görülerek söz konusu iskeleleri tarassut altına almak üzere Bark Afşan (?) torpidosunun eksikleri tamamlanmak şartıyla Samsun'a gönderilmesi kararlaştırıldı[35].

---

[30] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 21, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 22 Mayıs 1327 (4 Haziran 1911); *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 6, Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tahrirat, 23 Mayıs 1327 (5 Haziran 1911).

[31] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 24 Mayıs 1327 (6 Haziran 1911); *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 17, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tahrirat, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911).

[32] Esasen Trabzon valisi Bekir Sami Bey, tarassut vapuru gönderilmesi için birkaç defa Dahiliye Nezareti ve Bahriye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuş, ancak vapur gönderilmemişti. Bunun üzerine Rize'den bir sandal kiralanarak hiç olmazsa Trabzon sahillerinin kontrol altına alınması düşünülmüştür. Fakat gerekli para tahsis edilemediği için bu da mümkün olamamıştır. BOA, *DH-İD*, 57 - 6, Lef: 10, Trabzon vilâyetinden Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 19 Mayıs 1327 (1 Haziran 1911).

[33] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 2, Dahiliye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne tahrirat, 21 Mayıs 1327 (3 Haziran 1911).

[34] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 3, Kastamonu Vilâyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 22 Mayıs 1327 (4 Haziran 1911).

[35] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Bahriye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911); *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 25, Dahiliye Nezareti''den Kastamonu Vilâyeti''e telgraf, 31 Mayıs 1327 (13 Haziran 1911); *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 42, Bahriye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 31 Mayıs 1327 (13 Haziran 1911).

Bark Afşan torpidosunun 14 Haziran 1911 tarihinde İstanbul'dan hareket ederek Samsun'a gideceği gerek Canik Mutasarrıflığı'na ve gerekse Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne bildirilmişti[36]. Ancak belirtilen tarihte torpido gönderilemeyince hastalık korkulduğu gibi Alaçam'a da sirayet etmiştir[37]. Her ne kadar kara yönünden alınan tedbirler bir kat daha arttırılmışsa da sahilin kontrol altına alınmaması, hastalığın buraya da bulaşmasına yol açmıştır[38]. Çünkü Samsun'dan çıkan bazı yolcular karantina tedbirlerine aldırış etmeden kaçak olarak Alaçam'a gitmişler ve böylece hastalığı buraya taşımışlardır. Torpido gönderilmesi hususunda Kastamonu valiliği tarafından yapılan ikinci müracaattan da bir sonuç çıkmamıştır[39]. Durumun aciliyetine rağmen Bark Afşan torpidosunun Karadeniz'e gönderilememesinin sebebi, aynı tarihlerde Akdeniz kıyılarında da salgın tehlikesinin baş göstermesi üzerine torpidonun oraya gönderilmesidir[40]. Bu arada Trabzon valiliği, sandal kiralamak suretiyle hastalığın Doğu Karadeniz kıyılarına da bulaşmasını önlemeye çalışmıştır. Ancak bunun için de tahsisatın bulunamaması yeterli tedbirin alınmasını zorlaştırmıştır[41].

Bark Afşan torpidosu yine tarassut maksadıyla Akdeniz kıyılarına gönderilince onun yerine Trablus yatının Karadeniz'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır[42]. Ancak Trablus yatı da lüzumuna binaen Avlonya taraflarına gönderilmiştir[43].

Tahaffuz tedbirlerindeki bu aksaklıklar ve yetersizlikler, hastalığın bütün Canik livasına yayılmasına yol açtığı gibi, sancağa sınır olan yerlere de sıçraması tehlikesini doğurmuştur. Nitekim bu tehlikenin büyüklüğü, Amasya Mutasarrıflığı'nı Amasya-Samsun sınırında bazı tedbirler almaya sevk etmiştir. Bunlardan birisi sınırda kordonlar oluşturmak, diğeri ise ana yol haricindeki "hususi yollardan" karantinaya uğramadan geçmek isteyen yolcuların engellenmesi ve Amasya'nın muhtelif

[36] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 29, Dahiliye Nezareti'nden gönderilen tahrirat, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911).
[37] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 34, Dahiliye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne tahrirat, 6 Haziran 1327 (19 Haziran 1911).
[38] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 49, Kastamonu Vilâyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 5 Haziran 1327 (18 Haziran 1911). Kaçakların önlenmesi için Samsun'a iki gambot gönderilmesi hususunda liva sıhhiye kurulunun talebi de cevapsız kalmıştır. Bk. *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 15, Dahiliye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne tahrirat, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911).
[39] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 37, Dahiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilâyeti'ne tahrirat, 14 Haziran 1327 (27 Haziran 1911).
[40] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 40, Bahriye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 21 Temmuz 1327 (3 Ağustos 1911).
[41] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 39, Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne tahrirat, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911).
[42] BOA, *DH-İD,* 57 - 9, Lef: 40, Bahriye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 21 Temmuz 1327 (3 Ağustos 1911).
[43] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Bahriye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 8 Ağustos 1327 (16 Ağustos 1911); *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 46, Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilâyeti'ne tahrirat, 13 Ağustos 1327 (21 Ağustos 1911).

noktalarında oluşturulan tahaffuzhanelere sevk edilmeleri idi. Bu işlemin gereği gibi yürütülmesi için askerî takviyeye ihtiyaç vardı. Zira az sayıdaki jandarma birlikleri bu iş için kâfi gelmiyordu. Bu hususla ilgili olarak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti nezdinde girişimde bulunan Amasya Mutasarrıflığı'nın bu talebi[44] üzerine, Sivas'taki nizamiye taburundan Amasya-Samsun sınırındaki kordon mahalline 2 zabıt kumandasında 50 neferlik bir müfreze gönderilmiştir[45]. Öte yandan Sinop tahaffuzhanesi kordonunun muhafazası için buraya da 20 neferlik ihtiyat birliği gönderilmiştir[46].

İncelediğimiz belgelerde Samsun'da cereyan eden kolera salgınında herhangi bir ölüm vakasından söz edilmediği dikkati çekmektedir. Bundan hareketle hastalığın ölüme götürecek kadar etkili olamadığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Hastalığın görülmesiyle birlikte eksikliklere rağmen bilhassa Samsun merkezinde alınan sağlık tedbirleri ve karantina uygulaması bunda önemli rol oynamıştır. Öte yandan, bir önceki kolera salgını sırasında yaşanan izdiham ve yolcuların nakliyesi gibi sorunlar bu defa görülmemiştir. En azından hastalık daha tehlikeli boyutlara ulaşmadan kontrol altına alınmıştır. Daha sonraki aylarda Canik Mutasarrıflığı ile hükümet arasında gerçekleşen bazı hususlardaki yazışmalar bunu teyit etmektedir. Nitekim kolera sebebiyle başka yere nakledilmelerini isteyen Samsun hapishanesindeki mahpusların bu isteği[47] hastalığın kısa zamanda etkisiz hale getirilmiş olması gerekçesi ile reddedilmiştir[48].

Kolera salgını sırasında Samsun'a gönderilen paraların bir kısmı, daha sonra hükümet konağı ve adliye sarayının badanası ile hapishane binasının çimento ihtiyacının temininde kullanılmıştır. Miktarı az olmasına rağmen bu paranın maksadı haricinde kullanılması yolsuzluk olarak değerlendirilmiş ve uygun görülmemiştir[49].

---

[44] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nin tezkeresi, 26 Mayıs 1327 (8 Haziran 1911).

[45] BOA, *DH-İD,* 57 - 9, Lef: 19, Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tahrirat, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911); *DH-İD,* 57 - 9, Lef: 22, Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne tahrirat, 31 Mayıs 1327 (13 Haziran 1911); *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 27, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na tahrirat, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911).

[46] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 26, Kastamonu Vilâyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne telgraf, 25 Mayıs 1327 (7 Haziran 1911). Bu birliğin Sinop'a gönderilmesi için Birinci Redif Müfettişliği'ne emir verilmiştir. BOA, **DH-İD**, 57 - 9, Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 30 Mayıs 1327 (12 Haziran 1911).

[47] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Adliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne tezkere, 10 T. sanî 1327 (23 Kasım 1911).

[48] Mutasarrıflığın yaptığı araştırma neticesinde mahpusların, salgın vesilesiyle cezadan kurtulmayı ümid ederek böyle bir talepte bulundukları anlaşılmıştır. BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Canik Mutasarrıflığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 29 T. sanî 1327 (12 Aralık 1911); *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 182, Dahiliye Nezareti'nden Adliye Nezareti'ne tahrirat, 21 K. evvel 1327 (3 Ocak 1912).

[49] BOA, *DH-İD*, 57 - 9, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden Dahiliye Nezareti'ne tahrirat, 22 K. evvel 1327 (4 Ocak 1912); *DH-İD*, 57 - 9, Lef: 185, Dahiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na telgraf, 25 K. evvel 1327 (7 Ocak 1912).

Kolera tahsisatının maksadı haricinde kullanılmış olması da, hastalığın çok tehlikeli boyutlara ulaşmadan önlendiğini göstermektedir.

Sonuç

19. yüzyılın ortalarından itibaren karantina tedbirlerindeki iyileştirmelere rağmen kolera salgını Osmanlı Devleti'nden eksik olmamıştır. Bilhassa hacıların Hicaz'dan dönüşüne tekabül eden tarihlerde ülkenin hemen her yerinde bu hastalığın sirayet ettiği görülmektedir. Samsun'da 1910 ve 1911 senelerinde vuku bulan kolera salgını, bu yüzyılın başlarından itibaren tahaffuz tedbirlerinin daha etkin metotlarla uygulanmasından dolayı büyük çapta ölümlere yol açacak kadar ağır olamamıştır. Fakat karantinadan kaynaklanan olağanüstü şartlar, bir takım geçici sıkıntıların yaşanmasına yol açmıştır. Bahis konusu tarihler Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda dış buhranlarla fazla meşgul olduğu yıllardır. Bu da yaşanan sıkıntıların giderilmesinde engelleyici rol oynamıştır. Meselâ sahillerin teftişi için istenen vapurların gönderilemeyişi, mahalli idarelerin kendi çabalarıyla buldukları çözüm yollarının da tahsisat yokluğu sebebiyle desteklenememesi, hükümetin bu tarihlerde hem içeride hem de dışarıda birçok mesele ile karşı karşıya olmasından kaynaklanmaktadır. Bu arada halkın salgın hastalıklar hakkında bilinçli olmaması ve tıbbî imkânların tabiatıyla az olması da sözünü ettiğimiz sorunların yaşanmasında pay sahibidir.

Kolera salgınlarına karşı mücadelede başlangıçta Avrupa devletleriyle işbirliğine giden Osmanlı Devleti, Karantina Meclisi'ne Avrupalı hekimlerin de âza sıfatıyla girebilmelerine imkân ve ruhsat vermişti. Zamanla bu üyelerin meclisteki sayısı Müslümanların sayısını aşmıştır. Böylece Osmanlı sularında yapılan ticaret ve denizcilik faaliyetleri, üyelerinin çoğu yabancı olan bu kuruluşun doğrudan müdahalesine açık hale gelmiştir. Sonuçta bu durum teşkilâtın tam bir kapitülasyona dönüşmesine sebep olmuştur. Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin sağlık işlerine müdahale etmesine yol açan bu durum, Avrupalılar tarafından Lozan Konferansı'nda da bazı bahaneler ileri sürülerek devam ettirilmek istenmiştir. Salgın hastalıkların kökeninin şark ve özellikle de Hicaz ve Avrupa'ya giriş kapısının İstanbul olduğunu ileri süren Avrupalılar, sıhhî kapitülasyonların kaldırılmasına itiraz etmişlerdir[50]. Ancak bu gerekçeler Türk murahhaslarca kesin olarak reddedilmiş ve böylece sağlık hizmetleri millîleştirilmiştir.

[50] Geniş bilgi için bk. Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı*, s. 9 - 10.

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE KARADENİZ'DEKİ AMERİKAN SAVAŞ GEMİLERİ

Hikmet ÖKSÜZ[*] *- İsmail KÖSE*[*]

Giriş

I. Dünya Savaş devam ederken Almanya'nın denizaltı saldırılarını durdurmayı reddetmesi, zorda olan İngiltere ve Fransa'nın kışkırtması ve ABD'deki savaş lobilerinin teşviki ile ABD'nin 1917 yılı başında önce Almanya'ya daha sonra da Avusturya'ya savaş ilan etmesiyle İttifak Devletleri'ne yönelik cephe genişlemiş oldu. İlk anda ABD, Almanya ve Avusturya'yı düşman ilan etmiş, fakat diğer iki İttifak üyesine, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan'ı aynı kategoriye koymamıştı. Amerika Birleşik Devletleri'nin Almanya'ya savaş ilan etmesinden iki hafta sonra, 20 Nisan 1917 tarihinde ABD ile Osmanlı Devleti arasındaki diplomatik ilişkiler kesildi. İstek Babıali'den gelmişti ve ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Abram I. Elkus Washing-ton'a geri çağrılırken, Osmanlı Devleti'nin son Washington Maslahatgüzarı Abdülhak Hüseyin Bey de İstanbul'a döndü. Diplomatik ilişkilerin kesilmesine rağmen iki ülke arasında doğrudan harp durumu yaşanmadı ve ABD Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmedi.

Savaş öncesinde, özellikle 1900'lü yılların başından itibaren ABD, savaş gemilerini Osmanlı karasularına göndererek siyasi amaç ve çıkarlarını elde etmeye çalışmıştı. 20 Nisan'da diplomatik ilişkiler kesildiğinde Donanmaya ait *Scorpion* gemisi İstanbul önlerinde bulunuyordu. *Scorpion* belirlenen süre içerisinde Türk karasularını terk etmediği için savaş süresince harp ekipmanları sökülerek İstanbul'da bekletildi.[1]

Mondros Ateşkesi imzalandıktan sonra, Bağlaşık Devletler donanması ve kara gücü İstanbul önlerine geldi. Böylece yüzyıllardır çok sayıda savaş ve çatışmaya neden

[*] *Prof. Dr., KTÜ, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[*] *KTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD Doktora Öğrencisi*

[1] Amerika'nın Almanya'ya resmen savaş ilan etmesinden sonra 10 Nisan 1917'de verilen nota ile Amerikan savaş gemilerinin 24 saat içinde Türk sularını terk etmesi istenmişti. *Scorpion* verilen sürede Türk sularından ayrılamadığı için alıkonulmuş üç subay ve 56 denizciden oluşan mürettebat İstanbul'da kalmıştı. Bu nedenle Amerikalılar Osmanlı Devleti'nden kara yoluyla ayrılmıştı. *Scorpion*'un harp ekipmanı söktürülmüş, mürettebata diplomatik kurallar çerçevesinde nazik davranılmış, barış dönemindeki muamele yapılmıştı. Scorpion Haliç önünde demirliydi ve bir keresinde İngiliz denizaltıların fırlattığı torpido *Scorpion*'un birkaç metre uzağında infilak etmişti. Bkz. *New York Times*, *"*Kind to Scorpion's Men", August 26, 1918; *The Turkish Minister of Foreign Affairs to the American Embassy,* Note Verbale, April 10, 1917. *PRFRUS, 1917, Supplement 1, WWI*, Washington: Government Printing Office, 1931. s. 603-04; *Library of Congress Manuscript Division (LCMD), The Papers of Mark L. Bristol-VII,* **"**Enclosure, Adress Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", *Confidential Diary,* Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 2). (Bundan sonra*; Library of Congress Manuscript Division "LCMD"* olarak kısaltılacaktır).

olan İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının egemenliği Bağlaşıkların eline geçmiş oldu.[2] Bu sayede Karadeniz'e her türlü giriş ve çıkış da Bağlaşıkların denetimine girmişti. 1914 yılı Ağustos ayında diplomatik ilişkilerin kesilmesi ile kapanmış olan elçiliklere büyükelçi görevlendirmesi yapılmadı. İtilaf Devletlerinin diplomatik ilişkilerini ve çıkarlarını İstanbul'a atadıkları "yüksek komiserler" üstlenmiştir. İstanbul'un 16 Mart 1920 tarihindeki işgalinden sonra üç büyük ülkenin (İngiltere, Fransa, İtalya) yüksek komiseri *de facto* hükümet gibi hareket etmeye başladı. Kesin barış antlaşması imzalanmadan önce İstanbul'a büyükelçi atanmaması tercih edilmişti. Savaş öncesinde Osmanlı Devleti üzerinde radikal bir operasyon yapılması kararlaştırılmıştı. Son operasyon yıllardır gündemde olan Yakın Doğu Sorununu (*Near Eastern Question)* kökünden çözecek ve Türkler için ölümcül olacaktı. Bu kadar büyük bir mirasta hangi parça kime kalacaktı asıl sorun burada düğümlenmişti ve savaş döneminde bir kenara bırakılmış olan çıkar çatışmaları tekrar birer ikişer gün yüzüne çıkmaya başlamıştı.

ABD görünürde, Osmanlı Devleti üzerinde Bağlaşıklar gibi çıkara dayalı hareket etmiyordu. Açık Kapı (*open door)* ve en ziyade müsaadeye mazhar millet (*most favored nation)* politikası, ABD sermayesinin serbest ve eşit dolaşımı, yer altı kaynaklarından yararlanma hakkı, ticari anlamda Amerikan Hükümeti'nin vazgeçilmezleriydi. Coğrafi ve siyasi olarak, Boğazlar'daki seyrüsefer serbestliğinin garanti altına alınması, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması, bu devletin güney ve kuzey Anadolu'da iki (Trabzon ve İskenderun) limana sahip olması ve misyoner müessese ile okullarına dokunulmaması ABD politikasının genel çerçevesini oluşturuyordu. Osmanlı Devleti ile savaşmadığı için İngiltere liderliğindeki Bağlaşıklar zaten ABD'nin Yakın Doğu'daki işlere çok fazla dahil olmasından hoşnut değildi. Buna rağmen, kendi aralarında birbirlerine güvenmedikleri için sadece görece tarafsız bir güç olan ABD'nin; Ermenistan, İstanbul ve Anadolu'nun dar bir alana sıkıştırılmış kısmında kurulmasına izin verilmesi düşünülen vasal Türk Devleti üzerindeki güdüm idaresini yürütmesinde sakınca görülmemekteydi. Böyle bir idare, özellikle İtilaf Devletleri'nin çıkarlarını daha az zedelediği için kabul edilebilir nitelikteydi.

1.Amerikan Temsilcilerinin ve Savaş Gemilerinin Türk Sularına Gönderilmesi

Bağlaşıkların (İngiltere, Fransa, İtalya) Osmanlı topraklarındaki niyetlerinden ve çıkar çatışmalarından haberdar olan Amerikan Hükümeti, İstanbul'daki gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Bununla birlikte, müttefiklerine karşı prestij ve zemin kaybetmek de istemiyordu. Bu kaygı İstanbul'da komiser olarak görevlendirilen Lewis Heck'e gönderilen talimatta da açıkça görülür.

[2] Henry P. Beers, "US Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924" *Military Affairs, Sayı 7, No. 4,* Winter 1943. s. 209.

Mondros Ateşkesi imzalandıktan bir ay sonra, 30 Kasım 1918 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı İsviçre Ortaelçisi Stovall'a göndermiş olduğu talimatta, Lewis Heck'in beklemeksizin Komiser rütbesi ile İstanbul'a dönerek Paris'teki Amerikan Büyükelçiliğini ve Dışişleri Bakanlığı'nı İstanbul'daki durum hakkında bilgilendirmesini istedi. Babıali'nin vermiş olduğu nota ile 20 Nisan 1917 tarihinde diplomatik ilişkiler kesilince,[3] Amerika'nın Osmanlı Devleti nezdindeki çıkarlarını İsveç Büyükelçisi, Osmanlı Devleti'nin Amerika'daki çıkarlarını da İspanya Büyükelçisi üstlenmişti. ABD, Bağlaşıkların diplomatik temsilci atamamaktaki temkinli tutumunu göz önüne alarak diplomatik temsilci yerine yüksek komiser görevlendirmeyi tercih etmişti. Bu nedenle talimatta; Komiser Heck, Amerika'nın diplomatik ilişkilerini üstlenmeyecek, İsveç elçiliği Amerika adına diplomatik ilişkileri yürütmeye devam edecekti.[4]

L. Heck, talimat üzerine hızlı bir şekilde İstanbul'a gelerek vakit kaybetmeksizin görevine başladı. L. Heck'den İstanbul'daki siyasi durum, Türk Hükümeti'nin Amerikalılara, Amerikan kurumlarına ve Amerikan vatandaşlığına geçen Osmanlı uyruklarına yaklaşım ve davranış biçimini, Bağlaşık temsilcileri arasındaki ilişkileri, diğer hükümetlerin Türkiye'deki niyet ve amaçlarını, askeri, ekonomik ve mali durumlarla ilgili bilgilerin Dışişleri Bakanlığına ve ABD'nin Paris Büyükelçiliğine raporlanması istenmişti. Şimdilik Türk Hükümeti ile diplomatik herhangi bir görüşmeye girilmeyecekti.[5]

L. Heck, diplomattı ve Donanmanın ihtiyaçlarını karşılaması imkânsızdı. Bu nedenle ABD'nin Akdeniz ve Karadeniz çevresindeki beklentilerinin dikkate alınması ile Akdeniz Donanma Komutanlığı'ndan gelen istek üzerine; 1918 Aralık ayı sonunda ABD Dışişleri Bakanı Vekili Frank L. Polk, Amiral W. S. Benson'un talebini onayladı ve Donanma Bakanı Josephus Daniels'ten İstanbul'a rütbeli bir donanma subayı ve istasyon gemisi gönderilmesini istedi. Bu amaçla üç gün sonra, 30 Aralık'ta görevlendirilen Tümamiral Mark Lambert Bristol, ABD'nin İngiltere'deki Playmouth Donanma Üssü Komutanlığı görevinden ayrılarak İstanbul'a gelmek üzere yola çıktı. Bristol, bir deniz subayı olduğu için kendisine gönderilen talimatlar Donanma Bakanlığı vasıtasıyla bildirilecekti. Görev olarak Dışişleri Bakanlığı emrinde olmasına rağmen, iki bakanlığın kendisine göndermiş olduğu talimatlar arasında uyumsuzluk olmaması için böyle bir yöntem takip edilmesi uygun görülmüştü. Ayrıca Bristol, Doğu Akdeniz Donanma Komutanlığı görevini de yürüteceği için Donanma Bakanlığı'nın

[3] *New York Times*, "State Departments Revised List of Nations at War or Which Have Broken Relations", January 16, 1918.

[4] The Secretary of State to the Minister of Switzerland (Stovall), Washington, November 30, 1918. *PRFRUS 1919,* C. II, Washington: USA Government Printing Office, 1934, s. 810; Beers, a.g.m., s. 210.

[5] The Acting Secretary of State to the Commissioner in Istanbul (Heck), Washington, January 21, 1919. *PRFRUS 1919,* C. II, Washington: USA Government Printing Office, 1934, s. 810.

Bristol'a verilen talimatlardan haberdar olması işleyiş açısından önemliydi. Ayrıca İstanbul'daki Amerikan Komiserine Bristol'un emrinde görev yapacağı bildirildi.[6]

Bristol, İstanbul'a hareket etmeden önce Paris'e giderek, Paris Barış Konferansı görüşmelerine katılmak için burada olan Başkan Wilson, Dışişleri Bakanı Lansing, Amerika Yiyecek ve Amerikan Yardım İdaresi (*Food Administration and the American Relief Administration)* Yöneticisi Herbert Hoover ve Amiral Benson ile görüştü ve gerekli talimatları aldı.[7] Göreve başladıktan sekiz ay sonra Yüksek Komiser olarak görevlendirilmiş olan Bristol, aynı zamanda ABD Doğu Akdeniz Filosu Komutanlığı görevini uhdesinde bulunduruyordu. Yetki sahası, 21. Boylamın doğusunda kalan alan, Korfu hariç tüm Yunanistan ve İstanbul'un doğusundaki tüm sahaydı.[8]

Bristol, İstanbul'a geldiğinde tüm limanları, İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan'a ait işgal araçları, kruvazör, destroyer, ikmal gemileri, savaş gemileri, savaş uçağı nakil gemileri, yakıt nakil gemileri, hastane gemileri, yolcu gemileri ve tankerler ile doldurulmuş olarak buldu. Yedi yıl sonra New York'ta yaptığı radyo konuşmasında, *"tüm denizin önlerinde Bağlaşık savaş araçları ile kaplanmış olarak durduğunu ve Türk gemilerinin Haliç'te toplanarak hapsedildiğini"* söylemiştir. ABD'nin savaşa girmesiyle belirlenen zamanda İstanbul'dan ayrılamayarak alıkonulan *Scorpion* ise Dolmabahçe önünde demirlemişti.[9] Mustafa Kemal Paşa, Bristol'u bile hayret ettiren bu acıyı manzarayı gördüğünde tarihe geçen *"… geldikleri gibi giderler."* sözünü söyleyecektir.

Bristol'un İstanbul'daki görevine başladığı 1919 yılı aynı zamanda Milli Mücadele'nin de başlangıcıdır. Bu dönem içinde Karadeniz'de Amiral Bristol komutasında bulunan Savaş gemileri Karadeniz kıyılarında bulunan Türk, Rus, Kafkas ve Balkan Devletleri limanları arasında yoğun bir seyrüsefayin hareketine giriştiler.

Karadeniz'deki gemilere kumanda eden Amiral Bristol, göreve başladığında devriye gemisi *Nahma* durum tespiti için Köstence'ye gitmişti. *Nahma,* Mondros

---

[6] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII,* **"**Enclosure, Address Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", *Confidential Diary,* Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 2); The Secretary of State to the Commission to Negotiate Peace, Washington, August 12, 1919. *PRFRUS 1919, C. II,* Washington: USA Government Printing Office, 1934, s. 812; Beers, a.g.m., s. 210.

[7] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII,* **"**Enclosure, Address Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", *Confidential Diary,* Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 2); Thomas A. Bryson, "Admiral Mark L. Bristol, an Open Door Diplomat in Turkey", *International Journal of Middle East Studies, C. 5, No. 4*, September 1974. s. 452.

[8] Bryson, a.g.m., s. 451; Beers, a.g.m., 210.

[9] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII,* **"**Enclosure, Address Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY", Confidential Diary, Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 3).

sonrası Türk karasularına gelen ilk yardım gemisiydi. *Nahma'nın* mürettebatı, Köstence'de Tuna Nehri'nin seyrüsefayin durumu ile, Romanya'da ve Balkanlar'daki son gelişmeleri gözlemlenmekle görevlendirilmişti.[10] *Nahma* ve mürettebatı Köstence'ye vardığında buğday yüklü olan *Western Plain* adlı yük gemisi yükünün bir kısmını boşaltmak üzere limanda bulunuyordu.[11] *Nahma* Köstence'ye hareket etmeden önce, Amiral gemisi *Scorpion* uzun süre İstanbul'da demirli kaldığı için İzmit'e doğru bir deneme ve gözlem seferine çıktı. İzmit'te Derince limanı ve gayrimüslim yerleşmeleri incelendi.[12] Nisan ayı başında Bristol komutasında *Nahma* önce Odesa'ya daha sonra Sivastopol'a gitti.[13] Haftalık raporda açıkça belirtilmese de ziyaretin amacı Bolşeviklere karşı savaşan General Denikin komutasındaki Beyaz Ordu'nun durumunu yerinde gözlemlemekti. 1919 yılının ilk yarısında Karadeniz'de ABD Donanması'na ait *Scorpion*, *Noma* ve *Nahma* gemileri ile; 28, 128, 129 ve 215 numaralı denizaltı avcı gemileri bulunuyordu.[14] Yük gemileri ise Amerika'dan yükledikleri malzemeleri Karadeniz'deki limanlara boşaltıyor ve belli limanlardan ticari yük alarak geri dönüyorlardı.

Kısa bir süre sonra Karadeniz'de seyrüsefayin halinde olan Amerikan savaş gemilerine denizaltı avcı gemileri (*Subchasers)* de katılmıştı. Destroyerlerden daha kısa olan bu gemiler sıkça arıza yapıyor ve tamirleri problemlere neden oluyordu. Çünkü, İstanbul'da yedek parça yoktu ve İngiliz işgal güçleri de Amerikan gemilerine yedek parça vermeye istekli değildi.[15]

Karadeniz'de bulunan Amerikan Donanmasına ait savaş ve yük gemileri, özellikle; İzmit, İnebolu, Sinop, Samsun, Trabzon, Batum, Poti, Sivastopol, Odesa, Feodosiya, Novorrossisk, Suhumi, Köstence ve Varna limanlarına uğrayarak buralardaki gelişmeleri rapor ediyordu. Yük gemileri Amerika'dan un, battaniye, ilaç, ambulans, yiyecek, yaşam malzemesi vb. gibi ekipmanları özellikle Ermenilerin yoğun yaşadığı kentlerin yakınlarındaki limanlara taşırken, dönüşte genellikle tütün yüklüyorlardı.[16] 1919 yılı Mart ayı başında, *Westmount* Amerika'dan yüklemiş olduğu un ve hastane ekipmanları ile birlikte Batum limanına geldi. Geminin seyir raporunda,

---

[10] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* US Naval Forces Operating in European Waters, US Nahma, February 5, 1919. RPMcC-H, File 110. s. 1-5.

[11] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I***,** US Naval Forces Operating in European Waters, US Nahma, February 5, 1919. RPMcC-H, File 110. s. 2.

[12] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* USS Scorpion, Constantinople, Turkey, February 2, 1919.

[13] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for two Weeks Ending April 13, 1919. Part two.

[14] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I***,** Report of Operations for two Weeks Ending April 13, 1919. Part two; Peers, a.g.m., s. 213.

[15] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I***,** Report of Operations for two Weeks Ending April 13, 1919. Part two.

[16] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for two Weeks Ending April 13, 1919. Part three; Peers, a.g.m., s. 217.

Batum'da bol miktarda manganez cevheri bulunduğu ve Amerika'ya nakledilmesinin planlandığı görülür. *Westmount*, Amerika'ya dönerken Batum'dan, yün, kuzu derisi, pamuk, keçe ve tütün yükleyerek Amerika'ya dönecekti. Gemi kaptanı Ermenistan Cumhuriyeti yetkilileri ile yaptığı görüşmede, Ermeni yetkililer 8.000 ton buğday talep etmişlerdi. Un karşılığında, pamuk ve kereste verilecekti.[17]

Aynı yılın Mayıs ayı başında Batum'a yük getiren *Noma*'nın kaptanına Kafkaslar'daki gelişmeler ve siyasi, askeri durum hakkında incelemelerde bulunması talimatı verildi. Kaptan, bölgedeki Bolşevizm eğiliminin yükseldiğini, siyasi istikrarsızlığın sürdüğünü, Bolşeviklere karşı savaş için gönüllülerin ekipman ve desteğe ihtiyaç duyduğunu rapor etti.[18] Donanmaya bağlı gemiler, Yakın Doğu Yardım Örgütü çalışanlarının Karadeniz liman kentleri arasındaki faaliyet ve yolculuklarına lojistik destek sağlıyordu. Yakın Doğu Yardım Örgütü çalışanları ağırlıklı olarak misyonerlerden oluşuyordu ve ilk tercih Hristiyan halka yardım ulaştırılması olarak şekillenmişti. *Gregory* isimli destroyer Mayıs ayı ortalarında İstanbul'daki Amerikan subay ve yardım örgütü çalışanlarını Batum'a götürürken, burada işi biten yardım örgütü çalışanlarını alarak İstanbul'a getirdi.[19] Bu dönemde Batum limanı İngilizlerin denetimindeydi.

İzmir'in işgali sonrasında Mayıs ayından itibaren Amerikan destroyerleri, İzmir limanı ile Karadeniz'deki liman kentlerine Amerikan askeri yetkilileri ile yardım çalışanlarını taşıma faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Bu dönemde, Romanya'nın Köstence, Sulina, Galati Rusya'nın [Gürcistan'ın] Batum limanlarına yönelik çok yoğun bir yük gemisi trafiği vardı.[20] *Luce* isimli destroyer King-Crane Kuruluna tahsis edilmişti. Karadeniz limanlarındaki görevinden sonra Kurul ile Beyrut'a hareket etti.[21] Karadeniz'de seyrüsefayin halinde olan Amerikan gemileri sahil kentlerindeki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Haziran ayı başında Trabzon'da asayiş problemleri bulunduğu ve Yunanlıların kente asker çıkartmak için yerel halk arasındaki anlaşmazlıkları tahrik ettiği rapor edildi.[22]

1919 Haziran ayı ortalarında Bristol, *Manley* destroyeri ile Kafkasya'ya bir inceleme gezisi yaptı ve Ermenistan Başbakan Vekili, Taşnak Partisi mensubu

---

[17] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* USS West Mount, Batum, Russia, March 17, 1919. Con 2031-19.
[18] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* USS Noma, Batum, Russia, Mary 6, 1919. Con 3095-19.
[19] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* USS Gregory, Batum, Russia, Mary 17, 1919. Con 3139-19.
[20] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending June 1, 1919. Part one.
[21] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending June 8, 1919. Part two.
[22] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* Report of Operations for Week Ending June 8, 1919. Part two.

Alexander Khatisian ile bir görüşme gerçekleştirdi. Kafkasya dönüşünde Bristol, Trabzon, Giresun, Samsun ve Zonguldak illerine uğradı. Trabzon'daki mevcut durumu, Samsun'da Amerikan yardım örgütlerinin çalışmalarını ve Zonguldak'ta taş kömürü ocaklarını inceledi.[23] Raporuna, Yunan torpidolarının kasıtlı olarak Türk sahillerini ziyaret ederek Türkleri rahatsız etmeyi amaçladığını not etti. Bristol'un raporunda, Yunan torpidolarının limanlara girişinin Rum halk ve özellikle piskoposlar tarafından büyük nümayişlerle karşılandığı da yer alır. Bu durum şüphesiz Türk halkını rahatsız ediyordu. Ayrıca, Rusya'ya göçmüş bazı Rumlar, Trabzon'a ve Samsun'a yerleştirilmişti. Novorrossik'te 10.000 Rum göçmen Trabzon'a dönmek için hazır bekliyordu, fakat İngilizler ayrılmalarına izin vermemişti. Bristol'a göre bu çok yerinde bir karardı.[24] Yunanistan'ın Trabzon'a mümkün olduğu kadar çok Rum'u yerleştirmeye çalışmasının asıl nedeni Paris Barış Konferansı'nda Trabzon Limanı'nı isteyen Ermenilere karşı nüfusa dayalı üstünlük sağlamaktı.

Bu esnada Erzurum Kongresi'nin toplanma çalışmaları ABD tarafından da takip ediliyordu. Bu amaçla *McLanahan* isimli ve 264 numaralı destroyer Temmuz ayı başında Batum, Trabzon ve Samsun limanlarına gelerek incelemelerde bulundu. *McLanahan*'ın seyir raporuna göre; 10 Temmuz'da Trabzon'da 30 ton dinamitin infilakı ile bir patlama meydana gelmiş ve 15 kişi ölmüştü. Patlama sonucunda, Türklerden, Ermenilerden ve Rumlardan ölenler vardı. Evlerin çatıları ve camları hasar görmüştü. Batum'da Mayıs ayından itibaren çok fazla değişiklik yoktu, Samsun'da 1.500 kişilik İngiliz işgal askeri bulunuyordu.[25] Erzurum Kongresi sonrasında kruvazör *Olympia*'ya Karadeniz'in Anadolu sahillerini oluşturan güney sahillerinin denetlenmesi ve gözlemlenmesi görevi verildi. Amerika-İspanya savaşına da katılmış olan *Olympia*, arşivlerde yer alan seyir defteri kayıtlarına göre; 1919 yılı Ağustos ayına kadar Karadeniz'de görevlendirilen en yüksek tonajlı muharip gemidir.[26] Amerikan'ın Karadeniz filosuna daha sonra *Patoma* isimli tanker gemisi de katıldı.

Anadolu'daki Türk milli refleksinin yanında, Beyaz Ordu birlikleri ile Bolşevikler arasındaki savaş da tüm yoğunluğu ile devam ediyordu. Bu nedenle 1920 yılının ortalarından itibaren Amerikan Donanmasına bağlı destroyerler Karadeniz'in kuzey sahillerini sıklıkla ziyaret ederek, General Wrangel komutasındaki Beyaz Ordu birlikleri hakkında bilgi topluyorlardı.[27] Aynı dönemde Karadeniz'in güney sahillerinde Türk kuvvetleri, İngiltere'nin desteği ile Anadolu'yu işgal etmeye çalışan Yunan ordusuna karşı varoluş savaşı vermekteydi. Amerikan donanmasına ait gemiler bu

[23] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* War Diary, June 22, 1919.
[24] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I,* War Diary, Confidential, June 22, 1919. Part Three, Con. 4052-19. s. 3.
[25] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I***,** USS McLanahan at Sea, July 13, 1919. Con 4385-19.
[26] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I***,** Report of Operations for Week Ending August 31, 1919. Part two.
[27] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II,* Report of Operations for Week Ending July 25, 1920.

mücadeleyi yakından takip ediyor, Amerikalı misyonerlerin, gazetecilerin, işadamlarının ve istihbarat görevlilerinin ulaşımını sağlıyordu.[28] Amerikan gemilerinin diğer görevi haberleşmeyi sağlamaktı ve telsizleri ile haberleşmeye katkı yapıyor, limandan limana mektup getirip götürüyorlardı.

1920 yılının sonuna varıldığında Karadeniz'in her iki yakasında, güney ve kuzey kıyılarında önemli gelişmeler meydana geldi. Bu dönemde Anadolu sahillerini izleyen Amerikan destroyerleri ile diğer deniz araçları *"Anadolu'daki demliğin kaynamaya başladığını"* rapor ettiler. Yunan savaş gemileri de Karadeniz'de zaman zaman boy göstererek Sinop, Samsun, Trabzon limanlarını tehdit etmeye devam ediyordu.[29] Kuzey sahillerinde ise General Wrangel komutasındaki Beyaz Ordu birlikleri Bolşevikler karşısında başarılı bir ricat gerçekleştirmiş, fakat yenilmişti. Wrangel yenildiğinde *Overton* destroyeri Sivastopol limanında bulunuyordu ve hemen İstanbul'daki ana üsten yardım istedi.[30] Kırım'da faaliyet gösteren misyoner, yardım örgütü çalışanları, Rus mülteciler ve diğer Amerikan vatandaşları, İstanbul'dan gönderilen *John D. Edwards, Humphreys, Fox, Whipple, St. Louis, Long, Faraby* ve *Navaho* destroyerleri tarafından tahliye edildi.[31] Kırım tahliyesi Amerikan savaş gemilerinin Karadeniz'de gerçekleştirmiş olduğu en geniş çaplı operasyondu. İstanbul'a getirilen yaklaşık 100.000 Rus mültecinin daha sonra buradan nereye gönderileceği sorunlara neden olmuştur.

Kazım Karabekir Paşa, Kasım 1920'de Ermeni ordularını kesin bir yenilgiye uğratmış ve Taşnaklar iktidarı kaybetmiştir. Karadeniz sahillerindeki Amerikan gemilerine ulaşan ve seyir defterlerinde raporlanan Taşnak yenilgisi beklenmedik bir gelişme olarak kaydedilmiştir.[32]

Milli Mücadele süresince Karadeniz'in güney kıyılarında, Anadolu'nun en önemli liman kenti Samsun'du. Çünkü, Amerikan ticaret gemileri Milli Mücadele devam ederken de Samsun'dan tütün ithalini devam ettiriyordu. Rum çetecilerin yoğun olarak yaşadıkları ve çetecilik faaliyeti gösterdikleri bölge Samsun'un hinterlandı olan Merzifon, Harput, Sivas, Havza ve Amasya idi. Bölgedeki asayişsizlik nedeniyle Amerikan çıkarlarının korunması için 1919 yılının başından itibaren Samsun

[28] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II,* Report of Operations for Week Ending September 26, 1920.
[29] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II,* Report of Operations for Week Ending October 24, 1920. Part four.
[30] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II***,** Report of Operations for Week Ending November 7, 1920. Con 11641-20.
[31] Peers, a.g.m., s. 216.
[32] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II***,** Report of Operations for Week Ending November 7, 1920. Con 11641-20. Part three.

limanında her ay dönüşümlü olarak bir destroyerin sürekli hazır bulundurulmasına karar verildi.[33]

Milli Mücadele başladığında Samsun'da İngiliz işgal askerleri vardı, fakat Samsun Milli Mücadele kadrolarının kontrolündeki bir liman kenti idi. 7 Mayıs 1921 tarihinde İçişleri Bakanı'nı temsilen Bolu Milletvekili Dr. Emin Cemal Bey,[34] Hüseyin Hulusi (Pektaş), Mr. Dulles, Mr. Hoizer ve Amiral Bristol bir görüşme yaptılar. Görüşme, Ankara Hükümeti ile Amerika'nın İstanbul'daki en üst düzey temsilcisi Bristol arasındaki ilk resmi temas olması açısından önemliydi. Harbord Askeri Kurulu'na da tercümanlık yapmış olan H. Hulusi Bey bu görüşmede de aynı görevi üstlendi. Daha önce konsolos olan Hoizer Türkçe konuşabiliyor ve okuyabiliyordu. Zikredilen görüşmede H. Hulusi'nin tercümelerini kontrol edecekti.[35]

Görüşmede yardım örgütleri ve misyonerlerle ilgili sorunlar ele alındı. Bristol, öncelikli olarak Amerikan gemilerine Samsun ve Trabzon limanlarına girebilme ve bekleme izni verilmesini, daha sonra Anadolu içlerine girilmesine müsaade edilmesini istiyordu. Emin Bey, İnebolu Mutasarrıfı Ragıp Bey'den izin alınarak bu isteklerin yerine getirebileceğini söyledi. Görüşmede Emin Bey'in Amerika'nın, cephe hatlarında ve işgal alanlarında Yunanlıların barbarlıklarını araştırma komisyonu kurulmasına öncülük yapması önerisini Bristol kabul etmedi.[36]

Bu yıllarda Anadolu'daki ticareti sekteye uğratan en önemli etkenlerden bir tanesi Yunanlıların Karadeniz'deki limanları bombalamalarıdır. Çünkü karayolları yetersiz olduğu ve Milli Mücadele devam ettiği için nakliye hizmetleri büyük ölçüde deniz yoluyla sağlanıyordu. Yunanlıların limanları bombalaması tacirleri tedirgin etmekteydi. Örneğin; Yunan Donamasına ait bir savaş gemisi ile bir destroyer 1921 Temmuz ayında Trabzon'u bombaladıktan sonra Samsun'u bombalamak için şehir önlerine gelmiş, fakat şehirdeki Rumlara ve Amerikalılara zarar vermemek için saldırıdan vazgeçerek, 26 Temmuz'da Sinop'u bombalamıştı.[37]

1921 yılının Temmuz ayında seyir defterlerinde rapor edilen diğer önemli gelişme, İzmit'i boşaltan Yunan ordusunun, Ermeniler ve Rumları da yanına alması ve arkasında bıraktığı köyleri yakmasıdır. İzmit açıklarında bulunan Amerikan Donanmasına ait 236 numaralı *Humhpreys* destroyer mürettebatı, 13 köyün Yunan ordusu tarafından yakıldığının görgü tanığı olarak hadiseyi seyir defterlerine kaydetmişlerdi. Bu sırada Samsun'da ise 15-50 yaş arasındaki tüm erkek Rumlar sahil kasabalarından iç bölgelere gönderilmişti. Samsun'daki gelişmeleri 244 numaralı

[33] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II,* Report of Operations for Week Ending April 21, *1921.* Part Three.
[34] *TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1,* 11.8.1399 (Nisan 1921) Devre II, Ankara: TBMM Matbaası, s. 7.
[35] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II, War Diary*, Confidential, May 7, 1921. s. 1.
[36] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II*, *War Diary*, Confidential, May 7, 1921. s. 2-3.
[37] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III***,** *War Diary*, Confidential, Part Three, July 24, 1921.

Williamson destroyeri rapor etmişti.[38] Liman şehirlerini bombalayarak halkı korkutmak ve can çekişen ticareti baltalamak için uğraşan Yunanlılar iç bölgelere gönderilen Rumların katledileceği propagandasını yapmaktan da geri durmuyordu.

Amerikan destroyerleri, 1921 Ağustos ayında Sakarya Savaşın'da Yunanlıların yenildiğini ve Yunan ordusunun düzensiz bir şekilde çekildiğini rapor ettiler.[39] 1922 yılı başında, Amerikan Donanmasına ait gemilerin Wrangel çekildikten iki yıl sonra tekrar Sivastopol, Odesa ve Novorossisk limanlarını ziyaret etmelerine karar verildi. Ziyaretlerin temel amacı gözlem ve Rus halkına yaşam malzemesi dağıtan Amerikan Yardım örgütlerinin güvenlik, ulaşım ve haberleşmesinin sağlanmasıydı.[40] 1922 yılının Haziran ayından sonra Amerikan Donanma gemileri Ukrayna sahillerine ek olarak tekrar Köstence, Varna ve Sulina limanlarına uğramaya başladı.[41] Bolşeviklerin etkisi ve komünizm ihraç politikasının Bulgaristan, Romanya ve Balkanlara doğru yayılması destroyerlerin tekrar Karadeniz'in batı yakasına gönderilmesinin temel nedeniydi.

2.Milli Mücadele Süresince Karadeniz'de Görev Yapan Amerikan Savaş Gemileri

1919 yılının ilk yarısında Karadeniz'de üç ABD Donanma gemisinin ve dört denizaltı avcı gemisinin görev yaptığı daha önce belirtilmişti. 1919 yılı Haziran ayında, İstanbul merkez olmak üzere Türk karasularında bulunan Amerikan savaş gemilerinin sayısı artırıldı. Böylece, ağırlıklı olarak destroyerlerden oluşan gemilerin, Suriye, Filistin, Sivastopol merkez olmak üzere Güney Rusya, Batum merkez olmak üzere Kafkasya, Samsun merkez olmak üzere Anadolu'nun kuzey sahilleri, Köstence merkez olmak üzere Romanya, Varna merkez olmak üzere Bulgaristan sahillerinde düzenli olarak devriye görevine çıkılabilmesi mümkün hale geldi. Bu görevlendirmede denizaltı avcı gemilerinin açık denizlere çıkmaması tercih edilerek, İzmit Körfezi, Marmara Denizi ve Mudanya civarındaki devriye görevini üstlenmeleri kararlaştırıldı. 1920 yılında Amerikan Donamasına ait gemilerin sayısı 20'ye çıkartıldı.[42] Yaklaşık 10.350 km uzaklıkta bulunan Amerikan savaş gemileri ana üsten uzak olmanın

[38] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III,* Report of Operations for Week Ending July 3, 1921. Part three.
[39] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III,* Report of Operations for Week Ending August 28, 1921. Part three; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III,* Report of Operations for Week Ending September 25, 1921. Part three.
[40] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III,* Report of Operations for Week Ending April 16, 1922. Part three; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III,* Report of Operations for Week Ending April 23, 1922. Part two.
[41] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV***,** Report of Operations for Week Ending August 6, 1922. Part three; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV,* Report of Operations for Week Ending August 13, 1922. Part two.
[42] Peers, a.g.m., s. 216-17.

zorluklarını sıklıkla yaşamaktaydılar. Bu nedenle fırsat buldukça belli aralıklarla Marmara Denizi'nde savaş tatbikatları icra ediyorlardı.[43]

1922 yılı Haziran ayında İstanbul üssüne sekiz yeni destroyer gönderilerek uzun süredir görevde bulunan sekiz destroyerin bakım ve onarım için Amerika'ya geri dönmesi sağlandı. Mürettebatın yorgun ve yıpranmış olması rotasyonun diğer nedeniydi. 1922 yılı Ağustos ayındaki Büyük Taarruz ile Yunan orduları mağlup edildikten sonra Karadeniz'de bulunan destroyerlerin bir kısmı İzmir limanına kaydırıldı ve burada bulunan Amerikan vatandaşlarının ve Rum mültecilerin Yunanistan'a nakledilmesine destek sağlandı. Henry P. Peers, İzmir'den 250.000 Rum'un Amerikan gemileri ile Yunanistan'a tahliye edildiğini kaydeder.[44] Büyük Taarruz sonrasında Amerikan donanmasına bağlı gemilerin Karadeniz sahillerinde Rumların ve Ermenilerin tahliyesine katıldığı iki büyük liman Samsun ve Trabzon limanlarıdır.[45] 1922 Aralık ayında Yunan Yüksek Komiserinin Trabzon'da 30.000 Rum mülteci olduğunu söylemesi üzerine *Edsall* isimli destroyer Trabzon'a gelmiş, fakat limanda çok az sayıda Rum mülteci olduğunu tespit etmiştir.[46]

Lozan görüşmeleri devam ederken, Amerika'nın Karadeniz'de 20'ye yakın savaş gemisi bulunuyordu. Konferansın başarısızlığı durumunda savaşın tekrar başlaması ihtimaline karşı ABD, gemilerinin sayısını indirmemişti. Lozan Konferansı'nın ikinci tur görüşmelerinin başlamasından bir ay sonra (Mayıs ayı içinde) 6 gemiden oluşan ilk parti destroyer ve Haziran ayında ikinci 6 gemilik destroyer partisi ABD'ye geri döndü.[47] Karadeniz'de görev yapmış olan belli başlı Amerikan Donanmasına bağlı gemilerin listesi aşağıdaki tabloda görülmektedir: Tablodan da anlaşılacağı gibi, General Wrangel yenildikten sonra Amerikan destroyerleri Karadeniz'in güney sahillerine, yani Anadolu kıyılarına yoğunlaşmışlardır. Türk karasularında görevli destroyerlerin hemen hepsi Samsun limanına uğrayarak devriye görevi yapmıştı.

[43] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III,* Report of Operations for Week Ending September 18, 1921. Part two, Part three.
[44] Peers, a.g.m., s. 218.
[45] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV***,** Report of Operations for Week Ending December 10, 1922. Part two, Part three, Part four.
[46] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV***,** Report of Operations for Week Ending December 10, 1922. Part two, Part three. s. 3-4.
[47] Peers, a.g.m., s. 219-20.

Tablo 1. *Milli Mücadele Süresince Karadeniz'de Görevde Bulunan Amerikan Donanmasına Ait Belli Başlı Gemilerin Listesi*[48]

	Geminin adı		Görev Tanımı	Türk Sularına Geliş Tarihi	Türk Sularından Ayrılış Tarihi	Tonaj Uzunluk	Gövde No	Karadeniz'de Uğradığı Başlıca Limanlar
	SS	**Scorpion**	Amiral Gemisi İstasyon Gemisi	Aralık 1908	Haziran 1927	787 ton[49] 65 m.	2197	İstanbul, Köstence, Mudanya, Gemlik, Yalta, Büyükada
	SS	**Bainbridge**	Destroyer[50] Muhrip	(?) 1922	Mayıs 1923	1.216 ton 96 m.[51]	246	İstanbul, Trabzon, Samsun
	SS	**Barker**	Destroyer	(?) 1920	(?) 1921	1.215 ton 96 m.	213	İstanbul, Samsun, Köstence, Sivastopol, Yalta, Suhumi
	SS	**Barry**	Destroyer	Temmuz 1923	(?) 1923	1.215 ton 96 m.	248	İstanbul
	SS	**Biddle**	Destroyer	Ağustos 1919	(?) 1920	1.154 ton 96 m.	151	İstanbul
	SS	**Borie**	Destroyer	Nisan 1920	(?) 1924	1.215 ton 96 m.	215	İstanbul, Varna, Sivastopol, Yalta, Trabzon, Samsun, Batum, Köstence
	SS	**Bulmer**	Destroyer	Haziran 1922	(?) 1924	1.215 ton 96 m.	222	İstanbul, Samsun, Trabzon, Ordu, Ünye
	SS	**Brooks**	Destroyer	Haziran 1921	Eylül 1921	1.215 ton 96 m.	232	İstanbul, İzmit
	SS	**Chattanoga**	Kruvazör	(?) 1920	(?) 1920	------	CL-18	İstanbul, Yalta, Batum
0	**SS**	**Childs**	Destroyer	Kasım 1921	Temmuz 1922	1.215 ton 96 m.	241	Novorossisk, Odesa, Batum, Samsun, İzmit, Mudanya, Gemlik
1	**SS**	**Cole**	Destroyer	Ağustos 1919	(?) 1920	1.090 ton 96 m.	155	İstanbul

[48] Liste, Amiral Bristol'un Donanma Bakanlığına göndermiş olduğu haftalık raporlar incelenerek hazırlanmıştır. Bkz. *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I; LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II; LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III; LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-IV; LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V;* Arşiv belgelerinin bazılarının gizliliği kalkmadığı ve bazıları da okunamadığı için tam listeyi oluşturmak ve uğranılan tüm limanları belirlemek mümkün olmamıştır. Tonajlar ve metrik ölçüler; "http://en.wiki-pedia.org/wiki /List_of_ United_States_Navy_ships" adresindeki bilgilerden yararlanılarak düzenlenmiştir. [29/03/ 2012]

[49] Tonajlar, deplasman tonajları *displacement ton* olarak verilmiştir.

[50] İngilizce "destroyer" olarak adlandırılan silahlı muharip gemiler Türkçeye "muhrip" olarak geçmekle birlikte, yaygın kullanım destroyer isimlendirmesi olduğu için bu ad tercih edilmiştir.

[51] Destroyerlerin genellikle 95.83m gibi küsuratlı olan uzunlukları üst rakama yuvarlanarak 96m olarak verilmiştir.

2	***SS***	***Dupont***	*Destroyer*	*Ağustos 1919*	*(?)*	*------*	*152*	*Batum, Trabzon, Samsun, Varna*
3	***SS***	***Edsall***	*Destroyer*	*Haziran 1922*	*(?) 1924*	*1.190 ton 96 m.*	*219*	*İstanbul, Odesa, Trabzon*
4	***SS***	***Faraby***	*(?)*	*(?)*	*(?)*	*------*	*(?)*	*İstanbul*
5	***SS***	***Fox***	*Destroyer*	*Eylül 1920*	*Temmuz 1922*	*1.190 ton 96 m.*	*234*	*İstanbul, Köstence, İzmit, Trabzon, Novorossisk, Odesa*
6	***SS***	***Gilmer***	*Destroyer*	*Temmuz 1923*	*(?) 1923*	*1.215 ton 96 m.*	*233*	*İstanbul, Batum, Samsun, Köstence, Novorossisk*
7	***SS***	***Goff***	*Destroyer*	*Ekim 1922*	*Temmuz 1923*	*1.216 ton 96 m.*	*247*	*İstanbul, Trabzon, Samsun*
8	***SS***	***Hatfield***	*Destroyer*	*Ekim 1922*	*Temmuz 1923*	*1.190 ton 96 m.*	*231*	*İstanbul, Samsun, Trabzon, Varna*
9	***SS***	***Hopkins***	*Destroyer*	*Ekim 1922*	*Mayıs 1923*	*1.190 ton 96 m.*	*249*	*İstanbul*
0	***SS***	***Hovey***	*Destroyer*	*Temmuz 1920*	*Aralık 1920*	*1.190 ton 96 m.*	*208*	*İstanbul, Sivastopol*
1	***SS***	***Humphreys***	*Destroyer*	*Ağustos 1920*	*Ağustos 1921*	*1.190 ton 96 m.*	*236*	*İstanbul, Samsun, Köstence, Batum, Yalta, Sivastopol*
2	***SS***	***John De Edwards***	*Destroyer*	*Mayıs 1920*	*Mayıs 1921*	*1.215 ton 96 m.*	*216*	*İstanbul, Köstence, Yalta, Sivastopol, Batum, Samsun*
3	***SS***	***Kane***	*Destroyer*	*Temmuz 1923*	*Mayıs 1923*	*1.215 ton 96 m.*	*235*	*İstanbul, Samsun, Giresun, Ordu, Odesa, Köstence, Trabzon*
4	***SS***	***King***	*Destroyer*	*Kasım 1921*	*Haziran 1923*	*1.190 ton 96 m.*	*242*	*İstanbul, Varna, Trabzon*
5	***SS***	***Lawrence***	*Destroyer*	*Temmuz 1922*	*(?) 1923*	*1.190 ton 96 m.*	*250*	*İstanbul, Samsun, Novorossisk, Feodosiya*
6	***SS***	***Litchfield***	*Destroyer*	*Haziran 1922*	*(?) 1923*	*1.215 ton 96 m.*	*336*	*İstanbul, Samsun, Novorossisk, Batum*
7	***SS***	***Long***	*Destroyer*	*(?) 1920*	*(?) 1921*	*1.190 ton 96 m.*	*209*	*İstanbul, Köstence*
8	***SS***	***Manley***	*Destroyer*	*(?) 1919*	*Ağustos 1919*	*1.125 ton 96 m.*	*74*	*İstanbul, Batum, Trabzon, Samsun, Zonguldak*
9	***SS***	***McCormick***	*Destroyer*	*(?) 1920*	*(?) 1924*	*1.190 ton 96 m.*	*223*	*İstanbul, Varna, Trabzon*
0	***SS***	***McFarland***	*Destroyer*	*Haziran 1921*	*Mayıs 1923*	*1.190 ton 96 m.*	*237*	*İstanbul, Odesa, İzmit, Trabzon, Batum, Samsun, İnebolu, Köstence, Novorossisk, Sulina, Galati*
1	***SS***	***McLanahan***	*Destroyer*	*(?) 1919*	*Temmuz 1919*	*1.215 ton 96 m.*	*264*	*İstanbul, Batum, Trabzon, Samsun*

2	***SS***	***McLeish***	*Destroyer*	*Haziran 1922*	*(?) 1924*	*1.190 ton 96 m.*	*220*	*İstanbul, Varna, Samsun,*
3	***SS***	***Nahma***	*Devriye gemisi*	*(?) 1917*	*(?) 1919*	*2.947 ton 97 m.*	*771*	*İstanbul, Köstence, Odesa, Sivastopol*
4	***SS***	***Navohe***	*Destroyer*	*(?)*	*(?)*	*------*	*(?)*	*İstanbul*
5	***SS***	***Olympia***	*Silahlı Kruvazör*	*Ağustos 1919*	*Aralık 1922*	*5.676 ton 105 m.*	*C-6*	*Karadeniz'in güney limanları*
6	***SS***	***Overton***	*Destroyer*	*(?) 1920*	*Mayıs 1923*	*1.308 ton 96 m.*	*239*	*Batum, Köstence, Samsun, Derince, Galati, Büyükada, Trabzon, Gemlik, Mudanya, İnebolu, Odesa, Feodosiya*
7	***SS***	***Parrot***	*Destroyer*	*Haziran 1922*	*Ağustos 1923*	*1.190 ton 96 m.*	*218*	*İstanbul, Varna, Odesa, Feodosiya, Novorossisk, Trabzon, Samsun*
8	***SS***	***Reuben James***	*Destroyer*	*(?) 1921*	*Temmuz 1922*	*1.190 ton 96 m.*	*245*	*İstanbul*
9	***SS***	***Sands***	*Destroyer*	*Ekim 1921*	*Temmuz 1922*	*1.190 ton 96 m.*	*243*	*İstanbul, Trabzon, Samsun, Odesa, Novorossisk*
0	***SS***	***Simpson***	*Destroyer*	*Haziran 1922*	*(?) 1924*	*1.215 ton 96 m.*	*221*	*İstanbul, Samsun, Odesa, Simpson, Novorossisk, Feodosiya*
1	***SS***	***Smith Thompson***	*Destroyer*	*Şubat 1919*	*Mayıs 1921*	*1.215 ton 96 m.*	*212*	*İstanbul, Köstence, Varna, Batum*
2	***SS***	***St. Louis***	*Silahlı Kruvazör*	*Ekim 1920*	*Eylül 1921*	*9.856 ton 130 m.*	*C-20*	*İstanbul, Samsun, Sivastopol, Yalta*
3	***SS***	***Sturtevant***	*Destroyer*	*Haziran 1921*	*Mayıs 1923*	*1.215 ton 96 m.*	*240*	*İstanbul, Samsun, Braila, Sivastopol, Novorossisk, Galati, Trabzon, Burgaz, Mudanya*
4	***SS***	***Tattnall***	*Destroyer*	*Ağustos 1919*	*Temmuz 1920*	*1.090 ton 96 m.*	*125*	*İstanbul*
5	***SS***	***Tracy***	*Destroyer*	*(?) 1920*	*(?) 1921*	*1.308 ton 96 m.*	*214*	*İstanbul, Batum, Samsun, Köstence, Varna*
6	***SS***	***Williamson***	*Destroyer*	*Haziran 1921*	*Temmuz 1922*	*1.190 ton 96 m.*	*244*	*İstanbul, Samsun, Batum, Trabzon, Novorossisk, Odesa, Feodosiya, İnebolu*
7	***SS***	***Whipple***	*Destroyer*	*Mayıs 1920*	*(?) 1920*	*1.308 ton 96 m.*	*217*	*İstanbul, Köstence, Varna, Samsun, Sivastopol*
8	***SS***	***Subchaser***	*Denizaltı Avcı Gemisi*	*(?) 1919*	*--------*	*---------*	*215*	*İstanbul*
9	***SS***	***Subchaser***	*Denizaltı Avcı Gemisi*	*(?) 1919*	*--------*	*---------*	*128*	*İstanbul*

0	***SS***	***Subchaser***	*Denizaltı Avcı Gemisi*	*(?) 1919*	--------	---------	*96*	*İstanbul*
1	***SS***	***Subchaser***	*Denizaltı Avcı Gemisi*	*(?) 1919*	--------	---------	*338*	*İstanbul, Burgaz*
2	***SS***	***Subchaser***	*Denizaltı Avcı Gemisi*	*(?) 1919*	--------	---------	*82*	*İstanbul, Haliç*
3	***SS***	***Subchaser***	*Denizaltı Avcı Gemisi*	*(?) 1919*	--------	---------	*129*	*İstanbul, Derince*
4	***SS***	***Subchaser***	*Denizaltı Avcı Gemisi*	*(?) 1919*	--------	---------	*217*	*İstanbul*
5	***SS***	***Subchaser***	*Denizaltı Avcı Gemisi*	*(?) 1919*	--------	---------	*248*	*İstanbul*

Tablo 2. *Milli Mücadele'nin İlk Yıllarında Karadeniz'de Görevde Bulunan Amerikan Yük ve Yolcu Gemilerinin Bazıları*[52]

	Geminin adı		***Görev Tanımı***	***Türk Sularına Geliş Tarihi***	***Türk Sularından Ayrılış Tarihi***	***Tonaj Uzunluk***	***Karadeniz'de Uğranılan başlıca Limanlar***
1	***SS***	***Absecon***	*Yük Gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	*İstanbul, Samsun, Köstence, Galati, Batum, Varna, Sulina, Sivastopol, İzmit, Trabzon*
2	***SS***	***Arizona***	*Yük ve yolcu Gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	
3	***SS***	***Barney***	*Yük Gemisi*	*Mayıs 1919*	-------	-------	
4	***SS***	***Coastwise***	*Yük Gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	
5	***SS***	***East Cape***	*Yük Gemisi*	-------	-------	-------	
6	***SS***	***Englewood***	*Yük Gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	
7	***SS***	***Gregory***	*Yük ve yolcu Gemisi*	*(?) 1919*	*Mayıs 1919*	-------	
8	***SS***	***Hazelwood***	*Yük Gemisi*	*Haziran 1919*	-------	-------	
9	***SS***	***Lake Elizabeth***	*Yük Gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	
10	***SS***	***Luce***	*Yük Gemisi*	*Mayıs 1919*	-------	-------	
11	***SS***	***Newport News***	*Yük Gemisi*	-------	-------	-------	

[52] Liste, Amiral Bristol'un Donanma Bakanlığına göndermiş olduğu haftalık raporlar incelenerek hazırlanmıştır. Bkz. *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-I; LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-II; LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III;* Arşiv belgelerinin bazılarının gizliliği kalkmadığı ve bazıları da okunamadığı için tam listeyi oluşturmak ve uğranılan tüm limanları belirlemek mümkün olmamıştır. Tonajlar ve metrik ölçüler; "http://en.wi-kipedia.org/wiki/List_of_United_States_Navy_ships" adresindeki bilgilerden yararlanılarak düzenlenmiştir. [29/03/2012]

12	***SS***	***Noma***	*Yük ve yolcu Gemisi*	*(?) 1919*	*Mayıs 1919*	*1.250 ton 262 m.*	
13	***SS***	***Rverett***	*Yük Gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	
14	***SS***	***Tonopah***	*Yük ve yolcu Gemisi*	*(?) 1919*	*Mayıs 1919*	-------	
15	***SS***	***West Compo***	*Yük Gemisi*	-------	-------	-------	
16	***SS***	***West Corum***	*Yük Gemisi*	-------	-------	-------	
17	***SS***	***West Eljacon***	*Yük Gemisi*	-------	-------	-------	
18	***SS***	***West Erda***	*Yük Gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	
19	***SS***	***West Grama***	*Yük Gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	
20	***SS***	***West Mahomet***	*Yük gemisi*	*(?) 1918*	*(?) 1919*	*12.225 ton 129 m.*	
21	***SS***	***Western Plains***	*Yük gemisi*	*Ocak 1919*	*Nisan 1919*	------	
22	***SS***	***West Mount***	*Yük gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	
23	***SS***	***Western Ally***	*Yük gemisi*	*(?) 1919*	-------	-------	

3.Lozan Barış Antlaşması İmzalandıktan Sonra Amerikan Donanmasına Ait Gemilerin Durumu

1919 yılı başında ticaret ablukası kalktıktan sonra Türk-Amerikan ticari ilişkileri hızla yükselmiş fakat daha sonra her ne kadar düşüş eğilimli bir trend gösterse de Milli Mücadele döneminde belli bir optimal düzey yakalanabilmişti. Milli Mücadele döneminde ABD Türkiye'den ağırlıklı olarak tütün,[53] meyve ve halı ithal etmekte iken, Türkiye'ye küçük çaplı makineler, deriden yapılmış eşyalar ve az sayıda otomobil parçası ve hayvansal gıdalar ihraç ediyordu.[54] Türk karasularında faaliyet gösteren Amerikan Donanmasına ait gemilerin savaş ortamında ticaretin ayakta tutulmasında büyük payı vardı. Ayrıca Amerikan petrol şirketi Standart Oil, İstanbul'da bir üs kurmuştu ve Anadolu'ya petrol ürünleri satmaktaydı.

Bristol göreve başladıktan sonra 24 savaş gemisi ve toplam 12.000 Amerikalı denizci ile çoğunluğu destroyer olmak üzere 87 Amerikan savaş aracı Türk sularında

[53] *Monthly Summary of Foreign Commerce of the US,* Department of Commerce, June 1922. Washington: Government Printing Office, 1922. s. 20; *Wall Street Journal***,** *"*Higher Turkish Tobacco Output", November 7, 1924. s. 3.

[54] *Monthly Summary of Foreign Commerce of the US,* Department of Commerce, June 1922. Washington: Government Printing Office, 1922; Dinç Yaylalıer, "Türk Amerikan Ticaret İlişkileri 1919-1923", *Türk Yurdu, C. 19, Sayı 145,* Eylül 1999. s. 25-28.

ve Bristol'un yetki alanında görev yapmıştı.[55] Lozan müzakereleri devam ederken 12 Amerikan destroyeri ABD'ye geri döndü. Antlaşmanın imzalanmasından sonra geride kalan destroyerler, Türk sahillerindeki faaliyetlerini artırdılar ve istihbarat çalışmalarına ağırlık verdiler. Destroyerler gittikleri limanlardaki yerel gazete haberlerinin İngilizce özetlerini de Bristol'a sundukları haftalık operasyon raporlarına eklemeye başladılar. Eylül ayı sonunda Trabzon'u ziyaret eden destroyer kaptanı; Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile daha yakın bağlantı kurabilmek için Trabzon'daki konsolosluğun tekrar açılmasını talep etti.[56]

Bağlaşıklar İstanbul'dan çekilirken, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul'daki temsilcisi Adnan Bey (Adıvar), 20 Eylül 1923 tarihindeki görüşmesinde ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'dan, Türk sularındaki Amerikan Donanmasına ait gemilerin de ayrılmasını istedi. İstek gayri resmi olarak dile getirilmişti. Bristol bu isteğe karşı uzlaşmaz bir tavır takındı. Günlüklerinde, Adnan Bey'in ısrarcı olması halinde Türkiye'nin şimdiye kadar antlaşma yükümlülüklerini yerine getirmemesine rağmen kendi avantajına olduğu için Boğazlar Sözleşmesini[57] yürürlüğe koymaya çalıştığını kaydetmiştir. Görüşmeden sadece ABD Donanması'nın Türkiye'nin kendi limanlarındaki egemenlik hakkını tanıması ve gelen gemilerin Türk makamlarına bildirilmesi kuralına uyulması sonucu elde edildi. 26 Eylül tarihinde gerçekleşen ikinci görüşmede Bristol destroyerlerin büyük bir kısmını göndermeyi kabul etti. Adnan Bey, kapitülasyonların simgesi olan *Scorpion*'un da iki hafta içinde ayrılmasını istedi. Bristol bazen *Scorpion*'da konaklamaktaydı ve bu nedenle aynı zamanda amiral gemisi olan *Scorpion*'un iki haftadan fazla kalmasına müsaade edildi. İlk kısım destroyerler Eylül ayı sonunda Türk sularından ayrıldı.[58]

Bağlaşık işgali 2 Ekim'de tamamen sonra erdiğinde ABD'nin İstanbul önlerinde dört savaş gemisi kalmıştı. Bunlardan bir tanesi uzun süredir istasyon gemisi görevini

---

[55] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII,* **"**Enclosure, Adress Broadcasted Oct. 27, 1925, 9-9.30 pm. From Gimbell Building NY*", Confidential Diary,* Confidential, From 1 August to 31 October, 1925. s. 13 (Ek s. 8); *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-VII***,** To press in America, Confidential Diary from August 1 to December 31 1925, s. 16 (Ek s. 1).

[56] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V*, Report of Operations for Week Ending September 23, *1923.* Part Three; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V,* War Diary, Confidential, September 20, 1923. s. 2-3; Peers, a.g.m., s. 219-20.

[57] ABD, Lozan Barış Antlaşması'nda imzacı devlet olmadığı için Boğazlar'da diğer devletlere tanınan haklardan yararlanmakta fakat Boğazlar Komisyonu'nda üye bulundurmamaktaydı. Bkz. Joseph C. Grew, *Yeni Türkiye, Amerika'nın İlk Türkiye Büyükelçisi'nin Anıları***,** Çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Multilingual, 1999. s. 22.

[58] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V,* War Diary, Confidential, September 20, 1923. s. 2-3*; LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V,* War Diary, Confidential, September 26, 1923. s. 3; *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V,* Report of Operations for Week Ending September 30. Part Three.

yerine getiren *Scorpion* idi.[59] Bristol her ne kadar ilk başta kabule yanaşmamış olsa da, Bağlaşıklar İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Amerikan destroyerleri de ayrıldı. 1924 yılı başına gelindiğinde artık Karadeniz'de Amerikan destroyeri kalmamıştı.

Sonuç

Mondros Ateşkesi sonrasında Türk sularına gelen Amerikan torpido ve destroyerleri; Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz limanları arasında sürekli dolaşarak haberleşmeyi ve ulaşımı sağlamakta ve bilgi toplamaktaydılar. Tüm bu sulardaki donanma araçları Akdeniz Donanma Amirali görevini uhdesinde bulunduran Bristol'a bağlıydı. Zorunlu olmadıkça destroyerlere kadın yolcu alınmıyor, fakat Amerikan işadamı ve misyonerleri destroyerler ile Karadeniz'in kuzey sahilleri dahil istedikleri limanlara gönderiliyorlardı.

Amerika Birleşik Devletleri, kuruluşundan itibaren uluslararası ilişkiler yaklaşımını birincil öncelik olarak ticari çıkarlar üzerine oturttu. Bu nedenle, İngiliz sömürgeliğinden kurtulup bağımsızlığını kazandıktan sonra Amerikan tarihi boyunca dış politika ile ekonomik çıkarlar hep paralel yürüdü, hatta bazı dönemlerde dış politika doğrudan doğruya ekonomik çıkarların elde edilebilmesi için kullanılan bir araç görevi üstlendi. Milli Mücadele döneminde de ABD'nin Türk topraklarındaki birinci önceliği kuruluş felsefesine bağlı kalınarak ticari çıkarların korunmasıydı. Bunun yanında yaklaşık bir asırlık çalışma ile tüm Anadolu'da örgütlenmiş olan misyoner müessese ve okullarının korunması, gayri müslimlerin taleplerinin karşılanması ABD dış politikası üzerindeki kamuoyu çarpanlarıydı.

Belirtilen nedenlerden ötürü, Bağlaşıklardan hemen sonra ABD de temsilcilerini ve deniz gücünü Türk karasularına göndererek çıkarlarını koruyabilmek için tedbirler aldı. ABD, Türkler ile savaşan devlet (*belligerent)* değildi. Bu durum bazen avantaja bazen de dezavantaja neden oldu. Yakın Doğu'daki ABD ticareti için Karadeniz'e açılabilmek hayati öneme sahipti. Bu nedenle Karadeniz'de dönemin şartları içinde oldukça yüksek sayılabilecek sayıda savaş gemisi görevlendirildi. Karadeniz'in kuzey ve güne yakalarında devam eden savaş ve istikrarsızlık bu surlarda faaliyet gösteren Amerikalı tacirlerin güvenliğinin sağlanması için Donanma gücüne duyulan ihtiyacı artırmıştı.

Amerikan Hükümeti, sadece Karadeniz'deki ticaretle ilgilenmiyordu. Parçalanmakta olan Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde kurulacak yeni Hristiyan devletçikler, özellikle Amerika'da hatırı sayılır bir medya gücüne ulaşmış olan Ermenilerin kuracak olduğu devlet de Amerikan Hükümeti için önemliydi. Bu nedenle

[59] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-V*, War Diary, Confidential, September 26, 1923. s. 2-3; Henry P. Beers, "United States Naval Detachment in Turkish Waters, 1919-1924", *Military Affairs, s*. 7, No: 4, Winter 1943. s. 219.

1919 yılında iki kurul, King-Crane ve Harbord Askeri Kurulları Anadolu'ya gönderilerek kurulması planlanan Ermeni devleti için araştırma yaptı.

Amerikan Donanmasının Türk karasularında faaliyet gösterdiği yıllar, Anadolu'da 10 yılı aşkın süredir devam eden savaşın arkasında bıraktığı bir tahribat dönemine denk gelir. Sağlık koşulları ilkel düzeye inmiş, kıtlık ve barınma sorunları nedeniyle yüzlerce insan ölmüştü. Rusya'nın güney sahilleri, Balkanlar ve Kafkaslarda yaşayan halklar da benzer sorunlarla başa çıkmaya uğraşıyordu. Amerikan Donanmasının gemileri Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan hemen sonra Türk karasularında faaliyete başlamadan önce un ve yaşamsal malzeme ile Karadeniz'e gönderildi. Bulgaristan'a, Romanya'ya, Kırım'daki Ruslara, Ermenistan'a, Anadolu'daki Rumlara ve Ermenilere büyük oranlarda yardım ulaştırıldı. Bu insani yaklaşımdaki en büyük eksiklik yardımların Hristiyan halka yönelik olmasıdır. Yardım örgütü çalışanları büyük oranda misyonerlerdi ve Müslümanlara yardım etmek istemiyorlardı. Karadeniz'de faaliyet gösteren Amerikan Donanma ve yardım gemilerine kumanda eden Amiral Bristol bu durumu engellemek için insan üstü bir gayret gösterdi, fakat çok fazla başarı elde edemedi.

Ek-1. *Milli Mücadele Döneminde Türk Karasularında görev yapan Amerikan Donaması deniz araçlarına ait seyir raporu örneği*[60]

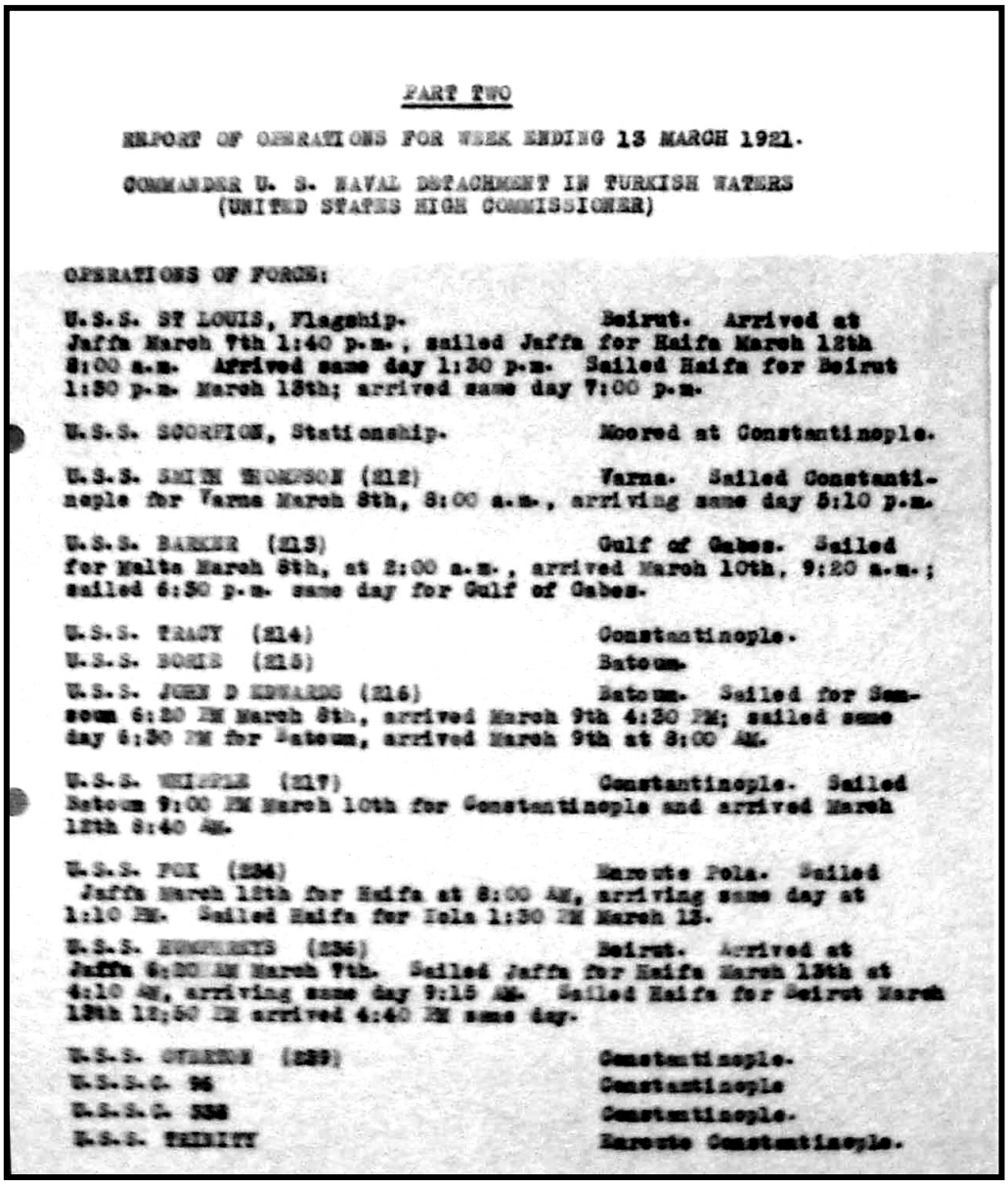

PART TWO

REPORT OF OPERATIONS FOR WEEK ENDING 13 MARCH 1921.

COMMANDER U. S. NAVAL DETACHMENT IN TURKISH WATERS
(UNITED STATES HIGH COMMISSIONER)

OPERATIONS OF FORCE:

U.S.S. ST LOUIS, Flagship. Beirut. Arrived at Jaffa March 7th 1:40 p.m., sailed Jaffa for Haifa March 12th 8:00 a.m. Arrived same day 1:30 p.m. Sailed Haifa for Beirut 1:50 p.m. March 13th; arrived same day 7:00 p.m.

U.S.S. SCORPION, Stationship. Moored at Constantinople.

U.S.S. SMITH THOMPSON (Z12) Varna. Sailed Constantinople for Varna March 8th, 8:00 a.m., arriving same day 5:10 p.m.

U.S.S. BARKER (Z13) Gulf of Gabes. Sailed for Malta March 8th, at 2:00 a.m., arrived March 10th, 9:20 a.m.; sailed 6:30 p.m. same day for Gulf of Gabes.

U.S.S. TRACY (Z14) Constantinople.

U.S.S. BORIE (Z15) Batoum.

U.S.S. JOHN D EDWARDS (Z16) Batoum. Sailed for Samsoun 6:30 PM March 8th, arrived March 9th 4:30 PM; sailed same day 6:30 PM for Batoum, arrived March 9th at 8:00 AM.

U.S.S. WHIPPLE (Z17) Constantinople. Sailed Batoum 9:00 PM March 10th for Constantinople and arrived March 12th 8:40 AM.

U.S.S. FOX (Z34) Enroute Pola. Sailed Jaffa March 12th for Haifa at 8:00 AM, arriving same day at 1:10 PM. Sailed Haifa for Pola 1:30 PM March 13.

U.S.S. [illegible] (Z36) Beirut. Arrived at Jaffa 6:20 AM March 7th. Sailed Jaffa for Haifa March 13th at 4:10 AM, arriving same day 9:15 AM. Sailed Haifa for Beirut March 13th 12:50 PM arrived 4:40 PM same day.

U.S.S. [illegible] (Z39) Constantinople.

U.S.S.C. 96 Constantinople

U.S.S.C. 338 Constantinople.

U.S.S. TRINITY Enroute Constantinople.

[60] *LCMD, The Papers of Mark L. Bristol-III.*

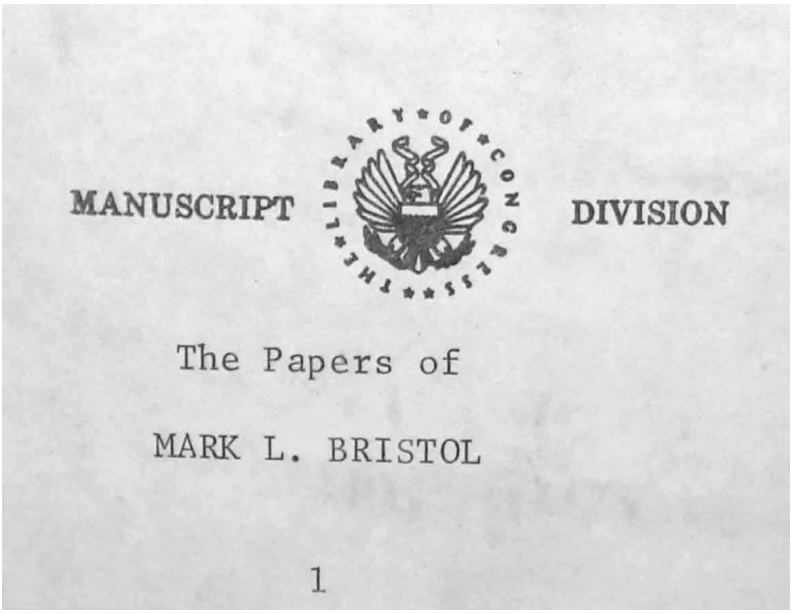

Foto-1. *Milli Mücadele Dönemi'nde Türk karasularında görev yapan Amerikan Donaması deniz araçlarına ait seyir raporlarının Kongre Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü'ndeki klasör kapakları örneği.*

Foto-2. *Milli Mücadele Döneminde Türk Karasularında görev yapan Amerikan Destroyerlerinden biri*[61]

[61] http://en.wikipedia.org/wiki/File:USS_Bainbridge_(DD-246)_1921.jpg [30/03/2012].

AMERİKAN RAPORLARINA GÖRE SAMSUN
(9 Temmuz 1920 - 27 Ocak 1921)

İbrahim TELLİOĞLU[*]

Samsun, tarih öncesi dönemden itibaren insanoğlunun yerleştiği bir şehirdir. Arkeolojik buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla Samsun'da on sekiz tane yerleşim merkezi bulunmaktadır. Tarihî kayıtlarda bu kentte yaşadığı bilinen ilk topluluk, M.Ö. 6. yüzyılda bölgede bulunan Gaşkalardır. Bu topluluğun M.Ö. 8. yüzyıl başlarında Dicle boyları ile Kızılırmak'ın alt kısmına indiği dönemde Kafkasya'dan güneye, oradan da Samsun'a gelen Orta Asyalı unsurlarla birlikte bölgeye göçler devri de başlamıştır. Ana vatanı Orta Asya olduğu bilinen ve Türk kültür dairesinde bulunduklarına dair kanıtlar olan Kimmerler, M.Ö. 695'ten itibaren Samsun'a yerleşmiş, ancak İskit baskısı karşısında duramayarak M.Ö. 585'ten itibaren Karadeniz'in kuzeyine çekilmek zorunda kalmıştır. Ana vatanı Türkistan olup Türk olduğuna dair güçlü deliller bulunan İskitler de Kimmerleri takiben Anadolu'ya girmiş, M.Ö. 665'ten itibaren Kür nehrinin sağ yakasını ele geçirerek Anadolu'nun doğusunda hâkimiyet kurarken Kimmerleri Karadeniz'in güney kıyılarından uzaklaştırdıktan sonra Sinop-Trabzon arasına yerleşmişlerdir. İskitlerin bölgedeki hâkimiyeti devam ederken M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren Sinop, Ordu, Giresun ve Trabzon Samsun, gibi önemli merkezlerde ticaret kolonileri kurulmaya başlanmıştır. M.Ö. 334'te de Makedonyalıların, M.Ö. 298'de İran kökenli Mihridates hanedanının bölgede kurduğu Pontus Devleti sınırları içinde kalan Samsun, M.Ö. 63 yılında Roma İmparatorluğu'nun, 395'ten 11. yüzyılın son çeyreğine kadar Doğu Roma/Bizans İmparatorluğunun hâkimiyetine girmiştir. Malazgirt Savaşından sonra Danişmendlilerin Samsun şehri sınırına kadar olan yeri aldığı bilinmekle birlikte, Türkiye Selçukluları dönemi de dahil olmak üzere Bizans ve Komnenoslar çevresindeki Türk siyasî teşekküllerine vergi vermek suretiyle şehirdeki varlıklarını devam ettirmesini bilmişlerdir. Moğol hâkimiyeti sonrasında Müslüman kesimi Eretnalılar, Kubadoğulları, Taşanoğulları ve Taceddinoğullarının elinde bulunan Samsun'un her iki kısmı 1419'da Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.[1]

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Samsun'un siyasî önemi sancak merkezi olmasıyla daha da artarken ticarî bakımdan da Sinop'un yerini aldığı anlaşılmaktadır. Böylece doğuda Trabzon, batıda da Samsun Karadeniz bölgesinin iki önemli merkezi olarak yükselmiş ve 20. yüzyılın başlarına kadar da bu özelliklerini muhafaza

[*] *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.*

[1] Bu giriş daha önce hazırladığımız bazı çalışmalardan özetlenmiştir. Geniş bilgi için bkz., *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler,* Trabzon 2002, s. 5-171; "Doğu Karadeniz Bölgesindeki Rum Varlığına Dair Görüşler" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XX, S. 60*, Ankara 2004, s. 785 vd.

etmişlerdir.[2] Bu döneme gelindiğinde yıkılmakta olan Osmanlı Devleti topraklarında hak iddia eden çeşitli devlet ve toplulukların Karadeniz bölgesindeki faaliyetlerini yoğunlaştırdığı şehirlerin başında Samsun gelmekteydi.

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra bölgedeki Pontusçular, Yunan Hükümeti ile işbirliği içinde bulunan Fener Patrikhanesi'nin de yardım ve desteği ile çalışmalarını hızlandırmışlardır. Pontusçular, silahlanarak ve çeteler oluşturarak özellikle Yunanlıların İzmir'i işgalinin ardından Türk ordusunu ve Türk halkını tehlikeye düşürecek isyan ve ihtilâl hareketlerine girişmişlerdir. Karadeniz bölgesinde Samsun ve çevresinde yaşayan Rumlar, özellikle İzmir'in işgal edilmesinden de almış oldukları cesaretle çetecilik faaliyetlerini arttırmışlardır. Bu dönemde Rum çetelerinin üye sayısı yirmi beş bini bulmuştu. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Paris Barış Konferansı'nın gündemine sokulan Pontus Meselesinin sonuca ulaştırılması için Venizelos, Pontus Millî Kongresi başkanı Konstantin Konstantinides, Samsun Metropoliti Germanos ve Trabzon Metropoliti Hrisantos büyük çaba harcamıştır. Ülkemizde yapılan pek çok çalışma ile Samsun tarihinin bu dönemi büyük ölçüde aydınlatılmıştır.[3]

Yukarıda kısaca tarihini özetlemeye çalıştığımız Samsun hakkında hazırladığımız bu çalışmada, Merzifon Amerikan Koleji merkezli olarak Pontusçu faaliyetlerdeki desteği artık gün yüzüne çıkarılan, bölgede yaşanan ve döneme damgasını vuran pek çok olayda da dahli olduğu anlaşılan Amerikalıların Samsun

---

[2] Osmanlı döneminde Samsun hakkında bkz., İsmet Kayaoğlu, "Orta Karadeniz'de Osmanlı Öncesi Vakıflar", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri,* Samsun 1988, s. 49-55; Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,* s. 297-303; Mehmet Emin Yolalıcı, *Samsun Eşrafından Hazinedâr-zâde es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi,* Samsun 1987; aynı yazar, "Hazinedâr-zâde Abdullah Paşa'nın Terekesi' ne Göre Samsun'un İktisadî ve İctimaî Yapısı", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 2*, (1987), s. 266-269; aynı yazar, "H. 1267-1277 Yıllarına Ait Samsun Şer'iye Sicil Defteri'ne Göre Gayr-i Müslimlerin Durumu", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,* s. 455-458; *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı,* Ankara 1998; aynı yazar; "XIX. Yüzyılda Canik Sancağı'nda Ziraî Üretim", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 6,* (1991), s. 325-329; Mehmet Öz, "XVII. Yüzyıl Ortalarına Doğru Canik Sancağı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan* (nşr., M. A. Ünal), Samsun 1993, s. 199-204; aynı yazar, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999; vb.

[3] Bkz., Hasan Umur, *Samsun'da Mudafayı Hukuk,* İstanbul 1944; Nuri Yazıcı, *"Canik'te Pontusçu Faaliyetlerinin Ortaya Çıkışı", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,* s. 435-453; Ercüment Kuran, "Milli Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri,* s. 77-81; Mesut Çapa, *Pontus Meselesi,* Ankara 1993; İkinci baskı, Trabzon 2001; aynı yazar, "Karadeniz'de Pontusçuluğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sadakatleri, Hıristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler,* s. 53-66; Rahmi Doğanay, *Millî Mücadele'de Karadeniz (1919-1922),* Ankara 2001; aynı yazar, "Milli Mücadele'de Samsun'un Önemi ve Samsun Bombardımanı", *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan,* s. 45-59; Mehmet Okur, *Milli Mücadele'de Karadeniz Bölgesine Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara 2006; vb.

hakkındaki izlenimleri ortaya koyulacaktır. Konuyu aydınlatmada kullanılan kaynaklar, Samsun'daki Amerikan donanması subaylarının hazırladığı değerlendirme raporları ve günlük raporların yanı sıra şehirdeki konsolosluk memurunun İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiserliğine hazırladığı bir çalışmadan oluşmaktadır. Bu belgelerde genel olarak şehirdeki Amerikan varlığına etkileri ekseninde Samsun'un siyasî vaziyeti, Yunanlıların Batı Anadolu'daki ilerleyişi gibi şehirdeki yansımaları, bölgedeki Bolşevik nüfuzu gibi hususlar anlatılırken, TBMM Hükümetinin ve şehre atadığı yetkililerin Amerikalılara karşı tutumları geniş bir şekilde tahlil edilmektedir.

Mutasarrıf İbrahim Ethem Bey'in şehirdeki Amerikalılara ve Amerikan şirketlerine yönelik kısıtlamaları raporlarda en fazla yer bulan hadisedir. 3 Aralık 1920 tarihli bir raporda, Allston Tobacco Company'nin temsilcisi Mr. Johnson, Geary Tobacco Company'nin temsilcisi Mr. Harris ve Bull Insular Steamship Line of New York'un temsilcisi Mr. Heiatt ile yapılan toplantıda şehirdeki Amerikan ticarî müesseselerinin mevcut durumu ve geleceği tartışılmıştır. Toplantıda söz alan iş adamları ticarî faaliyetlerinin geleceği konusunda büyük kaygılar taşıdıklarını ifadeyle, haberleşme konusunda Türk yetkililerin yaptığı kısıtlamaları ve üreticilerle aralarındaki iletişimin kopma noktasına getirilmesini bu durumun en önemli sebebi olarak göstermekteydi.[4] 21 Aralık tarihli diğer bir raporda ise yukarıda adı geçen tüccarlar, iki yıl boyunca Samsun'daki ticarî faaliyetlerinden kazanç vergisi toplanacağına dair söylentiler dolaştığını ve bundan duydukları endişeyi donanma subayına ifade ederken, O, somut bir bilgisi olmadığı için konuyla ilgili değerlendirme yapmamaktadır.[5]

Amerikalı tüccarların şehirdeki Türk yetkililerinin hangi gerekçelerle haberleşmelerini kısıtladığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan bu raporun hazırlanmasından yaklaşık yirmi gün sonra, bahse konu kısıtlamanın arkasında yatan sebepler de anlaşılmaya başlanmıştır. 22 Aralık 1920 tarihli bir raporda, "*Amerikan vatandaşı Dr. Ward'ın Samsun'da karaya çıktığında dört Yakın Doğu Postası çantası taşıdığı, bu çantaların Türklerin eline geçtiği ve bu postalarda bölgedeki Türk otoritelerini küçük düşürücü haber kâğıtlarının yanı sıra Rum ve Ermeni propaganda postaları da bulunduğu"* yazılmaktaydı. Raporun devamında *"Bu olayın mahalli idarecilerde Ermeni ve Rumların propaganda malzemesi olarak kullandığı postaların Amerikalılar tarafından getirildiğine dair kuşku uyandırdığı, hatta onların, Aristadores adlı istenmeyen bir Rum'un Giresun'dan Samsun'a USS Whipple gemisi ile geldiğine de inandığını, bunu ispat edememekle birlikte bu yolcuyu taşıyabilecek tek geminin USS Whipple olduğu konusunda ısrarlı oldukları*" vurgulanmaktaydı.[6] Böylelikle

[4] *US ARCHIVES The National Archives National Archives and Records Service General Services Administration Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey (1910-1929)* M 353 Roll.10, 867.00/1371-1503, H.C. 181-21, s. 9. (Bundan sonra: *NARA*)
[5] *NARA.,* H.C. 181-21, s. 19.
[6] *NARA.,* H.C. 181-21, s. 20 vd.

Samsun'daki yetkililerin haberleşme özgürlüğünü kısıtladığı Amerikalıların aslında Yunanlı gruplarla ilişkili olan kesimde yer aldığı ortaya çıkmaktadır. Raporun sonunda yer alan ve "*bölgedeki Amerikalıların tehdit altında bulunduğuna dair elde somut bir delil olmadığı*" yönündeki ifadeden, Türk makamları tarafından Yunanlılarla ve ayrılıkçı Rumlarla irtibatı olmayan Amerikalılara herhangi bir yaptırım uygulanmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, bahsi geçen tarihten beş gün sonra yazılan diğer bir raporda, İbrahim Ethem Bey'in, Yunanlılarla ilişkili olduğu düşünülen şirketlerle ticaret yapan Amerikalılara karşı bazı kısıtlamalar getirilmesi hususunda kararlı olduğu görülmektedir. "*Amerikan vatandaşı tütüncü Bay Hyatt'ın bazı Yunan gruplarıyla ilişkili olduğu, Melachrino Co. adlı Yunan ismi taşıyan bir firmayla birlikte iş yaptığı gerekçesiyle seyahat özgürlüğünün kısıtlandığı*" yazılan raporda, bu şirketin Amerika merkezli bir şirket olduğu hususunda Mutasarrıfı ikna eden Amerikan delegasyonunun ancak bu sayede vatandaşlarına seyahat izni almayı başardığı kaydedilmektedir.[7]

27 Ocak 1921 tarihli bir konsolosluk raporunda yer alan "*Samsun'daki idarecilerin şehirde oturan Helen Yunanları kovduğu, Osmanlı Yunanlarını ise milliyetçi güce hizmet etmek için çağırdığı*" yönündeki ifade[8] TBMM Hükümetinin bölgedeki siyasî gelişmelere ve Amerikalılara karşı tavrını açık bir biçimde yansıtır. Bu nottaki "*Mutasarrıfın, Rumları iki sınıfa ayırması, Pontusçuluk faaliyetlerine hizmet için Samsun'a göçenlere karşı sert tavır takınırken Osmanlı vatandaşı olanları Milli Mücadele yanında yer almaya davet etmesi*" ibaresi, üzerinde önemle durulması gereken tarihî bir gerçektir.

21 Aralık 1920'den 6 Ocak 1921'e uzanan süreç hakkında Samsun'daki Amerikan donanma kumandanından Türk sularındaki Amerikan Deniz Müfrezelerine gönderilen değerlendirme mesajında, kumandan Bristol, İbrahim Ethem Bey'in Amerikalılara karşı kısıtlamalarını sürdürdüğü ve bunun karşı tarafta sıkıntı oluşturduğu açık bir dille ifade edilmektedir. Şehirdeki beş Amerikan vatandaşı tütün tüccarına uygulanan seyahat özgürlüğünü kısıtlayıcı emrin Mutasarrıfın tavrından kaynaklandığı yazılan raporda, İbrahim Ethem Bey'in "*güvenilir olmadığı*" ifade edilerek anlaşmazlıklardan kaçınmak için ellerinden gelen çabayı gösterdikleri vurgulanmaktadır.[9]

Donanma subaylarının hazırladığı bu raporlara ilaveten, 27 Ocak 1921 tarihinde Samsun'daki konsolosluk memuru S.P. Tuck Jr'ın İstanbul'daki Amerikan Konsolosluğu'na hazırladığı raporda, Samsun'un genel durumu ve Amerikalılara yönelik kısıtlamalar hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bu raporun başlarında

[7] *NARA.,* H.C. 135-21, s. 2.
[8] *Classification Canceled Authority Letter of 1-8-58 from W. H. Anderson, State Dept.,,* 867.00/1382, s. 2. (Bundan sonra: *Konsolosluk Raporu*)
[9] *NARA.,* H.C. 135-21, s. 9.

şehirdeki Amerikalı tüccarların ekonomik bakımdan zor günler yaşadığı, TBMM Hükümetinin kapitülasyonları kaldırmış olması yüzünden Amerikalıların vergi vermeye başlaması, temettü veya bireysel vergi gibi vergilerin beş misli arttırılması gibi sebeplerle mağdur oldukları anlatılmaktadır. Diğer yandan mevcut ithalat vergilerinin beş misli arttırılmasının yanı sıra ihracattan alınan kg başı 5 kuruşluk (yaklaşık bir pounda 2 cent) verginin Amerikalı tütün alıcılarını maddi olarak önemli ölçüde etkilediği yazılmaktadır. Amerikalılara yönelik bu kısıtlamaların ticarî sahayla sınırlı kalmadığı, raporun ilerleyen kısmında anlaşılmaktadır. Nitekim konsolosluk görevlisi Mutasarrıfın izini olmaksızın Samsun'daki Amerikan destroyerine çıkamadığından şikâyet ederken, aynı kısıtlamanın şehirdeki diğer Amerikalılara da uygulandığını yazmaktaydı. Ayrıca sansür sebebiyle bütün yazışmaların kontrol edildiği, bu sebeple Amerikalı tütün tüccarlarının destroyerden postalarını alamadığını ve şirket merkezleriyle iletişimlerinin koptuğundan şikâyet edilmektedir. Böylece tütün alımı için bölgeye yılda on milyon dolar getiren Amerikalıların bu baskılar sebebiyle faaliyetlerinin zora girdiği ve şehirdeki ticarî hayatın büyük ölçüde gerilediğinden bahisle hadiselerin tek sorumlusu olarak İbrahim Ethem Bey gösterilmekteydi.[10]

Samsun'daki Amerikalılarla Türk yetkililer arasındaki anlaşmazlıkların temelinde, Mutasarrıf'ın, ayrılıkçı unsurlarla Amerikan güçleri arasında bağlantı bulunduğuna dair şüphelerinin bulunduğu yukarıdaki raporlarda açıkça anlaşılmaktadır. İbrahim Ethem Bey'de bu fikrin oluşmasında en önemli sebeplerden birisinin de Amerikalıların Yakın Doğu Yardım kuruluşunun Samsun ve çevresindeki faaliyetleri olduğu raporlara yansıyan diğer bir husustur. Bu kuruluşun faaliyetlerinde ayrılıkçı güçlere yardım edilmediği hususunda Mutasarrıfı ikna etmeye çalıştığı anlaşılırken Amerikalı subayların da dört başlık halinde Yakın Doğu Yardım müessesinin çalışmaları hakkında İbrahim Ethem Bey'i bilgilendirdiği görülmektedir. Bu yazıda, Amerikan Yardım Komitesinin sadece fakir Ermenilere yardım etmesinin kabul edilemez olduğu, ırk ve din ayrımını göz önünde bulundurup bir ayrım yapmadan tüm fakirlere yardım ettiği özellikle vurgulanarak Mutasarrıfın şüpheleri dağıtılmaya çalışılmaktadır. Devamında Amerikalı, Ermeni ve Yunanlılardan oluşan bütün çalışanlarının bir yerden başka bir yere gitmelerinin yasak olduğu, sağlık başta olmak üzere çeşitli gerekçelerle yerlerinden ayrılmak istediklerinde durumdan Türk makamlarının bilgilendirileceği ve onların izinleri alındığı takdirde ancak yer değiştirmelerine müsaade edileceği yazılmaktadır. Komitenin arzu ve amacına zıt olmasına rağmen, faaliyetlerinin siyasetle ilişkilendirilebileceği çeşitli hadiselerle karşılaşıldığında, Mutasarrıfın göndereceği bir komiserin bu faaliyetleri izleyebileceği teminatı verilerek personel sayısının artırılması ihtiyacı hasıl olduğunda da yine

[10] *Konsolosluk Raporu,* s. 2 vd.

Mutasarrıfın iznine müracaatla ancak onay alınırsa eleman alımı yapılacağı taahhüt edilmektedir.[11]

Raporlarda İbrahim Ethem Bey'in isminin zikredildiği diğer bir husus, Sevr Antlaşmasıyla ilgili görüşlerinde Amerikalılara yönelik suçlamalarıdır. Konsolos memuru S.P. Tuck Jr, Ankara Hükümetinin yolladığı Mutasarrıf sebebiyle Sevr Antlaşmasının bölgede uygulanabilmesinin artık imkânsız hale geldiğini üstlerine bildirirken şehirde değişen siyasî atmosferi de yansıtmaktaydı.[12] Donanma subayları ise Mutasarrıf ile yaptıkları görüşmede, O'nun, söz başında Ankara Hükümeti'nin, Amerika'nın dostluğunu arzu ettiğini söylediğini, devamında ise Sevr anlaşmasını zorla kabul ettiren güçlerle ilişki halinde olmaları sebebiyle Amerikalılara karşı olumsuz bir hava oluştuğunu not etmişlerdir. Subaylar da hiçbir zaman Türkiye ile savaşmadıklarını, Sevr anlaşmasına taraf olmadıklarını, bağımsızlığını kazanırken Türkiye'nin müttefike ihtiyacı olacağı karşılığını vererek İbrahim Ethem Bey'e, bölgedeki varlıklarının kendileri için bir tehdit oluşturmadığını izah etmeye çalışmışlardı.[13]

15 Aralık tarihli bir raporda, Albay Coombs, Samsun'a gelen Adalet Bakanına, Amerikalılara yönelik kısıtlamalardan bahsetmiş, O da cevaben "*bu kısıtlamalara şaşırdığını, iş adamlarının haberleşmelerinin engellenmesine üzüldüğünü, Amerikalıların bölgedeki ticarî kayıplarını Ankara Hükümetinin kaybı olarak gördüğünü, Yakın Doğu Yardım Komitesinin faaliyetleri hakkındaki şüpheler hususunda da Ankara'yı bilgilendireceğini*" kaydetmiştir. Bahsi geçen konularda bakanın mutasarrıfla da görüştüğü kaydedilen raporda, bu görüşmeden sonra İbrahim Ethem Bey'in Amerikalılara karşı tavırlarında fark edilir değişiklikler görüldüğü yazılmaktadır.[14]

Amerikan raporlarında geniş yer bulan diğer bir hadise, Bolşeviklerin Samsun'daki varlığından duyulan rahatsızlıktır. 6 Aralık 1920 tarihli bir raporda, Ankara'daki Bolşevik nüfuzundan dolayı Kuvay-ı Milliye taraftarlarının kendilerine bakışının büyük ölçüde değiştiği ve imkân bulabilirlerse Amerikalıları ülkeden atmak için hiç tereddüt etmeyecekleri açık bir biçimde yazılmaktaydı.[15] Amerikan Deniz Müfrezesi Komutanı'na gönderilen mesajda 2–15 Aralık tarihleri arasında yayımlanan "Samsun'da Olaylar" gazetesine dayanılarak bu bilginin kamuoyunda Bolşevik etkisinin arttığı yukarıdaki görüşlere dayanak olarak gösterilmekteydi.[16] 11 Aralık 1920 tarihli diğer bir raporda daha geniş bir değerlendirme yapılarak, Bolşeviklere duyulan sempatinin şehirdeki Amerikan varlığına yansımaları tahlil edilmektedir.

[11] *NARA.,* H.C. 136-21, s. 3-a.
[12] *Konsolosluk Raporu*, s. 1.
[13] *NARA.,* H.C. 136-21, s. 4.
[14] *NARA.,* H.C. 181-21, s. 16 vd.
[15] *NARA.,* H.C. 136-21, s. 3.
[16] *NARA.,* H.C. 136-21, s. 1.

Buna göre "*Bolşevik etkisinin artmasına paralel olarak Amerikalılara karşı özellikle bir düşmanlığı bulunmayan Türklerin, bu ülke tabiiyetindeki tüccarların kentteki varlığından rahatsız olmakla birlikte Yakın Doğu Yardım Komitesinin faaliyetlerinden memnun gözüktükleri*" yazılmıştır.[17] 30 Aralık 1920 tarihli rapor ise Bolşeviklerin kentteki varlığı hakkında somut bilgiler içermektedir. Sayısı üç yüz ile beş yüz arasındaki Bolşevik'in Samsun'da bulunduğundan bahisle bunların hatırı sayılır miktarda cephane ve tüfeği şehre getirdiği, bunu teyit etmek için donanma komutanı A.L. Bristol'un bizzat kıyıya inerek rıhtımdaki silahları gördüğü iletilmekteydi.[18]

Donanma subaylarının günlük raporlarında asker görüşlerinin yansıtıldığı Samsun'daki Bolşevik varlığı hususunda konsolosluk görevlisi S.P. Tuck Jr.'ın 27 Ocak 1921 tarihli muhakemesi, diplomat bakışıyla gelişmelerin farklı bir bakış açısıyla yorumlanmasını sağlamaktadır. Daha önce kısa aralıklarla Sovyet Hükümetinin bölgedeki planlarına dikkat çekmeye çalıştığını anlatan Tuck, Aralık ayının başlarına doğru Moskova'daki Bolşevik delegelerinin Ankara'ya gitmek üzere Samsun'a gelmeye başladıklarını kaydetmektedir. Beraberlerinde getirdikleri önemli miktarda para yardımının Bolşeviklere karşı büyük sempati uyandırdığı, buna bağlı olarak Trabzon ve Sivas'ın birer Bolşevik propaganda merkezi haline geldiği yazılan raporda, kısa süre önce de çok sayıda asker ve cephanenin de Rusya'dan Samsun'a nakledildiği yazılmaktaydı. Rusların bu yakınlaşma Anadolu'daki Yunan hareketine malî destek veren İngilizlere karşı Türklerin aynında yer aldıkları mesajını verdiği de raporda altı önemle çizilen bir tespittir.[19]

Yunanlıların Anadolu'daki ilerleyişi ve bunun Samsun'da oluşturduğu endişe Amerikan raporlarında yer bulan diğer bir siyasî gelişmedir. Samsun'daki Amerikan Konsolosluk Servisi'nin 9 Temmuz 1920'de İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiserliğine gönderdiği mesajdan anlaşıldığı kadarıyla, 3 Temmuz 1920'de, Yunan ilerleyişinin başarıya ulaştığı yönündeki söylentiler üzerine endişeye kapılan Türklerde Yunanlılara karşı büyük bir tepki oluşmuştu. 3-9 Temmuz tarihleri arasında belediyede yapılan iki toplantıda şehirdeki Yunanlılara karşı misilleme harekâtına girişileceği istihbaratını alan Amerikalılar, ancak bu yönde herhangi bir girişim olmadığı vurgulayarak kendilerine ulaşan bilginin doğru olmadığını anlamışlardı. Bununla birlikte Yunanlıların Samsun'a da asker göndereceği söylentisinin halk arasında büyük infiale sebep olduğu, hatta Mutasarrıf Nafiz Bey'in böyle bir şey gerçekleşirse karşılık olarak şehirde bulunan Yunanlıları ortadan kaldıracakları bilgisinin kendilerine ulaştığı kaydedilmektedir.[20]

---

[17] *NARA.,* H.C. 136-21, s. 5.
[18] *NARA.,* H.C. 135-21, s. 4.
[19] *Konsolosluk Raporu,* s. 4 vd.
[20] *Classification Canceled Authority Letter of 1-8-58 from W. H. Anderson, State Dept.,,* 867.00/1381, s. 1.

Sonuçta, Amerikalıların gözlemlerinde 1920 sonları 1921 başlarında Samsun'daki Amerikan varlığının TBMM Hükümeti'nin istediği şekilde yönlendirildiği açıkça anlaşılmaktadır. İbrahim Ethem Bey'in şehre mutasarrıf olarak atanmasından sonra Amerikan vatandaşlarının ayrılıkçı unsurlarla münasebetleri önemli ölçüde kesilmiştir. Kapitülasyonların kaldırılması neticesinde Ankara'dan talep edilen vergiler, başlangıçta kentteki Amerikan varlığına karşı bir hareket olarak algılansa da kısa süre sonra Samsun'daki varlığını devam ettirmeye çalışan tüccarlar, gördükleri kararlılık karşısında bu vergileri ödemek zorunda kalmışlardır. Yakın Doğu Yardım Komitesinin faaliyetlerini yakın takibe alan Mutasarrıfın uyarıları neticesinde bahsi geçen kuruluşun resmî makamların gözetiminde çalışmalarını sürdürmesi sağlanmıştır. Samsun'daki Bolşevik varlığından duyulan rahatsızlık ve bunun Türk-Amerikan ilişkilerine etkileri hususunda raporlara yansıyan tedirginliğin yersiz olduğu ise ilerleyen dönemde yapılan antlaşmalarla ortaya çıkacaktır.

İSTİKLAL HARBİNDE SAMSUN'DAKİ AMERİKAN FİLOSU

Rahmi DOĞANAY[*]

Giriş

Anadolu'nun dışa açılan kapılarından biri olan Samsun, İstiklal Harbi sırasında bu yönüyle daha da bir önem kazanmış, İstiklal Harbi'nin sonucu açısından hayati bir konuma gelmişti. Çünkü Anadolu'da oluşan Kuvay-ı Milliye hareketi işgalciler tarafından ablukaya alınmıştı. Anadolu'nun dış dünya ile irtibat kurabildiği tek aralık kapı Karadeniz kıyılarıydı ki; Karadeniz'de de İtilaf filolar cirit atıyordu. Bu ablukayı delmenin yolları bulunmuş, Trabzon, Ereğli, İnebolu, Giresun, Ordu gibi Samsun limanı da Anadolu'nun dışa açılan kapısı olduğu gibi, Anadolu'ya giriş kapısı rolünü de üstlenmişti. Güney ve batı bölgeleri işgal edilen Anadolu'ya, kısmen İtilaf kontrolünde bulunan doğudan da önemli bir katkı beklenilmiyordu. İstanbul ve Sovyet Rusya ile kurulacak irtibat için coğrafi, askeri ve siyasi şartlar da bu bölgeyi işaret ediyordu.

Bu yapısıyla Samsun, Milli Mücadele için olduğu kadar onu bastırmaya çalışanlar için de önem arz ediyordu. Sevr'in uygulanması için Anadolu içlerine girilecekse buralardan girilecekti. Hiç olmazsa Türklerin direnişi abluka ve tecritle yenilecekti. Bunun gerçekleşmesi de bu kapıların sıkı sıkıya kapatılmasına bağlıydı. Bütün bunların dışında, İtilaf Devletlerinin her biri, hatta Amerika, Anadolu'da bir şekilde bulunarak bölgede ekonomik, siyasi, askeri çıkarlar edinebilmek ve bunları yönlendirebilmek adına, Samsun ve benzeri şehirleri kontrol etmek istiyorlardı. Karadeniz suları ve çevresindeki gelişmeleri kontrol etmek isteyen ve Ukrayna limanlarında tutunamayan İtilaf güçleri için de Karadeniz'in Anadolu kıyıları daha bir önem kazanıyordu. Karadeniz limanları Kafkaslar, Rusya, Anadolu ve Balkan politikaları ve hatta Orta ve Yakın Doğu siyasetlerinin yönlendirilmesi için stratejik önem taşıyordu. Samsun ticari ve sosyal hayatıyla da bu çerçevede öne çıkan, önemsenen, kontrol edilmek istenen bir şehirdi. Yani, Ekonomik beklentiler de Samsun'un önemsenmesinde rol oynuyordu. Ecnebi şirket ve firmaları şehir üstünde yoğun bir rekabete girmişlerdi. Amerikalıların Samsun'a ilgisi ve limanda sürekli bir filo bulundurmaları da bu çerçevede bir uygulamaydı. Samsun'a gösterilen teveccühün sebepleri kısaca bunlardı. Mütareke imzalandıktan kısa süre sonra İtilaf donanmaları tarafından ziyaret edilmişti.

1. Türk-Amerikan İlişkilerinin Başlaması ve Milli Mücadele Dönemi

Türk-Amerikan ilişkileri 1830'da Amerikan gemilerine Karadeniz'e çıkış hakkı verilmesi ve 1831 ticaret antlaşmasıyla canlanmışken, Birinci Dünya Savaşı öncesinde zayıflamıştı. Savaş sonrasında Wilson Prensipleri çerçevesinde, Türk kamuoyunun

[*] *Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.Öğretim Üyesi*

Amerika'ya sempati ile yaklaşması ve savaş sonrası boşluğunun doldurulması konusunda, Amerika'nın bölgeye yönelmesi sayesinde ilişkiler bir nebze canlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonunda, Aralık 1918'de Mister Lewis Heck Amerikan Büyükelçiliğine yerleşti. Londra'daki Amerikan deniz komutanlığı da Mack Lambert Bristol'ü Amerikan Yüksek Komiseri olarak İstanbul'a görevlendirdi. 24 Ocak'ta İstanbul'a gelen Bristol, 28 Ocak'ta forsunu Scorpion yatına çekti. Sonraki yıllarda en kıdemli komutan olarak, Türk-Müttefik ilişkilerinde Bristol aracılık etti.[1] Savaş sonrası projelerinde Amerika toprak isteğinde bulunmamıştı. Toprak paylaşımı ile ilgilenmiyordu. Amerika'yı bölgeye çeken, geniş ticari imkanlar, Hıristiyanlık ve Ermeni meseleleriydi.[2] Amerikalı görevli ve diplomatların, veyahut tüccar ve misyonerlerin ilgi alanları içinde Hıristiyanların kurtarılması, Pontusçulara destek, Merzifon Amerikan Koleji'nin korunması, Samsun'daki American Tobacco Company'nin (Amerikan Tütüncülük Şirketi) ve petrol şirketlerinin ve temsilcilerinin güvenliğinin sağlanması[3] yer alıyordu. Samsun'da Amerikan Yakındoğu Yardım Teşkilatı'nın da bir deposu vardı. 1919 yılı başlarından itibaren Amerikan iş adamları Amerikan donanmasının desteğinde Türkiye'ye geldiler. Muhripler adeta bölgedeki ekonomik kaynaklarını geliştirmeleri için iş adamlarının hizmetindeydi. İş adamlarını gidecekleri yerlere götürüyorlar, iktisadi konularda bilgi toplayıp ajanlık yapıyorlar, Amerikan sermayesini korumak için her türlü çabayı gösteriyorlardı. Amerikalıların Samsun limanında üslenip, en az bir savaş gemisini bu limanda sürekli bulundurmalarında Amerikan Tütüncülük Şirketi önemli bir etkendi. Amerikan Donanma Bakanlığı yönetime, donanma desteği olmadan amerikan sermayesinin Karadeniz ve Yakındoğu'da barınamayacağını söylüyor, bu desteğin sağlanması ve sürdürülmesini istiyordu.[4]

Amerika'nın Karadeniz'de bulunma sebeplerinden biri de Sovyet Rusya karşıtlığıydı. Rusya'da Sovyet yönetimin düşürülmesi konusunda Avrupalılarca bölgeye sürüklenmişti**.** İngiltere ve Fransa ile birlikte biraz da isteksizce Anti-Bolşevik cepheye katılan Amerika'nın kendi özgü sebepleri de vardı. Daha 26 Ocak 1918'de Amerika'nın Moskova temsilcisi[5] bu cephede yer alınması gereği üzerinde durmuştu.

Yardım kuruluşları ile iş birliği içinde çalışmalarını sürdüren Amerika 1919 yazında bölgedeki deniz gücünü arttırmış, Mersin, Beyrut, Sivastopol, Batum ve Samsun limanlarında faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. Köstence ve Varna limanlarında da muhabere merkezi olarak kullanılmak üzere muhripler yerleştirildi. Bu muhriplerin

---

[1] Afif Büyüktuğrul, *İstiklal Savaşında Yabancı Donanması*, Ankara 1975, s. 90

[2] Akdes N. Kurat, *Türk-Amerikan İlişkilerine Kısa Bir Bakış*, Ankara 1959, s.42 ve Rahmi Doğanay, *Milli Mücadele!de Karadeniz*, Ankara 2001, s. 227

[3] E. Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı***,** İstanbul 1972, s.370 ve ayrıca Osman Ulagay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul 1974, s. 72-76

[4] Earle, a.g.e., s. 370-371

[5] D.F. Fleming, *The Cold War and Its Origins*, New York 1961, s.28-31

yerleri ve personeli zaman zaman değiştiriliyordu. 1919 Ağustos ayında bölgedeki Amerikan muhribi sayısı 12'ye yükselmişti. 25 Haziran'da Amiral Bristol, Standart Petrol Şirketi'nden Mr. Tomas ve New York Milli Bankası'ndan Mr. Hutchhins Samsun'a bir ziyarette bulunup, yerli bir Rum'u petrol işleriyle görevlendirip, %3 komisyon vermişlerdi. Ziyaretçilerin kimlikleri Amerika'nın bölgeye verdiği önemin de göstergesi olmalıydı.

Karadeniz'e açılan İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan gemileri sık sık Samsun'a uğrarlardı. Ancak Amerikalılar Samsun limanını sürekli üs haline getirip, en az bir savaş gemisini bu limanda sürekli bulundurdular. İstanbul'daki Amerikan donanmasından gemiler bu görevi 1919-1922 yılları arasında nöbetleşe yerine getirdiler. Bu çeşit üslerden biri de Batum'du. Amerikan malları ve özellikle petrolü Anadolu pazarını neredeyse tekeline almış,[6] Türk limanları Amerikan mallarından örneklerle dolmuştu.[7] Bu gemilerin tabidir ki, istihbarat ve bilgi toplamak gibi misyonları da göz ardı edilmemelidir. Bu tip faaliyetlerde özellikle İngiliz-Amerikan iş birliğinin güçlü bir şekilde sağlandığı da görülmektedir.[8]

İngilizler, 1919 Yılı Eylül ayında Samsun ve çevresinden çekilirken, bilgi akışını sağlamak için bir telsiz bırakmışlar, 1920 Nisan ayı başında bu telsiz ve görevlisini de götürmüşlerdi. Artık İngiltere de Yunanistan gibi Karadeniz'e devriye çıkararak durumu kontrol altında tutmaya çalışıyordu. Amerika ise, Samsun'da sürekli bulundurduğu bir muhrip ile durumu daha çok bir gözlemci gibi takip etmektedir. Yani savaşçı ve saldırgan bir tavır takınmadan çıkarlarının takipçisi olmuşlardır. Ankara ile ticari ilişkiler kurmak için bazı girişimlerde de bulunmuşlardır. Resmi politika seviyesinde olmasa da, bazen Milli Mücadele hareketine sempati ile baktıkları da olmuştur. Batum vapuru mutat seferlerinden birinde, Samsun'a cephane yüküyle geldiği zaman, 211 No'lu Amerikan muhribinin mürettebatı, Batum ve mürettebatını gıpta ile izleyip, ayakta alkışlamışlardır. Zaman zaman Yunan gemilerinin limana girmelerini ve hareketlerini Amerikalıların önlediğine şahit oluyoruz. 12 ve 29 Temmuz 1921 günlerinde Samsun limanına girip, şehri bombalamak isteyen Yunan Gemileri Amerikan muhribince engellenmişti.[9]

Amerikalıların bu limanları sürekli kontrol altında tutmalarının bir sebebi de; Anadolu içlerinden gelecek gayri Müslimleri alıp götürmekti. "Anadolu'daki Hıristiyan nüfusun korkunç baskı ve zulüm gördüğü" propagandasının etkisiyle, Anadolu

---

[6] Emre Adıgüzel, *Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı*, Kaynak Yayınları 1985, s. 68 vd.

[7] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul 1989, C:I, s.356

[8] Atase Arşivi, Kls.189, D.104, F.16 ve ayrıca Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgelerinde Atatürk*, Ankara 1973, C.I, s.15

[9] Celalettin Orhan, *Askerlik Hatıralarım*, İstanbul 1982, s.136 ve Emrullah Nutku, "İstiklal Savaşında Denizciler", *Yakın Tarihimiz*, C.I, Mart 1961, s.25 ve "Arap Suudi", *Yakın Tarihimiz*, C.III, sayı:34, yıl:1962, s. 250

içlerindeki Ermeni ve Rumları Samsun'a çağırıyor, her türlü yardımın yapılacağını söylüyorlardı.[10] Bu durum III. Kolordu'nun dikkatini çekmiş ve Sivas Valiliği uyarılmıştı.[11] 1920 yılı bahar aylarında Samsun'da nöbet tutan Amerikan gemilerinin sayısı artmış, Samsun-Batum hattında seferleri yoğunlaşmıştı. 9 Mayıs'ta, Batum yönünden gelen bir Amerikan kruvazörü Samsun limanına girerek 130 kadar silahsız bahriyeli ile bando takımını şehre çıkarmıştı.[12] III. Kolordu'nun ikazı da bu dönemlere rastlıyordu.

San-Remo görüşmelerinde, Amerika'ya Ermeni mandasını kabul etmesi konusunda baskı yapılırken, Amerika mandaya sıcak bakmamıştı. Ancak, kurulacak Ermenistan'ın güvenliği ve yaşatılmasının önemi ve bunun için Karadeniz limanlarının vazgeçilmezliği üzerinde duruyordu. Sir A. Gedes'in Lord Curzon'a sunduğu 16 Mayıs 1920 tarihli raporda;[13] Amerika Hükümeti'nin Ermenistan'ı koruyacağı, silah, cephane ve her türlü malzemeyi buraya sevk edecekleri, boşaltımın Karadeniz limanlarına Amerikan bahriyesi tarafından, Amerikan donanması korumasında yapılacağı, Türklerin yapacağı en ufak bir hareketin Amerikalılarca cezalandırılacağı konuları işleniyordu.

1920 yılı sonlarına kadar Samsun'daki istasyoner torpido ile bağlantılı seferler devam etmiş, limandaki torpido zaman zaman başkalarıyla nöbet değişimi yapmıştı. Samsun limanı hiç boş bırakılmamıştı. Amerikan donanmasına ait 233, 236, 238, 239 ve 246 No'lu gemiler ile Samsun Bombardımanı sırasında limanda bulunan Sands ve yardıma gelen Sturtevant sürekli Karadeniz'de, ama genellikle en az biri sürekli Samsun limanında bulundular.[14]

1920 yılı sonlarında Ankara, siyasi faaliyetlerde bulunduğu için Amerikan Yakındoğu Yardım Kurumu Komisyon Başkanı Albay J. F. Combs'u Samsun'da tutuklattı. Türk-Amerikan ilişkileri bu olay yüzünden gerginleşti. Bu arada Amerikan yönetimine Cumhuriyetçi Parti geçince Amerika yalnızlık politikasına dönmüş, Amerika'nın bölgedeki etkinliği azalmış olmasına rağmen, Amerikalıların gayri resmi de olsa, Ankara ile ilişki kurma çabaları devam etmişti. 26 Kasım 1920'de Amiral Bristol Samsun'a bir torpido göndermiş, torpido komutanı Mutasarrıf İbrahim Ethem Bey'le görüşmüş, Samsun'daki Amerikan temsilcisinin yarı resmi olarak görev yapması

[10] O. Ulagay, a.g.e., s.139 ve *Atase Arşiv*i, Kls. 299, D.13 A, F. 28
[11] Rapor için bkz. Atase Arşivi, Kls.299, D. 13A, F.28
[12] Atase Arşivi, Kls.888, D.1, F.9
[13] Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri*, İstanbul 1969, s. 235
[14] Orhan,a.g.e., s. 136 ve E. Nutku, "Bir Deniz Subayının Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, C. 1, sayı:1, yıl:1962, s.25; Afif Büyüktuğrul, İstiklal Savaşında Türk Sularında Yabancı Devlet Donanma Hareketi 1918-1922", *Belleten* C.XXXIX, sayı: 153, YIL:1975, s. 94

için izin istemişti. Verilen red cevabına rağmen, 30 Kasım'da torpido aynı istekle yeniden gelmişti.[15] Bu girişimlerin daha sonraki yıllarda sonuç verdiğini görüyoruz.

1921 yılında Samsun limanında yine Amerikan gemileri nöbet tutmaktadır. Artık neredeyse nöbet değişimi aylık olarak standartlaşmıştır. Amerikalıların ve Bristol'ün Ankara'ya bakışı da daha yumuşaktır. Ocak ayında Samsun'a gelen 238 numaralı torpidonun kaptanı, nöbetini devralacağı torpidonun kaptanıyla birlikte Mutasarrıfla görüşerek, Türk Hükümeti'nin emirlerine uyacaklarını bildirdiler.[16] Artık Ankara Hükümeti'nin Türk Hükümeti olduğunu kabul etmişlerdi. Amerikalıların Ankara ile ilişkileri güçlendirmek istemelerine karşılık, Ankara da Samsun limanında Amerikan gemisi bulunmasına ses çıkartmıyordu. Samsun limanındaki Amerikan gemileri zaman zaman Ankara ile Bristol arasında diplomatik görevler de üstleniyordu.

2. Samsun Bombardımanı ve Amerikalıların Tepkileri

Amerika'nın Türkiye politikası 1922 yılında da değişmiş değildi. Hem Ankara ile ilişki kurmak istiyorlar, hem de Ankara'yı resmen tanımak istemiyorlardı. Yine samsun limanında bekleyen Amerikan gemilerinin komutanları aracılığıyla diplomatik görüşmeler yapılıyordu. Bu dönemde Türk-Amerikan ilişkilerini Yunan gemilerinin Samsun'u bombardıman etmeleri hareketlendirdi. 7 Haziran'da Yunan gemileri Samsun'u bombaladıklarında, Türk yetkililerin, Amerikalıların şehirden alınması isteğine karşı çıkmaları Amerikalıları kızdırmıştı. Bu bombardıman hadisesinin biraz teferruatlı biçimde ele alınmasıyla meselenin iç yüzü ortaya çıkacaktır.

Olay, 7 Haziran sabahı saat 09'da başlar. Yunan gemileri Averof ve Kılkış ile, 2 panter sınıfı muhrip, 2 yardımcı kruvazör, 4 mayın tarama gemisinden oluşan Yunan filosu Samsun önlerine gelir. Amerikan zırhlısı 248 No'lu SANDS de limandadır. Kıyıda, askeri eşyaların ve malzemenin içerilere taşınmasıyla uğraşılmaktadır.[17] Olayın gelişimini Sands zırhlısının kaptanı R. H. Ghormley'in günlüğünden takip edelim.

Ghormley , 7 Haziran'da saat 09.00 da kıyıya çıkıyor ve Johnson'un bürosuna gidiyor. Orada birilerinden Yunan gemilerinin açıkta olduğunu duyuyor. Johnson'a bütün Amerikalıları haberdar etmesini ve gemiye dönmesini, sonra bir subay gönderip Amerikalıların toplanıp toplanmadıklarını kontrol ettirmesini söylüyor. Hemen radyo ile Yunan kıdemli subayını bulup görüşme isteğinde bulunuyor. Naxos'a çıkıp Yunan subayı ile görüşüyor. Yunan subayı limandaki İtalyan ve Fransız bandıralı ticaret gemilerinin ateş hattından çekilmelerini istedikten sonra, Ghormley kentteki Amerikalıları çıkarmak için süre istiyor. Kentte çok sayıda yabancı ve birkaç bin Rum

[15] Bilal N. Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği" *Belleten*, C.XLI, S: 162, Nisan 1977
[16] Lourence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması*, İstanbul 1972, s.339
[17] Kemalettin Bozkurt, "İstiklal Savaşı Hatıraları", *Deniz Mecmuası*, sayı:368, yıl:1943, s.739

kadını olduğunu, bunların riske edilmemesini söylüyor. Yunan subayı, şehrin valisine bir mektubu olduğunu, bu mektubu götürürse okuyabileceğini, götürmezse kıyıya göndereceğini söyler. Ghormley mektubu götürmeyi, şehirdeki Amerikalılarla bir an önce ilişki kurmak niyetiyle kabul eder. Bu düşüncesini Yunan subayı ile paylaşmadığını da günlüğüne yazar. Kıyıya çıkar, Mutasarrıf (Faik Bey) ve askeri vali (Fırka Kumandanı Cemil Cahit Bey)[18] ile telgrafhanede buluşurlar ve mektubu muhatabına verir. Mektupta şöyle denilmektedir:

"Naxos'un Bordasında

Samsun Kenti Valisine,

Yasal bir davranış içinde olan Yunan filosunun varlığı, Türklerin Hıristiyanlar üzerinde baskı ve zulüm uygulamasına gerekçe olamaz. Bu durumun devamı halinde Mustafa Kemal'in denetimi altında bulunan bütün kıyı boyunca Yunan filosu, ciddi karşılık verme hakkını kullanacaktır. Sizi uyarıyoruz.

Vriacos, Kaptan, Yunan Kraliyet Filosu

Nakos'un Bordasında 25 Mayıs 1922

Samsun kenti Valisine,

Yunan filosunu yöneten Amiral'in emirleriyle sizi bizim atadığımız Yunan subaylarından kurulu bir heyetin önünde, bütün silahlarınızı, mühimmatınızı, mayınlarınızı ve başka savaş malzemelerini tahrip etmeye çağırıyoruz.Tahrip işlemi bugün 13.15'ten önce başlamalıdır.Bu konuda, zamanında başlamak için bütün hazırlıkları yapmalısınız. Bu İsteğimizi yerine getirmezseniz, bu saatten itibaren, İkinci Lahey Konferansı anlaşmasının ikinci maddesinde tanınan ayrıcalığı kullanacağız. Bu konuda size bir kopya gönderiyoruz. Bu notu aldıktan sonra içinde bildirilenlerle ilgili olarak tarafsız devletlerin temsilcileri ve konsolosluklarla belirtilen saatten önce uyruklarını kentten çıkarmaları için temasa geçiniz. Aynı biçimde kentteki savaşmayan halkı da çıkarınız. Bu emrin yerine getirilmesini geciktirir ya da direnmeye başvurursanız, sorumlusu biz olmayacağız.

Variacos, Kaptan, Yunan Kraliyet Filosu" [19]

Verilen nota gayet açıktı. Samsun'un askeri bir şehir haline getirildiği ve açık şehir vasfını kaybettiği, Hıristiyanlara kötü davranıldığı, Yunan subaylardan oluşturulacak bir heyet tarafından silah ve mühimmatın yok edilmesi, bu olmazsa şehrin bombalanacağı, dolayısıyla yabancıların ve sivillerin şehri boşaltmasının sağlanması isteniyordu.

Yunanlıların derdi sadece Samsun'daki silah ve mühimmatın imhası da değildi. Karadeniz'de seyreden bazı Yunan gemileri Türk takacılar tarafından ele geçirilerek ganimet sayılmış, Milli Mücadele emrinde kullanılmıştı. Samsun olayından

[18] Nuri Yazıcı, *Milli Mücadele'de Pontusçu Faaliyetler*, Ankara 1989, s. 83

[19] Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul 1978, s.170-171

kısa süre önce de, Enosis adındaki Yunan gemisi ele geçirilmişti. Yunanlıları kızdıran biraz da benzer olaylardı.[20]

Amerikalı, Mutasarrıf ve Fırka Kumandanına kentteki Amerikalıları çıkartmak isteğini ilettiğinde aldığı cevap; "mektuba yarım saat içinde hazırlanacak cevap ile birlikte Amerikalılar konusunda kendisine haber verileceğidir."[21] Ghormley büroda beklerken şehirdeki Amerikan şirketlerinin temsilcileri Currin, Johnson ve Green de oraya gelirler. Gelişmeleri onlara anlatan Ghormley herkesin kenti terk etmek üzere hazır olmasını ister. Yarım saat dolmuş, cevap hazır değildir. Amerikalıların durumu Ankara'ya sorulmuş ve cevap beklenmektedir. Amerikalı yerel yetkililerin bu konuda karar verme yetkisinin olduğunu söylerse de; Türk yetkililer şehirden hiç kimsenin çıkarılmaması konusunda emir aldıkları cevabını verirler. Daha sonra İtalyan Kont Smecchia da şehirdeki 50 kadar İtalyan için İstanbul'daki İtalyan yüksek komiserine ulaşmak konusunda Ghormley'den yardım ister. Saat 13:45'te Türk tarafının cevabı hazır oluncaya kadar geçen süre içinde Amerikalıların şehirden çıkarılıp gemiye alınması isteği birkaç kez tekrarlandıysa da buna müsaade edilmediği görülür. Amerikalıların hastanede toplanmaları tavsiye edilir.[22] Türk tarafına göre, Samsun açık bir şehirdir ve Yunanlıların yaptığı haksızlıktır. Amerikalılar da herkes gibi korunmaya çalışılacaktır. Açıkça söylenmese de, Ecnebilerin Samsun'da bulunmasının bombardımanı engelleyebileceği düşünülmektedir.

Ghormley, 13:45'te Yunan Amirale götürmek için cevabi mektubu aldığı sırada şansını bir kere daha dener. Mutasarrıfa, Amerikalıların gemiye çıkmasına izin verilmesinin sorumluklarını kaldıracağını söyler. Aksi halde Amerikan Hükümeti de kendilerini sorumlu tutacaktır. Amerikalıları şehirden bir emrivaki ile çıkarmayı da düşünen Ghormley, bu riski göze alamadığını da itiraf eder. Gemiye gitmek üzere çıktığında, Mr. King ve Mr. Harris'le karşılaşıp durumu anlatır. Amerikalıları durumdan haberdar edip, arabalarını alıp şehirden uzaklaşmalarını, ya da Currin'in evinde toplanmalarını sağlamalarını söyler. Amerikalılar toplanıp istasyona giderler. Mutasarrıfla irtibat kurulması da benimsenir. Ghormley geri gelip onları alacaktır. Şehre gelemezse, kent dışında bir yerlerde onları alacaktır.[23]

Ghormley'nin Yunan komutana götürdüğü Türk tarafının cevabı şöyleydi:

"Amerikan muhribi aracılığıyla göndermiş olduğunuz mektubunuzu almış bulunuyoruz. Bu mektuba cevap olarak Samsun kentinin açık bir kent olduğunu ve

[20] Milli Mücadele sırasında Enosis (Trabzon) gemisinin ve İnönü motorunun zapt edilmesinde rol alan denizcilere 1926 yılında Bakanlar Kurulu Kararı ile nişan nakdi ödül verildiği görülmektedir. Buna benzer ödüllendirmeler oldukça yaygın olmakla birlikte bu olay sadece bir örnek olarak verilmiştir. 15 Ağustos 1926 Tarih ve 3983 numaralı bakanlar Kurulu kararı ve ekleri. *Cumhuriyet Arşivi*, 030-18-1, 20-52-04.05

[21] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s.171

[22] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s.172

[23] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s.172 vd.

bombardıman edilmesinin yasalara aykırı olacağını belirtiriz. Ayrıca şu noktalara değinmek isteriz: Önerdiğiniz şartlar kabul edilebilir değildir, bu nedenle reddediyoruz. Konsoloslar, yabancılar ve başka milletlerden ve dinlerden kimseler kentte yaşamaktadır. Karışıklık çıkarsa bütün kent sakinleri bulundukları yerlerde kalacaktır. Kenti terk etmeyeceklerdir. Böyle bir durumun sizin üzerinize kalacaktır. Hıristiyanlara karşı yapıldığı iddia edilen zulümler ise hayaldir. Dolayısıyla kente karşı yapabileceğiniz her davranışı protesto ediyorum."[24]

Yunan komutan cevabı okuduktan sonra, Samsun'u bombardıman edeceğini söyleyip, Amerikan muhribinin ateş hattından çekilmesini ister. Ghormley, olayı insanlık adına protesto edip, uluslar arası yasalar gereği yabancıların çekilmesi için 24 saat süre vermesi gerektiğini söylerse de, Yunanlıya göre Samsun'un açık şehir özelliğini Türkler bozmuşlardır. Ghormley, Amerikalıların Currin'in evinde bulunduklarını, orayı kollamasını isteyerek gemisine dönüp, ateş menzilinden çekilir.[25]

Bombardıman saat 15:02'de Yunan muhriplerinden birinin ateşiyle başlar. Ardından da Amiral gemisi Naxos ve diğerlerinin ateşi onları izler. Ateş gümrük binası ve çevresinde yoğunlaşmış, Hükümet konağı, kıyıdaki ambarlar, deniz araçları, petrol tankları, çoğu Amerikalı ve Hollandalılara ait olan tütün depoları bombardımana hedef olmuşlardır. Şehirden yakın menzilli bir tek topla karşılık verilmiş, Yunan komutan bunu şehrin silahlandırıldığının delili saymıştı. Mutasarrıfın binası isabet aldıktan sonra, saat 15:10'da Ghormley Yunan komutan nezdinde olayı protesto etmiştir: *"Amerikalılar ve öteki tarafsızlar güvenlik altına alınıncaya kadar açık bir şehir olan Samsun'un bombardımanını protesto ediyorum*."[26] Ghormley, olayı ve gelişmeleri hemen amirlerine de anlatmış ve her ihtimale karşı takviye güç istemişti. Bombardıman sonrasında çıkacak bir karışıklıktan çekinmişti.

Saat 15:02'de başlayan bombardıman 18:00'de sona ermiş, Yunan gemileri 19:30'da çekilmişlerdi. Şehirde hasar tespiti yapılırken, Amerikan destroyeri de saat 20:07 gibi limana girip demir atmıştı. En çok Amerikalılar için çırpınan Ghormley, yanına bir eczacı alıp hemen kıyıya çıkmış, Mutasarrıfın gönderdiği araba ile kendisi alınmış ve Mutasarrıfın mekanına götürülmüştür. Ghormley'in bombardıman sonrası şehir hakkındaki gözlemi ise; "Her şey çok normaldi ve sokaklar ve insanlar normal günlük hayatı hiçbir şey olmamış gibi yaşıyorlardı" şeklinde olmuştu.[27] Mutasarrıf ve askeri erkan Valilik binasının içi göçtüğü için bahçede oturmaktadırlar. Amerikalıların durumunu öğrenmek ve yıkım konusunda Amiral Bristol'a tam bir raporunu sunmak isteyen Ghormley'e daha önceden hazırlanmış olan hasar raporunu okumuşlardır.

[24] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s. 173
[25] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s.174
[26] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s.175; Bombardımanın seyri için ayrıca bkz. Yazıcı, a.g.e, s.83 vd., *Türk İstiklal Harbi deniz Cephesi ve Kara Harekatı*, Ankara 1964, s.88
[27] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s.176

Rapor göre; Valilik oturulmayacak haldedir. Rum papazının ve Rum doktor Churchi'nin evleri ve Alston mağazası kısmi hasar görmüştür. Rum Yanko'nun eşinin, Elizabeth İkatralcu'nun, Rum Eleniko'nun, evleri ve Zekeriya Bey'e ait iki veya üç ev ile Türklere ait 23 ev yıkılmıştır. Ermeni Kilisesi ve yetimhanesi ile rıhtımdaki nöbetçi kulübesi de hasar gören yerler arasındadır. 19 mavna hasar görmüş, tamirat bedeli 1500 liradır. Yerli tüccarların gümrük binası yakınındaki deposu, Rum Andevololu'nun mağazası yıkılmış, zarar 30 bin liradır. Belediyeye ait Petrol deposunda 9496 teneke Amerikan gazyağı, 19800 teneke Rus gazyağı, 41700 teneke gazyağı, 6000 kilo Rus benzini, Belediyeye ait 33000 kilo benzin ve 38368 kilo ticari benzin yanmıştır. İnsani kayıp hepsi Türk olmak üzere 4 ölü ve üç yaralıdır. Yunanlılar şehre 400 kadar mermi atmışlardır.[28]

Hasar raporundan anlaşılan odur ki; şehirde bulunan her milletten insanların zarar görmüş, Hıristiyanları kollamak üzere yapıldığı iddia edilen bombardımanın gerçekte onlara da zarar vermiştir. Bir Amerikan subayının olayı baştan sona izlemesine ve inisiyatif kullanmaya çalışmasına rağmen, Amerika ile Ankara arasında bir kriz yaşanmasına sebep olabilmiştir. Suç, Amerikalıların şehirden alınıp götürülmesine müsaade edilmemesidir. Bu yaklaşıma rağmen, Ghormley, şehirde zarar gören gayrimüslimlerin sorumluluğunu Türklere yükleyecek bir propagandanın önlenmesi bakımından da bir misyon üstlenmişti. Diyebilirlerdi ki; Türkler bombardımanı fırsat bilip Hıristiyanlara zarar verdiler.!

Ghormley Türk yetkililerle görüşürken, Sovyet temsilcisinin de yetkililerle görüşmek için gelmesi üzerine, Ghormley Amerikalıların durumunu görmek için ayrılmıştır. Gece sokağa çıkma yasağı olduğu için yanına bir polis verilmiştir. Johson ve Currin ile görüşen Ghormley, onlardan malumat aldıktan sonra gemisine dönmüştür. Bu görüşmede Johnson tütün deposunun zarar gördüğünü belirtmiş, Türk yetkililerin muhalefetine rağmen Amerikalı kadınları gemiye götürmesi için Ghormley'yi zorlamış, fakat Ghormley bu teklifi fazla risk taşıdığı için kabul etmemiştir.[29] Saat 22:00'da gemisine döndüğünde, daha önce çağırdığı takviye de Samsun'a gelmiştir. Olayı aralarında değerlendirdikten sonra ertesi sabah şehre çıkıp, durumu yeniden görmek ve şartlar normalse İstanbul'a dönmeye karar vermişlerdir.

Ertesi gün, yani 8 Haziran'da Ghormley, Sturtevant Kaptanı Haas ve yardımcısı kıyıya çıkıp, Johnson ve Green ile görüşüp, durumun normal olduğuna kanaat getirdikten sonra, 11:00'da Sands İstanbul'a hareket etmiştir.

---

[28] Hasar durumu hakkında değişik kaynaklarda küçük farklılıklar olmakla birlikte genelde bir tutarlılık söz konusudur. Kemalettin Bozkurt Ermeni yetimhanesinde üç Ermeni çocuğun öldüğünü de kaydetmektedir. Konuyla ilgili olarak bkz. Bozkurt, a.g.m. 26-27; Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s.176-177; TBMM Zabıt Ceridesi 1338, XX,s.251; Yazıcı, a.g.e., s.84-85; *Türk İstiklal Harbi deniz Cephesi ve Kara Harekatı*, s.88; Bozkurt, a.g.m. 26-27

[29] Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, s.177

Samsun'un topa tutulmasının sebepleri ile ilgili daha önce bazı tespitler yapmıştık. Burada bombardımanın sonucunu da belirlemek adına; bombardımanın bir amacının da Büyük Taarruz'dan önce Türk sevkıyatını önlemek olduğunu biliyoruz. Bombardıman sırasında maddi zarar ve can kaybına karşılık, Samsun'dan içerilere sevk edilen silah ve mühimmata pek zarar gelmemiştir. Zaten benzeri limanlarda olduğu gibi, Samsun'da da silah ve cephane geldiği zaman geciktirilmeden iç kısımlara, güvenli bölgelere taşınması sağlanıyordu. Halkın bu konuda gösterdiği fedakarlık ve hassasiyeti de burada yad etmek bir kadirşinaslık olmalıdır.

Makul bir sürede aşılmış olmasına rağmen, Bombardıman Ankara ile Amerika arasında bir diplomatik krize de sebep olmuştu. Bombardımandan önce ve bombardıman sırasında Amerikan destroyeri Sands'ın Komutanı Ghormley ile Türk yetkililer arsında, Amerikalıların şehirden çıkarılması konusunda yaşananlara değinmiştik. Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Amiral Bristol aracılığıyla Amerikalıların şehri terk etmelerine izin verilmemesini protesto etmiş, bu davranışın Washington'da çok kötü bir etki yarattığını, tekrar etmeyeceği ümidinin taşındığını, tekrarında Ankara yönetiminin sorumlu tutulacağını bildirmişti. Bristol'a özel olarak Yunanlıların tavrının kınandığı da belirtilmişti.[30] Bristol konuyu Ankara'nın temsilcisi Hamid Bey'e götürdüğünde, Hamid bey belli bir gurubun şehirden ayrılmasına izin verildiğinde çıkacak karışıklıktan korkulduğu için böyle davranıldığı cevabını vermişti. Ayrıca, benzer bir durum yaşanırsa aynı uygulamanın yapılacağı da Ankara'nın görüşü olarak bildirilmişti. Bu tavır, Amerika'da Ankara'daki Milli Hükümet'in küstahlığına yoruldu. 24 Ağustos'ta Hamid Bey'in Ankara adına; "ileride böyle bir durum olursa Amerikalılar Samsun'dan boşaltılacaklardır." demesi taraflar arasındaki buzları eritmeye yetmişti.

Kaynakça

*Atase Arşiv*i, Kls.189, 299, 888

Cumhuriyet Arşiv, 030-18-1, 20-52-04.05 15 Ağustos 1926 tarih ve 3983 numaralı Bakanlar Kurulu Kararı

ADIGÜZEL, Emre; (1985) *Komintern Belgelerinde Türkiye Kurtuluş Savaşı*, Kaynak Yayınları

AVCIOĞLU, Doğan; (1989) *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul, C:I.

BOZKURT, Kemalettin; (1943) "İstiklal Savaşı Hatıraları", *Deniz Mecmuası, S:368,* (24-27)

BOZKURT, Kemalettin; (1964) *Türk İstiklal Harbi Deniz Cephesi ve Kara Harekâtı*, Ankara

BÜYÜKTUĞRUL, Afif; (1975) *İstiklal Savaşında Yabancı Donanması*, Ankara.

[30] Evans, a.g.e., s.339

BÜYÜKTUĞRUL, Afif; (1975) "İstiklal Savaşında Türk Sularında Yabancı Devlet Donanma Hareketi 1918-1922", *Belleten C.XXXIX, sayı: 153*, (76-95)

DOĞANAY, Rahmi; (2001) *Milli Mücadele'de Karadeniz*, Ankara.

DURU, Orhan; (1973) *Amerikan Gizli Belgelerinde Atatürk*, Ankara, C.I.

DURU, Orhan (1978) *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul

EARLE, E. Mead; (1972) *Bağdat Demiryolu Savaşı***,** İstanbul

EVANS, Lourence; (1972) *Türkiye'nin Paylaşılması*, İstanbul

FLEMİNG, D.F.; (1961) *The Cold War and Its Origins*, New York

KURAT, Akdes N.; (1959) *Türk-Amerikan İlişkilerine Kısa Bir Bakış*, Ankara

MERAM, Ali Kemal; (1969) *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri*, İstanbul

NUTKU, Emrullah; (1962) "Bir Deniz Subayının Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, *C.I*, (25-27) (1962) "Arap Suudi", *C.I*, (250-252)

ORHAN, Celalettin; (1982) *Askerlik Hatıralarım*, İstanbul

ŞİMŞİR, Bilal N.; (1977) "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği" *Belleten, C.XLI, sayı: 162*, (277-311)

ULAGAY, Osman; (1974) *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, İstanbul

YAZICI, Nuri; (1989) *Milli Mücadele'de Pontusçu Faaliyetler*, Ankara

MİLLÎ MÜCADELE BAŞLARKEN SAMSUN VE HAVALİSİNDE PONTUS FAALİYETLERİ

Zekai GÜNER[*]

Giriş

I.Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'ni yok etmek üzere dikte ettirilen Mondros Antlaşması ile İngiltere, Fransa ve Rusya'nın aralarında imzaladıkları gizli antlaşmalar yürürlüğe konulmuştur.

Millî Mücadele başlarken, İtilâf Devletleri'nin savaş gemileri için Samsun, Trabzon, Zonguldak İnebolu kıyılarının ikmal limanı olmaları açısından çok önem taşımakta idi. Samsun Millî Mücadele'de Anadolu'nun Karadeniz yolu ile dışa açılan penceresi durumundadır. Anadolu'nun deniz kıyılarına yapılacak abluka ve işgallerle bölge kontrol altında tutulacaktı. Böylece deniz yolu denetim altına alınarak, Ankara Hükümeti ve ona bağlı birliklerin önemli ikmal yolu kesilecekti.

Ayrıca, İstanbul ve Sovyet Rusya'dan Kuva-yı Milliye'ye gelecek yardımların giriş kapılarından en önemlisi Samsun Limanı idi. Millî hareketi susturmak, Pontusçuluk hareketini destekleyerek Sevr'e ulaşmak isteyenler içinde Samsun önemli bir şehirdi.

İtilâf Devletleri'nin Mondros Antlaşması'na koydukları 7.nci ve 24.ncü maddelerden amaçları, Pontus ve Ermeni komitelerini harekete geçirip, kargaşa çıkarmak, Doğu Anadolu'yu işgal ederek, içeride bir Ermenistan, Karadeniz sahilinde bir Pontus-Rum Devleti kurmaktı.[1]

Samsun'un bir liman şehri olması askerî ve siyasî politikaların yanında, ekonomik politikalar yönünden de şehre önemli bir mevki kazandırıyordu. Başta Amerikalılar olmak üzere İngiliz, Fransız ve İtalyan firmaları etkinlik yarışına girmişlerdi. Samsun ve Karadeniz kıyılarında yaşayan Hıristiyan ahalinin kıyıma uğratıldığı propagandaları ve ecnebilere ait ticarî şirketler ile yabancı okullar da Samsun'da bulunan İtilâf gemileri iktisadi konularda, Karadeniz kıyılarındaki ticarî temsilcilere ulaşım ve bilgi açısından yardımcı oluyordu. Amerikan donanması, Samsun'a üs kurmuş, tütün ve petrol şirketlerinin güvenliğini sağlıyordu. [2]

Samsun'un ve havalisinin çok önemli bir yanı da Karadeniz kıyılarında canlandırılmak istenen Pontusçuluk hareketi ve bölgede yaşayan Hıristiyan ahalinin durumu idi. Pontusçu hareket Samsun'da oldukça faaldi. Rumların kıyıma uğradıkları şeklinde propagandaları ile Türkleri haksız gösterme çabası içindeydiler.

---

[*] *Doç. Dr., Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Alaplı Meslek Yüksek Okulu Öğretim Üyesi.*

[1] Atatürk, Mustafa Kemal.(1997) *Nutuk*. 1-111, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını. Ank. s.2-4.

[2] Ulubelen, Erol (1982) *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: İş Bankası yayınları. s.192.

Mondros Antlaşması sonrası, Avrupa'da Türkler aleyhine geniş bir propaganda başlatılarak; Hıristiyanların katledildiği, onlara işkence edildiği, Batı Anadolu'da ve henüz müttefik gemilerinin gelmediği, bölgeye asker çıkarmadıkları için Anadolu'nun Doğu Karadeniz sahillerinde Rumların katledildiği söylentileri yayılarak çok abartılı istatistikler verilmiştir. Bütün bu propagandaların maksadı, Yunanistan'ın "Güney Avrupa'nın ileri hatlarında Batı medeniyetinin kuvvetli bekçisi ve Avrupa barışının kesin bir garantisi" olacağına inancını yaygınlaştırmaktı.[3]

Türkleri sindirmek, Pontusçuları cesaretlendirmek bahanesiyle İngilizler 9 Mart 1919'da 200, 17 Mart'ta 150 kişilik bir kuvveti Samsun'a çıkardılar.[4] İngilizler Samsun'a askerden başka bazı subaylar da çıkararak, Mondros Antlaşması'nın uygulanması konusunda komiserler tayin etmişti. Bu komiserler Karadeniz sahillerinde ve iç kesimlerde dolaşarak silâhsızlanmayı sağlamak ve hem de gayrimüslim ahaliyi korumak konusunda çalışıp kendi ülkelerine raporlar sunuyorlardı.[5] Aralarında bir miktar Fransız işgal kuvvetleri İlyasköy'deki sekiz kışlaya yerleşmiştir. İşgal kuvvetlerinin varlığı Pontusçu faaliyetlerin açıkça ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Samsun'da Rumlar tarafından askeri nümayişler yapılmış, Rum çetelere binlerce silâh dağıtılmış, kiliselere Pontus armaları asılmış, ilkokul çocukları Pontus şarkılarıyla sokaklarda dolaştırılmıştı.[6]

1919 yılı 30 Mart'ında Merzifon'u da ele geçiren işgal kuvvetleri azınlıkların gösterileriyle karşılanmıştı. Merzifon yakınındaki Rumcuk köyü civarında "korkmayın! Âdil devlet ordusu geliyor, emn-i âsayişi temin edecek. Enver Paşa'nın, zalim hükümetin, ordunun, İttihat ve Terakki'nin zulmünden kurtulduk. Bu ordu adalet getiriyor, başımızdaki namussuz adamları toplar, İstanbul'a sevkeder, ceza-i sezalarını bulurlar" nümayişleriyle karşılanan İngiliz kuvvetlerinin bir kısmı Amerikan Koleji binalarına, bir kısmı da daha sonra Kara Mustafa Paşa Mektebine yerleştiler.[7]

İngilizler tarafından, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde gerçekleşen kongreleri dağıtmak Erzurum ve Sivas'a kadar ilerleyerek müdafaa-i hukukçu güçleri dağıtmak projeleri ve senaryoları üretildi. Ancak bu hiçbir zaman gerçeklemediği gibi Samsun ve Merzifon'daki İngiliz kuvvetleri 1919 yılı Eylül ayı sonlarında bölgeden çekilmişti.[8] Bu çekilme İngiliz kamuoyunda, Mustafa Kemal'e karşı verilen mücadelede bir itibar ve güç kaybı olarak nitelendirildi. [9]

---

[3] Akyüz, Yahya (1975) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu.* 1919-1922. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s.3

[4] Tansel, Selâhattin (1977) *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar.* Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. C.I. s.99.

[5] Peker, Nurettin (1955*) İstiklâl Savaşının Vesika ve Resimleri.* İstanbul: s. 39.

[6] TBMM.Zabıt Ceridesi XV, s.239.

[7] Aşkun, Vehbi Cem (1956) *Kurtulan Merzifon*, Balıkesir: Balıkesir Türkdili Matbaası. S.22,23.

[8] Şimşir, Bilâl N. (1973) *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938.* I. Ankara: s.XXI, 4,5.

[9] Sonyel, Salâhi (1977) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. Ankara: s. 120.

Samsun ve havalisinde bu askerî ve siyasî gelişmeler yaşanırken, Yunanlılar Batı Anadolu'da zalimce ilerliyorlardı. Karadeniz Bölgesinde Türklerin karşısına ikinci bir cephe açmak için buralarda yaşayan Osmanlı Rumlarını piyon olarak kullanmaya başladılar. Silâhlı isyana kalkışan Rumlar, Samsun şehri ve havalisinde zulüm ve katliama başladılar.

1. Pontus ve Pontusçuluk Nedir?

Pontus kelimesi eski Yunanlıların Karadeniz'e verdikleri isimdir. Bu kelime eski çağlarda ad olarak "Pont-Euxin" şeklinde kullanılmıştır. Karadeniz'den dolayı kıyıda bulunan Trabzon vilayeti ile Ordu, Giresun, Samsun Sancaklarını ve içeriden Amasya ve Sivas'ın bir bölümünü kapsayan toprak parçasının da eski adıdır.[10]

Pontus adı umumiyetle Kuzey Anadolu'nun doğu sahilleri için kullanılmakla beraber, tarif ettiği alan zaman zaman değişiklik göstermiştir. Yeşilırmak, Kızılırmak ve Kelkit havzası Pontus sayıldığı gibi, bu alan daha da genişleyerek doğuda Kafkasya'dan, bütün Karadeniz kıyıları boyunca Sinop ötesine kadar yayılmıştır. Yakın devirlerde ise bu bölge Samsun ve Trabzon sahiliyle hinterlandından ibaret sayılmıştır.

Kuzey Anadolu'nun eski çağlarında Pontus denilen bu bölgesinde "ırk bakımından mensubiyetlerin tesbiti imkânsız olan, fakat şark'ta "Kafkasyalı" ve garb'ta "gayr-ı muayyen menşe'li" telakki edilmesi mutad bulunan kavimler yaşamıştı.

11. yüzyıldan itibaren, Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleriyle yepyeni kültürel bir çehre ortaya çıkar. Canik sahillerinde, Türklerle mücadeleyi Bizans'ın Trabzon Valileri yürütmektedir. Haçlılar'ın bölgeye saldırıları da Türk futuhatını durduramamıştır. Bu mücadelelerle Türkler'in Karadeniz'in doğu ve batı uçlarında hakim oldukları ve sahile indikleri görülmektedir.[11]

Trabzon Devleti'nin yıkılışıyla (1461) Canik bölgesinde Hıristiyan Bizans'ın son kalıntıları da ortadan kalkmış oldu. Pontus tabirinin siyasî bir muhteva ile ortaya atılması ise 20. yüzyılda olmuştur. Osmanlı Devleti eski kudretini kaybetmiş Avrupa'nın büyük devletlerinin yayılmacı politikalarına hedef olmuştur. Osmanlı yönetiminden ayrılan, bağımsızlığını kazanan devletler de Türkiye aleyhine politikaları takip etmişlerdir. Karadeniz sahillerindeki mahalli-ticarî varlıklarının, yüzlerce sene sonra siyasî ayrılıkçı Pontusçuluk emellerinin ortaya çıkması, Rum nüfusunun genişleme politikasının tezahürü idi.[12]

[10] Kurt, Yılmaz (Haz) (1995) *Pontus Meselesi*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları. s.60.
[11] Yazıcı, Nuri (2003), *Millî Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontusçu Faaliyetler (1918- 1922).* İstanbul: Çizgi Yayınevi. s.29-30.
[12] Yazıcı. a.g.e., s.31.

2. Merzifon Amerikan Koleji ve Pontusçuluk

İtilâf Devletleri'nin genelde olduğu gibi, Samsun üzerinde gerçekleştirdikleri hareketlerinde de gayrı müslim ahalinin korunması amacı veya bu yoldan Türkiye'ye müdahale düşüncesi önemli rol oynamaktadır. Bütün Karadeniz kıyılarında olduğu gibi Samsun ve çevresindeki Rumlar da bu himayeden destek alarak Pontusçuluk hareketini yoğunlaştırdılar. Amerika, İngiltere, Yunanistan ve Fransa'dan destek gördüler.

Samsun ve Merzifon çevresinde Pontusçuluğun yayılmasında önemli görevler üstlenen Merzifon Amerikan Koleji ile İngilizler işbirliğine gittiler. Amasya Sancağına bağlı olan Merzifon kazası, Canik Sancağı'nı İç Anadolu'ya bağlayan yol üzerinde bulunuyordu. Yerinin öneminin yanında burada açılmış bulunan Amerikan Koleji, Pontusçu faaliyetlerin, Karadeniz Bölgesinde fikrî ve fiilî merkezlerinden biri olmuştur.

İlk olarak Amerikan Board misyonerlerinin 1851 yılında geldiği ve istasyon açtığı Merzifon'da misyoner eğitiminin temelleri 1865 yılında atılmıştır. 1864 yılında Cyrus Hamlin'in Bebek'teki okulu, İstanbul'dan Merzifon'a taşınmış ve Merzifon Ruhban okulu olarak bir yıl sonra eğitimine başlamıştır. Aynı yıl misyonerler, 1845 yılında İstanbul'da kurulan Kız Okulu'nu da Merzifon'da faaliyete geçirmişlerdi.[13]

Merzifon'da Amerikan Koleji'nde (1904) tarihinde Rumlar tarafından "Rum İrfanperver Cemiyeti" ve "Orpheus" adında bir musiki kulübü gizli olarak kurulmuştu. Bu iki cemiyet sonra birleştirilerek "Pontus Cemiyeti"ni teşkil etmişlerdir. Cemiyetin birinci maddesinde "Merzifon Amerikan Kolejinde mevcut Rum talebesini, Maarif Kulübü talebesiyle birleştirip kaynaştırmak amacıyla Pontus adı altında Orpheus (Orfeas) ismindeki müzik kulübünü de kapsamak üzere bir cemiyetin teşkil olunduğu bildiriliyordu.[14]

Cemiyet'in yönetim kurulunu meydana getiren üyeler üç kısma ayrılmıştı; birinci sınıf üyeler cemiyetin kurulduğu yerde bulunanlarla, kolej talebesi olan Rumlardı. İkinci sınıf üyeler, cemiyetin kurulduğu yerin haricinde ahaliden teşekkül ediyordu.

Üçüncü sınıf üyeler ise, hangi cin ve mezhepten olursa olsun, cemiyetin gayesine hizmet edecek bir seviye imkânı olan kişilerdi. Ayrıca, Rumca bilmeyen üyelerin seçim hakkı olmadığı da belirtilmişti.

Pontus Kulübü 1908 yılından itibaren yeni şubeler açarak genişlemiştir. 1910 yılında "Potus" adlı bir risale çıkarmıştır. Samsun'da Müdafaa-i Meşruta ve daha sonra da Mukaddes Anadolu Rum Cemiyetleri'nin kurulması ile başlayan genişleme

[13] Alan, Gülbadi (2001), "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi". Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 10 s.196- 197
[14] Kurt, a.g.e., s.152

sürecinde, Batum'dan İnebolu'ya kadar, Karadeniz Bölgesinde bir çok şubeler açılmıştır. Pontus Cemiyeti bir taraftan Anadolu'da teşkilât çalışmalarını genişletirken diğer taraftan da Yunanistan'da kurulmuş olan "Asya-yı Suğra Teşkilât-ı Merkeziyesi" (Küçük Asya Merkez Teşkilâtı) ile işbirliği içine girmiştir.[15]

Rumların böyle teşkilatlanmalarının amacı, Merzifon Amerikan Koleji bünyesindeki Pontus Kulübü başkanının 1908 yılında Samsun'daki Teceddüt ve İhya Cemiyeti (Yenilenme ve Canlanma Derneği) ne gönderdiği mektupta cemiyetin amacı: "Vatanın değişik yerlerinden gelip eğitim gören, bu okul içerisindeki öğrencilerin birbirlerine karşı yakınlaşma ve kardeşliğini sağlamak, eğitim ve öğretim sayesinde onların ruhî ve bedenî kuvvetlerini olgunlaşma gayesine sevk ve ulaştırmaktan ibarettir... Yunanlılık ölmez, sönmez. Gidelim, düşmanı öldürünceye kadar, kuvvetli göğüslerimizle hücum ederek ve hepimiz tek ses olarak (Yaşa Yunan) (Yaşa kurtuluş) diye haykıralım." [16] şeklinde ifade edilmektedir.

Pontus Cemiyeti'nin amacının, Trabzon, Giresun, Ordu, Canik, Sinop, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Tokat, Amasya, Çorum ve Yozgat sancaklarını, Erzincan sancağının Refahiye ve Kuruçay kazalarını, Kastamonu Vilâyetinin Tosya ve Taşköprü kazalarını tamamen; Erzurum Vilayeti, İspir ve Bayburt kazalarını; Sivas Vilâyeti, Koçgiri (merkez), Hafik, Yenihan ve İnebolu kazalarını kısmen içine alan bölgede bağımsız bir Pontus Cumhuriyeti kurmak olduğunu doğrulamaktadır.[17]

Merzifon Amerikan Kolejinin aranması sırasında bu cemiyete ait olarak, 1919-1920 yıllarına mahsus zabıtname parçaları ele geçirilmişti. Bunlar Türk düşmanlığını sürekli ve şiddetle telkin eden yazılardı. Bu zabıtlardan anlaşıldığı üzere, Pontus tarihi ve askerî konularda konferanslar verilmiş, Rum asker kaçaklarına ve muhacirlere yardımcı olunmuştu. Patrikhane'nin de bu cemiyete üç bin lira gönderdiği ve toplanan paraların "Angelaki" isimli bir müfettişin, Pontus meselesi hakkında toplanan paraların denetlenmesi ile görevlendirilmiştir.[18]

Nitekim, Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın 5 Haziran 1919'da Harbiye Nezareti'ne, Merzifon'daki İngiliz Subayları ile Amerikan memurlarının gerek Merzifon ve gerek Gümüşhacıköy kazası pek sıkı bir münasebette bulunduklarını ve bu münasebetten dolayı Rumların çok yüz bulduklarını rapor etmiştir.[19]

---

[15] Kurt, a.g.e., s.51.
[16] Kurt, a.g.e., s.153,154.
[17] Balcıoğlu, Mustafa (1991). *Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*. Ankara: Yüksek Öğretim kurumu Matbaası basımı. S.64; Alan. a.g.m., s.199-200.
[18] Kurt, a.g.e., s.96-98.
[19] Alan, a.g.m., s.201.

Yine Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan Harbiye Nezareti'ne çektiği telgraftan anlaşıldığına göre, Kolej'e içinde silah olması muhtemel sandıklar gelmekte, Merzifon'daki İngiliz subayları Kolej'de toplantılar yapmakta ve komitacılıkla uğraşmakta idiler. 6 Haziran 1919 tarih ve 76 sayılı bu şifrede Merzifon ve Amasya'dan alınan istihbarattan "Merzifon Amerikan Mektebi'ne getirilen sandıkların üzerinde "Otoman Amerikan markaları" olduğu, bunların silah olmasından şüphelenildiği, bu eşyaların şehre üç koldan sokulmasının bu şüpheyi artırdığını, "Merzifon'daki dört İngiliz zabitinin Amerikan Koleji'nde toplanmaları, bunların havalide komitacılık teşkilâtıyla uğraştıklarını ve merkezi müzakerat ve tesebbüsat ittihaz ettikleri" şüphesi uyandırdığını bildirmektedir.[20] Kolej'in Türkçe Öğretmeni Zeki Efendi ihbarda bulunduğu zannıyla kolejin aranmasından iki gün önce öldürülmüştür. Bu gelişmeler karşısında, 9 Aralık 1920 tarihinde, 3.Kolordu'nun lâgvedilmesiyle kurulan Merkez Ordusu, Karadeniz kıyılarında Pontusçuluk hareketine karşı etkili tedbirler almaya başlamıştır. Ankara Hükümeti dikkatlerini bu kolej üzerine yoğunlaştırmış ve Merkez Ordusu'na Merzifon'da bulunan Amerikan müesseselerinde arama yapmak için izin verilmiştir. 16 Şubat 1921 tarihinde Merzifon Amerikan Hastane ve Koleji, Beşinci Fırka Kumandanı dahi hazır bulunduğu halde aranmıştır. Aramalarda silah ve cephane bulunamamış, Kolej dahilinde olan Pontusçuluk faaliyetlerinden bahsedilerek, Pontus Kulübü'nün nizamnamesi, mühürleri, Yunan bayrakları, kurulması düşünülen "Pontus Cumhuriyeti"nin sınırlarını gösteren ve üzerinde "Pontus" yazılı harita, fotoğraflar, Pontus armaları ve bir çok önemli belge ele geçirilmiştir. [21]

Ele geçirilen belgelerin tercümesi neticesinde Pontus Kulübü'nün, Rumları Yunan emellerine hizmet ve Pontus Hükümeti'nin kurulmasına teşvik eden çok zararlı bir kurum olduğunun ortaya çıkması üzerine kapatılarak, Rum Başkanı ve idare heyeti üyeleri tevkif edilmiş, Amerikalı olanların sadece ifadeleri alınmıştır. Kolej kapatılmış, pontusçular tutuklu olarak Amasya'ya gönderilmiştir. Tutuklu bulunan Pontusçular, 12 Eylül 1921 tarihinde İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanan Kolej'deki kulübün başkanı Kuyumcuoğlu Therlides, üyelerden Haralambos, Yorgi, Anastas, Simon ve Pavlos Yunan amaçlarına uygun eğitim yaptırdıkları, otoriteye karşı gelmek için üye kaydettikleri ve Zeki Bey'in katlinde rol oynadıkları için idamlarına karar verilmiştir.[22]

3. Samsun'da Kurulan Rum Cemiyetleri

Karadeniz kıyılarında canlandırılmak istenen Pontusçuluk hareketi açısından Samsun çok önemli bir merkez seçilerek faaliyetler burada yoğunlaştırılmıştır. Pontusçuluk Samsun'da epeyce faaldi. Yapılan kıyım propagandaları ile Türkleri haksız

[20] Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (1953) 11/5, Ves No: 101; Yazıcı. a.g.e., s.61,62.
[21] Kurt, a.g.e., s.1-8.
[22] Balcıoğlu, a.g.e., s.86,87.

gösterme gayretleri kurulan cemiyetler tarafından yönlendirilmiştir. Samsun'da kurulan Rum Cemiyetleri şunlardır:

3.1. Rum Teceddüd ve İhya (Yenilenme ve Canlandırma) Cemiyeti

Samsun'da kurulan bu cemiyet, İstanbul'daki Rum Cemiyetleri ve Patrikhane'nin doğrultusunda kurulmuştur. 1919 ve 1920 yıllarına ait tutanakları mevcuttur. Cemiyetin kuruluş amacı, Türklüğe olan kin ve düşmanlığı körüklemek ve Yunanlılığa hürmet ve sevgiyi artırmaktır. Aynı zamanda, ihtilâli teşvik, Yunanistan'a iltihak fikirlerini aşılamak, askerî eğitimler, askerî stratejileri uygulamaktır.[23]

3.2. Samsun Rum Muhacirin (Göçmenler) Cemiyeti

1918'de Samsun'da kurulmuş olup, başkanı Metropolit Vekili Eftimos Zilon'dur. Cemiyetin gayesi, Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Rum nüfusu Samsun ve havalisine iskan ederek, nüfusça üstünlüğü temin etmekti. Metropolidhane'nin aranması sırasında Pontus Cumhuriyeti haritası ve Osmanlı Hükümeti aleyhine propaganda malzemesi mektuplar ve para makbuzları ele geçirilmişti. Cemiyete paralar Osmanlı Bankası aracılığıyla aktarılıyordu.[24]

3.3. Pontus İdman (Spor) Kulübü

Canik Mutasarrıflığı'nın 31 Mart 1921 tarih ve 287 sayılı gizli yazısıyla, Metropolidhane'nin himayesi altında faaliyet gösteren, Rum gençlerini fikirleri etrafında toplayıp, maksatlarını gerçekleştirmeye çalıştıkları, para topladıkları, beyannameler dağıttıkları, kendilerine katılmayanları ölümle tehdit ettikleri belirtilmektedir.[25]

3.4. İrfanperverler (Bilimseverler) Kulübü

İdman Kulübü ile ortak faaliyette bulunan Rum Cemiyetidir. Kendi ifadeleriyle "hemcinslerini Yunanlılığa has bir surette terbiye etmek" gayesiyle kurulmuştur. Mevcut kurumları düzenleyerek bunlarla çalışma yapmak, Rum çetelerinin hareketini teşkilatlandırmak.[26]

3.5. Müdafaa-i Meşrute (Meşru Müdafaa Cemiyeti) Cemiyeti

Samsun Metropolidhanesi'ndeki aramalarda ortaya çıkan nizamnameye göre Ünye, Fatsa, Kavak, Havza, Çarşamba, Bafra, Sinop, İnebolu, Tokat, Kırşehir, Kayseri, Ürgüp'te şubeler açmıştır. Kendi ifadelerine göre uğrayabilecekleri tecavüzlere karşı

[23] Kurt, a.g.e., s.155.
[24] Kurt, a.g.e., s.129,130.
[25] Yazıcı, a.g.e., s.66, Kurt, a.g.e., s.125.
[26] Kurt, a.g.e., s.125.

silahlı mukabelede bulunmak için kurulmuş cemiyettir. Cemiyet tüzüğüne göre; köylere varıncaya kadar silahlı ihtilâl birlik ve müfrezeleri meydana getirilecek, her 10 genç başına birer onbaşı tayin olunacaktır. Bütün cemiyet mensupları silahlanacak ve askeri ayaklanmaya hazırlanacaktı.[27]

3.6. Mukaddes (Kutsal) Rum Anadolu Cemiyeti

Cemiyetin kuruluş beyannamesinde, kuruluş gayesi; hadiselerin böyle bir cemiyetin kurulmasını zorunlu kıldığını, maksada yönelik ve çalışmaların emir komuta zinciri içerisinde olup İstanbul, İzmir, Selânik, Trabzon gibi merkezlerin Mukaddes Rum Cemiyetleriyle temasta olduklarını bildirmektedir. Cemiyetin sadık üyelerinin gece gündüz bütün kuvvetleriyle hizmet edip, kötü durumda bulunan Rumluğun intikamını almaya ve haklarını savunmaya davet etmektedir. Bu masada uygun olarak, gizlilik içerisinde gerek mallarıyla, gerek canlarıyla katkı sağlamaları istenmektedir. Vatanın bu feryadına kulak asmayan, itaat etmeyenlerin ölüm cezası ile cezalandırılacağı belirtiliyordu.[28]

4. Samsun ve Havalisinde Pontusçu Rum Çeteleri

Mütareke ile birlikte, Samsun havalisinde Pontusçuların en yoğun faaliyet gösterdikleri yerler başta "Nebyan" olmak üzere Bafra, Samsun, Alaçam, Vezirköprü, Merkez Rum Köyleri, Havza, Çarşamba, Terme, Ladik, Kavak idi. Rum çeteleri Müslüman köylerine büyük zararlar vermişlerdir. Rum köylerinde gizlenen bu çeteler, İslâm köylerini yakmak, ahalisini öldürmek ve ateşe atmak, yol kesmek, dağa adam kaldırma, fidye almak ve posta arabalarını soymak gibi eylemlerde bulunmak suretiyle bölgedeki huzur ve güven ortamını bozmuşlardır. Hayat mücadelesine girişen Türk Milleti cephede meşgul iken Rum çeteleri ağır işkence ve katliamlara başlamıştı.[29]

4.1. Samsun Kazası

Samsun şehir merkezinin olağanüstü öneminden ve Samsun kazası topraklarının bir çok sebeplerden dolayısıyla Rum eşkiyası için uygun bir zemin olmuştur. Samsun Pontus Rumluğu ve Rumların meydana getirdiği çeteler için beyin görevini görmüştür. Akşamları dışarı çıkmak bölge insanı için tehlikeli bir hale gelmişti. Rum nüfus ve çeteler büyük oranda silahlıydılar. Samsun'da eşkiyalık yapan Rum çeteleri şunlardır: Derecik Köyünden Anastesoğlu Hacı ve Biraderleri, Yarmalı Yatak Köyünden Satırhan Hacı Bedros, Karasungur Köyünden Haridosoğlu Kara Dimitri çeteleriydi. Ayrıca isimleriyle tanınan, Yorgi, İstefanoğlu Kör Panayut, Sava damadı

[27] Kurt, a.g.e., s.126
[28] Kurt, a.g.e., s.128,129.
[29] Hakimiyet-i Milliye, (1922), Fethi Bey'in Eşkiyaya Beyânnamesi.3.sene.14 Şubat, No:431; Güner, Zekâi-Orhan KABATAŞ, (1990). *Milli Mücadele Dönemi Beyânnameleri ve Basını.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını. S.146.

Sovakim, Kethüdaoğlu Haralambos, Krekioğlu Sava, Nikolaoğlu Kosti, Abanoz Yorgi, Yanko, Penayutoğlu Kosti, Vasilaki, Nikofor, Sokuloğlu ve Kliboğlu Yanko çeteleri.[30]

Bu çete reislerini Pontusçu idealler doğrultusunda yönlendiren Merkez Rum Metropolithanesi'nden emir alan Rum çeteleri Türk köylerine saldırmak, Türk askerî harekâtlarına engel olmak gibi hainee teşebbüslerde bulunmuşlardır.

Samsun çevresinde Rum çetelerinin korkunç tüyler ürpertici olayı vardır. Birincisi, "Güney" ve "Beylerce" faciasıdır. 24 Müslüman erkek, kadın, çocuk ve ihtiyar toplu olarak şehit edilmiştir. Güney Köyü'nden 13, Beylerce Köyünden 11 kişi öldürülmüştür. Samsun'un güneyinde "Duayeri" isimli bölgede Hoşri Çetesinin kurduğu pusuya düşen Koruluk köylülerinden 20 kişi, 7 Ekim 1921 de acımasızca öldürülmüşlerdi. Merkez Ordusu Kumandanlığından bildirildiğine göre; Samsun kazası içerisinde değişik köylerde Rum eşkiyası tarafından yakılan Müslüman evleri 500 civarındadır. Toplam olarak 51 İslam öldürülmüştür.[31]

4.2. Bafra Kazası

Bafra'daki Rum çetelerini, Nebiyan'da Akçaalan Köyünden Nikola'nın Anastas yönetiyordu. Çete reisleri şunlardır: Matbaacının Hesakil, Yorgi biraderi Platon Hacı Andon, Anastas Yorgi, Pandolaki, Perikles, Elbedas, Eczacı Aliko, Alaçamlı Perikles, Reji Müdürü Duracı, Papas Anestes, Kerabus Yazıcıoğlu, Orak'in oğlu Penayut, Hacı Abos, Doğanoğlu Todori, Nikola'nın Anastas, Sokrat, Suzirioğlu Kiryako, Balçıoğlu Yorgi, Taşçıoğlu Sava, Koli, Kostantin, Avrakim Hoca.[32]

Bafran "Nebiyan" bölgesi yerinin sarp olması, Rumların köylerinin yoğun olması ve Rumların asî olması gibi birçok sebeplerden dolayı Pontus Rumluğu faaliyetlerinin ilk göründüğü yer olmuştur. 1500'e yakın silahlı çıkarabilen bu bölgedeki 17 Rum köyü seferberlik emrine uymadıkları gibi, aynı emre uymak istemeyen Bafra Rumlarını da Nebiyan'a katılmaya zorladılar.

Bu bölgede ilk kanlı sahne 150 haneli "Çağşur" köyünde yaşandı. Nebyan Çeteleri köye aniden baskın yaparak, köyü baştan sona bir hane bırakmadan yaktılar. Köy halkını beşikteki çocuktan en yaşlı ihtiyarına kadar tamamen öldürdüler. Bu kanlı ve vahşi başarıdan cüretlerini artıran Rum eşkiya "Koşaca" Köyünü de aynı şekilde toptan yakmak suretiyle köy halkının tamamını öldürdüler. "Boyalı, Türkmenler, Kasnakçı, Kuşkayası ve Çepniler" Köylerini de bölüm bölüm yakarak halkı yok edildi. Yalnız Çağşur ve Koşaca facialarında şehit edilen Müslümanların sayısı 367 dir.[33]

---

[30] Kocaoğlu, Bünyamin (1998*), 15.Fırka'nın Samsun'daki Faaliyetleri* (1919-1921). Samsun: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) s.111-114.
[31] Kurt, a.g.e., s.246-249
[32] Kocaoğlu, a.g.e., s.115.
[33] Kurt, a.g.e., 189.

Nebiyan çetelerinin zulüm ve vahşetine kurban giden İslam'ların ortaya çıkan resmî ve kesin miktarı, Bafra çevresindeki köylerde yine 1920 yılı sonuna kadar Rum çeteleri tarafından gerçekleştirilen değişik olaylarda ki öldürülmeler eklenince genel toplam sayı 534'e ulaşmaktadır.[34]

4.3. Alaçam Nahiyesi

Alaçam nahiyesindeki Hacı Yakuf'un oğlu Perikles, Kuyucakoğlu ve Hacı Todor Pontus Kulübünün kurucularıydılar. Rum çeteler katlettikleri Türklerin cesetlerini ağaçlara asmak suretiyle dehşet saçmakta, gasp ettikleri mal ve hayvanlarla hem ihtiyaçlarını gidermekte, hem de satarak gelir temin etmekte idiler.[35]

Alaçam'daki Rum çeteleri şunlardır: Pergelli Papazı Baba Mihail'in kardeşi Anastas, Koca Daban Yorgi, Kavaklıoğlu Yuvani, İnderesi Köyünden Balçıoğlu Yorgi, Deli Yani, Karahüseyinli Köyünden Çapulcu Lefter. Bu çetelerin faaliyetleri sonucunda 47 öldürme, 54 hayvan ve 2 tabanca, 640.000 kuruşluk mal gasp edilmiştir.[36]

Rum şekavetine maruz kalan Türk köyleri, kendilerini savunma durumunda kalmışlardı. Bu amaçla Karlı Köyünden Bayram Çetesi, Kazköy'den Laz Murad, Doyran'dan Mehmed Çavuş, Rauf Bey ve Mahmut Bey çeteleri kurulmuştur.[37]

4.4. Çarşamba Kazası

Çarşamba kazası Rum hadiselerinin en az yaşandığı bölgedir. Bu bölgede şekavette bulunanların büyük bölümü Ermenilerdi. Özellikle ateşkesin ardından Ermenilerle Rumlar, ortak düşman kabul ettikleri Türkleri yok etmek için çaba sarf etmişlerdir.

Çarşamba'daki Rum Çeteleri şunlardır: Tekfurlu Kara Artinoğlu Urusa, Yozgatlı Artin, Kabacevizli Sarı Ohannes, Topalın Kirkor, Çimpik Usta ve kardeşi, Eğridereli Tüylüoğlu Orut, Advat, Emikli Apyam, Martelli Şahin, Kapıkayadan Mıgır, Karanın Haçik, Martelli, Kevork, Minasoğulları, Havancı Kirkor, Serup, Arfest, Mihail, Defavil, Kara Haçik ve Sarı Haçik. Çarşamba kazasında Rum çetelerin az ve etkisiz olması sebebiyle fazla öldürme olayı olmamıştır. Çetelerin saldırısıyla 14 köy tahrip olmuş, 355 ev, 2 cami, 2 okul ve 24 samanlık olmak üzere 382 bina yakılmış, 2 öldürme, 3 çiftlik yakılması, 2 ırza tecavüz, 100 değişik hırsızlık ve gasp olayları yapılmıştır.[38]

---

[34] Kurt, a.g.e., 191.
[35] Anakök, Tayyar.(1953), *Alaçam Tarihi.* İstanbul: s.26
[36] Yazıcı, a.g.e., s.79.
[37] Anakök, a.g.e., s.26.
[38] Kurt. a.g.e., s.257.

4.5. Terme Kazası

Terme köylerinde 1920 yılı sonuna kadar yapılan 6 tür olayı gerçekleştiren 27 eşkiyadan 13'ü Rum, 14'ü Ermeni'dir. Bu olaylar içerisinde 2 öldürme olay vardır. Terme kazasında 6 önemli olaydan en önemlisi Ünye'nin Çakal köyünden Mihail, Gazar ve Serkis adında biri Rum, ikisi Ermeni üç çete reisi tarafından "Koçan" Köyüne yapılan baskındır. Baskın neticesinde köyün bütün taşınabilir malları ve bütün hayvanları gasp ve yağmalanmıştır. Terme'nin İlimdağı ve Çangeriş ormanları Rum Çetelerinin barınağı durumundadır.

Terme'deki Rum Çeteleri Şunlardır: Çangeriş Köyünden Sarı Yani, Kara Banayıt, Anastas, İlimdağı Köyünden Mandiloğlu Artin, Papasoğlu İstefan, Limandere köyünden Trabzonluoğlu Hacı Sava, Kocaman Köyünden Artin, Ünye'nin Gürgen Köyünden Moris, Çakal Köyünden Mihail, Gazar, Serkis, Rafael, Tahmazoğlu Haçik, Baltacıoğlu Kirapus'tur.[39]

4.6. Köprü Kazası

Pontus Çetelerinin büyük ölçüde faaliyet gösterdikleri yerlerden biri de "Köprü Kazası" dır. Bölgede 66 cinayet işlenmiştir. Rum çetelerinin tür olarak yaptıkları olaylara bakınca, 27 türü öldürme, 16 türü yol kesme, gece baskını, hırsızlık, gasp, yaralama ve eşkiyaya yataklık etmek şeklinde gerçekleşmiştir. Köprü Kazası içinde 800 kişilik büyük bir Rum Çetesi tarafından iki köyde halkın tümü katliama uğratılarak, evleri yakılmış, köyün bütün ekinleri yakılmıştır. Köprü Kazasında bu tüyler ürpertici cinayetlere uğrayan köyler, "Ortaklar" ve "Esenbey" köyleridir. [40]

Köprü Kazasında Rum Çeteleri şunlardır: İliya Patlakoğlu, Deli Mina, Tütüncüoğlu Hacı, Mihailoğlu Nikola, Fidas, Sova, Sovakim, Kısa Yorgi, Kara Todor, Topal Hoca, Anestes, Orakoğlu Anestes, Fode, Patlos, Nazek, Kostantin Çavuş ve Dimitri'dir.[41]

4.7. Lâdik Kazası

Ladik kazasında iki senede Rum Çeteleri tarafından yapılmış olan olayların sayısı 43'tür. Bu olayların en önemlisi 31 Ağustos 1921 günü 80 kadar silahlı, 100 kadar da kadın ve erkek silahsız Rum eşkiyasından oluşan çete, Küpecik Köyünü basmıştır. 5 erkek, 1 kadın olmak üzere 6 kişi Rumların evlerini ateşe vermeleri sonucu can verirken 7 erkek, 3 kadın kurşunlanarak öldürülmüştü. 2 erkek ağır

[39] Kurt. a.g.e., s.257-261.
[40] Kurt. a.g.e., s.280.
[41] Kocaoğlu, a.g.e., s.122,123.

yaralanmış, 2 kadın dağa kaldırılmıştır. Toplam 213 bina ve 21.920 ölçek zahire yanmış, 159 baş çiftlik hayvanı gasp edilmiştir.[42]

Ladik'teki çete reisleri şunlardır: Sokrad ve Avanesi, Sarı Pavlı, Samsunlu Estil, Rum Dimyet, Kode Çavuş'tur. [43]

4.8. Havza Kazası

Havza'ya bağlı Rum köylerinin büyük çoğunluğu Tavşandağı ile Nebiyan dağı arasındadır. Bu Rum köyleri ve buradaki Rum Çeteleri kuzeyden Bafra ve Samsun, Rum köyleri ile doğudan Ladik'in Rum köyleri ile çevrili olduğundan, bir olay çıkması halinde kolayca takviye destek alabiliyordu. Havza'nın çete reislerinden Sokrat'ın adamlarından olan 12 kişilik bir çete bir İslâm köyünden kan bedeli olarak 2.000 lira almış, köyü iki defa soymuş, 1 hoca ile 4 arkadaşını öldürmüştür. Bu çetelerin sayı olarak bilinen öldürme olaylarının toplamı 13'tür. Bazı öldürmeler daha olmuştur. Fakat kaç kişi olduğu bilinmemektedir.

Havza'daki çete reisleri şunlardır: Simonoğlu Andreya, Lefteroğlu Vasil, Gavril, Terzi Panço, Papasoğlu Manuel, Seferoğlu Yorgi, Periklesin Sava, Engizoğlu Ando Çavuş, Zurnacı Sava, Anestes, Deli Tanes, Topal Bedros, Hacı Çavuş, Tombak, Yani, Kısabacak, Kumarcı Vasil ve Sarı Pavlı'dır. [44]

Sonuç

Mondros Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü durumdan faydalanmak isteyen Rumlar, Wilson Prensipleri doğrultusunda İtilâf Devletlerinin desteğini alarak Ermeniler gibi Anadolu toprakları üzerinde hak iddialarında bulunmuşlardır. Pontus Devleti'nin yıkılışından iki bin sene sonra Canik Bölgesinde bir Pontus Devleti kurulması hayaline kapılmışlardır.

Anadolu'da yaşayan Rumların önce siyasî teşekküller kurmak, okullar açmak, silahlı baskınlar düzenlemek, cinayetler işlemek, köyleri basmak, yangınlar çıkarmak ve bölgede yaşayan Türk halkına baskı uygulayarak sindirmeye çalışmışlardır. Bu işlerde Patrikhane, Metropolitler ve okullar başrolde bulunuyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak bastığı günlerde bölgede Rumlar ilân edilmemiş bir savaşı başlatmışlardı. Bölgede kurulmuş olan Müdafaa-i Hukuk teşekkülleri ve Ankara Hükümeti tarafından kurulan Merkez Ordusu'nun kurulması, silahlı isyana kalkışan Rumlara karşı alınan tedbirler bu kalkışmayı başarısız kılacaktır.

Milli Mücadelemizin başarı ile sonuçlanması neticesinde "Pontus Devleti" kurma hayali tamamen suya düşmüş olacaktır. Gözü dönmüş Rum çeteleri,

[42] Kurt, a.g.e., s.293. Yazıcı, a.g.e. s.74,75.
[43] Kocaoğlu, a.g.e., s.122.
[44] Kocaoğlu, a.g.e., s.120.

kendilerine katılmayan Rumları dahi öldürmekten çekinmemişlerdir. Silahsız Türk köylerine saldıran Rum çeteleri yüzlerce insanımızı kadın, çocuk ve ihtiyar demeden katletmişler tarihe kanlı sayfalar bırakmışlardır.

Kaynakça

AKYÜZ, Yahya (1975) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu.* 1919-1922. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ALAN, Gülbadi (2001), "Protestan Amerikan Misyonerleri, Anadolu'daki Rumlar ve Pontus Meselesi". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 10* s.196-197

ANAKÖK, Tayyar.(1953), *Alaçam Tarihi*. İstanbul.

AŞKUN, Vehbi Cem (1956) *Kurtulan Merzifon*, Balıkesir: Balıkesir Türkdili Matbaası.

ATATÜRK, Mustafa Kemal.(1997) *Nutuk*. 1-111, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını. Ankara.

BALCIOĞLU, Mustafa (1991). *Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*. Ankara: Yüksek Öğretim Kurumu Matbaası basımı.

GÜNER, Zekâi-Orhan KABATAŞ, (1990). *Milli Mücadele Dönemi Beyânnameleri ve Basını.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Hakimiyet-i Milliye, (1922), *Fethi Bey'in Eşkiyaya Beyânnamesi*.3.sene.14 Şubat, No:431.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (1953) 11/5, Ves No: 101.

KOCAOĞLU, Bünyamin (1998), 15.Fırka'nın Samsun'daki Faaliyetleri (1919-1921), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun.

KURT, Yılmaz (Haz) (1995) *Pontus Meselesi*. Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

PEKER, Nurettin (1955*) İstiklâl Savaşının Vesika ve Resimleri.* İstanbul.

SONYEL, Salâhi (1977) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. Ankara.

ŞİMŞİR, Bilâl N. (1973) *İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938.* I. Ankara.

TANSEL, Selâhattin (1977) *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar.* Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. C.I.

TBMM.Zabıt Ceridesi XV, s.239.

ULUBELEN, Erol (1982) *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: İş Bankası yayınları.

YAZICI, Nuri (2003), *Millî Mücadele'de Canik Sancağı'nda Pontosçu Faaliyetler (1918-1922).* İstanbul: Çizgi Yayınevi.

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN HAVZA GÜNLERİ

K. Tuncer ÇAĞLAYAN [*]

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesini 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı zaman İtilaf devletlerinin henüz işgal etmediği topraklarını elinde tutacağını ümit etmişti. Fakat mütarekeyi takip eden günlerde anlaşıldı ki İngiltere ve Fransa'nın geriye kalan Osmanlı toprakları için tasavvurları vardı. Anadolu'nun dört bir yanında Mondros mütarekesinin 7. maddesine istinaden başlatılan işgallere İstanbul Hükümeti tepkisiz kalırken Türk Milleti kısa bir şaşkınlık sonrası tepkisini gösterecekti. Fakat bu millî tepkiyi hem teşkilatlandıracak ve güçlendirecek, hem de yönlendirecek bir lider lazımdı ki o lider Mustafa Kemal Atatürk olacaktı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da kaldığı 25 Mayıs-12 Haziran 1919 tarihleri arasındaki 18 günlük icraatını; a) Havza'ya yönelik faaliyetleri, b) İstanbul Hükümeti'ne yönelik faaliyetleri ve c) Anadolu'nun diğer vilayet ve kazalarına yönelik faaliyetleri olmak üzere üç başlık altında tasnif etmek mümkündür

Bu çalışmada Mustafa Kemal Paşa'nın bu faaliyetleri hakkında mevcut araştırmalarda yeterli bilgi bulunduğu için detaya girmeyeceğiz. Daha çok bu faaliyetlerin genel bir değerlendirmesini yapıp esas ilgimizi Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'daki faaliyetlerine İngilizlerin tepkisi üzerinde tutacağız.

1. Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'ya Yönelik Faaliyetleri

Dokuzuncu ordu kıtaları genel müfettişi olarak görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa[1] 19 Mayıs 1919'da çıktığı Samsun'da şartların millî mücadeleyi başlatmasına uygun olmadığına kanaat getirip 6 gün sonra Havza'ya gitti.[2] 25 Mayıs 1919'da Havza'ya gelen Mustafa Kemal Paşa mahiyetinde bulunan 3 albay, 1 yarbay, 3 binbaşı, 5 yüzbaşı, 3 üsteğmen, 1 teğmen ve 2 katipten oluşan 18 kişiyle Mesudiye Oteli'ne yerleşti.[3] Havzalıların 26 Mayıs'ta 7 kişilik oluşturdukları heyetin Mustafa

[*] *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.*

[1] Görevlendirilmesi hakkında bakınız Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar,* M.E.B., İstanbul, 1991, cilt I, s. 226-232.

[2] Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da faaliyetleri için bakınız Cezmi Eraslan "Atatürk'ün Samsun'daki Faaliyetleri 19-25 Mayıs 1919" 19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun Sempozyumu Bildiriler, 16-20 Mayıs 1994, s. 39-46.

[3] Mustafa Kemal Paşa'nın maiyetindeki kişiler şunlardır: Kurmay Albay Refet Bey (3. Kolordu Kumandanı), Kurmay Albay Manastırlı Kazım Bey, (Müfettişlik Kurmay Başkanı), Dr. Albay ibrahim Tali Bey, (Müfettişlik Sağlık Başkanı), Kurmay Yarbay Mehmet Arif Bey (Kurmay Başkan Yardımcısı), Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey (Karargah Erkan-ı Harbiyesi İstihbarat Siyasat Şubesi Başkanı), Topçu Binbaşı Kemal Bey, Doktor Binbaşı Refik Bey, Yüzbaşı Cevat Abbas,

Kemal Paşa'yı otelde ziyaretiyle başlayan diyalog kısa sürede kuvvetlenecekti. Havzalılara yapmış olduğu konuşmada memleketin içine düştüğü acıklı durumu izah eden Mustafa Kemal Paşa her şeye rağmen umutlarını kaybetmemelerini, derhal bir müdafaa-ı hukuk cemiyeti kurmalarını ve çevre illere bunu duyurmalarını istedi.[4] Havzalılar bu istekleri yerine getirip 28 Mayıs 1919'da Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetini kurdular. Bu çalışmalara kaymakam Fahri Bey ve Belediye Başkanı İbrahim Bey destek oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle 30 Mayıs Cuma günü Havza'da Yorgüç Paşaoğlu Mustafa Bey Camiinde namazdan sonra okunan mevlidi Belediye binası önünde bir miting takip etti. Bu mitingde bir konuşma yapan eşraftan Fuad Bey İzmir'i işgal eden düşmanın Samsun ve Havza'yı da işgal edebileceğini bunu engellemek ve İzmir'i kurtarmak için silahlanmanın gerekliliği vurguladı.[5] Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde gerçekleştirilen Milli Mücadelenin ilk mitingi olarak kabul edilen 30 Mayıs Havza mitingini 6 Haziran 1919'da ikinci miting takip etti. Bu mitinglerle Havzalıların milli mücadeleyi gerçekleştirmek üzere teşkilatlanmaları sağlanmış, bölgede faal olan Pontusçu Rum çetelerine karşı bu teşkilat sayesinde düzenli bir mücadele başlamıştır.

2. Anadolu Vilayetlerine Dönük Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa'nın gerek İstanbul'a yönelik çalışmalarını gerekse diğer Anadolu vilayetlerine dair çalışmalarını yoğun bir telgraf trafiği ile gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu telgraf trafiğinin askerî ve mülkî müfettiş olarak yetki sahasına giren Van'dan Kastamonu'ya, Trabzon'dan Diyarbakır'a uzanan geniş bir bölgeyi ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Bu telgrafların genel bir değerlendirmesi yapılırsa bir kısmının bilgi almak amacına yönelik olduğu bir kısmının ise emrindeki askerî ve mülkî erkanın kendi bölgelerinde millî mücadeleyi başlatmak için altyapının hazırlanması, özellikle İzmir ve Manisa'nın Yunanlılarca işgalinin mitinglerle protesto edilmesi talimatlarını taşıdığı görülmektedir.[6] Özellikle 28 Mayıs 1919 da ki genelgesini emrindeki bütün sivil ve askerî otoritelere telgraf etti ve halkın işgallere karşı mitingler yapması, yabancı temsilciliklere ve Bab-ı Ali'ye protesto telgrafları çekmelerini talep etti. Nitekim bu talebi ses getirecek ve pek çok yerde işgalleri te'lin mitingleri yapılacaktı.[7]

Yüzbaşı Mümtaz, Yüzbaşı İsmail Hakkı, Yüzbaşı Ali Şevket, Yüzbaşı Mustafa Vasfi, Üstteğmen Hayati, Üstteğmen Arif Hikmet, Üstteğmen Abdullah, Teğmen Muzaffer, 1. Sınıf Katip Faik, 4. Sınıf Katip Memduh; Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*…

[4] Mustafa Kemal Paşayı ziyaret eden heyetin üyeleri Tatarağasızade Eyüb, ulemadan Hacı Mustafa, Mahmudağazade Bayram, Kadızade Hakkı, Saitzade İbrahim, Belediye Reisi İbrahim Efendi ve Zübeyirzade Mehmed Fuad'dır. Bu bilgi için bakınız Zübeyirzade Fuad, *Memleketimiz Havza*, 1925, s. 36.

[5] Aynı eser, s. 38-40. Ayrıca Refik N. Aktaş, *Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Hazırlandı*, İstanbul 1973, s. 51-54.

[6] Bu telgraflar hakkında bakınız *İstiklâl Harbi Telgrafları*, Başbakanlık Arşivi Yayını, ??? Ayrıca Enver Konukçu, *Havza Genelgesi*, 19 Mayıs ve Millî Mücadelede Samsun Semp., s. 113-119.

[7] *Nutuk, I*, Kültür Bakanlığı Yayını, 1980, s. 27.

3. İstanbul'a Yönelik Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa, Havza'dan İstanbul'a yönelik faaliyetlerini yine telgraf vasıtasıyla gerçekleştirmişti. Bu telgraflarında İstanbul Hükümeti'ni ve Padişah'ı teskin etmek ve oyalamak temel gayeydi. Fakat İstanbul'daki otoritelere bazı ikazlarda uygun bir lisanla telgraflara yerleştirilmişti. Mesela 31 Mayıs'ta, Harbiye Nezareti'nden gelen ve İngiliz Yüksek Komiserliği'nden gelen notanın da ilave edildiği telgrafa cevaben emri altında bulunan hiç bir yerde gayr-i Müslimlere zarar verilmediğini ancak Türk Milleti'nin istiklâl ve varlığının tehdit edildiği bir ortamda meydana gelen nümayişlerin meşru olduğunu vurgulamıştı. Yine 11 Haziran'da Padişah'a çektiği telgrafta Padişah'a sadakatini arz etmekle beraber memleketin ve milletin istiklâlinin korunması için gerekirse görevinden çekileceğini ve milletin istiklâlini temin için milletle beraber çalışacağını ifade etmişti.[8] Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'da bu çalışmalarının yapılan mitinglerle ve İstanbul'a çekilen telgraflarla ses getirmesi İtilaf Devletlerinin, özellikle İngiltere'nin, dikkatini Mustafa Kemal Paşa'nın üzerine çevirmelerine sebep olmuştu.[9]

4. Mustafa Kemal Paşa'nın Faaliyetleri ve İngiltere

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı günü rapor eden İngiliz subayı Yüzbaşı L. T. Hurst, Mustafa Kemal Paşa'ya dair herhangi bir olağan dışılıktan bahsetmemekteydi. Zaten Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gelmesi prensip olarak İngiliz politikasına uygundu. Görünüşte Mustafa Kemal Paşa bölgedeki gayr-i Müslim ahaliyi, Rumları ve Ermenileri, Türk çetelerinin saldırılarından koruyacak düzenlemeler yapacaktı. Esasında Mustafa Kemal Paşa'nın niyeti tamamen farklıydı. Hurst ile yaptığı görüşmede asayişin temini için gerekli olan incelemeleri yapmak üzere Canik sancağının içlerine teftişe gideceğini söyledi.[10]

Havza'ya geldiği 25 Mayıs'tan itibaren ise Mustafa Kemal Paşa mahallî halkı, hem bölgedeki Rum çetelerine karşı hem de memleketin tamamının kurtarılması için gerekli olacak teşkilatlanmaya sevk etmişti. Yapmış olduğu çalışmalar münasebetiyle

---

[8] *Nutuk, I*, s.29-32.

[9] Mustafa Kemal Paşa Havza'da iken bir Bolşevik Rus Heyeti ile görüştüğü, bu görüşmede Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye silah, cephane ve para yardmı yapılması karşılığında Türkiye'nin de Itilaf devletlerine karşı işbirliği yapacağı hususunda fikir beyan ettiği Hüsamettin Ertürk tarafından nakledilmektedir. Ertürk'ün hatıratında yer alan bu bilgiyi, belgelenmediği için kesin bir bilgi olarak kabul etmek zordur. Yine Ertürk'ün hatıratında Paşa'nın Giresun'lu Topal Osman Ağa ile gizlice görüştüğü ifade edilmektedir. Fakat bu bilgi de belgelenmemiştir. Bu bilgiler, Ertürk'ün ifadesine göre, Paşa'nın maiyetinde bulunan Yüzbaşı Cevad Abbas tarafından nakledilmiştir. Hüsamettin Ertürk. *Iki Devrin Perde Arkası*, (S. N. Tansu kaleme almıştır) Istanbul 1957, s. 338-342.

[10] FO (Ingiliz Dışişleri Bakanlığı) 371/4157/E 88757, 28 Mayıs 1919, Amiral Calthorpe'dan Curzon'a 21 Mayıs 1919 tarihli Yüzbaşı Hurst'un raporu. Bilâl Şimşir, *Ingiliz Belgelerinde Atatürk, 1919-1938,* Türk Tarih Kurumu, XVI. Seri, sayı 15, 1973, Cilt I, s.4.

Yüzbaşı Hurst'ün İstanbul'a gönderdiği diğer telgrafta Mustafa Kemal Paşa hakkında alarm ifade eden cümleler vardı. Osmanlı Devleti'nin genel durumu ve İngiliz görevlilerin Osmanlı Hükümeti ile olan münasebetlerini izah eden 6 Haziran 1919 tarihli raporunda İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Calthrope, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a Mustafa Kemal Paşa'dan da bahsetmekteydi. Yunanlıların İzmir ve Aydın'ı işgallerinin Türkleri kızdırdığını ve her an Hıristiyanlara karşı Anadolu'da bir katliam başlayabileceğini raporunda ifade eden Calthrope, bunu engellemek amacıyla Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın iyi niyetiyle Anadolu'ya gönderdiği Mustafa Kemal Paşa'nın beklenilenin tersine Samsun'da bir teşkilat kurduğunu ve bu teşkilat vasıtasıyla bölgede katliamların başlayabileceğini Curzon'un dikkatine sundu. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın yanısıra bazı subayların sessizce İstanbul'dan Anadolu'ya geçtiklerini, Yunanlıların da İzmir'deki Türk subayların ekseriyetini tutuklayamadığını, içlere çekilen bu subayların pasif duracağının beklenemeyeceğini raporda yer alan diğer değerlendirmelerdi.[11]

Bir taraftan Anadolu'daki durumu ve Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerini Londra'ya bildiren Calthrope diğer taraftan Osmanlı Hükümeti Dışişleri Bakanlığı'na 8 Haziran 1919 tarihinde yazılı olarak uyarmaktaydı. Bu uyarısında kötü niyetli insanların Samsun ve civarında karışıklık çıkarmaya çalıştıkları ve Mustafa Kemal Paşa'nın da bu harekete liderlik ettiği, bu münasebetle İngiliz Karadeniz Ordusu komutanı General Milne'in Mustafa Kemal Paşa'yı görevinden azil edilmesi için Harbiye Nezareti'ne talimat verdiğini ifade etmekteydi. Bundan dolayı Osmanlı Dışişleri Bakanı'nı da uyararak Anadolu'da etnik veya dinî bir kargaşanın çıkmasının sonuçlarının muazzam olacağını, bunu engellemek için Anadolu'daki bütün sivil erkana böyle bir hadise çıkması halinde sorumlu tutulacakları talimatının gönderilmesini talep etti. İlaveten, Calthrope, kendisinin Samsun vilayetindeki gelişmeler hakkında sürekli bilgilendirilmesini istedi.[12]

Görüldüğü üzere İstanbul'daki İngiliz diplomatlar Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle Havza'daki faaliyetlerinden son derece rahatsız olmuş, kendisinin etkisiz hale getirilmesinin yolunu Bâb-ı Ali'ye baskı yaparak geri çağırtmakta bulmuştu. Fakat Mustafa Kemal Paşa başladığı mücadeleyi sonuna kadar sürdürmeye azimliydi.

---

[11] FO 406/41, No: 58, 23 Haziran 1919, s. 131-133. Şimşir, a.g.e., s. 6-10. Harbiye Nezareti Ingilizleri Mustafa Kemal Paşa'nın geniş yetkilerinden haberdar etmemişti. Maiyeti geniş olan bu heyetin Anadolu'daki faaliyetleri Ingilizlerin Karadeniz Ordusu Başkomutanı General Milne'i çok rahatsız etmişti. Bu münasebetle Milne, 19 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne bu heyetin gönderiliş amaçlarını sormuş, 24 Mayıs'ta Nezaretin verdiği "geniş bölgedeki askerî birlikleri mütareke çeçevesinde denetleyeceği" cevabı Milne'i tatmin etmemiş ve 8 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağrılmasını şu cümlelerle Harbiye Nezareti'nden talep etmiştir: *Seçkin bir generalin kurmay heyeti ile birlikte memleket içinde dolaşması, kamu düşüncelerini tedirgin etmektedir. Askerlik bakımımndan da bu generalin iş görmesini lüzumlu bulmuyorum. Onun için Kemal Paşa ile kurmay heyetinin hemen geri çağrılması lazımdır.* Tansel, a.g.e., cilt II, s..2.

[12] FO 371/4158/94625, Calthrope'dan Curzon'a 11 Haziran 1919, Şimşir, a.g.e., s. 10-11.

Mustafa Kemal Paşa ile ilgili önemli başka bir bilgiyi İngiliz Yüksek Komiserliği Askerî Ataşesi General W.H. Deedes'in Sadrazam vekili Sabri Efendi ve Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey ile 8 Haziran 1919 tarihinde yapmış olduğu bir mülakattan öğreniyoruz. Bu mülakatta, Sabri Efendi, Deedes'e Mustafa Kemal Paşa'nın sadrazamlığa çektiği bir telgrafından bahseder. Bu telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan Sadık Bey ve arkadaşlarını Saltanat şurasında Osmanlı Devleti'nin geleceği için İngiliz mandaterliğini teklif etmesinden dolayı ağır bir dille suçlamış, memlekete hizmet etmenin yolunun bu olmadığını ifade etmişti.[13] Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa Havza'dan çektiği bu telgrafında memleketin geleceğinin herhangi bir devletin mandaterliğinde değil ancak istiklâlin muhafazasında görmekteydi.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu şahsiyetli duruşunu ise Osmanlı Hükümeti Başkanı İngiliz askerî ataşesine şikayet ve Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişliğine son verilmesinde İngiltere'nin müdahalesi için teşekkür etmekteydi. Bu müdahale neticesinde, Sabri Efendi, Bakanlar Kurulu'nun az bir farkla da olsa Mustafa Kemal Paşa'yı görevinden azlettiğini ancak Bakanlar Kurulu içersinde Harbiye Nezareti'nin başını çektiği bir muhalefetin varlığını da bildirdi. Hatta bu kişilerin Mustafa Kemal Paşa'nın Konya'ya gönderilmesini teklif ettiğini fakat bunun İngiliz menfaatlerine uygun olmayacağının farkında olduğundan kabul etmediklerini de söyledi.[14]

General Deedes, Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey ile olan görüşmesinden de bakanın ilginç görüşlerini aktarır. Ali Kemal Bey'e göre Enver Paşa gitmeden önce Balıkesir'de bir teşkilat bırakmıştı. Bu teşkilat Yunan ilerlemesini kullanarak halkı kışkırtmaktaydı. Asıl hedefleri mevcut İstanbul Hükümeti'ydi. Bu yüzden Ali Kemal Bey, hükümetin talimatları doğrultusunda çalışan İzmit Mutasarrıfını Balıkesir'e tayin ettirmek istemekteydi. Samsun'da Mustafa Kemal Paşa'nın kurduğu teşkilatın da benzerî bir teşkilat olduğunu, İttihad ve Terakki'nin bu teşkilatlanmaları desteklediğini, fırsatı bulduklarında esas hedefleri olan mevcut hükümeti devireceklerini ifade etti. Tedbir olarak, hükümetin Samsun'daki gibi benzerî teşkilat-lanmalara izin verilmemesi için mahallî yöneticilerine kesin emir verdiğini aksi halde durumdan sorumlu olacaklarını ve cezalandırılacaklarını tebliğ ettiğini açıkladı.[15]

İçişleri Bakanı'nın bu sözleri sarf etmesi hükümet üyelerinin ekseriyetinin içine düştüğü acziyeti sergilemesi açısından manidardır. Ali Kemal Bey'in bu değerlendirmelerden, müttefiklerin nefesini ensesinde hisseden hükümet üyelerinin, Yunan işgalini dahi sağlıklı olarak analiz edemedikleri, işgale karşı gösterilen tepkileri ise hükümeti devirmeye yönelik bir komplonun parçası olarak algıladıkları anlaşılmaktadır.

---

[13] **FO** 371/4158/94640, 13 Haziran 1919, Calthrope'dan Curzon'a, Şimşir, *a.g.e*., s. 11-14.
[14] *Aynı belge.*
[15] **FO** 371/4158/94640, 13 Haziran 1919, Calthrope'dan Curzon'a, Şimşir, *a.g.e*., s. 11-14.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun ve Havza'daki faaliyetleri hakkında İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne Samsun'dan bilgi veren Yüzbaşı Hurst, 12 Haziran 1919 tarihinde uzun bir raporu Calthrope'a gönderdi. Bu raporunda özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'daki faaliyetleri hakkında bilgi veren Hurst 31 Mayıs akşamı görüştüğü Samsun Rum Metropoliti Germanos'tan Havza'daki rahip vasıtasıyla öğrendiği bazı bilgiler almıştı. Bu bilgiler, Paşa'nın Havza'da bir teşkilat kurduğu, halkı silahlanmaya davet ettiği, pek çok Rumu tutuklattığı türünden ifadelerdi. Bu haberlere ilaveten İstanbul'daki İngiliz Ataşesi'nin Mustafa Kemal Paşa'nın çalışmalarının takip edilmesi talimatı gelince Hurst 1 Haziran'da Havza'ya gidip ilçeyi teftiş etti. Önce Rumlarla görüşmeler yapan Hurst 2 Haziran'da Paşa ile de görüştü. Bu görüşmesinde Hurst, Mustafa Kemal Paşa'ya, faaliyetlerinden duyduğu rahatsızlığının en küçük bir belirtisini vermemeye itina gösterdiğini raporunda ifade etmiştir. Raporuna göre Paşa ile bölgedeki asayişin sağlanmasında yapılabilecekler üzerinde durdu. Mustafa Kemal Paşa, kendisine, Havza'daki kaplıcaların vücuduna iyi geldiği için biraz daha Havza'da kalacağını, sonrasında Amasya'ya ve daha güneye gideceğini ifade etti.[16] Burada ilginç olan husus müttefiklerin kontrol subayı olarak Hurst'un Mustafa Kemal Paşa'dan çekinmesi, Havza'daki çalışmalarının hesabını soramamasıdır.

Hurst, Mustafa Kemal Paşa'nın halkı teşkilatlandırmak için girişimlerinin yanısıra ülkenin dört bir yanına sürekli telgraflar çektiğini, bu yüzden telgraf hatlarının sürekli meşgul olduğunu, fırsat bulunup telgraf çekilmesi halinde de Havza'da telgrafların kontrol edildiğini de rapor etmişti. Bu münasebetle Hurst, İstanbul'a göndermek istediği telgrafını Samsun'a önce elden, sonra da telgraf ile İstanbul'a çekildiğini bildirmiştir. Raporunda, Merzifon ve civarında yapmış olduğu incelemelerden Hıristiyan halkın son derece gergin olduğuna, Müslümanların kendilerini katledeceğine, Türk askerlerinin buna sadece göz yummayıp katliama iştirak edeceğine inandıklarını ifade ettikten sonra bölgedeki bu gerginliğin sebebini Mustafa Kemal Paşa ve maiyetinin varlığına, faaliyetlerine bağlamaktaydı. Bu gelişmeler karşısında Hurst'e göre İngiliz görevlilerin bölgede çalışabilmesi için çok sayıda İngiliz askerine ihtiyaç vardı. Bu münasebetle ya İngiltere yeterince İngiliz askerini Samsun'a çıkartmak yada mevcut personelini Samsun'dan çekmek zorundaydı. Aksi halde mevcut haliyle İngiliz görevliler fiilen esir konumuna düşecek ve Türklerin mizah konusu olacaktı.[17] Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Mustafa Kemal Paşa'nın başlatmış olduğu hareket bölgede zemin tutmuştur. Hust'e göre bu zemini yok etmenin yolu İngiliz işgal güçlerinin sayısını artırmaktaydı.

---

[16] FO 371/4158/96979, 21 Haziran 1919, Calthrope'dan Curzon'a 12 Haziran 1919 tarihli Yüzbaşı Hurst'un raporunu nakletmiştir, Şimşir*, a.g.e*., s.14-23.

[17] *Aynı belge.* Ayrıca bakınız G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili Ingiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu yayını, 1991. s. 128.

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'daki faaliyetleri yalnız İstanbul'daki İstanbul Yüksek Komiserliği'ni değil aynı zamanda Osmanlı Hükümeti'nin bazı üyelerini de rahatsız ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. İstanbul'daki İngiliz istihbarat memuru A. Ryan ile askerî ataşe General Deedes'in Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey ile 21 Haziran 1919 akşamı evinde yaptıkları görüşmede Ali Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın ve O'nun gibi düşünen "şövenistlerin" faaliyetleri neticesinde kendisinin ve arkadaşlarının iki yol ayrımında kaldığından şikayet eder. Ona göre ya istifa edecekler ve milliyetçilerin hükümeti kurmalarına göz yumacaklardı ya da milliyetçileri ezeceklerdi. İkinci şıkkı yapabileceğini söyleyen İçişleri Bakanı bunun için önce Yunan ilerlemesinin durması gerektiğini İngilizlere söyledi. Ryan, Yunan ilerlemesinin sınırlarının çizildiğini, milliyetçilerin bastırılması noktasında çalışmalara devam etmeleri gerektiğini vurguladıktan sonra şahsına ait şu düşünceleri Calthrope'a açıklar: "İstanbul'daki askerî kanat ile sivil kanatın, Ferid Paşa taraftarlarının, arasında derin bir fikir ayrılığı var. Eğer İngiltere, Ferid Paşa taraftarlarına destek vermezse askerî kanadın ağırlığı ile milliyetçiler iktidara gelecek ve İngiltere'nin önüne büyük engeller çıkartacaklar".[18] Bu ifadeler, Osmanlı Hükümeti üyelerinin İngiliz diplomatlarla olan ilişkilerinin boyutunu göstermesi açısından ilginçtir.

Bu değerlendirmenin tesiriyle olacak ki bir gün sonra 23 Haziran 1919 tarihinde Calthrope, Lord Curzon'a çektiği telgrafta Gelibolu savaşında başarıları ile ün kazanan Mustafa Kemal Paşa'nın Sadrazam tarafından iyi niyetlerle bir ay kadar önce Samsun'a askerî müfettiş olarak tayin edildiğini ancak kendisini millî hislerin ve yabancı düşmanlığının merkezi haline getirdiğini, İstanbul Hükümeti'nin geri dön taleplerine henüz uymadığını bildirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın yanısıra Bandırma'da da Rauf Bey'in eski İzmir Valisi Nureddin Paşa ile beraber benzerî faaliyetler içersinde olduğunu rapor etti.[19] Bu arada Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'ndan 8 Haziran 1919 tarihli bir yazı İngiliz Komiserliği'ne ulaştı. Bu yazıda Anadolu'da asayişin sağlanabilmesi için 10 askerî zonun oluşturulması ve bu zonlara bir generalin komuta etmesi teklifi Calthrope tarafından derhal rededildiğini anlaşılmaktadır. Cevabî yazısında Calthrope, Samsun'a giden Mustafa Kemal Paşa'nın misyonunun hâli hazırda menfi sonuçlar doğurduğunu, Hıristiyanların hayatını daha fazla riske atacak benzerî hareketlere izin vermesinin mümkün olmadığını bildirdi. Ayrıca Calthrope Osmanlı Hükümetin'den mevcut olan askerî zonların derhal iptalini, Mustafa Kemal Paşa ile beraber maiyetinde bulunan bütün subayların derhal İstanbul'a çağrılmasını talep etti.[20]

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a çağrılması hususunda İngiliz baskısı gün geçtikçe şiddetini artıracaktır. Mesela, istihbaratçı Ryan ile askerî ataşe Deedes, Sadrazam Vekili Sabri Efendi ile 22 Haziran 1919 tarihinde ve özellikle Bakanlar Kurulu

[18] FO 371/4158/96986, 22 Haziran 1919, Calthrope'dan Curzon'a, Şimşir, *a.g.e.,* s. 23-26.
[19] FO 371/4227/92885, 23 Haziran 1919, Calthrope'dan Curzon'a, Şimşir, *a.g.e*., s. 26.
[20] FO 371/4158/02430, 17 Haziran 1919, Yüksek Komiserlikten Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na , Şimşir, *a.g.e*., 28.

toplantı halindeyken yapmış oldukları ziyaretlerinde konuyu sert bir üslup ile gündeme getirdiler. Sabri Efendi Mustafa Kemal Paşa'nın emniyetinin sağlanması şartı ile İstanbul'a döneceğini bildiren telgrafını Ryan'a göstererek tutuklanmayacağına dair garantinin kendisine verilip verilemeyeceğini sordu. Ryan, üslerinden talimat almadan böyle bir söz vermelerinin mümkün olmadığını ifade etti. Arkasından hükümete ültimatom maiyetinde, önceden Türkçe olarak hazırlanmış bir notayı okudu. Burada enteresan olan husus sözlü olarak tebliğ edilen ve önceden hazırlanan metnin yazılı bir suretinin bırakılmamasıdır. Ayrıca tam kabine toplantı halindeyken bu tavrın ortaya konulması diplomasi tarihi açısından da ender vakalardan olarak görünmektedir. Bu notaya göre, İngiliz Yüksek Komiseri, meselenin aciliyet kazanması münasebetiyle Osmanlı Hükümeti Başkanı nezdinde duruma dikkat çekmek istemişti. Bu notaya göre Paris Barış Konferansı'nın muhtemel kararlarına karşı silahlı direniş başlatmak maksadıyla Anadolu'da teşkilatlanmalar vardı. Hatta bu teşkilatlanmalar meşru İstanbul Hükümeti'ne karşı da gerçekleştirilmekteydi. Bu teşkilatlanma çalışmaları içinde bazı askerî otoriteler aktif rol oynamaktaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'daki faaliyetleri bunu bir delili idi. Yüksek Komiserliğin, Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağrılması yolundaki talepleri neticesiz kalmış, Bandırma ve Edremit'teki olaylarda da subaylar etkili olmuşlardı.[21]

Ryan mevcut durumu bu şekilde özetledikten sonra ifadelerine uyarı mahiyetindeki şu sözlerle devam etti: "Ülkenin asayişini bozan bu tip çalışmaların devam etmesi halinde Sadrazam Vekili anlamalıydı ki İngiltere ve müttefikleri bu duruma seyirci kalmayacaktı." Diğer bir ifade ile Ryan İstanbul'u işgal edebilecekleri tehdidinde bulunuyordu. Yunan işgalinin sınırlarının çizildiğini söyleyen Ryan asilerin isyan sebeplerinin ortadan kalktığını ifade etmekteydi.[22]

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa, Havza'daki faaliyetleri ile bir taraftan Havzalıları ve çevre halkı teşkilatlandırırken diğer taraftan bu teşkilatı bütün Anadolu'ya yaymak istemiş, İstanbul'daki otoritelere de gerekli uyarıları yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışına kadar olan sürede kendisi hakkında herhangi bir rahatsızlık duymayan İngilizler Mustafa Kemal Paşa'nın özellikle Havza'daki faaliyetlerinden Onun niyetini anlamışlardı ki Onun amacı memleketin gayr-ı meşru işgaline son vermek için Milleti teşkilatlandırmak ve Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu İngiliz himayesinde gören teslimiyetçi İstanbul Hükümeti'ne karşı Milleti uyandırmaktı.

Onun bu çalışmalarını engellemek isteyen İngilizler, Osmanlı Hükümeti'ne İstanbul'u işgal etme tehdidine kadar bir dizi tedbir almıştır. Fakat Mustafa Kemal Paşa Amasya'ya geçtiğinde mücadelesine azimle devam edecektir.

---

[21] FO 406/41, s. 148-149, 23 Haziran 1919, Şimşir*, a.g.e.,* s. 29-31.
[22] *Aynı belge*.

SAMSUN'DAKİ MÜBADİLLERİN SAĞLIK SORUNLARINA DAİR (1924-1925)

Önder DUMAN[*]

Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemini içeren on yıllık dönemde Anadolu'daki Türk ve Rum ahali arasındaki ahenk büyük oranda bozulmuştu. Özellikle 1919-1922 döneminde Yunan işgali ile beraber yerli Rumların Patrikhane ile eşgüdüm altında yürüttükleri faaliyetler Türk halkının vicdanında onulmaz yaralar açmıştı. Böyle bir ruh hali içerisinde iki toplumun bir arada yaşaması pek mümkün görünmüyordu. Zaten Rumlar da bu gerçeğin farkında olduğu için, Yunan ordusunun mağlubiyetler almaya başlaması ile birlikte Yunanistan'a gitmeye başlamışlardı. 1922 yılı sonunda gidenlerin sayısı bir milyonu aşmıştı[1]. Bu dönemde "*eksik nüfus*" sorunuyla karşı karşıya bulunan Türkiye ise söz konusu gelişmeye paralel olarak, Yunanistan'daki Türk ahalinin Anadolu'ya getirilebileceğini düşünmüş ve bu düşüncesini de Lozan'da tartışmaya açmıştır. Nitekim Yunanistan'la yapılan görüşmeler sonunda, 30 Ocak 1923'de "Türk ve Yunan Ahalinin Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" imzalanmış ve bu protokole bağlı olarak 1923 yılı sonundan itibaren Batı Trakya dışarıda kalmak üzere Yunanistan'daki Türk ahali Anadolu'ya taşınmaya başlanmıştır. Ekim 1924'e kadar devam eden bu göç süreci sonunda 450 binin üzerinde Türk, Yunanistan'dan Türkiye'ye getirilmiştir[2].

Yunanistan'dan getirilen Türklerin 23 bin kadarı Samsun'a iskân edilmiştir[3]. Elimizdeki kaynaklar mübadillerin Samsun'da geçirdiği ilk bir yıl içerisinde önemli sağlık problemleriyle yüz yüze kaldığına işaret etmektedir. İşte mevcut bildiri mübadillerin bu sağlık problemlerinin boyutunu arşiv belgeleri ışığında tespit etmek amacına yöneliktir. Türk Hükümeti daha henüz mübadele başlamadan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla hem Yunanistan'da ve hem de Türkiye'de bir takım sağlık tedbirleri almaya çalışmıştı. Nitekim bu kapsamda ilk olarak Yunanistan'ın Selanik, Kandiye, Hanya ve Kavala gibi liman kentlerinde İmdâd-ı Sıhhiye Heyetleri görevlendirilmiş ve bu heyetler gerekli sağlık tedbirlerini almaya çaba sarf etmişti[4]. Söz konusu heyetler ayrıca mübadillerin Türkiye'de indirildikleri iskelelerde de kurulmuştu. Nitekim bu iskelelerden biri olan Samsun'da 31. Hilâl-i Ahmer İmdâd-ı Sıhhiye Heyeti görevlendirilmişti. Baştabip Doktor Fikri Bey başkanlığındaki heyet 2 doktor 1 eczacı ile 10 memur ve hasta bakıcıdan oluşuyordu. Heyet beraberinde 4

[*] *Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.*

[1] Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 7-8.

[2] Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 48.

[3] Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.01/1466.9.2.; C. Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler (1923-1961)*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Ankara 1962, Ek Tablo 5.

[4] Mesut Çapa, "Mübadelede Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'nin Rolü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10 (2001), s. 33.

kamyon ile 115 sandık ecza malzemesi de getirmişti[5]. İmdâd-ı Sıhhiye Heyeti Samsun'da göreve başladıktan hemen sonra Mıntıka Palas Oteli'nde 10 yataklı bir dispanser oluşturdu[6]. Bu dispanserin kapasitesi kısa bir süre içerisinde 30'a çıkarıldı[7]. Bu dönemde Samsun'da Hilâl-i Ahmer dispanserinin yanı sıra Gureba Hastanesi de faaliyetteydi. Baştabip Operatör Doktor Fahri Bey'in yönetimindeki bu hastanede 4 doktor ve 1 hasta bakıcı görev yapıyordu[8].

Aralık 1923 sonlarından itibaren mübadiller küçük gruplar halinde Samsun'a sevk edilmeye başlandı. Belediye başkanı, müftü, eşraf ve halk tarafından karşılanan[9] mübadiller, Hilâl-i Ahmer sağlık heyeti tarafından kontrol ediliyor, çiçek ve dizanteri aşıları yapılıyordu[10]. Bu sağlık kontrollerinden sonra mübadiller Hilâl-i Ahmer'e ait kamyonlarla misafirhanelere sevk ediliyorlardı[11]. Sıcak yemeğin verildiği bu misafirhanelerde kalma süresi 3-5 günle sınırlıydı. Misafirhanelerin kapasitesinin sınırlı olması söz konusu uygulamayı zorunlu kılmaktaydı[12]. Yeni gelen kafilelere yer açmak için mübadiller bu 3-5 günün sonunda iskân mıntıkalarına sevk edilmekteydi.

1924 yılının Mart ayından itibaren kış şartlarının ortadan kalkmaya başlamasıyla beraber Samsun'a yapılan sevkıyatlar önemli ölçüde sıklaştırıldı ve haftalık olarak 1500-2000 dolayında mübadil Samsun iskelesine indirilmeye başlandı. Bu ilk dönemde mübadiller arasında sıklıkla tifo, tifüs ve zatürre vakalarına rastlandı. Nitekim Hilâl-i Ahmer kayıtlarına göre sadece Nisan 1924'de söz konusu hastalıklara yakalanmış toplam 1.174 mübadil tedavi altına alındı. Ancak bunlardan 121'i hayatını kaybetti[13]. Mayıs ayındaki hasta sayısı ise 714 olarak gerçekleşti ve bunlardan 29'u uygulanan tedaviye rağmen kurtarılamadı[14]. Yine Hilâl-i Ahmer kayıtlarına göre Ocak - Haziran 1924 döneminde sadece dispanserde 3.399 hastanın başvurusuna karşılık verilirken, bunlardan 618'i yatakta tedavi edildi. Yine aynı dönemde Hilâl-i Ahmer sağlık heyeti bölgedeki mübadillere 24.844 dizanteri ve 22.598 tifo aşısı yaptı[15].

---

[5] *Türkiye Hilâl Ahmer Mecmuası (THAM)*, Nr. 28, 15 Kanun-ı Evvel 1339, s. 104.
[6] *Haber*, 16 Teşrin-i Sani 1339 (Kasım 1923), s. 2.
[7] *THAM*, Nr. 28, 15 Kanun-ı Evvel 1339 (Aralık 1923), s. 107.; Mehmet Çanlı, "Yunanistan'daki Türklerin Türkiye'ye Nakledilmesi", *Tarih ve Toplum*, S. 129 (Eylül 1994), s. 57.
[8] *THAM*, Nr. 31, 15 Mart 1340 (1924), s. 225, 234.
[9] *Hakimiyet-i Milliye*, 3 Ocak 1340 (1924), s. 3.
[10] *Haber*, 6 Mart 1340 (1924), s. 2.; Ali Ezger Özyürek, *Muhacir (Bitmeyen Göç)*, Kekeme Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 112.
[11] *THAM*, Nr. 29, 15 Kanun-ı Sani 1340 (Ocak 1924), s. 144-145.
[12] Ocak 1924 tarihi itibariyle Samsun'daki misafirhanelerin kapasitesi 3000 dolayındaydı. *Hakimiyet-i Milliye*, 4 Kanun-ı Sani 1340 (Ocak 1924).
[13] *THAM*, Nr. 34, 15 Haziran 1340 (1924), s. 314.
[14] *THAM*, Nr. 35, 15 Temmuz 1340 (1924), s. 365.
[15] *THAM*, Nr. 36, 15 Ağustos 1340 (1924), s. 408.

Tüm bu alınan tedbirlerin bir sonucu olarak tifo ve tifüs vakaları önemli oranda azaldı[16]. Ancak yaz aylarına doğru gelindikçe sıcaklığın da artmasıyla beraber bu defa sıtma vakaları görülmeye başlandı. Esasında Samsun öteden beri sıtmadan kaynaklanan sağlık sorunlarının sıkça yaşandığı bir bölgeydi. Birinci Dünya Savaşı'nda bölgedeki askerî birliklerde yapılan kan muayenelerinde askerlerin % 70'inin sıtmaya tutulduğu tespit edilmişti[17]. Askerî birliklerdeki sağlık hizmetlerinin daha düzenli yürütüldüğü dikkate alınırsa, bölgedeki halkın durumunun bundan daha da kötü olduğunu sonucuna varmak zor olmasa gerektir. Nitekim 1923 yılında Çarşamba'ya gelen Cildiye Müderrisi Muavini Hasan Reşad Bey sıtmanın bölge halkı üzerindeki etkilerini şu cümlelerle anlatmaktaydı: "*Çarşamba'da beledî olarak icra-yı hükm eden hastalıklardan evvela nazar-ı dikkate çarpan ve ahalinin kısm-ı mühimmini canlı cenaze gibi gezdiren malaryadır… Çarşamba'da bulunduğum 42 gün zarfında iki hastanın vefatına şahid oldum. Bunlara yapılan yüksek mikdar kinin zerkiyatı da bilâ-faide kalmış idi. Kim bilir tabibe müracaat etmeyen yahud köyde bulunması itibariyle idemeyen kaç kişi bu suretle hayata veda eyliyor!*"

Sıtmanın bu derece etkin olduğu bu bölgede mübadillerin söz konusu hastalıktan etkilenmemesi beklenemezdi. Nitekim Eylül 1924 tarihinden itibaren gazetelerde Samsun'daki mübadillerin sıtmadan ötürü ölmeye başladıklarına dair haberler çıkmaya başladı. Cumhuriyet gazetesi 14 Eylül 1924 tarihli nüshasında bu konuyu "*Muhacirler Ölüyor*" başlığı altında duyurdu. Samsun'dan İstanbul'a gelen bir kişinin izlenimlerine dayandırılan haberde şu ifadelere yer veriliyordu: "*… Samsun civarında Çinik köyünde iskân edilmiş olan 180 hane muhacirden 103 nüfus yirmi gün zarfında (tropikan) denilen sıtma hastalığından vefat etmişlerdir. Sıhhatine emin olduğumuz bu haber muhacirlerimizin orada bulundukları feci vaziyeti ifadeye kâfidir…*"[18]

Samsun'daki mübadillerin sağlık durumunun bu derece kötü bir hale gelmesi üzerine Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti duruma el koydu ve ilk olarak bölgedeki "*sıhhiye müşavirini*" görevden aldı[19]. Mübadele Vekâleti ayrıca Sıhhiye Vekâletine bir yazı göndererek buradaki "*ahval-i sıhhiyenin*" teftiş edilmesini talep etti[20]. Söz konusu talep üzerine harekete geçen Sıhhiye Vekâleti Samsun Valiliğine, belediyeye ve bölgedeki askerî birliğe müracaatla mübadillerin sağlık durumunun araştırılmasını istedi. Nitekim bu talebe karşılık konuyla ilgili ilk rapor 22 Eylül 1924 tarihinde belediye doktorlarından Baktriyolog Osman Senai Bey tarafından tanzim edildi. Osman Senai Bey raporunda merkez kazaya bağlı Taflan köyüne gittiğini ve buradaki

[16] *İkdam*, 7 Haziran 1340 (1924), s. 3.
[17] *15 Eylül – 5 Teşrin-i Evvel İstanbul'da İn'ikad Eden Sıtma Mücadele Komisyonu Mukarreratı*, Vilayet Matbaası, Ankara 1340, s. 2.
[18] "Muhacirler Ölüyor", *Cumhuriyet*, 14 Eylül 1340 (1924), s. 4.
[19] BCA, 272.79/72.3.15.
[20] BCA, 272.79/72.3.19.

mübadillerin büyük bir çoğunluğunun sıtmaya tutulduğunu ifade etmekteydi. Tevzi edilmek üzere kendisine verilen 800 gr. kininin yetmediğini ve bu yüzden Samsun'a dönmek zorunda kaldığını belirten Osman Senai Bey, acilen sağlık tedbirlerinin alınması gerektiğine dikkat çekmekteydi[21].

Samsun'daki mübadillerin sağlık durumu ile ilgili ikinci rapor 28 Eylül 1924 tarihinde Samsun Hıfzısıhha Mütehassıslığı tarafından düzenlenmişti. Bu rapor esasında bölgedeki 15. Fırka'ya mensup Tabip Yüzbaşı Raif Efendi'nin Çırakman, Aşağı ve Yukarı Çinik köylerine dair izlenimlerini içermekteydi. Yüzbaşı Raif Efendi'nin kendi anlatımıyla bölgedeki mübadillerin sağlık durumu şu şekildeydi: "*… Samsun'a üç saat mesafede bulunan Çırakman ve Aşağı Yukarı Çinik köylerini gezdim. Her iki karye yekdiğerine bir saat mesafededir. Bu iki karye dört yüzü mütecaviz yırtık ve köhne çadır ve meşe dallarından yapılmış yağmurdan ve soğuktan muhafaza imkânı olmayan ve her türlü şerait-i sıhhiyeden arî bu meskenlere iltica eden hanelerde sekiz yüzü mütecaviz hasta gördüm. Bulundukları mahalle yarım saat mesafede Çarşamba ovası bataklık ve tamamen …….. olduğundan hastaların yüzde ellisi sıtmadan muzdariptir. Yüzde ellisi de …… dizanteri eş-şekl şiddetli ishallerden muzdariptir. İaşeleri yalnız mısır ekmeği ve mısır unu çorbası ve dağlarda hüdâ-yı nabid ve henüz kemale gelmeyen incir, ahlat ve daha bu gibi yiyeceğe münhasırdır… hastalıklardan dolayı Çinik karyesinde [yevmi] iki, üç vefiyat vuku bulmaktadır. Cesetlerini kaldırmak ve mezar hazır etmek için köy dahilinde hastalıksız sağlam adam bulunmadığından çok müşkilat gördüklerini duydum… İmar ve İskân Müdiriyetinin vermiş olduğu kinin elli kadar hastaya tevzi edilerek mütebaki hastalara hiç muavenet yapılmayarak, temizlik ve hastalıkları kurutmak için lazım gelen nesayih-i sıhhiyede bulunarak bir hafta sonra avdet ettim…*"[22]. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere bölgedeki mübadiller sıhhi olmayan barınma koşulları ve gıdasızlığın da etkisiyle sıtma ve benzeri hastalıklara daha çabuk tutulmakta, yeterli sağlık hizmeti de verilemediği için ölüm vakaları artmaktaydı.

Sıhhiye Vekâleti Samsun'daki mübadillerin durumu hakkında bilgi toplamak üzere ayrıca eski sıhhiye müfettişlerinden Doktor Ahmet Fikri Bey'i görevlendirdi. Ahmet Fikri Bey 5 Ekim 1924'te Samsun'a gelerek merkez, Bafra ve Çarşamba'ya bağlı nahiye ve köylerde bizzat incelemelerde bulundu. Ahmet Fikri Bey incelemeleri sonunda oldukça kapsamlı bir rapor hazırlayarak, Sıhhiye Vekâleti'ne sundu. Ahmet Fikri Bey raporunun ilk bölümünde gerek misafirhanelerde ve gerekse iskân birimlerinde yeterince sağlık tedbiri alınmamasının hastalıklardan kaynaklanan ölümleri tetiklediğini ifade etmekteydi[23]. Bölgede sadece iki etüv makinesinin bulunduğuna dikkat çeken Ahmet Fikri Bey, bunların ihtiyacı karşılamadığını özellikle

[21] BCA, 272.79/72.3.33.
[22] BCA, 272.79/72.3.33.
[23] BCA, 272.12/43.63.15, Lef: 2.

ifade etmekteydi. Ahmet Fikri Bey'e göre mübadillerin sağlık problemiyle karşılaşmasının bir diğer sebebi bölgedeki sağlık görevlilerinin görevlerini layıkıyla yapmamalarıydı. Nitekim bu düşüncesini şu cümlelerle dile getirmekteydi: "*Mesela kadroya göre mıntıka tabibi olan zat [Zihni Bey] kendi kendine müşavir-i sıhhi unvanını vermiş, esasen kudret-i ilmiye ve idariyesinin çok fevkinde olan bu iki işin başına da bu unvan ile ve bir fikr-i istiklâl ile hiçbir emr yapmadan yalnız ortada koşmuştur…*"[24]

Ahmet Fikri Bey raporunun ikinci bölümünde Kesilli, Aşağı Çinik ve Yukarı Çinik köylerindeki durumu betimlemekteydi. Buna göre Sarışaban'dan gelerek bu üç köye yerleşen mübadiller arasında ölüm vakaları oldukça fazlaydı. Özellikle Ağustos ve Eylül 1924'te çok sayıda mübadil ölmüştü. Mübadillerin başlarını sokacak bir mesken bulamamalarının yanı sıra yapılmakta olan barakaların da sıhhi bir nitelikte olmaması mevcut durumun en önemli sebebeydi. Bölgedeki ölümler sadece sıtma kaynaklı değildi, mübadiller arasında lekeli humma hastalığı da oldukça yaygındı. Bölgedeki sağlık ekipleri kan muayenesi yapmadıkları için lekeli humma vaklarını da sıtma olarak kabul ediyorlar ve buna göre bir tedavi uyguluyorlardı. Dolayısıyla teşhisle birlikte tedavi de yanlış olduğu için ölümler kaçınılmaz bir biçimde artıyordu[25].

Ahmet Fikri Bey'in raporunun üçüncü bölümünde Bafra ve Alaçam'a iskân edilen 2.084 hane münadilin durumu ile ilgili bilgiler vermekteydi. Burada mesken probleminin had safhada olduğunu belirten Ahmet Fikri Bey, mübadillerin soğuk ve yağmurdan korunmak için saz ve ağaç dallarından bir takım iptidaî yapılar inşa etmeye çalıştığını ifade etmekteydi. Ahmet Fikri Bey tüm bu olumsuz koşulların hastalık ve ölüme davetiye çıkardığına dikkat çekmekteydi[26].

Doktor Ahmet Fikri Bey raporunun dördüncü bölümünü ise Çarşamba'ya ayırmıştı. Mübadillerin burada da yine barınma konusunda oldukça sıkıntılı olduğunu ifade eden Ahmet Fikri Bey, buradakilerin de Bafra'dakiler gibi kendilerini soğuk ve yağmurdan korumak için çaresiz bir biçimde ağaç dallarından yapılar kurmaya çalıştıklarını belirtmekteydi. Ahmet Fikri Bey bu bölümde gezdiği yerlerde hastalıklardan dolayı ölen mübadillerle ilgili sayısal bir veri de sunmaktaydı. Nitekim raporun önceki bölümlerindeki bazı bilgiler de ilave edildiğinde hastalıklardan dolayı ölen mübadillerle ilgili şöyle bir tablo ortaya çıkmaktaydı[27]:

Ahmet Fikri Bey raporunun son bölümünde ise alınması gereken tedbirler üzerinde durmaktaydı. Ona göre öncelikle mübadillerin sağlıksız barınma koşulları ıslah edilmeli, meskenlerin inşası bir an önce tamamlanmalıydı. İkinci olarak

[24] BCA, 272.12/43.63.15, Lef: 3.
[25] BCA, 272.12/43.63.15, Lef: 3-4.
[26] BCA, 272.12/43.63.15, Lef: 4-5.
[27] BCA, 272.12/43.63.15, Lef: 6.

bölgedeki hastanelerin kadroları arttırılmalı ve bu kapsamda acilen bölgeye bir doktor ile yedi sıhhiye memuru gönderilmeliydi[28].

Yer	*Hane*	*Nüfus*	*Ölüm*
Samsun Merkez Hastanesi	-	-	*110*
Bafra Hastanesi	-	-	*221*
Yukarı Çinik (Merkez)	*97*	*380*	*52*
Aşağı Çinik (Merkez)	*257*	*650*	*50*
Kesilli (Merkez)	*78*	*360*	*50*
Dedeler (Bafra)	*118*	*424*	*16*
Derbent (Bafra)	*40*	*163*	*2*
Sürmeli (Bafra)	*69*	*252*	*20*
Evrenuşağı (Bafra)	*191*	*634*	*50*
Kaydalapa (Bafra)	*87*	*335*	*17*
Alaçam (Bafra)	*465*	*1.772*	*83*
Toplam	*1.402*	*4.970*	*671*

Samsun'daki mübadillerin sağlık durumu ile ilgili Ankara'ya ulaşan tüm bu raporların ışığında Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti gerekli tedbirleri almak üzere harekete geçti. Nitekim öncelikle Samsun'daki ilgili müdüriyete bir tebligat gönderen vekâlet, şehirde serbest olarak çalışan üç doktorun ücret karşılığında mübadiller için çalıştırılmasını istedi. Vekâlet yine ayrıca bölgedeki barınma koşullarının iyileştirilmesi ve mübadillere katkılı besin maddeleri dağıtılması için gerekli çalışmaların bir an önce başlatılmasının gereğine dikkat çekti[29]. Mübadele Vekâleti bu tebligatın hemen ardından da sıtmaya karşı kullanılmak üzere Samsun'a yüz kilo kinin gönderilmesini sağladı[30]. Alınan tüm bu tedbirlerle birlikte 1925 yılında mübadillerin sağlık sorunları nispeten azaldı ve bunun sonucu olarak Hilâl-i Ahmer sağlık heyeti bölgeden çekildi[31]. Zaten aynı dönemde tüm ülke çapında bir sıtma savaş seferberliği de başlatılmış durumdaydı. Dönemin Sıhhiye Vekili Dr. Refik (Saydam) Bey'in öncülüğünde yürütülen çalışmalar neticesinde, içinde Samsun'un da bulunduğu bazı sahil bölgeleri "Sıtma Mücadele Mıntıkası" olarak kabul edildi ve buralarda sıtmaya karşı gerekli tedbirler alınmaya başlandı[32]. Nitekim bu mücadele kapsamında Samsun'da 1925'te 130 ve 1926'da 305 kilo kinin sarfiyatı yapıldı[33]. Bu dönemde yine ayrıca Samsun'daki hastanelere modern tıbbi cihazlar alındı[34] ve böylelikle hastalıklarla mücadele konusunda önemli bir mesafe alındı.

[28] BCA, 272.12/43.63.15, Lef: 6.
[29] BCA, 272.79/72.3.33, Lef: 1.
[30] BCA, 272.79/72.4.9.
[31] *THAM*, Nr. 42, 15 Şubat 1341 819259, s. 237.
[32] *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1340 (1924), s. 1.
[33] Başb. İstatistik Umum Md., *İstatistik Yıllığı 1936/1937*, C. 9, Ankara (Bas. Yılı Yok), s. 111.
[34] *1923-1933 Cumhuriyette Samsun*, Vilayet Matbaası, (Bas. Yılı Yok), s. 10.

SAMSUN KONULU TARİH ARAŞTIRMALARI

Figen İPEK[*]

1. Yöntem

Milli Kütüphane tarafından hazırlanan *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler* ve *Cumhuriyet Dönemi Makaleler Bibliyografyası (1923–1999)* CD'leri, Yüksek Öğretim *Tez Katalogu*, *Millî Kütüphane* ve *Türk Tarih Kurumu* katalogları tarandı. Tarama sonucu tespit edilen konuyla ilgili eser ve makalelerin bibliyografyaları incelendi. Öte yandan tarih çalışmalarının yayınlandığı belli başlı popüler ve akademik dergilerin son yıllara ait sayılarında yer alan Samsun'la ilgili makaleler tespit edildi. Konuyla ilgili olarak tespit edilen makale, bildiri ve monografik eserlerin bibliyografik künyeleri bundan sonra Samsun ve çevresi üzerine araştırma yapacaklara yararlı olacağı düşüncesiyle çalışmanın sonuna ilâve edildi.

Bu çalışmanın temel amacı, Samsun tarihi ile ilgili araştırmaların yıllara dağılımını ve temalarını tespit etmek, henüz ele alınmayan olay ve olguları ortaya koyarak bundan sonra Samsun tarihi üzerine çalışma yapacak olanlara bir fikir vermektir.

2. Araştırmaların Genel Özellikleri

Samsun konulu bildiri, makale ve monografik eserlerin basım yılı esas olmak üzere yıllara göre dağılımı incelendiğinde 1935 yılına kadar basılan 62 eserin 57'sinin kaynak mahiyetinde olduğu anlaşılır. Kaynak özelliği taşıyan eserler nüfus sayımı, iktisat istatistiği, sancak veya vilayet bütçesi, Samsun Umumi Meclis zabıtları, demiryolu, liman, elektrik sözleşmeleri, albüm ve Cumhuriyet bayramı münasebetiyle hazırlanan konuşma metni şeklinde gruplandırılabilinir. Diğerleri seyahatname, hatıra ve ansiklopedik eser maddeleri şeklinde sıralanmaktadır.

Samsun konulu araştırmalar sayı itibarıyla belirli tarihlerde yoğunlaşmaktadır. 1935 yılına kadar ikisi makale ve diğer ikisi monografi olmak üzere basılı eser sayısı dört iken, 1936–1950 yılları arasında 100'ü aşkın eser yayımlanmıştır. Bu artışta Samsun Halkevi oldukça etkili olmuştur. Halkevi yayım organı olan *19 Mayıs Dergisi* vasıtasıyla çeşitli konularda kamuoyunu aydınlatmayı ve bilgilendirmeyi hedeflemiştir. 1935–1950 yılları arasında 113 sayı olarak yayımlanmış olan dergide tespit edebildiğimiz kadarıyla Samsun ve çevresi tarihi ile ilgili popüler mahiyette 47 makale yer almaktadır. Öte yandan Bafra'da yayımlanan *Altın Yaprak Dergisi*'nde Bafra'nın tarihi ile ilgili 13 makale yayımlanmıştır. Bu dönemde Samsun kamuoyunu bilgilendirmek ve akademik dünya ile tanıştırmak için yapılan faaliyeti de ifade etmek gerekir. Bu faaliyeti gerçekleştiren kurum İstanbul Üniversitesi'dir.

[*] *Uzman Tarih Öğretmeni*.

İstanbul Üniversitesi 1940 yılından itibaren her yıl yurdun bir köşesinde üniversite haftası düzenlemeyi plânlamış ve 1943 yılına kadar üç tanesini gerçekleştirmiştir. Dördüncüsü 14–20 Eylül 1943 tarihleri arasında Samsun'da yapılmıştır. Söz konusu hafta içerisinde Samsun kamuoyuna ve meslek örgütlerine yönelik akademisyenler tarafından tarih, coğrafya, iktisat, roman, bölge ve ülke sorunları, özellikle sağlık sorunları ile ilgili konferanslar verilmiştir. Konferansların temel maksadı ülkeyi, özellikle haftanın yapıldığı şehri ve bölgeyi ilgilendiren sorunları bölge halkının ve ilgililerin önünde tartışmak, söz konusu grupları bilgilendirmek ve aydınlatmaktır. Bir diğer amaç ise konferansın verildiği şehirde akademik çalışmalar için veri toplamaktır[1]. Bu konferans metinleri 1944 yılında *Dördüncü Üniversite Haftası Samsun 14.9.1943- 20.9.1943* (İstanbul 1944) ismiyle kitaplaştırılmıştır.

1950–1969 yılları arasında bölgeyle ilgili yayımlanmış 17 eser mevcuttur. Bundan da anlaşılacağı üzere bu tarihler arasında yayım faaliyeti hemen hemen durmuştur. 1969–1974 arasında tekrar bir yoğunlaşma mevcuttur. Bu döneme ait 26 eserden çoğu *Türk Kültürü Dergisi*'nde yayımlanmıştır.

1975–1980 arasında ise sadece iki çalışmaya rastlanmaktadır. Samsun'la ilgili çalışmalar 1981'den itibaren tekrar yoğunlaşmaya başlamaktadır. Özellikle 1986–1999 yılları arasında büyük bir artış tespit edilmektedir. Bu artışta şüphesiz Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nin akademik çalışmaları etkili olmuştur. 1986 yılında zamanın Eğitim Fakültesi Dekanlığının gayret ve teşebbüsleri sonucu üç önemli gelişme olmuştur. Birincisi üniversite bünyesinde Sosyal Bilimler Enstitüsü akademik hayata geçirilerek yüksek lisans ve doktora düzeyinde tarihle ilgili tezler yaptırılmaya başlanmıştır. Bu tezlerin bir kısmı bölge tarihine yönelik, çoğunlukla *şer'i sicillere* dayalı transkrip veya sentez çalışmalarıdır. İkinci teşebbüs *Ondokuz Mayıs Eğitim Fakültesi Dergisi'*nin yayım hayatına başlatılmasıdır. Bu dergide 1999 yılına kadar 12 sayı olarak yayımlanmıştır. Derginin ilk sayılarında daha ziyade başka üniversitelerde çalışan öğretim üyelerinin makaleleri yayımlanırken, ilerleyen sayılarında Ondokuz Mayıs Üniversitesi mensuplarının yazıları yer almıştır. Bu da üniversitenin sosyal bilimler alanındaki akademisyen sayısının artışıyla açıklanabilir. 1986–1999 yılları arasında söz konusu dergide Samsun tarihi ile ilgili toplam 19 makale yayımlanmıştır. 19 Mayısın 80. yılına armağan olarak hazırlanan ve 1999'da yayımlanan *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*'nin 12/1 sayısında daha önce çeşitli dergilerde yayımlanan veya sempozyumlarda sunulan toplam 14 makale ve bildiri metni yer almaktadır. Bu sayı sanki söz konusu derginin tarih ve coğrafya içerikli yazılara veda sayısıdır. Dergi bundan sonra belki de Eğitim Fakültelerinin yeniden yapılanmasının bir sonucu eğitim içerikli bir kimliğe bürünmüştür. Üniversite bunun yerine sosyal içerikli konuları işleyen yeni bir dergi yayımlamamıştır. Bu sebeple ilgili

[1] *Dördüncü Üniversite Haftası Samsun 14.9.1943- 20.9.1943*, İstanbul 1943, s. 7–8.

akademisyenler Samsun tarihi ile ilgili araştırmaları belki de yayımlayamama endişesi ile plânlamaz olmuşlardır.

Üniversitenin bir diğer faaliyeti düzenlemiş olduğu kongre ve sempozyumlar ile bilim adamlarını bölge tarihi üzerine çalışmaya teşvik etmesidir. 1986–2000 yılları arasında biri ulusal, ikisi uluslar arası olmak üzere *Tarih Boyunca Karadeniz* ismiyle üç kongre düzenlenmiştir. Birinci ve ikincilerde sunulan bildiriler yayımlanmıştır. Söz konusu kongre kurumsallaşamamış ve bireysel bir teşebbüs olarak kalmıştır. Bunun yerine *19 Mayıs ve Millî Mücadele'de Samsun* ismiyle iki sempozyum düzenlenmiştir.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi'nce düzenlenen *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun* konulu sempozyumun ilki 19 Mayısın 75. yıl dönümü münasebetiyle, 16–20 Mayıs 1994 yılında gerçekleştirilmiş ve Samsun'la ilgili 11 bildiri basılmıştır. 19 Mayıs'ın 80. yıldönümü münasebetiyle 20–22 Mayıs 1999 tarihleri arasında ikincisi gerçekleştirilmiş ve Samsunla ilgili 23 bildiri sunulmuştur. Bu faaliyet de bireysel bir teşebbüs olarak kalmış ve kurumsallaşamamıştır. Nitekim Ondokuz Mayıs'ın 85. yıldönümüne tesadüf eden 2004 yılında üçüncüsü plânlanmamıştır. Yukarıda ismi anılan kongre ve sempozyuma sunulan veya dergide yayımlanan Samsun tarihi ile ilgili çalışmaların toplam sayısı 71'dir. Bu da söz konusu faaliyetlerin Samsun araştırmalarına önemli bir katkı yaptığını ortaya koymaktadır.

2000–2006 yılları arasında bölgeye yönelik çalışma sayısında tekrar bir azalış söz konusudur. Bu azalmada Samsun araştırmalarını teşvik edici bilimsel toplantıların düzenlenmemesi veya Samsun'la ilgili araştırmaları yayımlayan akademik veya popüler bir derginin olmaması etkili olmuştur. Ortaya çıkan boşluğu 4–6 Mayıs 2006 tarihinde *I. Ulusal Geçmişten Geleceğe Samsun* ismiyle düzenlediği sempozyum ile Samsun Büyükşehir Belediyesi kapatmıştır. Söz konusu sempozyumda 60'a yakın bildiri sunulmuş, bunlardan şehirle ilgili olan 47'si *Geçmişten Geleceğe Samsun* ismiyle kitaplaştırılmıştır. Söz konusu kitapta Samsun tarihi ile ilgili 35 bildiri metni yer almaktadır. Sempozyumun isminden anlaşıldığı kadarıyla ileriki tarihlerde yeni sempozyumlar düzenlenmesi plânlanmıştır. Gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini zaman gösterecektir.

Samsun tarihi ile ilgili çalışmalara katkıda bulunan araştırıcıların %64'ü ya yukarıda ismi anılan kongre ve sempozyumlara iştirak edenler veya Samsun'da ikamet edenler oluşturmaktadır. Arta kalanın da 2/3'ü çalışmalarında ilk çağ veya Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışı bağlantısında konuyu ele almıştır. Bütün bunlar yerel tarih çalışmalarının sürdürülebilmesi için bu tür çalışmaları destekleyen bir kurumun varlığının zorunlu olduğunu göstermektedir. Şehrin ve bölgenin sorunlarını tespit etmek ve çözüm yollarını sağlıklı olarak belirleyebilmek için hiç şüphesiz toplumsal tecrübeden faydalanmak gerekmektedir. Bunun için de tarih çalışmaları teşvik edilmelidir.

Çalışmaların dönem itibarıyla dağılımına baktığımızda Millî Mücadele ve Cumhuriyet dönemi ile ilgili olanların payı %44.95'dir. Bu dönemdeki çalışmaların çoğunluğunu şüphesiz Millî Mücadele dönemi oluşturmaktadır. Osmanlı dönemi çalışmaları ise %23.55'lik bir paya sahiptir. Osmanlı dönemine ait çalışmalar 15-16. yüzyıl ile 19. yüzyıl üzerine yoğunlaşmıştır. Bu aslında Türkiye'deki Osmanlı çalışmalarında da aynı durumdadır. Osmanlı öncesine ait çalışmalar yok denecek kadar azdır. Daha ziyade Samsun tarihi üzerine yazılmış genel tarih kitaplarında söz konusu dönem özet olarak ele alınmıştır. Tarih öncesi ve ilkçağ dönemine ait çalışmalar ise genelin içerisinde %8.18'lik bir paya sahiptir.

Tema olarak baktığımızda Samsundaki nüfus yapısını ve nüfus hareketlerini ele alan monografik eserler ve makaleler vardır. 16. ve 17. yüzyılda Canik sancağının nüfus potansiyeli, 19. yüzyılda Samsun ve havalisinde gerçekleşen göç ve iskân, Birinci Dünya Savaşı'ndaki mülteci akını ve mübadele konusu makale ve monografik eser bazında arşiv belgeleri ve diğer ana kaynaklara istinaden ele alınıp incelenmiştir. Başka bir çalışmada ise Osmanlı'dan Cumhuriyete kadar Samsun'un nüfus gelişimi ve bunu etkileyen sebepler tartışılmaktadır. Mübadele sonrası bölgedeki nüfus hareketlerini ve iskân faaliyetlerini ortaya koyan tespit çalışmaları henüz yapılmamıştır.

İşlenen olgulardan birisi de asayiştir. Bu çerçevede 16. yüzyılda bölgenin asayiş durumu ve Celaliler, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde adlî ve siyasî açılardan bölgenin asayişi, bu çerçevede bölgedeki misyonerlik, Ermenilik, Rumluk, Pontusçuluk ve Bolşeviklik faaliyetleri müstakil eser bazında veya makale ve bildiri boyutunda ele alınıp incelenmiştir. Bildiri ve makale sahiplerinin büyük bir kısmının aynı konuda doktora yaptığı hatırlanacak olursa söz konusu çalışmaların büyük bir emek mahsulü olduğu anlaşılacaktır.

Ulaşım çok az işlenen bir tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevcutları da Samsun sahil ve Samsun-Sivas demiryolu ile ilgilidir. Demiryolu ile ilgili basılı eserlerin bir kısmı tüzük, yönetmelik ve sözleşme nevinden belgelerdir. Bir kısmı ise demiryollarında istihdam eden teknik elemanlarca Demiryolları *Dergisi*'nde yayımlanan söz konusu hatların işletme sorunlarını veya demiryollarının tarihçelerini yansıtan çalışmalardır. Samsun sahil demiryolu ve limanı üzerine 2006 yılında sunulmuş birkaç bildiri bir tarafa bırakılacak olursa Samsun'un kara, nehir ve deniz taşımacılığına ait tespit edilen herhangi bir Türkçe çalışma bulunmamaktadır. Buna karşılık Karadeniz bölgesinde demiryolu projelerini Batılı kaynaklardan yaptığı tespitlerle değerlendiren bir adet makale mevcuttur. Bölgenin gelişiminde ve değişiminde ulaşım ve ulaşım sistemindeki değişiklik oldukça önemlidir. Zaten, ulaşım sistemindeki değişiklik Samsun'un Karadeniz sahilindeki diğer liman kentlerine göre daha hızlı gelişim ve değişim yaşamasına sebep olmuştur. Bu gelişim ve değişimi

algılayabilmek için şüphesiz bölgenin ulaşım tarihinin belgelere istinaden ele alınıp incelenmesi gerekmektedir.

Arkeologlar değişik tarihlerde Havza, İkiztepe, Amisos, Tekkeköy ve Lâdik'de yüzey ve kazı çalışmaları gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmalarda elde edilen veriler bilimsel toplantılarda değerlendirilmiş ve elde edilen bilgiler *yüzey çalışmaları* ve kazı *çalışmaları* isimleriyle yayımlanmıştır.

Akademik ve popüler mahiyette ele alınan ve işlenen konulardan birisi de Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun ve Havza'da gerçekleştirdiği faaliyetlerdir. Bu çalışmaların bir kısmı *Nutuk*'un ilk sayfasında yer alan Samsun'da ülkenin geneliyle ilgili yaptığı tespit ile ilgilidir. Bir kısmı da Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun ve Havza'daki yazışmalarıyla ilgili belgeleri deşifre eden veya değerlendiren çalışmalardır. Ayrıca, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte bu yolculuğa çıkan kişilerin biyografilerini ele alan çalışmalar da mevcuttur. Diğer taraftan Atatürk'ün Cumhuriyet sonrası Samsun'u ziyaretlerini ve gerçekleştirdiği faaliyetleri tanıtan, Atatürk müzesi ve heykelini konu edinen makaleler de bulunmaktadır.

Samsun merkez ve bağlı kasabalarında bulunan ve hâkimiyeti döneminde inşa edilen mimarî eserleri ve kalıntıları tanıtan ve bilgi veren akademik çalışmalar bulunmaktadır. Mevcutlar arasında Türk mimarî eserleri tanıtılırken tarihî evlerin yapısal özelliklerini tespit eden çalışmalar da mevcuttur. Bazı araştırmalar tarihî mezar taşlarını sanat tarihî açısından incelerken, bazıları da ahşap camileri, türbe ve hanları tanıtmaktadır.

Çalışmaların bir diğer ortak teması basındır. Samsun basını üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Samsun'da yayımlanan gazeteleri genel olarak tanıtan çalışmalar mevcuttur. Ayrıca, *Haber* gazetesinin özelliklerini ortaya koyan bir bildiri ilgili sempozyuma sunulmuştur. Öte yandan Orta ve Doğu Karadeniz basınını işleyen çalışmalarda Samsun basınına da yer verilmiştir. 1935–1950 yılları arasında yayım hayatında bulunan ve Samsun Halkevi tarafından çıkarılan 19 Mayıs Dergisi'ni konu edinen yüksek lisans tezi mevcuttur. Hiç şüphesiz yerel tarih çalışmalarında basının kaynak değeri oldukça önemlidir. Bu nedenle, başta sancak/vilâyet gazetesi olan *Samsun* olmak üzere Samsun basınını konu edinen monografik eserlerin hazırlanması gerekmektedir.

I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde Samsun'da 15. Fırkanın faaliyetlerini, ekonomik yapıyı, Samsun, Bafra ve Havza'nın durumunu açıklığa çıkarmayı hedefleyen akademik ve popüler çalışmalar mevcuttur. Öte yandan, Karadeniz genelinde Millî Mücadeleyi konu edinen çalışmalarda da Samsun'a yer verilmiştir.

Canik Sancağı'nın idarî yapısı, Birinci Dönem Samsun mebuslarının faaliyetleri, Samsun'daki toplumsal ve siyasî değişim, 1946 seçiminin CHP ve Demokrat Parti açısından sonuçları, Demokrat Parti'nin din politikası ve Samsun'da Nurcular ve yerel

seçimlerin siyasî sonuçları gibi idarî ve politik gelişim ve değişimi ele alan araştırmalar mevcuttur. Bununla beraber henüz değerlendirilmeyen kaynaklar vardır. Bu kaynakların incelenmesi durumunda Samsun Özel İdaresi ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgiler elde etme imkânı doğacaktır. Belirtmek gerekirse Samsun'un dinler tarihindeki yeri ve düğün adetleri gibi kültürel özelliklerini yansıtan çalışmalar da mevcuttur.

Samsun'un ekonomisi ve ekonomik gelişim ve değişimi ile ilgili çalışmalar gözden geçirildiğinde Osmanlı klâsik döneminde Samsun'daki başta kendir olmak üzere üretim tarzı ve elde edilen ürünler, Samsun'un çevresi ile ekonomik bağlantısı, 18. yüzyıl savaşlarında Samsun'un ekonomisi, Tanzimat ve Cumhuriyet dönemindeki ziraî ve ekonomik faaliyetler ortaya konmuştur. Mütareke dönemi Samsun'un ekonomik potansiyeli basına istinaden aydınlatılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet döneminin başında gerçekleştirilen mıntıka ticaret kongrelerini tanıtan makaleler de mevcuttur. Milli Mücadele döneminde Samsun'un ekonomik durumunu ortaya koyan çalışma bulunmamaktadır. Aslında Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkışından 1923 yılına kadarki süreci işleyecek bir çalışmanın akademik düzeyde ele alınıp ortaya konması gerekmektedir.

"Gazi Günü", Seyyid Kutbüddin, Mevlevihane, efsane, eğitim, evlilik müessesesi, vakıf, tütüncülük, Tanzimat'ın tatbiki, edebî metinlerde Samsun, reji, Samsun'un köyleri, sağlık sorunları ve alınan tedbirler, Samsun'da Millî Mücadele ve gayrimüslim eğitim ve dini yapıları gibi konuları da işleyen makaleler mevcuttur. Ancak, belirtmek gerekirse Millî Mücadele döneminde Samsun, eğitim, reji ve sağlık konuları daha detaylı olarak ele alınıp incelenmelidir. Söz konusu konular Samsun tarihinde oldukça önemlidir.

Çarşamba ve Samsun'un çeşitli tarihlerde hazırlanmış ve söz konusu şehrin çeşitli kısımlarını yansıtan fotoğraflardan oluşan albümler yayımlanmıştır. Samsun'un genel tarihi ile ilgili popüler çalışmalar birbirinin tekrarı mahiyetindedir. Samsun tarihi açısından pek fazla işlenmeyen iki dönem vardır. Birincisi Selçuklu ve beylikler dönemi, diğeri ise Meşrutiyet dönemi. Meşrutiyet döneminde Samsun şehir olarak bir hayli büyümüş, yatırım için plânlanan birçok proje geliştirilmiştir. Dolayısıyla Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde yapılan kanunî değişikler Samsun kamuoyuna nasıl yansımış ve ne gibi değişimlere sebebiyet vermiş, bunların incelenip değerlendirilmesi gerekmektedir.

Burada tespit edilen çalışmaların genel bir tanıtımı yapılmaya çalışılmıştır. Mevcut çalışmaların eleştirel tanıtımını yapmak bu çalışmanın amacı ve kapsamını aşmaktadır. Ancak, genel olarak şunları söyleyebiliriz: Birincisi çalışmalar akademik ve popüler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Özgün çalışmalar oldukça sınırlı sayıdadır. Özgün çalışmaların da çoğunluğu tespit çalışmalarıdır. Konu sınırı açısından dar kapsamlı nokta çalışmalarıdır. Söz konusu tespitlerin değerlendirilmesi halinde

Samsun tarihi bir bütün olarak ortaya konabilecektir. Bir de belirtmek gerekirse çalışmalarda sözlü ve sözel kaynak hemen hiç kullanılmamıştır.

3. Samsun Tarihi Yayınları Bibliyografyası

ABALIOĞLU, Yunus Nadi; *Mustafa Kemal Samsun'da*, İstanbul 1955.

AK, Ali; *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Bafra*, Samsun 1983.

AKBULUT, D.Ali; ''Darülbedayi Samsun'da", *Akademik Açı*, 1996/2, Samsun 1996, s.1–6.

_____;''Hamit Bey'in Canik Mutasarrıflığı Sırasında Karşılaştığı Problemler'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler*, Samsun 1994, s.1–8.

_____; "Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Samsun'u İkinci Ziyaretleri (20–24 Eylül 1924)", *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, Samsun 1999, s. 9–27.

_____;''Samsun'un ''Gazi Günü'' ya da 19 Mayıs Bayramı'', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2/33, Ankara 1995, s.771–779.

AKOK, Mahmut; ''Samsun İli Havza İlçesinin Lerdürge Köyünde Bulunan Tümülüsler'', *Belleten*, 48, Ankara 1948, s. 835–854.

AKTAŞ, Hayati; "Türk ve İngiliz Belgelerinde Atatürk'ün Samsun'daki Faaliyetleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 173, İst. 2001, s. 47–52.

AKTEPE, Münir; "Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Samsun", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1973, s. 1–22.

ALBAYRAK, Hüseyin; *Trabzon Basın Tarihi ve Batum, Gümüşhane, Rize, Giresun, Ordu, Samsun Basını*, Ankara 1994.

ALIŞIK, Şefik; "Samsun'da Basın", *19 Mayıs*, 7/69, Samsun 1945, s. 31–32.

_____; "Samsun'da Seyyid Kutbüddin", *19 Mayıs*, 7/66, Samsun 1944, s. 12–13.

_____; "Samsun'un Tarihçesi", *19 Mayıs*, 7/65, Samsun 1944, 16–18.

ALKIM, Handan; "İkiztepe (Bafra) Kazısının Mimarlık Sorunları" *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantısı (I, Adana, 1–4.05.1980)*, Ankara 1984.

_____; "İkiztepe Geç Kalkolitik Çağ Keramiği, *Anadolu Araştırmaları*, 10, Ankara 1986, s. 99–116.

_____; "Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları 1972", *Türk Arkeoloji Dergisi*, 21/2, Ankara 1974, s. 23–30.

ALKIM, H- B. Alkım, Ö. Bilgi, *İkiztepe* I, Ankara 1988.

ALKIM, Uluğ Bahadır; "Altıncı Dönem İkiztepe Kazısı (1979)", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1981.

_____; "1980 Dönemi İkiztepe Kazısı", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1981.

_____; "İkiztepe Kazısı İlk Sonuçları", *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, I, Ankara 1979, s. 151–158.

_____; “İslâhiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları”, *Belleten*, 147, Ankara 1973, s. 435–438.

_____; “İslâhiye ve Samsun Bölgesinde 1972 Çalışmaları”, *Belleten*, 143, Ankara 1972, s. 422–426.

_____; *Samsun Bölgesi Çalışmaları 1973*, Ankara 1975.

_____; “Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları 1971”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, 20/2, Ankara 1974, s. 5–16.

_____; *Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları 1972*, Ank., 1975.

ALTAYLI, Alim; *Samsun Tarihi*, 1967.

ALTUĞ, Vefik; *İbrahim Etem Aykut (Hayatı ve Hatıraları)*, Samsun 1942.

ALTUNYA, Hülya; “Modern Samsun’un Efsanevî (Mitolojik) Geçmişi”, *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s.601–608.

ANAKÖK, Tayyar; *Alaçam Tarihi*, İstanbul 1953.

ARI, Kemal; ''Samsun Demiryolu'nun Temel Atma Töreni ve Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Gezisi'', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/21, Ankara 1991, s.609–622.

ARICAN, Saffet; “Bafra’da Adlarla İlgili Gelenek ve İnanmalar”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, VI/136, İstanbul 1960.

ARSLAN, D. Ali; “Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun’un Siyasî Yapısı”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 715–734.

ASLAN, Yavuz; “1918–1921 Yılları Arasında Samsun ve Çevresinde Bolşevik Faaliyetleri”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 1–8.

ATABEK, Fazıla; “Samsun’da Açılan İlk Kız Okulu”, *Hayat Tarihi Mecmuası*, 6, İstanbul 1970, s. 33–34.

ATASOY, S.; *Amisos Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent*, Samsun 1997.

ATATÜRK, Mustafa Kemal; *1919 Senesi Mayısının 19. Günü Samsun’a Çıktım*, Haz. Nurer Uğurlu, İstanbul 1999.

_____; “Hamidiye Zırhlısında Anılarım Samsun’da Konuşmalarım (20 Eylül 1924), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 83, Ankara 2003, s. 4–11.

_____; “Samsun’a Çıktığım Gün Umumi Durum ve Manzara”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 54, Ankara 1989, s. 21.

“Atatürk’le Samsun’a Çıkanlardan Beş Tanesi Bu Fotoğrafta Bir Araya Geldi”, *Türk Kültürü*, 8/93, Ankara 1970, s. 575.

“Atatürk’le Samsun’a Çıkanlardan Üsteğm. Hayati Bey, Recep Zühtü, Lütfü Altunok, Yzb. Hamdi, Yzb. Şamlı Bedri Bey’in Fotografı”, *Türk Kültürü*, 8/87, Ankara 1970, s. 174.

“Atatürk’ün Samsun’a Çıkışı, Belge No: 1730, 23 Mayıs 1919”, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 30/79 Özel Sayı, Ankara 1981, s. 1–7.

ATNUR, İbrahim Ethem; "Tehcirden Samsun Bölgesine Dönen Rum ve Ermeni Muhacirler Meselesi", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 9–16.

AYAN, Ergin; Danişmendname'de Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 609–622.

AYDOĞAN, Erdal; "Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Bölgesinde Jandarma Birlikleri Oluşturma Faaliyetleri", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Semp., 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 17–24.

_____; *Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan Erzurum'a yolculuğu (Samsun, Havza, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.

_____; *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Ankara 2000.

AYYILDIZ, Mehmet; Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı, *Karma Ekonomi*, 13/135, İstanbul 1978, s. 13–20.

BABACAN, Hasan; "Birinci Dünya Harbinde Samsun ve Çevresinde Ermeni Tehciri Uygulamaları Üzerine Birkaç Belge", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 115–134.

BADAKOL, Serap; *Tarihî Samsun Evleri'nin Yapısal Özellikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

BALCIOĞLU, Mustafa, "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar Biyografisine Katkı", *Atatürk Arş. Merkezi Dergisi,* 14/42, Ankara 1998, s. 831–834.

_____; "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki", *OTAM*, 4, Ankara 1993, s. 93–97.

BASKIN, Şefik; *Samsun 1919*, Samsun 2000.

_____; *Şu Samsun'un Evleri: Tarih, İnsan, Çevre*, Samsun 1998.

BAŞGELEN, Nezih; *Bir Zamanlar Samsun*, İstanbul 1998.

BAYRAKTAR, M. Sami; *Samsun ve İlçelerinde Türk Mimarî Eserleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005.

_____; "Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi**",** *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 399–426.

BAYRAM, Sadi; ''Samsun-Lâdik ve Seyyid Ahmed-i Kebir Hazretleri", *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, Samsun 1990, s.11–13.

BENGÜ, Vedat Ürfi, "19 Mayıs ve Samsun", *19 Mayıs*, 4/39, Samsun 1938, s.2–3.

_____; *"O"nun Ölümü Karşısında Samsun*, İstanbul 1939.

BERKER, İsmet Esra; *Cumhuriyet Dönemi Halkevi Dergiciliğine Bir Örnek: 19 Mayıs Dergisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst. 2002.

BERZEG, Kazım; "Osmanlı'nın Son Döneminde Ekonomik Gelişme ve Samsun Örneği", *Toplumsal Tarih*, 2/12, İstanbul 1994, s. 38–39.

BEŞİRLİ, Mehmet; *XIX. Yüzyılın Başlarında Samsun Şehri (1755 Numaralı Samsun Şer'iye Siciline Göre) (H.1200–1255;M.1785–1839)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1993.

_____, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Evlilik Kurumu", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* 12, Erzurum 2002, s. 115–130.

_____; "19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 473–500.

BİLGİ, Önder; ''Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası'' , *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.1–2.

_____; "1981 Dönemi İkiztepe Kazıları", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1983.

_____; "İkiztepe Kazılarının 1991 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışması", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1993, s. 199–201.

_____; *Prohistorik Çağda Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri, Hind Avrupalıların Sorununa Yeni Bir Yaklaşım*, İstanbul 2001.

_____; Samsun İkiztepe Arkeolojik Kazıları Tepe III Çalışmaları: (1993 ve 1994 Dönemleri Sonuçları): (1995 Dönemi Sonuçları).

_____; "Samsun İkiztepe Kazılarının 1988 Dönem Sonuçları ve Çevre Araştırmaları" *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı (18- 23 Mayıs 1989)*, I, Antalya 1990, s. 211- 221.

_____; "Samsun Müzesi Protohistorik Çağ Silâhları ve Orta Karadeniz Bölgesi Maden Sanatı Hakkında Yeni Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1994, s. 253- 268.

1941 Yılı Çarşamba Albüm ve Rehberi, Samsun 1941.

1923–1933 On Cumhuriyette Samsun, Yayıma Hazırlayan: Samsun Onuncu Cumhuriyet Bayramı Vilayet Komitesi Samsun 1934.

BİNYAZAR, Adnan; "Havza Yollarında Mustafa Kemal", *Atatürk Yolunda 40 Yıl*, İstanbul 1973.

BOYKOY, Seher; "Bir Savaş, Bir Kent; İkinci Dünya Savaşı ve Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 349–366.

BULGURCUOĞLU, Münir; "Milli Mücadele'de Havza", *25 Mayıs Dergisi*, 1, Havza 1947, s. 3–6.

_____; "Milli Mücadele'nin İlk Günlerinde Havza", *19 Mayıs*, 7/75, Samsun 1946, s. 20–23.

CAMPEL, Jain Garden; "Yenihan'dan Samsun'a Seyahat, II. Amasya", Çeviren: Emin Hekimgil, *19 Mayıs*, 7/69, Samsun 1945, s. 6.

_____; "Yenihan'dan Samsun'a Seyahat", Çeviren: Emin Hekimgil, *19 Mayıs*, 7/68, Samsun 1944, s. 10–13.

_____; "Yenihan'dan Samsun'a Seyahat", Çeviren: Emin Hekimgil, *19 Mayıs*, 7/71, Samsun 1945, s. 4–5.

CAN, Yılmaz, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, Samsun 2004.

Canik Gureba Hastanesinin Suret-i İdaresine Dair Talimat, Samsun 1329.

Canik Sancağı Hususî Bütçesi, Samsun 1916.

Canik Sancağı Meclis-i Umumisinin 1331 Senesi Devre-i İctimaiyye Zabıtnamesi, Samsun 1332.

Canik Sancağı Meclis-i Umumisinin 1338 Senesi Devre-i İctimaiyyesinde Cereyan Eden Müzakeratın Zabıtnamesi, Samsun 1339.

Canik Sancağının Hususi Bütçesi, Samsun 1330.

"Canikli Ali Paşa'nın Islahat Lâyihası", *Çorumlu*, Çorum 1946, Sayı. 59, s. 25–31; Sayı. 60, s. 17–24; Sayı. 61, s. 8–16.

CEBECİOĞLU, İbrahim, Atatürk Havza'da Neler Yaptı?", *19 Mayıs*, 7/66, Samsun 1944, s. 2–7.

CEMBELOĞLU, Sinan- Mehmet Cembeloğlu; *İlimiz ve Bölgemiz Samsun ve İlçeleri: Tarih, Coğrafya, Ekonomik ve Turistik*, Ankara 1969.

CORTANZE, H. De; ''Samsun Raporu (Belge 1888)'', Çev. Bayram Kodaman, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, Samsun 1988, s.185–203.

COŞKUN, M. Emin; *1941 Yılı Çarşamba Albüm ve Rehberi*, Samsun 1941.

COŞKUN, Mehmet; *1770 nolu Şer'iyye Sicilleri*, Y. Lisans Tezi, Samsun 1992.

COŞKUN, Sait; "Samsun Tütüncülüğünün Tarihçesi, *19 Mayıs*, 7/65, Samsun 1944, s. 11–13.

COŞKUN, Talibi; *Samsun Destanı*, Samsun 1953.

COŞKUNDERE, Cavit; *Yeni Çarşamba Albüm ve Rehberi*, Samsun 1944.

COŞKUNDERE, M.Emin; Çarşamba *Albüm ve Rehberi*, Samsun 1967.

Cumhuriyetimizin Yıldönümü Münasebetiyle Samsun Halkevi, Samsun 1934.

CUMONT, F.E; "Amisos", *Studia Pontica*, II, 1906, s. 111–117.

ÇADIRCI, Musa;''19.Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *2.Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.15–23.

_____; ''Tanzimatın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması'', *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.191–198.

ÇAĞLAR, Günay, "Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası Üzerine Meclis-i Mebusan-ı Osmanî'ye Samsun ve Yöresinden Gönderilen Telgraflar", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Semp., 20 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 25–40.

_____; ''Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan Hüsrev Gerede'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.9–14.

ÇAĞLAYAN, K. Tuncer; "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 283–298.

_____; “Mustafa Kemal Paşa’nın Havza Günleri”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 41–52.

ÇAPA, Mesut; “Karadeniz’de Pontusçuluğun Sonu: Rumların Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Sadakatleri, Hıristiyan Türkler ve Türk Ortodoksluğu”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Semp., 20 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 53.

_____; *Pontus Meselesi*, Trabzon 2001.

ÇAPLI, Orhan; “Samsun’da Atatürk’e Ait Hatıralar”, *19 Mayıs*, 4/63, Samsun 1943, s. 18.

ÇEPNİ, Hasan; *Samsun’da Kurtuluş Savaşı ve Tek Parti İktidarı Döneminde Toplumsal ve Siyasal Değişme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.

DANIŞMAN, H. Günhan, “Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselliği- Bafra, İkiztepe Arkeolojik Verilerinin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camiinin İncelenmesi”, *IX. Türk Tarih Kongresi (21- 25 Eylül 1981), Kongreye Sunulan Bildiriler*, I, Ankara 1986, s. 135–144.

DARKOT, Besim, “Canik”, *İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1993, s. 25.

_____; ''Lâdik'', *İslam Ansiklopedisi*, 7, İstanbul 1993,s.1–2.

_____; ''Samsun'', *İslam Ansiklopedisi*, 10, İstanbul 1993, s.172–179.

_____; ''Vezirköprü'', *İslam Ansiklopedisi*, 13, İstanbul 1993, s. 324–325.

DAYI, Esin; “Erzurum Kongresi’nde “Pontus Meselesi”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 79–116.

_____; ''Karadeniz Sahillerine Rum, Ermeni Göçleri ve Onların Çete Faaliyetleri'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun, 1994, s.15–32.

DEMİR, Ahmet, “Çarşamba Hattı”, *Demiryolcu*, 9, Ankara1992, s. 10–11.

DEMİR, Yavuz; ''İstiklal Harbi Konulu Şiirlerde Samsun'', *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bild. (Uluslararası I) (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 44

DİKİCİ, Recep; “Türkiye Kütüphanelerinde Arapça Yazma ve Matbu Eseri Olan Âlimler”, *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 737–740.

DİKİMEN, Kazım; “Kısa Samsun Tarihi Selçuk, Moğol Saltası ve Küçük Beylikler Devri”, *19 Mayıs*, Samsun 1936, Sayı. 8, s. 8; Sayı. 9, s. 7–10; Sayı. 10, s. 8–11.

_____; “Samsun Kelimesi Menşei ve Anlamını Araştırma”, *19 Mayıs*, 56/3, Samsun 1942, s.9–18.

_____; “Samsun’da İlhanlılar Devrinden Kalma Bir Yazıt”, *19 Mayıs*, 5/55, Samsun 1941, s. 15–18.

DİLCİMEN, Kazım; *Canik Beyleri*, Samsun 1940.

_____; “Canik Beyleri Sultan Altunbaş ve Evlatları”, *19 Mayıs*, Samsun 1939, s.12–18.

_____; “Canik Beyleri Tacettin ve Oğulları”, *19 Mayıs*, Samsun 1939, 4/40, s. 4–9; 4/42, s. 13–16.

_____; “Panoramik Samsun Tarihi”, *19 Mayıs*, 9/101, Samsun 1949, s.4–7.

_____; “Samsun: Mazi, Hal, İstikbal”; *19 Mayıs*, 4, Samsun 1936, s. 13–16.

_____; “Samsun Tarihinde Önemli Olaylar”, *19 Mayıs*, Samsun 1945, 1946, 7/71, s. 28–31; 7/72, s. 14–17; 7/73, s. 11–12; 7/74, s. 10–13; 7/75, s. 7–9.

_____; “Samsun ve Dolayının Osmanlılara Geçişi”, *19 Mayıs*, 9/100, Samsun 1949, s. 5–8.

_____; Samsun’da 562 Yıllık Bir Türbe ve Kitabesi”, Kopuz, 8–9, Samsun 1943–1944, s. 178–182.

DOĞANAY, Rahmi; “İstiklal Harbinde Samsun’daki Amerikan Filosu”, *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 163–174.

_____; *Millî Mücadele’de Karadeniz (1919–1922)*, Ankara 2002.

_____; ''Milli Mücadelede Samsun'un Önemi ve Samsun Bombardımanı '', *Prof.Dr. Bayram KODAMAN'a Armağan*, Samsun 1993, s.45–60.

DÖNMEZ, Şevket, “1997–1999 Yılları Yüzey Araştırmalarında İncelenen Samsun-Amasya İlleri İ.Ö. 2.Bin yılı Yerleşmeleri”, *Belleten,* 244, Ank. 2001, s. 873–903.

Dördüncü Üniversite Haftası: Samsun 14. IX. 1943- 20.1X.1943, İst.,1944.

DUMAN, Önder; *I. Dünya Savaşı’nda Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesinde Ermeni Terörü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2002.

_____; “Samsun Basın Tarihinden Bir Kesit: “Haber Gazetesi”, *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 367–384.

DURAN, Bünyamin; ''Karadeniz Bölgesinin 1870–1914 Arasında Tarımsal Gelişmesi'', *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (Uluslararası I), (13 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.58–67.

DUYMAZ, A. Şevki; “XIX. Yüzyılda Samsun’un Kentsel Gelişimine Dair Birkaç Mimarî Örnek”, *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 449–462.

EKEN, Halit; *Millî Mücadelede Vali (Kapancızade) Hamid Bey*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

_____; “Mutasarrıf Hamit Bey’in Özel Notlarında 1919 Yılında Canik Sancağı’ndaki Siyasi Olmayan Asayiş Sorunları ve Çözüm Arayışları”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20- 22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 117–136.

_____; ''Samsun’da Asayişin Sağlanması Yolunda Mutasarrıf Hamid Bey’in Aldığı Tedbirler'', *19 Mayıs ve Milli Mücadele Samsun, Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.33–38.

EKMEKÇİ, Fikret; *Osmanlı Mahkeme Kayıtları (Şer`iyye Sicilleri) 1788 nolu Deftere Göre Samsun*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Samsun 1999.

ELİHOŞ, Ahmet Fevzi; *1779 nolu 1292–1309 Tarihli Samsun Şer’iyye Sicili*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990.

ELMAS, Ahmet; *Osmanlı Dönemi Mahkeme Kayıtları (Samsun Şeriye Sicilleri) 1769 nolu Deftere Göre Yöre Araştırması*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Samsun 2000.

ELMAS, Yılmaz; “Çırakman Köyü’nde Kurban Bayramı”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, VI/131, İstanbul 1960.

_____; “Samsun Folklorundan Örnekler”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, 7/153, İstanbul 1962.

ELMAS, Yılmaz- Ayla Satın; “Çırakman Köyü’nün Folkloru”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, 9/184, İstanbul 1964.

ERASLAN, Cezmi; ''Atatürk'ün Samsun'daki Faaliyetleri'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.39–46.

ERDENTUĞ, Nermin; ''Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi Evlenme Görenekleri ve Törenlerinin Etnolojik İncelenmesi'', *I.Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri (8–14 Ekim 1973)*, Ankara 1974, s.373–382.

ERDOĞAN, Dilşen İnce; “1946 Genel Seçimlerinin Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti Açısından Değerlendirilmesi: Samsun Örneği”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 701–714.

ERDOĞAN, Emine; “XVI. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Faaliyetleri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 55–64.

EREL, Muhiddin; “Samsun Kanalizasyonu”, *Dördüncü Üniversite Haftası Samsun 14.9.1943- 20.9.1943*, İstanbul 1944, s. 272–282.

ERKAN, Süleyman; ''Milli Mücadele Basını’nda Pontus Sorunu'', *Prof. Dr. Bayram KODAMAN’a Armağan*, Samsun 1993, s.61–88.

_____ ; ''Milli Mücadele Döneminde Samsun ve Trabzon Yörelerindeki Pontusçu İddialarla İlgili Bir Değerlendirme'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler*, Samsun 1994, s.47–53.

ERLER, Mehmet Yavuz; “Bir Kentin Yeniden Doğuşu Samsun (1865-1875)”, *Barış Gazetesi İlavesi*, Samsun.

_____; “Canik’de Emniyet Teşkilâtı (1915–1926)”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 137–166.

_____; ''Sicil-i Umumi Defterlerine Göre Samsun Merkez İnas Mektebi'', *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, Samsun 1998, s.165–177.

ERTAN, Ali; *15. Yıl, Samsun,* Samsun 1938.

ESİN, Necmettin; ''Mustafa Kemal Samsun'da'', *Türk Kültürü*, III/25, Ankara 1964, s.52–53.

Evliya Çelebi, “Lâdik”, *Seyahatname*, II, İstanbul 1314, s. 390–395.

_____, “Samsun”, *Seyahatname*, II, İstanbul 1314, s. 77–78.

EVSİLE, Mehmet; “Atatürk’ün Samsun’a Çıktığı Sırada Samsun ve Çevresinin Asayiş Durumu”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 167–174.

_____; ''Birinci Dünya Savaşında Karadeniz'de Kıyı Gözetleme Faaliyetleri'', *Akademik Açı*, 1997/1, Samsun 1997, s.61–69.

Fabrikanın Zilleri Sustu Adı Kaldı Reji, Samsun 2006.

FALAY, Hüsnü; "Samsun Köyleri", *19 Mayıs*, 7/72, Samsun 1945, s. 20–22.

FIRAT, M. Şükrü; "Cumhuriyetin Kurulmasından Bugüne Kadar Samsun'da İkilik ve Şehircilik, *19 Mayıs*, 8/82, Samsun 1947, s. 6–7.

FIRATLI, Nezih (tan)- Ahmet Gökoğlu; ''Paflagonya (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Safranbolu, Bartın, Bolu, Gerede, Mudurnu, İskilip, Bafra, Alaçam ve Civarı) Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi'', *Belleten*, 64, Ank. 1952, s.607–609.

FİKRET, İbrahim; "Samsun- Sivas Hattı Tünelleri Hakkında Malumat", *Demiryolları Mecmuası*, 3/30, Ankara 1927, s. 217–222.

Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun, Samsun 1999.

GİRİTLİ, İsmet; ''Samsun'da Başlayan ve İzmir'de Biten Yolculuk (1919–1922)'', *Atatürk Arş. Merkezi Dergisi*, 3/7, Ankara 1986, s.49–57.

GOLOĞLU, Mahmut; *Anadolu'nun Millî Devleti Pontos*, Ankara 1973.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip; "Atatürk Samsun'da", *Dünya*, 5, İst. 1954, s. 19.

GÖKÇE, Sadık; "Samsun- Çorum Yolu", *Karayolları Bülteni*, 12/137, Ankara 1962, s. 13–18.

GÖYÜNÇ, Nejat; "Das Mevlevihane in Samsun", *Osmanlı Araştırmaları*, 14, İstanbul 1994, s. 77–90.

GÜLER, İbrahim; XVIII. Yüzyılda Sinop- Samsun İlişkilerine Ait Bazı Göz-lemler", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 253–272.

GÜNAY, Safa; "Güzel Samsun", *L'illustration de Turquie*, 63, İst. 1937, s.5–8.

Hamid Bey, *Defter-i Hatırat.*

Hasan Reşad; "Samsun Vilayetinde Tıbbi Cevelan", *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, 5/10, İstanbul 1923, s. 510–527.

Hayreddin Nadî, *Samsun Tarihi*, Samsun 1922.

Hayreddin Nadi- Abdullah Yesarî, *Samsun Ticaret Rehberi*, Samsun 1923.

HEKİMGİL, Emin; On dördüncü Yıldönümünde Samsun Halkevi", *19 Mayıs*, 7/73, Samsun 1946, s. 1–2.

Hitabe: 29 Teşrin-i evvel Cumhuriyet Bayramı, Yay. Samsun Halkevi, Samsun 1932.

Hüseyin Yakup; "Demiryollar, Otomobiller, Rekabetleri", *Demiryolları Mecmuası*, Ankara 1931, Sayı. 73, s. 14–27; Sayı.74, 159–166.

_____; "Samsun- Çarşamba Hattı ve Terme'ye Temdidi, Samsun Sahil Hattının Bafra'ya Temdidi", *Demiryolları Mecmuası*, 7/76, Ankara 1931, s. 261–280.

_____; "Samsun Sahil Demiryolları" *Demiryolları Mecmuası*, 6/61, Ankara 1930, s. 39- 47.

_____; "Samsun- Sivas Demiryolu", *Demiryolları Mecmuası*, Ankara 1929, 5/47, s. 41- 45.

_____; “Sivas ve Samsun Demiryolu (Havza)da ve (Havza)nın İnkılâp ve Cumhuriyet Tarihindeki Mevkii”, *Demiryolları Mecmuası*, Ankara 1933, Sayı. 9, s. 104–105; Sayı. 2, s. 509- 515.

_____; “Uzun ve Müşkül Bir Mesaiden Sonra Samsun Sivasla Bağlandı”, *Demiryolları Mecmuası*, 8/88, Ankara 1932, s. 227–240.

ISSI, Cüneyt; “31 Mart Ertesi Samsun'da Bir Tiyatro Faaliyeti”, *Tarih ve Toplum*, 36/214, İstanbul 2001, s. 209–212.

İĞDEMİR, Uluğ; ''Alacahöyük- Çankırıkapı- Karaoğlan- Hacılar- Regium Şehri- İzmir- Namazgâh- Silifke Mozaikleri- Samsun'da Söğütlübahçe hk'', *Belleten*,14–15, Ankara 1940, s.294–295.

“İkinci Meşrutiyet Sonrası Samsun’da Reji Hakkında Bir Tespit”, *Akademik Yorum*, 5, Trabzon, s. 23–25.

İMRE, Nurettin; *Anadolu Basınının (Orta Karadeniz Bölgesi Yerel Basının) Sorunları ve Çözümleri,* Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1988.

İNAN, Afet; Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi (26 Mayıs–11 Haziran 1946), Ankara 1947.

İNCİ, Tevfik; “Millî Mücadele’de Pontus-Sarı Yani Çetesinin Yakalanması”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 6/67, (1965).

_____“Pontus Abacı Yanko Çetesi’nin Akıbeti”, *Resimli Tarih Mecmuası*, 2/8, (1951) s. 777.

İNÖNÜ, İsmet; *Millî Şef İsmet İnönü’nün Yurt İçi Gezilerinde ve Türlü Konular Üzerinde İzmir, Samsun, Bursa, Balıkesir ve İstanbul’da İrat Buyurdukları Nutuklar*, Ankara 1943.

İNTEPE, Kemal; ''19 Mayıs 1919'', *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 103/291, Ankara 1984, s.85–87.

İPEK, Nedim “Bafra’da Fiyatlar ve Ücretler (1914–1930), *Belleten*, 239, Ankara 2000, s. 101- 128.

_____;''Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu’daki Göç Hareketleri'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun*, *Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.54–112.

_____ ; ''Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme'', *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10, Samsun 1997, s.145–161.

_____; “Canik Umumi Meclisi”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Semp., 20-22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 185–204.

_____, “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, 20, İstanbul 1997, s. 273–313.

_____; “Kafkaslardan Anadolu’ya Göçler (1877–1900), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun 1991, s. 97–134.

_____; “Köy Hizmetleri İl Md. Arşivlerinden Mübadil Göçmenlerle İlgili Defterler”, *Tarih ve Toplum*, 144, İst. 1995, s. 15–18.

_____; *Mübadele ve Samsun*, Ankara 2000.

_____; "Samsun Sahil Demiryolu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 333- 348.

İSKENDER, Pelin; "Berlin Antlaşmasından Sonra Samsun ve Çevresinde Ermeni Olayları", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 99–114.

JAESCHKE, Gotthard, ''Havza'da Mustafa Kemal Paşa'', *Belleten*, 182, Ankara 1982, s.347–352.

Karadeniz'de Vaki Samsun Limanı İmtiyazına Dair Hükümet-i Osmaniye Canibinden İmtiyazın Münakasası Muamelâtını Mübeyyin Ticaret ve Nafia Nezaretince Tanzim Olunan Talimat ve Şartname Lâyıhasıdır: İstanbul 1910.

KARAGÖZ, Rıza; ''Canik Sancağı'nda Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894–1896)'', *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, Samsun 1998, s.251–257.

_____; "Canik Sancağı'nda Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910–1911), *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 205–218.

_____; *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003.

_____; "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdarî Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 65–82.

KARAHAN, Abdülkadir; "19 Mayıs Samsun İnkılâbı", *19 Mayıs*, 56/2, Ank. 1942, s. 2–6.

KAYIKÇI, Ali; *Mert Irmağı İnsanları (Pontus'a Darbe) Belge-Roman, Pontus Üstüne (Basından Seçmeler)*, Samsun 2003.

KESKİNER, Osman; *1763 nolu Samsun Şer'iye Sicil Defteri (H. 1274–1277)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1990.

KILIÇ, Orhan; "Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Canik'in Yönetimi ve Yöneticileri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 31–54.

KIRZIOĞLU, Fahrettin;''Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski ''Turabozan'' Vilayetimiz (Batum-Samsun Dahil) Bölgesinde, MÖ. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafyada Yaşayan Hatıralar'', *2. Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bild. (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.83–91.

KIZILTAN, Zeynep; *Samsun Bölgesi Araştırmaları*, Ankara 1992.

KOCABAŞ, Özlem Y. "Türk Kooperatifçilik Tarihi İçerisinde Samsun'un Yeri", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 385–396.

KOCAOĞLU, Bünyamin; ''Milli Mücadele'de ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Samsun'da Basın Hayatı ve Cemiyetler'', *Akademik Açı*, 1996/2, Samsun 1996, s.241–246.

_____; "Mütareke Yıllarında Samsun'un Ekonomik Durumu(1919- 1920)", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 299–326.

_____; *15. Fırka'nın Samsun'daki faaliyetleri (1919–1921)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998.

KOÇ, Şahin; ''R.Vadala'ya Göre Selçuklular, Osmanlılar ve Cumhuriyet Döneminde Samsun'', *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, Samsun 1987, s.181–189.

KODAMAN, Bayram; ''XVIII. Yüzyıl Sonunda Samsun Gümrüğü'', *II. Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bild., (Uluslararası I) (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.92.

KONUKÇU, Enver; ''Havza Genelgesi'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.113–119.

_____; "Hüsrev Gerede'ye Göre Mustafa Kemal'in Samsun Yolculuğu", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 233–242.

KOPRAMAN, Kazım Yaşar; ''Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Samsun'' *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bild., (13 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.63–67.

KOPUZ, Kemal; *Bafra: Geçmişten Günümüze Yaşam Öyküsü*, Samsun 2002.

KÖKTEN, İsmail Kılıç; Nimet Özgüç, Tahsin Özgüç; "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten*, 35, Ankara 1945, s. 361–400.

KÖKTEN Kılıç, Tahsin Özgüç; "Samsun Kazıları", *Belleten*, 35, Ankara 1945.

KÖKTEN, Kılıç İsmail; "Samsun Vilayeti Tekkeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar", *Ülkü*, 17/98, Ankara 1941, s. 121–124.

KÖSE, Osman; "Canik'te Asayiş (1911- 1914)"; *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 243–264.

_____; "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısı Osmanlı-Rus Savaşlarında Karadeniz Liman Kenti Samsun", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 273–282.

_____; ''Rusların Samsun'u Bombardımanı (1915)'', *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, Samsun 1998, s.139–156.

Köylülere Konferans, Yay. Samsun Cumhuriyet Halk Fırkası, Samsun 1933.

KUNTER, Kâmil; "Köy Evleri", *19 Mayıs*, 5/563, Samsun 1941.

KURAN, Ercüment; ''Cumhuriyet Dönemi'nde Samsun'un Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Gelişmesi'', *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7, Samsun 1992, s.121–125.

_____; ''Milli Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri'', *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bild. (13–17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.77–82.

KURT, Yılmaz; *Pontus Meselesi*, Ankara 1995.

LÜTFİ, M. Ziya; *Samsun Mıntıkası Ticaret ve İktisadiyatı*, Samsun 1934.

Mahmud Muin; *Samsun Hatıraları*, Samsun 1927.

Maliye Nezareti Celilesinde Canik Mebusu Nail Beyefendi Hazretlerinin Taht-ı Riyasetinde Teşekkül Eden Tütün Komisyonuna Düyun-ı Umumiye İdaresi Tarafından Memur Bulunan İdare-i Merkeziye Müfettiş-i Umumisi Mösyö Aslan ve Umumî Kontrolörü Meri Canibinden İta Olunan Mütalaanamedir, İst. 1910.

MAZICI, Nurşen; “Demokrat Partinin Din Politikası ve Samsun’da Nurcular”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 265–298.

Mehmet Halil; *Samsun Albüm ve Rehberi*, Samsun 1928–1930, 1934.

MERT, Özcan, “Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi”, *DİA*, 7, İst. 1993, s. 151–154.

Mustafa Adil, *Samsun'un İktisadî İstatistiği*, İstanbul 1928.

Mühendis Nazır, “Samsun Sahil Demiryolları”, *Demiryolları Mecmuası*, 101, Ankara 1933, s. 247.

MÜJDECİ, Mustafa; “TBMM I. Dönem Samsun (Canik) Mebusları ve Meclisteki Faaliyetleri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 689–700.

MÜMTAZ, Hüseyin; *Karadeniz’in Kitabı: Pontus Masalı*, İstanbul 2000.

NAKRACAS, Georgios; *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, İst. 2005.

NEFES, Eyüp; Samsun *Yöresinde Bulunan Mezar Taşları*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2002.

NUTKU, Emrullah; “Samsun Bombardımanı”, *Yakın Tarihimiz*, 4, s. 60.

OĞUZ, Mevlûd; “Taceddinoğulları”, *AÜDTCFD*, 4, Ank. 1948, s. 469–487.

OKAY, Yaşar; “Milli Mücadelede Samsun”, *19 Mayıs*, 8/85, Samsun 1947, s. 5–7.

OKUR, Mehmet; “Milli Mücadele Döneminde İngilizlerin Samsun’daki Faaliyetleri ve Bölgeyi Tahliyeleri”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 299–314.

OKUYAN, Abdurrrahman; *1772 nolu Samsun Şer’iye Sicilinin Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1998.

ONAY, Hikmet S.; “Samsun, Atatürk’ün Samsun’daki Heykeli, *Türk Kadını*, 3/27, Ankara 1968, s. 28-29.

Ondokuz Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu 16–20 Mayıs 1994: Bildiriler, Samsun 1994.

Ondokuz Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu 20–22 Mayıs 1999: Bildiriler, Samsun 2000.

ONUR, Sadettin; “Samsun Limanı”, *Demiryol*, 45/541, Ank. 1971, s. 11–13.

ORAL, M. Zeki; “Bafra ve Durağan’da İki Türbe”, *Belleten*, 77, Ank. 1956, s. 385–410.

ORHUN, Ömer; “Gelecekte Samsun”; *19 Mayıs*, 7/70, Samsun 1945, s.7–8.

_____, *Samsun: Tarih, Coğrafya, Ekonomi*, Samsun 1949.

ÖNDER, Mehmet; *Atatürk’ün Yurt Gezileri*, Ankara 1975.

ÖNAL, Şinasi; “Karasamsun’un Tarihçesi Amisos - Amison”, *19 Mayıs*, 19, Samsun 1937, s. 23–26.

_____; Samsun Tarihinde Düğün Adetleri”, *19 Mayıs*, 7, Samsun 1936, s. 20–27.

_____; “Samsun Tarihine Bir Bakış”, *19 Mayıs*, 3, Samsun 1936, s. 9–12.

_____; “Samsun’un Tarihçesi Amisos- Amison”, *19 Mayıs*, 19, Samsun 1937, s. 23–26.

ÖNSOY, Rifat; “Millî Mücadele’de Samsun”, *Millî Mücadele’nin 80. Yıldönümünde Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Panel ve Konferanslar (18- 19 Mayıs 1999 Samsun ve İlçeleri)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 25- 32.

ÖZ, Mehmet; “XVI. Yüzyılda Lâdik Kasabası”, *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara’ya Armağan*, İstanbul 2005, s. 383–394.

_____; “XVI. Yüzyılda Lâdik Kazasında Malikâne- Divani Sistemi”, *Vakıflar Dergisi*, 6, Ankara 1997, 65–73.

_____; “XVI. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Samsun Yöresi”, *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 3–30.

_____; ''XVII. Yüzyıl Ortasına Doğru Canik Sancağı'', *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s.193–206.

_____; *Population, Taxation and Ragional Economy in the District of Canik (According to Ottoman Tahrir Defters, 1455-1576)*, Cambridge 1990.

_____; ''Tahrir Defterlerine Göre Canik Sancağı'nda Nüfus'', *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun 1991, s.173–207.

_____; “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde İskân ve Nüfus, *Belleten*, 219, Ankara 1994, s. 509–537.

_____; “Tahrir Defterlerine Göre Vezirköprü Yöresinde Malikâne-Divanî Sistemi”, *Vakıflar Dergisi*, 23, Ankara 1994, s. 229–241.

ÖZCAN, Selim; “XIX. Yüzyılın Başlarında, Canik (Samsun) Sancağında İsimleri Değiştirilmek İstenen Kaza, Köy, Mahalleler ve Yeni İsimleri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s.671–686.

_____; ''Samsun Hükümet Konağı Yangını'', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, Samsun 1998, s.259–264.

ÖKSÜZ, Hikmet; “Yunanistan’dan Gelen Göçmenlerin Bafra’ya İntibakı”; *19 Mayıs ve Milli Mücadele’de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 315–324.

ÖZDAL, M. Ecri ''Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı Genel Panoraması'' *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1982, s.85–102.

ÖZERGİN, M. Kemal; “Türkiye Kitabeleri I (Samsun) Kale Kapısı Mescidi, II (Alaşehir) Şeyh Sinan Türbesi”, *Sanat Tarihi Yıllığı, 1969- 1970*, İstanbul 1971, s. 61–72.

ÖZGÜÇ, Tahsin; “Samsun Hafriyatının 1941–1942 Yılı Neticeleri”, *III. Türk Tarih Kongresine Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, s. 418.

_____; “Samsun’da Prehistorik Araştırmalar, *19 Mayıs*, Samsun 1940, 5/50, s. 25–28; 5/51, s. 13–16.

_____; “Samsun’da Prehistorik Araştırmalar”, *Ülkü*, 15/89, Ankara 1940, s. 413- 419.

ÖZKAYA, Yücel; ''Canikli Ali Paşa'', *Belleten*, 144, Ank. 1972, s. 483–525.

_____; Canikli Ali Paşa'nın Risalesi "Tedabirü'l- Gazavat", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/12–13, Ankara 1969, s. 119–191.

_____; ''XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Azınlıklar ve Samsun'un İktisadi Durumu Hakkında Görüşler'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.120–125.

ÖZSAİT, Mehmet; "1986–1993 Yılları Arasında Samsun-Lâdik Çevresi Yüzey Araştırmaları", *XI. Türk Tarih Kong.*, Ankara 1999, s. 35–40.

ÖZTÜRK, Cemil; ''Milli Mücadele'de Orta Karadeniz'de Pontusçuluk Hareketleri'', *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun, Bildiriler (16–20 Mayıs 1994)*, Samsun 1994, s.126–153.

PEKER, Kemal; ''Atatürk ile Samsun'a Çıkan Ali Mümtaz Tunay'a Ait Hatıram'', *Türk Kültürü, 13/95,* Ankara 1970, s.753–756.

PINARDAĞ, Pınar; "25 Mayıs ve Havza", *19 Mayıs*, 7/70, Samsun 1945, s. 34–35.

PINARDAĞ, Fuat, "Vezirköprü Tarihçesi", 19 Mayıs, Samsun 1944, 7/67, s. 12–14; 7/68, s. 16–18.

_____,"Vezirköprü Tarihçesi",*19 Mayıs*, Samsun 1945, 7/69, s.18–20; 7/70, s.38–39.

_____, "Vezirköprü Tarihçesi Tetkiklerinden", *19 Mayıs*, Samsun 1946, 7/75, s. 12–13; 7/76, s. 6–8.

Pontus Meselesi, Ankara 1922.

RAİF, Erol Köse; "Samsun Tütüncülüğü ve Samsun Tohumunun Tarihçesi", *Türk Tütünü*, 12, İstanbul 1939, s. 6–10.

REMY, Bernard, "Les Sites Cotiers du Pont-Euxin, de Terme (Themiskyra) a Trabzon (Trapézonte) dans l'antiuité II. Les Récits de Voyagersé", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 562–583.

SAFRAN, Mustafa; ''XIII ve XIV. Yüzyılda Karadeniz Limanlarının Ticari ve Tarihi Önemi'', *I.Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bild.*, Samsun 1988, s.459–462.

SAĞLIK, Şaban; Romancı Gözüyle Samsun'un Yüz Yıllık Tarihi, *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s.623- 637.

Samsun Bölge Müdürlüğü Sınırları İçindeki Tarihi Su Yapıları, Ank.1994.

"Samsun", *Hayat Tarihi Mecmuası*, 10, İstanbul 1967, s. 132–137.

"Samsun", *Türk Ansiklopedisi*, 28, Ankara 1980, s. 102–107.

"Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1982–1983,s. 6554- 6590.

Samsun Albümü, Derleyen: Turhan Uzunhasanoğlu, Samsun 1957.

Samsun Bahriye Müfrezesi, *Türk Kültürü*, 11/129, Ankara 1973, s. 761.

Samsun Barosu Nizamname-i Dahilisi: Samsun 1927.

Samsun Bölge Müdürlüğü Sınırları İçindeki Tarihi Su Yapıları, Ank., 1994.

Samsun - Çarşamba - Bafra ve Temdidi Demiryollarının Ahval-i İktisadiyesiyle Masarif-i İnşaiye ve Tesisiyesi Hakkında Tatbikata Müstenid Rapordur, İstanbul 1925.

Samsun - Çarşamba - Bafra ve Temdidi Demiryollarının Ahval-i İktisadiyesiyle Masarif-i İnşaiye ve Tesisiyesi Hakkında Tedkikâta Müstenid Rapordur, İst. 1924.

Samsun - Çarşamba - Terme ve Yine Samsun - Bafra ve Alaçam'a Temdid Edilecek Demiryolu Mukavelenamesi, Şartnamesi ve Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, İst., 1924.

Samsun Halkevi, 1932–1939, Samsun 1939.

Samsun Hatıraları, Samsun 1932.

Samsun İlinde Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, Organizasyon, Haz: Osman Teber, Samsun 1999.

"Samsun Sahil Demiryolları", *Meslek*, İstanbul 1925, s. 6.

Samsun Sahil Demiryolları TAŞ, İstanbul 1931.

Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi Nizamname-i Dahilisi, İstanbul 1924.

Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi 11 Mayıs 1927 Tarihinde Birinci Def'a Alelâde Sûretde İn'ikad Eden Hissedârân Heyet-i Umûmiyesi Meclis-i İdare Raporu - Murakıb Raporu - 31 Kânûn-i Evvel 1926 Tarihinde Şirketin Vaziyet-i Umûmiye-i Hesabiyesini Hâvi Bilanço, İstanbul 1927.

Samsun Sahil Demiryolları Türk Anonim Şirketi 29 Nisan 1928 Tarihinde 2. Defa Suret-i Adiye ve Fevkalâde İn'ikad Eden Hissedârân Heyet-i Umûmiyesi, İst. 1928.

Samsun- Sivas Demiryolu Amasya İstasyonunun İşletmeye Küşadı Hatırası, İst. 1927.

Samsun- Sivas Hattının İnşaatına Ait Tarihçe", *Demiryolları Mecmuası*, 3/28, Ankara 1927, s. 123–125.

Samsun Şehrinde Elektrik Fabrikası Tesisi ve Bu Fabrikadan İstihsal Olunacak Kuvvetle Şehre Su Tevzi ve İsalesiyle Şehrin Elektrikle Tenviri ve Tramvay Tesisi ve Bunların İşletilmesine Dair Mukavelenamedir, Tarihsiz.

Samsun Tarihi (Küçük), Ortaokul Kooperatif Yayını, Samsun 1944.

Samsun Tic. Odası Tarafından Neşrolunan İstatistik, 1. Sene, Samsun 1328.

Samsun Vilâyeti 1943–1944 Senesi Spor Albümü, Samsun 1944.

Samsun Vilâyeti 1938 Bütçesi, Samsun 1938.

''Samsun'a Çıktığım Gün Umumi Durum ve Manzara'', *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Özel Sayı 52–58, Ankara 1989, s.21–132.

"Samsun'da Bir Liman Yapılması Ne Zamandan Beri Düşünülüyordu?", *19 Mayıs*, 7/74, Samsun 1946, s. 22–25.

Samsun'dan Çarşamba ve Terme ve Yine Samsun'dan Bafra ve Alaçam'a Mümted Demiryolu Şartnamesidir: İstanbul 1924.

SARCAN, Ali; *Samsun Tarihi*, Ankara 1968.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem; ''Samsun Bölgesi'nin Dinler Tarihindeki Yeri'', *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.151–158.

SARIKOYUNCU, Ali; "Milli Mücadelede Canik Sancağı Din Adamları: Yusuf Bahri, İsmail ve Sıtkı Efendiler", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 347–360.

SARISAKAL, Baki; *Bir Kentin Tarihi Samsun*, I, II, Samsun 2001, 2003.

_____; *Samsun Basın Tarihi*, Samsun 2003.

_____; *Samsun Sağlık Tarihi*, Samsun 2005.

_____; *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun 2007.

SARISAMAN, Sadık; "Samsun Mıntıkası Ticaret Kongresi (Ağustos 1926)", *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 361–368.

_____, "Samsun ve Trabzon Mıntıkası Ticaret Kongreleri (Ağustos-Eylül 1926)", *Atatürk Yolu,* 5/20, Ankara 1997, s. 457–464.

SEMERCİ, Ahmet; ''M. Kemal Paşa Samsun'a Çıkmadan Önce Samsun ve Çevresindeki Durum'', *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s.257–274.

Seyahat. İstanbul'dan Samsun, Diyarbekir Tarikiyle Bağdat ve Basra'ya ve Oradan Halep ve İskenderun Tarikiyle İstanbul'a Kadar Seyahat, (*Seyahati Mutazammın Mektuplardan Müteşekkildir*), İstanbul 1894.

SERBESTOĞLU, İbrahim; "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu, *Geçmişten Geleceğe Samsun I*, Samsun 2006, s.83–98.

_____; *Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmut Paşa İsyanı*, Y. Lis. Tezi, Samsun 2003.

SERTOĞLU, Mithat; "Mustafa Kemal'in Samsun'dan Gönderdiği İki Mühim Rapor", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 14, Ank. 1986, s. 5–6.

SEVÜK, Habib İsmail; "Samsun", *19 Mayıs*, 14, Samsun 1936, s. 11–13.

SİVRİ, İsmail; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı*, İstanbul 1981.

SOLMAZ, Mehmet Sait; *Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Çıkışı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 1997.

SÜMER, Nihat; "Samsun ve Atatürk Müzesi", *Turizm*, 16/134, Ankara 1972, s. 30.

SÜRMELİ, Serpil; "Samsun ve Çevresinde Pontus Hareketi", *Atatürk Yolu*, 5/19, Ankara 1997, s. 325–334.

ŞAFAK, Yakup; XIX- XX. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi, *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 463- 472.

ŞAHİN, Burhan, "16. Yüzyıl 2. Yarısında Samsun'un Asayiş Durumu", *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi,* 10/2, Kastamonu 2002, s. 399–408.

ŞAHİN, Enis; "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Samsun (1908- 1925)", *Geçmişten Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 199–228.

ŞAHİN, Mustafa Kemal; Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler, *Geç. Gel. Samsun,* I, Samsun 2006, s.s. 427–448.

_____; "Samsun- Çarşamba/ Yaycılar- Şeyh Habil Köyü Camii", *Atatürk Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü Dergisi*, 4/2, Erzurum 2004, s. 15–36.

ŞARMAN, Kansu; "Karadeniz'de Millî Mücadele Samsun Nasıl Bombalandı?", *Popüler Tarih*, 15, İstanbul 2001.

ŞEVKET, A.;''İstiklal Harbinde 38. Alayla Samsun'dan İzmir'e'' (121.Sayı Eki), *Askeri Mecmua*, 59/121, Haziran 1941.

Şemseddin Sami, "Bafra", *Kamusü'l- Alam*, 2, İstanbul 1308, 1200.

_____, "Canik", *Kamusü'l- Alam*, 3, İstanbul 1308, 1762–1763.

_____, "Çarşamba", *Kamusü'l- Alam*, 3, İstanbul 1308, s. 1887–1888.

_____, "Köprü", *Kamusü'l- Alam*, 5, İstanbul 1314, s. 3905–3906.

_____, "Lâdik", *Kamusü'l- Alam*, 5, İstanbul 1314, s. 3963.

_____, "Samsun", *Kamusü'l- Alam*, 4, İstanbul 1311, s. 2931- 2932.

_____, "Terme", *Kamusü'l- Alam*, 3, İstanbul 1308, s. 1645.

ŞİŞMAN, Bekir; "İslamiyet Öncesi Türk İnanç ve Ritüellerinin Samsun Yöresi'ndeki İzleri", *Türk Kültürü*, 34/401, Ankara 1996, s. 51–62.

TANOĞLU, Ali; "Samsun Limanı Hinterlandı", *Dördüncü Üniversite Haftası Samsun 14.9.1943- 20.9.1943*, İstanbul 1944, s. 283–296.

_____; "Samsun Şehri", *Dördüncü Üniversite Haftası Samsun 14.9.1943- 20.9.1943*, İstanbul 1944, s. 44- 71.

TANYILDIZ, Rıfkı; "Devgeriş Köyü Monografisi ve Folkloru", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, 9/195, İstanbul 1965.

Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bild. (13- 17 Ekim 1986), Samsun 1998.

Tarih Boyunca Samsun ve Samsun Belediyesi, Ankara 1977.

Tarihî, Coğrafî, İctimaî, Sıhhî, İktisadî Nokta-i Nazardan Lâdik, İst. 1927.

TAŞDEMİR, Mehmet; *Samsun Şer'iyye Sicilleri*, Basılmamış Y. Lisans Tezi, İst. 1986.

TAŞKIRAN, Cemalettin; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, Ankara 1999.

_____; "Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun ve Havza'dan İstanbul'a Gönderdiği Raporlar", *Atatürk Haftası Armağanı*, Ankara 1995.

TEKİN, Lütfi; "60 Sene Evvelki Samsun", *19 Mayıs*, Samsun 1936, Sayı. 11, s. 12–16; Sayı. 12, s.21- 24; Sayı. 15, s. 22–25.

TELLİOĞLU, İbrahim; *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004.

TERZİ, İhsan; ''Samsun Yalı Camii ve Kitabesi'', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5, Samsun 1990, s.259–269.

_____; ''Samsun'da Tarihi İki Eser ve Kitabeleri'', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, Samsun 1987, s. 259–266.

_____; "Samsun'daki Mezarlıklar ve Kökçüoğlu Mezarlığındaki Tasvirli Bazı Mezartaşları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, Samsun 1997, s. 205–216.

TERZİ, Mustafa Zeki; "Samsun Şeriyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı, Müslim- Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, Ankara 1999, s. 298–306.

TEVETOĞLU, Fethi; ''Atatürk İle Samsun'a Çıkanlardan: Üsteğmen Abdullah (Kunt), (1888–1961)'',*Türk Kültürü*, XXIV/278, Ankara 1986, s.351–354.

_____; "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2/6, İst. 1971, s. 95.

_____; ''Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan: Hüsrev Gerede'', *Türk Kültürü*, 7/82, Ankara 1969, s.692–699.

_____; "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlardan II. Cevad Abbas Gönen ve Muzaffer Kılıç'', *Türk Kültürü*, 7/83, Ankara 1969, s.815–823.

_____; ''Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar III. İbrahim Tali Öngören'', *Türk Kültürü*, 7/84, Ankara 1969, s.883–893.

_____; ''Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar IV. Refik Saydam'', *Türk Kültürü*, 8/85, Ankara 1969, s.22–31.

_____; ''Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar V.General Kazım Dirik'', *Türk Kültürü*, 8/86, Aralık 1969, s.105–125.

_____; ''Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VI. Top. Bnb. Kemal, Piyade Yzb. Mustafa Vasfi (Süsoy) ve Üstğm. Hayati'', *Türk Kültürü*, 8/87, Ankara 1970, s.169–175.

_____; ''Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VII. Yzb. Ali Şevket Öndersev, Birinci Sınıf Katib Faik Aybars ve Dördüncü Sınıf Katib Memduh Atasev'', *Türk Kültürü*, 8/88, Ankara 1970, s.236–239.

_____; ''Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar VIII. Kurmay Mülhakı Yüzbaşı Ali Mümtaz (Tünay)'',*Türk Kültürü*, 8/91, Ankara 1970, s.443–447.

_____; ''Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar IX. Üsteğmen Arif Hikmet Bey (Em. Hâkim Tümgeneral Hikmet Gerçekçi)'', *Türk Kültürü*, 8/93, Ankara 1970, s.596–576.

_____; ''Atatürk İle Samsun'a Çıkanlar X. Kurmay Yzb. Mehmet Arif (Ayıcı)'', *Türk Kültürü*, 9/99, Ankara 1971, s.185–188.

_____; "Samsunlu Âlimler", *19 Mayıs*, 6/62, Samsun 1943, s. 11–12.

THOBIE, Jacques; "Un Succes des Affaires Françaises: Le Réseau de la Mer Noire 1909- 1914", *2. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası I) (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 607–628.

Ticaret ve İktisadî Samsun Rehberi, İstanbul 1927.

TİRYAKİOĞLU, Semih; "Serbest Fırka Samsun'da Belediye Seçimlerini Taksiler Sayesinde Kazanmıştı", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2, İstanbul 1977, s. 45–47.

TOKER, Turhan; “Atatürk’ün Havza’da Bilinmeyen Hatıraları”, *Yeni Tarih Dünyası*, 3/24, İstanbul 1951, s. 999–1002.

TOPAL, Coşkun; “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 327–332.

_____ ; *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun`un Ekonomisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2001.

TOPÇU, Özen; *Atatürk ve Samsun*, Samsun 2005.

TORUN, Mehmet; *Samsun ve İlçeleri Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 1954.

TURAN, Şerafettin; “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bild. 13–17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 147–158.

TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit- Ali Boran; “Kitabelerin Diliyle Samsun Kalesi ve İç Kale Mescidi”, *Vakıflar Dergisi*, 28, Ankara 1964.

TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl; “Birkaç Türk Şehrinin Tarihçesi: Amasya, Çoruh, Çorum, Erzincan, Giresun, Ordu, Samsun, Tokat, Trabzon, Van, Yozgat”, *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 37/1–4, İstanbul 1977, 4040- 4163.

TÜRER, Erdoğan; *Atatürk İle Samsun’dan Havza’ya* (Tarihsel Kurgu), Samsun 2003.

“Türk Tarih Kurumunun Son Altı Yıllık Çalışmaları: Dündartepe Hafriyatı ve Samsun Civarı İstikşafları”, *Belleten*, 20, Ankara 1941, s. 637.

Türkiye Cumhuriyeti Samsun Vilâyeti Umumi Meclisi, Samsun 1937.

Türkiye Cumhuriyeti Samsun Vilâyeti Umumi Vekâletinin 7. Seçim Devresinin İlk Toplantısında Vilayetin İzahnamesi, Samsun 1936.

Türkiye Cumhuriyeti Samsun Vilâyeti Umumi Meclisi 7. Seçim Devresi 4. İctima Yılı, I. Toplantısı (1 Şubat 1938) Vilayetin İzahnamesi, Samsun 1938.

Tütün Muamelatının Tedkiki Zımnında Canik Mebusu Nail Beyefendi Hazretlerinin Taht-ı Riyasetinde Müteşekkil Komisyonun Netice-i Müzakeratını Havi Tanzim Eylediği Rapordur, İstanbul 1910.

UMUR, Hasan, Adil Pasin; *Samsun’da Müdafaayı Hukuk*, İstanbul 1944.

UMUR, Hasan; *Samsun’da Onbeş Sene*, İstanbul 1947.

UZUN, Ali; “Tekkeköy’de (Samsun) Mağara-Kale Yerleşmeleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1, Erzurum 1995, s. 413- 433.

ÜÇOK, Ahmet Kemal; “Samsun Tarihçesine Ait Toplamalar”, 19 Mayıs, 7/69, Samsun 1945, s. 24–30.

ÜLGEN, Mazhar; “Sıtma ve Samsun”, *19 Mayıs*, Samsun 1945, 7/72, s. 23–24.

ÜLKEN, Mustafa; “Samsun’da Eski Türk Oyun ve Sporları”, *19 Mayıs*, 7/75, Samsun 1946, s. 18- 19.

ÜLKÜTAŞIR, M.Şakir; ''Atatürk Samsun ve Havza'da (19 Mayıs–12 Haziran 1919)'', *Türk Kültürü*, 5/49, Ankara1966, s.30–35.

_____; “Sinop ve Samsun’dan Derlenmiş Atasözleri”, *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, VII/151, İstanbul 1962.

ÜLMEN, Cevat; *Kurtuluş Savaşı'nda Karadeniz*, Ankara 1943.

ÜNAL, M. Ali; "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz- Basra Körfezi Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bild. 13–17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s. 471–475.

_____; "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini"**,** *Geçmişten Geleceğe Samsun*, I, Samsun 2006, s. 231–252.

ÜNLÜ, Mucize; "Samsun'un Yakın Tarihi İle İlgili Bibliyografya Denemesi", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 12/1, Samsun 1999.

_____; "Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri, *Geç. Geleceğe Samsun,* I, Samsun 2006, s. 149–162.

Ünyeli Tuzcuzade Ahmed Hamdi; *Canik Sancağı Merkez ve Mülhak Kazaları Müntahibin-i Muhteremesine Beyanname*, İstanbul 1327.

ÜSTÜNER, Mahmut, "Bafra Tarihi Araştırmaları", *Altın Yaprak*, Bafra 1936–1937, 1/9, s. 6–7; 2/10, s. 4–5; 3/11, s. 4–5; 4/12, s. 4–5; 5/13, s. 3–5; 6/14, s. 3–4; 7/15, s. 3–5; 8/16, s. 6–7; 9/17, s. 7–8; 10/18, s.16–18; 11/19, s.7–8; 12/20, s. 9–10; 13/22, s. 9–10; 15/23, s. 7–9.

ÜSTÜNER, Mahmut- Şefik Avni; "Bafra Tarihi Araştırmaları", *Altın Yaprak*, XVI/24, Bafra 1937, s. 6–7.

VADALA, R.; "Amisos ve Samsun", Çeviren: M. Ülken, *19 Mayıs*, 3/32, Samsun 1938, s. 19- 21.

_____; *Samsoun (Passe-Present-Avenir)*, Paris 1934.

_____; Şark Memleket ve Siteleri II: Samsun: Mazisi, Hali İstikbali, Çeviren: Kani Sarıgöllü, Gaziantep 1944.

Vilâyetin İzahnamesi, Samsun Vilâyeti Umumi Meclisi, Samsun 1939.

YAVUZ, Ünsal; "Fransız Resmi Belgelerine Göre Ulusal Bağımsızlık Savaşında Karadeniz Limanları Üzerine Bir Deneme (1919–1922)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s. 206–222.

YAZICI, Nuri; "I Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Yıllarında Canik Sanca-ğı'nda Ermeni Faaliyetleri", *Ata Dergisi*, Konya 2002, s. 135-142.

_____; ''Canik'te Pontusçu Faaliyetlerin Ortaya Çıkışı'', *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.435–453.

_____, Millî Mücadele (Canik Sancağı'nda) Pontosçu Faaliyetler (1918–1922), Ank. 1989.

_____; "Samsun Yöresinde Millî Mücadele'nin Edebi İzleri", *Türk Yurdu*, 13/69, Ankara 1993, s. 39–41.

_____; *Terme Tarihi*, Samsun 1982.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; ''1485–1576 Yılları Arasında Samsun Şehri'', *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bild. (13–17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.297–303.

_____; ''Samsun Halkının Kullandığı Eşyalar Üzerinde Bir Tahlil Denemesi (1797–1842) I'', *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, 5, Ankara 1983, s.271–281.

YERASİMOS, Stefanos; “Pontus Meselesi (1912–1923)”, *Toplum ve Bilim*, 43, 44, İstanbul 1989, s. 33–75.

YILMAZ, Ali; *Samsun Kazasının İdari, İktisadi ve Sosyal Durumu (1485- 1520)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

YILMAZ, Cevdet; *Bafra Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Gündüz Eğitim Yayınları, Ankara 2002.

YİĞİT, Hasan; *Bafra Tarihi*, Samsun 1981.

_____; *Bütün Yönleri İle Zümrüt Bafra*, İstanbul 1985.

YOLALICI, M. Emin; “1922–1923 Yıllarında Samsun Belediyesi'nin Projeleri (Samsun Belediye Meclisi Zabıt Defteri'ne Göre)”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu, 20–22 Mayıs 1999, Bildiriler*, Samsun 2000, s. 407–428.

_____, “1922–1923 Yıllarında Samsun'da Fiyat Hareketleri (Belediye Meclisi Zabıt Defteri'ne Göre*)”, Atatürk Arş. Mrk. Dergisi,*14/42, Ankara 1998, s. 1045–1079.

_____;''1267–1277 Yıllarına Ait Samsun Şer'iye Sicil Defterlerine Göre Gayr-i Müslimlerin Durumu'', *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13–17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s.455–458.

_____; ''Hazinedar Zade Abdullah Paşa'nın Terekesine Göre Samsun'un İktisadi ve İçtimai Yapısı'', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2, Samsun 1987, s.266–270.

_____; ''Maarif Salnamelerine Göre Canik Sancağı'nda Eğitim Öğretim Kurumları'', *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10, Samsun 1997, s.321–346.

_____; ''XIX. Asrın Ortalarında Samsun Halkının Kılık Kıyafetleri ve Kullandıkları Eşyalar'', *2. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildiri-leri (Uluslararası I) (1–3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s.223–232.

_____; *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ek. Yapısı*, Ankara 1998.

_____; ''19.Yüzyılda Canik Sancağı'nda Zirai Üretim'', *Ondokuz Mayıs Üniversitesi* Eğitim *Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun 1991, s.325–331.

_____; ''Samsun Belediyesi'nin 1922–1923 Yıllarında Fakir ve Acizlere Yardım Faaliyetleri'', *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11, Samsun 1998, s.31–41.

_____; *Samsun Eşrafından Hazinedar-zade es-Seyyid Abdullah Paşa'nın Terekesi*, Samsun 1987.

YUVALI, Abdülkadir; “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun 1990, s. 233–240.

YÜCEER, Saime, “Mustafa Kemal Paşanın Samsun'a Çıkışı ve Geri Çağrılışı Üzerine Bir İnceleme”, *Askeri Tarih Bülteni*, 26/51, 2001, s. 115–143.

YÜCEL, Yusuf; *Lâdik Tarihi ve Coğrafyası*, Samsun 1987.

Ziya Lütfi, *Samsun Mıntıkası Ticaret ve İktisadiyatı*, Samsun 1934.

ZÜBEYİROĞLU, M. Fuat; *Yurdumuz Havza*, İstanbul 1925.

İKİNCİ KİTABIN
İçindekiler

Sunuş *V*
Yusuf Ziya Yılmaz
Sunuş *VII*
Necmi Çamaş
Önsöz IX
Prof. Dr. Cevdet Yılmaz

16. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağı'ndan Malzeme Temini *1*
Mehmet Ali ÜNAL
19. Yüzyılın Ortalarında Samsun Vakıfları ve Gelirleri *17*
Mehmet BEŞİRLİ
13275 Numaralı Evkâf Defterine Göre Canik Sancağı'nda Bulunan Vakıflar ve Muhasebeleri *33*
Mehmet BEŞİRLİ
İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre 1841 Yılında Samsun ve Çevresinde Ticaret *59*
K. Tuncer ÇAĞLAYAN
19. Yüzyılın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı *73*
İlhan EKİNCİ
İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Samsun (1908-1925) *101*
Enis ŞAHİN
Mütareke Yıllarında Samsun'un Ekonomik Durumu (1919-1920) *129*
Bünyamin KOCAOĞLU
Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanı *153*
Coşkun TOPAL
Samsun Sahil Demiryolu *157*
Nedim İPEK
Bir Savaş, Bir Kent; İkinci Dünya Savaşı ve Samsun *173*
Seher BOYKOY
Türk Kooperatifçilik Tarihi İçerisinde Samsun'un Yeri *189*
Özlem Y. KOCABAŞ
Küresel Rekabet Karşısında Samsun'daki İhracatçı Firmaların Rekabet Stratejıleri *201*
Dilber ULAŞ
Samsun Semt Pazarları *215*
Cevdet YILMAZ
Tütün Üretimi, Yaprak Tütün Ticareti ve Sigara Sanayinin Samsun'un Tarımsal ve Sosyo-Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Rolleri *233*
Necdet ÇAMAŞ
Türkiye Su Ürünleri Avcılığı Sektöründe Samsun İli Balıkçılığının Önemi, Sorunları ve Çözüm Önerileri *249*
Osman SAMSUN (vd.)

Sosyo-Ekonomik Kriterlere Göre Samsun İlinin Karadeniz Coğrafi Bölgesi ve Türkiye'deki Yeri *271*
H. İbrahim ZEYBEK
Dünyada ve Türkiye'de Termal Turizmin Önemi ve Havza Kaplıcaları *287*
Cevdet YILMAZ
Samsun İlinin Ekoturizm Açısından Değerlendirilmesi ve Bir Eğitim Programı Önerisi *307*
Eriman TOPBAŞ **.....**
Samsun İl Nüfusunun Sosyo-Ekonomik Yapısı, Demografik Nitelikleri ve Coğrafi Dağılış Özellikleri *323*
Cevdet YILMAZ
Samsun İlinde Nüfus Hareketleri *349*
Cevdet YILMAZ
Samsun İlinin Başlıca Coğrafya Özellikleri *379*
Ali UZUN
Samsun İlinde Etkili Olan Başlıca Doğal Afetler *405*
H. İbrahim ZEYBEK
Samsun Şehir Taşkınlarına Coğrafi Bakış *429*
Ali UZUN
Samsun Deltaları ve Beklenen Değişmeler *439*
Ali UZUN
Şehirlerin Etki Alanlarının Ulaşım Sistemlerine Göre Değişmesi; Samsun Örneği *447*
Hamza AKENGİN
Kasabadan Şehre Geçiş Sürecine Bir Örnek: Engiz (Ondokuzmayıs / Samsun) *463*
Hamza AKENGİN
Tekkeköy Mağaraları *485*
Ali UZUN
Samsun Yöresi Coğrafya Araştırmaları *493*
Cevdet YILMAZ

ÜÇÜNCÜ KİTABIN
İçindekiler

Sunuş *V*
Yusuf Ziya Yılmaz
Sunuş *VII*
Necmi Çamaş
Önsöz IX
Prof. Dr. Cevdet Yılmaz

Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi *1*
M. SAMİ BAYRAKTAR
Samsun'da Bulunan İki Önemli Ahşap Eser Gökçeli ve Bekdemir Camileri *23*
Yılmaz CAN
Samsun ve Bafra Ulu Camileri *43*
M. Sami BAYRAKTAR
Samsun Çarşamba'da Taceddinoğulları ve Osmanlı Dönemine Ait İki Ahşap Eser; Ordu ve Porsuk Köyü Camileri *87*
M. Sami BAYRAKTAR
19. Yüzyılda Samsun'un Kentsel Gelişimine Dair Bir Kaç Mimari Örnek *115*
A. Şevki DUYMAZ
Samsun'da Osmanlı Dönemine Ait Üç Ticari Yapı; Taşhan, Arasta ve Bedesten *129*
M. Sami BAYRAKTAR
Anadolu Selçuklu Döneminin Önemli Yapıtlarından Çakallı Han Üzerine Bazı Düşünceler *161*
M. Kemal ŞAHİN
Modern Samsun'un Efsanevî (Mitolojik) Geçmişi *181*
Hülya ALTUNYA
Dânişmendnâme'de Samsun *189*
Ergin AYAN
Akdağ'ın Eteklerinde Seyyidler ve Osmanlılar; 15.Yüzyıl'dan 17.Yüzyıl'a Lâdik Kazası *201*
Mehmet ÖZ
Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Lâdik *243*
Muhammet KUZUBAŞ
Kâmûsü'l-A'lâm'a Göre 19.Yüzyılın Sonunda Canik Sancağı ve Kazaları *253*
Yavuz BAYRAM
19. ve 20. Yüzyıllarda Samsun Mevlevihanesi *269*
Yakup ŞAFAK
19. Yüzyılın İlk Yarısında Samsun'da Evlilik Kurumu *277*
Mehmet BEŞİRLİ
Türkiye Kütüphanelerinde Arapça Yazma ve Matbû Eseri Olan Samsunlu Âlimler *295*
Recep DİKİCİ

Samsunlu Divan Şairleri *299*
Yavuz BAYRAM - Avni ERDEMİR
Şiir, Şehir, Şair Münasebeti Bağlamında Mihrî Hatun'un Gözüyle 15.Yüzyılda Lâdik *307*
Yavuz BAYRAM - Avni ERDEMİR
20. Yüzyılın Başlarında, Canik (Samsun) Sancağında İsimleri Değiştirilmek İstenen Kaza, Köy, Mahalleler ve Yeni İsimleri *321*
Selim ÖZCAN
Samsun Merkez Kökçüoğlu Mezarlığı'ndaki Önemli Bazı Mezar Taşı ve Kitabeleri *337*
Eyüp NEFES
Çarşamba ve Yöresindeki Mezar Taşlarının Dili *343*
M. Fatih YILMAZ
Samsun Manilerinde Sosyal Temalar *355*
Şahin KÖKTÜRK
Samsun Ağızları *375*
M. Dursun ERDEM
Samsun ve İlçelerinde Yemek Adları *381*
İlknur KARAGÖZ
Romancı Gözüyle Samsun'un Yüz Yıllık Tarihi *389*
Şaban SAĞLIK
Müzikologlar Gözüyle Orhan Gencebay *401*
Ayşegül ARAL
Ali Fuad Başgil ve Demokrasi Terbiyesi *417*
Zekeriyya ULUDAĞ
TBMM I. Dönem Samsun (Canik) Mebusları ve Meclis'teki Faaliyetler *425*
Mustafa MÜJDECİ
1946 Genel Seçimlerinin CHP ve Demokrat Parti Açısından Değerlendirilmesi: Samsun Örneği *437*
D. İnce ERDOĞAN
Yerel Seçim Sonuçları Temelinde Samsun'un Siyasi Yapısı *449*
D. Ali ARSLAN
Atatürk'ün Samsun Öğretmenlerine ve Samsun'dan Öğretmenlere Bildirileri *469*
Mustafa KIRCI
Samsun Basın Tarihinden Bir Kesit: Haber Gazetesi *473*
Önder DUMAN
Ondokuzmayıs Atatürk'ü Anma ve Gençlik ve Spor Bayramı *489*
D. Ali AKBULUT
Gazi Parkı ve Gazi Heykeli *497*
D. Ali AKBULUT